

Δαιμονολογία: Ο χαμένος κρίκος της Επιστημονικής Επανάστασης με το Κυνήγι Μαγισσών;

Μια συγκριτική μελέτη σχετικά με τις φιλοσοφικές και δαιμονολογικές
θέσεις του εμπειριστή *Joseph Glanvill*

ΕΥΣΤΑΘΙΑ Γ. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Ralph Gardiner, *Many poor women imprisoned and hanged for witches* (Newcastle witch trials of 1649/50), London, 1655, The New York Public Library Digital Collections,
<https://digitalcollections.nypl.org/items/89a37551-d92f-e79c-e040-e00a18065ca6>

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΘΕΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Δαιμονολογία: Ο χαμένος κρίκος της Επιστημονικής Επανάστασης με το Κυνήγι Μαγισσών; Μια συγκριτική μελέτη σχετικά με τις φιλοσοφικές και δαιμονολογικές θέσεις του εμπειριστή Joseph Glanvill.

Ευσταθία Γ. Ασημακοπούλου

Διδακτορική Διατριβή

Συμβουλευτική Επιτροπή:

Γεώργιος Γκότσης

Αριστοτέλης Τύμπας

Γεράσιμος Μέριανος

ΑΘΗΝΑ 2023

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ – ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	8
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι. Ιστοριογραφικές ερμηνευτικές τάσεις του Κυνηγιού Μαγισσών – Συνδέσεις με το κοινωνικό πλαίσιο	20
I.1. <i>Σύντομη επισκόπηση της παραδοσιακής ιστοριογραφίας του Κυνηγιού Μαγισσών</i>	20
I.1.2 <i>Παραδοσιακή και καταγραφική ιστοριογραφία του Κυνηγιού Μαγισσών</i>	23
I.2. <i>Η ορθολογική πολυτασική μελέτη του Κυνηγιού Μαγισσών – Ενδεικτική Βιβλιογραφία</i>	32
I.3. <i>Οι θεωρήσεις «από τα κάτω» και «από τα πάνω»</i>	35
I.4. <i>Οι γυναίκες στα ικριώματα και τις πυρές</i>	50
I.5. <i>Το ιστορικό, κοινωνικοπολιτικό και πνευματικό πλαίσιο του Κυνηγιού Μαγισσών</i>	54
I.6. <i>Ο εναγκαλισμός της νέας θρησκείας με τη νέα οικονομία και την πολιτική</i>	59
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ. Φεμινιστικές Προσεγγίσεις του Κυνηγιού Μαγισσών	75
II.1 <i>Οι φεμινιστικές επισημάνσεις για την περιθωριοποίηση της ανάλυσης του φύλου στην ιστοριογραφία των διώξεων</i>	75
II.2. <i>Το Κυνήγι Μαγισσών «συγκεκριμένα για το φύλο» ή «σχετικά με το φύλο»</i>	96
II.2.1. <i>Από το North Berwick στο Salem</i>	114
II.2.2. <i>Νεότερες και συμπεριληπτικές φεμινιστικές αναγνώσεις και η διαλεκτική με τον ριζοσπαστικό φεμινισμό</i>	120
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ. Ο διάβολος γίνεται ισόθεος - Το προπατορικό αμάρτημα	135
III.1. <i>Η μεταστροφή της έννοιας της μαγείας στις θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις</i>	139

III.1.1. <i>Η πατερική παράδοση και η καταδικασμένη θέση της γυναίκας</i>	144
III.2. <i>Ο διάβολος της προτεσταντικής σκέψης</i>	150
ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV. Ο διάβολος στο εδώλιο από την πολιτική της αγγλικής μοναρχίας	158
IV.1. <i>Οι επιδιώξεις και οι επιπτώσεις της νομοθεσίας</i>	158
IV.2. <i>Ομολογίες και βασανιστήρια</i>	170
ΚΕΦΑΛΑΙΟ V. Δαιμονολογία, Κυνήγι Μαγισσών, Φύλο και Εμπειρική φιλοσοφία	176
V.1. <i>Οι συνδέσεις της δαιμονολογίας με το Κυνήγι Μαγισσών</i>	181
V.2. <i>Η «επιστήμη» της δαιμονολογίας, οι ιακωβικές παρακαταθήκες και οι νομικές επεκτάσεις</i>	198
V.3. <i>Η δαιμονοποίηση της γυναίκας</i>	211
V.3.1. <i>Οπτικοί κώδικες και φυλλάδια για τη δαιμονική μαγεία</i>	218
V.4. <i>Οι σκεπτικιστές, η σκοτεινή μελαγχολία των γυναικών και η άνθηση των δαιμονολογιών</i>	225
V.5. <i>Η δαιμονολογική νομιμοποίηση των δικών στην Αγγλία – Το στοιχείο της απόδειξης και του γεγονότος</i>	235
V.6. <i>Αποδείξεις, γεγονότα του δαιμονικού και εμπειρική φιλοσοφία</i>	241
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI. Επιστημονική Επανάσταση, Δαιμονολογία και Δίκες - Τι εκπροσωπούσε ο Joseph Glanvill	249
VI. 1. <i>Αλληλεπιδράσεις του δικανικού λόγου και των δικαστικών πειραμάτων με την εμπειρική φυσική φιλοσοφία</i>	249
VI.2. <i>Το επιστημονικό θετικιστικό έπος Πρόοδος vs Δεισιδαιμονία κλονίζεται – Επιστήμονες, δαίμονες και μάγισσες</i>	254
VI. 3. <i>Οι θεολογικές και δαιμονολογικές ρίζες της εμπειρικής φιλοσοφίας</i>	267

VI. 3.1. <i>Οι επιστημολογικές παρακαταθήκες του Francis Bacon και η ύπαρξη των μαγισσών</i>	271
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII. Ο Joseph Glanvill, τα κληροδοτήματα του Bacon, του Ιακώβου, ο φυσικοποιημένος διάβολος και η Χώρα των Πνευμάτων	280
VII.1. <i>Ο Glanvill στο έργο του απολογητή και υπερασπιστή της μοναρχίας, της αγγλικανικής Εκκλησίας, της βακόνειας μεθόδου και της Βασιλικής Εταιρείας</i>	280
VII. 2. <i>Οι δηλητηριώδεις ατμόδεις ζυμώσεις και η venefica</i>	294
VII. 3. <i>Η αντλία του Boyle, τα Effluvia και οι δηλητηριώδεις ατμόδεις ουσίες του Glanvill</i>	302
VII. 4. <i>Ο Boyle, η Αθανασία της Ψυχής και οι δαίμονες</i>	305
VII. 5. <i>Οι πολιτικές διαστάσεις του Saducismus Triumphatus</i>	311
VII. 6. <i>Δομή, ευκρίνεια και απλότητα στη γλώσσα</i>	317
VII. 7. <i>Η εκλεκτικιστική χρήση του σκεπτικισμού από τον Glanvill και η δαιμονική μαγεία</i>	319
VII. 7.1. <i>Ο σκεπτικιστής Καρτέσιος ενάντια στον σκεπτικισμό και ο Glanvill</i>	321
VII.7.2 <i>Ο More, οι καμπαλιστές και ο Glanvill</i>	330
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII. Κριτική φεμινιστική και οικοφεμινιστική επιστημολογία και Κυνήγι Μαγισσών	337
VIII.1. <i>Οικοφεμινιστική κριτική στην εμπειρική φιλοσοφία</i>	340
VIII.1.1. <i>Το Debate για τον Λόρδο Bacon – μια ενδεικτική αναφορά</i>	355
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	371
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	396

ΠΡΟΛΟΓΟΣ - ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα διατριβή ολοκληρώθηκε σε καιρούς μεγάλων αβεβαιοτήτων. Υπαναχωρήσεις των κεκτημένων δικαιωμάτων σημειώνονται, σήμερα, ακόμα και σε μεγάλες περιοχές και πληθυσμιακές ομάδες προηγμένων δυτικών χωρών, με την επανεμφάνιση σκληροπυρηνικών θρησκευτικών και πολιτικών πυρήνων, οι οποίοι επιζητούν ολοένα και περισσότερο μια ενιαία νεοσυντηρητική κοινωνική επιρροή. Ένα σημαντικό παράδειγμα της σημειούμενης οπισθοχώρησης προέκυψε από τη συζήτηση περί του αυτονόητου, μέχρι πρότινος στον δυτικό πολιτισμό, δικαιώματος των γυναικών στην άμβλωση. Παράλληλα, σε θεοκρατικά καθεστάτα του πλανήτη, εκατομμύρια γυναίκες, άτομα με αναπηρίες, θηλυκότητες και αρρενωπότητες (που δεν ανταποκρίνονται στα αυστηρά κοινωνικά πρότυπα), όλα υποκείμενα συχνά προερχόμενα από τις καθηλωτικές χαμηλές θέσεις της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, βρίσκονται υπό τον έλεγχο ενός συνόλου ασφυκτικών καταπιεστικών και αορατοποιητικών μηχανισμών, το οποίο αφορμάται από αυταρχικά κανονιστικά πολιτικο-θρησκευτικά κριτήρια.

Επιπροσθέτως, περιβαλλόμαστε από την αυξανόμενη παρουσία της τεχνητής νοημοσύνης, όπως και τη διαμόρφωση αναρίθμητων και διαφορετικών μεταξύ τους ψηφιακών γνωστικών περιβαλλόντων –ζητήματα με πολύπλευρες επιπτώσεις, καθώς εμπλέκονται στις πρακτικές της καθημερινότητας και μεσολαβούν στην επικοινωνία μας με τον κόσμο και την πρόσβασή μας σε ποικιλόμορφες πηγές γνώσης. Ο καταϊγισμός των πληροφοριών, οι εκτεταμένες και με πολλές εντάσεις συζητήσεις για τα κανονιστικά πλαίσια και ελεγκτικά εργαλεία της μετα-αλήθειας (post truth), για τη βιοτεχνολογία, την ηθική της επιστήμης ακόμα και τον μετανθρωπισμό (post humanism) θέτει τις επιστημολογικές κοινότητες σε κατάσταση θεωρητικής εγρήγορσης σχετικά με τους ενδεχόμενους νέους επαναπροσδιορισμούς, οι οποίοι θα προκύψουν από τους διαρκείς μετασχηματισμούς της γλώσσας και τις σύνθετες μορφές των εξηγητικών προσεγγίσεων. Άλλωστε, οι ιδέες και οι λέξεις έχουν την ιστορική πορεία τους και μεταλλάσσονται αναλόγως με τις πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες, όπως επίσης και από τις αντίστοιχες προσλήψεις του υποκειμένου.

Σε αυτό το δύσκολο και δαιδαλώδες ταξίδι της συγκεκριμένης έρευνας, θέλω να ευχαριστήσω το Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης του ΕΚΠΑ που, παλαιότερα, μου παρείχε, με το διαπανεπιστημιακό μεταπτυχιακό πρόγραμμά του, τις κατάλληλες γνώσεις για τη φυσική φιλοσοφία, τη φιλοσοφία και την ιστορία της επιστήμης, ώστε να ξεδιπλώσω την επιχειρηματολογία σχετικά με τις υποθέσεις και τα ερωτήματα της διατριβής. Επίσης, ευχαριστώ το Τμήμα για την ευκαιρία, που μου προσέφερε, ώστε να ολοκληρώσω το εγχείρημα της διδακτορικής διατριβής μου, καθώς αποτελούσε στοίχημα ζωής.

Είμαι βαθιά υποχρεωμένη στον επιβλέποντά μου Γιώργο Γκότση για την ανάληψη της επίβλεψης του διδακτορικού μου, όπως και για την πολύτιμη ενθάρρυνσή του, την ακαδημαϊκή αφοσίωσή του, την ευρυμάθειά του, τις σοφές καθοδηγητικές συμβουλές του, τις προτάσεις του, τις παρατηρήσεις του και τις επισημάνσεις του. Επίσης, είμαι ιδιαιτέρως ευγνώμων στον Αριστοτέλη Τύμπα για την αμέριστη υποστήριξή του σε πολλά κρίσιμα στάδια αυτής της προσπάθειας, ώστε να φτάσει, επιτυχώς, στο τέλος της. Επιπλέον, θέλω να εκφράσω τις εγκάρδιες ευχαριστίες μου στον Γεράσιμο Μέριανο για την παραγωγική και εμπνευστική συνεργασία μας, η οποία συνέβαλε στη διασάφηση σημαντικών ζητημάτων στο πλαίσιο αυτής της απαιτητικής διαδρομής.

Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω τα μέλη του άμεσα στενού οικογενειακού περιβάλλοντός μου, τις καλές φίλες και καλούς φίλους μου και τις/τους συναδέλφους μου στο Ιστορικό Αρχείο του Δήμου Αθηναίων για την εμπιστοσύνη τους και τη στήριξή τους στη χαρά και τις δυσκολίες αυτής της πορείας. Το πόνημα της διατριβής αφιερώνεται:

Στα ανίψια μου, που αγαπώ ως παιδιά μου,

Μαρία και Γεώργιο-Μιχαήλ,

και στις γυναίκες που διώχθηκαν για ένα
ανύπαρκτο έγκλημα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το Κυνήγι Μαγισσών, σε συνδυασμό με τις εμπειρικές φιλοσοφικές αναζητήσεις, αντιπροσωπεύει ένα μοναδικό πολιτισμικό, κοινωνικό και ταυτόχρονα, δυσπρόσιτο, δαιδαλώδες και πολυπαραγοντικό φαινόμενο, το οποίο επηρέασε βαθιά την ιστορία της ευρωπαϊκής πρώιμης νεωτερικότητας. Το παρόν διδακτορικό έργο επιδιώκει να διερευνήσει τις σχέσεις μεταξύ της δαιμονολογίας, της εμπειρικής φιλοσοφίας και του Κυνηγιού Μαγισσών, στην πρώιμη νεωτερικότητα και κατά τη μετάβαση στη νεωτερικότητα (ιδιαίτερος στην Αγγλία), εξετάζοντας τον τρόπο με τον οποίο οι συγκεκριμένες παράμετροι διαμόρφωσαν τη σκέψη, την κοινωνία, και τον πολιτισμό της εποχής. Παράλληλα, καταβάλλεται η προσπάθεια να κατανοηθούν και να αποκρυσταλλωθούν –με την, κατά το δυνατόν, ουδετερότητα– οι συνθήκες, οι ταυτότητες των υποκειμένων και οι εννοιολογήσεις της περιόδου, σχετικά με τις διασταυρώσεις των προαναφερθέντων πεδίων. Ταυτόχρονα, δεν δύναται να αγνοηθεί η διαρκής επανερμηνεία του παρελθόντος, καθώς συνεχώς ανακτώνται νέα τεκμήρια και αρχεία από διαφορετικές γεωγραφίες/τοπικότητες και χρονικά διαστήματα.

Δεδομένου ότι όλα τα μεθοδολογικά παραδείγματα προσεγγίσεων εισπράττουν ισχυρό αντίλογο, αναλόγως με τις αλληλεπιδράσεις, συμπορεύσεις ή διαφωνίες των δρώντων δικτύων παραγωγής γνώσης, αναπτύσσονται γόνιμοι διάλογοι που, εντέλει, κατά την άποψή μας, προάγουν με ουσιαστικό τρόπο τον σύγχρονο επιστημονικό λόγο. Η αποκάλυψη ιστορικών πτυχών και απροσδόκητων (για τη σύγχρονη σκέψη) υπαρκτών κειμενικών ή άλλου τύπου συγγενειών, που κλονίζουν τις αναχρονιστικές, απόλυτες αφηγήσεις του επιστημονικού έπους, το οποίο περιθωριοποίησε τη δεισιδαιμονία, εκτιμούμε πως τροφοδοτεί το ενδιαφέρον για τη χρησιμότητα της πολυτασικής ιστοριογραφίας και των άλλοτε διασταυρούμενων και άλλοτε αντιθετικών φιλοσοφικών αναλύσεων της επιστήμης, προκειμένου να αναχαιτισθούν παροντικές ή μελλοντικές δαιμονοποιήσεις. Με λίγα λόγια, η διατήρηση του σύγχρονου και συμπεριληπτικού διαλόγου θεωρείται, από την πλευρά μας, από μόνη της, ένα ανασχετικό και εξισορροπητικό μεθοδολογικό εργαλείο απέναντι στην επικράτηση ενός νέου κυρίαρχου μοντέλου επιστημολογικών ή ιστορικών επεξηγήσεων που θα θυμίζει –και εκείνο από την πλευρά του– την πρακτική των αποκλεισμών, που ακολούθησε ο δογματικός θετικισμός.

Επιπλέον, η προσεκτική βάδιση σε επεξηγηματικά μονοπάτια, που στο πλαίσιο του διαλόγου σχετικά με την ιστορική αιτιότητα των επιστημονικών γεγονότων αποφεύγει τους ερμηνευτικούς μονισμούς τόσο της αναχρονιστικής ανάγνωσης, η οποία παρουσιάζει τα δρώντα υποκείμενα ως ανορθολογιστές, παραγνωρίζοντας τη σύσταση μιας ορθολογικότητας που δεν ανταποκρίνεται στα δικά μας σύγχρονα κριτήρια, όσο και ενός ασφυκτικού *κοινωνιολογισμού*, που περιγράφει τους δρώντες ως άβουλα προϊόντα των κοινωνικών δομών, μπορεί να εκτιμηθεί ως αδιαμφισβήτητα δίκαιη και γόνιμη μεθοδολογική πρόταση:

*Η γλώσσα των πόρων και των περιορισμών είναι επίσης χρήσιμη για την κατανόηση των συλλογικών προσπαθειών μεγάλης κλίμακας [...] Η πλούσια ποικιλία προσεγγίσεων στην εξήγηση [...] πιστοποιεί την καταλληλότητα ενός πλουραλιστικού ιστοριογραφικού οράματος για το μέλλον του εξηγητικού εγχειρήματός μας. Ανάλογα με τα ενδιαφέροντα, τις δεξιότητες, τις ευαισθησίες και το αντικείμενο ενός ιστορικού, οι επιλογές του για τις εξηγήσεις και τις στρατηγικές εξήγησης μπορεί να διαφέρουν.*¹

Στην Ευρώπη της πρώιμης νεωτερικότητας, οι καταγεγραμμένες προσπάθειες των φυσικοφιλοσοφικών συναινέσεων και αποφάνσεων, σχετικά με τα κανονιστικά και πειθαρχικά πρότυπα παραγωγής γνώσης, από τα εξουσιοδοτημένα δίκτυα, εμφάνιζαν αξιοσημείωτες σχέσεις με τα εθνικά συμφέροντα στο εμπόριο και την εκμετάλλευση γαιών, τις θρησκευτικές προσταγές, τις κοινωνικές δομές, τη γεωπολιτική και την οικονομία. Η συχνή αδυναμία σύνδεσης των ακαδημαϊκών βιβλιογραφιών με την επιστημολογία (π.χ. η περιθωριοποίηση της φεμινιστικής κριτικής, που δεν περιορίζεται στις απλουστευτικές δεσπόζουσες φεμινιστικές αφηγήσεις), καθώς και η μη διεπιστημονική προσέγγιση, δηλαδή, η περιχαράκωση στα στενά όρια των εξειδικευμένων γνωστικών αντικειμένων, δημιουργούν επιστημικά προβλήματα. Ομολογουμένως, δυσεπίλυτα προβλήματα επιστημικής υφής εμποδίζουν τον

¹ Arabatzis, Theodore, *Explaining Science Historically*, Focus –Isis v.110, No 2, 2019, <https://doi.org/10.1086/703513> Για τη σύνθετη συζήτηση περί πλουραλισμού εξηγητικών σχημάτων στα θεωρητικά μεταθετικιστικά ρεύματα σκέψης και τις οριοθετήσεις του τόσο απέναντι στον δογματισμό όσο και τον άκρατο σχετικισμό βλ. επίσης, Mantzavinos, C., *Explanatory Pluralism*, Cambridge University Press, Cambridge, 2016. Ο Mantzavinos εισάγει την έννοια των *εξηγητικών παιγνίων* (Explanatory Games), τα οποία διαθέτουν ή υπαγορεύουν ένα πλαίσιο κανονιστικών κανόνων στην επεξηγηματική διαδικασία. Για τις επιστήμες ως κοινωνικό και πολιτισμικό φαινόμενο, προσέγγιση, η οποία εστιάζει στις ιδεολογικές, πολιτικές, θρησκευτικές, κοινωνικές και οικονομικές δεσμεύσεις των πρωταγωνιστών και του επιστημονικού λόγου που αρθρώνουν βλ. Γαβρόγλου, Κώστας, *Το παρελθόν των επιστημών ως ιστορία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2013.

πολλαπλασιασμό των γνωστικών εργαλείων και επιτρέπουν τη διατήρηση πεδίων ανεξερεύνητης γνώσης. Οι συμπληρωματικές οπτικές γωνίες θεωρούνται απαραίτητες, καθώς ραγίζουν τα στεγανά μιας επιλεγμένης ή προκύπτουσας άγνοιας μεγάλου όγκου γνωστικών δεδομένων.

Η διερεύνηση των συνεχειών και των ασυνεχειών της πρώιμης νεωτερικής φυσικής φιλοσοφίας σχετικά με παλαιότερα φιλοσοφικά σχήματα εξηγήσεων της φύσης –όπως η αριστοτελική κοσμολογία και φυσική ιστορία του σχολαστικισμού, οι πυθαγόρειες, οι πλατωνικές, οι ατομικές και οι αλχημιστικές θεωρήσεις² αλλά και οι ανακαλύψεις των Κοπέρνικου, Κέπλερ και Γαλιλαίου με τις καινοφανείς προτάσεις τους ή η πειραματική μέθοδος του Λόρδου και Αρχιεπισαγγελέα του στέμματος Francis Bacon και της λονδρέζικης οξφορδιανής και βακόνειας Βασιλικής Εταιρείας (ίδρυση 1660)– έχει αποδώσει αξιοσημείωτα πορίσματα στην επιστημολογία. Εντούτοις, καθώς η πορεία δεν είναι ασύνδετη με τις θεολογικές και πολιτικές συνθήκες της εποχής, οδηγούμαστε στην εξέταση της υπόθεσης και των ερωτημάτων που ανακύπτουν, όπως: πώς ένα πλέγμα περίπλοκων σχέσεων μεταξύ πολιτικών, λογίων, θεολόγων, δαιμονολόγων, φυσικών φιλοσόφων και νομικών και των αλληλοτροφοδοούμενων θεωρήσεών τους, ενεπλάκη, νομιμοποίησε ή ενθάρρυνε, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, τις διώξεις των υποτιθέμενων δαιμονικών μαγισσών.

Ας σημειωθεί, ότι μετά το Μεγάλο Σχίσμα του 1517, και την προτεσταντική μεταρρύθμιση του Λούθηρου τίθεται το κριτήριο της αλήθειας με τα αντίπαλα θρησκευτικά στρατόπεδα των καθολικών και προτεσταντών να διεκδικούν –το καθένα από την πλευρά του– την ορθή ερμηνεία της Βίβλου. Η βιβλική ερμηνεία της Πτώσης και των αρνητικών συνεπειών της στον ανθρώπινο νου, καθώς χάθηκε η αδαμιαία αληθινή και βέβαιη γνώση και γλώσσα με τα πραγματικά ονόματα των πραγμάτων, ιδιαίτερα στο προτεσταντικό corpus και κυρίως στην Αγγλία της «Επιστημονικής Επανάστασης», διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο στην ανάπτυξη της φυσικής και εμπειρικής φιλοσοφίας, η οποία προσέφερε, συν τοις άλλοις, πρωταγωνιστική θέση στο γεγονός και τη μαρτυρία.

² Η αλχημεία παρέμεινε ένα σημαντικό στοιχείο της ενασχόλησης με τη φύση μέχρι το τέλος του 17ου αιώνα, όταν η αυξανόμενη ανησυχία για την απουσία αξιόπιστων μαρτύρων, σύμφωνα τις απαιτήσεις της βακόνειας μεθόδου, για τις υποτιθέμενες πράξεις "μεταστοιχειώσεως" κόστισε στους αλχημιστές την οριστική περιθωριοποίησή τους.

Η υπεροχή της αισθητηριακής αντίληψης του Αδάμ συγκριτικά με τον έκπτωτο άνθρωπο τονίστηκε ιδιαίτερος στα γραπτά του Λούθηρου, αφού ο πρωτόπλαστος μπορούσε να δει σε εκατό μίλια όσα βλέπει ο κοινός άνθρωπος ούτε σε ένα μίλι. Ο Αδάμ γνώριζε τους νόμους της ουράνιας κίνησης, όπως και οι άγγελοι. Η ενθουσιώδης υποδοχή των οργάνων (μικροσκόπιο, τηλεσκόπιο, αντλίες αέρος κ.λπ.) από τους εμπειριστές της περιόδου αναδείκνυε την ελπίδα να θεραπευτούν οι μεταπτωτικές ελαττωματικές αισθήσεις.³ Η στροφή της φυσικής φιλοσοφίας στην εμπειρική αισθητηριακή παρατήρηση για την προαγωγή της γνώσης είχε ήδη διατυπωθεί ρητά από τον Bacon και αργότερα από τους ακολούθους του στην οξφορδιανή Βασιλική Εταιρεία. Η φυσική φιλοσοφία του 17^{ου} αιώνα στην Αγγλία σφυρηλατούσε τα χαρακτηριστικά της μέσα σε ένα κοινωνικοπολιτικά ταραχώδες περιβάλλον, όπου αναδύονταν διάφορες σκέψεις όπως π.χ. του Thomas Hobbes, οι οποίες ερμηνεύτηκαν ως απειλητικές υποδηλώσεις αθεϊστικών τάσεων, που έθεταν υπό αμφισβήτηση την παντοδυναμία του θεού και των εκπροσώπων του (μονάρχης-αγγλικανική Εκκλησία) στον γήινο κόσμο. Ο συναγερμός για τις ευθύνες του διαβόλου και των επίγειων ενεργούμενων του για τα δεινά της ανθρωπότητας και συνεπώς, οι απαραίτητες και αξιόπιστες αποδείξεις και μαρτυρίες των παρεμβάσεων του, προκειμένου να πιστοποιηθεί με αναντίρρητο τρόπο η ύπαρξη του θεού και η αθανασία της ψυχής ήχησε μέσω των εμπειριστών της Royal Society –διαδικασία, που διερευνάται στη διατριβή, ως θεμελιώδης λίθος της προαγωγής και της εξέλιξης της βακόνειας μεθόδου.

Συνήθως, η προσοχή των ιστορικών της «Επιστημονικής Επανάστασης» στρέφεται κυρίως στον Λόρδο Νεύτωνα και το έργο του *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* (1687), επειδή ο Bacon αγνόησε τη χρήση των μαθηματικών στην κατανόηση των μηχανισμών, που διέπουν την ουράνια και την επίγεια πραγματικότητα. Ωστόσο, η αναχρονιστική και επική «Whiggish» περιγραφή της ιστορίας της επιστήμης,⁴ η οποία θεωρεί τις προηγούμενες από τον Νεύτωνα

³ Harrison, Peter, *The Fall of Man and the foundation of science*, Cambridge University Press, New York, 2007, σ. 96

⁴ Ο όρος «Whig Historians» εισάγεται για πρώτη φορά (και χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα) από τον ιστορικό της επιστήμης Herbert Butterfield στο βιβλίο του *The Whig Interpretation of History*, το 1931, προκειμένου να περιγράψει τη γραμμική προσεγγιστική κληρονομιά των λευκών προτεσταντών Άγγλων «τζένλεμεν» ιστορικών και επιστημόνων του 19^{ου} αιώνα (19th Century gentleman), οι οποίοι αναδείκνυαν το παροντικό επιστημονικό γεγονός -της περιόδου της βιομηχανικής επανάστασης (που συμβαίνει στην Αγγλία) και της βρετανικής αποικιοκρατίας- ως προϊόν του έπους της προόδου και το παλαιότερο ως ηττημένη άγνοια και δεισιδαιμονία. Η whiggish

προσπάθειες ως αδέξιες και ημιτελείς μεθόδους αγνοεί πολύ σημαντικές παραμέτρους. Η νευτώνεια φυσική δεν δημιουργήθηκε εν κενώ αλλά από την αναπτυσσόμενη φυσικοφιλοσοφική κουλτούρα της Βασιλικής Εταιρείας, η οποία ακολουθούσε, με σεβασμό, τα πρωτόκολλα της εδραιωμένης βακόνειας επαγωγικής και πειραματικής μεθόδου. Οι έρευνες του Νεύτωνα πραγματοποιούνταν εντός ενός πειθαρχικού πολιτικού και αγγλικανικού περιβάλλοντος, με τις δυο συστηματικές αρχές, αυτές της πολιτικής και της θρησκείας να είναι άρρηκτα συνδεδεμένες, μεταξύ τους. Ο Bacon προώθησε την ιδέα της πειραματικής μελέτης και της συστηματικής παρατήρησης. Ο Νεύτων υιοθέτησε αυτή την προσέγγιση και βασίστηκε στη βακόνεια επαγωγική μεθοδολογία για την ανάπτυξη των θεωριών του στον τομέα της φυσικής. Εξάλλου, πολλές ιστοριογραφικές μελέτες της φυσικής του Νεύτωνα έχουν διαπιστώσει, εδώ και χρόνια, τις θεολογικές ανησυχίες του ως αφετηρίας των έργων του.⁵ Ο Νεύτων υπήρξε διακεκριμένος θεολόγος και το Σύμπαν αποτελούσε δημιουργία θεϊκών μαθηματικών υπολογισμών. Συν τοις άλλοις, στις μέρες μας, συζητείται πλέον αν ενήργησε περισσότερο ως αλχημιστής και λιγότερο ως φυσικός, όπως τουλάχιστον ορίζουν τα πρότυπα της σύγχρονης φυσικής.

Οι συναρτήσεις μεταξύ της φυσικής φιλοσοφίας και των θεολογικών και πολιτικών προταγμάτων δημιουργούσαν ένα κανονιστικό διανοητικό περιβάλλον, στο οποίο δρούσαν οι προκάτοχοί του, οι σύγχρονοί του και ο ίδιος ο Νεύτωνας. Για τον Bacon και τους επιγόνους του, η ανασύνταξη του μεταπτωτικού και διαστρεβλωμένου (από το προπατορικό αμάρτημα) Βιβλίου της Φύσης, μέσω της επαγωγής που θα εξάλειφε τις ψευδείς πεποιθήσεις των *ειδώλων*, σχετιζόταν άμεσα με την κοινωνική βελτίωση και την παραγωγή χρήσιμης και ωφέλιμης γνώσης υπό το πρίσμα της επιστροφής του φυσικού κόσμου στον έλεγχο του ανθρώπου. Ο φυσικός φιλόσοφος και αλχημιστής (όπως αποκαλύφθηκε τις τελευταίες δεκαετίες) Νεύτωνας είχε διακηρύξει την

μεθοδολογία εφαρμόζει αντιληπτικές και εννοιολογικές κατηγορίες του παρόντος για την ανάλυση του παρελθόντος, προβαίνοντας σε αποκλεισμούς πηγών και δεδομένων, τα οποία, ενώ είναι απαραίτητα χρήσιμα για τη συνολική εικόνα, διαταράσσουν την κυρίαρχη αναχρονιστική αφήγηση. Για το πώς χαρτογραφείται ο καταλυτικός ρόλος και οι κοινωνικές σχέσεις του Gentleman (κυρίου) στο περιβάλλον της φυσικής φιλοσοφίας του 17^{ου} αιώνα βλ. Shapin, Steven, *A Social History of Truth: Civility and Science in Seventeenth-Century England*, University of Chicago Press, 1995

⁵ Iliffe, Robert, *Newton's Religious Life and Work*, The Newton Project, 2013, <https://www.newtonproject.ox.ac.uk/view/contexts/CNTX00001>

πειραματική φιλοσοφία ως την ασφαλέστερη μέθοδο, όπως όριζε το καταστατικό της Βασιλικής Εταιρείας.⁶

Ο 17^{ος} αιώνας της «Επιστημονικής Επανάστασης» χαρακτηρίζεται από την ανησυχία της εύρεσης της ασφαλούς αλήθειας και της βεβαιότητας που είχαν απολεσθεί από τον μεταπτωτικό –και παραπλανημένο από τον διάβολο– άνθρωπο. Οι παραγωγοί των ιδεών και των γνώσεων της εποχής δεν ήταν ανορθολογιστές. Στο δικό τους ορθολογικό περιβάλλον η θρησκεία αποτελούσε βασικό δομικό στοιχείο για το αξιακό πλαίσιο, την οργάνωση της κοινωνίας και την επανάκτηση της σωτηρίας από το προπατορικό αμάρτημα. Ακόμα και οι ελάχιστοι αρνητές της δαιμονικής μαγείας, η οποία, σημειωτέον, εμφανίζεται από τα τέλη του 15ου αιώνα, δεν αρνούνται την ύπαρξη του θεού και του διαβόλου. Αν εξαιρέσει κανείς τους αντικομοφομιστές της πουριτανικής κοινοβουλευτικής επανάστασης, οι σκεπτικιστές προς τη δαιμονική μαγεία δεν αμφισβητούν ούτε τη μοναρχία. Παράλληλα, οι εκπρόσωποι της υψηλής διανόησης και των θεσμών, όπως και οι πληθυσμοί, λειτουργούσαν στο πλαίσιο θρησκευτικών πειθαρχικών και απολυταρχικών πολιτικών μηχανισμών, με τους τελευταίους να διεκδικούν τη θεϊκή αντιπροσωπεία επί της γης, ως λογικά αδιαχώριστης με τη διαδικασία του σχηματισμού των μοναρχικών κρατών. Η πολυτάραχη περίοδος του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, χαρακτηρίζεται από συμπλεύσεις και ανταγωνισμούς που διαπερνούν όλες τις πτυχές του ανθρώπινου βίου.

Επρόκειτο για έναν πολωμένο κόσμο, που διακατεχόταν από εννοιολογικές και κοινωνικές διχοτομήσεις, που αλληλοκαθορίζονταν σε διπολικά σχήματα: δημόσιο ή ιδιωτικό, αρσενικό ή θηλυκό, αληθές ή ψευδές, θεϊκό ή διαβολικό, πειθαρχημένο ή ανυπότακτο, υπερφυσικό ή φυσικό, υποκειμενικό (π.χ. με την υποβολή στη διαβολική πλάνη) ή αντικειμενικό. Το καθένα από όλα αυτά τα μέρη, ως προς τα χαρακτηριστικά του, επιβεβαιωνόταν ή απορριπτόταν ή ετίθετο υπό αμφιβολία ανάλογα με συγκεκριμένες ιεραρχημένες νόρμες και όρια, που διαμόρφωναν τις εννοιολογικές και γλωσσικές περιγραφές των παραπάνω ταυτοτήτων. Στην αναζήτηση της βέβαιης γνώσης, τα όρια μεταξύ φυσικού και υπερφυσικού φαίνονται ρευστά, κατά την περίοδο, διότι η παρέμβαση των δαιμονικών δυνάμεων στη φυσική τάξη των πραγμάτων αποτελούσε ένα από τα σοβαρότερα ζητήματα. Η κυρίαρχη οντολογική πρόταση στις κοινότητες των λογίων, των φυσικών φιλοσόφων, των

⁶ McGrath, Alister, *Natural Philosophy On Retrieving a Lost Disciplinary Imaginary*, Chap. 4: *English Natural Philosophy* – Bacon, Boyle, Newton, Oxford University Press, 2023.

πολιτικών, των θεολόγων, των νομικών και των δαιμονολόγων δήλωνε τη διαβολική παρέμβαση ως υπαρκτής απειλής κατά του χριστιανικού κόσμου και της μοναρχίας. Οι προαναφερόμενες ανδροκρατούμενες ιδιότητες αλληλεπιδρούν άμεσα ή, σε πολλές περιπτώσεις, συγκεντρώνονται σε άνδρες υψηλού κύρους.

Επομένως, η διατριβή εξετάζει και δίνει έμφαση στο κυρίαρχο αίτημα αυτής της εποχής δηλαδή στην πίστη στη θεϊκή δημιουργία ενός οργανωμένου σύμπαντος, το οποίο ο πεπτωκώς ανθρώπινος νους όφειλε να επανακατανοήσει. Η εμπειρική φιλοσοφία δεσμεύτηκε στην ανακάλυψη της ορθολογικής τάξης του φυσικού κόσμου ως γνωστικής και ηθικής αναταξινόμησης, στο πλαίσιο ενός θρησκευτικά ομολογιακού κράτους, το οποίο, μεταξύ άλλων, βασίστηκε σε σημαντικό βαθμό στην εκλογίκευση της ύπαρξης του θεού μέσω της απόδειξης της φυσικής δράσης των δαιμονικών δυνάμεων. Ως εκ τούτου, στη διατριβή διερευνάται το γεγονός της αποκορύφωσης των διώξεων κατά των μαγισσών κατά την περίοδο της ανάπτυξης της εμπειρικής φιλοσοφίας.

Στη συγκεκριμένη διατριβή, ο προσδιορισμός των εννοιών και των αξιών της περιόδου εξετάζονται, με διεπιστημονικό τρόπο, ανιχνεύοντας τα συγκεκριμένα πεδία της ασκούμενης πολιτικής (στην πρώιμη νεωτερική Αγγλία, την αρμοδιότητα των διώξεων των μαγισσών αναλαμβάνουν η μοναρχική νομοθεσία και τα πολιτικά δικαστήρια), των υιοθετημένων διακηρύξεων της πειθαρχικής/προτεσταντικής θρησκείας με τις καλβινιστικές θέσεις του αγγλικανισμού, της φυσικής θεολογίας, των νομικών πρακτικών και διαδικασιών, της κοινωνίας (που βίωνε το πολεμικό κλίμα ενός θρησκευτικού και πολιτικο-οικονομικού μετασχηματισμού –ιδιαίτερα στην Αγγλία με τους Νόμους των Περιφράξεων από τον 16^ο αιώνα και τους εμφυλίους). Παράλληλα, συμπεριλαμβάνονται ο αυτονόητος, για την εποχή, ουσιοκρατικός διαχωρισμός των φύλων, και οι πρώιμες νεωτερικές ταυτίσεις της «ακόρεστης» γυναικείας σεξουαλικότητας με το δαιμονικό στοιχείο (ως κληρονομιάς της παραβατικής Εύας), με δυσμενείς κοινωνικές επιπτώσεις για τη γυναίκα.

Επιπροσθέτως, συμπεριλαμβάνονται τα πορίσματα της ιστορίας των ιδεών και των συναισθημάτων, της ιστορίας του κοινωνικού φύλου, της ανθρωπογεωγραφίας των διωκτών και των διωκόμενων με την κατηγορία της δαιμονικής μαγείας (στη συντριπτική πλειονότητά τους γυναικών).

Σκοπό της διατριβής, –μελετώντας (όσο μας επιτρέπεται από την έκταση του πονήματος) τα προαναφερθέντα πεδία, την πρωτογενή βιβλιογραφία της δαιμονολογίας και των νομοθεσιών, των θεολογικών διακηρύξεων και των έργων των φυσικών φιλοσόφων σε συνδυασμό με τις δεδομένες αξιόπιστες διαπιστώσεις προηγούμενων μελετών για την πρόμη νεωτερική αναβίωση του διαβόλου και της παρεπόμενης μεταστροφής της έννοιας της μαγείας από βλαπτική (*maleficium*) σε διαβολική (*witchcraft*)– συνιστά η διερεύνηση, ως ενιαίου (αν και όχι πάντα ομοιογενούς) συνόλου των διανοητικών και των κοινωνικών παραμέτρων που αλληλεπίδρασαν με τις διώξεις. Μελετώνται οι συζεύξεις των επικοινωνούντων διαύλων και των αλληλοσυνδέσεων μεταξύ των πολιτικοθησκευτικών και οικονομικών επιδιώξεων, των κειμενικών, ρητορικών ή πρακτικών προτάσεων της εμπειρικής φιλοσοφίας, της προϋπάρχουσας νομικής ορολογίας και διαδικασίας (εμπειρία – μαρτυρία- πείραμα- απόδειξη) κατά τις διώξεις και της νατουραλιστικής γλώσσας του πολιτικού χαρακτήρα της δαιμονολογίας –στοιχεία που φαίνεται πως νομιμοποίησαν τα κυνήγια. Η τελευταία αποτελούσε εγκεκριμένο και αναπόσπαστο μέρος των συζητήσεων της φυσικής φιλοσοφίας,⁷ οι οποίες εμπλέκονταν με τα θεολογικά ενδιαφέροντα, που διαπερνούσαν την ορθή, για την εποχή, δικαιολόγηση και αντιληπτική συνθήκη των φαινομένων. Η επιδίωξη της ανακάλυψης –στις αποδεδειγμένες μαγικές επεμβάσεις– των γνωστικών ικανοτήτων και των δράσεων στον φυσικό κόσμο του αγγελικής προελεύσεως διαβόλου εγγυάται την ύπαρξη του θεού και την αποκάλυψη γνώσεων σχετικά με τις κρυφές αιτιώδεις συνάφειες του φυσικού κόσμου. Ο διάβολος επιτελούσε τον ρόλο ενός συνεκτικού υλικού των θεωρήσεων, των επιδιώξεων και των πρακτικών, της περιόδου.

Στοχαστές, όπως ο βακόνειος και προσωπικός επίσκοπος του μονάρχη Καρόλου Β΄ της Αγγλίας της Παλινόρθωσης Joseph Glanvill (1638-1680), μέλος της Βασιλικής Εταιρείας, εξέταζαν τον ρόλο των δαιμόνων και των υπερφυσικών φαινομένων στη φυσική πραγματικότητα, την κοινωνία και την ανθρώπινη εμπειρία. Στη διατριβή, οι αναζητήσεις του Glanvill θα ενταχθούν στο δεσπόζον διανοητικό παράδειγμα της εποχής, καθώς αποτελούν θεωρητικούς καρπούς των επιβεβλημένων θεωρητικών σχημάτων και θεηκευτικο-πολιτικών αντιλήψεων και όχι ιδιάζουσα εξαίρεση. Οι διανοητές δεν λειτουργούν σε «αποστειρωμένα» απομονωμένα περιβάλλοντα.

⁷ Clark, Stuart, *Thinking with Demons – The idea of Witchcraft in Early Modern Europe*, Oxford University Press, 1997, 1999

Ανήκουν σε διανοητικά δίκτυα και κοινωνικούς κύκλους, που άλλοτε συμμαχούν για έναν κοινό σκοπό. Άλλοτε, κάποιες κοινότητες αντιμάχονται τις θεωρήσεις της άλλης, υπηρετώντας διαφορετικά και ποικίλα συμφέροντα. Η συζήτηση για τη δαιμονική μαγεία αφορούσε ερωτήματα σχετικά με το κύρος και την αξιοπιστία της χριστιανικής αφήγησης, τον ρόλο του θεού και των πνευμάτων στο φυσικό σύμπαν και το επιστημολογικό πρόβλημα του τι συνιστά έγκυρη γνώση. Στη διατριβή τίθεται, με τον κατά το δυνατόν σαφή τρόπο, υπό έλεγχο η κυρίαρχη προσέγγιση που αποκόπτει τις αναγνωρισμένες συνδέσεις μεταξύ δαιμονολογίας και φυσικής φιλοσοφίας από το Κυνήγι Μαγισσών, ενώ αυτό συνέβαινε ταυτόχρονα με τη ρητορική και τις υποδείξεις νομικού χαρακτήρα αυτών των σχέσεων.

Σε αυτό το σημείο, να καταστήσουμε σαφές ότι η λεπτομερής αναφορά στον Glanvill εμφανίζεται μετά από την κατά το δυνατόν πληρέστερη και πολυπρισματική κατανόηση των κυρίαρχων διανοητικών αιτιάσεων της περιόδου, του φαινομένου των διώξεων, της ιστορικής συγκυρίας και των κοινωνικών συγκειμένων, καθώς αντιμετωπίζεται ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα και ως θεματοφύλακας των προαναφερθέντων και όχι ως ιδιόμορφη περίπτωση. Συνεπώς, η σκέψη του Glanvill εντάσσεται στην ιστορία των ιδεών, ως προϊόν των δεσποζουσών πολιτικοθησκευτικών και φυσικοφιλοσοφικών ανησυχιών της εποχής, στην Αγγλία, τις οποίες και αναλύουμε, όσο τον δυνατόν εκτατικά, προκειμένου να αντιληφθούμε την εκπροσώπησή τους από τον στοχαστή.

Επιπροσθέτως, εξετάζεται η διάχυση των λόγιων δαιμονολογικών αντιλήψεων στις λαϊκές πεποιθήσεις περί μαγείας καθώς και οι αλληλεπιδράσεις τους με τις παραδοσιακές δοξασίες, δίνοντας βάρος στο αγγλικό διανοητικό, θεσμικό και κοινωνικό περιβάλλον, καθώς σε αυτό εξελίσσεται η «Επιστημονική Επανάσταση».

Στο Κεφάλαιο I, διατρέχουμε με διεπιστημονικό τρόπο την ιστοριογραφία και τη βιβλιογραφία περί των διώξεων, προκειμένου να καταγραφούν οι σημαντικότερες τάσεις στις ερμηνευτικές προσπάθειες ενός τόσο σύνθετου και πολυπαραγοντικού φαινομένου. Επίσης, προσεγγίζουμε με διεπιστημονική ανασκόπηση το ιστορικό, κοινωνικοπολιτικό και πνευματικό πλαίσιο του Κυνηγιού Μαγισσών, ώστε να διερευνηθούν από διαφορετικές και ταυτόχρονα σημαντικές ερμηνευτικές προτάσεις τα πολυπαραγοντικά αίτια των διώξεων και παράλληλα, να γίνουν περισσότερο αντιληπτές οι συνθήκες, εντός των οποίων αναπτύσσονται και αλληλεπιδρούν η

δαιμονολογία και η φυσική φιλοσοφία. Στο ίδιο κεφάλαιο, διερευνώνται τα στατιστικά στοιχεία των διώξεων ως προς το πλειοψηφούν γυναικείο φύλο, όπως και πορίσματα και εκτιμήσεις που αναφέρονται σε απομακρυσμένες περιοχές της Ευρώπης, όπου η πλειοψηφία των θυμάτων υπήρξαν άνδρες –τουλάχιστον μέχρι να εισαχθεί η λόγια δαιμονολογία, οπότε τα ποσοστά αντιστρέφονται. Η συζήτηση είναι ενδιαφέρουσα καθώς θέτει τα ζητήματα της αρρενωπότητας κατά την περίοδο των κυνηγιών. Ταυτόχρονα, εξετάζεται, ενδελεχώς, ο εναγκαλισμός των προτεσταντικών προταγμάτων με την πολιτική και τη νέα οικονομία.

Στο Κεφάλαιο II, με αναντίρρητο δεδομένο ότι τη συντριπτική πλειοψηφία των κατηγορούμενων και καταδικασμένων αποτελούσαν γυναίκες, στην κεντρική και βορειοδυτική Ευρώπη, εξετάζουμε τις κυριότερες φεμινιστικές προσεγγίσεις, καθώς θεωρούμε ότι οι διαφορετικές οπτικές, οι οποίες συναποτελούν το φεμινιστικό corpus, προσφέρουν ένα ευρύ και πολύτιμο πεδίο εξηγητικών σχημάτων και πληροφοριών. Επιπροσθέτως, διερευνούμε τις ερμηνευτικές αιτιάσεις που σχετίζονται με το διαχρονικό ερώτημα αν οι διώξεις ήταν «σχετικές με το φύλο» ή πραγματοποιήθηκαν «ειδικά για το φύλο».

Στο Κεφάλαιο III, αναλύουμε τους μηχανισμούς της αναβίωσης του διαβόλου και την αναγωγή του σε ισότιμο αντίπαλο του θεού. Επίσης, ανιχνεύουμε την αναβάθμιση του προπατορικού αμαρτήματος και τις ποικιλόμορφες επιπτώσεις της στην κοινωνική οργάνωση, τις διανοητικές γραμμές και τις διώξεις των υποτιθέμενων μαγισσών. Στο ίδιο κεφάλαιο, διερευνάται η μεταστροφή της έννοιας μαγείας σε δαιμονική κατά την υστερομεσαιωνική και πρώιμη νεωτερική περίοδο. Επίσης, η προσοχή μας στρέφεται στις προτεσταντικές προσλήψεις περί του διαβολικού βασιλείου.

Στο Κεφάλαιο IV, ανατρέχουμε στις αγγλικές νομοθεσίες των δυναστειών Τυδώρ και Στιούαρτ, που ηγούνται της αγγλικανικής Εκκλησίας, οι οποίες μετατρέπουν την άσκηση της δαιμονικής μαγείας σε έσχατο πολιτικό έγκλημα. Παράλληλα, εξετάζονται η πολιτική χροιά των δαιμονολογικών κειμένων, οι διαδικασίες των ομολογιών των κατηγορουμένων και η χρήση σωματικών και ψυχολογικών βασανιστηρίων.

Στο Κεφάλαιο V, δίνεται έμφαση στην ανεύρεση των συνδέσεων των δαιμονολογιών με τις διώξεις και το ύποπτο φύλο για τη διαβολική μαγεία ως *crimen exceptum*.

Ασχολούμαστε με τον νατουραλιστικό και νομικό χαρακτήρα των δαιμονολογιών (εστιάζοντας στους Άγγλους δαιμονολόγους). Επιπροσθέτως, με βάση πάντα την πρωτογενή βιβλιογραφία αναζητούμε τα πρωτότυπα στοιχεία που εισάγει η αγγλική δαιμονολογία, σύμφωνα με τις παρακαταθήκες της μετάφρασης της Βίβλου από τον δαιμονολόγο, νομοθέτη και μονάρχη Ιάκωβο Α΄ της Αγγλίας. Παράλληλα, αναλύουμε τους τρόπους δαιμονοποίησης και τις αρνητικές απεικονίσεις του γυναικείου σώματος. Στην ερευνητική διαδικασία εισάγονται οι πραγματείες των σκεπτικιστών και οι θεωρίες της μελαγχολίας, ως μηχανισμού ευαλωτότητας των πλανημένων από τον διάβολο γυναικών. Στη συνέχεια, συγκρίνουμε τις δαιμονολογικές υποδείξεις με τις δικαστικές πρακτικές, τον δικανικό λόγο, τις μεθόδους των επαγγελματιών κυνηγών μαγισσών και την ορολογία των κύριων θεωρητικών αξόνων της βακόνειας πειραματικής πρότασης.

Στο Κεφάλαιο VI, αναζητούμε τις αλληλεπιδράσεις του δικανικού λόγου και των δικαστικών πειραμάτων με την εμπειρική φυσική φιλοσοφία στο πλαίσιο, στο οποίο η άρνηση των μαγισσών σήμαινε ταυτόχρονα την άρνηση του διαβόλου και συνεπώς, την άρνηση του ίδιου του θεού και της αθανασίας της ψυχής. Θα σταθούμε στις επιστημολογικές παρακαταθήκες του αρχιδικαστή Bacon και τις αναφορές του στα παράξενα φαινόμενα, που ίσως υποκρύπτουν δαιμονική δράση. Επίσης αναλύουμε το ερώτημα όχι μόνο για τις θεολογικές αλλά και τις δαιμονολογικές και νομικές ρίζες της εμπειρικής φιλοσοφίας.

Στο Κεφάλαιο VII, με επίκεντρο τη βακόνεια πρόταση μέσα από τα έργα του Bacon και τις αναφορές του στη μαγεία, την κυρίαρχη θεωρητική και μεθοδολογική νοοτροπία και τις σχέσεις μεταξύ των διανοητών στη Βασιλική Εταιρεία και του δικαστικού, θρησκευτικού και πολιτικού περιβάλλοντος, τα έργα του Joseph Glanvill (1636-1680) και των συνομιλητών του, όπως του Boyle, του πλατωνιστή More κ.ά., τις θεωρητικές επιρροές του και τον εκλεκτικισμό του αναφορικά με τον καρτεσιανό σκεπτικισμό και τον νεοπυρρωνισμό απέναντι στον δογματικό σχολαστικισμό και καθολικισμό, τις φυσικοφιλοσοφικές αιτιολογήσεις της ύπαρξης της δαιμονικής μαγείας, ελέγχουμε τις προθέσεις των στοχαστών για τη δαιμονική μαγεία και τις διώξεις. Επίσης αιτιολογείται η ένταξη των έργων και της δαιμονολογίας του Glanvill, ως συνόλου, και ο καίριος –όχι περιθωριακός– ρόλος του ίδιου στις φυσικοφιλοσοφικές συζητήσεις της Εταιρείας.

Στο Κεφάλαιο VIII, ακολουθούμε τα νήματα που μας οδηγούν από το Κυνήγι Μαγισσών στη νεωτερικότητα, εξετάζοντας τα νεωτερικά στοιχεία που φέρει ως φαινόμενο. Ανιχνεύεται η δαιμονοποίηση της φύσης πριν απομαγευτεί. Στρέφουμε την προσοχή μας στην κριτική φεμινιστική και οικοφεμινιστική (αντιουσιοκρατική) επιστημολογία, ειδικότερα σε ό,τι αφορά τις διώξεις και τις ανάλογες ρητορικές νομιμοποιήσεις τους από τον βακόνειο λόγο. Αναφερόμαστε σε μια από τις πολλές ιστορίες της επιστήμης, όπως την ακαδημαϊκή αντιπαράθεση (debate) μεταξύ οικοφεμινιστριών ιστορικών της επιστήμης (που απορρίπτουν την ουσιοκρατική ταύτιση γυναίκας και φύσης και ασκούν ανάλογη κριτική στη ρητορική του Bacon) και των υποστηρικτών του στοχαστή. Τέλος, μεταξύ άλλων, συζητείται η υπόσχεση του Bacon για την απελευθερωτική αποστολή ή τις αρνητικές εφαρμογές της επιστήμης, τόσο προς τον άνθρωπο όσο και το φυσικό περιβάλλον.

Στα Συμπεράσματα, προβαίνουμε στην επισκόπηση των βασικών θέσεων και ανακεφαλαίωση των ευρημάτων της παρούσης έρευνας, με έμφαση στην πρωτοτυπία και τη συμβολή της διατριβής στην προαγωγή της γνώσης για τις ενδεχόμενες αδιαφανείς πτυχές και σχεδόν ανεξέταστες συνδέσεις μιας ευρύτερης ιστορικής περιόδου, κατά την οποία, η ανάδυση και η εδραίωση της νεωτερικής δυτικής ορθολογικότητας, μέσω της «Επιστημονικής Επανάστασης» εκτυλίχθηκε, εν μέρει, με ανορθολογικές, για το σύγχρονο πνεύμα, ερμηνείες της υποτιθέμενης δαιμονικής μαγείας, του φύλου, του Κόσμου και της κοινωνίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι. Ιστοριογραφικές ερμηνευτικές τάσεις του Κυνηγιού Μαγισσών – Συνδέσεις με το κοινωνικό πλαίσιο

Ι.1. Σύντομη επισκόπηση της παραδοσιακής ιστοριογραφίας του Κυνηγιού Μαγισσών

Διατρέχοντας τις μελέτες που ασχολούνται με τις διώξεις των μαγισσών κατά την περίοδο από τον ύστερο Μεσαίωνα (1450) μέχρι τον Αιώνα των Φώτων (1750) συχνά επικρατεί η άποψη ότι οι λαϊκές δεισιδαιμονικές πεποιθήσεις και η «μαζική υστερία» ήταν αυτές που ασκούσαν πίεση στους λόγιους και δικαστές της εποχής να προβούν σε καταδίκες και εκτελέσεις, κατά κύριο λόγο, γυναικών που κατηγορούνταν για πρακτικές δαιμονικής μαγείας. Η ερμηνεία της άγνοιας και της παράνοιας μιας λαϊκής κουλτούρας σκοτεινών δοξασιών διέτρεχε τις ιστορικές αναφορές καθ' όλη τη διάρκεια του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα με παρακαταθήκες που συναντούμε, δυστυχώς, μέχρι σήμερα όχι μόνο στη συλλογική συνείδηση αλλά και σε ακαδημαϊκά δοκίμια.

Η ιστοριογραφία που μελετούσε τον 16^ο και 17^ο αιώνα στην Αγγλία αλλά και γενικότερα στη βορειοδυτική, κεντρική και νότια Ευρώπη, πριν εξελιχθεί με τη χρήση πρωτογενών πηγών και συνεπώς, με πληρέστερες οπτικές, εκτιμούσε ότι οι μαύρες σελίδες του Κυνηγιού των Μαγισσών συνέθεταν ένα περιθωριακό ζήτημα χωρίς ιδιαίτερη αξία διερεύνησης. Επιπροσθέτως, στην ιστορία της επιστήμης αποτελούσε ένα αγκάθι που θα πλήγωνε ανεπανόρθωτα την επικίνδυνα απλουστευτική θεώρηση του καλπασμού από το σκοτάδι στο φως της προόδου. Ιδιαίτερος στην Αγγλία, που διεκδικεί την πατρότητα της σύγχρονης επιστήμης, όπως αυτή ορίζεται σήμερα, η γραμμική Μεγάλη Αφήγηση συμβάδιζε, κατά τη νεωτερικότητα του 19^{ου} αιώνα, με τις «απελευθερωτικές» δυνάμεις της συνταγματικής μοναρχίας.

Τη δεκαετία του 1970, το φαινόμενο του Κυνηγιού Μαγισσών εντάσσεται από τη διεπιστημονική αξιολόγηση, επισήμως, ως ένα ηχηρό και πολύπλοκο φαινόμενο στη διαδικασία της μορφοποίησης της πρώιμης νεωτερικής ευρωπαϊκής ιστορίας. Μέχρι τότε σχεδόν όλες οι ερμηνείες του φαινομένου περιορίζονταν στην άποψη των ιστορικών του 19^{ου} αιώνα, που έκανε λόγο για ένα ανελέητο ξέσπασμα μιας μαζικής υστερίας, ανάξιο επισταμένης μελέτης. Από την καταγεγραμμένη βιβλιογραφική επισκόπηση των ιστορικών μελετών, αντιλαμβανόμαστε ότι δεν υπάρχει ένα ενιαίο

και συνεκτικό αφήγημα, ενώ δεν λείπουν οι έντονοι διάλογοι μεταξύ των θεωρητικών αναφορικά με τις προσεγγίσεις/ερμηνείες του Κυνηγιού Μαγισσών. Όπως συχνά σημειώνουν οι επιμελητές τόμων με την αρθρογραφία των ειδικών του πεδίου λίγα άλλα θέματα έχουν απασχολήσει τόσο άμεσα με τόσες πολλές διαφορετικές μεθόδους και προσεγγίσεις. Ιδιαίτερα, δεδομένου του γεγονότος ότι μεγάλο μέρος των μελετών για τη δαιμονική μαγεία είναι σχετικά πρόσφατη, καθώς το συγκεκριμένο πεδίο έρευνας οργανώθηκε συστηματικά, όπως προαναφέραμε, τη δεκαετία του 1970, οι ποικίλες μεθοδολογίες ανάλυσης βρίσκονται αντιμέτωπες με οντολογικά προβλήματα, ενώ παράλληλα ενδέχεται να συγκρούονται μεταξύ τους ως προς την αιτιολόγηση της ανάδυσης και της εξέλιξης του φαινομένου.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται πλέον από τους μελετητές στις αλληλεπιδράσεις της λόγιας και λαϊκής κουλτούρας, δηλαδή στο διανοητικό κλίμα, το οποίο επέτρεψε την εδραίωση αρνητικών στερεοτυπικών απεικονίσεων των διάφορων θρησκευτικών, κοινωνικών, εθνοτικών και πολιτισμικών μειονοτήτων. Οι ιστορικοί αντλούν πλέον το υλικό τους σχετικά με το είδος των διώξεων, το φύλο, την κοινωνική θέση, τις πολιτικές πεποιθήσεις και το επάγγελμα των θυτών και των θυμάτων καταρχάς, από την αναδίφηση των διασωθέντων αρχείων των δικών, που έλαβαν μέρος στη διάρκεια των αιώνων που κορυφώθηκαν οι διώξεις, δηλαδή του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα, καθώς και από τον λόγο που αρθρώνεται στα εγχειρίδια, τα βιβλία τις πραγματείες ή ακόμα και από τα λογοτεχνήματα της εποχής, τα οποία ήταν επηρεασμένα από τα κηρύγματα κατά των μαγισσών και προσπαθούσαν να αναδείξουν την πρακτική της μαγείας ως την σοβαρότερη απειλή στον κόσμο.

Συνεπώς, η ιστοριογραφία του φαινομένου αποτελεί πλέον ένα αυτοτελές πεδίο έρευνας, παραμένοντας πληθωρικά πολυτασική. Τα στοιχεία αλιεύονται από πολιτικές, οικονομικές, κοινωνιολογικές, ψυχολογικές (κοινωνική ψυχολογία), ψυχαναλυτικές, ανθρωπολογικές, επιστημολογικές, περιβαλλοντικές, θεολογικές, λαογραφικές, γλωσσολογικές, λογοτεχνικές συνιστώσες ανάλυσης και σαφώς, από τους γόνιμους κλάδους των σπουδών ιστορίας του φύλου και της σεξουαλικότητας, όπως και της σχέσης μεταξύ των φύλων. Η διασταύρωση των προαναφερθέντων τομέων απαιτεί την αποκωδικοποίηση της μαύρης μαγείας στην ευρωπαϊκή πρώιμη νεωτερικότητα, ακόμα και αν η εφαρμογή των σύγχρονων εννοιολογικών περιεχομένων τους εγείρει σοβαρές ενστάσεις: Συχνά, διατυπώνεται η επίκριση πως αποτελεί μεθοδολογικό λάθος να εφαρμόζουμε σύγχρονες έννοιες σε χρόνους, τόπους

και υποκείμενα του παρελθόντος. –κάτι που προσπαθούμε να αποφύγουμε σε αυτή τη διατριβή. Ωστόσο, αρκετές προεκτάσεις των μακρινών 16^{ου} και 17^{ου} αιώνων συναντώνται στο δικό μας παρόν. Επίσης, δεν δύναται να αγνοηθεί η διαρκής επανερμηνεία του παρελθόντος, καθώς συνεχώς αναδύονται νέα τεκμήρια από διαφορετικές γεωγραφίες/τοπικότητες, χρονικά διαστήματα και διαρκώς (μέχρι αυτή τη στιγμή) ανακτούμενα νεοεμφανιζόμενα αρχεία.

Στην παρούσα διατριβή, διατηρώντας το μεθολογικό αίτημα, που εξετάζει τα φαινόμενα ως πολυπαραγοντικά, θεωρούμε τις ποικιλόμορφες ερμηνευτικές προσπάθειες απαραίτητες για την κατά το δυνατόν ολοκληρωμένη και πολυεπιστημονικά αποτυπωμένη εικόνα ενός τόσο βίαια φορτισμένου φαινομένου, ως αναπόσπαστου τμήματος της πρώιμης νεωτερικής Ευρώπης. Παράλληλα, δίνεται έμφαση στις φεμινιστικές αναλύσεις και ιδιαίτερος σε μελέτες που διερευνούν το Κυνήγι Μαγισσών σε σχέση με το φύλο και τη σεξουαλικότητα, τη δαιμονολογία και την Επιστημονική Επανάσταση ή την Ιστορία της Επιστήμης γενικότερα, στο πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο, στο οποίο συντελέστηκαν.

Επισημαίνουμε, ότι παρά την κοινή διαπίστωση πως σύμφωνα με όλα τα σύγχρονα στατιστικά στοιχεία, τα οποία προκύπτουν από την εμβριθή μελέτη των πρωτογενών πηγών, όπως πρακτικά δικών, φυλλάδια, γραμματείες κ.λπ. της περιόδου ένα ποσοστό της τάξης 80-85% των κατηγορουμένων για άσκηση διαβολικής μαγείας ήταν γυναίκες, στην βορειοδυτική και κεντρική Ευρώπη, η σύνδεση με το φύλο παραμένει ασθενής ακόμα και σε πρόσφατα συγγράμματα ή περιθωριοποιείται σε συλλογικούς τόμους ως περιφερικό ζήτημα σε ένα από τα κεφάλαιά τους. Ακόμα και σήμερα αρκετές μελέτες θεωρούν υπερβολική την εστίαση στο γυναικείο φύλο, ασκούν κριτική, κάνοντας λόγο για υπεραπλουστευτική προσέγγιση, επιχειρηματολογούν (σε κάποιες περιπτώσεις εμμονικά) με αδύναμες, κατά τη γνώμη μου, μεθοδολογικές πρακτικές, οι οποίες αγνοούν την κοινωνική θέση, την παρουσία στον δημόσιο χώρο, τις πολιτικές κυρίαρχες αντιλήψεις και τις θρησκευτικές προσλαμβάνουσες παραστάσεις που αφορούν στα φύλα. Ωστόσο, σημαντικό μέρος της μη δεσπόζουσας (non-mainstream) φεμινιστικής κοινωνικής ανάλυσης απαντά με αναντίρρητα στοιχεία.

Η βιβλιογραφία για το Κυνήγι μαγισσών είναι εκτενής τις τελευταίες δεκαετίες. Ειδικότερα, στην πιο πρόσφατη βιβλιογραφία εισαγωγικού χαρακτήρα έχουν εκδοθεί

σημαντικές πραγματείες και συλλογικοί τόμοι, οι οποίοι καλύπτουν διαθεματικά-διεπιστημονικά αυτό το πολυσύνθετο ζήτημα, αποτελώντας χρήσιμα εργαλεία στην έρευνα και τις αντίστοιχες σπουδές. Η καταγραφή και η μελέτη των ίδιων των ιστοριογραφικών τάσεων του Κυνηγιού Μαγισσών, μάλιστα, έχουν καταστεί στις μέρες μας ένα ρεύμα ιστοριογραφίας από μόνες τους. Θα τολμούσαμε να πούμε ότι ενώ οι έρευνες συνεχίζονται για το καθαυτό ιστορικό ευρωπαϊκό φαινόμενο, βρισκόμαστε σε μια φάση «Μετα-ιστορίας» του Κυνηγιού Μαγισσών, καθώς η ιστοριογραφία του μιλάει για τον εαυτό της, αναστοχάζεται τις κατευθύνσεις της, επανεξετάζει τις μεθοδολογίες της και τις ποικίλες τάσεις που τη συνθέτουν. Παράλληλα, αναμένει νέες προεκτάσεις της, νέες ιδέες, νέα πεδία εξηγήσεων. Ενδεικτικά, ακολουθούν μερικές αξιόλογες εκδόσεις, οι οποίες θεωρούνται ως επικουρικά εργαλεία στις αντίστοιχες πιο εξειδικευμένες μελέτες.

1.1.2 Παραδοσιακή και καταγραφική ιστοριογραφία του Κυνηγιού Μαγισσών

Η πρώτη αξιόλογη προσπάθεια χρονολογικής καταγραφής του Κυνηγιού Μαγισσών στην Αγγλία και τη Σκωτία, καθώς και της άσκησης μαγείας φαίνεται να ξεκινά από τον Francis Hutchinson (1660-1739) και το ήπια σκεπτικιστικό (ώστε να μη συγκρουστεί με τους κληρικαλιστικούς κύκλους) *An historical essay concerning witchcraft*, το οποίο εκδόθηκε το 1720⁸. Ο αγγλικανός οξφορδιανός φυσικός φιλόσοφος, επίσκοπος και ιδρυτικό μέλος της Εταιρείας του Δουβλίνου θεωρούσε πως οι δίκες των μαγισσών αποτελούσαν διαλυτικό μέσο που απειλούσε την κοινωνική συνοχή και την πολιτική σταθερότητα, ιδίως σε μια εποχή που μαινόταν ο πόλεμος μεταξύ των μοναρχιών της Βρετανίας και της Γαλλίας. Πρωταρχικό μέλημά του αποτέλεσε ο προσηλυτισμός των καθολικών Ιρλανδών και των γαελόφωνων στην αγγλικανική εκδοχή του προτεσταντισμού⁹ και της μοναρχίας. Όπως παρατηρεί στην

⁸ Hutchinson, Francis, *An historical essay concerning witchcraft : with observations upon matters of fact; tending to clear the texts of the sacred scriptures, and confute the vulgar errors about that point : and also two sermons: one in proof of the Christian religion; the other concerning good and evil angels* / by Francis Hutchinson, D.D. chaplain in ordinary to His Majesty, and minister of St. James's Parish in St. Edmund's-Bury, Printed for R. Knaplock, at the Bishop's Head, and D. Midwinter, at the Three Crowns, in St. Paul's Church-yard, London, 1720, <https://digital.library.cornell.edu/catalog/witchcraft057>

⁹ Χρησιμοποιούμε για την οικονομία της συζήτησης στη διατριβή, τον διαδεδομένο πολιτικό και θεολογικό όρο προτεσταντισμό, ο οποίος εμφανίζεται ως προσδιορισμός, το 1529, στην Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, διεκδικώντας τη «μία αληθινή εκκλησία» της δυτικής χριστιανοσύνης. Ο

ιστορική πραγματεία του, παρότι, στην πρώιμη νεωτερική Ιρλανδία οι αγγλικοί νόμοι περί άσκησης δαιμονικής μαγείας ισχύουν οι δίκες είναι ελάχιστες συγκριτικά με τη Σκωτία και την Αγγλία. Στις σημαντικότερες αναφορές του περιλαμβάνει τα έργα του επίσης οξφορδιανού Joseph Glanvill (1636-1680).

Ο Wallace Notestein, εκπονώντας τη διδακτορική διατριβή του στο Yale για τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες υπό τις οποίες πραγματοποιήθηκαν οι αγγλικές δίκες μαγισσών, διαπιστώνει ότι δεν υπάρχει σοβαρή ενασχόληση με την καταγραφή των δικών και των θυμάτων. Παράλληλα, ανακαλύπτει πως εκατοντάδες δικών δεν έχουν αναφερθεί με αποτέλεσμα να σχηματίζεται ένα τεράστιο κενό πληροφόρησης, συνεπώς και κατανόησης του φαινομένου. Το 1911, εκδίδεται το έργο του *A History of Witchcraft in England from 1558 to 1718*,¹⁰ στο οποίο επισημαίνει πως η μαγεία διαδραμάτιζε τεράστιο ρόλο στην ελισαβετιανή Αγγλία, όπως και στην εποχή των Stuarts. Ο ιστορικός συμπεραίνει πως αν δεν γίνει αντιληπτός ο καταλυτικός ρόλος της, καθώς ο φόβος απέναντι στις μαγικές πρακτικές διαπερνούσε όλες τις τάξεις (από τον βασιλικό οίκο μέχρι τις αγροτικές κοινότητες) δεν δύναται να ερμηνευτούν οι κοινωνικές συνθήκες.

Στο βιβλίο του καταγράφει δίκες, ομολογίες, εκτελέσεις, δαιμονολογικά κείμενα και νομολογίες. Αναφερόμενος στον πατέρα της δυτικής επιστήμης και ιδρυτή της επαγωγικής μεθόδου και πειραματικής φιλοσοφίας (όπως συνηθίζεται να αποκαλείται από τη γραμμική αντίληψη της κυρίαρχης επιστημολογίας) Francis Bacon (1561-1626), εκτιμά ότι κατά τη βασιλεία του Ιακώβου Α΄ έγραψε το έργο του *Sylva Sylvarum* (1627) και μάλλον, κατά τη γνώμη του, τυχαία αναφέρθηκε στη μαύρη μαγεία. Ο Notestein, μολονότι, επισημαίνει ότι ο Bacon, διαφοροποιούμενος από τον βασιλιά, επιστούσε την προσοχή σχετικά με μαγικές πρακτικές ως προϊόντων της φαντασίας, σε άλλο σημείο παραδέχεται ότι ο φιλόσοφος έχει γράψει λεπτομερώς

ιστορικός Λουθηρανισμός, η καλβινική μεταρρύθμιση, οι Αντβεντιστές, οι Αναβαπτιστές (που διώχθηκαν λόγω της επιμονής τους στο μυστήριο της βάπτισης), οι Αγγλικανοί, οι Πουριτανοί, οι Λουθηρανοί, οι Μεθοδιστές, οι Μοραβιανοί, οι Ευαγγελικοί/Ευαγγελιστές, οι Πρεσβυτεριανοί και οι Κουάκεροι αποτελούν ομάδες της προτεσταντικής μεταρρύθμισης έχοντας προβεί στην Ομολογία του μεταρρυθμιστικού -ή διαμαρτυρόμενου ενάντια στον καθολικισμό- δόγματος. Ο προτεστάντης προέρχεται από οποιαδήποτε από τις παραπάνω εκκλησίες και υιοθετήθηκε από του Λουθηρανού αν και ο ίδιος ο Λούθηρος προτιμούσε τον όρο ευαγγελικός. Οι καλβινιστές προτιμούσαν τον όρο μεταρρυθμιστές/ρεφορμιστές.

¹⁰ Notestein, Wallace, *A History of Witchcraft in England from 1558 to 1718*, American Historical Association, Washington, 1911, www.gutenberg.org, 2010. Η πραγματεία λόγω της συλλογής πολλών στοιχείων από τον συγγραφέα της γνωρίζει διαρκείς επανεκδόσεις.

σατανικές μεθόδους των μαγισσών, προκειμένου ωστόσο, να ευχαριστήσει τον βασιλιά.¹¹ Η αναχρονιστική ανάγνωση του Notestein δεν επιτρέπει να σκιαγραφηθεί ολιστικά η σκέψη και η δράση του Bacon.

Αξίζει να αναφέρουμε σε αυτό το σημείο, ότι ακόμα και στις ημέρες μας δεν δύναται κανείς να θίξει, με ευκολία, τα ιερά μνημεία της δυτικής εδραιωμένης αφήγησης περί επιστημονικής προόδου. Αποτελούν επιστημικό και συστημικό ταμπού. Ελάχιστες πραγματείες και όχι εύκολα αποδεκτές από τον Ακαδημαϊκό Κανόνα τολμούν να θέσουν υπό διαπραγμάτευση τον επαναστατικό ρόλο στοχαστών της εμβέλειας του Bacon. Ωστόσο, ίσως δεν γίνεται κατανοητό ότι την εποχή του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα υπήρξε ένας διαφορετικός ορθολογισμός που επέβαλλε (και εργαλειοποίησε) την εμφάνιση δαιμόνων και μαγισσών.

Ο George Lyman Kittredge, ένας ακόμα σημαντικός ιστορικός, στον οποίο ανατρέχουμε για την ανεύρεση πρωτογενών πηγών, παρουσίασε το 1929 την μακρόχρονη μελέτη του με τίτλο *Witchcraft in New and Old England*. Ο Kittredge συνέλεξε και κατέγραψε πλήθος δικαστικών πρακτικών, εγγράφων και καταγγελιών μαγείας. Το ίδιο έκανε και με τα δαιμονολογικά κείμενα ή τις δαιμονολογικές αντιλήψεις επιφανών ανδρών. Αντιμετώπισε, ωστόσο, το Κυνήγι Μαγισσών, όπως αναμενόταν για την εποχή του (παρότι δυστυχώς ενέπνευσε, όπως διαπιστώνουμε, μεταγενεστέρους ιστορικούς, όπως θα δούμε παρακάτω), ως αποτέλεσμα της «πεινας» των απλών ανθρώπων και των γειτόνων για κάτι τέτοιο: *Γιατί σε αυτό το θέμα της μαγείας η κοινή γνώμη είναι αυτή που υπερέχει*.¹² Παρά τις ανεπεξέργαστες ερμηνείες του περί δεισιδαιμονιών που επέβαλλαν από τα κάτω το Κυνήγι Μαγισσών, το έργο του χρησιμεύει ως σήμερα για τον αρχαιακό πλούτο του και την ανάδυση από τις καταγραφές του στερεότυπου της γυναίκας μάγισσας κατά την πρόιμη νεωτερική περίοδο. Όταν αναφέρεται στη σατανική μαγεία χρησιμοποιεί στις περιγραφές του τα άρθρα «she» και «her», καθώς η συντριπτική πλειοψηφία των δικαστικών πρακτικών και περιπτώσεων που έχει συγκεντρώσει αφορούν σε γυναίκες. Άλλωστε, η εμπεδωμένη αντίληψη για τη δαιμονική μαγεία της περιόδου σχετίζεται με τη μάγισσα. Για τον Kittredge ο όρος «Witch» σημαίνει αυτονόητα

¹¹ Notestein, στο ίδιο, σ. 246-247

¹² Kittredge, George Lyman. *Witchcraft in New and Old England*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1929, σ. 3.

γυναίκα μάγισσα. Αυτό που επισημαίνει για τη μαγεία (witchcraft) στην πρόιμη νεωτερική Αγγλία είναι ότι πρέπει να έχουμε πάντα στον νου μας ότι το βλαπτικό, το επιβλαβές (maleficium) είναι πάντοτε συνδεδεμένο με το διαβολικό. Περιγράφοντας το στερεότυπο της μάγισσας εξηγεί:

Δεν πρέπει ποτέ να ξεχνάμε ότι η ουσία της μαγείας είναι το maleficium. Το μίσος και ο τρόμος που προκαλεί μια μάγισσα οφείλεται στη θέλησή της και στην δύναμή της να προκαλεί σωματικές βλάβες. «Συμβόλαια» με τον διάβολο, ο θηλασμός των δαιμόνων, η παραβίαση των τάφων, οι βδελυγμίες του Σαββάτου των Μαγισσών αυτά είναι τα παραφερνάλια της τέχνης. Επιβαρύνοντας το αδίκημα προσπαθούν να αποδείξουν ότι μια γυναίκα εμπλέκεται σε τέτοιες φρικαλεότητες και συνεπώς, μπορεί να οδηγηθεί στο ικρίωμα ή στην πυρά. Αλλά, σε τελευταία ανάλυση, κάθε μάγισσα διώκεται, όχι επειδή διασκεδάζει με το να ιπεύει ένα σκουπόξυλο ή επειδή έχει κάποιον δαίμονα για εραστή: κνηγιέται σαν λύκος επειδή είναι εχθρός της ανθρωπότητας. Η καρδιά της είναι γεμάτη κακία. Για μια σκληρή λέξη ή την άρνηση ενός κομματιού ψωμιού, η μάγισσα γίνεται ο δικός σου θανάσιμος εχθρός και η εκδίκησή της είναι αναντίστοιχη με την προσβολή, επειδή είναι σε συμμαχία με τα πνεύματα του κακού, με αποτέλεσμα να έχει άπειρη δύναμη. Στέλνει την κακοκαιρία στις καλλιέργειές σας, τη σήψη στα πρόβατά σας, την καταστροφή στα βοοειδή σας, φωτιά στο σπίτι σας, ναυάγιο στο πλοίο σας. Επισκέπτεται εσάς και τους δικούς σας, την οικογένειά σας με παράξενες αρρώστιες –με παράλυση, με κατάθλιψη, με πυρετό, με τρέλα, με θάνατο.¹³

Παρατηρούμε ότι οι συγκεκριμένες στερεοτυπικές περιγραφές για τη γυναίκα μάγισσα, πράγματι, ζωντανεύουν –με ανάλογες αναπαραστάσεις– σε εγχειρίδια, φυλλάδες, έγγραφα και πραγματείες των λογίων, δικηγόρων και θεολόγων της εξεταζόμενης περιόδου και εκτυπώνονται πολύ μεθοδικά, με σοβαρές απορρέουσες συνέπειες.

Σε άλλο σημείο, αναφέρει emphaticά πως για την Αγγλία η χειρότερη περίοδος των δικαστικών διώξεων, κατά κοινή ομολογία, ταυτίζεται με τον 17^ο αιώνα –τον αιώνα

¹³ Kittredge, ό.π., σ. 4

των μεγάλων διώξεων στο Lancashire, των κυνηγών των μαγισσών Mathew Hopkins και John Stearne, του Glanvill και του έργου του *Saducismus Triumphatus*. Ο Kittredge απαριθμώντας τα 21 (εικοσιένα) συμπεράσματά του, υποστηρίζει ότι η πίστη στη διαβολική μαγεία ήταν καθολική με βαθιές ρίζες στις πεποιθήσεις των πολιτισμών σε όλον τον κόσμο, ότι οι αποκορυφώσεις των διώξεων συνοδεύουν ή ακολουθούν κρίσεις στην πολιτική ή τη θρησκεία, ενώ στο 9^ο συμπέρασμά του μας διαβεβαιώνει από την οπτική του ότι: Η ευθύνη για κάθε δίωξη μαγισσών βαρύνει, πρωτίστως, την κοινότητα ή τη γειτονιά στο σύνολό της και όχι τον δικαστή ή τους ενόρκους.¹⁴

Το παράδοξο, ωστόσο, με τη συγκεκριμένη μυωπική απόφαση, σχετίζεται με το σύνολο των παραθέσεων του, οι οποίες αναφέρονται άμεσα και με εκτενή τρόπο στα πάμπολλα έργα της πνευματικής, πρώιμης επιστημονικής και δικαστικής ελίτ που εμπορούνται από δαιμονολογικές πεποιθήσεις και διαχέονται ή αλληλεπιδρούν καταλυτικά με τις λαϊκές δοξασίες. Εκτιμούμε ότι οι πραγματείες της περιόδου ταύτιζαν ως επί το πλείστον τη γυναίκα μάγισσα με το διαβολικό στοιχείο, εμφυσώντας ή ενδυναμώνοντας τον συλλογικό τρόπο στα λαϊκά στρώματα. Σε κάποιες περιπτώσεις βλέπουμε ότι από Άγγλους ιστορικούς γίνεται προσπάθεια ενός τεχνητού διαχωρισμού μεταξύ *maleficium* και δαιμονικού, σε ό,τι αφορά την Αγγλία, κάτι που δεν επιβεβαιώνεται από τις νομολογίες και το κλίμα της εποχής, καθώς ο διάβολος έχει τεθεί στη θέση του μεγάλου εχθρού της ανθρωπότητας, της χριστιανοσύνης και του μονάρχη. Η βλαπτικότητα (*maleficium*), στη συγκεκριμένη περίοδο ορίζεται από τη δαιμονικότητα (*witchcraft*).

Πολλοί μελετητές της μαγείας, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, υιοθέτησαν παρόμοιες προσεγγίσεις όπως του Kittredge. Αξίζει να τονίσουμε ότι πέρα από την παροχή πλούσιου πληροφοριακού υλικού και την προσπάθεια να τεθεί το Κυνήγι Μαγισσών υπό επιστημονική έρευνα, η συγκεκριμένη τάση δεν μπόρεσε να συγχωνεύσει εξαιρετικά διαφορετικές πηγές από πολλές οπτικές γωνίες σε ένα συνεκτικό επεξηγηματικό πλέγμα, καθώς απομονώνουν το φαινόμενο από το ιστορικό, πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο, επιμένοντας, εν κατακλείδι, σε «πρωτόγονα» σκεπτόμενες κοινωνίες, βυθισμένες σε μεσαιωνικούς φόβους.

¹⁴ Kittredge, ό.π., σ. 272-273

Μια ακόμα αξιομνημόνευτη και ωφέλιμη εργασία σχετικά με τη συστηματική συλλογή πρωτογενών πηγών για τα βρετανικά νησιά και τις ad hoc ή τακτικά περιοδεύουσες επιτροπές του Ανώτατου Δικαστηρίου Home Circuit (Home Circuit Assizes) στις αγγλικές κομητείες, προσφέρεται από τον C. L' Estrate Ewen, το 1929, με τον τίτλο *Witch Hunting and Witch Trials: the Indictments for Witchcraft from the Records of 1373 Assizes held for the Home Circuit, A.D. 1559-1736*.¹⁵ Ο μακρύς κατάλογος του Ewen απαρτίζεται από κατηγορίες για δαιμονική μαγεία και διασωσμένα δικαστικά έγγραφα των περιοχών Essex, Hertford, Kent, Surrey και Sussex. Με το νέο υλικό που προσκομίζει ο Ewen αυξάνονται δραματικά οι αριθμοί των κατηγορουμένων, η συντριπτική πλειοψηφία των οποίων είναι γυναίκες. Ο ίδιος μάλιστα διευκρινίζει ότι η συλλογή του δεν ξεπερνά κάτι λιγότερο από το ήμισυ των περιπτώσεων, που πρέπει να μελετηθούν διεξοδικά.

Ωστόσο, ένα μεγάλο μέρος των εγγράφων με κατηγορητήρια, αποφάσεις και καταθέσεις δεν είναι δυνατόν να ανακτηθούν λόγω της φθοράς τους και της απώλειας σημαντικού όγκου αρχείων, τα οποία αφορούν σε δεκάδες ονομάτων κατηγορουμένων χωρίς υπόλοιπα στοιχεία. Ενώ εντοπίζει μια έξαρση του Κυνηγιού Μαγισσών κατά τη διάρκεια της ελισαβετιανής περιόδου με το Essex να πρωταγωνιστεί, εκτιμά από τα ευρήματά του ότι οι θανατικές καταδίκες πολλαπλασιάζονται κατά το χρονικό διάστημα 1598-1607 και ιδιαίτερος κατά τα έτη 1601-1607, όταν βασιλεύει ο Ιάκωβος Α', καθώς πάνω από το 50% των κατηγορουμένων οδηγείται στην αγχόνη. Στη διάρκεια της βασιλείας του Ιακώβου παρατηρεί τη μεταφορά του Κυνηγιού Μαγισσών βορειότερα με παράδειγμα τις διαβόητες δίκες στο Leicester και στο Lancashire.

Κατά τον εμφύλιο και τη διακυβέρνηση του Cromwell, σημειώνεται ακόμα ένα μεγάλο κύμα διώξεων, σύμφωνα με την έρευνα του Ewen. Τέσσερα χρόνια αργότερα, ο Ewen εκδίδει το *Witchcraft and Demonianism: A Concise Account Derived from*

¹⁵ Ewen, C.L' Estrate, *Witch Hunting and Witch Trials: the Indictments for Witchcraft from the Records of 1373 Assizes held for the Home Circuit, A.D. 1559-1736*, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co, London, 1929. Επανεκδόθηκε, όπως βλέπουμε, το 1979, το 2011 και το 2015, συμβαδίζοντας, προφανώς, με το εκτεταμένο πλέον ερευνητικό ενδιαφέρον για το πολυεπίπεδο θέμα του Κυνηγιού Μαγισσών. Διαθέτουμε την έκδοση Routledge, Oxon, N.Y., 2011

*Sworn Depositions obtained in the Courts of England and Wales.*¹⁶ Σε αυτό συγκεντρώνει τεράστιο αριθμό αρχείων σχετικών με δίκες που πραγματοποιήθηκαν σε ολόκληρη την αγγλική επικράτεια. Οι συλλογές του, ξεπερνώντας τις προαναφερόμενες του Notestein και του Kittredge αποτελούν μνημειώδες βοήθημα για τη μελέτη του Κυνηγιού Μαγισσών. Αξίζει να σημειώσουμε ότι με τα στοιχεία που συνέλεξε, ανέδειξε, και αυτός από την πλευρά του, έστω και με την έλλειψη σαφούς παραδοχής, τον διαβολικό χαρακτήρα της αγγλικής μαγείας, διαπίστωση που αρκετοί ιστορικοί του αγγλικού μεσοπολέμου δεν τολμούσαν να επιβεβαιώσουν. Ο ίδιος μελέτησε βαθιά την εξέλιξη του διαβολικού συμφώνου με τις μάγισσες. Πρόκειται για ένα ζήτημα που απασχολούσε πολύ τους ερευνητές με τον βρετανικό ακαδημαϊκό κανόνα της περιόδου να επιμένει πως η διαβολική μαγεία ήταν χαρακτηριστικό περισσότερο της ηπειρωτικής Ευρώπης και λιγότερο της Αγγλίας.¹⁷

Η συγκεκριμένη προσέγγιση δυναμιτίζεται τη δεκαετία του 1990 από τις εκτενείς μελέτες του James Sharpe, ο οποίος με διακεκριμένη επιχειρηματολογία ανοίγει τον δρόμο στους ιστορικούς να θέσουν τον διάβολο στο επίκεντρο της έρευνας για τις αγγλικές διώξεις. Θα επεκταθούμε παρακάτω. Πάντως, όπως ο ίδιος ο Sharpe παραδέχεται στο επανεκδιδόμενο και συμπληρωμένο από τον ίδιο *Witchcraft in Early Modern England* το 2020, η εμβριθής εργασία του Ewen παραμένει πρωτοποριακή.

¹⁶ Ewen, C.L' *Estrange, Witchcraft and Demonianism: A Concise Account Derived from Sworn Depositions obtained in the Courts of England and Wales*, Heath, Cranton, London, 1933

¹⁷ Άλλωστε, από τον 19ο αιώνα, παρατηρούμε μια τάση στις προτεσταντικές χώρες να ταυτιστεί το Κυνήγι Μαγισσών με τους καθολικούς ιεροεξεταστές. Η συγκεκριμένη αντίληψη κυριαρχεί στη συλλογική συνείδηση, μέχρι σήμερα, έξω από τον κόσμο των ειδικών. Το απλουστευτικό και μονομερές τρίπτυχο «Μεσαίωνας - Ιερά Εξέταση - Κυνήγι Μαγισσών» είναι κυρίαρχο στη σύγχρονη μαζική κουλτούρα παρά τον βιβλιογραφικό όγκο, που εμπλουτίζεται διαρκώς. Ο αντικληρικαλισμός της πρώτης ιστορίας της μαγείας -από τον καθηγητή νομικής Christian Thomasius το 1701- αναβίωσε τη δεκαετία του 1840 από έναν άλλο Γερμανό ακαδημαϊκό, τον Wilhelm Gottlieb Soldan, ο οποίος υποστήριξε ότι η μαγεία ήταν ένα ανύπαρκτο έγκλημα που επινόησαν οι μοναχοί και οι ιεροεξεταστές. Η ιδέα αυτή διατυπώθηκε με τον πιο εύγλωττο τρόπο στις αρχές του εικοστού αιώνα από τον Joseph Hansen, έναν αρχαιοφύλακα στην Κολωνία, το έργο του οποίου ενέπνευσε τους Αμερικανούς μελετητές Henry Charles Lea και George Lincoln Burr, οι οποίοι συρρίκνωναν τα αίτια των διώξεων στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής πολιτικής, αγνοώντας παραδειγματικά τις σχέσεις θρησκευτικών, κυβερνητικών, διοικητικών, διανοητικών κύκλων της περιόδου. Όπως είδαμε, η πρώιμη αγγλική συμβολή δεν ήταν αντικληρικαλιστική αλλά έβαζε στο στόχαστρο τον καθολικισμό. Ωστόσο, η συνεισφορά τους στη σύνδεση καλβινιστικών και πολιτικών θέσεων με το Κυνήγι Μαγισσών δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να αγνοηθεί. Η παρούσα διατριβή θα εστιάσει στο θέμα, τονίζοντας το συμπαγές σώμα -με τις όποιες διαφοροποιήσεις- που αποτελούσαν οι προαναφερθέντες κύκλοι.

Συμπερασματικά, μπορούμε να αναφέρουμε με ασφάλεια, πως οι ιστορικοί της μαγείας του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, ακολουθώντας τη φιλελεύθερη ορθολογική αντικληρικαλιστική και κοσμική παράδοση, τηρούσαν πιστά την βολταιριανή ανακοίνωση περί της προόδου, τη μεθοδολογικά θετικιστική αντίληψη του Comte και τους διαφωτιστικούς και μεταδιαφωτιστικούς ευρωπαϊκούς ισχυρισμούς περί θριάμβου της ορθολογικής επιστήμης έναντι της παράλογης θρησκευτικής και θεολογικής δεισιδαιμονίας.

Σαφώς, δεν μπορούμε να παραλείψουμε από τη συνοπτική επισκόπησή μας την αμφιλεγόμενη και πολυσυζητημένη προσέγγιση της Margaret Murray. Ανθρωπολόγος, αιγυπτιολόγος, αρχαιολόγος, λαογράφος, πρώτη γυναίκα διδάσκουσα αρχαιολογία στο Ηνωμένο Βασίλειο (University College του Λονδίνου-UCL) και φεμινίστρια του πρώτου κύματος, η Murray εκδίδει το 1921 το νεορομαντικό έργο της *The Witch-Cult in Western Europe: A Study in Anthropology*, στο οποίο ισχυρίζεται με ρηξικέλευθα επιχειρήματα πως οι μάγισσες ήταν μέλη μια τεράστιας μυστικής κοινότητας εκατομμυρίων παγανιστριών και παγανιστών, η οποία διατηρούσε την αρχαία λατρεία της γονιμότητας. Στην πραγματικότητα, κατά την προσέγγιση της Murray, οι χιλιάδες μάγισσες που οδηγήθηκαν στα δικαστήρια ήταν οπαδοί του προχριστιανικού κελτικού κερασφόρου θεού, ο οποίος στις συνάξεις εκπροσωπείτο από έναν άνδρα ντυμένο με προβιές ή μαύρο μανδύα και με καλυμμένο πρόσωπο από μάσκα με κέρατα. Οι μάγισσες δεν μεταμορφώνονταν σε ζώα, απλώς φορούσαν μάσκες και μιμούνταν τις ζωικές συμπεριφορές, το περίφημο σημάδι που έψαχναν οι κυνηγοί μαγισσών ήταν ένα αυτοσχέδιο τατουάζ, και χοροπηδούσαν με ραβδιά ανάμεσα στα πόδια τους ώστε να νιώθουν πως πετούν, κάνοντας ταυτόχρονα χρήση φυτικών παραισθησιογόνων. Το δαιμονικό συμβόλαιο δεν αποτελούσε παρά το βάπτισμα στην Παλαιά Θρησκεία της Μητέρας Θεάς και της θεότητας Diana ή Αρτέμιδος. Όπως αναμενόταν, η συγκεκριμένη οπτική προκάλεσε σκληρές επιθέσεις από τους ερευνητές της εποχής και η έρευνα της Murray θεωρείται μέχρι σήμερα σε ερευνητικό επίπεδο άτοπη και μη τεκμηριωμένη. Στον μεσοπόλεμο, με την κρίση της εμπιστοσύνης στον δημοκρατικό κοινοβουλευτισμό και τις αξίες του Διαφωτισμού (μετά τα δεινά που επέφερε ο πολύνεκρος Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος) υπάρχει στροφή στα εσωτερικιστικά ρεύματα και τον θεοσοφισμό με πρωταγωνίστριες τις αμερικανοευρωπαϊκές ελίτ. Τότε είναι που η ανθρωπολογία

έλκυε ιδιαίτερος το ενδιαφέρον των αναγνωστών. Η Murray υπήρξε μαθήτρια του Sir James George Frazer.¹⁸

Πολύ αργότερα, σύγχρονες φεμινίστριες ερευνήτριες καταδίκασαν ως έωλα τα επιχειρήματα της αδύναμης μεθοδολογίας της Murray και ως προσβολή απέναντι στις χιλιάδες γυναίκες που βασανίστηκαν για να ομολογήσουν τη συμμετοχή τους σε διαβολικές συμφωνίες και Μαύρα Σάββατα. Ωστόσο, δικαιολογημένα, επισήμαναν τις επιθέσεις εναντίον της ως μισογυνικές, τουλάχιστον με τον τρόπο που διατυπώθηκαν από τους άνδρες συναδέλφους της. Η Diane Purkiss δήλωσε ότι, αν και η θέση της Murray ήταν *εγγενώς απίθανη* και διέθετε *ελάχιστη ή καθόλου πειθώ* στη σύγχρονη ακαδημαϊκή κοινότητα, ένιωθε ότι άνδρες ιστορικοί όπως οι Thomas, Cohn και Macfarlane (των οποίων τις θέσεις θα αναλύσουμε παρακάτω) είχαν αδίκως υιοθετήσει μια προσέγγιση, με την οποία αντιπαρέβαλαν την έντονη απαξίωσή τους και τη δική τους, ανδροκεντρική ερμηνεία ως μεθοδολογικά ορθολογικής με τη *θηλυκοποιημένη πεποίθηση* της Murray για τη λατρεία των μαγισσών.¹⁹

Ας σημειωθεί ότι την επανέκδοση του εν λόγω έργου της Murray, το 1962, προλογίζει ο γνωστός βυζαντινολόγος και ιστορικός των σταυροφοριών Steven Runciman.²⁰ Οι θεωρίες της υποστηρίχθηκαν και από άλλους ιστορικούς και πρώιμες φεμινίστριες της εποχής. Υπενθυμίζουμε ότι ο καταστροφικός Α΄ Π.Π. είχε κλονίσει βαθιά την εμπιστοσύνη στον διαφωτισμό και τις ορθολογικές αιτιάσεις του. Επίσης, ο ειδικός μελετητής του Κυνηγιού Μαγισσών Carlo Ginsburg υποστήριξε ότι ένας μικρός πυρήνας αλήθειας εμπεριέχεται στις μελέτες της Murray αλλά με την έννοια ότι μεταξύ των κατηγορουμένων για δαιμονική μαγεία κάποιες/οι ίσως παρέμεναν λάτρεις του κελτικού θεού Κερνούνου.²¹ Οι νεοπαγανιστικοί κύκλοι, από τη

¹⁸ Η έκδοση του *The Golden Bough: A Study in Comparative Religion* (το οποίο κυκλοφόρησε στη 2η έκδοσή του με τον τίτλο *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*) το 1900 του Σκωτσέζου ανθρωπολόγου Sir James George Frazer είχε εξάψει την περιέργεια του αναγνωστικού κοινού. Η «συμπαθητική μαγεία» με τους νόμους της ομοιότητας και της επαφής εντοπιζόταν στο έργο του Frazer σχεδόν σε όλους τους πρωτόγονους πολιτισμούς, όπως ο ίδιος, εσφαλμένα, τους αποκαλεί. Παρόλα αυτά, αν εξαιρέσουμε την ερμηνεία του, η καταγραφή ανθρωπολογικών στοιχείων παραμένει πολύτιμη πηγή πληροφοριών.

¹⁹ Purkiss, Diane, *The Witch in History: Early Modern and Twentieth-Century Representations*. Abingdon: Routledge, London, N.Y., 1996 σ. 62-63.

²⁰ Runciman, Steven, *Foreword*. στο Margaret Murray (ed.). *The Witch-Cult in Western Europe*. Oxford: Clarendon Press, 1962

²¹ Ginsburg, Carlo. *The Night Battles: Witchcraft and Agrarian Cults in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Μτφρ: John Tedeschi; Anne Tedeschi. Baltimore: Johns Hopkins Press, , 1983, 1966, σ. xix,

δεκαετία του 1960 μέχρι σήμερα, επικαλούνται διαρκώς το έργο της, καταγγέλλοντας το Κυνήγι Μαγισσών ως προϊόν της πατριαρχικής κληρικαλιστικής τυρρανίας – πρόταση που παραβλέπει σημαντικούς παράγοντες και συνιστώσες σε πολλά επίπεδα της κοινωνικής και κουλτουραλικής οργάνωσης, εστιάζοντας αποκλειστικά στις εκκλησίες.

1.2. Η ορθολογική πολυτασική μελέτη του Κυνηγιού Μαγισσών – Ενδεικτική Βιβλιογραφία

Παρά τις προαναφερθείσες προσπάθειες, το Κυνήγι Μαγισσών φαίνεται να περιθωριοποιείται ως πεδίο επιστημονικής ανάλυσης για σχεδόν τέσσερις δεκαετίες μέχρι τη δεκαετία του 1970, όταν παίρνει πλέον τη θέση του σε μελέτες κυρίως κοινωνιολογικού χαρακτήρα. Ο θετικισμός της νεωτερικότητας είχε εγκαταλείψει το ζήτημα στους κληρικαλιστικούς κύκλους και τις εκκλησίες της Μεταρρύθμισης και της Αντιμεταρρύθμισης, αποφεύγοντας συστηματικά να αναλύσει την εμπλοκή των κρατικών και των εν γένει πνευματικών θεσμών μιας Ευρώπης, που μετέβαινε στον διαφωτισμό.

Πολλοί μελετητές τοποθετούν την έναρξη της «ορθολογικής» (όπως χαρακτηρίζεται από πολλές έρευνες), μελέτης του Κυνηγιού Μαγισσών στον Hugh Trevor-Roper, το 1967, με το *The European Witch-Craze of the Sixteenth and Seventeenth Centuries*.²² Το συγκεκριμένο έργο αμφισβητεί τη Whiggish θεώρηση. Κατά την εκτίμησή μας, εμπνέεται από το μεθοδολογικό εργαλείο της *εκλεκτικής συγγένειας* μεταξύ προτεσταντισμού και καπιταλισμού του Max Weber. Προβαίνοντας σε έναν τολμηρό συγκερασμό με μαρξιστικά αναγνώσματα, ο Trevor-Roper αναζήτησε τις συνδέσεις και τις διαρκώς μεταβαλλόμενες αλληλεπιδράσεις του λαϊκού πολιτισμού και του

xiii. Η προσέγγισή του ενώ περιορίζεται σε μια βενετική επαρχία, επηρέασε αρκετούς δυτικούς ανθρωπολόγους και ιστορικούς. Υποστήριξε ότι ο λαϊκός πολιτισμός είναι ευμετάβλητος με ισχυρή εσωτερική δυναμική. Οι ιεροεξεταστές, κατά την άποψή του, πέρασαν την θρησκευτική κανονιστική πειθαρχία στις λαϊκές δοξασίες, μετατρέποντάς τες σε δαιμονολογικές πρακτικές. Κάπως έτσι συνεχιζόταν στη δεκαετία του 1970 ο έντονος διάλογος μεταξύ ιστορικών, κοινωνιολόγων και ανθρωπολόγων. Συνεπώς, ο Ginsburg έδωσε μια επιστημονική «ανάσα» στις θεωρίες της Murray.

²² H. R. Trevor-Roper, *The European Witch-Craze of the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά στο *Religion, the Reformation and Social Change*, Macmillan; London,, 1967, σ. 90-192. <https://archive.org/details/europeanwitchcra00trev/mode/2up?q=craze>

πολιτισμού των λογίων, των γραφειοκρατικών ελίτ, τη σχέση θρησκείας, εκκλησιών με την ανάδυση του συγκεντρωτικού μοναρχικού κράτους, τη βίαιη μετάβαση από τα κοινοτικά ήθη του μεσαίωνα στον «ατομικισμό» και τις εξουσιοδοτήσεις των δικαστών και ιερέων στις αστικές και αγροτικές περιοχές τόσο του προτεσταντισμού όσο και του καθολικισμού. Η «ευρωπαϊκή υστερία των μαγισσών» (ο όρος που συναντούμε συχνά είναι *Witchcraze*, όρος που δεν υιοθετείται πλέον καθώς αποκρύβει τους ποικίλους παράγοντες του φαινομένου) συσχετίστηκε από τον ίδιο με την εξάπλωση δαιμονολογικών πραγματειών, ως μέρους της ευρωπαϊκής διανοητικής ιστορίας και όχι με τις λαϊκές δοξασίες. Η αντίληψη περί γραμμικής προόδου από την Αναγέννηση στην «Επιστημονική Επανάσταση» και εντέλει στον Διαφωτισμό, η οποία αγνοεί τις θρησκευτικές καταβολές ήταν λανθασμένη. Οι δαιμονολογίες, όπως υπερασπίζεται δεν αποτελούσαν μόνο τα αποκύματα της φαντασίας Δομινικανών Ιεροεξεταστών, αναφερόμενος προφανώς στο *Malleus Maleficarum* (Γερμανία, 1487 με συνεχείς επανεκδόσεις για 200 χρόνια σε ολόκληρη την Ευρώπη, ως εγχειρίδιο στις δίκες μαγισσών). Η δαιμονολογική γραμματολογία συντάχθηκε από και απασχόλησε τους μεγαλύτερους στοχαστές της εποχής από τον Jean Bodin μέχρι τους πλατωνιστές του Cambridge, τον Francis Bacon και τους εμπειριστές. Οι σκεπτικιστές ήταν ελάχιστοι:

Ανεξάρτητα από το αν μπορούμε να λάβουμε υπόψη μας τον απλό πολλαπλασιασμό των αποδεικτικών στοιχείων μετά την ανακάλυψη της τυπογραφίας, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η μανία με τις μάγισσες αυξήθηκε, και μάλιστα τρομερά, μετά την Αναγέννηση. Η ευπιστία στα υψηλά κλιμάκια αυξήθηκε, οι μηχανές έκφρασής της έγιναν πιο τρομερές, περισσότερα θύματα θυσιάστηκαν γι' αυτήν. Τα έτη 1550-1600 ήταν χειρότερα από τα έτη 1500-1550, και τα έτη 1600-1650 ήταν ακόμη χειρότερα. Ούτε η υστερία ήταν εντελώς διαχωρίσιμη από την πνευματική και ψυχική ζωή εκείνων των ετών. Προωθήθηκε από τους καλλιεργημένους πάπες της Αναγέννησης, από τους μεγάλους προτεστάντες μεταρρυθμιστές, από τους αγίους της Αντιμεταρρύθμισης, από τους λόγιους, τους νομικούς και τους εκκλησιαστικούς άνδρες της εποχής του Scaliger και του Lipsius, του Bacon και του Grotius, του Berulle και του Pascal. Αν αυτοί οι δύο αιώνες ήταν μια εποχή του φωτός,

*πρέπει να παραδεχτούμε ότι, από μια άποψη τουλάχιστον, οι σκοτεινοί αιώνες του μεσαίωνα ήταν πιο πολιτισμένοι.*²³

Ο επίσης γνωστός William Monter σε μια σύντομη επισκόπηση της προόδου της ιστοριογραφίας του Κυνηγιού Μαγισσών, που δημοσιεύεται το 1972, αμφιβάλλει για την επιτυχή προσπάθεια του Trevor-Roper να ερμηνεύσει το φαινόμενο κοινωνιολογικά, καθώς επιμένει υπερβολικά σε έναν από τους παράγοντες, όπως στην επίδραση του τριακονταετούς πολέμου, χωρίς βαθιά κατανόηση των θεολογικών, ιατρικών, νομικών και φιλοσοφικών απόψεων των Ευρωπαίων της πρώιμης νεωτερικότητας.²⁴ Από την πλευρά μας, χωρίς να μειώνουμε τη συνεισφορά της κοινωνικής ανάλυσής του, σημειώνουμε ότι στην πλούσια και καθοδηγητική διερεύνηση του Trevor-Roper, αγνοείται το καθ' όλα ιστορικό και επιστημονικό ερώτημα: Γιατί οι μάγισσες ήταν στην πλειοψηφία τους γυναίκες; Αντιθέτως, κάνει λόγο για *υποκειμενικές πραγματικότητες* υστερικών γυναικών που πίστευαν πως εκδικούνται για την κοινωνική και προσωπική αδικία εις βάρος τους με τον Σατανά τα succubi και τα incubi του, και το πανηγυρικό σύμφωνο μαζί του.²⁵ Επίσης, παρά το τολμηρό θεωρητικό βήμα του, παραμένει προσκολλημένος στην κυρίαρχη αφηγηματική άποψη ότι μια νέα φυσική φιλοσοφία έθεσε τέρμα στην *υστερία των μαγισσών*.²⁶

Σχετικά με το θέμα του φύλου, ο Monter κρατά μια πιο ευαίσθητη στάση, εστιάζοντας στη θηλυκή σεξουαλικότητα, στη γυναίκα-θύμα των διώξεων. Υποστηρίζει ότι δεν είναι μόνο η κοινωνική θέση και η ηλικία που υποδεικνύουν τις υπηρέτριες του διαβόλου σε ένα σκληρό και μετασχηματιζόμενο αγροτικό ή αστικό περιβάλλον. Κάνει λόγο για τις μη ενσωματωμένες γυναίκες στο μοντέλο του άμεσου ανδρικού ελέγχου των συζύγων, των πατεράδων ή άλλων αρσενικών μελών μιας οικογένειας. Αδύναμες και απομονωμένες δεν μπορούσαν να υπερασπιστούν τον εαυτό τους, καταλήγοντας να ενσαρκώνουν τις προβολές των πατριαρχικών φόβων.

²³ Trevor-Roper, Hugh, ό.π., σ. 91

²⁴ Monter, E. W., *The Historiography of European Witchcraft: Progress and Prospects*, The Journal of Interdisciplinary History, Spring, 1972, Vol. 2, No. 4, Psychoanalysis and History (Spring, 1972), σ. 435-451, MIT Press, Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/202315>. Ο Monter συμπεριλαμβάνει στην περιοδολόγησή του τα έργα: Wilhelm Gottfried Soldan, *Geschichte der Hexenprozesse aus dem Quellen dargestellt*, Stuttgart, 1843 και Jules Michelet (μτφρ. R. Mandrou), *La sorciere*, Paris, 1964, 1^η εκδ. 1862. Ο Monter το 1969 είχε εκδώσει το *European Witchcraft*, Wiley, New York. <https://archive.org/details/europeanwitchcra00mont/page/n195/mode/2up>

²⁵ Trevor-Roper, Hugh, ό.π., σ. 190

²⁶ Trevor-Roper, Hugh, ό.π., σ. 180

Συν τοις άλλοις, συνδέει την αυξημένη δίωξη νεαρών ανύπαντρων γυναικών για παιδοκτονία με τις δίκες των μαγισσών.²⁷

Οφείλουμε να ομολογήσουμε, ωστόσο, ότι στη δεκαετία του 1970 αναπτύχθηκε μια βαθιά διεπιστημονική αξιολόγηση του θέματος με κλάδους όπως η κοινωνική ψυχολογία, η ανθρωπολογία, η κοινωνιολογία και η ιστορική μεθοδολογία, προκειμένου να κατανοηθεί το Κυνήγι Μαγισσών ως μέρος της ευρωπαϊκής ιστορίας. Τότε ξεκινούν και οι φεμινιστικές προσεγγίσεις του θέματος, οι οποίες εισάγουν τα ερωτήματα ποιος και γιατί, τα οποία συνδέονται με τις ιδιότητες των διωκτών και των διωκόμενων.

1.3. Οι θεωρήσεις «από τα κάτω» και «από τα πάνω»

Το ζήτημα που έχει πυροδοτήσει έντονες αντιπαραθέσεις μεταξύ των ειδικών σχετίζεται με το ερώτημα αν το Κυνήγι Μαγισσών ήταν το αποτέλεσμα των λαϊκών δοξασιών ή της διανοητικής ελίτ. Η δραματική αύξηση των διώξεων, κατά τη γνώμη μας, σίγουρα οφείλεται στο φαινόμενο της αλληλεπίδρασης λογίων και μαζικών πεποιθήσεων. Εντούτοις, από την έρευνά μας, διακρίνουμε πως οι πνευματικοί ταγοί της πρώιμης νεωτερικής Ευρώπης σχημάτισαν μια μοναδική παράσταση της μαγείας, συνδεδεμένης με την παντοδύναμη παρουσία του διαβόλου. Ο συλλογικός φόβος που διαχύθηκε στους πληθυσμούς εναρμονιζόταν με ιεραρχικές, πολιτικές, διοικητικές, θρησκευτικές, οικονομικές και κοινωνικές επιδιώξεις και μεταλλαγές –με αποτέλεσμα, όλες να αποτελούν ένα ετερόκλητο αλλά με κοινή κατεύθυνση σώμα αντιλήψεων ενός μεγάλου μετασχηματισμού που προλείανε τον δρόμο προς τη νεωτερικότητα.

Μια από τις πιο γνωστές προσεγγίσεις, η οποία μάλιστα εγκαινίασε τη θέση περί Κυνηγιού των Μαγισσών ως ερμηνευμένου σχεδόν «από τα κάτω», καθιερώθηκε από δύο Βρετανούς κοινωνικούς ανθρωπολόγους, τον Alan Macfarlane²⁸ και τον Keith

²⁷ Monter, E. W., *Witchcraft in France and Switzerland : the borderlands during the Reformation*, Cornell University Press, Ithaca, N.Y., 1976, σ. 118-124, 197
<https://archive.org/details/witchcraftinfran00mont>

²⁸ Macfarlane, A., *Witchcraft in Tudor and Stuart England: A Regional and Comparative Study*, Routledge and Kegan Paul, 1971. Επανεκδόση: Routledge, 1999.

Thomas,²⁹ στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Ο Macfarlane, ακολουθώντας μια από τις τάσεις της κοινωνικής ανθρωπολογίας του 20^{ού} αιώνα, εξέτασε εξαντλητικά τα δικαστικά αρχεία των δικών του Essex. Η περιφερειακή μελέτη του Macfarlane, όπως και το γενικότερο έργο του Thomas, πρότειναν σε γενικές γραμμές ότι οι κατηγορίες δεν κινήθηκαν από δικαστές ή κληρικούς αλλά μάλλον αποτέλεσαν προϊόν πίεσης από ένα κλίμα διαπροσωπικών εντάσεων μεταξύ των χωρικών εξαιτίας της ασφυκτικής πίεσης ευρύτερων κοινωνικοοικονομικών αλλαγών. Οι διαχωρισμοί μεταξύ φτωχότερων και πλουσιότερων χωρικών γίνονταν πιο έντονοι, κυρίως επειδή οι πλουσιότεροι υιοθέτησαν μια πιο επιχειρηματικά προσανατολισμένη ηθική που αμφισβήτησε τις παλαιότερες απόψεις της κοινοτικής αλληλεγγύης. Ο Macfarlane θεώρησε ότι τέτοια επεισόδια πρέπει να ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένα εκείνη την περίοδο λόγω της σύγκρουσης μεταξύ ενός παλαιότερου καθολικού ιδεώδους της ανοιχτής φιλανθρωπίας και της νεότερης, πιο περιοριστικής, προτεσταντικής στάσης της επιλεκτικής ελεημοσύνης – μια πτυχή μιας γενικής μετατόπισης από ένα κοινοτικό σε ένα ατομικιστικό ήθος.

Σύμφωνα με το μοντέλο «φιλανθρωπία-απόρριψη», που γίνεται το εργαλείο των δυο ερευνητών, οι υποψίες ακολουθούσαν την άρνηση παροχής ελεημοσύνης. Η άρνηση, δημιουργώντας δυσαρέσκεια στη θιγόμενη πλευρά των δεχομένων βοήθεια και ενοχές στα μέλη της κοινότητας που αρνούσαν να παράσχουν αλληλεγγύη, ενεπλάκη στην ερμηνεία της ατυχίας ως μαγικής εκδίκησης. Η τυπική κατηγορία για μαγεία δεν ήταν τυχαία, αλλά προέκυπτε από μια σχέση μεταξύ ενός σεμνά ευκατάστατου νοικοκυριού και κάποιου μέλους χωρίς καθορισμένο ρόλο στην κοινότητα, συνήθως μιας ηλικιωμένης μοναχικής γυναίκας, κάτι που προκύπτει από τη μελέτη των αρχείων ως αληθές, παρότι διώχθηκαν και άλλες γυναίκες.

Ο ίδιος ο Keith Thomas, θεωρώντας δεδομένο ότι η άσκηση της δαιμονικής μαγείας αποδιδόταν κατά κύριο λόγο σε γυναίκες αναφέρει:

Το άτομο που ασκούσε τον επιβλαβή μαγεία (maleficium) μπορούσε να είναι οποιουδήποτε φύλου αλλά αδιαμφισβήτητα κυρίως γυναίκα. [...] Η μαγεία αποτελούσε μια χριστιανική αίρεση, η μεγαλύτερη όλων των αμαρτιών, επειδή περιελάμβανε την αποκλήρυξη του Θεού και την εσκεμμένη προσκόλληση στον

²⁹ Thomas, K., *Religion and the Decline of Magic: Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth-century England*, Weidenfeld and Nicolson, 1971.

μεγαλύτερο εχθρό του. Το *Maleficium* ήταν μια καθαρά δευτερεύουσα δραστηριότητα, ένα υποπροϊόν αυτής της ψευδούς θρησκείας. Ανεξάρτητα από το αν η μάγισσα έβλαψε άλλους ανθρώπους, άξιζε να πεθάνει για την απιστία της προς τον Θεό. Γύρω από αυτή την αντίληψη οικοδομήθηκε η έννοια της τελετουργικής δαιμονολατρίας, που περιελάμβανε το Σάββατο ή τη νυχτερινή συνάντηση κατά την οποία οι μάγισσες συγκεντρώνονταν για να λατρέψουν τον κύριό τους και να συννευρεθούν μαζί του.³⁰

Οι δυο μελετητές υιοθετούν την ερμηνεία της εισχώρησης στους αγγλικούς πληθυσμούς της ηπειρωτικής παπικής δαιμονολογίας που αλλάζει τη μορφή της μαγείας σε δαιμονικές πρακτικές από τον 15^ο αιώνα. Παρόλο που γίνεται όλο και πιο εμφανές πόσο σημαντικές ήταν οι αλλαγές στους νόμους σχετικά με τη μαγεία ως προϋπόθεση της μεγάλης αύξησης των δικών στα περισσότερα μέρη της Ευρώπης κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα, αρκετές έρευνες εξακολουθούν να αγνοούν σε μεγάλο βαθμό ποιοι και γιατί συνέταξαν αυτούς τους νόμους, όπως και τις συνέπειες που προκάλεσαν. Επίσης, δεν τονίσθηκε επαρκώς γιατί η μαγεία εξυπηρετεί το στερεότυπο φύλου και ερμηνεύεται ως έγκλημα που διαπράττεται κυρίως από γυναίκες. Το μοντέλο της κοινωνικής ανθρωπολογίας των Thomas και Macfarlane δεν δύναται, ασφαλώς, να απορριφθεί σε καμία περίπτωση μολονότι, εκτιμούμε πως πριμοδοτεί τη μονοδιάστατη άποψη εστίασης της μελέτης στο πλαίσιο περι ελαττωματικών κοινωνιών χωρίς να εξετάζεται παράλληλα ο ρόλος της διάχυσης/προπαγάνδας/αλληλοδιείσδυσης των ελίτ σε όλους τους τομείς του κοινωνικού βίου. Ωστόσο, οι πληροφορίες που προσκομίζουν σχετικά με τις κοινοτικές πεποιθήσεις και συμπεριφορές συμπληρώνουν ένα κομμάτι του σκοτεινού παζλ, που αποκαλούμε, ως σήμερα, Κυνήγι Μαγισσών.

Στη συνέχεια, ο Norman Cohn πριμοδοτεί την ιδέα της «από τα πάνω» δίωξης. Εξέδωσε το βιβλίο *Europe's Inner Demons: An Enquiry Inspired by the Great Witch-Hunt*.³¹ Στο έργο του αποδομεί πλήρως τα επιχειρήματα της Murray και παρουσιάζει το Κυνήγι Μαγισσών ως αποτέλεσμα των φόβων της ελίτ για ιδεολογικούς, θρησκευτικούς ή κοινωνικούς εχθρούς. Πρόκειται τους συνωμότες «Άλλους», που προβάλλονται «από τα πάνω» συνειδητά ή ασυνείδητα στις μάγισσες. Ο Cohn,

³⁰ Thomas, Keith, όπ., κεφάλαιο 14: *Witchcraft in England: The crime and its history*.

³¹ Cohn, Norman, *Europe's Inner Demons: An Enquiry Inspired by the Great Witch-Hunt*, Sussex University Press and Heinemann Educational Books, London, 1976, σ. 226–8, 232–9, 252–3

παρατηρεί ότι σε αντίθεση με τη δαιμονοποίηση των μεσαιωνικών αιρετικών ή των Ναϊτών Ιπποτών, η αναζήτηση μιας συλλογικότητας αποστατριών μαγισσών δεν είχε καμία προϋπάρχουσα δυναμική στους μεσαιωνικούς χρόνους. Μόνο επειδή οι αρχές διέσπειραν με εμμονή τη δαιμονική φαντασίωση, το Κυνήγι Μαγισσών έφτασε σε ευρείες θανατηφόρες διαστάσεις. Έτσι θέτει στο περιθώριο την εξήγηση του μαζικού ανορθολογισμού και της ελίτ των λογίων που έγραφαν, ερευνούσαν για τον Διάβολο αλλά, περιέργως, σύμφωνα και με πρόσφατες μελέτες ακόμα, δεν ενδιαφέρονταν για τις διώξεις μαγισσών.

Ο ιστορικός Richard Kieckhefer, το 1976, στο βιβλίο του *European Witch Trials - Their Foundations in Popular and Learned Culture, 1300-1500*, διαπιστώνει με λεπτομερή έρευνα ότι καλλιεργείται μια νέα σύνθετη έννοια της μαγείας μετά τα μισά του 15^{ου} αιώνα. Επισημαίνει ότι οι δίκες για μαγεία αυξάνονται αλλά δεν μπορούν να συγκριθούν με τη μανία του Κυνηγιού Μαγισσών όχι της μεσαιωνικής Ευρώπης αλλά κατά τους 16ο και 17ο αιώνες της πρώιμης νεωτερικότητας. Τονίζει επίσης, τη συνεργασία των δικαστικών αρχών και των κύκλων των λογίων, αποδίδοντας στις πρώτες συνεκτικές δαιμονολογίες της περιόδου (Nider και Malleus Maleficarum), αν και δεν τις θεωρεί ιδιαίτερα πνευματώδεις, την καταλυτική συμβολή τους στην εξάπλωση των διώξεων. Η άσκηση δαιμονικής μαγείας, του «διαβολισμού» (diabolism) ωστόσο, δεν συναντάται στις κατηγορίες για μαγεία μέχρι τις αρχές του 16^{ου} αιώνα. Ο Kieckhefer προχωρά σε μια σοβαρή διάκριση, η οποία διαχωρίζει τις λαϊκές πεποιθήσεις από αυτές της μορφωμένης ελίτ. Θα συμφωνήσουμε στην ανάλυσή του, η οποία κρούει κώδωνα κινδύνου στους ερευνητές της εποχής του:

Το πρώτο βήμα για την εξακρίβωση της λαϊκής παράδοσης είναι να προσδιοριστεί ποια έγγραφα είναι τα πιο πιστά αποθέματα αυτής της παράδοσης. Για προφανείς λόγους, τα λογοτεχνικά κείμενα –πραγματείες για τη μαγεία, δικαστικά εγχειρίδια, χρονογραφήματα, κηρύγματα κ.ο.κ. δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως πιστές πηγές για τις πεποιθήσεις των αναλφάβητων μαζών. Αναμφίβολα, ενσωματώνουν υλικό που προερχόταν από τη λαϊκή πίστη αλλά οι ιστορικοί δεν έχουν καμία βεβαιότητα ότι καταγράφουν το σύνολο της λαϊκής παράδοσης, χωρίς αυτό να αναμειγνύεται με διακριτές μορφωμένες αντιλήψεις.

Άλλωστε, όπως συνεχίζει, φυλλάδες που ισχυρίζονταν ότι μετέφεραν τις αυθεντικές λαϊκές δοξασίες, συχνά αποτελούσαν εκλαϊκευμένες αναδιατυπώσεις δικαστικών κειμένων. Τα δημοφιλή φυλλάδια τυπώνονταν με στόχο την ευρεία απεύθυνση, παρέχοντας παράλληλα πληροφορίες στους κληρικούς και τους ιεροκήρυκες. Επίσης, οι *αυθόρμητες, εκούσιες, οικειοθελείς* μαρτυρίες που αποσπάστηκαν μετά από τις επώδυνες και βασανιστικές ανακρίσεις δεν μπορούν να θεωρηθούν ασφαλές υλικό για τους μελετητές –τουλάχιστον σχετικά με την προέλευση των παραστάσεων για τη διαβολική μαγεία.³² Η θέση του υποστηρίζει ότι η διαβολική μαγεία αποτελεί προϊόν των μορφομένων αντιλήψεων που αναγνώριζε ως αίτιο και μέσο της κακόβουλης μαγείας τον ίδιο τον διάβολο σε αντίθεση με τις λαϊκές προσλαμβάνουσες που εστίαζαν στην αποτελεσματικότητα της βλαπτικής μαγικής πρακτικής. Εξάλλου, οι υποθέσεις για δαιμονική μαγεία έφθαναν πάντοτε στο δικαστήριο, ώστε να διερευνηθεί με ορθό και επίσημο τρόπο η παρέμβαση δαιμόνων.³³ Εντούτοις, ο Kieckhefer ισχυρίζεται ότι οι αριστοτελικοί σχολαστικοί καλλιέργησαν ένα σταθερό μοτίβο της δαιμονικής μαγείας, παραβλέποντας τις ισχυρές λουθηρανικές και καλβινιστικές καταβολές που αναδεικνύουν δογματικά τη διαβολική δύναμη στις δίκες της μαύρης μαγείας στις προτεσταντικές χώρες της πρώιμης νεωτερικής Ευρώπης.

Δύο δεκαετίες αργότερα, σημειώνονται τολμηρά βήματα από τον ιστορικό James Sharpe (όπως ήδη έχουμε αναφέρει), όταν εκδίδει το *Witchcraft in Early Modern Europe* το 1996, σκιαγραφώντας την αλλαγή του εννοιολογικού πλαισίου της μαγείας από τον 15ο αιώνα. Στην εξαιρετική μελέτη του, ο Sharpe, απομακρυνόμενος, ευκρινώς, από τους Thomas και Macfarlane αντιτάσσεται στην αντίληψη που θέλει την παράβλεψη του διαβολικού χαρακτήρα της αγγλικής μαγείας. Είναι η εποχή που πολλοί αγγλόφωνοι ερευνητές θεωρούν ότι ο παγιωμένος ισχυρισμός που εμφανίζει πιο ήπιο το αγγλικό Κυνήγι Μαγισσών συγκριτικά με την ηπειρωτική Ευρώπη χρήζει πλέον ισχυρής αναθεώρησης. Συμφωνεί ότι σε πολλές περιπτώσεις οι εντάσεις μεταξύ των φτωχών ανθρώπων και των ελαφρώς ευπορότερων γειτόνων τους ήταν όντως προάγγελος άμεσων κατηγοριών αλλά αυτό αποτελεί ένα μέρος της ερμηνείας του φαινομένου. Η επανεκτίμηση των διαβολικών γνωρισμάτων της αγγλικής μαγείας

³² Kieckhefer, Richard, *European Witch Trials - Their Foundations in Popular and Learned Culture, 1300-1500*, University of California Press, Berkley, 1976, σ. 23-28

³³ Kieckhefer, Richard, στο ίδιο, σ. 104-105

από τον Sharpe επέτρεψε στους ιστορικούς να αρχίσουν να επανεξετάζουν το παράδειγμα που έθεσαν οι Thomas και Macfarlane. Άλλωστε, κατά την πρώιμη νεωτερικότητα, πλήθος εντύπων αγγλικής δαιμονολογικής γραμματολογίας εκδίδεται παράλληλα με την αντίστοιχη θεματολογία π.χ. στη Γαλλία και τη Γερμανία και όχι αργότερα. Με σαφή τρόπο, αναφέρει ότι ενώ οι δυο προαναφερόμενοι μελετητές (που επηρέασαν την ιστοριογραφία του Κυνηγιού Μαγισσών από το 1970) υιοθετούν το ερμηνευτικό σχήμα των Notestein, Kittredge και Ewen περί αμόρφωτων αγροτικών πληθυσμών, στους οποίους ανθούσαν οι δεισιδαιμονικές πεποιθήσεις –έστω λόγω των δραματικών κοινωνικών αλλαγών– αγνοούν τη συγκέντρωση εκατοντάδων αρχείων και πρωτογενούς υλικού που αφορούν στην αγγλική μαγεία.³⁴ Κατά την εκτίμησή μας, επίσης, η υποβάθμιση του ρόλου των λογίων και των δικαστών, του κράτους και της πνευματικής ελίτ αποτελεί μονομερή προσέγγιση και μεθοδολογικό λάθος.

Συν τοις άλλοις, αξιοσημείωτη είναι η αναφορά του στα κατηγορητήρια του Home Circuit Assizes, τα οποία καταδεικνύουν πως ιδιαίτερα στις νοτιοανατολικές περιοχές της Αγγλίας το ποσοστό των διωκόμενων γυναικών πλησιάζει το 90% των κατηγορουμένων ενώ στην ηπειρωτική Ευρώπη, ο μέσος όρος διαμορφώνεται περίπου στο 80% –γεγονός που ελάχιστα είχε αναλυθεί από σύγχρονους ιστορικούς, προκαλώντας δυσάρεστη αίσθηση.³⁵ Ο Sharpe εντοπίζει τη μεταστροφή του όρου της μαγείας τον 15^ο αιώνα. Ο ίδιος είχε δημοσιεύσει το άρθρο του *Witchcraft and Women in Seventeenth-century England: Some Northern Evidence*³⁶, στο οποίο σημειώνει ότι στο επίπεδο της πρώιμης σύγχρονης δαιμονολογικής θεωρίας, η σύνδεση μεταξύ των γυναικών και της μαγείας μπορεί να εντοπιστεί στις πατριαρχικές και μισογυνικές αντιλήψεις που είχαν εμπεδωθεί τόσο στους άνδρες συγγραφείς όσο και στο κοινωνικό πλαίσιο των αγροτικών περιοχών. Στο βιβλίο του, *Instruments of Darkness: Witchcraft in Early Modern England*, διευκρινίζει ότι η θεωρία της βαρβαρότητας, της δεισιδαιμονίας και της άγνοιας του παρελθόντος αποτελεί ισχυρισμό της Μεγάλης Αφήγησης του Διαφωτισμού. Ανατρέχοντας στις πρωτογενείς πηγές και την πρωτογενή βιβλιογραφία της εποχής, θέτει δυο βασικά

³⁴ Sharpe, James, *Witchcraft in Early Modern Europe*, 1st ed. 1996. Χρησιμοποιούμε τη δεύτερη έκδοση, την οποία προλογίζει ο ίδιος: Routledge, Oxon, New York, 2020, σ. 10-12

³⁵ Sharpe, James, ό.π., σ. 37

³⁶ Sharpe, James, *Witchcraft and women in seventeenth-century England: some Northern evidence* στο *Continuity and Change*, 6, 1991, pp 179-199 doi:10.1017/S0268416000001326

ερωτήματα: Γιατί οι μορφωμένοι άνδρες της περιόδου διακατέχονταν από τέτοιες αντιλήψεις και γιατί η συντριπτική πλειοψηφία των θυμάτων ήταν γυναίκες, αποδεικνύοντας το διαβολικό στοιχείο της αγγλικής μαγείας και την πατριαρχική δομή της ιεραρχικής κοινωνικής τάξης. Όπως αναφέρει: οι διαβόητοι κυνηγοί μαγισσών της εποχής του αγγλικού εμφυλίου Matthew Hopkins και John Stearne επηρεάζονται στα γραπτά τους και στις πρακτικές τους από την διαδεδομένη σχετική αγγλική γραμματεία και όχι από την ευρωπαϊκή, παρότι αναγνωρίζει ομοιότητες με το ανελέητο γερμανικό *Κυνήγι Μαγισσών*.³⁷ Η αναφορά στη σατανική διαθήκη, σύμφωνα με τον ίδιο, συνδέεται άμεσα με την εκπαίδευση των πληθυσμών της προτεσταντικής Ευρώπης στις ορθές θρησκευτικές πρακτικές, εμφυσώντας τις ορθές απόψεις για τη μαγεία. Το σύμφωνο με τον Διάβολο, η αποστασία οδήγησε χιλιάδες θύματα στην πυρά και τα ικριώματα και όχι η επιβλαβής μαγεία του *maleficium*.

Σημειώνουμε ακόμα, ότι ιστορικοί μετά τις βαναυσότητες των Ναζί επισήμαναν ότι το «ορθολογικό» και το «ανορθολογικό» καθορίζονται από την ιστορική συγκυρία και το πολιτικο-κοινωνικό πλαίσιο: οι διώξεις των μαγισσών μπορούσαν να εξηγηθούν ορθολογικά στο πλαίσιο των πρώιμων νεωτερικών θρησκευτικών διενέξεων και των συγκρούσεων εξουσίας. Το *Κυνήγι Μαγισσών* ήταν, όπως το έθεσε ο Geoffrey Scarre, φιλόσοφος που έχει γράψει για τις δίκες των μαγισσών και το Ολοκαύτωμα, ένα φαινόμενο που οι ιστορικοί προσπαθούν να εξηγήσουν αντί να επιρρίψουν ευθύνες. Η δική του θέση ενσωματώνει τις πεποιθήσεις των αρχών της εποχής ως ενός ειλικρινούς αγώνα, χωρίς κανέναν συμβιβασμό, ενάντια στον πολυμήχανο και πανούργο αφέντη των μαγισσών. Η θεωρία του *Κυνηγιού Μαγισσών* ως εργαλείο κοινωνικού ελέγχου είναι ορθή, καθώς οι θρησκευτικοί και κοσμικοί ηγέτες είδαν την οργανωμένη, δαιμονική μαγεία ως απειλή για την εξουσία τους επί του λαού και έλαβαν αυστηρά μέτρα για να προστατεύσουν τις θέσεις τους. Ωστόσο, πιστεύει πως τα κράτη και οι εκκλησίες δεν προέβησαν στις διώξεις από κυνισμό. Αντίθετα, η απομάκρυνση του εχθρού του θεού και της ανθρωπότητας θα επιτυγχανόταν με τη συμμόρφωση των ανθρώπων σύμφωνα με το θρησκευτικό κανονιστικό πλαίσιο και τις επιταγές της κρατικής εξουσίας.³⁸

³⁷ Sharpe, James, *Instruments of Darkness: Witchcraft in Early Modern England*, University of Pennsylvania Press, 1997, σ. 137

³⁸ Scarre, Geoffrey, *Witchcraft and Magic in sixteenth and seventeenth – century Europe*, Macmillan Press LTD, London, 1987, σ. 49

Οι δεκαετίες του 1980 και του 1990 υπήρξαν περισσότερο καρποφόρες αναφορικά με τα σχετικά συμπεράσματα. Στον αντίποδα της θεώρησης «από τα κάτω» βρίσκουμε επίσης το *Early Modern European Witchcraft: Centres and Peripheries* των Bengt Ankarloo και Gustav Henningsen, στο οποίο αποδεικνύεται από την πλευρά της ιστορικής ανθρωπολογίας ότι ο ισχυρισμός περί ιδιαιτεροτήτων της αγγλικής μαγείας και του αγγλικού Κυνηγιού Μαγισσών χάνει έδαφος καθώς, οι περιγραφές των πρακτικών μαγείας και οι βίαιες διώξεις χαρακτηρίζουν την πολιτική ολόκληρης της βορειοδυτικής Ευρώπης.³⁹ Επισημαίνουν για μια ακόμα φορά ότι οι διώξεις των μαγισσών δεν ήταν μεσαιωνικές, αλλά ότι έλαβαν χώρα μεταξύ 1450 και 1750. Η θέση τους υποστηρίζει ότι η ιστορία του Κυνηγιού Μαγισσών συμπίπτει με εκείνη της ανάπτυξης και της εδραίωσης της σύγχρονης εξουσίας-κράτους, της Μεταρρύθμισης και της Αντιμεταρρύθμισης, όπως και της εισαγωγής ενός νέου παραδείγματος στη φυσική φιλοσοφία. Αναλύουν τις νομικές διαδικασίες στη βορειοδυτική Ευρώπη και καταλήγουν ότι η βία και ο εξαναγκασμός αποτελούσαν τα κυρίαρχα γνωρίσματά τους κατά την εποχή της Μεταρρύθμισης.

Ο Brian Levack εκδίδει το κατατοπιστικό *The Witch-Hunt in Early Modern Europe* το 1987⁴⁰, προσφέροντας μια αρκετά διορατική, περιεκτική και επιστημονικά υπεύθυνη εισαγωγή στο θέμα. Ο ιστορικός εστιάζει με αρκετή εμβρίθεια στο διανοητικό και νομικό πλαίσιο των συνθηκών του Κυνηγιού. Η Μάγισσα ασκεί διαβολική μαγεία, έχοντας υπογράψει συμφωνία με τον Σατανά. Εξετάζει την αλλαγή της έννοιας «μαγεία» κατά την πρώιμη νεωτερική Ευρώπη, καθώς μετατρέπεται σε διαβολική (*diabolical witchcraft*), συνδεδεμένη άμεσα με τις δαιμονικές οντότητες, όπως αυτές ορίζονται από το χριστιανικό corpus. Ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται ότι

³⁹ Ankarloo, Bengt - Henningsen, Gustav, *Early Modern European Witchcraft: Centres and Peripheries*, Oxford University Press, Oxford, 1990.

⁴⁰ Levack, Brian, *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*, Longman, London, 1^η έκδοση, 1987. Ακολουθούν: 2^η (1995), 3^η (2006) και η ολοκληρωμένη 4^η (Routledge, London, New York, 2016). Στην τέταρτη έκδοση έχει ενσωματωθεί το έργο του ιδίου *Witchcraft Sourcebook* (Routledge, London, New York, 2004). Ας σημειωθεί ότι η τελευταία ενημερωμένη έκδοση συμπεριλαμβάνει τα πεδία του φύλου, του παιδιού και των ανδρών θυμάτων. Παράλληλα προσφέρει πληθώρα πηγών για την περίοδο 1400-1750, όπως δικαστικά πρακτικά, δαιμονολογικές πραγματείες, κηρύγματα, κείμενα και διαδεδομένες απεικονίσεις, αφηγήσεις δαιμονικής κατοχής, έγγραφα τα οποία βοηθούν στο να αντιληφθούμε πως γίνονταν κατανοητές οι αλλαγές των όρων μαγεία, μάγισσα, μαγική πρακτική, δαιμονικό κ.λπ. κατά περιόδους, τόσο από τη διανοητική και δικαστική ελίτ όσο και από τις κοινωνίες. Αφιερώνει αρκετές σελίδες στο φύλο και την ηλικία ως παράγοντες για τον καθορισμό του ποιος κατηγορήθηκε για μαγεία, επισημαίνοντας τόσο την ευάλωτη θέση των γυναικών, ιδίως των ηλικιωμένων, όσο και την *ανδρική ανησυχία* για την υποτιθέμενη σεξουαλικά αρπακτική φύση της γυναίκας. Αυτό το υλικό, ωστόσο, δεν ενσωματώνεται με διαύγεια στην υπόλοιπη μελέτη του.

πρόκειται για ποινική δικαστική διαδικασία που ξεκινά από την ανακάλυψη της μάγισσας, προκειμένου να καταλήξει στην απάλειψή της. Ο Levack διερευνά τις νομολογίες από τον 13^ο αιώνα και εντεύθεν. Παρά τη *μικτή δικαιοδοσία* με τα εκκλησιαστικά δικαστήρια, τα κοσμικά δικαστήρια κατά την πρώιμη νεωτερική περίοδο, είχαν αναλάβει σχεδόν εξολοκλήρου τη διευθέτηση της εκδίκησης και της τιμωρίας, τουλάχιστον όσον αφορά τις προτεσταντικές βορειοδυτικές χώρες.⁴¹ Οι θέσεις του Levack οδηγούν στο συμπέρασμα πως η μείωση των εκτελέσεων, στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, οφείλεται σε μια σειρά νομικών μεταρρυθμίσεων, σύμφωνα με τις οποίες τα τοπικά δικαστήρια όφειλαν να αναφέρονται ή να παραπέμπουν υποθέσεις δαιμονικής μαγείας σε ανώτερους δικαστικούς θεσμούς και να απαιτούνται περισσότερα αποδεικτικά στοιχεία άσκησης σατανικών μαγικών πρακτικών για τις κατηγορούμενες, χωρίς ωστόσο οι αρχές να αμφισβητούν την ύπαρξη και τη φύση του εγκλήματος.⁴²

Εξίσου, χρήσιμο για τη μελέτη της μαγείας αναδεικνύεται το συλλογικό έργο *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*⁴³, που επιμελήθηκε ο Levack, καταγράφοντας τις σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές, τις διαφορετικές και σε κάποιες περιπτώσεις αντιμαχόμενες ερμηνευτικές προσεγγίσεις των ειδικών αρθρογράφων του τόμου, τις ιστοριογραφικές τάσεις, τις δοξασίες περί μαγισσών προερχόμενες είτε από τη μορφωμένη ελίτ είτε από τις αστικές και αγροτικές κοινωνίες, καθώς και τις περαιτέρω έρευνες που θα πρέπει να διεξαχθούν για τη διαφώτιση των, προς το παρόν, γκρίζων περιοχών του ζητήματος.

Ο εν λόγω συλλογικός τόμος συνεισφέρει στη γεωγραφική κατανομή των δικών για τη διαβολική μαγεία από ειδικούς και προτείνει πλούσια βιβλιογραφία, καθώς και προτάσεις για εμβάθυνση στις ήδη καταγεγραμμένες πληροφορίες ή κατευθύνσεις νέων ερευνών για την αποκάλυψη νέων στοιχείων, θέτοντας νέες μεθοδολογικές ιδέες για εφαρμογή. Το ενδιαφέρον μας –παρότι οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των ευρωπαϊκών περιοχών δεν δύναται να χαρακτηρισθούν περιορισμένες, ιδιαίτερα μετά τη διάδοση της τυπογραφίας– στρέφεται στο κεφάλαιο που συντάσσει ο Malcolm Gaskill με τον τίτλο *Witchcraft Trials in England*, στο οποίο γίνεται μια ανασκόπηση

⁴¹ Levack, Brian, *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*, Longman, London, εκδ. 3^η, σ. 89

⁴² Levack, Brian, *Witch-Hunt*, σ. 253-288.

⁴³ Levack, Brian(ed), *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*, Oxford University Press, 2013

των αγγλικών ιστοριογραφικών τάσεων από το πιο γνωστό έργο της περιόδου, το συγκρατημένα σκεπτικιστικό *An historical essay concerning witchcraft* του οξφορδιανού φυσικού φιλοσόφου Francis Hutchinson το 1718 (στο οποίο έχουμε αναφερθεί παραπάνω) μέχρι σήμερα.

Ας σημειώσουμε ότι ο Brian Levack στη μελέτη του για τη Σκωτία ισχυρίζεται ότι όπου η κεντρική εξουσία είναι αποδυναμωμένη οι τοπικές αρχές επιδίδονται ανεξέλεγκτα σε διώξεις⁴⁴ –προσέγγιση που αμφισβητείται από παλαιότερες και πολύ πιο σύγχρονες διεπιστημονικές αναλύσεις, οι οποίες θέτουν στο κάδρο τον δραστικό ρόλο των πολιτικών δικαστηρίων και της μοναρχικής κρατικής νομοθεσίας, που συνήθως φθάνουν στα πιο απομακρυσμένα σημεία της επικράτειας.

Η εξάτομη επισκόπηση *Athlone History of Witchcraft and Magic in Europe*, υπό τη γενική επιμέλεια των Bengt Ankarloo και Stuart Clark, μελετά τις προσλήψεις για τη μαγεία από τη βιβλική και παγανιστική αρχαιότητα μέχρι σήμερα, ωστόσο ο τόμος 4: *Athlone History and Magic in Europe: Witchcraft and Magic in the Period of Witch Trials* εμπίπτει στο ενδιαφέρον της διατριβής.⁴⁵ Η συμβολή των δοκιμίων του τόμου έγκειται στην κατανόηση της αναμφίβολης πλέον διαπίστωσης ότι το συστηματικό Κυνήγι Μαγισσών ανήκει στην ιστορική περίοδο της πρώιμης νεώτερης Ευρώπης (από τα μέσα του 15^{ου} μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα). Είναι τότε που οικοδομείται αργά αλλά σταθερά ο ποινικός χαρακτήρας της διαβολικής μαγείας, η οποία κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα αποκτά την πολιτική και θρησκευτική οντότητά της εντός του πνευματικού πλαισίου της εποχής. Οι Ankarloo και Clark, αναφερόμενοι στους πιο σημαντικούς ιστοριογράφους του φαινομένου, αντιπαρατίθενται με τις ερμηνείες που εμφανίζουν το Κυνήγι Μαγισσών ως προϊόν μιας βαθιά ελαττωματικής και δεισιδαιμονικής κοινωνίας, που συσκοτίζε το φως των καρπών της Αναγέννησης. Δίνοντας έμφαση στην Αγγλία, οι δυο μελετητές προτείνουν μια έντιμη –έστω

⁴⁴ Levack, Brian, *Witch-Hunting in Scotland: Law, Politics, and Religion*, Routledge, New York, 2008. Διευκρινίζουμε ότι ο Levack μελετά στο βιβλίο του και την Αγγλία, Αυτό που εντυπωσιάζει είναι ότι μάλλον παραγνωρίζει τόσο τον πρωταγωνιστικό ρόλο του Ιακώβου ΣΤ΄ της Σκωτίας και Α΄ της Αγγλίας στις εκτελέσεις μαγισσών όσο και τις αντιλήψεις του μονάρχη, όπως διατυπώνονται στη *Daemonologie*, την οποία συνέγραψε ο ίδιος. Η δαιμονολογία του Ιακώβου υπήρξε ένα πολύ επιδραστικό έργο για την αντιμετώπιση της σατανικής μαγείας από τους καλβινιστές και αγγλικανούς χριστιανούς. Ήταν ο αδιαμφισβήτητος λόγος του βασιλιά προς όλους, καθώς σε μια αποστροφή του λέει πως ο ίδιος ο βασιλιάς είναι ο μεγαλύτερος εχθρός του διαβόλου.

⁴⁵ Ankarloo Bengt, Clark Stuart, Monter William, *Athlone History and Magic in Europe: Witchcraft and Magic in the Period of Witch Trials*, THE ATHLONE PRESS, London, 2002.

τολμηρή– αναθεώρηση της βρετανικής πολιτισμικής ιστορίας. Σε άλλο σημείο διευκρινίζουν:

Σήμερα, είναι αδύνατον να σκεφτεί κανείς ότι η πρόωμη νεωτερική μαγεία είναι απομονωμένη από τις μείζονες εξελίξεις της εποχής –τις θεμελιώδεις θρησκευτικές ανακατατάξεις της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης και της καθολικής Αντιμεταρρύθμισης, τον μετασχηματισμό των πολιτικών θεσμών και των κρατικών συστημάτων, τον ανταγωνισμό για τους πόρους και τον αγώνα για σταθερότητα στις αγροτικές οικονομίες, την ανάπτυξη της ιατρικής και της Φυσικής Φιλοσοφίας κ.ο.κ.[...] Υπάρχει μια αυξανόμενη αίσθηση ότι η κατανόηση μας για τέτοια κομβικά γεγονότα όπως οι θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις και η Επιστημονική Επανάσταση θα παραμείνουν ελλιπείς αν δεν τα συσχετίσουμε με τις πεποιθήσεις και τις εμπειρίες που ενθάρρυναν (ή εμπόδιζαν) τη δίωξη των μαγισσών και την άσκηση της μαγείας.⁴⁶

Η τετράτομη *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition*⁴⁷, την οποία επιμελείται ο Richard M. Goldman και προλογίζει ο Robert Muchembled, εκδίδεται το 2004, με τη συνδρομή 173 ειδικών από 28 χώρες. Ο Muchembled τη χαρακτηρίζει ως μνημειώδες έργο που παρόμοιο του έχουμε να δούμε από την *Encyclopédie* του Diderot, τον 18^ο αιώνα. Παράλληλα, αναφέρεται στην *Encyclopedia of Witchcraft and Demonology*⁴⁸ του Rossell Hope Robbins, η οποία σημειώνουμε ότι εκδόθηκε το 1959 με συνεχείς επανεκδόσεις μέχρι το 2015. Ο Robbins συνδέει τη δαιμονολογία με το Κυνήγι Μαγισσών, όπως θα αναλύσουμε παρακάτω. Η εγκυκλοπαίδεια του Goldman ασφαλώς χειρίζεται με τάξη έναν τεράστιο όγκο πληροφοριών και σε αυτό έγκειται η αδιαμφισβήτητη χρησιμότητά του. Εντούτοις, ο ίδιος στην εισαγωγή του πολύ πρόχειρα επιχειρηματολογεί για το θέμα του φύλου των διώξεων, ισχυριζόμενος ότι οι γυναίκες δεν διώχθηκαν ως γυναίκες, όπως συνέβη με τους λεπρούς, τους Εβραίους και άλλες μειονότητες.⁴⁹

Το συλλογικό *Palgrave advances in witchcraft historiography* υπό την επιμέλεια και την επιλογή των Jonathan Barry και Owen Davies, εκδόθηκε το 2007. Συμβάλλει με

⁴⁶ Ankarloo, Clark, ό.π., Τ. 4, σ. ix.

⁴⁷ Goldman, Richard M., *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition*, ABC-CLIO, California, Oxford, 2004, 2006.

⁴⁸ Robbins, Rossell Hope, *Encyclopedia of Witchcraft and Demonology*, Crown Publishers, Inc., New York, 1956 και τελευταία έκδοση Girard & Stewart, 2015.

⁴⁹ Goldman, στο ίδιο, σ. xxxiv

καταλυτικό τρόπο στην καταγραφή των σύγχρονων τάσεων και της θεματολογίας της σχετικής ιστοριογραφίας, με τις θέσεις Ευρωπαίων και Αμερικανών μελετητών. Δεν θα μπορούσαμε να συμφωνήσουμε περισσότερο με το ακόλουθο απόσπασμα των επιμελητών του τόμου:

Οι δίκες των μαγισσών δεν μπορούν να κατανοηθούν σωστά χωρίς να ληφθεί υπόψη η ανάπτυξη της επιστήμης, της ιατρικής, της θρησκείας και του πολιτικού και οικονομικού μηχανισμού του σύγχρονου ευρωπαϊκού κράτους. Η ανάλυση των κατηγοριών για μαγεία απαιτεί την κατανόηση των διαδικασιών κοινωνικής διαπραγμάτευσης, της δομής των κοινοτήτων και της φύσης των σχέσεων των φύλων. Η αποκωδικοποίηση του νοήματος των δοξασιών περί μαγείας απαιτεί την ενασχόληση με την έρευνα και τις θεωρίες της ανθρωπολογίας, της λαογραφίας και της ψυχολογίας, ακόμη και αν η εφαρμογή τους εγείρει σοβαρά ζητήματα σχετικά με την εφαρμογή των σύγχρονων εννοιών και συμπεριφορών σε ανθρώπους του παρελθόντος. Λίγα θέματα στην ιστορική έρευνα προσκαλούν τόσο διεπιστημονική ενασχόληση, απαιτούν μια τόσο ευρεία διερεύνηση των ιστορικών διαδικασιών και ταυτόχρονα δίνουν τόσο μεγάλη ελευθερία στην ιστορική μας φαντασία.⁵⁰

Οι Barry και Davies, παρά την τόλμη τους, να μιλήσουν για τις *αντιληπτές πραγματικότητες* της περιόδου, προσπαθούν να οριοθετήσουν το αγγλικό Κυνήγι Μαγισσών συγκριτικά με το μέγεθος που πήρε στην υπόλοιπη κεντρική και δυτική Ευρώπη.

Το 2020, εκδίδεται το *The Routledge History of Witchcraft* με την επιμέλεια του Johannes Dillinger, το οποίο εστιάζει στις έννοιες και απεικονίσεις της θεραπεύτριας ή βλαπτικής μάγισσας, όπως και τη σύνδεσή τους με τη γυναίκα ή τον άνδρα από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Το εννοιολογικό status κάθε έρευνας εξαρτάται από τη διαφορετική οπτική προσέγγισης όταν προέρχεται π.χ. από την ανθρωπολογία, την κοινωνιολογία ή την θεολογία. Το βιβλίο προσφέρει μια γεωγραφική κατανομή για τις προσλαμβάνουσες περί μαγείας και για το Κυνήγι Μαγισσών. Στο άρθρο κοινωνιολογικής ανάλυσης του ίδιου του Dillinger, το οποίο συγκαταλέγεται μεταξύ

⁵⁰ Barry, Jonathan-Davies, Owen, *Palgrave advances in witchcraft historiography*, Palgrave Macmillan, New York, London, 2007, Introduction, σ. 1.

άλλων διαφορετικών επιχειρηματολογιών στο συλλογικό έργο, η Γερμανία χαρακτηρίζεται ως η *Μητέρα των Διώξεων* τόσο από τους προτεστάντες όσο και από τους καθολικούς. Εξετάζονται τα πολιτικά αίτια των πογκρόμ, οι επιδράσεις των δαιμονολογικών πραγματειών στην κοινωνία, οι συνέπειες του Τριακονταετούς Θρησκευτικού Πολέμου και η κρατική οργάνωση των γερμανικών πριγκιπάτων.⁵¹ Στο ίδιο έργο, στο θέμα του Φύλου και της Μαύρης Μαγείας (που έχει ενσωματωθεί έστω με ανολοκλήρωτα βήματα στις σχετικές ιστορικές συλλογές τα τελευταία χρόνια και μετά από πολλές δεκαετίες φεμινιστικών ερμηνειών και αιτιάσεων), αναφέρεται η Raisa Maria Toivo, η οποία θέτει ως πρωταρχικό στόχο των μελετών την περαιτέρω διερεύνηση του ρόλου του φύλου (θηλυκότητες και αρρενωπότητες) στις δίκες, καθώς έχουν σημειωθεί, κατά την άποψή της, στρεβλές διαπιστώσεις. Υπάρχει μια ιεραρχική διχοτομική σχέση των φύλων, διερωτάται η ερευνήτρια, ή ο διπολισμός, που υποστηρίχτηκε από αρκετούς σύγχρονους ιστορικούς θολώνει το τοπίο και παραμένει αμφιλεγόμενος, καθώς σε κάποιες περιοχές η πλειοψηφία των εκτελεσθέντων στην πλειοψηφία τους είναι άνδρες δαιμονικοί μάγοι ή ακόμα και παιδιά;⁵²

Ας σημειώσουμε ότι η ιστορικός ασχολείται ερευνητικά με την μαγεία και τις αναπαραστάσεις της στη Φινλανδία, προσφέροντας σαφώς χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με κοινότητες που η πλειοψηφία των καταδικασθέντων και εκτελεσθέντων αποτελείτο από άνδρες, συνήθως ασκούντες τον σαμανισμό. Εξάλλου, όπως επισημαίνεται, μεταξύ άλλων, στο συγκεκριμένο άρθρο περί φύλου, οι εκτενείς διώξεις γυναικών μαγισσών εντοπίζονται στις πυκνοκατοικημένες περιοχές της Ευρώπης, στις οποίες οι διωγμοί μαίνονται με μεγάλη ένταση.

Στον 21ο αιώνα, γίνεται μια προσπάθεια να υπάρξει συνεργασία μεταξύ περισσότερο ενημερωμένων για την διεπιστημονική άποψη ανθρωπολόγων και ιστορικών. Στην ενδεικτική αλλά με χαρακτήρα πυξίδας για περαιτέρω μελέτες και προβληματισμούς, βιβλιογραφία που παρουσιάσαμε μέχρι τώρα, συναντούσαμε μια σχέση έντασης μεταξύ των δυο πεδίων έρευνας. Όπως επισημαίνει ο Malcolm Gaskill, οι κοινωνικοί

⁵¹ Dillinger, Johannes, *The Routledge History of Witchcraft*, Routledge, London and New York, 2020, σ. 94-112

⁵²Toivo, Raisa Maria, *Witchcraft and Gender* στο Dillinger, Johannes, *The Routledge History of Witchcraft*, Routledge, London and New York, 2020, σ. 219-232. Επίσης, βλ. Toivo, Raisa Maria & Willumsen, Liv Helene, *A narratological approach to witchcraft trial records: creating experience*, *Scandinavian Journal of History*, 47:1, 2022.

ανθρωπολόγοι Thomas και Macfarlane στάθηκαν πρόθυμοι, με τον λειτουργισμό τους, στην ανάδειξη των δεισιδαιμονιών του χωριού σε αντίθεση με τον Hugh Trevor-Roper, που επέμεινε στην πολιτισμική δράση των ελίτ και των αρχών. Ωστόσο, αναφερόμενος στους δυο πρώτους, τονίζει ότι ακόμα και οι δαιμονολόγοι της πρώιμης σύγχρονης νεωτερικότητας αναγνώριζαν πως το να κερδίζεις προσηλυτισμένους δεν σημαίνει ότι κατακτάς τη συναίνεση.⁵³

Οι ιστορικοί της πρώιμης νεωτερικής ευρωπαϊκής μαγείας συνεργάζονται πλέον με άλλους κλάδους, όπως με τις σπουδές πολιτισμού, τη φιλοσοφία, την ιστορία και φιλοσοφία της επιστήμης, τη θεωρία της λογοτεχνίας, την ψυχολογία, την εγκληματολογία κ.ά. Εντούτοις, τα διαρκώς αυξανόμενα ανθρωπολογικά ευρήματα και οι συγκριτικές μελέτες από όλον τον πλανήτη δεν μπορούν –ούτε πρέπει– να περιθωριοποιηθούν τόσο εύκολα.

Η πιο πρόσφατη, ελκυστική και πολύμορφα εννοιολογική θεώρηση με εξήντα και πλέον καινοτόμες ορολογίες, που προσφέρει, κατά τη γνώμη μας, ορθούς επεξηγηματικούς μηχανισμούς και καίριες υπομνήσεις, στην πληθώρα των προσεγγίσεων, εμφανίζεται, το 2023, με την ανάλυση του Gordon C. Chang και το βιβλίο του *Revolution and Witchcraft - The Code of Ideology in Unsettled Times*. Ο Chang προσπαθεί να ερμηνεύσει το Κυνήγι Μαγισσών, διερευνώντας πώς οι παραγόμενες ιδεολογίες, ως οργανωμένα συστήματα ιδεών, επιδρούν στο πλαίσιο των ανθρώπινων κοινωνιών και διαμορφώνουν την ανθρώπινη συμπεριφορά. Γράφει και ο ίδιος, όπως διευκρινίζει, σε μια εποχή αβεβαιοτήτων, όπως η συγγραφέουσα. Ο Chang καθιερώνει τον όρο *συστήματα ιδεών* (idea systems) ή (sets of ideas) ως ακαδημαϊκή έννοια. Μέσα από τρία έντονα επεισόδια χειραγώγησης και χάους που συνδέονται με συστήματα ιδεών –το κυνήγι μαγισσών στην Ευρώπη, τις επαναστάσεις της εποχής του Μάο και την πρώιμη εκστρατεία του πολέμου των ΗΠΑ κατά της τρομοκρατίας– το βιβλίο αυτό καταγράφει τις γνωστικές και πληροφοριακές μήτρες που συνθέτουν τον έλεγχο της νοοτροπίας και της συμπεριφοράς των ανθρώπων σε όλες τις κοινωνίες. Ο ιστορικός έχει βαθιά επίγνωση του ρόλου της επίσημης γλώσσας και των εννοιολογικών περιεχομένων της, της κοινωνιολογίας της γλώσσας και του πολιτισμού, της τέχνης και της παραγωγής της

⁵³ Gaskill, Malcolm, *The Pursuit of Reality: Recent Research into the History of Witchcraft*, Cambridge University Press, *The Historical Journal*, V. 51, No. 4, 2008, σ.. 1069-1088.
<http://www.jstor.org/stable/20175215>

γνώσης. Αναγνωρίζοντας, σαφώς, τις ιδιαιτερότητες των τριών φαινομένων στον χώρο και τον χρόνο, τα οποία χρησιμοποιεί ως σημεία αναφοράς και συγκριτικής οπτικής, εστιάζει στη χρήση των μέσων ενημέρωσης στη σημερινή εποχή της «μετα-αλήθειας», την κοινωνική χειραγώγηση, το χάος που προκαλείται από πολιτιστικούς εξιδανικευμένους κώδικες, τη σημασία των πολιτικά διαχεόμενων παραστάσεων, τον κατευθυνόμενο κωδικοποιημένο λόγο των θρησκευτικο-πολιτικών κυρίαρχων σχημάτων, τη σημειολογία και τη ρευστότητα της ιδεολογίας. Αξιόλογα είναι δυο, μεταξύ άλλων, συμπεράσματα στα οποία καταλήγει: Τη δυναμική της ευαλωτότητας στη διαδικασία της δημιουργίας των προσωπικών ιδεολογικών φίλτρων στην αλληλεπίδρασή τους με άλλες εστίες ιδεών στο κοινωνικό σύστημα και την απώλεια ελέγχου αναφορικά με τις ποικίλες συνέπειες της προγραμματικής χειραγώγησης από τους εφαρμοστές της.

Η ιστορική ακρίβεια και ο τεράστιος όγκος πληροφοριακού υλικού, στην ανάλυση του Chang, αναδεικνύουν πώς στο Κυνήγι Μαγισσών συνεργάστηκαν ο θρησκευτικός αυταρχισμός με τις καθοδηγητικές πολιτικές νόρμες σε ένα κοινό σύστημα ιδεών, με αποτέλεσμα αφενός, να εξαπολυθεί συντονισμένη διανοητική επίθεση, ώστε να πιστέψουν με ακλόνητο τρόπο οι άνθρωποι την ύπαρξη της μαγείας και των δαιμόνων και αφετέρου, ότι ένα τέτοιο ιδεολογικό σύστημα μπορεί να αποκτήσει τη δική του δυναμική και να αποδεδουλευτεί ανεξέλεγκτα ακόμα από τους δημιουργούς του.⁵⁴

Μια άλλη πρόσφατη σημαντική εξέλιξη είναι οι διαδικτυακές ψηφιοποιημένες συλλογές πληθώρας έντυπων κειμένων, πρωτογενούς βιβλιογραφίας φυσικών φιλοσόφων, δαιμονολόγων, θεολόγων, καθώς και δικαστικών εγγράφων, στις οποίες αποκτούμε πρόσβαση από online ψηφιακά πανεπιστημιακά προγράμματα. Π.χ. το Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου μας παρέχει έναν ψηφιακό διαδραστικό χάρτη για το Κυνήγι Μαγισσών στη Σκωτία κατά το χρονικό διάστημα 1563-1736 και λεπτομέρειες για τις 3.146 δίκες που έλαβαν χώρα: <https://witches.is.ed.ac.uk/> Μερικές από τις ψηφιακές συλλογές αναφέρονται στις υποσημειώσεις και τη βιβλιογραφία της διατριβής. Επίσης, εξαιρετικό πλούσιο περιεχόμενο σε πρωτότυπες εκδόσεις προσφέρει το πανεπιστήμιο του Cornell με την αξιοθαύμαστη συλλογή του

⁵⁴ Chang, Gordon C., *Revolution and Witchcraft - The Code of Ideology in Unsettled Times*, palgrave macmillan, Springer Nature Switzerland AG 2023, open access, <https://doi.org/10.1007/978-3-031-17682-1>

πρωτογενούς βιβλιογραφίας 3.000 τίτλων: *Cornell's Witchcraft Collection*, <https://rnc.library.cornell.edu/witchcraftcoll/>. Τέλος, μεταξύ πολλών άλλων, αναφέρουμε την ογκώδη ψηφιακή βιβλιοθήκη πρωτογενούς βιβλιογραφίας διανοητών της περιόδου του Πανεπιστημίου του Michigan <https://quod.lib.umich.edu/lib/collist/>. Δεν ξεχνούμε βεβαίως την πύλη <https://www.jstor.org/> για αρθρογραφία που σχετίζεται με την επιστήμη και την μαγεία, καθώς και το περιοδικό της ιστορίας της επιστήμης *History of Science Society* του πανεπιστημίου του Σικάγου: <https://hssonline.org/>, τη γνωστή σε όλους τους ιστορικούς της επιστήμης εφημερίδας *Isis*.

1.4. Οι γυναίκες στα ικριώματα και τις πυρές

Προφανώς, το ερώτημα γιατί η πλειοψηφία των θυμάτων που είχαν καταδικαστεί ή κατηγορηθεί για δαιμονική μαγεία έχει ιδιαίτερη βαρύτητα και απασχολεί την ιστοριογραφία του Κυνηγιού Μαγισσών, στον 21^ο αιώνα. Ωστόσο, από την πλευρά μας υποστηρίζουμε ότι η απάντηση μάλλον βρίσκεται στον γεωγραφικό εντοπισμό του φαινομένου, στην εξαίρεση που αποτελούν οι καταδίκες ανδρών και παιδιών (σύμφωνα με τα αρχαιικά ευρήματα) στις παραδόσεις, τις κοινωνικές δομές, τις φατρίες και την ελιτίστική ή κοινωνική κουλτούρα περί της θηλυκότητας και της αρρενωπότητας. Όπου, ας υποθέσουμε, υπάρχει η άσκηση σαμανισμού από άνδρες, οι οποίοι είχαν την αποκλειστική πρόσβαση στο υπερφυσικό –κάτι που ερευνάται πλέον εμβριθώς– των απομακρυσμένων περιοχών από τα δυτικά κέντρα, εκτελέστηκαν περισσότεροι μαύροι μάγοι από μάγισσες. Η τοπική κουλτούρα δαιμονοποιήθηκε. Π.χ. στην Ισλανδία το 90% των κατηγορουμένων ήταν άνδρες, στην Εσθονία το 60%, στη Φινλανδία το 60% και στη Νορμανδία το 70%. Εντούτοις, αξίζει να σημειώσουμε ακόμα ότι ένας σημαντικός αριθμός ανδρών που κατηγορήθηκαν για μαγεία ήταν πατεράδες, σύζυγοι, γιοι, αδελφοί της κατηγορούμενης μάγισσας είτε επειδή την «κάλυπταν», σύμφωνα με τις αρχές, είτε γιατί συνελήφθησαν διότι υποστήριξαν τις γυναίκες της οικογενείας τους.

Τέλος, το μοτίβο του Κυνηγιού Μαγισσών στις περισσότερες χώρες ξεκίνησε με συλλήψεις γυναικών, ιδίως φτωχών ηλικιωμένων και νεότερων συνήθως ανύπαντρων γυναικών, που το προφίλ τους έμοιαζε να ταιριάζει με το στερεότυπο της μάγισσας. Ο αριθμός των ανδρών τείνει να αυξάνεται καθώς το δίκτυ διευρύνεται, συνέπεια της

απαίτησης να κατονομάσουν οι κατηγορούμενες άλλες μάγισσες, υπό βασανιστήρια (καθώς και της απληστίας των αξιωματούχων για κατασχεθείσα περιουσία). Όταν ο αριθμός των ανδρών (και των γυναικών που σχετίζονταν με σημαντικούς άνδρες) έφτανε στην κρίσιμη μάζα, οι διώξεις μειώνονταν μέχρι το επόμενο κύμα διώξεων. Άλλοι παράγοντες κινδύνου ήταν η αναπηρία και η παραμόρφωση.

Οι σύγχρονοι ιστορικοί έχουν συμφωνήσει ότι περίπου 110 χιλιάδες άνθρωποι κατηγορήθηκαν για δαιμονική μαγεία, 50-60 χιλιάδες οδηγήθηκαν στην πυρά ή στο ικρίωμα, και το 75-80% ή και 90% σε κάποιες περιπτώσεις ήταν γυναίκες. Καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου της μανίας των μαγισσών, η οποία άρχισε περίπου στα μέσα του 15ου αιώνα και διήρκεσε σε ορισμένα μέρη μέχρι τον 18ο αιώνα (1450-1750), ο αριθμός των θυμάτων στις περισσότερες χώρες κατά κανόνα αποτελείτο από γυναίκες. Οι άνδρες ήταν συνήθως, όπως λέει ο Kieckhefer, απλώς ύποπτοι *δεύτερης κατηγορίας*, οι οποίοι συνήθως κατηγορούνταν επειδή είχαν συγγένεια με γυναίκες υπόπτους.⁵⁵ Επίσης, σύμφωνα με τα ευρήματα της τοπικά εστιασμένης έρευνας του Macfarlane, από τα 291 άτομα που κατηγορήθηκαν για μαγεία στο Essex μεταξύ 1560 και 1650, μόνο 23 ήταν άνδρες, εκ των οποίων οι 11 ήταν παντρεμένοι με γυναίκες κατηγορούμενες.⁵⁶ Η πλειοψηφία των ανδρών υπόπτων ήταν συγγενείς των κατηγορουμένων γυναικών επιβεβαιώνει ο Robin Briggs, που θεωρείται ένας από τους ιστορικούς που ανοίγουν τον διάλογο για τα θύματα που ήταν άνδρες. Μας ενημερώνει ότι οι έρευνες έχουν καταλήξει ότι στην Ουγγαρία και τη Δανία το 90% ήταν γυναίκες.⁵⁷ Στη Γερμανία το 80% ήταν γυναίκες. Στην Αγγλία οι γυναίκες αποτελούν το 80% έως και το 92-93% των κατηγορούμενων σε νοτιοανατολικές περιοχές της. Στη Σκωτία, η αναλογία ήταν κατά μέσο όρο 80% γυναίκες προς 20% άνδρες - πολύ περισσότεροι άνδρες από ό,τι στην Αγγλία, όπου αποτελούσαν μόνο το 7% του συνόλου.⁵⁸

Επειδή η μαγεία εθεωρείτο γυναικείο έγκλημα, οι άνδρες πονηροί άνθρωποι (cunning folks) που φημολογείται ότι έκαναν κατάχρηση των αποκρυφιστικών τους δεξιοτήτων

⁵⁵ Kieckhefer, Richard, *Magie et sorcellerie en Europe au Moyen Âge.*, στο Muchembled, Robert (ed.): *Magie et Sorcellerie en Europe du Moyen Age à nos jours*, Armand Colin, Paris, 1994, σ. 17-44, 39-40

⁵⁶ Macfarlane, Alan, *ό.π.*, σ. 160

⁵⁷ Briggs, Robin, *Witches and Neighbours: The Social and Cultural Context of European Witchcraft* Harper Collins, 1^η εκδ.1996, στη εκδ του 2002, σ. 225-226

⁵⁸ Christina, Lerner, *Witchcraft and Religion: The Politics of Popular Beliefs*, Blackwell, Oxford, 1984, σ. 61

ήταν πολύ λιγότερο πιθανό να καταλήξουν στο δικαστήριο. Μπορεί να υπήρχε σημαντικός αριθμός ανδρών που ασκούσαν τη μαγεία στη Νέα Αγγλία, ωστόσο, οι άποικοι δεν ήταν διατεθειμένοι να τους διώξουν ως μάγους απλώς και μόνο επειδή ήταν άνδρες. Κληρικά κείμενα αναφέρονται περιστασιακά σε άνδρες που ειδικεύονταν στη μαγεία και οι οποίοι δεν φαίνεται να κατέληξαν στο δικαστήριο κατηγορούμενοι ως μάγοι –οι άνδρες αυτοί μπορεί να κατείχαν εξέχουσα θέση στην κοινότητα μπορεί και όχι. Σύμφωνα με τις καταγραφές, το 78% των κατηγορουμένων στην πρώιμη Νέα Αγγλία ήταν γυναίκες. Επιπλέον, οι μισοί από τους κατηγορούμενους άνδρες συνδέονταν με γυναίκες μάγισσες μέσω συγγένειας ή φιλίας. Οι άνδρες αυτοί έγιναν ύποπτοι, μέσω μιας κυριολεκτικής διαδικασίας *ενοχής λόγω συσχέτισης*.⁵⁹ Στη Σλοβενία το 68,6% των κατηγορουμένων ήταν γυναίκες, ενώ μόνο το 12,5% ήταν άνδρες (το φύλο των υπόλοιπων κατηγορουμένων δεν είναι γνωστό)⁶⁰.

Οι ιστορικοί δεν έχουν εστιάσει στους διαφεύγοντες των κατηγοριών άνδρες (λόγω των κοινωνικών προτύπων που θεωρούσαν υποδεέστερη τη θέση της ύποπτης γυναίκας), την ίδια στιγμή, ωστόσο, που διευρύνεται πλέον η ερευνητική ενότητα για τους άνδρες θύματα των διώξεων –ομολογουμένως με αναμφίβολα πολύτιμες πληροφορίες. Η Charlotte –Rose Millar υπερασπίζεται ότι από τις μελέτες της στα φυλλάδια της πρώιμης νεωτερικής Αγγλίας, το φύλο δεν διαδραματίζει ουσιώδη ρόλο καθώς γυναίκες και άνδρες που σύρονται στα δικαστήρια αντιμετωπίζουν την ίδια κατηγορία: το σύμφωνο με τον διάβολο. Σε αντίθεση με την Millar, η E. J. Kent, ανατρέχοντας στα δημοφιλή φυλλάδια αλλά και στα πρακτικά δικών είχε υποστηρίξει ότι οι άνδρες μάγοι και οι κατηγοροί τους λειτουργούσαν μέσα σε διαφορετικές οικονομικές και νομικές παραμέτρους. Οι άνδρες δαιμονικοί μάγοι απειλούσαν συνήθως με τις συμπεριφορές τους και με διάφορους τρόπους τις αρετές μιας επιβεβλημένης και πολύπλευρα πλαισιωμένης αυστηρής αρρενωπότητας. Η σχετική διαφωνία μεταξύ των δυο ιστορικών εξετάζεται σε πρόσφατα άρθρα.⁶¹

⁵⁹ Demos, John Putnam, *Entertaining Satan – Witchcraft and the Culture in Early New England*, Oxford University Press, Oxford, N.Y., 2004, σ. 60

⁶⁰ Mencej, Mirjam, *The role of gender in accusations of witchcraft: The case of eastern Slovenia*, *Český Lid* 98, no. 4, 2011: 393–412. <http://www.jstor.org/stable/42640635>

⁶¹ Mintiero, Giuliana T., *Diabolical or Masculine Men? Opposing Views of Male Witches in Early Modern England*, *Anthos*: Vol. 12: Iss. 1, Article 6, 2023, <https://doi.org/10.15760/anthos.2023.12.1.6>

Μια από τις χώρες στις οποίες οι άνδρες ήταν πράγματι η πλειοψηφία, δηλαδή το 90% των κατηγορουμένων για μαγεία ενέπλεκε άνδρες, ήταν η παγανιστική Ισλανδία.⁶² Επίσης, άνδρες ήταν το 60% των κατηγορουμένων στην Εσθονία και το 60% - 75% στη Φινλανδία. Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι ενώ τον 16^ο αιώνα, στη Φινλανδία, η πλειονότητα των υπόπτων για μαγεία ήταν άνδρες., τον 17^ο αιώνα με την εισαγωγή της έννοιας του διαβολισμού (diabolism) από τους μορφωμένους και τους λόγιους, σημειώθηκε αντιστροφή στα ποσοστά. Στη δεκαετία του 1660 σχεδόν το 60% των καταδικασθέντων ήταν γυναίκες και όταν οι διώξεις έφτασαν στο αποκορύφωμά τους, την επόμενη δεκαετία, τα δύο τρίτα ήταν γυναίκες.⁶³ Στη Φινλανδία έπρεπε να διδαχθεί ότι οι γυναίκες ήταν οι δαιμονικές μάγισσες. Τον 17^ο αιώνα, στη Ρωσία και τη βόρεια Λιβονία –υπό σουηδική κυριαρχία– κατηγορήθηκε μεγαλύτερος αριθμός ανδρών από ό,τι γυναικών και ένα μεγάλο ποσοστό από αυτούς ήταν θεραπευτές.⁶⁴ Η Rita Voltmer που μελετά τις μαζικές δίκες στην καθολική πόλη Trier στην περιφέρεια του Ρήνου, διαπιστώνει πως η ιδέα του Σαββάτου και με τα δυο φύλα προέκυψε όταν η μουσική εντάχθηκε στις σαββατικές συνάξεις. Η παρουσία αγοριών που έπαιζαν τύμπανα και αυλούς εντάσσει την αρσενική παρουσία στα όργια.⁶⁵ Ωστόσο, μένει να δούμε την τύχη αυτών των παιδιών ή ανδρών που συμμετείχαν στις οργιαστικές εκδηλώσεις, καθώς η έννοια του μαγεμένου από τη μάγισσα ήταν πολύ διαδεδομένη.

Όπως διαπιστώνουμε, το φύλο της διαβολικής μαγείας δεν μπορεί να παραμείνει αόρατο, από όποια οπτική και αν τίθεται ο σχετικός προβληματισμός. Η παρουσία του παραμένει δυναμική και αδιάλειπτη. Οι γυναίκες ιστορικοί, άλλωστε, από το 1990 και μετά δίνουν έμφαση στη διατήρηση αυστηρών διχοτομικών αποδόσεων της ταυτότητας του φύλου.

⁶² Aðalsteinsson, Jón Hnefill, *A Piece of Horse Liver: Myth, Ritual and Folklore in Old Icelandic Sources*, Iceland University Press, 1998, σ. 49

⁶³ Ankarloo, Bengt, *Consolidation of patriarchal social relations*, στο *Witch Trials in Northern Europe 1450-1700*, στο Ankarloo, Bengt – Clark, Stuart- Monter, William, *The Athlone History of Witchcraft and Magic in Europe Volume 4, The Period of the Witch Trials*, The Athlone Press, London, 1999, 2002, σ. 71

⁶⁴ Gijswijt-Hofstra, M., *Witchcraft after the Witch-trials*, στο Ankarloo, Bengt – Clark, Stuart- Monter, William, *The Athlone History of Witchcraft and Magic in Europe, Volume 5, The Eighteenth and Nineteenth Centuries*, , ό.π., σ. 95–188 (157).

⁶⁵ Voltmer, Rita, *Witch-Finders, Witch-Hunters or Kings of the Sabbath? The Prominent Role of Men in the Mass Persecutions of the RhineMeuse Area (Sixteenth–Seventeenth Centuries)*, στο Rowlands, *Witchcraft and Masculinities in Early Modern Europe*, Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic, Basingstoke, 2009, 74-99

1.5. Το ιστορικό, κοινωνικοπολιτικό και πνευματικό πλαίσιο του Κυνήγιού Μαγισσών

Με αφορμή τις ερμηνείες «από τα κάτω» των Thomas και Macfarlane, θεωρούμε σκόπιμο να περιγράψουμε πολύ συνοπτικά τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού μετασχηματισμού που μελετούμε, και που μέσα στον οποίο εντοπίζουμε τη μήτρα που κυοφόρησε το Κυνήγι Μαγισσών.

Οι ανάγκες της καθημερινής ζωής υποδεικνύουν ότι οι απλοί άνθρωποι, μέχρι το ξέσπασμα των διώξεων, λίγο ενδιαφέρονταν για τη σχέση καθαυτή της μάγισσας με τον διάβολο. Η ανησυχία τους στρεφόταν στο γεγονός ότι οι κακόβουλες πράξεις της χαρακτηρισμένης ή της καθ' υποψίαν μάγισσας θα προκαλούσαν καταστροφές στο χωριό, τη συνοικία, στους ίδιους, τις οικογένειές τους και τις σοδειές τους. Η ενδελεχής μελέτη των δικαστικών αρχείων αναδεικνύει ότι οι αμόρφωτοι άνθρωποι δεν ασχολούνταν ιδιαίτερα με τη μαγεία ως διαβολική πράξη. Ο τυπικός χωρικός που κατηγορούσε για μαγεία το έκανε επειδή πίστευε ότι είχε υποστεί βλάβη από μάγισσα, όχι επειδή την έβλεπε ως υπηρέτρια του Διαβόλου. Μάλιστα, δεν ήταν λίγες οι φορές που κατέφευγε σε αυτήν για βοτανοθεραπεία ή καλότυχα ξόρκια και προβλέψεις. Εκτός από το να συμβουλευόμαστε άτομα για μαντικά ή θεραπευτικά μάγια, οι άνθρωποι πειραματίζονταν και μόνοι τους.

Όπως περιγράφει ο Richard Godbeer, στην έρευνά του για τη μεταφορά των αγγλικών επίσημων πεποιθήσεων και νομικών πλαισίων αναφορικά με τη δαιμονική μαγεία στη Νέα Αγγλία, οι μαγικές πρακτικές διδάσκονταν παραδοσιακά από γενιά σε γενιά. Η μαγεία, συνεπώς, αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος του μεσαιωνικού αγγλικού πολιτισμού. Η λαϊκή μαγεία συνυπήρχε –έστω όχι αρμονικά– με την Εκκλησία για περίπου μια χιλιετία. Η μεσαιωνική καθολική Εκκλησία, προκειμένου να προσηλυτίσει τους πληθυσμούς και ανταγωνιζόμενη την παγανιστική λαϊκή μαγεία κήρυττε τις μεσιτικές δυνάμεις των ιερέων υπέρ του ποιμνίου και τη δυνατότητα θαυματουργών θεραπευτικών και προστατευτικών αποτελεσμάτων που προέκυπταν από τις τελετουργίες που συμμετείχαν οι πιστοί, όταν διέθεταν αγνή και ειλικρινή θρησκευτική πίστη. Δεν είναι λίγα τα παραδείγματα οικειοποίησης παγανιστικών συμβόλων και μεθόδων στην εκκλησιαστική διαχείριση του πόνου και

της ελπίδας, την ίδια στιγμή που καταδίκάζαν τις παλαιές λατρείες. Χρησιμοποιούσαν όμως τα εργαλεία των *δολίων ανθρώπων* (cunning people) και τα μεταστοιχείωναν, ώστε να προσαρμοστούν στο χριστιανικό corpus. Το δόγμα της σωτηρίας και της καλής πράξης επέτρεπε στον άνθρωπο να χειρίζεται υπερφυσικές δυνάμεις. Οι προτεστάντες, προσηλωμένοι στην πίστη παρά στις πράξεις, χαρακτήρισαν ως βλασφημία και σύμπραξη με τον Διάβολο τις μαγικές τέχνες και ταχυδακτυλουργικά τεχνάσματα τις υπερφυσικές ιδιότητες του κλήρου, χωρίς να έχουν να αντιπροτείνουν κάτι μεσολαβητικό μεταξύ θεού και δυσκολιών της καθημερινότητας.⁶⁶

Αργότερα, βέβαια, με τη διάχυση φυλλαδίων, δαιμονολογικών συγγραμμάτων και πλήθος ξυλογραφιών με απεικονίσεις ιπτάμενων μαγισσών που ζευγαρώνουν με τον Διάβολο ή θυσιάζουν παιδιά, και έχουν κρυφά ένα οικείο ον που θηλάζονται από τη μάγισσα (familiar), επιταχύνθηκε η μεταστροφή των προσλαμβανουσών της μαγείας σε δαιμονική πρακτική. Η παραδοχή ότι οι δαίμονες υπήρξαν καταλυτικά στοιχεία της «ορθολογικότητας» της εποχής αποδείχθηκε, τις τελευταίες δεκαετίες, με πλήθος ερευνών, διεθνών συνεδρίων, συγγραμμάτων και εκδόσεων που αποκάλυψαν ότι η κρατική και διανοητική ελίτ συνδιαμόρφωναν ένα κλίμα απειλής από τον ίδιο τον Διάβολο ενάντια στη χριστιανική και κοινωνική κανονικότητα. Οι κοσμικές, διανοητικές και θρησκευτικές αρχές ανακήρυξαν τον Σατανά ως τον μεγάλο εχθρό της ανθρωπότητας.

Η συνεχής έρευνα τροποποιεί συνεχώς τις γνώσεις μας για το θέμα. Ο 16^{ος} και 17^{ος} αιώνας στα βασίλεια της Αγγλίας και της Σκωτίας χαρακτηρίζονται ως μια πολυτάραχη περίοδος. Η οργανική μορφή της κοινοτικής οργάνωσης έχει αρχίσει να υποχωρεί και το φεουδαλικό σύστημα αποδιαρθρώνεται σταδιακά προς όφελος της κεντρικής εξουσίας. Η τελευταία μετάβαση, ωστόσο, δεν έγινε ανώδυνα. Κατά την πρώιμη περίοδο της δυναστείας των Τυδώρ (1485-1603), με τον νόμο της Μεγάλης Περίφραξης, η τάξη των ευγενών περιέφραξε και εμπορευματοποίησε τους ανοικτούς αγρούς, μετατρέποντας την καλλιεργήσιμη γη σε βοσκοτόπια ή σε γεωργικές γαίες μεγάλης κλίμακας, με καταστροφικές συνέπειες για τη φύση και τους πληθυσμούς.⁶⁷

⁶⁶ Godbeer, Richard, *The Devil's Dominion – Magic and Religion in early New England*, Cambridge University Press, 1994, N.Y. σ. 25-32

⁶⁷ Βλ. Πολάνυι, Κλαρκ, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός – οι πολιτικές και κοινωνικές απαρχές του καιρού μας*, μτφρ. Κώστας Γαγανάκης, Νησίδες, Αθήνα, 2007

Βρισκόμαστε στην εποχή συχνών σημαντικών εξεγέρσεων χιλιάδων χωρικών. Οι αγροτικές κοινότητες χάνουν αργά αλλά σταθερά την οργανική επαφή τους με τη γη, η μισθωτή εργασία εξαπλώνεται εις βάρος της οικοτεχνίας, στην οποία συμμετέχουν όλα τα μέλη της οικογένειας. Τα κύματα αστικοποίησης αυξάνονται για να εξυπηρετηθούν οι νέες προβιομηχανικές μονάδες παραγωγής, ενώ οι αγροτικοί πληθυσμοί, βίαια απομακρυσμένοι από τις γαίες που καλλιεργούσαν, σπρώχνονται προς τις αποικίες για να καλύψουν τις νέες ανάγκες των κατακτημένων εδαφών ή χάνονται ως απόλυτα φτωχοποιημένες μάζες στις πόλεις.

Έναν αιώνα αργότερα, το στέμμα χρησιμοποιεί το ζήτημα των περιφράξεων εναντίον των αριστοκρατών, λόγω του κεντρικού σχεδιασμού που προβάλλεται από την μοναρχία και τη συγκέντρωση της εξουσίας στο παλάτι. Οι αναδύομενες άρχουσες τάξεις αποτελούνται αργά αλλά σταθερά, ως επί το πλείστον, από εμπόρους και δανειστές, ενώ οι ευγενείς διανύουν μια φάση εκφυλισμού, δανειζόμενοι από τους «αριστοκράτες της τηβέννου». Οι τελευταίοι είναι έμποροι που αγοράζουν τους τίτλους ευγενείας και κατάσχουν την αριστοκρατική γη λόγω των μεγάλων χρεών της τάξης των ευγενών. Οι εναπομείναντες ισχυροί της αριστοκρατίας –που δεν έχουν περιέλθει σε παρόμοια αδυναμία– ακολουθούν τις νέες συνθήκες παραγωγής, ιδρύοντας παράλληλα τα δικά τους χρηματοπιστωτικά ιδρύματα.⁶⁸

Ας σημειωθεί, ότι από το δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα τίθεται το πρόβλημα της συμμετοχής του Κοινοβουλίου στην άσκηση διοίκησης. Το 1583, εκδίδεται το βιβλίο του πρέσβη της Βασίλισσας Ελισάβετ Α΄ και «Ανώτατης Κυβερνήτη της Εκκλησίας της Αγγλίας» στη Γαλλία Sir Thomas Smith με τίτλο *De Republica Anglorum*.⁶⁹ Τα επιχειρήματα του Smith χρησιμοποιήθηκαν μετά το τέλος της ελισαβετιανής περιόδου στη διάρκεια της έντονης αντιμαχίας μεταξύ του Κοινοβουλίου και του Καρόλου Α΄, μέλους της σκωτσέζικης δυναστείας των Στιούαρτς, η οποία διαδέχτηκε τους Τυδώρ με την ενθρόνιση του Ιακώβου ΣΤ΄ της Σκωτίας (από το 1567) και Α΄ της Αγγλίας, από την ένωση του σκωτσέζικου και του αγγλικού στέμματος στις 24 Μαρτίου 1603 έως τον θάνατό του το 1625. Αν και ήθελε να επιτύχει μια απόλυτη ένωση, τα βασίλεια της Σκωτίας και της Αγγλίας παρέμειναν ξεχωριστές κρατικές

⁶⁸ Βλ. Sharpe, Kevin & Zwicker, Steven N., (eds), *Reading, Society and Politics in Early Modern England*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

⁶⁹ McLaren, Anne, *Reading Sir Thomas Smith's De Republica Anglorum As Protestant Apologetic*, *The Historical Journal*, vol. 42, no. 4, 1999, pp. 911–939.

οντότητες, με τα δικά τους κοινοβούλια, δικαστήρια και νόμους, τις οποίες κυβερνούσε ο Ιάκωβος σε προσωπική ένωση (Personal Union). Επισημαίνεται, εδώ, ότι την εποχή που προωθείται η θεωρητική νομιμοποίηση του αγγλικανισμού (με τις καλβινικές καταβολές του και τις πουριτανικές εκδοχές του) και η καθίδρυση της βακωνείας μεθόδου από τη Βασιλική Εταιρεία του Λονδίνου, στην Αγγλία λαμβάνουν χώρα ο μεγάλος εμφύλιος πόλεμος μεταξύ των βασιλοφρόνων και των κοινοβουλευτικών, με αποτέλεσμα τον αποκεφαλισμό του δεύτερου μονάρχη των Στιούαρτς, Κάρολου Α΄. Η συνέχεια είναι γνωστή: Η χώρα κυβερνάται από την Κοινοπολιτεία της Αγγλίας (1649-1660) αλλά με τον θάνατο του Oliver Cromwell το 1659, γίνεται η ανάρρηση του Κάρολου Β΄ από το Κοινοβούλιο της Συνέλευσης το 1660 και αρχίζει η περίφημη περίοδος της Αγγλίας της Αποκατάστασης. Κύματα Άγγλων μεταναστών φεύγουν για να χτίσουν μια νέα ζωή αλλά και να εποίκισουν, σύμφωνα με τις επιδιώξεις του μοναρχικού κράτους, τις περιοχές ενός άγνωστου τεράστιου Νέου Κόσμου.

Συνεχίζοντας, αναφέρουμε ότι ήδη από τον 15^ο αιώνα αναδύεται το καταναγκαστικό καθεστώς της πρώιμης τότε οικονομίας της αγοράς με νέες εμπορικές οδούς, η οποία φέρει μαζί της διαστρεβλώσεις και μετασχηματισμούς προς όφελος της κοινωνικής ιεραρχίας. Οι κοινωνίες της πρώιμης νεότερης περιόδου διαπνέονται από τον φόβο του θανάτου και του Κακού που απλώνει τη σκιά του, απειλώντας καθημερινά την ζωή του ανθρώπου. Οι θρησκευτικοί πόλεμοι μεταξύ Προτεσταντών και Καθολικών, όπως και οι αντίστοιχες διώξεις ή οι αντιπαλότητες μεταξύ θρησκευτικών σχέτων εντός της Αγγλίας, η διασπορά του πουριτανικών αντιλήψεων και η επικράτηση του αγγλικανικού προτεσταντισμού,⁷⁰ οι νέες προβιομηχανικές τεχνολογικές ανάγκες, οι πολιτικές εντάσεις, οι λιμοί και οι σιτοδείες (εξαιτίας του «Μικρού Παγετώνα» που εκδηλώθηκε με δραματικές συνέπειες από τα μισά του 15^{ου} αιώνα και διήρκεσε μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα), οι λοιμοί εξαιτίας της παντελούς έλλειψης υγιεινής, οι επιδημίες όπως η σύφιλη και τα απανωτά κύματα πανώλης, κατά τη διάρκεια των δυο αιώνων, καθώς και η ανασφάλεια αναφορικά με την επιβίωση σε συνδυασμό με έναν κόσμο που μεταλλάσσεται και διευρύνεται εντυπωσιακά, φέροντας όγκο αινιγματικών πληροφοριών από τις νεοανακαλυφθείσες περιοχές εντείνουν τους

⁷⁰ Σχετικά βλ. Doran, Susan, *Elizabeth I and Religion*, Routledge, 1993 και Yarnell, Malcolm B., *Royal Priesthood in the English Reformation*, (Oxford Theology and Religion Monographs.) Oxford: Oxford University Press, 2013.

φόβους στο συλλογικό φαντασιακό. Η γη μετατίθεται από το κέντρο του Κόσμου σε ένα περιστρεφόμενο ηλιοκεντρικό σύστημα. Οι κοσμολογικές θεωρήσεις είναι ρευστές, καθώς καταρρέει ο τελεολογικά και γεωκεντρικά ταξινομημένος αριστοτελικός-πτολεμαϊκός κόσμος. Η ιδέα του χώρου αλλάζει σε μικροσκοπικό και μακροσκοπικό επίπεδο. Οι προτεσταντικές επιταγές ενός ομολογιακού κράτους εξοστρακίζουν τις παλαιές (πολλές φορές παρηγορητικές) συνηθισμένες θρησκευτικές πρακτικές και ασκήσεις λατρείας, δημιουργώντας ένα θολό τοπίο για το τι πλέον πρέπει να θεωρείται από έναν απλοϊκό άνθρωπο μαγεία ή όχι. Μάλιστα, τη στιγμή που ο Διάβολος αύξανε τη δράση του στη γη, οι απλοί άνθρωποι έχασαν από τη Μεταρρύθμιση όλα τα προστατευτικά όπλα τους έναντι στο Κακό: Δεν επιτρέπεται να σταυροκοπηθούν, να κοινωνήσουν, να κατέχουν φυλαχτά με βότανα ή ιερά λείψανα, να προσκυνούν εικόνες, να προσεύχονται σε Αγίους, να μετέχουν σε τελετουργίες ή να αγγίζονται από κάποιο ιερό πρόσωπο.⁷¹

Το δρων υποκείμενο, κατευθυνόμενο σε εξατομικιστικές θεωρήσεις αναδιπλώνεται καθώς βρίσκεται σε άγνωστες χαοτικά εκτεταμένες περιοχές με κλωνισμένα τα θεμέλια των διαδεδομένων βασικών πεποιθήσεων και τρόπων ζωής. Η μαγική και φυσική αιτιότητα των φαινομένων ήταν αλληλένδετες στις πεποιθήσεις της περιόδου. Οι λαϊκοί οδηγούσαν υπόπτους στα δικαστήρια των κρατικών και θρησκευτικών αρχών διότι η απειλή της δαιμονικής μαγείας είχε διατυπωθεί ρητά από την μοναρχία, τους διανοούμενους, τους φυσικούς φιλόσοφους και τους κληρικούς. Μολονότι, οι συμπίεσμένες/καταπιεσμένες μάζες έχουν οπωσδήποτε την ευθύνη τους στο Κυνήγι Μαγισσών ως ενεργητικός συνδιαμορφωτικός παράγοντας των διωκουσών κοινωνιών σημειώνουμε ότι ως επί το πλείστον, η κρατική, θρησκευτική και μορφωμένη κειμενική παράδοση έχει φτάσει στην κατοχή μας.

Σαφώς, όλο αυτό το κλίμα προλειαίνει το έδαφος, ώστε οι κρατικές αρχές και οι συμπορευόμενες νομιμοποιημένες και νομιμοποιητικές πνευματικές ελίτ να οικοδομήσουν τον νέο χριστιανό και τη συμμόρφωσή του σε νέα κανονιστικά πρότυπα που επέβαλαν οι πολιτικές ηγεσίες, οι οποίες διατηρούσαν υπό το στέμμα τον έλεγχο της Εκκλησίας. Οι πολιτικοκοινωνικές και οικονομικές συνθήκες του 16ου και 17ου αιώνα οδηγούν διαπρεπείς διανοητές να προσηλώσουν το έντονο ενδιαφέρον τους στη προβιομηχανική και κερδοφόρα τεχνολογία της εποχής και έτσι

⁷¹ Sands, Kathleen, *Demon Possession in Elizabethan England*, Praeger, London, 2004, σ. 146.

συνέτειναν, όπως μας λέει A.C. Crombie, στο «να ενωθεί ο νους του φιλοσόφου με τη χειρωνακτική δεξιότητα του τεχνίτη»⁷².

I.6. Ο εναγκαλισμός της νέας θρησκείας με τη νέα οικονομία και την πολιτική

Η δεκαετία 1640 χαρακτηρίζεται από την τραγική άνοδο των διώξεων και εκτελέσεων μαγισσών. Η «πουριτανική επανάσταση» όπως αποκαλείται ο αγγλικός εμφύλιος είναι ένας όρος που περιθωριοποιήθηκε αρκετά από κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές αναλύσεις. Βεβαίως οι μαρξικές, μεταμαρξιστικές έρευνες του ιστορικού υλισμού έχουν βοηθήσει αρκετά στην ανάλυση των μηχανισμών του καπιταλιστικού οικονομικού μοντέλου με την «πρωταρχική συσσώρευση», την «ταξική πάλη» και την «υπεραξία της εργασίας». Οι νεομαρξιστικές και στρουκτουραλιστικές προσεγγίσεις, μάλιστα, προσπαθούν να ενημερώσουν και να διευρύνουν την θεωρητική οπτική τους, εισάγοντας νέες παραμέτρους. Εντούτοις, οι σύγχρονοι μελετητές θεωρούν μεγάλη παράλειψη να μην εξετάζεται, παράλληλα, ο ρόλος των προτεσταντικών ρευμάτων και των εναπομείναντων καθολικών στις διαμάχες που συνέβαιναν μεταξύ όλων των θρησκευτικών σχημάτων, στην Αγγλία.

Άλλωστε, τον 17ο αιώνα, η Εκκλησία αποτελούσε καθοριστικό παράγοντα στη ζωή των Αγγλίδων και των Άγγλων. Η ταύτισή της ή οι τριγμοί στις σχέσεις με τη μοναρχία ξεδίπλωναν τις πιο σημαντικές εξελίξεις για τις μορφές διακυβέρνησης. Ας σημειωθεί εδώ, ότι για τον Καλβίνο, πολλά πράγματα ρυθμίζονται από τη φύση. Η αναγκαιότητα διατήρησης των βαθμίδων στην ιεραρχούμενη κοινωνία βασίζεται στη φυσική λογική: Η πολιτική διάκριση των βαθμίδων δεν πρέπει να αποκηρύσσεται, διότι η ίδια η φυσική λογική το υπαγορεύει αυτό, προκειμένου να απομακρυνθεί η σύγχυση.⁷³

Σημαντικοί ερευνητές κατέληξαν και εξακολουθούν να καταλήγουν ότι η θεμελιώδης μετάβαση στη σκέψη γι' αυτό που σήμερα αποκαλούμε οικονομία, που ξεκίνησε τον δέκατο όγδοο αιώνα, διαμορφώθηκε αποφασιστικά από τις έντονα διαφιλονικούμενες γραμμές της θρησκευτικής σκέψης στον αγγλόφωνο προτεσταντικό κόσμο. Φωτίζουν κατά αυτόν τον τρόπο, τις απαρχές της στενής

⁷² Crombie, A.C., *Από τον Αυγουστίνο στον Γαλιλαίο*, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα, 1992, τ. Β', σ. 126

⁷³ Calvin, John, *Commentaries on the Four Last Books of Moses, Arranged in the Form of a Harmony*, trans. Charles William Bingham, Calvin Translation Society, Edinburgh, 1954, Num 3:5

σχέσης μεταξύ της θρησκευτικής και της οικονομικής σκέψης, μαζί με τις συνεχιζόμενες συνέπειές της φθάνουν μέχρι τις επιδράσεις αυτής της σύνδεσης στην επιστήμη και τον –από τους κυρίαρχους μηχανισμούς– οργανωμένο βίο του δυτικού κόσμου. Η θρησκευτική σκέψη, κατά τη γνώμη μας, αποτέλεσε μοχλό πίεσης και όχημα για τον Μεγάλο Μετασχηματισμό, τον οποίο εξετάζει ενδελεχώς ο Karl Polanyi στο ομότιτλο βιβλίο του.⁷⁴ Ο έντιμος και ανθρωπιστής στοχαστής γράφει το βιβλίο του το 1944 και παρουσιάζει με ακλόνητα επιχειρήματα την ισχύ και τις επιδιώξεις της ελίτ, η οποία αναθέτει στο κράτος την προστασία των ανώτερων τάξεων και των συμφερόντων της απέναντι στην κοινωνία.

Η κριτική θεωρία της Σχολής της Φρανκφούρτης υπερβαίνει τα όρια των στενών μηχανιστικών μαρξικών προσεγγίσεων, προσφέροντας μια πιο ολιστική οπτική της προόδου καθαυτής και μας εξοικειώνει με την αναπαραγωγή του ταξικά διευρυμένου κοινωνικού σχήματος *καταπιεστές-καταπιεζόμενοι*. Παράλληλα, αμφισβητεί τον απελευθερωτικό χαρακτήρα της δυτικής επιστήμης και τεχνολογίας, προειδοποιώντας για τους κινδύνους χειραγώγησης της γνώσης από νέου τύπου ιερατεία και ιεραρχικές δομές, οι οποίες με την επίφαση της επιστήμης, ενδεχομένως, οδηγήσουν σε διάφορες μορφές ολοκληρωτισμού. Η σχετική σχολή σκέψης, με εξαιρετική οξυδέρκεια, προβάλλει την εργαλειοποίηση και τον αναγκαίο αναπροσδιορισμό της ορθολογικότητας.⁷⁵

Από την άλλη πλευρά, ο Max Weber με το γνωστό βιβλίο του *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού* κάνει λόγο για τη *βίαιη απομάγευση του κόσμου* (κάτι που είναι συζητήσιμο σε αυτή τη διατριβή). Ωστόσο, ανέδειξε με οξυδέρκεια τις *εκλεκτικές συγγένειες* μεταξύ των δυο θεμελιωδών παραγόντων (όπως ορίζονται στον τίτλο του βιβλίου) των αρχών της νεωτερικότητας. Η συμβολή του μάλιστα στην καθιέρωση του όρου *ιεροποίηση της εργασίας* και οι επισημάνσεις του σχετικά με το αρετολογικό πλαίσιο του λουθηρανισμού και του καλβινισμού, που προσέφεραν ηθικό έρεισμα στην ανάδυση του καπιταλισμού –από την εμπορική μορφή του και μεταγενέστερα τη βιομηχανική– παραμένουν πολύτιμα εργαλεία ανάλυσης της

⁷⁴ Πολάνυι. Καρλ, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, ό.π.

⁷⁵ Σχετικά βλ. Χορκχάμερ, Μαξ – Αντόρνο Τεοντόρ, *Η διαλεκτική του Διαφωτισμού*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, ύψιλον, Αθήνα, 1986

-Adorno Theodor, *Minima Moralia - Στοχασμοί μέσα από τη φθαρμένη ζωή*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1990 (1^η έκδ. Φρανκφούρτη, 1951)

- Marcuse Herbert, *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, 1971

περιόδου που μελετούμε. Ο καλβινιστής οδηγείται στην αυστηρότητα μιας ζωής βαθιάς πίστης, η οποία εκπληρώνεται με καθημερινές πρακτικές δεσμεύσεις. Μέσω του θεϊκού προκαθορισμού των κοινωνικών τάξεων και των επιδιώξεών τους υλοποιείται το καλβινικό ιδεώδες της απόδειξης της πίστης με τις υποδεικνυόμενες κοσμικές συμπεριφορές.⁷⁶

Ο Weber απέτυχε να διαβλέψει τη δαιμονική ανάμειξη στις ανθρώπινες υποθέσεις, που περιελάμβανε την επικράτηση της δαιμονικής μαγείας από τον καλβινισμό. Ο αναλυτής παραβλέπει το κυνήγι μαγισσών, που απασχόλησε τη καλβινιστική Γενεύη από το 1537 έως το 1662 (το οποίο επέβλεπε προσωπικά ο Καλβίνος κατά την περίοδο 1541-43) και τη καλβινιστική Σκωτία από το 1563 έως το 1736. Πράγματι, η προτεσταντική *εμμογή* με τη δαιμονολογία και τη μαγεία κατά την περίοδο της επιρροής των Λούθηρου και Καλβίνου, οδήγησε σε κυνήγι μαγισσών επίσης στο Βρανδεμβούργο, τη Βυρτεμβέργη, το Μπάντεν, τη Βαυαρία, το Μεκλεμβούργο, τη Δανία.⁷⁷ Όπως διασαφηνίζει ο Jack Barbalet, το πρόβλημα με το επιχείρημα του Weber περί απομάγευσης είναι ότι αγνοεί το γεγονός ότι ο προτεσταντισμός της Μεταρρύθμισης και ιδιαίτερα ο καλβινισμός και τα απότοκα σχήματα, σε μια εποχή που υποστήριζε έναν ξεκάθαρο ορθολογισμό, *είχε εμμογή με τη δαιμονική μαγεία και τη δύναμη των μαγισσών να ελέγχουν τους οικείους τους, να συναλλάσσονται με τον διάβολο και να προκαλούν γήινο χάος με μαγικά μέσα.*⁷⁸

Ο σπουδαίος, κατά την άποψή μας, David Graeber, κοινωνικός ανθρωπολόγος και ιστορικός, με αναρχική θεώρηση, διαπιστώνει την άμεση σύνδεση της βίαιης οικονομικής αναδιάρθρωσης με τις προτεσταντικές ηθικές κοσμολογίες του χρέους και της τοκοληψίας. Ο στοχαστής μεταθέτει τον άξονα ανάλυσης στις ιεραρχικές σχέσεις, οι οποίες επωφελούνται από την κατεύθυνση της νεοεμφανιζόμενης οικονομίας και πολιτικής. Ο προτεσταντισμός επιτρέπει τον έντοκο δανεισμό -κάτι που απαγορευόταν σε άλλες χριστιανικές εκκλησίες και διαφορετικά θρησκευτικά δόγματα ως μέγιστη αμαρτία. Οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, μεταξύ αυτών και η προτεσταντική Εκκλησία, ζητούσαν όλο και πιο συχνά από τους αγροτικούς πληθυσμούς να δανείζονται και να εξοφλούν με νομίσματα ενώ τα μεταλλικά

⁷⁶ Weber, Max, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του προτεσταντισμού*, μτφρ. Μ.Γ. Κυπραίος, Gutenberg, Αθήνα, 2000

⁷⁷ Scribner, W., *Religion and Culture in Germany (1400–1800)*, Brill, Leiden, σ. 346–65

⁷⁸ Barbalet, Jack, *Magic and Reformation Calvinism in Max Weber's sociology*, *European Journal of Social Theory*, Vol. 21, 2018, σ. 470–487

νομίσματα ήταν ακόμα πολύ σπάνια. Ο Graeber εξηγεί ότι αυτό βύθισε την αγροτιά στη φτώχεια, με μηχανικούς κύκλους χρέους που τους ανάγκαζαν να δανείζονται επανειλημμένα έναντι μελλοντικών συγκομιδών. Αυτό σήμαινε τη μετάβαση σε ένα καθεστώς διαρκούς δουλείας, καθώς πρόκειται για ριζική αναθεώρηση του χριστιανικού δόγματος. Η θέσπιση της έντοκης δανειοδότησης νομιμοποίησε το κέρδος του δανειστή, ο οποίος *από αμαρτωλός μετατράπηκε σε ευεργέτη*.

Η προτεσταντική Εκκλησία ενέταξε στην κανονιστική ηθική της τον έντοκο δανεισμό χωρίς να βάζει επαρκείς αστερίσκους στην οικονομική δυνατότητα του οφειλέτη. Ο Graeber υποστηρίζει ότι το χρήμα δεν αποτελούσε πλέον μονάδα ανταλλαγής σε μια συναλλαγή, εφόσον ανήχθη σε *κεφάλαιο* με τραγικές οικονομικές, ψυχολογικές και κοινωνικές συνέπειες στους πληθυσμούς. Ο συγγραφέας κάνει λόγο για την ανάπτυξη του εχθρικού εμπορίου και της πλήρους υποταγής των φτωχών στρωμάτων. Υποστηρίζει ότι με αυτόν τον τρόπο αλλοτριώθηκαν οι αγροτικές κυρίως περιοχές, οι οικοτεχνίες και μαζί τους, οι κοινοτικές και διαπροσωπικές σχέσεις κλονίσθηκαν. Ο θεολογικά καλλιεργούμενος αλλά και αναπόφευκτος ατομικισμός για την επιβίωση καλλιέργησε έναν σκληρό ανταγωνισμό μεταξύ των μελών της κοινότητας, με αποτέλεσμα να περιθωριοποιούνται, τεχνηέντως, στη συλλογική συνείδηση οι εντάσεις και οι αντιθέσεις μεταξύ των πλουσίων και των φτωχών.

Όπως επισημαίνει, ο Graeber, η φτώχεια αντί να θεωρείται καρπός της ιεραρχικής εκμετάλλευσης αποδόθηκε σύμφωνα με τους προτεσταντικούς ηθικούς κώδικες ως αποτέλεσμα της ηθικής αδυναμίας του υποκειμένου, αφού *ο πλούτος σηματοδοτούσε, πλέον, την προσωπική αρετή και τη χάρη του θεού*. Το άτομο αποτύγχανε να ανταποκριθεί στους πολιτικά και θρησκευτικά νομιμοποιημένους κανόνες του κόσμου του εγγρήματου εμπορίου. Η αποτυχία είχε μεταφερθεί στην ατομική ευθύνη, η οποία συμπορεύεται με την προτεσταντική αρχή που θέλει τον φτωχό άνθρωπο αμαρτωλό ή μη επαρκή για τη χάρη του θεού. Η περίφραξη και η ιδιωτικοποίηση των γαιών οδήγησε σε έναν κόσμο, όπου *το άτομο περιφράχθηκε στον εαυτό του*. Η κοσμική τάξη ήταν πλέον «εξορθολογισμένη» και ο φτωχός χριστιανός έπρεπε να πειθαρχήσει, προκειμένου να βρει τη λύτρωση μέσω του χρέους του τόσο στον δανειστή όσο και τον θεό. Η τιμωρία του βασανιστικού βίου ήταν πάντοτε δίκαιη και δικαιολογημένη, όπως επίσης, η τιμωρία από τις αρχές ή η τιμωρία άλλου

υποκειμένου που παραβίαζε το επιβεβλημένο status quo σε όλες τις πτυχές της ζωής.⁷⁹

Ομολογούμε, ότι το σχήμα του Graeber ενέπνευσε σε αρκετά σημεία το σκεπτικό της παρούσας διατριβής, καθώς μας βοηθά να κατανοήσουμε αφενός, τις επιθυμίες και τον καταλυτικό ρόλο της ελίτ και του κράτους και αφετέρου, τη συμμετοχή των κοινωνιών στο εφιαλτικό Κυνήγι Μαγισσών. Υποστηρίζουμε ότι ο άνθρωπος της πρώιμης νεωτερικής Ευρώπης από «Υποτελής» στη φεουδαρχία γίνεται «Υπόχρεος» σε ένα σύνθετο κυβερνητικό, πολιτικό, θρησκευτικό και οικονομικό σύστημα μέσω της ομολογίας του στην «ορθολογική» θεολογία του προτεσταντισμού και τη μοναρχία. Συμπεραίνουμε, μεταξύ άλλων, ότι η μακρόχρονη διαδικασία της περιφράξης των κοινών γαιών, που ολοκληρώνεται τον 16^ο και 17^ο αιώνα, απαίτησε μια παράλληλη «περίφραξη» και τον ετεροκαθορισμό του γυναικείου σώματος μέσω μιας αυστηρά δομημένης αρρενωπότητας, η οποία και αυτή πραγματοποιήθηκε μέσω της εισβολής των νέων αντιλήψεων για το χρέος. Η ηθική αυτοπειθαρχία με διάλους όχι μόνο μέσω της στρατηγικής επιβολής των κρατικών νόμων αλλά και μέσω της παράλληλης θρησκευτικής ρυθμιστικής εσωτερίκευσης της υπακοής στο προτεσταντικό πρόταγμα διαμόρφωνε τις νέες υποκειμενικότητες και ταυτότητες που συνήθιζαν σταδιακά την ιδιοποίηση του ελέγχου στο ψυχοσωματικό και κοινωνικό επίπεδο από τους κυρίαρχους μηχανισμούς. Η προτεσταντική ηθική (ιδιαίτεως η καλβινική) πρόσφερε την ηθική νομιμοποίηση και δικαιολόγηση στις οικονομικές δραστηριότητες μιας ανερχόμενης οικονομικής και πολιτικής ελίτ. Η συνείδηση του δανειστή ήταν υπεύθυνη απέναντι στον θεό και δεν απαιτούσε την παρέμβαση του κράτους στις μικρολεπτομέρειες της σύμβασης δανεισμού.

Επιπροσθέτως, όπως είχε διαπιστώσει ο Gary North, ο Καλβίνος ευνοούσε τη γενική αρχή του συμβολαίου του δανεισμού και τάχθηκε κατά της απαγόρευσης του δανεισμού με τόκο. Οι δανειστές, ως άνθρωποι, δεν ήταν απόλυτα κυρίαρχοι του

⁷⁹ Graeber, David, *Debt: The First 5000 Years*, Melville House, 2011, 2014, σ. 313-324. Το δημοφιλές και ανατρεπτικό έργο του Graeber, καθηγητή του Yale, αναδεικνύει με σαφή επιχειρήματα τη διαφορά μεταξύ του άτυπου, κοινοτικού χρέους των μικρών σε μέγεθος ανθρώπινων κοινωνιών και του μαθηματικά ακριβούς και σταθερού χρέους, το οποίο επιβάλλεται με την εισαγωγή της βίας, η οποία παίρνει συνήθως τη μορφή της κρατικής καταστολής. Η έρευνά του προβαίνει σε μια αντιστροφή της αντίληψης περί χρέους. Διερευνώντας την ιστορική σχέση του χρέους με κοινωνικούς θεσμούς όπως η ανταλλαγή, ο γάμος, η φιλία, η δουλεία, ο νόμος, η θρησκεία, ο πόλεμος και η διακυβέρνηση (από τον πολιτισμό των Σουμερίων μέχρι σήμερα) καταλήγει ότι το χρέος είναι αρχαιότερο μέσο συναλλαγών συγκριτικά με το χρήμα, καθώς με αυτόν τον τρόπο εγκαθίσταται το καθεστώς των εξουσιών με τις υποδουλωμένες κοινωνίες.

εαυτού τους. Κυρίαρχος ήταν μόνο ο θεός. Ωστόσο, στο θέμα της ιδιοκτησίας η καλβινική ηθική ήταν απολύτως ενθαρρυντική. Οι άνθρωποι που δανείζουν θα πρέπει να περιορίζονται από τις συνειδήσεις τους και όχι από πολυάριθμες νομικές διακηρύξεις και κρατικές παρεμβάσεις. Η συμβολή της καλβινιστικής ηθικής στην οικονομία επέτρεψε στους επιχειρηματίες να εργάζονται με τη βεβαιότητα ότι η εργασία τους ήταν ηθικά νόμιμη ακόμη και όταν ασχολούνταν με την υποτιθέμενα άδικη επιχείρηση του τοκοληπτικού δανεισμού.⁸⁰ Ο πατέρας της μεταρρύθμισης, ο Λούθηρος, σύμφωνα με αρκετούς σύγχρονους υποστηρικτές του –που εναντιώνονται στην ανάλυση των εκλεκτικών συγγενειών μεταξύ του προτεσταντισμού και του καπιταλισμού από τον Max Weber– δεν συμπαθούσε το ασύδοτο εμπόριο.

Κατά την άποψή μας, ο Λούθηρος δεν ενέκρινε την επίδειξη του πλουτισμού και όχι τη συσσώρευσή του. Ο εγκρατής βίος, όπως απεικονίζεται στην προτεσταντική και πουριτανική μπαρόκ τέχνη του 17^{ου} αιώνα, ήταν το ζητούμενο και όχι η απαγόρευση συσσώρευσης πλεονάσματος –έστω στην αρχή, συγκρατημένη.

Τώρα είναι δίκαιο και σωστό ο έμπορος να παίρνει τόσα κέρδη από τα εμπορεύματά του όσα θα του επιστρέψουν το κόστος τους και θα τον αποζημιώσουν για τον κόπο, την εργασία και τον κίνδυνο.⁸¹

Ο Λούθηρος ενώ φαίνεται να ακολουθεί το κλασικό χριστιανικό δόγμα, που αντιτίθεται στην τοκοληψία, ορίζει ένα νόμιμο επιτόκιο 3-6%, το οποίο καλύπτει το ρίσκο του δανειστή. Ας θυμίσουμε ότι στη μεσαιωνική Ευρώπη οι μόνοι που μπορούσαν να δανείζουν ήταν οι Εβραίοι, καθώς η Παλαιά Διαθήκη απαγόρευε τον τόκο μόνο στους ομόθησκους. Ίσως γι' αυτό να συνιστούσε έναν από τους λόγους, που ο Λούθηρος έδειχνε μια συγκυριακή επιφύλαξη απέναντι στον υπερβολικό τόκο. Πολλές περιουσίες της παρακμάζουσας τάξης των φεουδαρχών κινδύνευαν να χαθούν λόγω έκλυτου οικονομικού βίου και δανείζονταν από Εβραίους εμπόρους. Με την καλβινιστική οικονομική ηθική και τις επιδιώξεις των βασιλέων που συγκέντρωναν πλέον την εξουσία στο παλάτι, η υπόθεση των δανείων περνάει στα

⁸⁰ North, Gary, *The Economic Thought of Luther and Calvin*, The Journal of Christian Reconstruction, vol. 2, no. 1, 1975, σ. 98. Για μια νεότερη μελέτη της ανάδυσης της οικονομικής ηθικής της Μεταρρύθμισης, τις συγκλίσεις και αποκλίσεις της από την προγενέστερη χριστιανική διδασκαλία βλ. επίσης Drakopoulou-Dodd, S. & Gotsis, G., *Labour is holy but business is dangerous: Enterprise Values From the Church Fathers to the Reformation*, Journal of Enterprising Culture, v. 15, 2007, σ. 133-163

⁸¹ *Luther's Works, Trade and Usury*, American Edition. V. 45, Muhlenberg Press, Philadelphia, 1962, σ. 249

χέρια των ομοεθνών εμπόρων, οι οποίοι αγοράζουν τίτλους ευγενείας ή δέχονται από τον βασιλιά ως ανταμοιβή για τη συμμαχία τους και τις χορηγίες τους αριστοκρατικούς τίτλους, με αποτέλεσμα την ανάδυση μιας νέας αριστοκρατίας του πλούτου.

Σε αυτό το σημείο, ας διερευνήσουμε τις πιθανές παύλειες επιρροές στις λουθηρανικές και στις καλβινικές προτάσεις, καθώς οι τελευταίες ανάγουν το «επάγγελμα» σε απόλυτο προορισμό και σαφή θέση του υποκειμένου στον κόσμο, όπως προστάζει το θέλημα του θεού. Υποθέτουμε ότι η ηθική δικαιολόγηση μιας πολύ συντηρητικής προτεσταντικής εργασιακής ηθικής ίσως έχει τις ρίζες της στην παύλεια θεολογία –αν και η τελευταία, λόγω της διαμόρφωσής της σε διαφορετικά πολιτισμικά και κοινωνικά περιβάλλοντα κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους, χαρακτηρίζεται από σύνθετες και κάποιες φορές αντιφατικές εντολές και αντιλήψεις. Ο λουθηρανισμός και ο καλβινισμός, της πρώιμης νεωτερικότητας, δηλώνουν ρητά ότι η κοινωνική τάξη και η εργασία του ατόμου είναι προκαθορισμένες από τον ίδιο τον θεό. Η αποτελεσματική εκπλήρωση των υποχρεώσεων (και των οικονομικών) στον κόσμο και όχι στον ασκητικό μοναχισμό αποτελεί τον μοναδικό σωτήριο δρόμο του ατόμου –ακριβώς εκεί που τον τοποθέτησε η θείκη χάρη, ακόμα και στην κατάσταση της δουλείας.

Σε αυτό το σημείο, διερωτόμαστε (έστω συνοπτικά) για το ενδεχόμενο η έμπνευση της προτεσταντικής εργασιακής ηθικής, που υποδεικνύει τον θείο προκαθορισμό της εργασίας και της κοινωνικής θέσης βασίστηκε στις ιδέες του –πολυαναφερόμενου στα λουθηρανικά και καλβινικά κείμενα– Παύλου, καθώς διαπιστώνουμε ότι ο ίδιος, αυτοπροβαλλόμενος ως Απόστολος με οικουμενικές αξιώσεις, προωθεί την αντίληψη που θέλει το άτομο να παραμένει στη θέση του στον κόσμο, όπως ήταν ενώπιον του θεού κατά τον χρόνο της κλήσης του:

Α Κορ.,22,24: "Έκαστος ἐν τῇ κλήσει ἧ ἐκλήθη, ἐν ταύτῃ μενέτω [...] "Έκαστος ἐν ᾧ ἐκλήθη, ἀδελφοί, ἐν τούτῳ μενέτω παρὰ τῷ Θεῷ Εφ. 6,5 Οἱ δοῦλοι ὑπακούετε τοῖς κυρίοις κατὰ σάρκα μετὰ φόβου καὶ τρόμου ἐν ἀπλότητι τῆς καρδίας ὑμῶν ὡς τῷ Χριστῷ

Αντιλαμβανόμαστε τους ποικίλους τρόπους, με τους οποίους ανάλογα κοσμοθεωρητικά μοντέλα επηρεάζουν υποκείμενα και κοινωνίες: Ποιες κοινωνικές

ομάδες ευνοούν και ποιες όχι. Η έρευνα των George Gotsis και Shara Drakopoulou-Dodd, αναλύοντας τις ιδέες του Παύλου στο κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο της εποχής του, αναγνωρίζει μια πρωτο-εργασιακή ηθική, ως καινοτόμου ευρήματος της παύλειας θεώρησης, σε μια εποχή που το θρησκευτικό, οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο αποτελούν μέρη ενός αδιάσπαστου συνόλου.⁸²

Σημειώνεται, ότι παρά την ενσυναίσθηση προς τον πλησίον και την καταδίκη των πλουσίων, που εμφανίστηκε ως ριζοσπαστική ιδεολογία και προέκυπτε από τις διδαχές του Ιησού, ο Παύλος απευθυνόμενος σε αστικά περιβάλλοντα του ελληνορωμαϊκού κόσμου, συμπεριλαμβανομένων της ελίτ και των μεσαίων επιχειρηματιών, διατηρεί ένα συντηρητικό πλέγμα αξιών. Διακρίνουμε, θα τολμούσαμε να πούμε, έναν εκλεκτικισμό του Παύλου με κατεύθυνση έναν χριστιανικό, ελληνορωμαϊκό και ιουδαϊκό συγκρητισμό στα θέματα της κοινωνικής θέσης και της εργασίας. Ο Ιησούς, με την επί του *Ορους Ομιλία* και την *προσευχή του Κυρίου* εναντιώθηκε στην ελληνο-ρωμαϊκή (εμπορική, αριστοκρατική) και ιουδαϊκή (κανονιστική, επιχειρηματική) κοινωνία των έντονων ανισοτήτων, η οποία λειτουργούσε στο πλαίσιο της υπερχρέωσης. Η ηθική επίκριση στον *Μαμμωνά* είναι ενδεικτική ως σύγκρουσης με τη συσσώρευση πλούτου. Οι πλούσιοι δεν έχουν θέση στον παράδεισο, όπως κηρύττει. Επίσης, η ηθική της εργασίας στη συγκεκριμένη προσευχή αλλά και τα υπόλοιπα διδάγματά του, όπως μεταφέρονται από το κειμενικό είδος των ευαγγελίων, προτείνει μια τολμηρή απελευθερωτική λογική συγκριτικά με το κανονιστικό ιουδαϊκό κριτήριο της συνέπειας, που συνοδεύεται από τον σκληρό μόχθο της εργασίας. Η συμβολικά φορτισμένη αμφισβήτησή του τόσο με το επεισόδιο στον Ναό του Σολομώντος όσο και με το αφοριστικό κήρυγμά του προς τους εκπροσώπους των διοικητικών, ιερατικών και εξουσιαστικών μηχανισμών σηματοδοτούν τη σύγκρουση με το status quo της περιοχής που έδρασε.⁸³

Οι George Gotsis και Gerasimos Merianos διακρίνουν ότι σε έναν κοινωνικό κόσμο, όπου η ιδιοκτησία μεταφραζόταν με όρους τιμής και η φτώχεια συνεπαγόταν σχέσεις υπερχρέωσης με τις χρεωστικές συμβάσεις να διαθέτουν τη νομική επικύρωση προς

⁸² Gotsis, George & Drakopoulou Dodd, Sarah, *Economic Ideas in the Pauline Epistles of the New Testament*, History of Economics Review, 35:1, 2002, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10370196.2002.11733367>

⁸³ Lenoir, Frederic, *Ο Χριστός ως φιλόσοφος*, Πόλις, Αθήνα, 2007, 113-123. Ο αγνωστικιστής Lenoir διευκρινίζει ότι εμπνεύστηκε τον τίτλο από την ερασιμανή *Φιλοσοφία του Χριστού*, γνωρίζοντας ότι δεν ανταποκρίνεται στους σύγχρονους ορισμούς ενός φιλοσοφικού έργου.

όφελος των μεγαλοϊδιοκτητών, η στρατηγική του Ιησού εκφράστηκε με όρους απελευθέρωσης και συμπόνιας [...].υπό το πρίσμα της διαγραφής χρέους, αντανακλώντας μια αντιστροφή ως προς τις επικρατούσες ιεραρχίες υπέρ των περιθωριοποιημένων και καταπιεσμένων, όλων εκείνων που θεωρούνται ατιμασμένοι σε μια κοινωνία τιμής και ντροπής. Ο Ιησούς διδάσκει την απόλυτη θυσιαστική προσφορά. Ο Παύλος, προσπαθώντας να ενσωματώσει τα πρωτοχριστιανικά ιδεώδη στις ρωμαϊκές και τις ηρωδιακές πολιτικές προτείνει εξισορροπητικούς μηχανισμούς για τη δημιουργία πλεγμάτων ασφαλείας με την *αυτάρκεια*, τον προσανατολισμό στο *νοικοκυριό* και τις πράξεις προσφοράς/ αλληλεγγύης και *αλληλοϋποστήριξης* ως εκφράσεις ηθικής νόρμας, ενώ παράλληλα, διατηρεί τη σχέση *πατρónων-πελατών* στις συναλλαγές των εθνικοχριστιανών.⁸⁴

Ο Παύλος, απομακρυνόμενος σταδιακά από τα προτάγματα της *Κοινότητας της Αγάπης της Ιερουσαλήμ* και των χαρισματικών περιπλανώμενων του *Κινήματος του Ιησού*⁸⁵ δεν φαίνεται να καταδικάζει ρητά τις κοινωνικές ιεραρχίες και τις εγκόσμιες δεσμεύσεις ή ενασχολήσεις του πιστού, παρά τις ηθικές παροτρύνσεις του κατά του πλουτισμού. Με σύγχρονους όρους, θα λέγαμε, ότι στο πλαίσιο στήριξης που αναζητεί για την οργάνωση μιας νέας θρησκείας, δεν συγκρούεται με τον άνισο καταμερισμό εργασίας. Ο προτεσταντισμός, κατά τη σύστασή του, αντιτίθεται στην εκφυλιστική επίδειξη πλούτου εκ μέρους των ηγεμόνων των καθολικών βασιλείων, του Πάπα και των επισκόπων και στηρίζει τις αυτονομιστικές τάσεις των καθολικών γερμανικών κρατιδίων. Φαίνεται να πλησιάζει αρκετά και να επεκτείνει την παύλεια σκέψη, αναφορικά με τις πρακτικές της ορθής διαχείρισης των προϊόντων της αποθησαύρισης, της αποταμίευσης, του επιβεβλημένου σεμνού βίου και της διοίκησης του αυστηρά ιεραρχημένου νοικοκυριού υπέρ του άνδρα, ως κυτταρικού οργανισμού της κοινωνικής οργάνωσης.⁸⁶ Όπως μπορεί να υποθεθεί, από την πλευρά

⁸⁴ George N. Gotsis & Gerasimos Merianos, *Early Christian Representations of the Economy: Evidence from New Testament Texts, History and Anthropology*, Routledge, v. 23:4, 2012. σ. 467-505, <http://dx.doi.org/10.1080/02757206.2013.726715>

⁸⁵ Λεπτομέρειες για τα δυο κινήματα και την εξελισσόμενη στάση του Παύλου απέναντί τους στο Drakopoulou-Dodd, S. and Gotsis, G. *Some economic implications of synoptic gospels theology: A short overview*, History of Economic Ideas Vol.VIII, No 2, 2000, σ. 7-34.

⁸⁶ Σημειώνεται ότι η διευρυμένη έννοια, του *οίκου* ως βασικής μονάδας κοινωνικής διάρθρωσης και σχέσεων παραγωγής συναντάται συχνά στα κείμενα της Καινής Διαθήκης, φέροντας ηθικές συνδηλώσεις. Ο όρος αναφέρεται στο *Οικονομικός* του Ξενοφώντα και εξελίσσεται στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη (1253b23- 28, 1259b18-21, 1278b37-39), στο πλαίσιο της ορθής διοίκησης εκ μέρους του αριστοκράτη άνδρα της περιουσίας του, της οικογένειάς του και των δούλων του. Επομένως, η οικιακή διαχείριση ανάγεται σε θεμελιώδη λίθο για την περαιτέρω

μας, η ηθική της σκληρής εργασίας, που συναντάται και στους ιουδαϊκούς κανονιστικούς κώδικες της πίστης, του νόμου και του μόχθου διατηρείται από τον Παύλο σε ατομικό και οικιακό επίπεδο με κοινωνικές και εκκλησιαστικές επεκτάσεις, στο όνομα της *αυτάρκειας* –ας σημειώσουμε, ενός πολυσήμαντου και πολυερμηνευμένου όρου.

Οι Gotsis και Drakopoulou επισημαίνουν μια αμφίσημη στάση του Παύλου στις οικονομικές σχέσεις.⁸⁷ Ο Παύλος ήταν υποστηρικτικός στον έρανο για την *Κοινότητα της Αγάπης της Ιερουσαλήμ*. Εντούτοις, με τη ραγδαία επιδείνωση των της υλικής κατάστασής της, η παύλεια ηθική, απευθυνόμενη πλέον στις ελληνιστικές κοινωνίες, απέρριψε (μέσω της αναγκαιότητας της αυτάρκειας) τη ρητή απαγόρευση της εργασίας από την εν λόγω κοινότητα. Η παύλεια σχολή έθετε πλέον την εργασία ως απαραίτητη προϋπόθεση στην αποδοχή των μελών από τη χριστιανική Εκκλησία.⁸⁸

Σημειώνουμε, ότι οι Gerasimos Merianos και George Gotsis στο έργο τους *Managing Financial Resources in Late Antiquity Greek Fathers' Views on Hoarding and Saving*, στο οποίο εξετάζονται ενδελεχώς οι όροι της αποθησαύρισης (ή συσσώρευσης πλεοναζόντων αγαθών), της αποταμίευσης και της οικιακής διοίκησης, καθώς και οι μεταλλάξεις τους ή αντιφατικές ερμηνείες τους –στη μακρά διαδρομή της αποστολικής και ελληνικής πατερικής γραμματείας– προτείνουν ότι η παύλεια εργασιακή ηθική κορυφώνεται με το ιδανικό της *αυτάρκειας* και της *εγκράτειας* ως εγγενών γνωρισμάτων του ενάρετου βίου. Οι ίδιες ηθικές αξιολογήσεις συνοδεύουν τους αυστηρά ιεραρχικούς ανδροκρατούμενους οικιακούς κώδικες. Από την άλλη πλευρά, όπως επισημαίνουν, το εξισορροπητικό παύλαιο αίτημα της *υπευθυνότητας* για την έντιμη διαχείριση του πλεονάσματος από τους ηγέτες της κοινότητας, όπως διατυπώνεται στην *Προς Τιμόθεο Α΄*, λειτουργεί περισσότερο υπέρ της ευσέβειας και σε αντιδιαστολή με την κερδοφορία: *Οι ευκατάστατοι ιδιοκτήτες του νοικοκυριού*

κοινωνική οργάνωση της πόλης. George N. Gotsis & Gerasimos Merianos, *Early Christian Representations of the Economy: Evidence from New Testament Texts*, ό.π. Στο συγκεκριμένο άρθρο, οι δυο ερευνητές διερευνούν την πιθανότητα ένταξης μεταξύ των ευαγγελικών εντολών του Ιησού, που παροτρύνουν στην πλήρη ρευστοποίηση των πλεονασμάτων από τους κατέχοντες προς όφελος των άπορων εθνικών και εβραίων προσηλυτισμένων στον χριστιανισμό, με το παύλαιο ιδεώδες της *αυτάρκειας*.

⁸⁷ Gotsis, George & Drakopoulou Dodd, Sarah, *Economic Ideas in the Pauline Epistles of the New Testament*, ό.π.

⁸⁸ Drakopoulou-Dodd, S. and G. Gotsis (2009). *Enterprise values in the New Testament and antecedent works*. International Journal of Entrepreneurship and Innovation, 10(2), 2009, σ. 101-110

προτρέπονται να επιδίδονται σε γενναιόδωρες ευεργεσίες ως μια μορφή (ηθικού) πλουτισμού με φιλανθρωπικές πράξεις. Η συγκεκριμένη προτροπή στην παύλεια αλληλογραφία, απευθυνόμενη κυρίως στα μεσαία στρώματα των ελληνιστικών κοινωνιών, προσπαθεί να διασφαλίσει, σύμφωνα με τους δυο ερευνητές, μια *ισορροπημένη αμοιβαιότητα*. Στο πλαίσιο της αμοιβαιότητας, η οποία πραγματοποιείται από την ανταλλαγή υλικών αγαθών με την προσευχή και τη χάρη του θεού, η οικονομική ηθική του Παύλου κατευθύνει στην πρακτική της αναδιανομής του πλεονάσματος μέσω της μεταφοράς πόρων από τοπικές εκκλησίες προς την Ιερουσαλήμ.⁸⁹

Ο μεταδομιστής Michel Foucault, ο οποίος, όπως γνωρίζουμε, έχει κατηγοριοποιηθεί στους μεταμοντέρνους αναλυτές (κάτι που δεν αποδέχθηκε ποτέ ο ίδιος) επισημαίνει στα δοκίμιά του πως τα πολιτικά/θρησκευτικά δικαστήρια και τα κατηγορούμενα υποκείμενα εναγκαλίζονται με διαφορετικά και αντιπαρατιθέμενα μεταξύ τους δίκτυα εξουσίας. Στο εκτενές και λεπτομερές άρθρο του Steven Russell με τίτλο *Witchcraft, Genealogy, Foucault* βρίσκουμε μια αξιόπιστη προσέγγιση του θέματος από την φουκωϊκή μεθοδολογία και ορολογία για την πρώιμη νεωτερική Ευρώπη. Ο Russell παραθέτει με μεγάλη ακρίβεια τις παραπομπές του στον Foucault. Επισημαίνουμε τα βασικότερα σημεία: Η πρώιμη νεωτερικότητα απαιτούσε μια *σταθερότητα*. Οι δίκες μαγισσών *δεν είναι απλές ασκήσεις κυριαρχίας* αλλά αποτελούν πρακτικές με *τελετουργικό χαρακτήρα και αντιπαραθετικό περιεχόμενο*. Στόχος αυτής της τελετουργίας αντιπαραθέσεων είναι η *νομιμοποίηση των ανταγωνιστικών μεταξύ τους διαφορετικών μορφών γνώσης σε ένα πλαίσιο εξουσιαστικών σχέσεων*. Οι κατηγορούμενες, σύμφωνα με τους δικαστές, είχαν πρόσβαση –κάτι που μερικές φορές ήταν αληθές– σε *μορφές γνώσης και τοπικές δομές εξουσίας που ανταγωνίζονταν εκείνες μιας αναδύομενης και ανασφαλούς ελίτ*. Σε μεγάλο βαθμό, στο πλαίσιο μιας στρατηγικής που αποσκοπούσε στην καταστροφή της εξουσίας τους οι γνώσεις τους αξιολογήθηκαν από σύγχρονες και μεταγενέστερες πνευματικές ελίτ ως *ανεπαρκώς επεξεργασμένες, ως αφελείς, χαμηλά στην ιεραρχία, κάτω από το*

⁸⁹Merianos, G. and G. Gotsis. *Managing financial resources in late Antiquity: Greek Fathers' views on hoarding and saving* (New approaches to Byzantine history and culture series), London: Palgrave MacMillan, London, 2018 σ. 23-25

απαιτούμενο επίπεδο της νοημοσύνης ή της επιστήμης, αποκομμένες από την ιεραρχία των γνώσεων και των επιστημών.⁹⁰

Πράγματι, σε μια εποχή, που ανθούν οι πραγματείες για την κρατική διακυβέρνηση, τη θρησκευτική διακυβέρνηση και την διακυβέρνηση του εαυτού και των άλλων, τα πολυσύνθετα δίκτυα εξουσίας αντιμάχονται, μεταξύ τους, παράγοντας τεταμένες κοινωνικές σχέσεις και καταδεικνύοντας ως άμεσα αλληλοδιαπλεκόμενες την εξουσία με την παραγωγή γνώσης. Η πολιτική της ομολογίας των κατηγορουμένων (που ήταν ζήτημα επείγουσας σημασίας για τις αρχές) εμπεριέχει τη χρήση των ρευστών εννοιών της μαγείας, του Θεού, κ.ά. και από τις δυο πλευρές είτε από τη στρατηγική ανάκριση των δικαστών είτε από το υποκείμενο που κατηγορείται, μήπως και απομακρύνει τη θανατική ποινή. Ωστόσο, όλο αυτό εκτυλίσσεται σε ένα ξεκάθαρο σχήμα εξουσιαστικών κατασταλτικών σχέσεων, σαφώς υπέρ του ισχυρότερου.

Η διακυβέρνηση ψυχών και ζώων διατρέχει ολόκληρο το μεταρρυθμιστικό προτεσταντικό και αντιμεταρρυθμιστικό καθολικό corpus, με αποτέλεσμα να συνυφαίνονται τα κανονιστικά και πειθαρχικά πρότυπά τους με τις επιθυμίες του διαρκώς διευρυμένου και εδαφικά κράτους, της αναπτυσσόμενης αντικοινωνικής οικονομίας και των συμφερόντων των ηγεμονικών τάξεων. Σύμφωνα με τη φουκωική σκέψη, οι αξιωματούχοι στις δίκες για μαύρη μαγεία τελούσαν κάτω από κυβερνητικές επιταγές με μοχλό πίεσης τη θρησκευτική πειθαρχία –γεγονός από αποτέλεσε μια από τις μεγάλες εφευρέσεις της αστικής κοινωνίας.⁹¹

Ο Philip Gorski στο βιβλίο του *Disciplinary Revolution: Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe*, αιτιολογεί την άνοδο των ισχυρών κρατών όχι

⁹⁰ Russell, Steven, *Witchcraft, Genealogy, Foucault*, The British Journal of Sociology, v. 52, 2001 σ. 121-137, <https://doi.org/10.1080/00071310020023064>

⁹¹ Ο Russell παραπέμπει: Foucault, M. 1977a, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, London: Allen Lane. — 1977b, *Nietzsche, Genealogy, History*, in D.F. Bouchard (ed.) *Language, Counter Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, Ithaca: Cornell University Press. — 1978, *The History of Sexuality: Volume 1, An Introduction*, Harmondsworth: Penguin, 1980, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*, New York: Pantheon Books. — 1982, *Afterword: The Subject and Power* in H. L. Dreyfus and P. Rabinow (eds) *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf. — 1988, *The Ethic of Care for the Self as a Practice of Freedom* in J Bernauer and D. Rasmussen (eds) *The Final Foucault*, Cambridge: The MIT Press— 1991, *Governmentality* in G. Burchell, C. Gordon and P. Miller (eds) *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf. Οι φράσεις με πλάγια γράμματα ανήκουν στον Foucault και τις μεταφέρουμε κατά το πρότυπο του Russell.

μόνο με τις ερμηνείες των κοινωνικοοικονομικών παραγόντων και τη στρατιωτική υπεροχή τους. Συμπεριλαμβάνει ως συνοδευτικό παράγοντα την πειθαρχική μεταρρύθμιση των προτεσταντικών ρευμάτων και κυρίως όσων συγγένευαν με ή διαμορφώθηκαν από τον καλβινισμό. Επηρεασμένος από τον Weber (*προτεσταντισμός και καπιταλισμός*) και τους όρους του Foucault (*κυβερνησιμότητα, πειθαρχία και καταστολή*) τολμά να συνδυάσει τις μεθοδολογίες των δυο στοχαστών για να καταλήξει ότι οι απαρχές του σύγχρονου δυτικού κράτους εντοπίζονται σε περιοχές όπου η πολιτική της προτεσταντικής ομολογίας άσκησε καταλυτική επίδραση, με όχημα την *Πειθαρχική Επανάσταση*. Οι κρατικές δομές υιοθέτησαν το καλβινικό πειθαρχικό πλαίσιο, που διασφάλιζε την εσωτερική κοινωνική τάξη, προπαγανδίζοντας την παραγωγικότητα και την αποτελεσματικότητα. Τον πυρήνα αυτής της μορφής πειθαρχίας παρείχαν οι καλβινικές εκκλησίες και η ρύθμιση της κοινωνικής συμπεριφοράς ακόμα και στην τελευταία απομακρυσμένη κοινότητα, είτε μέσω των κατασταλτικών επιτηρητικών μηχανισμών, όπου η ηθική πειθαρχία και η τιμωρία ήταν επαναλαμβανόμενη για όποιον θεωρείτο αποκλίνων είτε από την άρρηκτη σχέση Κράτους-Εκκλησίας.⁹²

Ο Philip Gorski επικεντρωμένος στον σχηματισμό των κρατών της Ολλανδίας και της Πρωσίας αναζητεί τη σύνδεση μεταξύ των διοικητικών, κοινωνικοοικονομικών μετασχηματισμών και των θρησκευτικών αλλαγών, υπό το πρίσμα του προτεσταντισμού. Ασκεί κριτική στους νεομαρξιστές, θεωρώντας ότι έχουν ελλείψεις στην ανάλυσή τους και υποστηρίζει ότι τα ασκητικά προτεσταντικά κινήματα, όπως ο καλβινισμός, προωθούσαν πρώτον, την πειθαρχία στην αυστηρή και αδιάλλακτη αυτοπειθαρχία, δεύτερον, τη συλλογική θεσμική πειθαρχία εντός της Εκκλησίας και τρίτον, τις κατάλληλες μεταρρυθμιστικές πολιτικές, ώστε να διασφαλιστεί η λαϊκή πειθαρχία.⁹³

Συμπεραίνουμε, ότι τα συγκεκριμένα βήματα άνοιξαν τον δρόμο στην αργή αλλά σταθερή δημιουργία των σύγχρονων εθνών-κρατών. Η πολιτική, η φυσική φιλοσοφία, τα δικαστήρια, τα πανεπιστήμια και η γειτονιά εγκοιλώθηκαν τις αναδιαμορφωμένες και επιβεβλημένες ελεγκτικού/κατασταλτικού χαρακτήρα ηθικές προσλαμβάνουσες

⁹² Gorski, Philip, *Disciplinary Revolution: Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe*, University of Chicago Press, 2003, σ.72

⁹³ Gorski, Philip, *The Protestant Ethic Revisited: Disciplinary Revolution and State Formation in Holland and Prussia*, *The American Journal of Sociology*, Vol. 99, No. 2, 1993, σ. 265-316. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/2781680>

με τους ανάλογους συμβολισμούς τους. Υπό το πρίσμα των προαναφερθεισών ερμηνευτικών προτάσεων, αντιλαμβανόμαστε γιατί θεωρείται σοβαρή αναγκαιότητα, στον 21^ο αιώνα, η ανίχνευση των υπαρκτών συνδέσεων του βίαιου, κατασταλτικού Κυνηγιού Μαγισσών, του απολυταρχισμού/διακυβερνητικών μοτίβων, των οικονομικών βλέψεων και της παραγωγής γνώσης/επιστήμης κατά την πρώιμη νεωτερικότητα, ενώ παράλληλα υποχωρεί διαρκώς η προσέγγιση που θέλει τις διώξεις, αποκλειστικά, ως αποτέλεσμα μόνο μιας δεισιδαιμονικής Εκκλησίας και μιας κοινωνίας εμπορούμενης από πρωτόγονες προλήψεις. Στην εποχή των μαπαρόκ συμβολισμών, η πειθαρχία φθάνει σε κάθε άτομο ξεχωριστά σε ένα εξελισσόμενο περιβάλλον μονοκατευθυντήριας δομής θρησκευτικών, κρατικών, οικονομικών και επεκτατικών εγχειρημάτων. Η Αγγλία αποτελεί ένα ακριβές παράδειγμα των σχετικών προβληματισμών.

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι αλλαγές έχουν συγκεκριμένη κατεύθυνση, ωστόσο, εμφανίζουν μια πολυπλοκότητα που σχετικοποιεί τη γραμμική ανάγνωση. Όπως ανακαλύπτουμε διαρκώς κατά την ερευνητική διαδικασία, πολλαπλές συνιστώσες εμφανίζονται άλλοτε με ισχυρή και άλλοτε με ασθενή δυναμική για να συναντηθούν με άλλες συνιστώσες σε ένα μεταβαλλόμενο πνευματικό και πρακτικό πρίσμα. Η εξέλιξη των πολυπαραγοντικών φαινομένων τοπικά και χρονολογικά, εντός της Αγγλίας, αποκτά τη δική της εσωτερική μικροϊστορία των λειτουργούντων δικτύων, η οποία αναμφίβολα πρέπει να βρει τη θέση της στη μακροσκοπική οπτική, που εστιάζει στο διακυβερνητικό πλαίσιο, στην κλίμακα του έθνους. Οφείλουμε να καταγράψουμε ότι πρόσφατες μελέτες προσπαθούν να συνδυάσουν τα δυο φίλτρα διερεύνησης.

Κατά τη διάρκεια του 16ου και 17ου αιώνα, όταν πλέον οι προτεσταντικές ιδέες καθιερώνονται από το αγγλικό στέμμα, η ενοριακή οργάνωση και η λατρεία παρουσιάζουν έναν πολυσύνθετο χάρτη ανάγνωσης. Επί παραδείγματι, ο προτεσταντισμός απαγορεύει την Αγία Τράπεζα και το τέμπλο ως ειδωλολατρικά κατάλοιπα, ωστόσο, η συζήτηση για τη σημασία τους, όπως και αυτή σχετικά με τα άγια μυστήρια και τα θαύματα δεν είναι συνεχώς ομοιόμορφη, καθώς μεταφέρεται με ένταση και διαφορετικές αφηγήσεις μεταξύ των προτεσταντικών ρευμάτων. Η μελέτη των Kenneth Fincham και Nicholas Tyacke σχετικά με την περιπετειώδη πορεία του συμβολισμού της Αγίας Τράπεζας, μελετά τις ποικίλες περιστασιακές αντιφάσεις του

αγγλικού προτεσταντισμού των πρώτων 150 ετών. Τα στοιχεία της συγκεκριμένης εργασίας αντλούνται από τα αλληλεξαρτώμενα σχήματα της θεολογικής συζήτησης, των εκκλησιαστικών πρακτικών και της πολιτικής διακυβέρνησης, της ενοριακής οργάνωσης και της πίστης –τομείς που μέχρι σήμερα, μελετώνται συνήθως απομονωμένοι μεταξύ τους. Οι δύο ιστορικοί αμφισβητούν ως ανεπαρκή τα μοντέλα ερμηνείας τις θεωρήσεις «από τα πάνω» και «από τα κάτω», επιδιώκοντας τον συγκερασμό των δυο προσεγγιστικών προγραμμάτων:

Υπάρχει επιβολή, από τη μία πλευρά, με την ενεργό συνεργασία μεταξύ των αρχών και των αξιωματούχων και των ενοριακών αξιωματούχων, για παράδειγμα, για την καταστροφή της Αγίας Τράπεζας αλλά από την άλλη πλευρά, σημειώνονται διχογνωμίες μεταξύ των ενοριτών καθώς και των εκκλησιαστικών επιτρόπων σχετικά με τον χαρακτήρα και την κατεύθυνση της θρησκευτικής μεταρρύθμισης. Είναι σαφές ότι οι κυβερνήσεις της εποχής είχαν βασικό ρόλο να διαδραματίσουν στη διαμόρφωση της θρησκευτικής πολιτικής, αλλά δεν αποτελούσαν οι ίδιες πηγή των σχετικών ιδεών –μάλλον ο ρόλος τους ήταν να χειραγωγούν μια αναδυόμενη αγορά, την οποία ποτέ δεν έλεγξαν πλήρως. Ούτε οι λαϊκοί ήταν απλώς οι παθητικοί αποδέκτες των ανταγωνιστικών θρησκευτικών μηνυμάτων, είτε απεικονιστικών είτε προφορικών. Αντιθέτως, η κατάρρευση του προηγούμενου μονοπωλίου του καθολικισμού εξυπηρέτησε την ενδυνάμωση τους ως καταναλωτών, πρόθυμων να αμφισβητήσουν τον κλήρο τους.⁹⁴

Το συγκεκριμένο εγχείρημα συνιστά αφορμή για τον συνεχιζόμενο έντονο διάλογο, ο οποίος αφορά τη σύζευξη κρατικών και θρησκευτικών επιταγών και της αλληλεπίδρασής τους με τα κοινωνικά στρώματα.

Μια ενδιαφέρουσα και εντελώς πρόσφατη ανακεφαλαίωση που διατηρεί τη συγκεκριμένη συζήτηση ανοικτή προέρχεται από τις επισημάνσεις της Oksana V. Kuropatkina, η οποία στην έρευνά της αναφέρει ότι οι καλβινιστές και οι λουθηρανοί

⁹⁴ Fincham, Kenneth – Tyacke, Nicholas. *Altars Restored - The Changing Face of English Religious Worship, 1547–c.1700*, Oxford University Press, New York, 2007, σ. 2. Η έρευνά τους διατρέχει τους προτεσταντισμούς των Ελισάβετ Α', Εδουάρδου ΣΤ' και Ιακώβου Α', τις πουριτανικές αξιώσεις, τις αιτιάσεις του αγγλικανισμού, όπως και τις αντι-πρεσβυτεριανές, αντιβασιλικές αντιλήψεις του Cromwell (αν και σημαντικός αριθμός πρεσβυτεριανών μελών του κοινοβουλίου άρχισε διαπραγματεύσεις με τον Κάρολο Β' ή τις συμφιλιωτικές τάσεις με τους καθολικούς του Καρόλου Β' κατά την περίοδο της Παλινόρθωσης της Μοναρχίας.

βρήκαν πρόσφορο έδαφος στα στρώματα των ευγενών και των εμπόρων, τις επαγγελματικές ενώσεις, συμπεριλαμβανομένων των άτυπων ενώσεων των κληρικών (contubernias), στις πολιτικές ομάδες που εξελίχθηκαν σε κόμματα της περιόδου. Τα προτεσταντικά σχολεία και πανεπιστήμια στην Αγγλία και την Ολλανδία επιτελούσαν όχι μόνο εκπαιδευτική αλλά και ιεραποστολική λειτουργία. Δημιουργήθηκαν οι κλειστές ομάδες των πρώιμων σύγχρονων κολλεγίων, των λεσχών και των επιτροπών, προκειμένου να καλλιεργηθεί από την αρχικά εκπαιδευόμενη και μετέπειτα εκπαιδευτική πνευματική ελίτ η προτεσταντική εικόνα του νέου ανθρώπου, όπως τον έβλεπε το ρεφορμιστικό δόγμα.⁹⁵

Όπως επισημαίνει ο Johannes Dillinger, θα πρέπει να εστιάσουμε την προσοχή μας στο γεγονός ότι η πρώιμη σύγχρονη Ευρώπη και η Βρετανία αντιμετώπιζαν τη μαγεία, μεταξύ άλλων, ως έγκλημα που επέφερε οικονομικές καταστροφές. Η ιδέα του μεσαιωνικού δράκου είχε μεταβληθεί με την παράσταση του διαβόλου. Προσαρμόστηκε στην ανερχόμενη οικονομία της αγοράς, συνδεδεμένη με τις καταστροφές στις αγροτικές καλλιέργειες και την κτηνοτροφία –μέσω του ελέγχου του καιρού (χαλαζοπτώσεις, θύελλες κ.ά.), από τις, κατά τον Λούθηρο, *νόμφες του Δράκου* (Drachenbräute). Δεδομένης της παράδοσης του βιβλικού δράκου, ήταν φυσικά πολύ εύκολο να θεωρηθεί ο δράκος ως η ενσάρκωση του Σατανά, οπότε δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι άνθρωποι που καταγγέλλονταν ότι κατείχαν δράκο κατέληγαν στην πυρά, στη Σαξονία. Ομολογίες μαγισσών στις σαξονικές περιοχές ανέφεραν σεξουαλικές επαφές με δαίμονες που έπαιρναν τη μορφή του δράκου. Όπως περιγράφει ο Dillinger, στην πραγματικότητα, οι γυναίκες και οι άνδρες που λέγεται ότι είχαν στην κατοχή τους δράκο ήταν οι περισσότεροι αρκετά εύποροι. Αυτό που τους διέκρινε στα μάτια των κατηγορών τους ήταν ότι είχαν κακή φήμη για απερίσκεπτη, επιθετική επιδίωξη κέρδους και απληστία.⁹⁶

Για πρόκληση καταστροφικών καιρικών φαινομένων, επιζήμιων για την πολιτική ευταξία, τη γεωργία και τη κτηνοτροφία, καθώς και για κλοπή ξένων αγαθών ή περιουσιακών στοιχείων (όπως θα δούμε κατά την εξέταση των δαιμονολογιών) κατηγορήθηκε το μεγαλύτερο μέρος των μαγισσών που προέρχονταν από τα

⁹⁵ Kuropatkina, Oksana V., *Social forms created or modified by Protenstantism in the 16th-first half of the 19th centuries. An overview*, 2023, DOI: 10.28995/2658-4158-2023-2-111-119, <https://www.researchgate.net>

⁹⁶ Dillinger, Johannes, *Rich witches, How a flawed logic of economic scarcity and social climbing spurred witch hunts in early modern Germany*, Aeon journal, March 2021

κατώτερα στρώματα. Οι ταραχώδεις δυο πρώιμοι νεωτερικοί αιώνες, στη διάρκεια των οποίων, κλιμακωνόταν ο μεγάλος θεσμικός και οικονομικός μετασχηματισμός και οι διαρκείς καταστροφές από τις καιρικές συνθήκες, χαρακτηρίστηκαν από τη μείωση του βιοτικού επιπέδου των ευρωπαϊκών πληθυσμών. Ο φόβος της πείνας και της φτώχειας συνδεόταν με τις βλαπτικές δράσεις του διαβόλου και των αιρετικών υπηρετών του επί της γης. Με άξονα την θεμελίωση ενός ενιαίου πολιτισμικού προτύπου, τόσο η κοσμική όσο και η πνευματική εξουσία ουσιαστικά καθιέρωσαν ένα συγκεκριμένο στερεότυπο συμπεριφοράς στη συνείδηση των μαζών ως κατευθυντήρια γραμμή που παρείχε έναν γρήγορο και αποτελεσματικό τρόπο επίλυσης των προβλημάτων που αντιμετώπιζονταν κατά τη διαδικασία της διαπροσωπικής συναναστροφής.⁹⁷

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ. Φεμινιστικές Προσεγγίσεις του Κυνηγιού Μαγισσών

ΙΙ.1 Οι φεμινιστικές επισημάνσεις για την περιθωριοποίηση της ανάλυσης του φύλου στην ιστοριογραφία των διώξεων

Η ευρεία συναίνεση των ιστορικών κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες αλληλεπίδρασαν με τις πολιτικές, νομικές και θρησκευτικές συνθήκες με συνέπεια να προκληθεί βαθιά ανησυχία σε όλα τα τμήματα της κοινωνίας από τη συνειδητοποίηση του σοβαρό κινδύνου της μαγείας στον κόσμο. Η απειλή, όπως αποφασίστηκε, έπρεπε να αντιμετωπιστεί με δραστικό τρόπο. Έτσι, η λανθάνουσα και ασαφής έννοια της μαγείας απέκτησε μια τρομακτική πραγματικότητα τόσο για τους κατήγορους όσο και για τους ανθρώπους που κατηγορήθηκαν. Με την ιστορία «από τα κάτω», η οποία συντάσσεται από τη δεκαετία του 1970 και τα πορίσματα της κοινωνικής ανθρωπολογίας (Thomas-Macfarlane), δίνεται έμφαση στις λαϊκές δεισιδαιμονίες, οι οποίες ενισχύονται από τη διάχυση σκληρών οικονομικών πιέσεων. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη, ομολογουμένως καρποφόρα θεωρία, καταρρέει η κοινοτική αλληλεγγύη και το

⁹⁷ Barry, J., Hester, M., Roberts, G., (eds) *Witchcraft in early modern Europe: studies in culture and belief*, Cambridge University Press, 1997, σ. 51-53. Επίσης, σχετικά με τις πολύπλοκες σχέσεις των διώξεων με τα οικονομικά μοντέλα των ευρωπαϊκών μοναρχιών της εποχής βλ. Oster, Emily, *Witchcraft, Weather and Economic Growth in Renaissance Europe*, *The Journal of Economic Perspectives*, vol. 18: 1, 2004, σ. 215–28 και Koning, N., *Witchcraft beliefs and witch hunts: an interdisciplinary explanation*, *Human Nature*, v. 24:2, 2013, σ. 158-181

Κυνήγι μαγισσών είναι το προϊόν της ενοχικής κοινότητας που δεν φροντίζει πλέον τα αδύναμα μέλη της, άρα μπορεί να ερμηνευτεί με όρους ταξικής και κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

Οι προαναφερθείσες ιστοριογραφικές τάσεις παραμένουν αναγκαίες και σύγχρονες επισκοπήσεις, ωστόσο, ακόμα και όταν υιοθετούν ή φιλοξενούν τα ζητήματα φύλου του Κυνηγιού Μαγισσών, φαίνεται πως αποφεύγουν τα προβλήματα ενός τέτοιου πλαισίου. Τα συγκεκριμένα μοντέλα περιορίζονται στην αναγνώριση του γεγονότος ότι το αρχετυπικό υποκείμενο άσκησης της κακόβουλης ή πρώιμης νεωτερικής μαύρης μαγείας είναι η γυναίκα αλλά, συχνά, δεν ρωτούν το γιατί. Το θέμα του Κυνηγιού Μαγισσών είναι δαιδαλώδες, ευρύ και πολύπλευρο, θέτοντας πολλούς ξεχωριστούς αλλά και αλληλένδετους προβληματισμούς αλλά οι άντρες ιστορικοί εξακολουθούν να δίνουν τις κατευθύνσεις, γεγονός που εντόπισαν και ανέφεραν με ένταση οι φεμινίστριες ιστοριογράφοι και επιστημολόγοι, από τις δεκαετίες του 1970 και 1980, 1990 μέχρι σήμερα. Σε όλους τους τόμους ή βιβλία που αναφερθήκαμε παραπάνω, τα οποία ασχολούνται έστω και εν συντομία (ίσως τα πολύ πιο πρόσφατα για λόγους πολιτικής ορθότητας) με ζητήματα φύλου, πέρα από την επισήμανση του φύλου των κατηγορουμένων και την ισχνή αιτιολόγηση, κανένα δεν καθιστά το φύλο κεντρικό σημείο της συζήτησης.

Σε αυτό το σημείο να αναφέρουμε ό τι η ιστορικότητα της γυναικείας καταπίεσης, των έμφυλων διακρίσεων και της εξουσίας μεταξύ των φύλων, κατά την άποψή μας, δεν μπορούν να αμφισβητηθούν ούτε από τις/τους θεωρητικούς, που μελετώντας την ανθρωπολογία των κοινωνικών φύλων (gender) επερωτούν την οικουμενικότητα της έννοιας «γυναίκα», εισάγοντας χωροχρονικές, κοινωνικές και πολιτισμικές οριοθετήσεις στην ανάλυσή τους και δίνοντας έμφαση στην τοπικότητα. Επιπλέον, η αμφισβήτηση της τάσης απέναντι στις γενικές κατηγορίες του διπόλου «Γυναίκα - Άνδρας» και οι παρόμοιες αποδομητικές αναλύσεις που αναδεικνύουν τον νοητικό/συμβολικό χαρακτήρα των όρων, οι οποίοι συγκροτούνται εντός των κοινωνικών συγκειμένων είναι εξαιρετικά χρήσιμες αλλά δεν μπορούν να εξηγήσουν με επαρκή τρόπο τα στερεοτυπικά διαχωριστικά θεμέλια κοινωνιών τόσο του παρελθόντος όσο και του παρόντος.⁹⁸ Επίσης, οι μη δυαδικές (non binary) θεωρήσεις

⁹⁸ Μετά τη θεώρηση της Judith Butler (και του αντίστοιχου ρεύματος που δημιουργήθηκε) με τις αιτιάσεις της ότι πρέπει να αμφισβητηθούν τα βιολογικά φύλα, καθώς μόνο μια κοινότητα queer και trans ατόμων θα ανατρέψουν το πατριαρχικό μοντέλο, σημειώνεται μια επίθεση προς τον κριτικό

που έχουν εμφανιστεί προσφάτως έχουν αναμφισβήτητα τη σπουδαία θέση τους στον χάρτη των ερμηνευτικών σχημάτων. Ωστόσο, θεωρούμε ότι η άρνηση των βιολογικών φύλων, ως πατριαρχικών κατασκευών, δεν δύναται να καταργήσει την αναφορά στις στερεοτυπικές αντιλήψεις που διαπερνούσαν τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις του παρελθόντος –ενώ είναι παρούσες και σήμερα. Το να πολεμάμε ένα πρόβλημα δεν σημαίνει ότι αγνοούμε επιτηδευμένα το εννοιολογικό περιεχόμενο και τη γλώσσα που το εγκατέστησαν ιστορικά. Από την πλευρά μας, επιμένουμε στη φεμινιστική κοινωνική θεωρία του φύλου. Απορρίπτουμε με σαφή τρόπο την αφελή, κοινή mainstream (δεσπόζουσα) φεμινιστική πτυχή, η οποία επιμένει σε οικουμενικές αιτιάσεις, αγνοώντας τις διαφορές υπό το πρίσμα των οποίων διαμορφώνεται με κοινωνικά άνισο τρόπο η ταυτότητα του φύλου για κάθε γυναίκα και για κάθε θηλυκότητα.

Επιπροσθέτως, παρά την ποικιλομορφία των συνθηκών ζωής και εμπειριών των γυναικών με τις κοινωνιολογικές και πολιτισμικές εξηγήσεις τους, και μολονότι, διαπιστώνονται εντάσεις μεταξύ ανθρωπολογικών, κοινωνιολογικών και ποικίλων

φεμινισμό. Οι φεμινίστριες, όπως και η υπογράφουσα τη διατριβή, εστιάζουν στην ανεύρεση της φιλοσοφικής βάσης και των πρακτικών επιπτώσεων αυτής της διαφωνίας. Η πολεμική που έχει αναπτυχθεί στις μέρες μας από τις transgender προσεγγίσεις απέναντι στον φεμινισμό δεν φαίνεται να αναγνωρίζει τον αγώνα των φεμινιστριών για τη συμπεριληπτικότητα και την περιεκτική ορολογία, με έμφαση στο δικαίωμα του αυτοπροσδιορισμού όλων -και των trans υποκειμένων. Βεβαίως, μια σημαντική μερίδα της κοινότητας ΛΟΑΤΚΙ+ παραμένει στο πλευρό των φεμινιστριών. Ενδεικτικά αναφέρουμε την Αγγλίδα θεωρητικό Joan Scott, η οποία συνέβαλε καταλυτικά στην καθιέρωση του κοινωνικού φύλου ως ιστορικής κατηγορίας ανάλυσης. Οι φεμινίστριες που ασκούν κριτική στο κοινωνικό φύλο χρειάζεται να εστιάσουν στο σώμα και στις πολιτικές του σώματος με βάση τη σεξουαλική διαφορά ως σωματικής εμπειρίας, καθώς αποτελεί την πηγή πολιτισμικών συμβολισμών και πρακτικών καταπίεσης. Οι ζωές των γυναικών εξακολουθούν να καθορίζονται από τις διαφορές τους με την ανδρική ανατομία. Οι φεμινίστριες αποζητούν την πλήρη ισοτιμία και τον απόλυτο σεβασμό στο γυναικείο σώμα και τα χαρακτηριστικά του. Πρόσφατα, μόλις, άρχισε επιτέλους να τίθεται το σοβαρό πρόβλημα της υποδιαγνωσμένης γυναίκας επί ζητημάτων υγείας. Η βιβλιογραφία εμπλουτίζεται με πλήθος σχετικών ερευνών και στατιστικών στοιχείων, που αποκαλύπτουν πως οι φαρμακευτικές εταιρείες για την επίσπευση της παραγωγής φαρμάκων προτιμούν ως δείγμα το ανδρικό σώμα και όχι τον πολύπλοκο ορμονικό χάρτη της γυναίκας. Η εκμετάλλευση της οικιακής και φροντιστικής εργασίας των γυναικών, επίσης, συνδέεται με (αν και δεν δικαιολογείται από) τον ρόλο της γυναίκας στην αναπαραγωγή. Η γυναικεία ανατομία καθιστά τις γυναίκες ευάλωτες με συγκεκριμένους τρόπους στη σεξουαλική βία, όπως η εγκυμοσύνη από βιασμό. Το στήθος είναι η πιο συχνή εστία καρκίνου μεταξύ των γυναικών. Αν καταργήσουμε τις σεξουαλικές διαφορές πως θα αντισταθούμε στην κατάλυση του δικαιώματος στην άμβλωση ή πως θα υπερασπιστούμε τις γυναίκες άλλων χωρών που με βάση τη θηλυκότητά τους είναι αντικείμενα εκμετάλλευσης, εμπορίας σαρκός, καταπίεσης από τη μπούργκα και πολλών άλλων; Πρόκειται για ένα πολύ σοβαρό θέμα με πρακτικές συνέπειες αλλά δεν αποτελεί ζήτημα του παρόντος πονήματος. Απλώς, τέθηκαν κάποιοι προβληματισμοί, προκειμένου να κατανοηθεί ο ερευνητικός φεμινιστικός προσανατολισμός της διατριβής.

φεμινιστικών καταγραφών, αναπόφευκτα καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι τα φεμινιστικά ερμηνευτικά σχήματα συνέβαλαν, προσκομίζοντας την εμπειρία και τις γνώσεις του υποκειμένου που προσδιοριζόταν ως γυναίκα, στη διερεύνηση της ιστορικής, ανθρωπολογικής, σεξουαλικής και κοινωνιολογικής ανάλυσης των συμβολισμών που καθόριζαν τις ταυτότητες των φύλων. Σημειώνουμε ότι τα προαναφερόμενα ρεύματα με ό,τι περιλαμβάνουν αγνοούνται επιδεικτικά από την κυρίαρχη αφήγηση της πορείας της επιστήμης.

Στον 21^ο αιώνα, οι συζητήσεις για το κοινωνικό φύλο (gender) και για το βιολογικό φύλο (sex) πλέον εξελίσσονται με γόνιμες διαφωνίες ή συμμαχίες μεταξύ των θεωρητικών, προκαλώντας σημαντικό ενδιαφέρον και ανάλογα πορίσματα. Ωστόσο, όταν η/ο ιστορικός της επιστήμης καλείται να εστιάσει στα πολυπαραγοντικά φαινόμενα του παρελθόντος δεν είναι δυνατόν να αγνοήσει το γεγονός ότι μελετά μια περίοδο που οι γενικές διχοτομικές κατηγορίες «Άνδρας-Γυναίκα» ήταν παρούσες και με αδιαμφισβήτητη ισχύ.

Επιπλέον, η ιστορία των ιδεών και το εννοιολογικό περιεχόμενό τους χαρίζει πρόσφορο έδαφος όχι μόνο για την αποσαφήνιση της χρήσης της έννοιας στο υπό μελέτη διανοητικό, κουλτουραλιστικό, κοινωνικό περιβάλλον αλλά και τη γλωσσολογική και σημειωτική μετεξέλιξη των σημαινομένων στη διάρκεια του χρόνου. Η ιστορική αναζήτηση παλαιότερων αναπαραστάσεων, ταυτίσεων και συμβολισμών, τα οποία προλείαναν τον δρόμο για φαινόμενα των καταπιεστικών μηχανισμών που βιώνουμε σήμερα δεν μπορεί να απονομιμοποιηθεί ούτε να χαρακτηριστεί ως παλινδρόμηση –παρά τις πολύτιμες ανακαλύψεις που προσπορίζονται από τη σχετικιστική οπτική και τη χρήσιμη απομάκρυνση από τις ουσιοκρατικές βλέψεις. Αυστηρά κατά την άποψή μας, αναχρονιστική δεν είναι η περιδιάβαση μιας προηγούμενης ιστορικής περιόδου με φεμινιστικές έννοιες που περιγράφουν τις δεδομένες πατριαρχικές μορφές της τάδε ή της δείνα ιστορικής περιόδου.

Αντιθέτως, ισχυριζόμαστε ότι αναχρονιστική μάλλον είναι η τάση να εξετάζεις τον παρελθοντικό ιστορικό χρόνο μέσα από το πρίσμα των σημερινών θεωρητικών προτάσεων και ορολογιών, αγνοώντας τις σχετικές εννοιολογήσεις που έδιναν οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές της παρελθούσης περιόδου. Το μισογυνικό δίπολο Άνδρας/Λόγος και Γυναίκα/Φύση ήταν εμφανές για αιώνες και δυστυχώς παραμένει χωρίς ιδιαίτερη

προσοχή από την πλειοψηφία των μελών της εκπαιδευτικής κοινότητας, που ακολουθούν τον Ακαδημαϊκό Κανόνα της φιλοσοφίας. Η διαχρονική και συστηματική αποφυγή σχολιασμού των αρνητικών αντιλήψεων των διακεκριμένων στοχαστών της πρώιμης νεωτερικότητας και της νεωτερικότητας περί της γυναικείας διανοητικής και ηθικής υπόστασης και η αντιμετώπιση αυτών των απόψεων, απλώς, ως προσωπικών ιδιορρυθμιών των φυσικών φιλοσόφων της επιστημονικής επανάστασης, του διαφωτισμού και της νεωτερικής Ευρώπης –και μάλιστα την ίδια στιγμή, που οι ίδιοι συγκροτούσαν τα φιλοσοφικά συστήματα της καθολικότητας, των αντικειμενικών αληθειών και της αμεροληψίας– κρύβει μια προβληματική ανοχή. Υπενθυμίζουμε, εδώ, ότι το Κυνήγι Μαγισσών εξέλειπε με τον αποκεφαλισμό του τελευταίου θύματος, της Anna Göldi, στον Αιώνα των Φώτων, το 1782, στην Ελβετία.

Σε αυτό το σημείο, ας θυμηθούμε ενδεικτικά στοιχεία της νεωτερικής επιχειρηματολογίας, όπως διατυπώθηκε από τους σπουδαιότερους στοχαστές της περιόδου:

Τα θηλυκά χαρακτηριστικά ονομάζονται αδυναμίες. Οι άνθρωποι αστειεύονται με αυτά. Οι ανόητοι τα περιγελούν. Αλλά τα λογικά άτομα γνωρίζουν πολύ καλά ότι αυτά τα χαρακτηριστικά αποτελούν τα εργαλεία της διαχείρισης και της χρήσης των ανδρών για τα γυναικεία σχέδια. Immanuel Kant, Anthropology

Η αναζήτηση για τις αφηρημένες και τις θεωρητικές αλήθειες, τις αρχές και τα αξιώματα στις επιστήμες και για καθετί που τείνει να γενικευτεί σε ιδέα δεν εμπίπτει στις αρμοδιότητες των γυναικών [...] Ούτε οι γυναίκες διαθέτουν επαρκή εστίαση και προσοχή για την επίτευξη της επιστημονικής ακρίβειας. Η γυναίκα που είναι αδύναμη και που δεν βλέπει τίποτα έξω από το σπίτι, υπολογίζει και κρίνει τις δυνάμεις που μπορεί να τις βάλει να εργασθούν, ώστε να αναπληρωθεί η αδυναμία της, και αυτές οι δυνάμεις είναι τα πάθη των ανδρών. Jean Jacques Rousseau, Emile

Η φύση έχει δώσει στον άνδρα την υπεροχή έναντι της γυναίκας και τον έχει προικίσει με μεγαλύτερη δύναμη τόσο στο σώμα όσο και στον νου. Είναι χρέος

του να απαλύνει αυτή την ανωτερότητα, όσο είναι δυνατόν, με τη γενναιόδωρη συμπεριφορά του. David Hume, *Essays*⁹⁹

Οι γυναίκες είναι σε θέση να εκπαιδευτούν, αλλά δεν είναι φτιαγμένες για δραστηριότητες που απαιτούν μια καθολική σπουδή όπως απαιτούν οι πιο προηγμένες επιστήμες, η φιλοσοφία και ορισμένες μορφές καλλιτεχνικής παραγωγής.[...] Οι γυναίκες ρυθμίζουν τις πράξεις τους όχι από τις απαιτήσεις της καθολικότητας αλλά με αυθαίρετες τάσεις και απόψεις. Hegel, *The Philosophy of Right*¹⁰⁰

Συν τοις άλλοις, ο λόγος των θυμάτων στα δικαστήρια αποτελείται από υποβολιμαίες απαντήσεις, συχνά μετά από βασανισμούς. Ιδιαίτερος για την Αγγλία τονίζεται η διαφορά της από τη Σκωτία ή την ηπειρωτική Ευρώπη στη μειωμένη χρήση βασανιστηρίων. Εντούτοις, ο κυνηγός μαγισσών Mathew Hopkins στις νοτιοανατολικές περιοχές της Αγγλίας βασάνιζε δεκάδες γυναικών. Το γεγονός ότι ο ίδιος βασιλιάς, ο Ιάκωβος Στ΄ της Σκωτίας και Α΄ της Αγγλίας, κυβέρνησε και τα δυο βασίλεια, προχωρώντας στην Ένωσή τους, ήταν αυτός που εκτελούσε μάγισσες και συνέγραψε μια από τις πιο σκληρές δαιμονολογίες απέναντι στις γυναίκες δεν μπορεί να περνάει απαρατήρητο. Στην πραγματικότητα, εκτιμούμε πως τα θύματα σιωπούν ακόμα και την ώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές, παραμένοντας άγνωστο που να προστρέξουμε για να ακούσουμε τις πραγματικές φωνές τους.

Οι άντρες δικαστές, δαιμονολόγοι, φιλόσοφοι ή και τα δυο σε αρκετές περιπτώσεις, πρώτοι επιστήμονες, πολιτικοί, θεολόγοι, κληρικοί, αρχειοθέτες είναι αυτοί που συζητούν και μεταφέρουν στον δημόσιο λόγο τις πληροφορίες που μελετούμε. Τα πρακτικά των δικών κυριαρχούνται από τις αντιλήψεις των ανακριτικών αρχών και μπορούν κάλλιστα να επηρεάσουν τις καταθέσεις των μαρτύρων ή να αντανακλώνται στις ομολογίες, τις ετυμηγορίες και τις επακόλουθες γραπτές αναφορές. Τα ψήγματα πληροφοριών που περιέχονται σε αυτά τα νομικά και γραφειοκρατικά έγγραφα συχνά παραλείπουν ημερομηνίες, ονόματα, τόπους. Οι μάρτυρες σε μια υπόθεση ή οι

⁹⁹ Τις απόψεις των τριών πρώτων στοχαστών αλιεύσαμε από το Andrea Nye, *Feminism and Modern Philosophy – An Introduction, Understanding feminist philosophy*, Routledge, New York, London, 2004, σ. 12

¹⁰⁰ Hegel, G.W. F., *The Philosophy of Right*, (μφρσ. T.M. Knox), Oxford University Press, New York, 1973, σ. 263. Όλες οι αναφορές μεταφέρθηκαν από τη μεταπτυχιακή διπλωματική της συντάκτριας της διατριβής. Ασημακοπούλου, Έφης, *Η Θέα από το παράθυρο της μέριμνας – Μια συζήτηση για την Ηθική της Μέριμνας στον σύγχρονο κόσμο*, διαπανεπιστημιακό μεταπτυχιακό πρόγραμμα ΜΙΘΕ (ΕΚΠΑ & ΕΜΠ), επιβλέπων Στέλιος Βιρβιδάκης, 2013.

καταγγέλλοντες πέρα από τις καταθέσεις τους είναι συνήθως άγνωστοι. Πολλές πτυχές της λαϊκής κουλτούρας της εποχής είναι ανεξερεύνητες. Τα νομικά αρχεία, ειδικότερα, προσφέρουν στους ιστορικούς έναν από τους λίγους τρόπους να εισέλθουν στη ζωή των χωριών της πρώιμης νεωτερικότητας. Από τα κύρια εμπόδια πρόσβασης σε αυτές τις πηγές είναι ότι οι δικαστές και οι συμβολαιογράφοι που διατηρούσαν αρχεία κατευθύνονταν από τα δικά τους συμφέροντα, τα οποία σε πολλές περιπτώσεις διαφοροποιούνταν από τις αγωνίες των αγροτικών κοινοτήτων.

Οι αγροτικοί πληθυσμοί φοβούνταν την επιβλαβή μαγεία (*maleficium*) ενώ οι ελίτ επικεντρώνονταν στον διαβολικό χαρακτήρα της μαύρης μαγείας. Η σύνδεση μεταξύ των δυο ήταν η μάγισσα, οπότε οι αναφορές ιστορικών που προβαίνουν σε τέτοιους διαχωρισμούς, προσπαθώντας να ανιχνεύσουν την κουλτούρα της μαγείας, διαβλέπουν ότι οι ελίτ είχαν συμφέροντα που συχνά ήταν πολύ διαφορετικά από τις ανησυχίες των απλών χωρικών. Ενώ οι τελευταίοι, όπως ήδη σημειώθηκε, ανησυχούσαν κυρίως για τη ζημιά που προκαλούσαν (τη λεγόμενη *maleficia*, λατινικά για τις βλαπτικές πράξεις) οι ύποπτοι για μαγεία, οι ελίτ συχνά ασχολούνταν περισσότερο με τον σατανικό χαρακτήρα της. Κεντρικό ρόλο σε αυτή την κατανόηση της μαγείας διαδραμάτισε η συμφωνία της μάγισσας με τον διάβολο.

Η φεμινιστική προσέγγιση δεν προσπαθεί κάτι άλλο πέρα από το να αξιοποιήσει τα όποια σπαράγματα γυναικείου λόγου και να τα ανασυνθέσει στο πνευματικό, το πολιτισμικό, το οικονομικό, το αυστηρά δομημένο ιεραρχικό κοινωνικό περιβάλλον και τη θέση της γυναίκας μέσα σε αυτό, προκειμένου να ακουστεί η με ισχυρότερο τρόπο διαμεσολαβημένη φωνή της. Υπενθυμίζουμε σύμφωνα με όσα έχουμε αναφέρει στην ανασκόπησή μας μέχρι αυτό το σημείο, ότι οι μελετητές έχουν διαχωρίσει πολλά επίπεδα της έννοιας *μάγισσα* και εξακολουθεί να διεξάγεται έντονη συζήτηση για το αν οι εξηγήσεις πρέπει να αναζητηθούν στις λαϊκές πεποιθήσεις ή στην υψηλή κειμενογραφία των λογίων, στις πολιτισμικές συνθήκες, σε τοπικές πολιτικές και θρησκευτικές διαμάχες, στις μεγάλες κλίμακες των πολιτικών πρακτικών ή σε καθαρά προσωπικές συγκρούσεις. Οι φεμινίστριες ιστοριογράφοι έχουν διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στο να ρίξουν φως στη σκοτεινή ιστορία του Κυνηγιού Μαγισσών, παρέχοντας μια ισχυρή αφήγηση στον αγώνα για την ισότητα των φύλων.

Η κληρονομιά της Εύας ως το γυναικείο πρωτότυπο ήταν αμφίπλευρη: Ήταν η πρώτη ανθρώπινη σύμμαχος του Σατανά. Εντούτοις, η Εύα ήταν άξια τιμής ως σύντροφος του Αδάμ πριν από την πτώση τους από τη θείκη χάρη. Η ανυπακοή της στον Θεό κατ' εντολή του Διαβόλου την έκανε την πρώτη μάγισσα. Οι γυναίκες ήταν άξιες τιμής επειδή ήταν σύζυγοι αλλά θεωρούνταν μάγισσες αν διέκοπταν ή δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στους κανόνες της λειτουργικότητά τους στην κοινωνία. Ο Αδάμ, ο πρώτος άνθρωπος που δημιουργήθηκε κατ' εικόνα του Θεού, ήταν το πρωτότυπο και πρότυπο μοντέλο του ανθρώπου. Η Εύα, δημιουργημένη από τα πλευρά του Αδάμ ήταν το δεύτερο φύλο, όπως επισημαίνει στο διάσημο ομώνυμο έργο της η Simon de Beauvoir. Η ουσιαστική φύση του ανθρώπου βρίσκεται στον άνδρα και όχι στην ετερότητα ή την ελλειπή φύση της γυναίκας. Το έμφυλο «Άλλο» ήταν ο αρχικός παράγοντας της αμαρτίας και της συμμαχίας με τον σατανά. Είναι το Άλλο φύλο, όπως το συναντούμε στις δυστοπικές νουβέλες της αγαπημένης Margaret Atwood. Η θεωρία των ρόλων του φύλου αναφέρει ότι οι άνδρες και οι γυναίκες πρέπει να ενεργούν πιστά τον ρόλο, που η κοινωνία έχει ορίσει στο κάθε φύλο, προκειμένου να διατηρήσουν και να εξυπηρετήσουν τη λειτουργία τους στην κοινωνία.

Η σεξουαλική ζωή πρέπει να περιορίζεται από τους άνδρες, εάν οι γυναίκες πρόκειται να λειτουργήσουν αποτελεσματικά ως τα πιο πολύτιμα αντικείμενα, με τα οποία οι άνδρες εμπορεύονται [...]. Οι γυναίκες, μαζί με τις αγελάδες, τα κοχύλια και τις γλυκοπατάτες, είναι ιδιοκτησία που οι άνδρες δίνουν ο ένας στον άλλο για να δημιουργήσουν συγγενικές σχέσεις, αναφέρει για την περίοδο που μελετούμε η επιστημολόγος Sandra Harding.¹⁰¹

Αρκετές φεμινίστριες αναφέρουν ότι οι ρόλοι του φύλου φαίνεται να χρονολογούνται πράγματι από τον Κήπο της Εδέμ. Η ιστορία του Αδάμ και της Εύας έθεσε το πρότυπο για το πώς πρέπει να γίνονται αντιληπτοί οι άνδρες και οι γυναίκες στην κοινωνία. Παρόλο που οι κοινωνίες, οι πολιτισμοί και τα πλαίσια εξελίσσονται, η αντιμετώπιση των γυναικών ως δεύτερο φύλο, δυστυχώς, παραμένει. Κατά την πρώιμη νεωτερικότητα, τιμωρούνταν οι γυναίκες που εξαιρούνταν –λόγω της διαφορετικής ή παρεκκλίνουσας από την αναμενόμενη «θηλυκότητα της χρησιμότητας» (ας μου επιτραπεί ο όρος), όπως έχει επιβληθεί από τις κυρίαρχες

¹⁰¹ Harding, Sandra, *Whose Science? Whose Knowledge? Thinking from Women's Live*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1991, σ. 258

μορφές της αρρενωπότητας για τη διατήρηση της κοινωνικής τάξης, η οποία επιβεβλημένα διατηρούσε την ανισότητα των φύλων.

Η περαιτέρω υποβάθμιση της γυναίκας στην υπό διαμόρφωση νέα ιεραρχική τάξη, είχε ως αποτέλεσμα την εξόντωση δεκάδων χιλιάδων γυναικών κατά τις μαζικές διώξεις. Βεβαίως, δεν είμαι σύμφωνη ότι με τις απαρχές του καπιταλιστικού φαινομένου υποβαθμίστηκε με ξαφνικό τρόπο η γυναίκα. Η καταπίεση εναντίον της μετρά χιλιάδες χρόνια, στα ιεραρχικά συστήματα εξουσίας, ωστόσο, το Κυνήγι Μαγισσών αποκορυφώνεται χρονικά στην πρώιμη νεωτερικότητα, φέροντας όλα τα χαρακτηριστικά που οδηγούν στη νεωτερική Δύση. Η νεωτερικότητα γεννήθηκε, κατά κάποιον τρόπο, από τις κοινωνίες των διώξεων, όχι επειδή η επιστήμη και η παραγωγή γνώσης του φυσικού κόσμου εξοστράκισε τη δεισιδαιμονία αλλά επειδή, συγκυριακά, το δαιμονικό φαντασιακό ωφέλησε τις αυστηρές οριοθετήσεις των κοινωνικών ρόλων, της κοινωνικής αναδιάρθρωσης και των προτύπων παραγωγής γνώσης και αγαθών. Μόλις αυτό άρχισε να επιτυγχάνεται τα κυνήγια μαγισσών δεν ήταν πλέον αναγκαία.

Ο άνθρωπος απομακρύνεται από τη φύση, σχεδόν με βίαιο τόπο, προκειμένου να εγκαταλείψει τον σύνδεσμό του με το φυσικό περιβάλλον. Όλα τα φυσικά πράγματα πρέπει να τεθούν υπό τον έλεγχό του και είναι προς εκμετάλλευση. Το ανθρώπινο σώμα δεν είναι πλέον ένας μικρόκοσμος που αντικατοπτρίζει ένα οργανικό κοσμικό σύνολο, αλλά γίνεται, όπως όλα τα άλλα, ένα σύνολο από μέρη, καθένα από τα οποία είναι κατάλληλο για τον δικό του ιδιαίτερο σκοπό. Μερικοί ιστορικοί παραμένουν αμήχανοι στο να εξηγήσουν γιατί οι γυναίκες αποτελούσαν την πλειονότητα των κατηγορουμένων και συνεχίζουν να διαψεύδουν τους δεσμούς μεταξύ των μορφών βίας κατά των γυναικών στο Κυνήγι Μαγισσών και του μισογυνισμού, κάνοντας λόγο για αναχρονιστική ερμηνεία, καθώς ο όρος δεν υπήρχε κατά την επίμαχη περίοδο. Πολλές φεμινίστριες ερευνήτριες, αντίθετα, βλέπουν το Κυνήγι Μαγισσών στο πλαίσιο της πατριαρχικής/ανδροκρατούμενης κοινωνίας, η οποία κρατούσε συγκεκριμένη στάση απέναντι στις γυναίκες, καθοδηγούμενη τόσο από την Εκκλησία όσο και από το πρώιμο νεωτερικό κράτος. Εν πρώτοις, οι γυναίκες που κατηγορήθηκαν ήταν γενικά φτωχές, ανύπαντρες ή ηλικιωμένες και συχνά παρασκεύαζαν απλές θεραπείες για να βοηθήσουν τους γείτονές τους. Με μια βαθύτερη ματιά, συναντούμε ανάμεσα στα θύματα και γυναίκες ανώτερης τάξης, οι οποίες εμπλέκονταν είτε σε διεκδίκηση αξιωμάτων είτε περιουσιών.

Συνεχίζοντας τη συζήτηση για τον μισογυνισμό, ο οποίος, σύμφωνα με τα ριζοσπαστικά φεμινιστικά ρεύματα, αποτελεί βασικό στοιχείο του ομολογιακού κράτους της πρώιμης νεωτερικής Ευρώπης και της Εκκλησίας, ως θεμελιώδη λίθου των επίσημων χριστιανικών δογμάτων, οι σύγχρονοι ιστορικοί θέτουν, επιτέλους, το ζήτημα του φύλου αλλά καταλήγουν σε επαμφοτερίζοντα συμπεράσματα. Για παράδειγμα, ο Stuart Clark, ο οποίος, όπως θα δούμε παρακάτω, αποδεικνύει με αναμφισβήτητο τρόπο στο μνημειώδες έργο του *Thinking with Demons*, ότι η δαιμονολογία αποτελεί αναπόσπαστο μέρος των συζητήσεων της νέας φυσικής φιλοσοφίας, δυναμιτίζοντας την Μεγάλη Αφήγηση της επιστήμης. Ασκεί κριτική στις θετικιστικές προτάσεις αναφορικά με την αφήγηση της επιστημονικότητας των πρώιμων νεωτερικών χρόνων. Στο μακροσκελές άρθρο του *The Gendering of Witchcraft in French Demonology: Misogyny or Polarity?* υποστηρίζει ότι οι μάγισσες κατηγορούνταν όχι επειδή ήταν γυναίκες, αλλά επειδή ήταν μάγισσες. Οι σύγχρονοι δαιμονολόγοι, καταλήγει, δεν ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με το ερώτημα γιατί οι μάγισσες ήταν γυναίκες, κυρίως, επειδή λειτουργούσαν στο πλαίσιο ενός δυαδικού συστήματος σκέψης που εξυμνούσε την πολικότητα ως μέρος της φυσικής τάξης των πραγμάτων. Αυτή η εξάρτηση από την πολικότητα όριζε αναγκαστικά αλλά ακούσια τις γυναίκες ως το πολικό αντίθετο του άντρα και συνδεόταν άμεσα με τη δαιμονική μαγεία. Επομένως, το Κυνήγι Μαγισσών δεν οφείλεται στον μισογυνισμό αλλά στη συνήθεια να βλέπουν το φύλο με όρους πολικότητας, την οποία, όπως επισημαίνει ο Clark, συμμερίζονταν τόσο οι υπερασπιστές των γυναικών όσο και οι επικριτές τους, και κατά συνέπεια, ήταν από μόνη της έμφυλη.¹⁰²

Με απόλυτο σεβασμό στους καρπούς της έρευνας του Clark, επισημαίνουμε ότι το σχήμα του έμφυλου διπολισμού κατά την περίοδο που μελετούμε εμπεριέχει ήδη τον μισογυνισμό. Είναι μισογυνικό από μόνο του εξαιτίας του σημειολογικού και εννοιολογικού περιεχομένου του. Ο συγκεκριμένος διαχωρισμός είναι μια τεχνική υπεκφυγής και πρόκλησης ανώφελων θεωρητικών διαλόγων. Θυμόμαστε, σε αυτό το σημείο, το απόφθεγμα της κοινωνικής ψυχολόγου Kristen Anderson:

¹⁰² Clark, Stuart, *The Gendering of Witchcraft in French Demonology: Misogyny Or Polarity?* στο *French History*, Volume 5, Issue 4, September 1990, Pages 426–437, <https://doi.org/10.1093/fh/5.4.426> Oxford University Press, 1991

*Πως μπορεί να ισχυριστεί κάποιος/α ότι οι έμφυλοι διαχωρισμοί της πατριαρχίας μπορούν να προσφέρουν κάτι καλό; Η πατριαρχία είναι σεξιστική, προσβλητική και μισογυνική!*¹⁰³

Υποθέτουμε ότι ο Clark, έχοντας ήδη κάνει ένα τολμηρό θεωρητικό βήμα, ο ίδιος ως μέλος της Βασιλικής Εταιρείας, δεν επιθυμεί να θέσει ένα ζήτημα βίαιου μισογυνισμού στην ιστορία της αγγλικής αυτοκρατορίας. Προβαίνει λοιπόν σε ένα αμφίσημο επιχείρημα για να διασωθεί ένα μέρος της υφολογικής και εννοιολογικής σημασιολογίας του στοχασμού της εποχής, που ωστόσο τροφοδότησε τις διώξεις κατά της γυναίκας μάγισσας. Οι συσχετισμοί είναι φανεροί παρά τις θεωρητικές δεξιότητες του Clark, οι οποίες προσπαθούν να θέσουν στεγανά μεταξύ του διανοητικού κλίματος και του Κυνηγιού Μαγισσών. Γνώμη μου είναι ότι δεν μπορούμε πλέον να εθελουφλούμε επειδή τα κατευθυνόμενα δίκτυα παραγωγής γνώσης αντικρούουν την αμφισβήτηση –της εκ μέρους τους διεκδικούμενης– αντικειμενικότητας. Εξάλλου, όπως ο ίδιος σημειώνει από τις μελέτες του στις δαιμονολογίες:

*Οι γυναίκες ήταν ο προτιμώμενος στόχος του διαβόλου [...] Η αδύναμη κατανόηση και η αδύναμη πίστη σήμαινε ότι οι γυναίκες ήταν πιο πιθανό να στραφούν σε δεισιδαιμονίες, εξαπατούνταν ευκολότερα από δαιμονικές ψευδαισθήσεις και υποσχέσεις, είχαν την τάση να πείθονται γρήγορα και στο τέλος, να απαρνηθούν ακόμη και την πίστη τους. Η αστάθεια ήταν ένα γνώρισμα που οι γυναίκες και οι διάβολοι είχαν κοινό. Το ίδιο και η φιλοδοξία και η λαγνεία [...] επιδίδονταν και οι δυο στην περιέργεια και τη φλυαρία [...] ήταν ψεύτρες, υπερήφανες, ματαιόδοξες και άπληστες, αδυναμίες που ο διάβολος μπορούσε να εκμεταλλευτεί στα πρώτα στάδια της εκστρατείας του για να τις στρατολογήσει.*¹⁰⁴

Επίσης, ο Robin Briggs ισχυρίζεται ότι τα κυνήγια πραγματοποιούνταν για τις μάγισσες και όχι για τις γυναίκες. Το φύλο, σύμφωνα με την ανάλυσή του, αποτελεί μόνο έναν παράγοντα μεταξύ πολλών άλλων με ψυχολογικό, κοινωνιολογικό χαρακτήρα. Το ύφος του, πάντως, δείχνει δυσφορία απέναντι στην ιστορία της

¹⁰³ Anderson, Kristen, *Modern Misogyny: Anti-Feminism in a Post-Feminist Era*, Oxford University Press, Oxford, 2014, σ. xii

¹⁰⁴ Clark, Stuart, *Thinking with Demons – The idea of Witchcraft in Early Modern Europe*, Oxford University Press, 1997, 1999, part IV, chap. 35, *Protestant and Catholic Witchcraft*

γυναίκας και τις φεμινιστικές ερμηνείες που ανθούν στις δεκαετίες του 1970 και του 1980, προβάλλοντας ένα όντως λανθασμένο και προπαγανδιστικό –ούτως ή άλλως μη αποδεκτό από τους σύγχρονους φεμινιστικούς κύκλους- επιχείρημα περί 9 εκατ. γυναικών που εκτελέστηκαν. Υποβαθμίζει και εκείνος με τη σειρά του την προσέγγιση ότι οι γυναίκες ίσως αποτέλεσαν τον αποδιοπομπαίο τράγο κατά τον ταραχώδη 17^ο αιώνα. Ταυτόχρονα, επιμένει στην ανάλυση των εξαιρέσεων των χωρικών περιφερειών όπου η πλειοψηφία των θυμάτων ήταν άντρες, όπως προαναφέραμε –σαφώς, καλώς, διεξάγεται η αντίστοιχη διερεύνηση στις μέρες μας.¹⁰⁵

Οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι στη μεγάλη συζήτηση περί *μισογυνισμού*, σύμμαχος των φεμινιστικών αποκρίσεων εμφανίζεται ο Joseph Klaitz. Ο Αμερικανός ιστορικός επιδιώκει την τεκμηρίωση του Κυνηγιού Μαγισσών ως διώξεων ειδικά για τις γυναίκες, εντάσσοντας το φαινόμενο στην έξαρση μιας δραματικής αύξησης μίσους και φόβου απέναντι στο γυναικείο φύλο, ενός νέου ενισχυμένου *μισογυνισμού* κατά τα χρόνια της προτεσταντικής μεταρρύθμισης και των ταγών της. Επρόκειτο, αναφέρει, για μια εποχή βαθιά ριζωμένου *μισογυνισμού*. Οι διατυπώσεις του αποδεικνύονται από την ιστορική διερεύνηση και δια φωτίζουν τη δαιμονοποίηση της γυναικείας σεξουαλικότητας λόγω έκφυλων συμπεριφορών με τη συνέργεια του διαβόλου:

Μετά το 1550, οι περισσότερες ευρωπαϊκές δίκες μαγισσών αφορούσαν εγκληματίες που λέγεται ότι δεν ήταν μόνο λάτρεις του Σατανά, αλλά και σεξουαλικοί σκλάβοι του. Περιστασιακά κατά τον 15ο αιώνα διαβάζουμε σε επιστημονικές πραγματείες για μάγισσες που επιδίδονται σε διεστραμμένες σεξουαλικές πρακτικές. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια του Κυνηγιού Μαγισσών, η κατηγορία της σεξουαλικής διαστροφής έγινε ένα φυσιολογικό στοιχείο της κατηγορίας για μαγεία. Όπως και στην περίπτωση της εισαγωγής της λατρείας

¹⁰⁵ Briggs, Robin, *Women as Victims? Witches, Judges and the Community*, στο *French History*, Volume 5, Issue 4, September 1990, σ. 438–450, <https://doi.org/10.1093/fh/5.4.438>, Oxford University Press, 1991. Ο ίδιος έχει γράψει και το βιβλίο *Witches and Neighbours: The Social and Cultural Context of European Witchcraft*, Harper Collins, London, 1996, 2002. Υποστηρίζει ότι η μαγεία ήταν τόσο πολύπλοκη και μεταβαλλόμενη όσο και η κοινωνία της οποίας αποτελούσε ζωτικό μέρος. Θέτοντας το ζήτημα για το αν χρησιμοποιούνταν βασανιστήρια στην Αγγλία, το οποίο αποτελεί αιτία διαμάχης, μέχρι σήμερα, μεταξύ των ιστορικών, και αφού έχει ασχοληθεί για πολλά χρόνια με μεγάλο όγκο πρακτικών δίκης για υποθέσεις μαγείας από το Δουκάτο της Λωρραίνης στα τέλη του 16ου και τον 17ο αιώνα, μετατοπίζει τις αγγλικές περιπτώσεις στο κοινωνικό πλαίσιο, στις σχέσεις εντός των κοινοτήτων των χωρικών, όπου θρεφόταν ο φόβος και η φήμη της εχθρικής μαγείας.

του διαβόλου τον 15^ο αιώνα, οι κατηγορίες για τη σεξουαλική παράβαση εισήχθησαν «από τα πάνω».[...] Οι εισαγγελείς είχαν την προδιάθεση/προκατάληψη να αντιμετωπίσουν τη μάγισσα ως σεξουαλικό παραβάτη.

Όπως σωστά παρατηρεί ο Klaits, η περιθωριοποιημένη από τη mainstream ιστοριογραφία σεξουαλική πτυχή του Κυνηγιού Μαγισσών αποτελεί ειδοποιό διαφορά του στερεοτύπου της μάγισσας του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα από το παλαιότερα μικρής κλίμακας κυνήγια μαγισσών. Τα σεξουαλικά ζητήματα στις τελετές των μαγισσών είχαν τεράστιο αντίκτυπο στις δίκες. Ο ιστορικός κάνει λόγο για την απάνθρωπη ανοχή των ανδρών απέναντι στις διώξεις ή το καλλιεργούμενο απάνθρωπο μίσος των ανδρών προς τις γυναίκες. Η σεξουαλικά ισχυρή και απειλητική φιγούρα της μάγισσας σχεδόν πάντα απεικονίζεται ως γυναίκα. Το έγκλημα της δαιμονικής μαγείας ήταν σχεδόν παντού γυναικείο με τις εντολές των βασιλέων. Στις περιστασιακές μεσαιωνικές διώξεις οι άντρες και οι γυναίκες κατηγορούμενοι/ες μοιράζονταν το ποσοστό 50%. Μόνο κατά την πρώιμη νεωτερικότητα οι γυναίκες έφτασαν το 80-90%.¹⁰⁶ Ο Klaits κάνει ένα βήμα παραπάνω, επισημαίνοντας πως τα σωματικά και ψυχολογικά βασανιστήρια ή οι επαναλαμβανόμενες καθοδηγητικές ανακρίσεις προκαλούσαν αλυσιδωτές καταγγελίες και για άλλες γυναίκες, και εντέλει σε περιπτώσεις ομολογίας οδηγούσαν στην πεποίθηση της κατηγορούμενης ότι μάλλον είναι ένοχη γι' αυτό που της καταλογίζεται.

Πράγματι, ο Klaits έχει δίκιο όταν συσχετίζει τις σεξουαλικές προκαταλήψεις των αρχών με την αναζήτηση του διαβολικού σημαδιού στα γυναικεία γεννητικά όργανα. Το σημάδι δεν αναφέρεται ούτε στην εχθρική προς το γυναικείο φύλο δαιμονολογία *Malleus Malleficarum* του 15^{ου} αιώνα. Πρόκειται για πρώιμη νεωτερική ενασχόληση των δικαστών και των εμπειρογνομόνων. Επί παραδείγματι, ο δικαστής του Essex και συγγραφέας νομικών βιβλίων Michael Dalton, αφού διευκρινίζει ότι οι μάγισσες πρέπει να θανατώνονται σύμφωνα με τον αρχαίο νόμο του Θεού (παραπέμποντας στην Έξοδο και το Λευιτικό) συμβούλευε τους συναδέλφους του να ψάχνουν τα σημάδια του διαβόλου επιμελώς και προσεκτικά στα κρυφά μέρη των γυναικών, καθώς αυτά αποδεικνύουν τα σημάδια της συνάντησής τους με τον διάβολο αλλά και

¹⁰⁶ Klaits, Joseph, *Servants of Satan-The Age of the Witch Hunts*, Indiana University Press, 1985, σ. 51-52

τον θηλασμό των οικείων δαιμονικών πνευμάτων. Τα διαβολικά σημάδια δεν αιμορραγούν προειδοποιεί ο Dalton.¹⁰⁷

Η αναζήτηση των διαβολικών σημαδιών μεταφέρθηκε στις περιοχές της Νέας Αγγλίας. Η Margaret Jones, που απαγχονίστηκε στη Βοστώνη το 1648, σύμφωνα τους εξεταστές, είχε μια θηλή στα κρυφά της μέρη και εμφάνιζε εικόνα πρόσφατα ρουφηγμένης. Η ανακάλυψη τέτοιων «θηλών» αποτελούσε αδιαμφισβήτητο δαιμονικό σημάδι. Δυστυχώς, η σύνθεση των εξεταστικών επιτροπών γινόταν με γυναίκες που είχαν υποδειχθεί από τις αρχές, με εντολή λεπτομερούς έρευνας και αποκάλυψης ύποπτων σημαδιών. Η ίδια μέθοδος ακολουθήθηκε στις πασίγνωστες δίκες του Σάλεμ αλλά και σε πολλές περιοχές που είχε μεταφερθεί ο αγγλικός πουριτανισμός. Στο Σάλεμ, οι γυναίκες επιθεωρήτριες διαπίστωσαν σε τρεις κατηγορούμενες μια ασυνήθιστη διάπλαση μεταξύ του αιδοίου και του πρωκτού, η οποία έμοιαζε πολύ με θήλαστρο. Ο Ιάκωβος ΣΤ΄ της Σκωτίας και Α΄ της Αγγλίας έθεσε σε προτεραιότητα την ανεύρεση του σημαδιού. Είναι γνωστό ότι ο Ιάκωβος ήταν εμμονικός με τη σεξουαλική ζωή του περιβάλλοντός του.¹⁰⁸

Η σχέση της μάγισσας με τον θηλασμό παραπέμπει στους κινδύνους που ελλοχεύει το γυναικείο σώμα αλλά δαιμονοποιεί κατά κάποιον τρόπο τη θηλυκή φυσική ικανότητα της τροφού. Είναι πολύ περίεργο που η φέρουσα και ανατρέφουσα τη ζωή γίνεται τόσο εύκολα ενεργούμενο του διαβόλου και μάλιστα σε όλες τις πτυχές της θηλυκότητας της. Το αριστοτελικό corpus διδασκόταν σε όλα τα μεσαιωνικά πανεπιστήμια με τις διακηρύξεις του περί «ατελούς αρσενικού» δλδ. ανολοκλήρωτου άντρα, καθώς το αρσενικό είναι ανώτερο σωματικά και πνευματικά και το θηλυκό κατώτερο. Γι' αυτόν τον λόγο το πρώτο κυριαρχεί και το δεύτερο κυριαρχείται. Η αριστοτελική γυναίκα είχε ψυχρή φύση, ήταν νωχελική, χρειαζόταν λιγότερο ύπνο, έπεφτε θύμα της συμπόνιας και των συναισθημάτων της, ήταν ευσυγκίνητη, ευθυνόφοβη, ζηλιάρα, πονηρή και δύστροπη. Οι εκκρίσεις της γυναίκας ήταν όμοιες

¹⁰⁷ Dalton, Michael, *The Countrey Justice, Conteyning the Practice of the Justices of the Peace out of their Sessions. Gathered for the Better Helpe of Such Justices of Peace as Have Not Beene Much Conversant in the Studie of the Lawes of this Realme*, Printed for the Societie of Stationers, London, 1618, 1666. Reprinted by The Lawbook Exchange, Ltd, 2003, chap. 118, σ. 320 στην έκδοση του 1666.

¹⁰⁸ Demos, John Putnam, *Entertaining Satan – Witchcraft and the Culture in Early New England*, Oxford University Press, Oxford, N.Y., 2004, σ. 180-183 και *The Enemy Within: 2.000 Years of Witch-Hunting in the Western World*, Viking, New York, 2008. Ο Demos μελετά τα θρησκευτικά, υπερφυσικά ή μαγικά συστήματα πεποιθήσεων που υπήρχαν σε όλες τις περιοχές της Ευρώπης και πώς οι κοινά διαδεδομένες πεποιθήσεις δημιούργησαν τις πολιτισμικές συνθήκες υπό τις οποίες εξελίχθηκαν οι δίκες των μαγισσών.

με εκείνες ενός ακρωτηριασμένου άνδρα. Εκείνος προσέφερε την ενεργή έμψυχη ανθρώπινη μορφή στο παιδί. Η μητέρα περιορίζεται στο παθητικό υλικό στοιχείο. Τα έργα του *Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν*, *Περὶ ζῴων γενέσεως*, *Οικονομικά*, *Πολιτικά* βρίθουν τέτοιων αναφορών.¹⁰⁹ Η αριστοτελική θεωρία του υλομορφισμού υποδηλώνει μία σχέση μεταξύ της μορφής και της ύλης, αντίστοιχης με εκείνη του αρσενικού και του θηλυκού. Η μορφή και η ύλη δεν είναι ισότιμοι εταίροι και η πρώτη λαμβάνει σαφώς καλύτερη θέση έναντι της δεύτερης στη μεταφυσική του Αριστοτέλη.

Οι αγγλικοί στοχαστές της «Επιστημονικής Επανάστασης» επιτέθηκαν με σφοδρότητα στους Σχολαστικούς της αριστοτελικής φιλοσοφίας. Αποδόμησαν μεθοδικά και με πύρινους λόγους οτιδήποτε προερχόταν από την αρχαιότητα, ενώ την ίδια στιγμή, στις φυσικές θεωρίες τους εύλογα εμφιλοχούσαν ιδέες της αναγεννησιακής ανάκτησης των αρχαίων υποθέσεων επί των πραγμάτων και των φαινομένων. Ο Francis Bacon ήταν πρωτεργάτης αυτής της απαξίωσης των αρχαίων γνώσεων. Διεκδικούσε τις απαρχές της αληθινής γνώσης για την ευμάρεια της αγγλικής αυτοκρατορίας. Ωστόσο, στο θέμα της γυναίκας, υποθέτουμε ότι η αριστοτελική θεωρία συνδεόταν –θαυμάσια γι' αυτούς– με την αμαρτωλή Εύα της Γένεσης, η οποία δημιουργήθηκε από το πλευρό του σοφού Αδάμ (τον οποίο παρέσυρε) και γι' αυτό η ίδια παρέμενε ατελής φύση. Άλλωστε, αυτό επιβεβαίωναν οι Γραφές και οι νόμοι του Θεού. Στο καυτό ζήτημα του φύλου μάλλον θα μπορούσαμε να τους αποδώσουμε το σύνθημα «Ο Αριστοτέλης πέθανε. Ζήτω ο Αριστοτέλης!».

Επιπροσθέτως, αρκετές φεμινίστριες επισημαίνουν ότι ο καρτεσιανός δυισμός που προωθεί τον διαχωρισμό μεταξύ νου και σώματος ενίσχυσε κατά την πρόιμη νεωτερικότητα τις κληροδοτημένες προκαταλήψεις από την αρχαιότητα κατά του γυναικείου σώματος. Το καρτεσιανό μηχανιστικό σύμπαν είχε ως συνέπεια να νομιμοποιηθεί η ταύτιση αφενός, του νου και του λόγου με τον άνδρα και αφετέρου, του σώματος και του συναισθήματος με τη γυναίκα. Επίσης, διερωτώνται για την αυτάρκεια του Εγώ, ως σκεπτόμενου, καθώς η καρτεσιανή μέθοδος, μάλλον,

¹⁰⁹ Stauffer, Dana, *Aristotle's Account of the Subjection of Women*, *The Journal of Politics*. V. 70 (4), 2008, σ. 929–94 και Marguerite Deslauriers, *Sexual Difference in Aristotle's Politics and His Biology*, *Classical World*, V. 102: 3, 2009, σ. 215–31

περιορίζει την ύπαρξη στις καθарές ιδέες, αγνοώντας επιδεικτικά τις φυσικές αναγκαιότητες και τις ανθρώπινες σχέσεις.¹¹⁰

Πολύ αργότερα, στους σύγχρονους καιρούς της πατριαρχικής βικτωριανής και μεταβικτωριανής περιόδου, η φροϋδική ανάλυση ανέδειξε τον *φθόνο του πέους* εκ μέρους των γυναικών επειδή δεν το διέθεται. Η θεωρία υποκρύπτει τη βιολογική απόκλιση του γυναικείου σώματος από το αντρικό και καταφανώς οι απόψεις της είναι φαλλοκρατικές. Βεβαίως, πολλοί και πολλές θεωρητικοί απέρριψαν τις σχετικές αιτιάσεις της. Όπως επισημαίνουν, οι απόψεις του Φρόυδ για τις γυναίκες και τη γυναικεία σεξουαλικότητα θέτει προσκόμματα και σημαντικούς περιορισμούς στην ψυχανάλυση της γυναίκας και άλλων θηλυκοτήτων.

Ο πρώτος πιο ισχυρός αντίλογος στον Φρόυδ διατυπώθηκε από τη σχεδόν σύγχρονή του ψυχαναλύτρια Karen Horney, η οποία διαφώνησε με την πεποίθηση του Φρόυδ ότι οι άνδρες και οι γυναίκες γεννιούνται με εγγενείς διαφορές στην προσωπικότητά τους. Ειδικευμένη στις νευρώσεις, αντί να επικαλείται βιολογικές διαφορές, υποστήριξε μια κοινωνική και πολιτισμική εξήγηση. Κατά την άποψή της, οι άνδρες και οι γυναίκες ήταν ίσοι έξω από τους πολιτισμικούς περιορισμούς που συχνά τίθενται στο να είσαι γυναίκα. Εισήγαγε την έννοια του *φθόνου της μήτρας*, υποδηλώνοντας ότι ο ανδρικός φθόνος για τον πρωταρχικό ρόλο της γυναίκας στη δημιουργία και τη διατήρηση της ζωής –οδήγησε τους άνδρες να διεκδικήσουν την υπεροχή τους σε άλλους τομείς, υποβιβάζοντας τη θέση της γυναίκας.¹¹¹ Από τότε, οι σχετικές συζητήσεις και η ανάλογη πολεμική συνεχίζονται μέχρι σήμερα και διαμορφώνουν πολλές και διαφορετικές τάσεις.

Μολονότι, η χρήση της σύγχρονης ορολογίας σε περιόδους του παρελθόντος προκαλεί σοβαρούς προβληματισμούς, διερωτόμαστε αν οι σύγχρονες ερμηνείες παρελθουσών ιστορικών στιγμών εμπεριέχουν αναγκαστικά με λειτουργικό τρόπο σύγχρονους όρους που μπορούν να ανταποκριθούν στην περιγραφή καταστάσεων και γεγονότων. Άλλωστε, ο σκοπός δεν είναι η μόνο εξιστόρηση. Ιδιαίτερη σημασία έχει

¹¹⁰ Ασημακοπούλου, Έφη, ό.π., 2013

¹¹¹ *The Collected Works of Karen Horney* (2 vols.), W.W. Norton & Company, New York, 1950
 Horney, Karen, *The distrust between the sexes*. Feminine Psychology. W. W. Norton, New York, 1967.
 Horney, Karen, *The neurotic personality of our time*, W. W. Norton, New York, 1937.
 Paris, Bernard, *The Unknown Karen Horney: Essays on Gender, Culture, and Psychoanalysis*, Yale University Press, New Haven, 2000.

η εξήγηση, η ερμηνεία. Οι λέξεις, όπως και οι ιδέες, οι πεποιθήσεις και οι θεσμοί, έχουν ιστορία, συνεπώς, οι καταστάσεις και τα νοηματοδοτικά πλαίσια δεν ήταν πάντα τα ίδια, καθώς αλλάζουν ανάλογα με τις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Οι νοηματοδοτήσεις των πραγμάτων, εντούτοις, άλλοτε αντικαθίστανται από άλλες, άλλοτε παρατηρούμε ότι κατάλοιπά τους ή αναζωπυρώσεις τους εμφανίζονται ακόμα και στις μέρες μας. Ενώ αυτό φαίνεται προφανές, οι επιπτώσεις δεν είναι πάντα κατανοητές.

Η τάση για αποσαφήνιση των εννοιών αυστηρά στο ιστορικό, κοινωνικό-πολιτικό και πνευματικό πλαίσιο που εντοπίζονται έχει δώσει αδιαμφισβήτητα πολύτιμους καρπούς γνώσης και είναι εργαλείο που ασπάζεται η μεθοδολογική πρακτική της διατριβής, ωστόσο, τα ασφαλή συμπεράσματα περί απόλυτης κατανόησης των εννοιών σε παρελθούσες περιόδους αποτελούν μια διαρκή συζήτηση. Η χρήση της έννοιας *πατριαρχία/ ανδροκρατία* από τα φεμινιστικά σχήματα ερμηνείας δεν δύναται να αφαιρεθεί από την προσέγγιση του παρελθόντος, καθώς εκτιμάται ως ένα χρήσιμο μεθοδολογικό πρίσμα, που παρατηρεί την ανδρική κυριαρχία στη διάρκεια των χιλιετιών. Στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας η κυρίαρχη τάση χαρακτηρίζει ανιστορική τη χρήση των όρων *μισογυνισμός* και *πατριαρχία* επειδή υποβαθμίζει την ιστορική ιδιαιτερότητα του πολιτισμού και της κοινωνίας της πρώιμης νεωτερικότητας.

Εντούτοις, η προσέγγιση που διαπιστώνει τον *μισογυνισμό* ως μόνιμο χαρακτηριστικό του δυτικού πολιτισμού δεν αποκλείει, κατά τη γνώμη μου, τα πολιτιστικά και κοινωνικά γνωρίσματα της περιόδου που μελετούμε. Αντιθέτως, η σύνδεση των δυο μπορεί να αποκρυσταλλώσει όλες τις πτυχές που περιέβαλαν τις διώξεις και να εξηγήσει τουλάχιστον έναν βασικό παράγοντα από τους πολλούς, που βοήθησαν, ώστε το φαινόμενο εκτυλιχθεί με σφοδρότητα στην πρώιμη νεωτερικότητα. Η ανίχνευση της δυναμικής των μεταλλαγών που συμβαίνουν σε κάθε ιστορική συγκυρία σχετικά με φαινόμενα που διατηρούν σημαντική χρονική διάρκεια τους είναι απαραίτητη. Η σαφώς δικαιολογημένη διαστρωματική και ταξική ανάλυση είναι αναγκαία αλλά όχι ικανή να απορρίψει το θέμα του συμπεριλαμβανόμενου *μισογυνισμού*, αφού η γυναίκα κατέχει υποδεέστερη θέση σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα του ιεραρχικού συστήματος.

Όπως επισημαίνει η Elspeth Whitney στο *The Witch "She"/The Historian "He": Gender and the Historiography of the European Witch-hunts* οι εξηγήσεις «από τα κάτω» που διαπιστώνουν τη διάβρωση των παραδοσιακών φιλανθρωπικών πρακτικών και της συνακόλουθης εχθρικής στάσης απέναντι στα φτωχότερα και πιο περιθωριοποιημένα μέλη της κοινότητας δεν απαντούν επαρκώς σχετικά με τις αιτίες που ειδικά οι γυναίκες δέχθηκαν επίθεση με αυτόν τον βάνανσο τρόπο εκείνη την εποχή. Στην πραγματικότητα, τέτοιες θεωρήσεις αγνοούν με επιμονή την ανδροκρατούμενη επίσημη κουλτούρα:

Ο βαθμός στον οποίο το φύλο έχει "εκπέσει" ως κατηγορία ανάλυσης από την πλειοψηφία των ιστορικών του κνηγιού μαγισσών είναι αρκετά εντυπωσιακός. Παρά τη χρήση εξελιγμένων μεθοδολογιών [...] οι κύριες γραμμές ερμηνείας των κνηγιών έχουν παραχθεί, σε μεγάλο βαθμό, εκτός των εργασιών που διεξάγονται στην ιστορία των γυναικών ή στις σπουδές φύλου [...] Η απουσία γνήσιας και όχι περιστασιακής ανάλυσης του φύλου στις "κύριες" μελέτες για το κνηγι μαγισσών προκαλεί πάντοτε μεγάλη έκπληξη.¹¹²

Επιπροσθέτως, η ανίχνευση της εγκυρότητας της χρήσης όρων όπως θρησκεία, μαγεία, μαύρη ή διαβολική μαγεία, και πρώιμη δυτική επιστήμη ή φυσική φιλοσοφία συνέθεσε ένα ευρύ πεδίο διαλόγου με έντονες αντιπαραθέσεις, ο οποίος, όπως διαπιστώνουμε διεξαγόταν με ιδιαίτερη οξύτητα και κατά την πρώιμη νεωτερική περίοδο, όταν η γλώσσα ήταν ένα θέμα με επιτακτικό ενδιαφέρον, καθώς αναδιαμορφωνόταν η παραγωγή γνώσης και ο βίος σε όλα τα επίπεδα. Τα εννοιολογικά προβλήματα είναι, ασφαλώς, πάντοτε παρόντα. Η κριτική κατά του θετικισμού έθεσε τη μαγεία στο κέντρο της πραγματικότητας της περιόδου που μελετούμε. Ο τεράστιος όγκος των δαιμονολογικών κειμένων μελετάται από πολλές έρευνες ήδη από το λυκαυγές του 21^{ου} αιώνα και ο διάλογος σχετικά με το αν πρέπει να θεωρηθεί ή όχι ως «επιστήμη» της ευρωπαϊκής πρώιμης νεωτερικότητας, παραμένει ανοικτός, καθώς τα όριά τους με τον φυσικοφιλοσοφικό στοχασμό είναι ρευστά. Ο Jan Machielsen αναφέρει: *Η δαιμονολογία ήταν η πρώτη ορθά*

¹¹² Whitney, Elspeth, *The Witch "She"/The Historian "He": Gender and the Historiography of the European Witch-hunts*, John Hopkins University Press, *Journal of Women's History*, Volume 7, 1995, σ. 77-10. Το φύλο ως ιστορική κατηγορία ανάλυσης κατέχει κεντρική θέση στα γραφόμενα της Scott, Joan Warren, *Gender: A Useful Category of Historical Analysis*, *The American Historical Review*, V. 91, 1986, σ. 1053-75. Χρήσιμη είναι επίσης η συλλογή δοκιμίων στο AHR Forum: *Revisiting-Gender: A Useful Category of Historical Analysis*, *The American Historical Review*, V. 113, 2008, σ. 1346-1429

διεπιστημονική επιστήμη, που δεν άγγιζε μόνο τη θεολογία και το δίκαιο αλλά και τομείς της φυσικής φιλοσοφίας και της ιατρικής. Κατά συνέπεια, οι συνεισφορές στη δαιμονολογία αντανακλούσαν την ακαδημαϊκή κατάρτιση και τις διανοητικές ανησυχίες των συμμετεχόντων.¹¹³

Η στροφή του ενδιαφέροντος προς τη γλώσσα της εποχής (με όλα τα προβλήματα που ενέχει αυτή η προσπάθεια) αμφισβήτησε τον ακραίο θεωρητικό ορθολογισμό του μεγαλύτερου μέρους του 20^{ου} αιώνα. Τα ζητήματα της ταυτότητας των διωκτών και των υπερασπιστών τους, καθώς και των ίδιων των διωκομένων απαιτούν προσοχή. Όταν οι πραγματείες και οι φυλλάδες της εποχής αναφέρονται στον όρο *witch* εννοούν το στερεότυπο της γυναίκας μάγισσας. Κάτι που επιβιώνει μέχρι τις μέρες μας ως απαξιωτικός χαρακτηρισμός εναντίον της γυναίκας. Βέβαια, έχουν κατηγορηθεί και άνδρες για δαιμονική μαγεία, αλλά αποτελούν μακράν τη μειοψηφία. Επιπλέον, οι λέξεις που χρησιμοποιούνται, συνήθως, για να περιγράψουν άνδρες με μαγικές δυνάμεις είναι *warlock, magus, sorcerer, wizard* –προσδιορισμοί που δεν φέρουν το ίδιο σημασιολογικό στίγμα.

Στη δεκαετία του 1990, πληθαίνουν οι ακαδημαϊκές έρευνες για τη φεμινιστική επιστήμη. Σε αυτό το κλίμα, η Judith Bennett προέτρεψε τις φεμινίστριες ιστορικούς να σκεφτούν με μεγαλύτερη σαφήνεια τις συνέπειες των ιστορικών αλλαγών. Πρέπει, υποστηρίζει, να αναπτύξουμε ιστορικές αφηγήσεις για τον βραχυπρόθεσμο και μακροπρόθεσμο μετασχηματισμό των σχέσεων των φύλων. Στόχος είναι η διακρίβωση της έκτασης και του αντίκτυπου των μετατοπίσεων στις έννοιες της αρρενωπότητας και της θηλυκότητας στο συνεχιζόμενο σύστημα των σχέσεων των φύλων. Το φύλο πρέπει να γίνει κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης.

Παράλληλα, η Bennett καλεί στη μελέτη των μηχανισμών, των μεταλλαγών και των ορίων αντοχών της πατριαρχίας, δηλαδή, στην ιστορική κατανόησή της, κατά τις περιόδους εντάσεων όπως η κρίση της Μεταρρύθμισης ή οι συνιστώσες, που οδήγησαν στον δυτικό καπιταλισμό. Πιστεύει πως έτσι θα γίνει πιο γόνιμη η ιστορική ανάλυση, γενικότερα, διότι κατά αυτόν τον τρόπο, θα εντοπισθούν η φύση, η διατήρηση και οι οριοθετήσεις των δομών εξουσίας, προκειμένου να αποφευχθούν οι υπεραπλουστευτικές εξηγήσεις για την ιστορική υποταγή των γυναικών ή της

¹¹³ Machielsen, Jan (ed.), *The Science of Demons - Early Modern Authors Facing Witchcraft and the Devil*, Routledge, Oxon, New York, 2021, introduction, σ. 10-11

σεξουαλικότητας. Δυστυχώς, όπως επισημαίνει, η ιστορικός η έλλειψη ιστορικού πλαισίου για τους καταπιεστικούς άξονες της πατριαρχίας –λόγω πολιτικών και ηθικών δεσμεύσεων των πιο διακεκριμένων ιστορικών– οδηγεί στην περιθωριοποίηση της αντίστοιχης προσέγγισης καθώς χάνεται στην κοινωνική και πολιτική θεωρία, ενώ δεν είναι ασύνδετα θεωρητικά πεδία μεταξύ τους. Κατά την άποψή της, η πατριαρχία είναι τόσο κεντρικός άξονας στις σπουδές φύλου ή στην ιστορία των γυναικών όσο και η μελέτη του δυτικού καπιταλισμού στην ιστορία της εργασίας ή η μελέτη του ρατσισμού στην αφροαμερικανική ιστορία, χωρίς τους συνηθισμένους διαχωρισμούς που εξοβελίζουν την ιστορία του φύλου από την τάξη και τη φυλετική καταγωγή.¹¹⁴

Η φεμινιστική ιστοριογραφία του Κυνηγιού Μαγισσών επηρέασε σημαντικά την κατανόηση της δυναμικής του φύλου και της εξουσίας σε όλες τις ιστορικές περιόδους, αναδεικνύοντας πώς τα πατριαρχικά συστήματα χρησιμοποίησαν τη μαγεία. Τον 16^ο και 17^ο αιώνα, συναντούμε μια κατεξοχήν πατριαρχική κοινωνία. Το δυτικό πολιτισμικό πλαίσιο δεν προσέφερε χώρο στη γυναικεία σκέψη και εμπειρία. Οι φωνές που ισχυρίζονται ακόμα και σε πολύ πρόσφατες μελέτες ότι είναι υπερβολή να ισχυριστούμε πως το Κυνήγι Μαγισσών εξελίχθηκε ειδικά για το φύλο, παραβλέπουν τον αναμφισβήτητο και αρκετά επιτακτικό ρόλο των έμφυλων δομών εξουσίας της περιόδου. Όπως διευκρινίζει η Linda C. Hults:

Οι λόγοι και οι πρακτικές γύρω από τη δίωξη των μαγισσών συνδέονταν με τις προσπάθειες των ανδρών να αποκτήσουν εξουσία και κύρος. Υπαγορεύονταν, άλλωστε, από τα ιδεώδη της εποχής. Οι κοινωνικές δυνάμεις που ενεπλάκησαν όσο οι μάγισσες κατηγορούνταν, δικάζονταν, και εκτελούνταν επηρεάζονταν και επηρέαζαν σχετικά με το φύλο σε όλα τα επίπεδα (χωριό, τοπικό δικαστήριο, κράτος). Οι ψυχολογικές και κοινωνικές επιπτώσεις αυτού του εξαιρετικά εμπεδωμένου αρνητικού γυναικείου στερεότυπου, αν και είναι δύσκολο να απομονωθούν, πήραν σίγουρα τεράστιες διαστάσεις.¹¹⁵

.Συν τοις άλλοις, το επιχείρημα ότι μεγάλο ποσοστό κατηγορών αποτελείτο από γυναίκες παραμένει ισχύον καθώς το σημερινό σύνθημα «Η πατριαρχία διχάζει» και το

¹¹⁴ Bennett, Judith, *Feminism and History*, John Wiley & Sons Ltd, Gender and History, V.1, Issue 3, 1990, σ. 251-272

¹¹⁵ Hults, Linda C., *The Witch as Muse – Art, Gender, and Power in Early Modern Europe*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2005, σ. 13

σύγχρονο εννοιολογικό περιεχόμενο του κοινωνικού αυτοματισμού πλησιάζει δικαιολογημένα την ερμηνεία πολλών φεμινιστικών προσεγγίσεων που δικαιολογημένα υπενθυμίζουν ότι οι γυναίκες της πρώιμης νεώτερης Ευρώπης δεν ζούσαν σε ένα αποστειρωμένο περιβάλλον, προστατευμένες από την πατριαρχική ιδεολογία. Αντιθέτως, αφομοίωναν τις καθιερωμένες και κυρίαρχες παραστάσεις και αιτιολογήσεις που ήθελαν τη γυναίκα επιρρεπή στο κακό, σε όλες τις μορφές του. Η θεωρητική και πρακτική κακοποίηση της γυναικείας σωματικής και πνευματικής φύσης έφθανε στο σημείο της αυτοαμφισβήτησης ή της υποβάθμισης του φύλου από τις ίδιες τις γυναίκες. Επίσης, η περιθωριοποιημένη γυναίκα έτρεφε μεγάλο φόβο απέναντι στις ανδροκρατούμενες δομές και πεποιθήσεις. Συνεπώς, η καταγγελία εναντίον μιας άλλης γυναίκας αποτελούσε, μεταξύ άλλων, και ζήτημα επιβίωσης.

Από την οπτική του Clive Holmes, οι καταγγέλλουσες γυναίκες ενεπλάκησαν με την αυστηρή παρότρυνση των ανδρών. Επρόκειτο για έναν μηχανισμό που δημιουργήθηκε και χειραγωγήθηκε από τη δικαστική και εκκλησιαστική ελίτ μέχρι η ίδια μεταγενέστερα να αποφασίσει να τον θέσει εκτός εφαρμογής.¹¹⁶ Η Christina Lerner, στην οποία θα σταθούμε παρακάτω, υποστηρίζει ότι οι γυναίκες που συμμορφώνονταν με τις ανδροκρατικές επιταγές επιδίωκαν, ως καταγγέλλουσες, να αποδείξουν ότι δεν υπάρχει καμία ταύτιση μεταξύ εκείνων και των αποκλινουσών κατηγορούμενων γυναικών.¹¹⁷

Η Olwen Hufton σημειώνει πως οι γυναίκες στο πλαίσιο της επισφαλούς διαβίωσης, συχνά έβλεπαν στο πρόσωπο της υποτιθέμενης μάγισσας έναν «λαθροκυνηγό» που λάμβανε άδικη βοήθεια –εξαιτίας της κοινοτικής αλληλεγγύης– από τα λιγοστά υπάρχοντα τα οποία διέθεταν για τις ίδιες και τα παιδιά τους.¹¹⁸ Η Lyndal Roper, εστιάζοντας στον τοκετό ως αυτονόητα γυναικεία διαδικασία, υποστηρίζει πως οι γυναίκες, καλούμενες να ανταποκριθούν στον ρόλο της μητρότητας, διατηρούσαν ανυπόφορο άγχος για την τύχη της εγκυμοσύνης. Όταν ο τοκετός έφερε θανάσιμο αποτέλεσμα για το έμβρυο, η γυναίκα δεν μπορούσε να αντέξει απέναντι στο γεγονός ότι θα κατηγορηθεί για ανικανότητα ως προς τον αναπαραγωγικό ρόλο της. Συνεπώς,

¹¹⁶ Clive, Holmes, *Women: Witnesses and Witches*, Oxford University Press, *Past & Present Journal*, V. 140, Issue 1, 1993, σ. 45–78, <https://doi.org/10.1093/past/140.1.45>

¹¹⁷ Lerner, Christina, *Enemies of God : the witch-hunt in Scotland*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, Md, 1981, σ.102

¹¹⁸ Hufton, Olwen, *The Prospect Before Her: A History of Women in Western Europe*, Harper Collins, London, 1995, σ. 358

ο συναισθηματικός κατακλυσμός που την κατέβαλλε προβαλλόταν στην υποτιθέμενη μάγισσα, η οποία ως μαία και συχνότερα ως υπηρέτρια ή γειτόνισσα που βοήθησε ήταν και το εύκολο θύμα ανάληψης μια τέτοιας ευθύνης.¹¹⁹

Από την πλευρά της, η Ines Tadeu, προβαίνοντας σε έναν συνολικό γεωγραφικό απολογισμό, συμπεραίνει οι γυναίκες στοχοποιούνταν τόσο από τους γείτονές τους όσο και από το σύνολο των κοσμικών και εκκλησιαστικών αρχών αν ήταν ευθείς και ειλικρινείς, όχι αρκούντως υποχωρητικές, όταν προκαλούσαν την καθιερωμένη γνώση με πρακτικές φυσικής μαγείας ή εναλλακτικές μορφές θεραπείας, αν αποτελούσαν βάρος για την κοινότητα ή πολύ απλά επειδή το γυναικείο φύλο έβριθε αδυναμιών και μειονεκτημάτων.¹²⁰

II.2. Το Κυνήγι Μαιισσών «συγκεκριμένα για το φύλο» ή «σχετικά με το φύλο».

Η προτεσταντική Μεταρρύθμιση επηρέασε τους κοινωνικούς ρόλους των γυναικών, τον γάμο και την οικογενειακή ζωή, την πίστη και τις θρησκευτικές προσλαμβάνουσες ή εξωτερικές εκφράσεις. Μαζί τους και όλα τα επίπεδα του καθημερινού βίου. Στα τέλη του 20^{ου} και διανύοντας τον 21^ο αιώνα, οι ειδικοί ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με το ερώτημα (που μετατράπηκε σε μακροχρόνια διαμάχη), σχετικά με το αν η υποταγή στο πλαίσιο των ομολογιακών αιτημάτων και προεκτάσεων ήταν «καλή» ή «κακή» για τις γυναίκες. Πολλές μελέτες βιάστηκαν να χαρακτηρίσουν το ερώτημα ως απλουστευτικό.

Παρόλα αυτά, ο θεωρητικός διαξιφισμός συναντάται μέχρι τις μέρες μας με δυο αντιτιθέμενες επιχειρηματολογίες: Η μια πλευρά υποστηρίζει ότι οι γυναίκες ωφελήθηκαν από τον ευγενή θεσμό του γάμου, ο οποίος ανήχθη σε βασικό χαρακτηριστικό της κοινωνικής οργάνωσης. Με την κατάργηση των μοναστηριών οι γυναίκες απελευθερώθηκαν από τον καταναγκαστικό εγκλεισμό. Η αντίπαλη πλευρά, επιμένει ότι ο προτεσταντισμός εξοστρακίζει την Παναγία (τη θηλυκή μορφή του χριστιανικού πάνθεου) από το βασίλειο των ουρανών, στέλνοντας ένα σαφές μήνυμα

¹¹⁹ Roper, Lyndal, *Oedipus and the Devil Witchcraft, Religion and Sexuality in Early Modern Europe*, Routledge, New York, London, 1994, σ. 215

¹²⁰ Tadeu FG, Ines, *The Woman-as-witch stereotype in Early Modern England, Continental Europe and New England*, inter-disciplinary.net, 2018

για τη θέση της γυναίκας, η οποία, γι' αυτόν τον λόγο αποθαρρύνεται και αποτρέπεται από τη διεκδίκηση της πνευματικής εξέλιξής της.

Επιπροσθέτως, με την αναγκαστική παύση της μοναστικής ζωής και την αναγκαστική κατεύθυνση προς την αστική και όχι πλέον μυστηριακή πράξη του γάμου, αφαιρέθηκε από τη γυναίκα το δικαίωμα επιλογής ενός ανύπαντρου βίου. Η Lyndal Roper υποστήριξε ότι οι γυναίκες δεν είχαν πλέον το περιθώριο να αναπτύξουν τις δεξιότητές τους –έστω και στο πλαίσιο του μοναχικού βίου, με αποτέλεσμα να συρρικνωθούν οι επιλογές των αποδεκτών γυναικείων ταυτοτήτων. Οι γυναίκες είχαν λιγότερες επιλογές για να οικοδομήσουν την αίσθηση του εαυτού τους.¹²¹

Αρκετές ειδικοί στην προτεσταντική Μεταρρύθμιση έριξαν μια πιο περιεκτική ματιά στις πολυάριθμες εκφράσεις του Λούθηρου, τόσο γραπτές όσο και προφορικές, σχετικά με τις γυναίκες και παρουσίασαν σε άρθρα τους μια διαφοροποιημένη (δηλαδή, αρνητική) εικόνα, συγκριτικά με τις επίσημες βιογραφίες του. Η νέα σεξουαλική ηθική διαμορφώθηκε από τις λουθηρανικές και καλβινικές παρακαταθήκες, οι οποίες επέβαλαν στη γυναίκα τον γάμο ως την υψηλότερη αποστολή της. Ο Λούθηρος και ο Καλβίνος έβλεπαν τις γυναίκες ως κατώτερα ανθρώπινα όντα στην ιεραρχία του σύμπαντος, παρασυρόμενες από το συναίσθημα, επιπόλαιες όπως η Εύα, με λιγότερο ενεργοποιημένη λογική και με ανατομία, που δείχνει ξεκάθαρα τον προορισμό τους: Τη νοικοκυροσύνη και τη συνετή μητρότητα.¹²²

Σε μια έκδοση του 1522 της μετάφρασης της Καινής Διαθήκης από τον Λούθηρο, μια ξυλογραφία του Lucas Cranach απεικονίζει την *Πόρνη της Βαβυλώνας* να φοράει την τριπλή παπική τιάρα, ιπεύοντας ένα επτακέφαλο θηρίο της Αποκάλυψης. Η γυναικεία φιγούρα κρατά ένα θυμιατήρι, σύμβολο των ειδωλολατρών καθολικών. Ο Λούθηρος, ο Καλβίνος και ο Μελάγχθων έστρεψαν την προσοχή τους στη βιβλική Εύα μετά την αποκαθήλωση της λατρείας της Παναγίας, ως παπικής και βλάσφημης πράξης. Οι πράξεις της Εύας άλλαξαν τον σχεδιασμό του Θεού και επέβαλαν την αναδημιουργία της γυναικείας φύσης. Ως εκ τούτου, οι συμβολικές συνδηλώσεις της αμαρτωλής Εύας κυριάρχησαν στη γλωσσική και ερμηνευτική προτεσταντική

¹²¹ Για μια διεξοδική συζήτηση βλ. Lyndal Roper, *The Holy Household - Women and Morals in Reformation*, Clarendon Press, Augsburg, 1989

¹²² Karant-Nunn, Susan C. & Wiesner-Hanks, Merry, *Luther on Women –A sourcebook*, Cambridge University Press, London, New York, 2004, σ. 9

κατανόηση της αποστολής και της θέσης της γυναίκας. Σε διάλεξή του, το 1535, ο Λούθηρος απέδωσε τη στρατηγική του διαβόλου να απευθυνθεί στην Εύα στο γεγονός ότι ήταν γνώστης της κατώτερης φύσης της αφού ο άνθρωπος ήταν ο Αδάμ. Ο Καλβίνος κήρυττε ότι το σφάλμα της Εύας έπρεπε να είναι τιμωρητέο για όλες τις γυναίκες: *Οι γυναίκες γνωρίζουν ότι στο πρόσωπο της Εύας είναι η αιτία της πτώσης. Είμαστε καταραμένοι από τον Θεό, παιδιά της οργής [...]. Και ποιος είναι η αιτία γι' αυτό; Οι γυναίκες.*¹²³

Όταν ο Καλβίνος χρησιμοποιεί τον όρο φύση, φαίνεται ότι αναφέρεται στην περιγραφή της δημιουργίας, στην κατάσταση πριν από την πτώση. Για παράδειγμα, στο σχόλιό του για το εδάφιο *Α' Τιμόθεος 2:12*, όπου ο Παύλος αναφέρεται στην ασυγχώρητη πράξη της διδασκαλίας εκ μέρους των γυναικών και την απαγορευμένη εξουσία επί των ανδρών, με την προτροπή να παραμένουν ήσυχες και σιωπηλές σε συνδυασμό με τη συμπεριφορά της Εύας, ο Καλβίνος εξηγεί ότι η γυναίκα δεν δικαιούται να διδάσκει, επειδή από τη φύση της (σύμφωνα με τον νόμο του Θεού) είναι διαμορφωμένη να υπακούει.¹²⁴ Ο Καλβίνος αποφαινεται ότι η γυναίκα είναι υποταγμένη στον άνδρα από τη φύση της, επειδή η υποταγή αυτή είχε οριστεί στην ιστορία της δημιουργίας.

Η Serene Jones διερευνώντας τη σημασία της έννοιας της δημιουργίας και του νόμου στη σκέψη του Καλβίνου, αναφέρει ότι οι αναλύσεις των καλβινιστικών θέσεων παραβλέπουν συστηματικά τις αναμφισβήτητα θεμελιώδεις προτάσεις του καλβινισμού για τη θεϊκή δημιουργία και συντήρηση ενός απέραντου ζωντανού κόσμου και τον θεϊκό νόμο που διευθετεί τα φυσικά και κοσμικά πράγματα –θέματα στα οποία δίνει εκτενή έμφαση ο Καλβίνος.¹²⁵ Η σίτιση του στήθους, για τον Καλβίνο, είναι θεϊκά συγκροτημένη από τη φύση. Αυτό υποδηλώνει ότι, στο μυαλό του Καλβίνου, ορισμένα πράγματα είναι ήδη καθορισμένα από τη φύση, ανεξάρτητα από το αν περιλαμβάνονται ή όχι στην προ της πτώσης ιστορία της δημιουργίας. Το επιχείρημα ότι η θέση της γυναίκας έχει προκαθοριστεί από την ίδια τη θεϊκή

¹²³ Τα στοιχεία αντλήθηκαν από το Davis Small, Rachel Elizabeth, *Rewriting Eve: The formation of female self in Reformation Germany*, PhD Thesis, San Francisco State University, 2016.

¹²⁴ Calvin, John, *Commentaries on the Epistles to Timothy, Titus, and Philemon*, trans. William Pringle, Calvin Translation Society, Edinburgh, 1856, σ. 68

¹²⁵ Jones, Serene, *Glorious Creation, Beautiful Law στο Feminist and Womanist Essays in Reformed Dogmatics*, ed. Plantiga Pauws, Westminster John Knox, 2006, σ. 20.

δημιουργία της φύσης και των κανόνων της παίζει ουσιαστικό ρόλο στην καλβινική σκέψη.

Με βάση τις πιο πρόσφατες μελέτες, η πρόμη νεωτερική περίοδος ήταν μια εποχή συνεχούς ενίσχυσης του αρσενικού φύλου και της κατασκευής μιας –ας σημειωθεί, εξίσου καταπιεστικής για τους άντρες– αρρενωπότητας, στο πλαίσιο των ιεραρχικών δομών. Η γυναικεία εργασία περιορίστηκε και υποτιμήθηκε, η γυναίκα αποκλείστηκε θεσμικά πλέον από τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς, ενώ προτεστάντες και καθολικοί επέβαλαν τη θρησκευτικού χαρακτήρα οικιακή δραστηριότητα.¹²⁶ Στην εποχή των πνευματικών και κοινωνικών ανακατατάξεων, η καταπίεση ενάντια στη γυναίκα ξεπέρασε το στάδιο των πεποιθήσεων. Η έγγαμη ζωή και η μητρότητα θεωρήθηκαν οι φυσιολογικές συνθήκες του γυναικείου βίου και θεσπίστηκαν από τους θρησκευτικούς και πολιτικούς νόμους. Μετριοπαθείς σύγχρονες αναλύσεις κάνουν λόγο για αμφίρροπες επιδράσεις της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης στην κατασκευή του κοινωνικού φύλου της γυναίκας και εστιάζουν την προσοχή τους σε γυναίκες μεταρρυθμίστριες, με σκοπό να τις ανασύρουν από την αφάνεια.¹²⁷ Ωστόσο, το συγκεκριμένο εγχείρημα, παρότι αναγκαίο στην ιστορία των γυναικών, απομονώνει τις γυναικείες μορφές από την ιστορία των κοινωνικών κατασκευών του γυναικείου φύλου.

Ασφαλώς όλα εξελίσσονται όχι σε ένα ξεκάθαρο πλαίσιο αλλά σε ένα κλίμα αλληλοσυγκρουόμενων πεποιθήσεων και πνευματικών ρευμάτων πολιτικών και θρησκευτικών ομάδων στην Αγγλία. Εντούτοις, όλα συγκλίνουν στην άποψη που θέλει το γυναικείο φύλο σχεδιασμένο για την οικιακή εργασία σε αντίθεση με το ανδρικό που μπορεί να πλησιάσει την ιερότητα. Κάποιοι Άγγλοι προτεστάντες, προκειμένου, να προσηλυτίσουν τις καθολικές γυναίκες επέκριναν τις προσπάθειες των καθολικών να περιορίσουν τις γυναίκες στην αμόρφωτη νοικοκυροσύνη. Την ίδια στιγμή, σε κατηχήσεις, πραγματείες και φυλλάδια προπαγάνδιζαν την αξιέπαινη δειλή γυναίκα που σιωπά σαν σαλιγκάρι, που φυλά το σπίτι της, που διδάσκει τα

¹²⁶ Wiesner-Hanks, Merry. *Women and Gender in Early Modern Europe*. 4^η εκδ.. New Approaches to European History 41. Cambridge University Press, Cambridge, UK, 2019 -Wiesner, Merry E., *Nuns, wives and mothers: women and the Reformation in Germany*, στο Marsall, Sherrin (ed.), *Women in Reformation and Counter-Reformation Europe*, Bloomington, Indiana, 1989 – Roper, Lyndal, *The Holy Household. Women and Morals in Reformation Augsburg*, Oxford, 1989

¹²⁷. Stjerna, Kirsi, *Women and the Reformation.*, Blackwell, Oxford, 2009

παιδιά της, που τρέφει καλά τον άνδρα της και την απαράδεκτη γυναίκα που τολμά να συμβουλευθεί τον άντρα της ή να θορυβεί.

Ο Άγγλος θεολόγος Robert Wilkinson, το 1607, έγραφε ότι η γυναίκα ως απόγονος της Εύας δεν μπορούσε να κατέχει κανέναν τίτλο και καμία περιουσία παρά μόνο μέσω του συζύγου της και όταν θελήσει να εξουσιάσει το σπίτι τότε δεν είναι φιλική και χρήσιμη όπως το πλοίο κάποιου εμπόρου αλλά ο πειρατής που βλάπτει τον έμπορο.¹²⁸ Σε όλο το κηρυγματικό χαρακτήρα έργο του Wilkinson, η χρήση αποκλειστικά του οικονομικού όρου του εμπόρου είναι αξιοπρόσεκτη.

Κάθε άνδρας πρέπει να είναι στο σπίτι του, σύμφωνα με τον Άγιο Αυγουστίνο, ένας επίσκοπος, όχι μόνο δίνοντας καλό παράδειγμα αλλά και να διδάσκει σύμφωνα με αυτό, επιπλήττοντας και τιμωρώντας την κακία, νουθετούσε ο ζηλωτής μεταρρυθμιστής Hugh Latimer, που κήκε από την καθολική βασίλισσα Μαίρη της Αγγλίας, το 1555. Ο άνδρας ήταν υπεύθυνος για τη θεοσεβούμενη συμπεριφορά της οικογένειας που βρισκόταν υπό την εξουσία του και την διακυβέρνησή του. Κατά την απουσία του, η σύζυγος μπορούσε να κάνει οικογενειακές προσευχές, διατύπωνε ο Αγγλικανός Samuel Clarke, το 1683 στο *The lives of sundry eminent persons*.¹²⁹ Όπως απέδειξε η Lyndal Ropper, η απαγόρευση της πορνείας από τους προτεστάντες δεν μετέτρεψε σε θετικό το ιδεολογικό πλαίσιο για τη γυναικεία σεξουαλικότητα. Η γυναίκα αποτελούσε διαρκώς έναν επικίνδυνο σεξουαλικό πειρασμό για τον άνδρα, συνεπώς, οι σεξουαλικές επιθυμίες της γυναίκας έπρεπε να τεθούν υπό κοινωνικό έλεγχο. Όταν η γυναίκα διατηρούσε μια έστω στοιχειώδη εμπορική δραστηριότητα ή εμπορικές συναλλαγές με άνδρες εθεωρείτο πόρνη. Τα ηθικά πρότυπα αποτελούσαν ευθύνη των επικεφαλής ανδρών και διατηρούσαν την καλή φήμη του ως ευσεβούς οικογενειάρχη. Παρότι, η ευσέβεια αφορούσε και τα δυο φύλα, η απόλυτη προτεραιότητα των ανδρικών σεξουαλικών επιθυμιών και αναγκών παρέμενε

¹²⁸ Wilkinson, Robert, Dr. in Divinity, *The merchant royall A sermon preached at White-Hall before the Kings Maiestie, at the nuptials of the Right Honourable the Lord Hay and his Lady*, London, printed by Felix Kyngston for Iohn Flasket, and are to be sold at his shop at the signe of the black Beare, 1607, σ. 21, <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A73427.0001.001/1:3?rgn=div1;view=fulltext>

¹²⁹ Crawford, Patricia, *Women and Religion in England*, Routledge, New York, 2001, σ. 64
Η Crawford καταλήγει στο συμπέρασμα πως καθώς σύμφωνα με τις νόρμες της εποχής, η πνευματικότητα των γυναικών, η οποία διέφερε από την πνευματικότητα των ανδρών, οδήγησε κάποιες γυναίκες στο να αμφισβητούν τους συμβατικούς ρόλους των φύλων στην πνευματική σφαίρα ή τις συμβατικές προσδοκίες των φύλων στην κοσμική σφαίρα.

ακλόνητη και ανεμπόδιστη. Η Προτεσταντική Μεταρρύθμιση ενίσχυσε την ανάγκη των ανδρών να ελέγχουν τις γυναίκες και την εξουσία για να το κάνουν.¹³⁰

Οι πιο ριζοσπαστικές φεμινιστικές ερμηνείες του κυνηγιού μαγισσών προέκυψαν στο πλαίσιο του φεμινιστικού πολιτικού ακτιβισμού. Κατά τη διάρκεια του πρώτου φεμινιστικού κύματος εμφανίστηκε η ανάλυση της Αμερικανίδας σουφραζέτας Matilda Joslyn Gage με τίτλο *Woman, Church and State*, η οποία εκδίδεται το 1893. Στο ριζοσπαστικό βιβλίο της η Gage υποστηρίζει τον απολογισμό του Gustav Roskoff,¹³¹ ο οποίος ισχυρίζεται πως 9 εκατομμύρια γυναίκες εκτελέστηκαν ως μάγισσες κατά τη διάρκεια των διώξεων. Η ακτιβίστρια ταυτοποιεί τις μάγισσες ως ηλικιωμένες σοφές γυναίκες και ιέρειες παγανίστριες, που έπεσαν θύματα μιας πεινασμένης για ισχύ και πλούτο Εκκλησίας. Οι διδαχές των χριστιανικών εκκλησιών ταύτιζαν τη γυναίκα με την αμαρτία, αφού η εξουσία είχε δοθεί στον άντρα από τον ίδιο τον Θεό.

Κάπως, έτσι λέει η Gage προέκυψε η ρήση *ένας μάγος σε 10.000 μάγισσες* και οι διώξεις κατά των γυναικών. Η Εκκλησία κατέστρεψε τον αυτοσεβασμό της γυναίκας, προκειμένου να της εμφυσήσει την ενοχή για την ίδια την ύπαρξή της. Σύμφωνα με τους νόμους της Αγγλίας και σε αντίθεση με τους κανόνες του προγενέστερου παγανιστικού περιβάλλοντος η περιουσία μιας γυναίκας όπως και η εξουσία των παιδιών που μεγάλωνε περνούσαν στον «άνδρα-πειρατή». Χιλιάδες απαγωγές γυναικών κληρονόμων συνέβαιναν σε ολόκληρη τη χώρα χωρίς καμία τιμωρία για τον απαγωγέα και χωρίς κανένα δικαίωμα στη γυναίκα να προσφύγει σε ένδικα μέσα. Η πλήρης κατωτερότητα και υποταγή του γυναικείου φύλου διατηρήθηκε τόσο από το αστικό όσο και από το κοινό δίκαιο.¹³²

Βεβαίως, ο δικαιολογημένος ενθουσιασμός της Gage να υπερασπιστεί τα θύματα του Κυνηγιού Μαγισσών και παρά τις σημαντικές επισημάνσεις της την οδήγησαν να υιοθετήσει ανιστορικούς ισχυρισμούς, όπως ο υπερβολικά μεγάλος αριθμός των θυμάτων. Πολλά στοιχεία των ερμηνειών του Κυνηγιού Μαγισσών από το πρώτο

¹³⁰ Roper, Lyndal, *Discipline and respectability: prostitution, and the Reformation in Augsburg*, History Workshop Journal, V. 19, Issue 1, 1985, σ. 3–28, <https://doi.org/10.1093/hwj/19.1.3>

¹³¹ Roskoff, Custav, *Geschichte des Teufels*, Brockhaus, Leipzig, 1869, <https://archive.org/details/geschichtedesteu01roskuoft/mode/2up>

¹³² Gage, Matilda, *Woman, Church & State - The Original Exposé of Male Collaboration Against the Female Sex*, 1893, https://www.gutenberg.org/files/45580/45580-h/45580-h.htm#FNanchor_15_5, σ. 51-52, 94-97

φεμινιστικό κύμα προέρχονται από μύθους που καλλιεργήθηκαν από τον ρομαντισμό του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα.

Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός της πολυκινηματικής δεκαετίας του 1970 υποστήριξε ότι το Κυνήγι Μαγισσών ήταν προϊόν όχι μόνο των πατριαρχικών δομών αλλά και ενός ενδυναμωμένου και θεσμικά νομιμοποιημένου ρεύματος γυναικοκτονίας, που δαιμονοποίησε τη γυναικεία σεξουαλικότητα. Κλασσικό παράδειγμα της αντίστοιχης επιχειρηματολογίας συνιστά το βιβλίο της ακτιβίστριας Andrea Dworkin *Woman Hating*. Η ίδια γνωστή για το έργο της *Pornography: Men Possessing Women* (1981) κατηγορήθηκε από πολλούς ακαδημαϊκούς και όχι μόνο για μισανδρισμό. Η Dworkin, η οποία μνημονεύεται θετικά ή επικριτικά (για τις διαφαινόμενες υπερβολές στις θέσεις της), μέχρι σήμερα, θεωρεί ότι η επανανοηματοδότηση της μαγείας και η συστημική καλλιέργεια του τρόμου απέναντι στον Διάβολο τόσο από τους καθολικούς όσο και από τους προτεστάντες, κατά την πρώιμη νεωτερικότητα, οδήγησαν στο γενικό πόρισμα πως η μαγεία ήταν γυναικείο έγκλημα, όπως όριζε η πατριαρχική ιουδαιοχριστιανική παράδοση. Άλλωστε, η αναλογία γυναικών και ανδρών που κατηγορήθηκαν ήταν αντιστοίχως από 20 προς 1 μέχρι από 100 προς 1. Οι άνδρες, ως επί το πλείστον ήταν οι «μαγεμένοι» από τη διαβολική θηλυκότητα και όχι οι ασκούντες δαιμονική μαγεία.¹³³

Ένα πρώιμο κείμενο του ριζοσπαστικού φεμινισμού, το *Gyn/Ecology-The Metaethics of Radical Feminism* της Mary Daly, αποκάλυψε τις ιστορικές και διαπολιτισμικές διώξεις των γυναικών, όπως νομιμοποιήθηκαν από τους διάφορους ανδροκρατούμενους θεσμούς της θρησκείας, της πολιτικής, του πολιτισμού και της ιατρικής επιστήμης. Η Daly στην καταγραφή της, αναφερόμενη μεταξύ άλλων στο Κυνήγι Μαγισσών στις προτεστάντικες και καθολικές χώρες, εκφράζει την άποψη ότι ακολουθήθηκε ένα μοτίβο «εξαγνισμού» από τους πολιτικούς και θρησκευτικούς θεσμούς. Συγκεκριμένα, ισχυρίζεται ότι οι θηριώδεις διώξεις των μαγισσών στην Ευρώπη του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα στοχοποιούσαν κυρίως τις γυναίκες που δεν είχαν αφομοιωθεί από την πατριαρχική οικογένεια. Η ιστορικός κάνει λόγο για μια «μη εύπεπτη» (indigestibility) κατηγορία γυναικών από τις ανδροκρατούμενες θρησκευτικές και κοινωνικές δομές. Όπως εξηγεί, επρόκειτο για παρεκκλίνουσες γυναίκες από τους καθιερωμένους τύπους και κανόνες ή τα επιβεβλημένα

¹³³ Dworkin, Andrea, *Gynocide: The Witches* στο *Woman Hating*, Penguin Books, New York, London, Toronto, 1974, σ. 118-150

ανδροκρατικά πρότυπα που καλλιεργούνταν εκείνη την περίοδο, με συνέπεια να κατηγορούνται ως η απόλυτη «μη εύπεπτη» απειλή για το «μεγαλείο του Θεού». Σύμφωνα με την ερμηνεία της, στην πλειοψηφία τους τέτοιες γυναίκες ήταν όσες παρέμεναν ανύπαντρες (Spinsters) ή όσες είχαν επιβιώσει περισσότερο στον γάμο τους, δηλαδή οι χήρες. Οι μοναχικές ηλικιωμένες γυναίκες επίσης ανήκουν για διάφορους λόγους στις περιγραφές της γριάς στρίγγλας μάγισσας (Hags). Η Daly αναλύει τις μισογυνικές διακηρύξεις του Jean Bodin στο έργο του *De la Demonomanie des Sorciers* και το *Malleus Maleficarum* των Kramer και Sprenger, σύμφωνα με το οποίο ακόμα και η εικασία περί άσκησης δαιμονικής μαγείας ήταν αρκετή, προκειμένου να θανατωθεί η υποτιθέμενη μάγισσα. Σημειώνει:

Πρόκειται για ένα πραγματικά "εξαγνιστικό" δόγμα, το οποίο εφαρμόστηκε με ενθουσιασμό από επαγγελματίες άνδρες –ιερείς, θεολόγους, δικηγόρους, γιατρούς [...] Ο εξαγνισμός της κοινωνίας νομιμοποιήθηκε ως καθαρισμός όχι μόνο του "πολιτικού σώματος" αλλά, πιο συγκεκριμένα, του Μυστικού Σώματος του Χριστού [...] έπρεπε να διατηρηθεί αρκετά καθαρό για να επιτελεί τις λειτουργίες που απαιτούσε η θεία Κεφαλή του. Αυτόν τον εκτεταμένο συμβολισμό του Σώματος επικαλέστηκαν συνήθως οι πατέρες της Εκκλησίας όταν αντιμετώπιζαν το πρόβλημα των αιρετικών. Οι τελευταίοι –όπως τα άρρωστα μέλη– έπρεπε να αποκοπούν (να θανατωθούν) για το καλό ολόκληρου του οργανισμού.¹³⁴ Αυτή η παράδοση παρείχε μια έτοιμη λύση για το πρόβλημα των μαγισσών [...] διότι υπάρχει κάτι βασικά αταίριαστο στην προσπάθεια να δούμε τις γυναίκες με οποιαδήποτε αίσθηση του Εαυτού ως ενσωματωμένες στο Ανδρικό Μυστικό Σώμα. Αυτή η αναντιστοιχία εκφράστηκε εν μέρει και συγκεκριμένα από τους Kramer και Sprenger¹³⁵, όταν διατύπωσαν την άποψη ότι οι άνδρες προστατεύονταν από ένα τόσο φρικτό έγκλημα όπως η μαγεία επειδή ο Ιησούς ήταν άνδρας.¹³⁶

¹³⁴ Η Daly εδώ παραπέμπει στον Θωμά Ακινάτη, ο οποίος στο *Summa Theologiae* II-II, 11, 3 νομιμοποιεί κατά τη γνώμη της την εξόντωση των αιρετικών ως σαρκών σε αποσύνθεση.

¹³⁵ Kramer and Sprenger, *Malleus Maleficarum*, Part I, Question 6, σ. 47.

¹³⁶ Daly, Mary, *Gyn/Ecology-The Metaethics of Radical Feminism*, Beacon Press, Boston, 1978, Chapter 6: *European Witchburnings: Purifying the Body of Christ*. Παρά την αρκετές φορές αιτιολογημένη κριτική που έχουν δεχθεί η Cage, η Dworkin και η Daly από ακαδημαϊκούς αλλά και από πιο πρόσφατα αναθεωρητικά φεμινιστικά ρεύματα, οι απόψεις των τριών φεμινιστριών άσκησαν μεγάλη επιρροή εκτός του ακαδημαϊκού χώρου και εμπνέουν σύγχρονες πρωτοβουλίες όπως το συνέδριο *Misogyny: Witches and Wicked Bodies*, το οποίο πραγματοποιήθηκε στο Institute of Contemporary Arts (ICA) στο Λονδίνο, τον Μάρτιο του 2015, καθώς και στην αντίστοιχη έκθεση του

Η εξέταση της εγκυμοσύνης, της έκτρωσης, της θεραπείας, της μαιευτικής απέφερε καρπούς στη φεμινιστική πολεμική των κινηματικών δεκαετιών και των σύγχρονων πολιτικών εκστρατειών, με αφορμή το δικαίωμα στην άμβλωση και στον έλεγχο των γεννήσεων. Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός επικρίθηκε λόγω του ύφους του μανιφέστου στις ερμηνείες του, λόγω του ακτιβιστικού χαρακτήρα τους, ωστόσο, τα επιχειρήματά του επηρεάζουν μέχρι σήμερα γυναικείες ομάδες ακαδημαϊκών και μη. Ιδιαίτερως, σε μια εποχή νεοσυντηρητισμού με το δικαίωμα της άμβλωσης να υπαναχωρεί σε αρκετές πολιτείες των Η.Π.Α. και της βίαιης φτωχοποίησης που περιθωριοποιεί κυρίως τις γυναίκες, αναπόφευκτα, οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες ιστορικοί διερευνούν για άλλη μια φορά τις συγκεκριμένες πολιτικές του φύλου στο Κυνήγι Μαγισσών, περνώντας στην αντεπίθεση απέναντι στο επιχείρημα του αναχρονισμού και των προβολών του σήμερα στο χθες, θεωρώντας ότι το φύλο αποτελεί ιστορική κατηγορία ανάλυσης.

Από τη δεκαετία του 1960 μέχρι τις μέρες μας, εξετάζοντας τις δίκες, δίνουν έμφαση στα αναπαραγωγικά ζητήματα και στα θύματα, που παρείχαν είτε θεραπεία είτε παρασκευάσματα για την ελάττωση του πόνου κατά τη διάρκεια του τοκετού ενάντια στο θέλημα του θεού κατά την Έξοδο, που υπαγόρευε στην Εύα να γεννά βασανιστικά τα παιδιά της ως τιμωρία είτε έλεγχο των γεννήσεων μέσω της έκτρωσης. Μαίες και θεραπεύτριες στοχοποιήθηκαν από το αναδυόμενο ανδροκρατικό ιατρικό επάγγελμα.¹³⁷ Την ανάλογη έρευνα είχαν παράσχει η Barbara Ehrenreich και Deidre English, οι οποίες υποστήριξαν ότι η επαγγελματοποιημένη και πλέον πανεπιστημιακή ιατρική συνέβαλε στον έλεγχο της γυναικείας σεξουαλικότητας και των αναπαραγωγικών επιλογών της γυναίκας.¹³⁸ Δυο δεκαετίες αργότερα και παρά τις επικρίσεις που δέχθηκε η συγκεκριμένη έρευνα με την κατηγορία της μερικής ανάγνωσης των δικών, η Naomi Wolf δίνει νέα ώθηση στην εν λόγω θεώρηση, υποστηρίζοντας ότι δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το γεγονός ότι η γυναικεία υπόθεση είτε της γέννας και του τοκετού είτε της θεραπείας στην

Βρετανικού Μουσείου κατά το διάστημα 2014-2015. Το συνέδριο και η έκθεση ανέδειξαν τις μισογυνικές αναπαραστάσεις των μαγισσών στην ευρωπαϊκή τέχνη, κυρίως από άνδρες καλλιτέχνες, πριν από τον 20ο αιώνα. Οι απεικονίσεις εμπειρείχαν τις γενικευμένες φαντασιώσεις για την ξέφρενη, καταβρωχθιστική σεξουαλικότητα της μάγισσας, καθώς ήταν ηλικιωμένη και συχνά γυμνή, αδηφάγα και αποκρουστική, συμμετέχουσα στις οργιαστικές τελετουργίες του Μαύρου Σαββάτου.

¹³⁷ Sollée, Kristen J., *Witches, Sluts, Feminists: Conjuring the Sex Positive*, Three L Media, Berkeley, 2017, σ. 39-40

¹³⁸ Barbara Ehrenreich and Deidre English, *Witches: Midwives, and Nurses: History of Women Healers*, Compendium, London, 1974

κοινότητα, η οποία είχε εναποτεθεί στις γυναικείες θεραπευτικές και μαιευτικές δεξιότητες και πέρασε στα χέρια των ανδρών επαγγελματιών, συνέβαλε έστω εν μέρει στο Κυνήγι Μαγισσών.¹³⁹

Προσθέτουμε εδώ ότι το βιβλίο της Ulinka Rublack *The Astronomer and the Witch: Johannes Kepler's Fight for his Mother* πραγματεύεται την ιστορία της μητέρας του καλβινιστή διακεκριμένου αστρονόμου Kepler, η οποία κατηγορήθηκε για μαγεία εξαιτίας της ιδιότητάς της ως βοτανοθεραπεύτριας και του οξύθυμου χαρακτήρα της. Η Katharina Kepler, μετά από πολλές ταλαιπωρίες, τελικά αθωώθηκε με την εμπνευσμένη υπεράσπιση του γιου της και των δικτύων γνωριμιών, που ο ίδιος επιδίωκε να χτίσει –παρά τις φιλικές σχέσεις που διατηρούσαν οι δικαστές με τους κατηγορούς της.¹⁴⁰

Η Christina Larner, λειτουργώντας επίσης, εντός της ακαδημαϊκής κοινότητας, μελετά τη δεκαετία του 1980 το Κυνήγι Μαγισσών στη Σκωτία και την Αγγλία. Στο βιβλίο της *Enemies of God: the Witch-Hunt in Scotland* με διεισδυτική μεθοδολογική σαφήνεια συνδύαζε στατιστικά στοιχεία και ενδελεχή ανάγνωση μεμονωμένων περιπτώσεων, με αποτέλεσμα η μελέτη της να γνωρίζει διαρκείς επανεκδόσεις από το 1981 και να καταστεί ως αναγκαία αναφορά στη σύγχρονη έρευνα του Κυνηγιού Μαγισσών. Η Larner προχωρά σε μια αξιόλογη παρατήρηση: Ενώ κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους το 80% των αγίων είναι άνδρες και μόνο το 20% γυναίκες, στην πρώιμη νεωτερική Ευρώπη το 80% των κατηγορουμένων για δαιμονική μαγεία είναι γυναίκες και το 20% άνδρες. Το γυναικείο στερεότυπο της μάγισσας είναι στην πραγματικότητα τόσο ισχυρό που σε ορισμένες περιόδους οι λέξεις γυναίκα και μάγισσα ήταν σχεδόν εναλλάξιμες. Όλες οι γυναίκες ήταν πιθανές μάγισσες.¹⁴¹

Η Larner, ενώ μάλλον δεν φαίνεται να απορρίπτει τη φεμινιστική συλλογιστική, που υποστηρίζει ότι χιλιάδες γυναίκες δεν θα είχαν υποβληθεί σε σκληρά βασανιστήρια και δεν θα είχαν οδηγηθεί στις πυρές ή τα ικριώματα αν το προφίλ τους δεν αποτελούσε πρόκληση για τις πατριαρχικές δομές εξουσίας, εισάγει έναν πολυσυζητημένο εννοιολογικό διαχωρισμό: διατυπώνει πως το Κυνήγι Μαγισσών

¹³⁹ Naomi Wolf, *The Beauty Myth: How Images of Beauty Are Used Against Women*, Vintage Books, 1991, σ. 221

¹⁴⁰ Rublack, Ulinka, *The Astronomer and the Witch: Johannes Kepler's Fight for his Mother*, Oxford University Press, 2015.

¹⁴¹ Larner, Christina, *Enemies of God: the witch-hunt in Scotland*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, Md, 1981, σ.92- 94

ήταν σχετικά με το φύλο (sex related) και όχι συγκεκριμένα για το φύλο (sex specific). Ενώ θεωρούσε ότι το στερεότυπο ορίζεται από τη θηλυκότητα, θεωρούσε ότι η πρακτική της προσαγωγής σε δίκη επικεντρωνόταν στις μάγισσες και όχι στις γυναίκες. Επιπροσθέτως, οι μαρτυρίες των χωρικών στις δίκες δεν αντιπροσωπεύουν πρωτόγονες δεισιδαιμονίες, σύμφωνα με τα ευρήματά της. Η εθνολόγος-ιστορικός περιγράφει, επιτυχώς, την καλβινιστική πνευματοποίηση του Διαβόλου και του συμφώνου του με τις μάγισσες. Ωστόσο, σε άλλο σημείο επισημαίνει ότι οι γυναίκες (όχι μόνο οι εμμηνοπαυσιακές αλλά και οι μητέρες) θεωρούνται πηγή αστάθειας και κοινωνικών διαταραχών. Ο απόλυτος έλεγχος που ασκεί ο άντρας στη ζωή και το σώμα της γυναίκας διασφαλίζει την πατρότητα των τέκνων. Η γυναικεία σεξουαλικότητα είναι αδύναμη και άρα δεκτική σε ακόρεστες απολαύσεις. Μπορούσαν είτε να παρασύρουν τους άνδρες είτε να τους καταστήσουν ανίκανους, προκειμένου να ικανοποιούν τις λάγνες επιθυμίες τους σε όργια με δαίμονες, ζώα ή αποπλανημένους (μαγεμένους) άνδρες. Ο Ιάκωβος ΣΤ' της Σκωτίας και Α' της Αγγλίας μετέφερε με τον δικό του τρόπο μια εκδοχή της επικρατούσας άποψης όταν υποστήριζε γιατί οι γυναίκες ήταν πιο επιρρεπείς στη μαγεία από ό,τι οι άνδρες.¹⁴²

Η καταδίκη και η εκτέλεση της κατηγορούμενης μάγισσας, σύμφωνα με τη Larner, αφενός, συνέβαλλε στη σφυρηλάτηση της ομολογιακής συνείδησης των καλβινικών ή άλλων προτεσταντικών πληθυσμών αφετέρου, αποτελούσε το όχημα της εξουσίας και της αγιότητας του βασιλιά, προκειμένου να καθιερωθεί το θεϊκό δικαίωμα της απόλυτης συγκεντρωτικής μοναρχικής κυριαρχίας. Σε αντίθεση με το μοντέλο «από τα κάτω προς τα πάνω», τεκμηριώνει τα ισχυρά επιχειρήματα της θέσης από τα «πάνω προς τα κάτω». Εξετάζει ως ενιαίο σύστημα αλληλοσυσχετίσεων, τις ορθολογικές κατηχητικές αιτιάσεις του προτεσταντισμού, το δικαίωμα του στέμματος να επιβάλλεται ως λυτρωτής, τη διαμόρφωση του δαιμονικού συμφώνου και το προβιομηχανικό κλίμα της πειθαρχίας. Η δαιμονική μαγεία είναι γυναικείο έγκλημα εσχάτης προδοσίας με κώδικες, καταστατικά και δικαστικές διαδικασίες, το οποίο ξεκινά το 1563 και θεωρείται μη ποινικά τιμωρητέο το 1736, σχεδόν δυο αιώνες μετά.

Το ερμηνευτικό σχήμα της Larner εστιάζει στη σημασία της πολιτικής ιδεολογίας της συμμόρφωσης και της πειθαρχίας από τα μεταρρυθμιστικά θεϊκά καθεστώτα, ως απαραίτητων πυλώνων της ισχύος τους και του αυξημένου, θεολογικά

¹⁴² Larner, Christina, ό.π., σ. 93

νομιμοποιημένου ηθικού ελέγχου, ώστε να επιβληθεί το θέλημα του Θεού στον λαό. Απομακρύνεται από τις φεμινιστικές αναλύσεις και κυρίως από όσες θεωρεί ότι καθιστούν το φύλο ως ταυτολογία. Τέλος, επισημαίνει πως η μαρξιστική ή η κοινωνιολογική-ανθρωπολογική άποψη που ισχυρίζεται πως διώχθηκαν μόνο φτωχές γυναίκες είναι ανακριβής. Το ποσοστό των γυναικών που προέρχονται από τις ελίτ και διώχθηκαν ως μάγισσες είναι μικρό γιατί μικρή είναι και η παρουσία τους στην κοινωνική διαστρωμάτωση.

Ο ακαδημαϊκός αντίλογος έρχεται από την έρευνα του ιστορικού ανθρωπολόγου Willem de Blécourt που εντοπίζει ορισμένες ασυνέπειες στη θέση της Larner, καθώς ο ίδιος εκτιμά ότι τα συμπεράσματά της συχνά παρατίθενται εκτός πλαισίου. Επιπλέον, θεωρεί ότι οι αποφάνσεις της έχουν εργαλειοποιηθεί επιλεκτικά από άνδρες ιστορικούς. Όπως υποστηρίζει, η κατά τα άλλα αξιολογική και διαφωτιστική ερευνητική προσπάθεια της Larner, με τον διαχωρισμό μεταξύ του «συγκεκριμένα για το φύλο» από το «σχετικά με το φύλο», έχει συμβάλλει σε μια (σκόπιμη) παρεξήγηση μεταξύ των (κυρίως ανδρών) μελετητών της μαγείας (οι οποίοι ασχολούνται, σύμφωνα με την ιστοριογραφική παράδοση, κυρίως με τα δικαστικά αρχεία) και των φεμινιστικών προσεγγίσεων, με αποτέλεσμα να μην έχουν ενσωματωθεί επαρκώς οι φεμινιστικές θέσεις στη διερεύνηση του φαινομένου. Για τον Blécourt, η επιδιωκόμενη διαφοροποίηση μεταξύ στερεοτυπικών μαγισσών και γυναικών είναι τεχνητή. Η δύναμη των στερεοτύπων, συμπεριλαμβανομένων των στερεοτύπων των μαγισσών, έγκειται κυρίως στην εφαρμογή τους. Ως μέρος της ανθρώπινης δράσης, έχουν νόημα μόνο όταν γίνονται εμφανή, όταν τοποθετούνται σε συγκεκριμένες περιστάσεις. Παρ' όλη την έμφαση που έδωσε η Larner στην ορθολογικοποιημένη έρευνα του Κυνηγιού Μαγισσών, στο συγκεκριμένο σημείο απέτυχε να αναγνωρίσει την προτεραιότητα των πρακτικών αποτελεσμάτων της εγκαθίδρυσης των στερεοτύπων. Οι φεμινιστικές αναλύσεις απαντούν σε αρκετά από αυτά τα ζητήματα αλλά επικρίνονται ότι παραμελούν τις αρχειακές πηγές. Θα συμφωνήσουμε με την διαπίστώσή του ότι πανομοιότυπη αποδοκιμασία προέρχεται ακόμα και από πολλές mainstream φεμινίστριες ιστορικούς. Όπως αναρωτιέται ο Blécourt:

*Για ορισμένους ερευνητές της μαγείας, η αποδοχή της πατριαρχίας στο παρελθόν φαίνεται να ισοδυναμεί με την αποδοχή ότι συνεχίζεται και σήμερα. Μήπως αυτό θα έθετε σε κίνδυνο τη δική τους ταυτότητα;*¹⁴³

Επιβεβαιώνουμε ότι ο ερευνητής είναι πράγματι ακριβής στην αιτιολόγησή του περί εργαλειοποίησης και επιλεκτικής χρήσης των επιχειρημάτων της Larner. Οι σχετιζόμενες με την έρευνά της αναφορές από την κυρίαρχη ιστοριογραφία περιορίζονται στην έννοια του «σχετικά με το φύλο», αγνοώντας για παράδειγμα ότι στη συνέχεια, η ίδια ιστορικός αναφέρει πως οι μάγισσες διώκονται ως γυναίκες ή τουλάχιστον ως γυναίκες που δεν ανταποκρίνονται στο ανδρικό μοντέλο για τη γυναικεία συμπεριφορά.¹⁴⁴ Ο Blécourt αναδεικνύει και ένα άλλο σοβαρό πρόβλημα που προέκυψε από την αντίδραση των αγγλόφωνων ιστορικών της μαγείας που ενοχλημένοι από τις φεμινιστικές αιτιάσεις επέμειναν στο αντιφεμινιστικό και ισχνό επεξηγηματικό επιχείρημα ότι οι μάρτυρες στη δίκη εναντίον της μάγισσας ήταν σε αρκετές περιπτώσεις στην πλειοψηφία τους άλλες γυναίκες. Ελπίζοντας ότι τον 21^ο αιώνα, οι έρευνες θα σταθούν με περισσότερη σοβαρότητα απέναντι στο ερώτημα της εννοιολογικά πολύπλοκης ταυτότητας της μάγισσας, τονίζει τις επιδράσεις των ελίτ μέσω της δαιμονολογίας, η οποία για να γίνει οικεία στους αγροτικούς πληθυσμούς δανειζόταν όρους, συνειρμούς και ταυτοποιήσεις από τις κατά περιοχές λαϊκές δοξασίες. Επιπλέον, επισημαίνει τον ρόλο των επαγγελματιών λαϊκών κατηγορών και ενόρκων που ήταν αποκλειστικά άνδρες.

Σύμφωνα με τα συμπεράσματα του Blécourt, η ύπαρξη ανδρών δαιμονικών μάγων, ανεξαρτήτως ποσότητας, υπονομεύει την εικόνα της μάγισσας ως γυναικείας μορφής και θολώνει την ερευνητική διαδικασία. *Σε μια έμφυλη κοινωνία η ιδέα μιας μη έμφυλης μάγισσας είναι απλώς αδιανόητη*, λέει χαρακτηριστικά. Άλλωστε, οι κατηγορούμενοι άνδρες μάγοι ήταν είτε υποστηρικτικοί συγγενείς με τις μάγισσες είτε επανειλημμένως παραβατικοί και σεσημασμένοι είτε πολιτικοί και θρησκευτικοί αντίπαλοι, είτε «θηλυκοποιημένοι» σύμφωνα με τα αυστηρά πρότυπα της αρρενωπότητας, είτε ξαφνικά εμπλεκόμενοι στην επιβεβλημένη αλυσίδα των αλληπάλληλων καταγγελιών. Όπως καταλήγει, σε όλες τις ευρωπαϊκές περιοχές που κατηγορήθηκαν άνδρες ενώ η πλειοψηφία των κατηγορουμένων ήταν γυναίκες,

¹⁴³ Blécourt, Willem de, *The Making of the Female Witch: Reflections on Witchcraft and Gender in the Early Modern Period*, Blackwell Publishers Ltd, Gender and History Journal, V. 12, Issue 2, 2000, σ. 287-309

¹⁴⁴ Larner, Christina, ό.π. σ. 94

παρατηρούμε πως υπήρξε σαφής έλεγχος από τις αρχές για τη μείωση τόσο των κατηγοριών όσο και των εκτελέσεων εις βάρος των ανδρών.

Λίγο παλαιότερα, η Anne Llewellyn Barstow, καθηγήτρια ιστορίας και φιλοσοφίας, ορθά επισημαίνει πως λιγότερα έχουν γραφτεί για τα θύματα (στην πλειοψηφία τους γυναίκες) από ό,τι για τους άνδρες θύτες.¹⁴⁵ Η Barstow υποστηρίζει ότι το φύλο καθόρισε το έγκλημα, του οποίου τα χαρακτηριστικά σχηματίστηκαν με βάση την κυρίαρχη εικόνα για τη γυναίκα. Συνεπώς, κατά αυτόν τον τρόπο διαμορφώθηκαν οι διώξεις και οι τιμωρίες. Στην έρευνά της, προσφέρει μια εξαιρετική επισκόπηση παλαιότερων ερμηνειών –παρότι δέχθηκε πολλές κριτικές για τα μεθοδολογικά εργαλεία της. Το ενδιαφέρον της στρέφεται στη χωροχρονική ιστορία του μισογυνισμού και εκφράζει την άποψη ότι το Κυνήγι Μαγισσών συνιστά κορύφωση των μισογυνικών πεποιθήσεων και όχι μια ανεξήγητη παρεκτροπή. Προχωρά επίσης σε μια πολυσυζητημένη διαπίστωση: η υπέρμετρη θηλυκοποίηση της φροντίδας και της αναπαραγωγικής διαδικασίας συμβαίνει ταυτόχρονα με την ποινικοποίηση της φτώχειας. Η Barstow καταγγέλλει ότι ο ακαδημαϊκός κανόνας αρνείται να αναγνωρίσει τον γυναικείο πληθυσμό ως κοινωνικό σώμα της πρώιμης νεωτερικότητας, και ως εκ τούτου, δεν μπορούν να εντοπίσουν τον μισογυνισμό της περιόδου.¹⁴⁶

Η Marianne Hester, απορρίπτοντας τον προαναφερόμενο διαχωρισμό της Lerner, αφού δεν επιτρέπει ή δεν εστιάζει στην υλική επίπτωση των στερεοτυπικών πεποιθήσεων της ταύτισης της μάγισσας με τη γυναίκα, εντάσσει το Κυνήγι Μαγισσών στο σχήμα που θέλει την ανδρική σεξουαλικότητα ως μέσο κοινωνικού ελέγχου εις βάρος των γυναικών. Στο βιβλίο της *Lewd Women and Wicked Witches*, το οποίο πλαισιώνεται από τα αιτήματα του επαναστατικού φεμινισμού (revolutionary feminism)¹⁴⁷ εντοπίζει τους μετασχηματισμούς των κοινωνικών δομών

¹⁴⁵ Barstow, Anne Llewellyn, *Witchcraze: A New History of the European Witch Hunts*, Pandora/Harper Collins, London, 1994, σ. 58

¹⁴⁶ Barstow, Anne Llewellyn, *On Studying Witchcraft as Women's History: A Historiography of the European Witch Prosecutions*, στο *New Perspectives on Witchcraft, Magic, and Demonology*, Vol. IV: *Gender and Witchcraft*, ed. Brian P. Levack, Routledge, New York, 2001.

¹⁴⁷ Η Hester εξελίσσει μεθοδολογικά τον ριζοσπαστικό φεμινισμό απαλλάσσοντάς τον από τις πρώιμες υπερβολικές προτάσεις του. Παράλληλα, απομακρύνεται από τον μαρξιστικό φεμινισμό, καθώς ο τελευταίος παρότι αναγνωρίζει τον ανδρικό προσανατολισμό του μαρξισμού εξακολουθεί να αναφέρεται στην καταπίεση των γυναικών ως άμεσα συνδεδεμένης με το πλαίσιο των παραγωγικών σχέσεων και της «αναπαραγωγής», ισχυριζόμενος ότι όταν καταρρεύσουν οι οικονομικές ταξικές ανισότητες του καπιταλισμού, οι γυναίκες θα απελευθερωθούν. Ο επαναστατικός φεμινισμός (Revolutionary Feminism) της Hester (εμπνευσμένος από τα ριζοσπαστικά

και σχέσεων, στους οποίους έχουμε προαναφερθεί και διαπιστώνει την εφαρμογή ενός καθορισμένου πλαισίου των ανδρικών και γυναικείων ρόλων. Στο νέο αυστηρό πλαίσιο οι οικονομικές, πολιτικές, νομικές, ιδεολογικές και θρησκευτικές νόρμες δημιούργησαν ένα πλέγμα που επέτρεψε ή προκάλεσε τις διώξεις για την άσκηση μαγείας. Υποστηρίζει ότι με δεδομένη τη δίωξη που αφορούσε κυρίως ή αποκλειστικά τις γυναίκες κατά τη διάρκεια του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, στην ηπειρωτική Ευρώπη, την Αγγλία, τη Σκωτία και τις σκανδιναβικές χώρες, το Κυνήγι Μαγισσών αποτέλεσε μια προσπάθεια διατήρησης και αποκατάστασης της ανδρικής υπεροχής.

Η επαναστατική φεμινιστική προσέγγιση διεκδικεί, κατά την Hester, να αποδείξει πως σε μια ανδροκρατική κοινωνία, η γυναικεία σεξουαλικότητα κατασκευάζεται με πολύ συγκεκριμένο τρόπο, κατά περιόδους, με τη χρήση ή την απειλή της βίας. Η κατηγορία της μαγείας ως κοινωνικο-ιστορικό προϊόν δεν ήταν τίποτα άλλο παρά μια συγκεκριμένη μορφή κοινωνικού ελέγχου επί των γυναικών. Είναι χρήσιμο να εξεταστούν οι εργασίες των αντισεξιστών ανδρών ιστοριογράφων, καθώς προσπαθούν από την πλευρά τους να υπερβούν τις κοινωνικές κατασκευές του φύλου.¹⁴⁸ Η ατέρμονη συζήτηση μεταξύ των ιστορικών για το αν το Κυνήγι Μαγισσών είναι σχετικό με το σεξουαλικό φύλο (sex related) ή ειδικό για το φύλο (sex specific) πρέπει να εξασθενήσει, καθώς χρειάζεται μια πιο εκλεπτυσμένη ανάλυση που θα εστιάζει στις σχέσεις ανδρών-γυναικών. Το στερεότυπο της γυναίκας μάγισσας δεν αναπτύχθηκε τυχαία. Εμφανίζει τα χαρακτηριστικά ενός ανδροκρατούμενου δυτικού κόσμου, τα οποία διαμόρφωναν τις κοινωνικές δομές και τον δημόσιο λόγο σε πολλά και διαφορετικά επίπεδα. Οι γυναίκες ήταν υποδεέστερες

φεμινιστικά κινήματα της δεκαετίας του 1970, στην Αμερική αν και δικαίως κατά τη γνώμη μου επικρίνει ή αναθεωρεί αρκετές θέσεις τους που ακούσια δικαιολογούν τη φροϋδική ανάλυση ή τις βικτωριανές προσλαμβάνουσες) εκκινεί επίσης από τις κοινωνικές δομές αλλά υπερβαίνει τις οριοθετήσεις της μαρξιστικής θέσης. Δεισδύει στον κόσμο της γυναικείας εμπειρίας και υποστηρίζει ότι υπάρχει η ανάγκη του προσανατολισμού των αναλύσεων που θα επικεντρώνονται στη γυναίκα, καθώς μαίνεται μια κοινωνική σύγκρουση μεταξύ ανδρών και γυναικών. Όπως επισημαίνει, ο ανδρικός έλεγχος επί των γυναικών αποτελεί τον αρχαιότερο και θεμελιώδη λίθο των κυριαρχικών δομών. Υιοθετεί το σύνθημα «Το προσωπικό είναι πολιτικό», καθώς το νόημά του δικαιώνεται από τις διαστρεβλωμένες και διαμεσολαβημένες εμπειρίες των γυναικών και αναδεικνύει το γεγονός πως από την ανδροκρατούμενη κοινωνία προκύπτουν άλλες μορφές εκμετάλλευσης και καταπίεσης, όπως ο ρατσισμός, ο καπιταλισμός, ο ιμπεριαλισμός κ.λπ., έτσι ώστε "οι άνδρες να κυριαρχούν στις γυναίκες, και λίγοι άνδρες να κυριαρχούν στους υπόλοιπους" Hester, Marianne, *Lewd Women Wicked Witches-A study of dynamics of male domination*, Routledge, London, N.Y., 1992, σ. 119, 33-34

¹⁴⁸ Hester, Marianne, όπ., σ. 80, 107

από τους άνδρες και η διαιωνιζόμενη ανισότητα των φύλων προωθεί κατά περιόδους μεταβαλλόμενους μηχανισμούς των καταπιεστικών μοχλών της σεξουαλικοποίησης ή «ερωτικοποίησης» της θηλυκότητας.

Στη σκέψη της Herster, κατά την πρώιμη νεωτερική Ευρώπη, η γυναικεία σεξουαλικότητα ως απείθαρχη, λάγνα και ακόρεστη, η οποία διαφοροποιούσε το γυναικείο σώμα από το ανδρικό, επισημαινόταν και απεικονιζόταν συστηματικά στα φυλλάδια και τις πραγματείες. Με ιδιαίτερη θέρμη, την ίδια ανδροκρατούμενη προκατάληψη επαναλάμβαναν τα έντυπα και τα έργα περί δαιμονικής μαγείας. Την ίδια στιγμή, η αποκλίνουσα γυναίκα (είτε εκούσια είτε ακούσια λόγω συνθηκών) από το πρότυπο της ελεγχόμενης από τον άνδρα, οπωσδήποτε έγγαμης αναπαραγωγικής σεξουαλικής δραστηριότητας αποτελούσε παράδειγμα τάσης προς την αμαρτία και τη συμμαχία με τον διάβολο. Το ανδροκρατικό ελεγκτικό πλαίσιο έθετε τα όρια και τα πρότυπα της υπάκουης γυναικείας συμπεριφοράς. Όποια γυναίκα δεν συνθηκολογούσε ή δεν μπορούσε να ανταποκριθεί σε αυτές τις οριοθετήσεις λόγω ηλικίας ή κοινωνικής θέσης ή ανταγωνιζόταν τον άνδρα σε επαγγελματικούς τομείς στην αναδυόμενη οικονομία (όπως ζυθοποιία, βοτανοθεραπεία, αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή, εμπόριο κ.λπ.) ή στα περιουσιακά στοιχεία (ως μοναδική κληρονόμος) ήταν, σε αρκετές περιπτώσεις υποψήφια κατηγορούμενη για μαγεία. Η Hester καταλήγει στις βίαιες έμφυλες διχοτομήσεις των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων, αποδίδοντας στο Κυνήγι Μαγισσών τον ρόλο του βασικού εργαλείου ανασυγκρότησης και διατήρησης της ανδρικής εξουσίας.¹⁴⁹

Πρόσφατες έρευνες σχετικά με τους κώδικες υπακοής και τις στάσεις απέναντι στην εξουσία στην πρώιμη σύγχρονη Αγγλία επικεντρώνονται σε πολιτικές και θρησκευτικές επιταγές, οι οποίες ανήγαγαν την αφοσίωση και τη συμμόρφωση σε μείζονα ζητήματα, καθώς αλληλεπιδρούσαν με δραστικό τρόπο με τις κοινωνικές, πολιτιστικές παραμέτρους. Για την κατανόηση της κοινωνικής και πολιτισμικής δυναμικής της υπακοής στην πρώιμη νεωτερικότητα, ανατρέχουμε στις εξουσιαστικές δομές και τις ιεραρχικές σηματοδοτήσεις του σεβασμού, όπως διαρθρώνονται στο οικογενειακό περιβάλλον. Οι ανδροκρατικές οικογενειακές σχέσεις ήταν θεμελιώδους σημασίας, επειδή αντικατόπτριζαν τη δομή της εξουσίας

¹⁴⁹ Hester, Marianne, *Patriarchal reconstruction and witch hunting στο Witchcraft in Early Modern Europe: Studies in Culture and Belief*, ed. by Jonathan Barry, Marianne Hester, Gareth Roberts, Past and Present Publications, 2013, σ. 288-306

του κράτους και την υποταγή στο στέμμα και τους αξιωματούχους του. Η Ελισάβετ αυτοχαρακτηριζόταν ως η φυσική μητέρα των υπηκόων της και ο Ιάκωβος ως πατέρας του λαού.¹⁵⁰

Συνεπώς, η γυναίκα επιβαλλόταν να περιοριστεί υποταγμένη στην οικία του *pater familias*, κυρίαρχο γνώρισμα της μεταγενέστερης νεωτερικής Ευρώπης, το οποίο μας επιτρέπει να δούμε την προνεωτερική περίοδο ως μετάβαση στη νεωτερικότητα. Αργότερα, στον Αιώνα των Φώτων, τον 18^ο και στον βικτωριανό 19^ο αιώνα, οι πεφωτισμένοι Ευρωπαίοι φιλόσοφοι (όπως ήδη αναφέραμε παραπάνω) θα συνεχίσουν την παράδοση της γυναικείας μειονεξίας ως προς την ηθική ολοκλήρωση, με αποτέλεσμα να μιλούν για οικουμενικές αλήθειες, για αντικειμενικότητα και πρόοδο, κάνοντας λόγο για τον Άνθρωπο ή για το δρων υποκείμενο, το οποίο ωστόσο ταυτίζεται με τον μέσο λευκό άνδρα.

Το κανονιστικό πρότυπο της γυναικείας υπάκουης συμπεριφοράς και του ανάλογου ύφους εδράζεται στις καλβινικές επιρροές του αγγλικανισμού (ο οποίος συμπεριλάμβανε και πρότυπα του καθολικισμού) και στην αυστηρή ομολογία στην Αγία Γραφή. Στον ιουδαϊσμό, η γυναίκα είναι σαφώς κατώτερη, το ίδιο βέβαια και στην αριστοτελική φυσική ιστορία αλλά ο Παύλος δίνει και γι' αυτό σαφείς εντολές:

Α Κορ. 14,34 Ὡς ἐν πάσαις ταῖς ἐκκλησίαις τῶν ἁγίων, αἱ γυναῖκες ὡμῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις σιγάτωσαν· οὐ γὰρ ἐπιτέτραπται αὐταῖς λαλεῖν. ἀλλ' ὑποτάσσεσθαι, καθὼς καὶ ὁ νόμος λέγει. Α Κορ. 14,35 εἰ δέ τι μαθεῖν θέλουσιν, ἐν οἴκῳ τοὺς ἰδίους ἄνδρας ἐπερωτάτωσαν· αἰσχρὸν γάρ ἐστι γυναιξὶν ἐν ἐκκλησίᾳ λαλεῖν. Εφ. 5,23 ὅτι ὁ ἀνὴρ ἐστι κεφαλὴ τῆς γυναικός, ὡς καὶ ὁ Χριστὸς κεφαλὴ τῆς ἐκκλησίας, καὶ αὐτὸς ἐστι σωτὴρ τοῦ σώματος

Στη διάρκεια της έρευνάς μας, ανακαλύπτουμε ότι οι Αμερικανοί/ες ερευνητές/ερευνήτριες αποκαλύπτουν πτυχές του Κυνηγιού Μαγισσών –όπως αυτό μεταφέρθηκε στις αγγλικές αποικίες του Νέου Κόσμου– με εξαιρετικά παραδείγματα και προσεγγίσεις.

Μια τέτοια ενδιαφέρουσα και διαφωτιστική ανάλυση ανήκει στην Carol Karlsen, η οποία στο έργο της *The Devil in the Shape of a Woman*, το οποίο εστιάζει στο Κυνήγι

¹⁵⁰ Daybell, James, *Gender, Obedience, and Authority in Sixteenth-Century Women's Letters*, *The Sixteenth Century Journal*, vol. 41, no. 1, 2010, σ.. 49–67. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/27867637>.

των Μαγισσών στη Νέα Αγγλία, επισημαίνει στην ουσία, πως οι αντιλήψεις των αποίκων για τη δαιμονική μαγεία προήλθαν και βρίσκονταν σε διαρκή επαφή με τη μητέρα Αγγλία παρά τους πολιτικούς τριγμούς. Οι άποικοι ήταν ήδη εκπαιδευμένοι από τις αγγλικές πόλεις και χωριά για το προφίλ της μάγισσας, τις πρακτικές της μαύρης μαγείας, πώς διέθεταν τις υπερφυσικές δυνάμεις από τον αφέντη τους τον διάβολο, πώς να τις εντοπίζουν και πώς να τις εξοντώνουν. Μετέφεραν επίσης την πεποίθηση, η οποία όριζε τη δυσπιστία προς τις μάγισσες ως ύποπτη αφού αμφισβητούσε την ύπαρξη του Θεού.¹⁵¹

Η Karlsen διαπιστώνει στις έρευνές της ότι, όπως στην Αγγλία έτσι και στις αγγλόφωνες αποικίες του Νέου Κόσμου, το προφίλ της μάγισσας παρέπεμπε στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα. Τροφοί, υπηρέτριες, σκλάβες, φροντίστριες ηλικιωμένων, εποχικές εργάτριες, χήρες όλες ζούσαν στην εξαθλίωση. Στις δομημένες οικογένειες κατά τα πρότυπα της εποχής και σύμφωνα με τις ανάλογες νομοθεσίες, τα οικονομικά ζητήματα της γυναίκας τα χειριζόταν αποκλειστικά ο άντρας (πατέρας, σύζυγος, γιος, θεός κ.λπ.). Στην αναζήτηση της ταυτότητας των μαγισσών στην Αγγλία και την Ευρώπη ακόμα και σήμερα οι ιστορικοί ανατρέχουν στα σημαντικά ευρήματα των Thomas και Macfarlane, όπως ήδη έχουμε αναφέρει.

Ωστόσο, η Karlsen μας θυμίζει πως όταν οι γυναίκες προέρχονταν από μεσαίες και ανώτερες τάξεις και άλλαζε η οικογενειακή τους κατάσταση, με αποτέλεσμα να βρεθούν σε δυσχερή οικονομική θέση, καθίσταντο το ίδιο ευάλωτες στην κατηγορία της μαγείας. Επίσης, σε αρκετές περιπτώσεις όταν προσέρχονταν στις δικαστικές αίθουσες ως κατηγορούμενες, ζητούσαν από τα δικαστήρια να τους επιτραπεί η διαχείριση των περιουσιακών στοιχείων τους που είχαν περάσει στα χέρια άλλων ανδρών συγγενών μετά την απώλεια του πατέρα ή του συζύγου, προκειμένου να πληρώσουν, συν τοις άλλοις, τα έξοδα της δίκης. Αυτό συνήθως απαγορευόταν, με συνέπεια να παραμένουν στη φυλακή ακόμα και όταν αθωνόνταν. Στις πιο εύπορες οικογένειες που ασκούσαν επιρροή, οι κατηγορούμενες, που βρίσκονταν υπό την προστασία των ανδρικών μελών του οικογενειακού περιβάλλοντος, είτε αγνοούσαν τις κατηγορίες είτε φυγαδεύονταν μέχρι να αποκλιμακωθούν οι εντάσεις.¹⁵²

¹⁵¹ Karlsen, Carol, *The Devil in the Shape of a Woman – Witchcraft in Colonial New England*, W. W. Norton & Company, New York, London, 1998, chap.I.

¹⁵² Karlsen, ό.π., chap. III

Υποθέτουμε, συνεπώς, ότι οι αλυσιδωτές κατηγορίες που προέκυπταν από τις απάνθρωπες ανακριτικές διαδικασίες, κατά τις οποίες η κατηγορουμένη υποχρεωνόταν να κατονομάσει τις υπόλοιπες μάγισσες του σατανικού κύκλου, άγγιζαν σε αρκετές περιπτώσεις γυναίκες ή κόρες ευγενών και εύπορων ανδρών. Οι καταγγελίες, σε μερικές περιπτώσεις, ίσως είχαν εκδικητικό χαρακτήρα από την φτώχη και ταλαιπωρημένη κατηγορουμένη. Η σταδιακή πτώση των διώξεων είναι σαφώς πολυπαραγοντικό φαινόμενο. Ο συνδυασμός πολλών αιτιών οδήγησε στο να λάβει ένα τέλος το Κυνήγι μαγισσών. Ο συγκεκριμένος παράγοντας έπαιξε τον δικό του ρόλο. Επίσης, οι διώξεις σταμάτησαν όταν είχαν επιβληθεί και με αναγκασμούς εφαρμοστεί πιο οργανωμένα πλέον η ηθική ανωτερότητα του άνδρα και ο απλοϊκός λειτουργικός χαρακτήρας της γυναικείας φύσης (προς όφελος της ανδρικής υπόστασης), καθορίζοντας τον ρόλο της γυναίκας ως τροφού των παιδιών που θα φέρει στον κόσμο για την οικογένεια και το πρώιμο κράτος, καθώς και ως φυσικού και συναισθηματικού υποστηρίγματος για τον άνδρα. Η γυναίκα δεσμεύεται με τον ιδιωτικό χώρο, αφού ο άνδρας διεκδικεί τον δημόσιο, σχήμα που συναντούμε στους νεωτερικούς αιώνες 18^ο και 19^ο.

Θυμόμαστε την Alison Jaggar να περιγράφει:

*Η υποβάθμιση του γυναικείου λόγου σχετίζεται άμεσα με την υποβάθμιση της γυναικείας νόησης και συνεπώς, της ηθικής υπόστασης της γυναίκας, η οποία πλησιάζει περισσότερο τα ζώα και απομακρύνεται από την τελειότητα του Θεού. Οι ηθικές αρμοδιότητες παραχωρήθηκαν στο ανδρικό φύλο με αποτέλεσμα να ερμηνεύεται ως απολύτως λογική η πολιτική υπεροχή των ανδρών.*¹⁵³

II.2.1. Από το North Berwick στο Salem

Καθώς αναφέραμε τις αναλύσεις δυο Αμερικανίδων φεμινιστριών ιστορικών θεωρούμε αναγκαίο, σε αυτό το σημείο, να αναφέρουμε ότι η μορφή του Cotton Mather, υψηλόβαθμου ιερέα της Βόρειας Εκκλησίας της Βοστώνης, και η εμπλοκή του στις περιβόητες βίαιες δίκες του Σάλεμ, επιβεβαιώνει τη μεταφορά του πολιτικού, οικονομικού, διανοητικού κλίματος από την Αγγλία στις αγγλικές αποικίες.

¹⁵³Alison M. Jaggar, *Feminist Ethics* στο Hugh LaFollette, *The Blackwell Guide to Ethical Theory*, Blackwell Publishing Ltd., Oxford, 2004. Αλιευμένο από τη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία της συγγραφέως της παρούσης διατριβής, Ασημακοπούλου, Έφη, ό.π., 2013

Σύγχρονοι ιστορικοί, μάλιστα, ενστερνίζονται την άποψη πως η ανάμειξή του στις δίκες πρέπει να θεωρείται ως αναπόσπαστο μέρος των πεποιθήσεών του και των έργων του. Υπεύθυνος τόσο για το κήρυγμα του λόγου του Θεού τις Κυριακές, όσο και για την καταγραφή των γεγονότων της πόλης για τα ιστορικά αρχεία, εγγονός του επιφανούς ιερέα στην περιοχή της Μασαχουσέτης Richard Mather, απόφοιτου της Οξφόρδης και του επίσης διακεκριμένου κληρικού και φιλοσόφου John Cotton, απόφοιτου του Cambridge είχε από νωρίς τα εφόδια να ασκεί μεγάλη επιρροή στο δημόσιο γίνεσθαι και τον ενημερωτικό τύπο της Βοστώνης.

Ο ίδιος, απόφοιτος της ιατρικής σχολής του Harvard με μεταπτυχιακό από το Πανεπιστήμιο της Γλασκώβης και Πρόεδρος του Harvard College, επιδίδεται στη μελέτη της φυσικής φιλοσοφίας και των νέων ιατρικών μεθόδων. Ως μέλος της Royal Society του Λονδίνου (εκλέγεται το 1713) υπερασπίζεται τις θεωρίες των Henry More, William Derham, John Ray, Thomas Burnet και του Νεύτωνα. Οι επιρροές του κυρίως από τον Joseph Glanvill αλλά και τους William Perkins και Richard Baxter είναι πλέον διαπιστωμένες. Το μοντέλο του Mather για τις δίκες του Σάλεμ¹⁵⁴ είναι η εμπειρική παρατήρηση στα σώματα των μαγισσών. Η αναζήτηση της απόδειξης βρίσκεται στις βίαιες αλλοιώσεις των σωμάτων των «μαριονετών» του διαβόλου στη διάρκεια πειραμάτων και όχι στα φασματικά γεγονότα (spectral evidences), δηλαδή σε οράματα και ονειροπολήσεις.¹⁵⁵ Μια επιστολή του προς τον δικαστή William Stoughton τον Σεπτέμβριο του 1692¹⁵⁶ δείχνει πως προετοίμασε τις δίκες, που ακολούθησαν. Ας επισημανθεί ότι ο εν λόγω δικαστής ήταν επιβολή του Mather και ορίστηκε αρχιδικαστής κατά τη δημιουργία του αρμόδιου δικαστηρίου Court of Oyer & Terminer.

¹⁵⁴ Οι δίκες του Σάλεμ της Μασαχουσέτης πραγματοποιήθηκαν από τον Φεβρουάριο 1692 μέχρι τον Μάιο του 1693. 200 άτομα κατηγορήθηκαν για την άσκηση της δαιμονικής μαγείας. Το 80% εξ αυτών ήταν γυναίκες. 30 κρίθηκαν ένοχοι, 19 οδηγήθηκαν στην αγχόνη (14 γυναίκες και 5 άνδρες).

¹⁵⁵ Mather, Cotton, *Cases of Conscience concerning evil SPIRITS Personating Men, Witchcrafts, infallible Proofs of Guilt in such as are accused with that Crime*, By Increase Mather, President of Harvard Colledge at Cambridge, and Teacher of a Church at Boston in New-England, Printed, and Sold by Bemjamin Harris at the London Coffee-House, Boston, 1693.

¹⁵⁶ Σε μια επιστολή με ημερομηνία 2 Σεπτεμβρίου 1692, ο Cotton Mather έγραψε στον δικαστή William Stoughton. Μεταξύ των αξιοσημείωτων πληροφοριών σχετικά με αυτή την επιστολή είναι ότι το χειρόγραφο του Mather αναδύθηκε και πιστοποιήθηκε μεταξύ 1978 και 1985 –κάτι που σημαίνει ότι δεν είχαν πρόσβαση οι μελετητές του για αιώνες. Η επιστολή αποτέλεσε μήλο της έριδος μεταξύ ιστορικών. Ωστόσο, οι ιστορικοί που υποστηρίζουν την αυθεντικότητά του βασίζονται στον έλεγχο του γραφικού χαρακτήρα που επαληθεύεται από άλλα χειρόγραφα του Mather. Συνεπώς, χρησιμοποιείται συχνά ως τεκμήριο και φιλοξενείται στη Βιβλιοθήκη Σπάνιων Βιβλίων και Ειδικών Συλλογών John J. Burns του Boston College. Επίσης, ψηφιακά αντίγραφα της επιστολής είναι τώρα διαθέσιμα μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου από την AAS (πρωτότυπο δακτυλογραφημένο κείμενο).

Ο Mather, στο βιβλίο του *Memorable Providences Relating to Witchcrafts and Possessions* που εκδόθηκε μόλις τρία χρόνια πριν το ξέσπασμα των διώξεων στο Σάλεμ (1689), περιγράφει πως με τη μέθοδο της προσεκτικής παρατήρησης και των πρακτικών δοκιμών, στις οποίες προέβη, ανακάλυψε τη διαβολική επιρροή (δαιμονισμός) στα παιδιά της οικογένειας Goodwin, στη Βοστώνη. Το βιβλίο θεωρήθηκε προϊόν θείας διδασκαλίας και θεϊκής προειδοποίησης ότι η Νέα Αγγλία ήταν στην πραγματικότητα ένα πεδίο μάχης με τον Σατανά. Αν και μέχρι σήμερα διερευνάται η ενεργή άμεση ανάμειξή του στις δίκες του Σάλεμ, μια επιστολή του προς τον δικαστή John Richards τον Μάιο του 1692, φαίνεται πως αντιγράφηκε και μοιράστηκε στους δικαστές με οδηγίες για την ανακριτική και δικαστική διαδικασία. Μεταξύ άλλων, προτείνει:

Παρ' όλα αυτά, υπάρχει σοβαρός λόγος να πιστεύουμε ότι πρόκειται για μια φρικτή μαγεία που προκάλεσε τα προβλήματα με τα οποία ταλαιπωρείται σήμερα το χωριό Σάλεμ- και οι ακούραστοι κόποι που χρησιμοποιούνται για τον εντοπισμό αυτής της μαγείας πρέπει να γίνουν ευχαρίστως αποδεκτοί και να επικροτηθούν από όλο αυτόν τον λαό του Θεού.[...] οτιδήποτε έχει την τάση να φέρει τις μάγισσες σε σύγχυση, είναι πιθανό να τις οδηγήσει και σε ομολογία. Εδώ οι σταυρωτές και οι γρήγορες ερωτήσεις έχουν τη χρησιμότητά τους, αλλά εκτός από αυτές, από την πλευρά μου, δεν θα ήμουν απρόθυμος να γίνει ένα πείραμα για το αν οι κατηγορούμενοι μπορούν να επαναλάβουν την προσευχή του Κυρίου ή εκείνα τα άλλα συστήματα του χριστιανισμού, τα οποία, όπως φαίνεται, οι διάβολοι συχνά κάνουν τις μάγισσες να μην μπορούν να επαναλάβουν χωρίς γελοίες φθορές ή ακρωτηριασμούς.¹⁵⁷

Για τα σημάδια του διαβόλου στα σώματα των κατηγορουμένων λέει ότι αναμφίβολα δεν είναι αδύνατο για έναν χειρουργό, όταν τα δει, να τα διακρίνει. Και όταν η απόφαση του χειρουργού είναι θετική τότε το σώμα της μάγισσας είναι δηλητηριασμένο από τα διαβολικά πνεύματα. Σε αυτή την περίπτωση, η δοκιμασία του νερού θα ήταν χρήσιμη (κολύμπι μαγισσών).

Η συγκεκριμένη μέθοδος χρησιμοποιήθηκε εκτενώς στην Αγγλία και την Αμερική του 17^{ου} αιώνα. Η πρακτική ήταν να δένουν και να βυθίζουν (swimming ή ducking a

¹⁵⁷ Cotton, Mather, *Epistle. To John Richards* IV Coll 8; Levin/MHS, May 31, 1692, https://salem.lib.virginia.edu/letters/to_richards1.html

witch) την κατηγορουμένη σε μια λίμνη νερού για να διαπιστώσουν αν βυθίζεται ή αν επιπλέει. Η βύθιση στον πυθμένα υποδήλωνε ότι η κατηγορουμένη ήταν αθώα, ενώ η επίπλευση υποδήλωνε την ένοχη ετυμηγορία. Μέχρι το τέλος του 17ου αιώνα, η προβληματική δοκιμασία κατηγορήθηκε από αρκετούς μεταγενέστερους δικαστές και στοχαστές ως επίθεση που διαπράττεται εναντίον του υποκειμένου καθώς αν πνιγόταν κατά τη διάρκεια της διαδικασίας (δήλωση απουσίας διαβολικών δυνάμεων που θα το έσωζαν), επρόκειτο για φόνο. Την ίδια βασανιστική μέθοδο πρότεινε ο -πατέρας του Mather- John Cotta.¹⁵⁸ Το 1693, ελάχιστο καιρό μετά το τέλος του κυνηγιού στο Σάλεμ, ο Mather γράφει το *Wonders of the Invisible World*. Σε αυτό υπερασπίζεται ένθερμα τις δικαστικές αποφάσεις, τις ετυμηγορίες και τη στάση του κράτους ως θεάρεστο έργο. Στις δίκες αποκαλύφθηκαν οι δυνάμεις του Σατανά και των υποτακτικών του κατά της Νέας Αγγλίας. Στηρίζει την αφήγησή του στις καταδικαστικές αποφάσεις και τις εκτελέσεις στο Σάλεμ, κάνοντας λόγο για τις μηχανορραφίες του Διαβόλου. Μάλιστα, θέτει τον εαυτό του ως κυρίαρχο πολέμαρχο εναντίον του Σατανά:

Έχω πράγματι θέσει τον εαυτό μου να εξουδετερώσω ολόκληρο το ΣΧΕΔΙΟ του Διαβόλου εναντίον της Νέας Αγγλίας, σε κάθε κλάδο του [...] Οι Νεο-Εγγλέζοι είναι ένας λαός του Θεού που εγκαταστάθηκε σε εκείνα τα εδάφη που κάποτε ήταν εδάφη του Διαβόλου- και μπορεί εύκολα να υποθέσει κανείς ότι ο Διάβολος ενοχλήθηκε υπερβολικά, όταν αντιλήφθηκε έναν τέτοιο λαό εδώ να εκπληρώνει την παλιά υπόσχεση που είχε δώσει στον Ευλογημένο Ιησού μας, ότι θα είχε τα περισσότερα μέρη της Γης στην κατοχή του.

Στη συνέχεια, κάνει αναφορά στην επιστολή του Παύλου προς Εφεσίους. Σύμφωνα με τις ομολογίες των μαγισσών, ο Διάβολος έχει δημιουργήσει έναν στρατό από μάγισσες στη χώρα, ο οποίος ενδυναμώνεται διαρκώς. Οι μάγισσες έχουν κάνει συμφωνία, αναθέτοντας στα δαιμόνια πνεύματα να πειράζουν ή να βλάπτουν τους γείτονές τους είτε σωματικά είτε οικονομικά. Σκοπός των κρυφών συναντήσεών τους

¹⁵⁸ Cotta, John, *The triall of witch-craft : shewing the true and right methode of the discovery, with a confutation of erroneous wayes / by Iohn Cotta, doctor in physicke*, Printed by George Purslowe for Samuel Rand and are to be solde at his shop, London, 1616

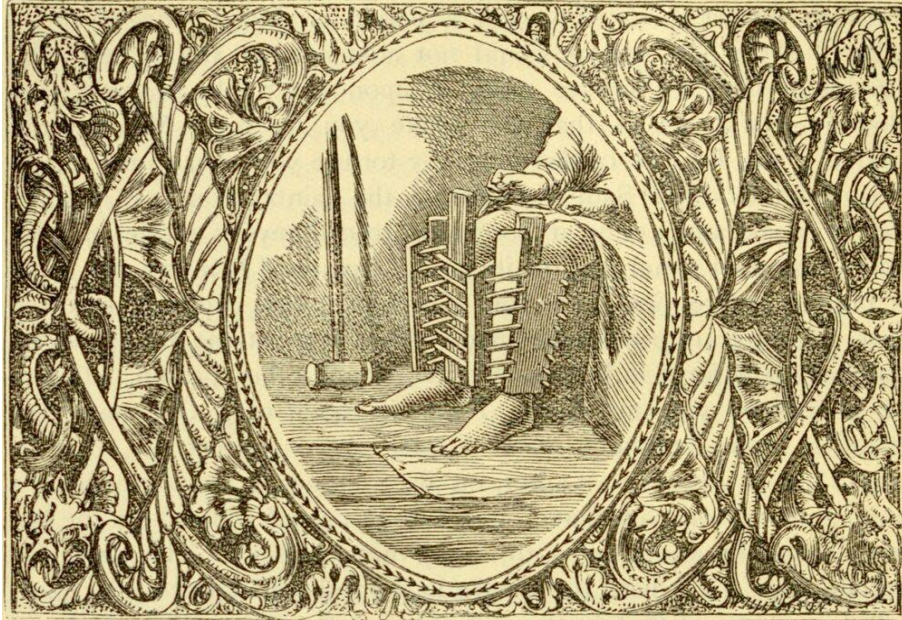
είναι να διαλύσουν τη χριστιανική θρησκεία από αυτή τη χώρα και να στήσουν στη θέση της, ίσως την πιο χυδαία διαβολή, που είδε ποτέ ο κόσμος.¹⁵⁹

Η διαβολική παρέμβαση στον φυσικό κόσμο αποτελεί προϋπόθεση για τη Δευτέρα Παρουσία του Χριστού, στη σκέψη του Mather. Οι κοινωνικές αντιθέσεις σε μια πόλη –λιμάνι που διεκδικεί τη θέση της στο νέο οικονομικό μοντέλο, εν μέσω των δυσχερειών που επέφερε ο πόλεμος μεταξύ Άγγλων και Γάλλων στη Νέα Γη, των μαχών εναντίον των γηγενών Αμερικανών στα σύνορα των περιφερειών, του πουριτανικού ή αγγλικανικού μοντέλου για τη γυναίκα αλληλεπίδρασαν με συνεπή τρόπο μεταξύ τους για να καταγραφεί ένα σκληρό Κυνήγι Μαγισσών στις αγγλόφωνες αποικίες. Ο Mather αντικατοπτρίζει ένα σύνολο πεποιθήσεων, διαπλοκών και δράσεων της οικονομικής, δικαστικής και διανοητικής ελίτ σχετικά με το Κυνήγι Μαγισσών στην Αγγλία και τη Νέα Αγγλία.

Επιστρέφοντας στο συμπέρασμα της Karlsen περί κατηγοριών εναντίον γυναικών επιφανών οικογενειών, στεκόμαστε σε μια πολύ γνωστή δίκη, η οποία διεξήχθη στη Σκωτία επί της βασιλείας του Ιακώβου ΣΤ΄ και Α΄ της Αγγλίας. Ο βασιλιάς, όπως μαρτυρούν οι πηγές, συμμετείχε ο ίδιος άμεσα στις δίκες των μαγισσών του North Berwick (1590-1592). Οι έρευνες άρχισαν να παίρνουν τη γνωστή εξέλιξη. Γυναίκες και κορίτσια (το 90% των θυμάτων ήταν γυναίκες) συνελήφθησαν και οδηγήθηκαν σε φυλακές, όπου βασανίστηκαν για να ομολογήσουν πως είχαν συμβάλει στη συνωμοσία κατά του Ιακώβου και να κατονομάσουν άλλες συνωμότριες. Μερικές

¹⁵⁹ Mather, Cotton, *The Wonders of the Invisible World: Being an Account of the TRYALS OF Several Witches, Lately Excuted in NEW-ENGLAND: And of several remarkable Curiosities there in Occurring*, by Increase Mather, D.D., President of Harvard College, John Russell Smith, Soho Square, London, 1862, σ. 4,15,16, <https://www.gutenberg.org/files/28513/28513-h/28513-h.htm> Printed first, at Bostun in New-England; and Reprinted at London, for John Dunton, at the Raven in the Poultry, 1693. Ωστόσο, η έκδοση με τίτλο: *The wonders of the invisible world. Observations as well historical as theological, upon the nature, the number, and the operations of the devils. : Accompany'd with, I. Some accounts of the grievous molestations, by daemons and witchcrafts, which have lately annoy'd the countrey; and the trials of some eminent malefactors executed upon occasion thereof: with several remarkable curiosities therein occurring. II. Some councils, directing a due improvement of the terrible things, lately done, by the unusual & amazing range of evil spirits, in our neighbourhood: & the methods to prevent the wrongs which those evil angels may intend against all sorts of people among us; especially in accusations of the innocent. III. Some conjectures upon the great events, likely to befall, the world in general, and New-England in particular; as also upon the advances of the time, when we shall see better dayes. IV. A short narrative of a late outrage committed by a knot of witches in Swedeland, very much resembling, and so far explaining, that under which our parts of America have laboured! V. The Devil discovered: in a brief discourse upon those temptations, which are the more ordinary devices of the Wicked One*, printed, and sold by Benjamin Harris, Boston, 1693, τον συνδέει άμεσα με τη μεθοδολογία του Joseph Glanvill στο *Saducismus Triumphatus*. Εξάλλου, ένα αντίτυπο βρέθηκε στη βιβλιοθήκη του Mather, όταν πέθανε το 1700. <https://quod.lib.umich.edu/e/evans/N00530.0001.001>

φορές η θέα και μόνο της φοβερής μπότας που συνέθλιβε τα πόδια του θύματος ήταν αρκετή για να αποσπάσουν μια ομολογία. Μέχρι το 1592, περισσότερα από 100 άτομα είχαν δικαστεί στο πλαίσιο του Κυνηγιού Μαγισσών του North Berwick.

The 'boot', a popular torture device. From 'The Scots Worthies', by James Howie, 1870 <https://www.nts.org.uk/stories/gladstones-land-and-the-murder-allegation>

Ο ακριβής αριθμός όσων κάηκαν στην πυρά είναι άγνωστος ωστόσο, πρόκειται για δεκάδες. Μεταξύ των κατηγορουμένων γυναικών που εκτελέστηκαν ήταν δυο μορφωμένες γυναίκες αριστοκρατικής καταγωγής, η Effie MacCalzean (σύγχρονη συμφωνημένη -στις σύγχρονες αναφορές- απόδοση του ονόματος Euphemia ή Ewfame McLÿane ή Effie Machalloun ή Euphame MacCalzean) και η Barbara Nairn.¹⁶⁰ Η MacCalzean κάηκε στις 25 Ιουνίου 1591 στο κάστρο του Εδιμβούργου, ως ένδειξη πυγμής από τον Ιάκωβο, κατηγορούμενη για την άσκηση σατανικής μαγείας με κούκλες από κερί για την πτώση του βασιλιά. Πίσω από τη συνωμοσία κρυβόταν, σύμφωνα με τον Ιάκωβο, ο πρώτος εξάδελφός του Francis Stewart, 5ος κόμης του Bothwell, Commendator του Kelso Abbey και του Coldingham Priory, Privy Counsellor και Lord High Admiral της Σκωτίας, ο οποίος τελικώς εξορίστηκε

¹⁶⁰ Normand, Lawrence & Roberts Gareth, *Witchcraft in Early Modern Scotland: James' VI's Demonology and the North Berwick Witches*, Liverpool University Press, 2000

πάμπτωχος στην Ιταλία. (ήταν και οι δύο εγγόνια του Ιακώβου Ε' της Σκωτίας). Ο Francis ήταν ο αγαπημένος ανιψιός της Μαίρης Στιούαρτ, βασίλισσας της Σκωτίας και μητέρας του Ιακώβου. Αυτή ήταν η πρώτη μεγάλη δίωξη δαιμονικής μαγείας, στην οποία ενεπλάκησαν οι βασιλικοί οίκοι της Δανίας-Νορβηγίας και της Σκωτίας. Ο Ιάκωβος, μετά από τον γάμο του με την πριγκίπισσα Άννα της Δανίας, στην Κοπεγχάγη, επέστρεψε στη Σκωτία όταν ξέσπασαν μεγάλες καταιγίδες, κατά τις οποίες το βασιλικό πλοίο κινδύνευσε να βυθιστεί. Το βασιλικό ζεύγος κατέφυγε στη Νορβηγία. Ήταν η εποχή που το γερμανικό Κυνήγι Μαγισσών είχε αναζωπυρωθεί ¹⁶¹ και τα νέα έφθαναν με καταγιστικό ρυθμό στη Δανία. Στη διαμάχη που είχαν για τον καταλογισμό ευθυνών σχετικά με την κατάσταση των πλοίων που χρησιμοποιήθηκαν για τη μεταφορά των νεόνυμφων οι υπεύθυνοι αξιωματούχοι, εντέλει, η ευθύνη αποδόθηκε στο πρόσωπο της γυναίκας ενός Δανού αξιωματούχου της Κοπεγχάγης, την οποία σε προγενέστερο χρόνο είχε προσβάλει η πριγκίπισσα. Οι δίκες των μαγισσών της Κοπεγχάγης διεξήχθησαν τον Ιούλιο του 1590. Μεταξύ των θυμάτων ήταν και η σύζυγος του δημάρχου του Helsingor. Μετά από φρικτά βασανιστήρια, επτά Δανές ομολόγησαν την ενοχή τους για την αποστολή δαιμόνων στο πλοίο. Ο Ιάκωβος, όταν επέστρεψε, αναζήτησε με μανία τις εγχώριες μάγισσες που ήθελαν την καταστροφή του. Ταυτόχρονα, έγραφε τη μισογυνική δαιμονολογία του.

II. 2.2. Νεότερες και συμπεριληπτικές φεμινιστικές ερμηνείες και η διαλεκτική με τον ριζοσπαστικό φεμινισμό

Η ψύχραιμη ματιά της ιστορικού Diane Purkiss παίρνει αποστάσεις τόσο από τις αποκαλούμενες ουσιοκρατικές προτάσεις του κινηματικού ριζοσπαστικού

¹⁶¹ The Witch Trials of Trier (1581-1593), στο Trier, καθολικό πριγκιπάτο της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, 500 έως 1000 άτομα, σε σύνολο 6.000 κατηγορουμένων, στη συντριπτική πλειοψηφία τους γυναίκες, καταδικάστηκαν σε θάνατο στην πυρά με την κατηγορία ότι ασκούσαν δαιμονική μαγεία εις βάρος ανδρών και παιδιών. Οι γυναίκες, όπως περιγράφονται στα πρακτικά των δικών ως σκλάβες των συναισθημάτων τους και της άλογης φύσης τους είχαν την τάση να δεσμεύονται με τη διαβολική μαγεία. Είναι αναμφισβήτητο ότι τόσο οι προτεσταντικές όσο και οι καθολικές κυβερνήσεις συναγωνίζονταν σε κάποιες περιοχές της Ευρώπης στα σκληρά βασανιστήρια και στις διώξεις των μαγισσών. Ωστόσο, σε κρατίδια που έφθαναν σε έκταση πάνω από τη μισή Γερμανία, ο προτεσταντισμός είχε ήδη εγκαθιδρυθεί και χρονικά, ο πρώτος πανικός με μεγάλες διώξεις σημειώθηκαν στο μικρό λουθηρανικό κρατίδιο του Mecklenburg. Πάνω από χίλιες νομικές γνωμοδοτήσεις για μαύρη μαγεία διασώζονται μόνο από αυτή την περιοχή. Βλ. Midelfort, E., *Witch Hunting in Southwestern Germany, 1562-1684*, Stanford University Press, California, 1972 και Ankarloo, Bengt-Clark Stuart,-Monter, William, *Witchcraft and Magic in Europe, Volume 4. The Period of the Witch Trials*, The Athlone Press, London, 2002

φεμινισμού, που έφτασε στο συμπέρασμα των “Burning Times” λόγω επιβολής μαζικά διαχυμένων προτύπων ανδρικής βίας όσο και από τη μεταδιαφοτιστική ανδροκρατούμενη εμπειρική νοοτροπία των ανδρών ακαδημαϊκών ιστορικών. Η κοινότητα των ανδρών ακαδημαϊκών, εξαιτίας του γεγονότος ότι η μαγεία συνδέεται με υπερφυσικά ζητήματα είτε αρνείται να εξετάσει ενδελεχώς και να κατανοήσει το φαινόμενο του Κυνηγιού Μαγισσών με όλες τις παραμέτρους του, αποφεύγοντας να αναγνωρίσει έτσι τις πεποιθήσεις της πρώιμης νεότερης Ευρώπης είτε μένει προσκολλημένη στη βαρύτητα των εμπειρικών αποδείξεων, αδυνατώντας να ανιχνεύσει τον ρόλο του φύλου μέσα στις προσκομιζόμενες αποδείξεις. Από την άλλη πλευρά, η Purkiss, χρησιμοποιώντας ως πηγές της τις αγγλικές δίκες, υποστηρίζει ότι οι ομολογίες ορισμένων γυναικών που κατηγορήθηκαν αποτελούσαν μια φαντασίωση της *αντι-νοικοκυράς* ή της *αντι-μητέρας*, που τους επέτρεπε να διαχειριστούν τους μύχιους φόβους και τις βαθιές ανησυχίες του νοικοκυριού και της μητρότητας.¹⁶² Επιπλέον διακρίνει τη συσσώρευση φοβικών στοιχείων στο συλλογικό φαντασιακό, οι οποίοι επικεντρώνονται στο μολυσματικό αντιμητρικό σώμα της μάγισσας. Η ίδια κατηγορεί τις θεωρητικούς του ριζοσπαστικού φεμινισμού ότι ταυτίζονται με τα θύματα του Κυνηγιού Μαγισσών και ότι υιοθέτησαν, άκριτα, κυρίως γοθτικούς και βικτωριανούς μύθους περί εκατομμυρίων εκτελέσεων παγανιστριών ιερειών ή πρώιμων φεμινιστριών αγωνιστριών χωρίς τα απαιτούμενα τεκμήρια, που θα επιβεβαίωναν τέτοιους ισχυρισμούς. Η απροκατάληπτη θεωρία της Purkiss βοήθησε πολύ κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας στην κατανόηση των έμφυλων διαστάσεων των πολυκύμαντων διώξεων. Ωστόσο, από την πλευρά μας, θεωρούμε ότι η συνεχιζόμενη, μέχρι σήμερα, κριτική στα κινήματα της δεκαετίας του 1970, υποκρύπτει ακούσια και όχι σκόπιμα, μια αναχρονιστική ανάγνωση. Αν τοποθετήσουμε τα ριζοσπαστικά φεμινιστικά κινήματα των ιδιαίτερων δεκαετιών 1960 και 1970, στο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής τους, θα αντιληφθούμε γιατί οι θέσεις τους διατυπώθηκαν με αυτόν τον ενδεχομένως ακραίο τρόπο και το ανάλογο εννοιολογικό βάρος.

Πράγματι, στις νεότερες αναθεωρητικές φεμινιστικές αντιλήψεις το εργαλείο ανάλυσης απομακρύνεται από την απλουστευτική αναπαράσταση της μάγισσας ως «θυματοποιημένης σοφής γυναίκας», καθώς αντικαταστάθηκε από μια σειρά

¹⁶² Purkiss, Diane, *The Witch in History: Early Modern and Twentieth-Century Representations*, Routledge, London, New York, 1996, σ. 93

διαφοροποιημένων ερμηνευτικών τάσεων του έμφυλου χαρακτήρα του Κυνηγιού Μαγισσών.

Θέτοντας ψυχαναλυτικές μεθοδολογίες και η ακαδημαϊκός Lyndal Roper διακρίνει μια κρίση στη σχέση των φύλων, όταν το προτεσταντικό μεταρρυθμιστικό κανονιστικό πλαίσιο ανάγει τον γάμο σε ακρογωνιαίο λίθο της πολιτικής και κοινωνικής τάξης. Με την απαγόρευση της άγαμου βίου για τους κληρικούς, οι μεταρρυθμιστές καλούνταν να θέσουν νέα όρια μεταξύ σεξουαλικότητας και ιερού. Επισημαίνει ότι κατά τον 16^ο αιώνα, η Μεταρρύθμιση αντικαθιστά οριστικά την Εκκλησία με την κοσμική εξουσία. Κατά συνέπεια, η τελευταία αναλαμβάνει πλέον τον έλεγχο της σεξουαλικής συμπεριφοράς και καθορίζει τις αποκλίσεις από τους επιβεβλημένους κανόνες. Μελετώντας τις δίκες στο γερμανικό Augsburg, παρατηρεί ότι η πλειοψηφία των κατηγοριών περιστρέφονται γύρω από τη μητρότητα, όπως οι σχέσεις μεταξύ των μητέρων, όσων κατείχαν μητρικούς ρόλους και των παιδιών. Όπως επισημαίνει, αν και τα πρώιμα φεμινιστικά έργα εντόπισαν επιτυχώς τις μαίες ή τις υπηρέτριες ως θύματα μετά από μια ατυχή εγκυμοσύνη, η ίδια δεν διαβλέπει προσπάθεια υπαρπαγής του συγκεκριμένου γυναικείου επαγγέλματος από τους άνδρες.¹⁶³ Η Roper προτείνει την κατανόηση των ψυχικών γεγονότων και την ερμηνεία των υποκειμενικοτήτων της πρώιμης νεωτερικής Ευρώπης, προκειμένου να αναλυθεί το Κυνήγι Μαγισσών. Η ίδια αναγνωρίζει ότι μια τέτοια προσπάθεια είναι δύσβατη θεωρητική περιοχή, καθώς οι ομολογίες αντιπροσωπεύουν εξαναγκασμένο λόγο με την απειλή ή τη χρήση βάνουσων βασανιστηρίων, ιδιαίτερος στη Γερμανία.

Ωστόσο, με βάση τον ευαγγελικό ευσεβισμό και τα σχετικά διατάγματα πειθαρχίας των μεταρρυθμιστών, σύμφωνα με τα οποία, εκτός των άλλων, η ελεύθερη βούληση παραδίδεται στον άνδρα, αποκτά τεράστια σημασία η γλώσσα των ανακρινόμενων, μέσω της οποίας αντιλαμβανόμαστε την κατασκευή της εμπειρίας και για τα δυο φύλα στο πλαίσιο της «διαλεκτικής της εξουσίας». Η μελέτη των αρρενωποτήτων της περιόδου καθίσταται αναγκαία, επίσης, καθώς ο ανδρισμός κρινόταν αυστηρά από τον δημόσιο κώδικα τιμής.

Η Roper διαπιστώνει τη φαλλική αυτοπεποίθηση της γερμανικής κουλτούρας, η οποία έτρεφε ιδιαίτερο άγχος για την κλοπή του ανδρισμού από τη σεξουαλική δυναμική της γυναίκας. Αυτό το άγχος ίσως τροφοδοτούσε αναγκαστικά τις

¹⁶³ Roper, Lyndal, *Oedipus and the Devil*, σ. 94

φαντασιώσεις των ομολογιών των κατηγορουμένων γυναικών στο δικαστήριο. Στη σεξουαλική οικονομία, τον σεξουαλικό καταμερισμό των εξουσιών και τον σεξουαλικό ανταγωνισμό, οι άνδρες μπορούσαν συχνότερα να ελέγχουν πρόσωπα, αντικείμενα, καταστάσεις, τις γυναίκες, τα συναισθήματα, το σώμα και το πέος. Όπως διατυπώνει:

Οι ρίζες των κατηγοριών για μαγεία δεν βρίσκονται σε κάποιον υπόκοσμο της γερμανικής κουλτούρας, στην επαρχία των περιθωριακών και των απόκληρων, αλλά στην ίδια την καρδιά της. Δεν θα κατανοήσουμε ούτε τον καπιταλισμό ούτε την αρρενωπότητα αν δεν μπορέσουμε να τα τοποθετήσουμε μέσα στη μαγική κουλτούρα μέσα στην οποία αναπτύχθηκαν.¹⁶⁴

Η Roper υποστήριξε ότι οι ηλικιωμένες γυναίκες ήταν τα κύρια θύματα του κυνηγιού μαγισσών επειδή, σε μια κοινωνία που τιμούσε την αναπαραγωγή, τα συρρικνωμένα σώματα των γυναικών μετά την εμμηνόπαυση θεωρούνταν δηλητηριώδη και επικίνδυνα. Οι ηλικιωμένες γυναίκες που δεν μπορούσαν πλέον να κάνουν παιδιά αντιμετωπίζονταν ως τρέφουσες ζήλεια και φθόνο (και επομένως, πρόθυμες να βλάψουν) απέναντι στις νεότερες γόνιμες γυναίκες και τα παιδιά τους. Το θεμελιώδες έργο της *Witch Craze*¹⁶⁵ δεν είναι απλώς μια ιστορική αλλά είναι κυρίως μια ψυχαναλυτική μελέτη. Παραμερίζει τις ανθρωπολογικές έρευνες που εστιάζουν στην τελετουργία και τα συγκείμενά της και στρέφεται στη συναισθηματική εμπειρία και τη γλώσσα, σχετικά με το τρομακτικό μολυσματικό σώμα της μάγισσας, ενσωματώνοντας τους συναισθηματικούς κόσμους, που διαγράφονται στο συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο. Η Roper ρίχνει τον φακό της στους καμβάδες του ασυνείδητου, της ατομικότητας, της ταυτότητας των φαντασιώσεων, των προοιδιπόδειων ή οιδιπόδειων συναισθημάτων που εμπλέκονται στη σχέση μητέρας-παιδιού.

Η Silvia Federici συναντά το Κυνήγι Μαγισσών στο σταυροδρόμι των κοινωνικών διαδικασιών ενός μεγάλου μετασχηματισμού που καλλιέργησαν το έδαφος για την εδραίωση του νεωτερικού καπιταλιστικού κόσμου. Το συγκρίνει με τις ίδιες απάνθρωπες πρακτικές που ακολούθησαν οι Ευρωπαίοι την ίδια περίοδο στις αποικίες τους, δηλαδή με το δουλεμπόριο και τον αφανισμό των γηγενών πληθυσμών

¹⁶⁴ Roper, Lyndal, ό.π., σ. 72, 58, 108, 150

¹⁶⁵ Roper, Lyndal, *Witch Craze - Terror and Fantasy in Baroque Germany*, Yale University Press, 2006

στον Νέο Κόσμο. Η υποτιθέμενη μάγισσα βίωσε κατά τον ίδιο τρόπο, στην Αγγλία, την αρπαγή των κοινών γαιών με τις περιφράξεις, οι οποίες στόχο είχαν την μεγάλης κλίμακας εμπορευματοποιημένης γεωργίας από τους ιδιώτες εμπόρους και μεγαλογαιοκτήμονες. Η οποιαδήποτε αντίστασή της σήμαινε συμφωνία με τον διάβολο. Η μεθοδολογική στροφή της ιστοριογραφίας στη μικροϊστορία και την τοπικότητα του γεγονότος, σύμφωνα με την Federici, περιορίζει το πεδίο των αιτιακών σχέσεων, με συνέπεια να οδηγούμαστε διαρκώς σε νέα ερωτήματα. Δυο από αυτά είναι γιατί σημειώνεται ραγδαία αύξηση πατριαρχικών, μισογυνικών πρακτικών, στο λυκαυγές της νεωτερικότητας ή ποια είναι η σχέση της επαγγελματοποίησης της ιατρικής με τη καθιέρωση της φυσικής φιλοσοφίας της περιόδου. Είναι σαφές πως η Federici δανείστηκε τον όρο «μεγάλο μετασχηματισμό», ακολουθώντας το παράδειγμα του Karl Polanyi,¹⁶⁶ ο οποίος χρησιμοποιεί στο έργο του το φαινόμενο των περιφράξεων που εκδηλώθηκε και εξελίχθηκε αποκλειστικά στην Αγγλία, στην οποία άλλωστε αναδύθηκε η βιομηχανική επανάσταση. Η ιστορικός συμμαρτυρεί, ως ενός σημείου, την κοινωνιολογική ανάλυση των Thomas και Macfarlane περί οικονομικών πιέσεων που απάλειψαν τη κοινοτική αλληλεγγύη, αφήνοντας εκτεθειμένες τις πιο αδύναμες γυναίκες του χωριού. Και η ίδια με τη σειρά της, τονίζει τη δημιουργία ενός νέου τύπου ανθρώπου και των νέων κοινωνικών σχηματισμών που αύξησαν την ανισότητα προς χάρη τόσο της εργατικής όσο και της κερδοφόρας απόδοσης.

Ωστόσο, και για την Federici, αυτή η ερμηνεία δεν εξηγεί, επαρκώς, το φύλο των θυμάτων. Γι' αυτό τον λόγο, η Federici, παρά την κριτική που έχει δεχθεί η θεωρία της δίωξης θεραπευτριών, βοτανολόγων, μαιών, παρασκευαστριών φαρμάκων κ.λπ., επαναφέρει το συγκεκριμένο ζήτημα ως μη λήξαν για την ταυτότητα της γυναίκας μάγισσας που λαιμορρήθηκε και τιμωρήθηκε από τους ήδη ή εν δυνάμει επαγγελματίες. Σε αυτό το σημείο ακριβώς εντοπίζει τη γυναικεία υπόσταση του θύματος. Οι γυναίκες, έχοντας στα χέρια τους τη διαδικασία της αναπαραγωγής, απέκτησαν από την αρχαιότητα και εξέλιξαν στην πορεία των αιώνων μια ιδιαίτερη σχέση με τις –άγνωστες στους πολλούς– ιδιότητες της φύσης λόγω της ενασχόλησής της και όχι ουσιοκρατικά. Συνεπώς, απειλούσαν με τη γνώση και τις πρακτικές τους τη μηχανιστική κατεύθυνση του κόσμου. Ο «εξορθολογισμός» και η εργασιακή

¹⁶⁶ Πολάνυι. Καρλ, Ο μεγάλος μετασχηματισμός – οι πολιτικές και κοινωνικές απαρχές του καιρού μας, μτφρ. Κώστας Γαγανάκης, Νησίδες, Αθήνα, 2007

πειθαρχία για να δημιουργηθούν οι συνθήκες της λεγόμενης επιστημονικής επανάστασης, που θα οδηγούσε με απτά και όχι μόνο θεωρητικά αποτελέσματα στη νεωτερικότητα, περνούσε μέσα από την καταστροφή της μάγισσας και τη σατανική νοηματοδότηση της γυναικείας σεξουαλικότητας.¹⁶⁷

Η εξαπόλυση μιας εκστρατείας τρόμου κατά των γυναικών, που όμοιά της δεν έχει σημειωθεί στην ανθρώπινη ιστορία αποδυνάμωσε την αντίσταση της ευρωπαϊκής αγροτιάς στην επίθεση που δέχτηκε από τις συνδυασμένες επιπτώσεις της ιδιωτικοποίησης της γης και της επέκτασης του κρατικού ελέγχου σε κάθε πτυχή της κοινωνικής ζωής. Το κυνήγι των μαγισσών βάθυνε τις διαιρέσεις μεταξύ γυναικών και ανδρών, διδάσκοντας τους άνδρες να φοβούνται τη δύναμη των γυναικών, και κατέστρεψε ένα σύμπαν πρακτικών, πεποιθήσεων και κοινωνικών υποκειμένων, των οποίων η ύπαρξη ήταν ασυμβίβαστη με την καπιταλιστική εργασιακή πειθαρχία.¹⁶⁸

Στις πολύ πρόσφατες έρευνες, οι οποίες ενδιαφέρονται περισσότερο για τις περιφέρειες των ευρωπαϊκών κέντρων (στα τελευταία συναντούμε τον πανικό των διώξεων) και την μικροϊστορία, καταβάλλεται μια προσπάθεια από ερευνήτριες/τες να κατανοηθεί το φύλο, αρσενικό ή θηλυκό, ως αναλυτική κατηγορία ως προς την εννοιολογική σύνθεσή του την περίοδο του Κυνηγιού. Ο στόχος με τη μελέτη της θηλυκότητας και της αρρενωπότητας στο συγκεκριμένο πεδίο, σύμφωνα με τις υποστηρίκτριες/τες της νέας μεθοδολογίας θα συμβάλει στην περιγραφή των συναισθημάτων στο πλαίσιο των δοξασιών για τη μαγεία.

Η Laura Kounine, εμπνευσμένη, όπως δηλώνει, από τα ερεθίσματα της Lyndal Roper, θεωρεί ότι το πρόβλημα της θέσης τους ατόμου στα πολιτισμικά συναισθηματικά περιβάλλοντα της περιόδου παραμένει ανοικτό –ακόμα και αν όλοι οι ιστορικοί των συναισθημάτων συμφωνούν στον μεταμοντερνισμό ότι τα συναισθήματα είναι (τουλάχιστον εν μέρει) μια πολιτισμική κατασκευή, προτείνοντας τη σχετικιστική προσέγγιση. Για να αναλύσουμε την κυριάρχηση των φόβων της πρώιμης νεωτερικής μαγείας καλούμαστε να καταλάβουμε όχι μόνο τα συναισθήματα και τις εμπειρίες των διωκτών από την μικροκλίμακα της γειτονιάς και του χωριού μέχρι τους εκπροσώπους της κρατικής διοίκησης αλλά και των διωκόμενων. Οι συμβολές τόσο

¹⁶⁷ Federici, Silvia, *Το Κυνήγι Μαγισσών Χθες και Σήμερα*, μτφρ. Λία Γυιόκα, Εκδόσεις των Ξένων, Θεσσαλονίκη. 2019, σ. 28-32, τίτλος πρωτοτύπου *Witches, Witch-Hunting and Women*, PM Press – Autonomedia- Common Notions, New York, 2018

¹⁶⁸ Federici, Silvia, *Caliban and the Witch*, Autonomedia, New York, 2004, 165

της γλωσσικής ανάλυσης όσο και της διερεύνησης των υποκειμενικότητων επιβάλλεται –παρά την απόσταση που τις χωρίζει– να μην εξοστρακιστούν από το οπτικό πεδίο. Οι ιστορικοί κινδυνεύουν να παραμελήσουν τη στιγμή, κατά την οποία, το άτομο αντιμετώπισε μια έντονη κατάσταση και αναγκάστηκε να καμφθεί, να επιλέξει, να ανασυνδέσει, να τροποποιήσει ή να μετασχηματίσει τις νοηματοδοτήσεις της δημόσιας κουλτούρας. Συνεπώς, πρέπει να σταθούμε στην προσπάθεια του ατόμου για τη δημιουργία νοήματος στο πλαίσιο της πολύπλευρης ανθρώπινης συμπεριφοράς. Οι μελέτες του Κυνηγιού Μαγισσών, προτείνει η Kounine δεν πρέπει να διασπώνται, όπως συμβαίνει τα τελευταία χρόνια, μεταξύ των διώξεων των γυναικών έναντι των διώξεων των ανδρών (όποιο και αν είναι το ποσοστό των τελευταίων) αλλά να εξετάζονται παράλληλα, προκειμένου να αντιληφθούμε τον συναισθηματικό χάρτη των διωκόμενων και των δυο φύλων, καθώς και του περιβάλλοντος των κατηγορουμένων, το οποίο αντιμετώπισε μια τέτοια τραγωδία. Σημασία για τη νέα μεθοδολογία που παρουσιάζει η Kounine έχει ο τρόπος που απολογείται ή ομολογούσε το άτομο και οι προσλαμβάνουσες αντιλήψεις ή οι αντιδράσεις των δικαστικών αρχών στις αφηγήσεις ενώπιον του ακροατηρίου. Το φύλο δεν αποτελούσε μια στατική κατηγορία αλλά αλληλεπιδρούσε με τις κυρίαρχες αντιλήψεις περί ηλικίας και κοινωνικής θέσης. Η μελέτη των περιφερειακών μελετών οφείλει να συνεχιστεί.¹⁶⁹

Η πρόθεση της Kounine είναι να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ των ιστορικών του 21^{ου} αιώνα, που έχουν προβάλλει ως επιχείρημα ότι δεν διώχθηκε η θηλυκότητα –έστω και με τους πειθαρχικούς κώδικες που γνωρίζουμε– καθώς, υπήρξαν και άνδρες θύματα. Σημειώνεται μια τάση να αναδειχθούν τα χαρακτηριστικά των κατηγορούμενων ανδρών. Έχουμε ήδη προαναφέρει πως το συγκεκριμένο πεδίο έρευνας είναι απολύτως χρήσιμο. Ωστόσο, από τις μελέτες που στρέφονται στις αρρενωπότητες, διαπιστώνουμε πως η κατασκευή του ανδρικού μοντέλου συμπεριφοράς –με άκαμπτους όρους– επέτρεψε εύλογα να υπάρχουν και άνδρες θύματα. Τα επιχειρήματα της Kounine, τα οποία αντιμετωπίζουν πρακτικά προβλήματα καθώς τα δικαστικά έγγραφα στην πλειοψηφία τους, είναι διαμεσολαβημένος λόγος δεν δύνανται να αναιρέσουν την εφαρμογή των οργανωμένα διάχυτων πρωτοκόλλων συμπεριφοράς της περιόδου.

¹⁶⁹ Kounine Laura, *Imagining the Witch: Emotions, Gender, and Selfhood in Early Modern Germany*, Yale University Press, 2019, σ. 9, 229-231

Θεωρούμε ότι το μεγάλο ερώτημα είναι πως θα πλησιάσουμε την έρευνα όσο πιο κοντά μπορούμε στις υποκειμενικότητες, τις ατομικότητες, τις προσωπικότητες των θυμάτων μιας μακρινής εποχής. Η πραγματικότητα του ψυχικού κόσμου των μαγισσών είναι ακόμη πιο δύσκολο να γίνει αντιληπτή επειδή οι ίδιες πάλευαν με αυτήν και κυρίως με το δύσκολο έργο να πείσουν το ακροατήριο για την αλήθεια των εμπειριών, των αντιλήψεων και των πεποιθήσεών τους. Επιπροσθέτως, ένας σχετικός αντίλογος θα μπορούσε να υποστηρίξει πως η ίδια επιχειρηματολογία, όπως π.χ. η αλληλεπίδραση του φύλου με τις κραταιές πεποιθήσεις χρησιμοποιείται ήδη από τη φεμινιστική επιστήμη. Η μελέτη των αντιλήψεων, συνεπώς, όπως διατυπώνονταν επισήμως ή ανεπισήμως δεν εξαλείφουν το στερεότυπο της γυναίκας μάγισσας στην πρώιμη νεωτερικότητα. Στόχος είναι η ερμηνεία του φύλου κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, η οποία είχε αναμφίβολα και αποδεδειγμένα ανδροκρατικές αναφορές, σε όλες τις πτυχές της καθημερινότητας και της κοινωνικής ή πνευματικής οργάνωσης. Αν επιδιώκουμε να κατανοήσουμε τις κατασκευές ή τις ιδεοληψίες του χθες δεν μπορούμε να έχουμε αποτελέσματα με τις (αδιαμφισβήτητα πολύτιμες) συμπεριληπτικές παραστάσεις του σήμερα.

Άλλωστε, η Lyndal Roper, αντιστεκόμενη στην άρνηση του θηλυκού σώματος ως κατηγορίας ανάλυσης, βασίζει την ανάλυσή της στο γεγονός πως η σεξουαλική διαφορά ήταν παρούσα κατά την περίοδο των διώξεων και δημιουργούσε μια φυσική και ψυχολογική πραγματικότητα, την οποία δεν μπορούμε να αγνοούμε. Η ερωτοτροπία, η ιστορία της μητρότητας, η μαγεία, η κατοχή του σώματος, η αρρενωπότητα θέτουν το φύλο στο επίκεντρο της συζήτησης και όχι ως απλή μεταβλητή. Σε άλλο σημείο, αναγνωρίζει ότι οι σχέσεις ψυχής-σώματος αποτελούν κεντρικούς πολιτισμικούς τομείς: Η μάγισσα είναι ένα από τα μοναδικά μοντέλα της γυναικείας παρουσίας σε πολιτισμικά πλαίσια που κρύβουν βαθιά δυσφορία για τις γυναίκες.¹⁷⁰

Η Alison Rowlands ασχολείται ακαδημαϊκά με τους άνδρες θύματα του Κυνηγιού Μαγισσών. Θέτει το ερώτημα πώς μπορούν να ενσωματωθούν οι άνδρες σε ένα επεξηγηματικό πλαίσιο που έχει στο επίκεντρό του το αναπαραγωγικό γυναικείο σώμα. Εντούτοις, στην έρευνά της εφιστά την προσοχή, προκειμένου η συμπεριληπτική μέθοδος να μην οδηγήσει στην εθελουφλία και στη μη αναγνώριση

¹⁷⁰ Βλ. Roper, *Lyndal, Oedipus and the Devil*, ό. π., introduction.

του γεγονότος ότι οι γυναίκες ήταν το κύριο και ευκολότερο θύμα του κυνηγιού. Η εκκίνηση, παροτρύνει, νομιμοποιημένα εξακολουθεί να γίνεται από τα δυσανάλογα στατιστικά στοιχεία των διώξεων. Η έμφυλη διάσταση των αρχών και των κατηγορουμένων αλληλεπιδρούσαν με τις κοινωνικές και ψυχολογικές εντάσεις, από τις οποίες πήγαζαν οι κατηγορίες. Οι έμφυλες ταυτότητες των δαιμονολόγων και των δικαστών διαδραμάτισαν καταλυτικό ρόλο. Καταδεικνύει πώς η παράνοια και ο φόβος του να κατηγορηθεί κανείς για μαγεία, σε συνδυασμό με τις κοινωνικές προσδοκίες για τον ανδρισμό και τη θηλυκότητα οδήγησαν σε ένα χαοτικό περιβάλλον που τροφοδότησε και τροφοδοτήθηκε από εντάσεις μεταξύ των δύο φύλων. Παρόλα αυτά, η Rowlands, απορρίπτοντας τον φεμινιστικό αναγωγισμό, προτρέπει, ώστε το φύλο ως κατηγορία ανάλυσης να μην παραγκωνίσει τις ιστορικο-κοινωνικές συνθήκες του φαινομένου ή τον εντοπισμό των προσωπικοτήτων ή των κινήτρων τόσο του συνόλου των κατηγορών σε μια δίκη όσο και των κατηγορούμενων. Οι περιφερειακές μελέτες είναι αναγκαίες, ώστε να οριοθετήσουμε και να εξηγήσουμε τη δυνατότητα μετασχηματισμών στα έμφυλα στερεότυπα της μάγισσας και στα πρότυπα δίωξης με την πάροδο του χρόνου, αναφορικά με τοπικά ή συγκεκριμένα γεγονότα δίωξης. Οι έννοιες της μαγείας κατά τη θεώρησή της μπορούσαν να εφαρμοστούν είτε σε γυναίκες είτε σε άνδρες. Αναρωτιέται και διερευνά αν, σύμφωνα με τις κατηγορίες, η ιδέα του μητρικού απειλητικού σώματος ήταν τόσο ισχυρή, ώστε οι άνδρες μάγοι είτε να κατέχουν οιονεί μητρικά χαρακτηριστικά είτε προερχόμενοι από κατώτερα κοινωνικά στρώματα ενοχοποιούνταν ότι δεν διέθεταν τον ορθολογικό αυτοέλεγχο.¹⁷¹

Οι δεκαετίες της ιστοριογραφίας της μαγείας μπορούν να συνοψιστούν με μια αλληλουχία: ορθολογισμός, ρομαντισμός, ρεαλισμός και σχετικισμός, διατυπώνει ο Malcolm Gaskil, επιδιώκοντας να συνοψίσει έναν τόσο μεγάλο όγκο ιστοριογραφιών σε τέσσερις βασικές ερμηνευτικές τάσεις. Βεβαίως, η έννοια του ρεαλισμού παραμένει συγκεχυμένη, καθώς όλες οι τάσεις προσπαθούν να ανταποκριθούν στην

¹⁷¹ Rowlands, Alison, *Witchcraft and old Women in Early Modern Germany*, Past & Present Journal, V. 173, 2001, σ. 50–89 -*Witchcraft and Gender in Early Modern Europe* στο *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America* (ed. Brian P. Levack), Oxford University Press, 2013 -*Witchcraft and Masculinities in Early Modern Europe*, Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic, Basingstoke, 2009. Περισσότερα για το ζήτημα των ανδρών που διώχθηκαν βλ. Hodgkin, Katharine, *Gender, mind and body: feminism and psychoanalysis*, στο Barry and Davies, Barry, Jonathan & Davies, Owen, *Palgrave advances in witchcraft*, ό.π., σ. 182-202. Επίσης, Apps, Lara & Gow, Andrew, *Male witches in early modern Europe*, Manchester University Press, Manchester, 2003. Kent, E.J., *Masculinity and male witches in old and New England, 1593-1680*, Histmy Workshop Journal, V. 60, 2005, σ. 69-92

απόδοση της ιστορικής ή ηθικής αλήθειας, όπως την εκτιμούν. Σημειώνει ότι οι επεξηγηματικές προτάσεις αποτελούν εξορθολογιστικές προσπάθειες, που όμως αναπόφευκτα αναδιαμορφώνουν τα φαινόμενα με τη χρήση οικείων σημειολογιών. Ο Gaskil υπενθυμίζει ότι η πραγματικότητα των μελετητών υπόκειται επίσης στον σχετικισμό –κάτι που διαπιστώσαμε κι εμείς κατά τη συγγραφή αυτής της διατριβής– αγωνιώντας για τις σύγχρονες προσλαμβάνουσες και πως αυτές παρεισφρέουν στη δική μας ερμηνευτική προσπάθεια.¹⁷² Τέλος, παρατηρεί ότι διαχρονικά δεν σταματά η εξερεύνηση της ιδέας της μαγείας σε διάφορα ιστορικά περιβάλλοντα. Σε όλες τις εποχές, οι κυβερνώντες, οι θεολόγοι και οι νομικοί, όπως οι σύγχρονοι λεξικογράφοι ή οι αναλυτές της γλώσσας, προσπάθησαν να εντοπίσουν το ιδεολογικό πλαίσιο της έννοιας μαγείας αλλά στο πέρασμα των χρόνων η οντολογική της κατάσταση είναι ασταθής, η εικόνα της καλειδοσκοπική.¹⁷³

Όπως παρατηρεί η Marion Gibson, όταν οι φεμινίστριες υποστηρίζουν ότι το κυνήγι μαγισσών ήταν στην πραγματικότητα κυνήγι γυναικών ή όταν οι ακολουθούντες τον λειτουργισμό το παρουσιάζουν ως έναν τρόπο ανακούφισης της ενοχής απέναντι στο απαλειφόμενο κοινοτικό μοντέλο αλληλεγγύης ανταλλάσσουν μια ξένη πραγματικότητα με μια πραγματικότητα που κατανοούμε. Η Gibson αμφισβητεί τα επιτεύγματα του ορθολογικού ιστορικισμού, επισημαίνοντας ότι μέχρι τη δεκαετία του 1990 η γλώσσα της μαγείας ήταν δυσανάγνωστη από την αδυναμία μας να κατανοήσουμε την πραγματικότητα του Σατανά και των προεκτάσεών της στην πρόωμη νεωτερικότητα. Δεν πρόκειται για μαζική παραίσθηση:

Σημαίνουν και σημαινόμενο συνδυάζονταν για να παράγουν ένα σημείο που -για το σύγχρονο μυαλό- δεν σήμαινε τίποτα το πραγματικό¹⁷⁴

Η Brydie Kosmina, το 2023, διερευνά τη μάγισσα ως βασικό ρητορικό σύμβολο στη φεμινιστική μνήμη, την πολιτική, τον ακτιβισμό και τη λαϊκή κουλτούρα του 20^{ου} και 21^{ου} αιώνα. Ο όρος μάγισσα διατρέχει πολυάριθμα και ετερόδοξα ιδεολογικά μνημονικά τοπία (memoriscapes). Η Kosmina αρνείται να περιθωριοποιήσει, σε ερευνητικό επίπεδο, τα αιτήματα και τα πορίσματα των ριζοσπαστριών φεμινιστριών

¹⁷² Gaskill, Malcolm, *The Pursuit of Reality: Recent Research into the History of Witchcraft*, ό.π.

¹⁷³ Gaskill, Malcolm, *Witchcraft: A Very Short Introduction*, Oxford, University Press, Oxford, 2010, σ. 11

¹⁷⁴ Marion Gibson, *Thinking witchcraft: language, literature and intellectual history*, στο Barry, J. & Davies, O. (eds) *Palgrave Advances in Witchcraft Historiography*, 2007 ό.π., σ. 168

ακτιβιστριών και ιστορικών (τις οποίες εξετάσαμε παραπάνω). Αντιθέτως, διαπιστώνει πως τέτοιες προσεγγίσεις καθιέρωσαν μια πολιτισμική μνήμη, η οποία αλληλεπιδρά κατά τον 21^ο αιώνα με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, τη λαϊκή κουλτούρα ή τον λαϊκό φεμινισμό και τις νέες μορφές ακτιβισμού. Εξάλλου, όπως αναφέρει το σύνολο της ιστοριογραφίας της μαγείας αντανάκλα τα πολιτικά πλαίσια και τις ανάγκες του παρόντος. Οι ιστορίες των δικών των μαγισσών, επαναφερόμενες στη μνήμη, πολιτικοποιούνται και πολιτικοποιούν μέσω ανταγωνιστικών παρουσιών ερμηνειών, οι οποίες φέρουν πάντοτε ένα ιδεολογικό φορτίο. Όπως σημειώνει:

Η φεμινιστική αφήγηση του κυνηγιού μαγισσών δεν έχει γίνει απλώς μια βασική ιστοριογραφική προσέγγιση των δικών αλλά έχει γίνει η κυρίαρχη πολιτισμική μνήμη των γεγονότων. Η μάγισσα έχει γίνει σύμβολο της πατριαρχικής διώξης των γυναικών που πολέμησαν τον μισογυνισμό που κυριαρχούσε σε κάθε πτυχή της καθημερινής τους ζωής και τιμωρήθηκαν γι' αυτό. Ορισμένοι ισχυρισμοί σχετικά με τις δίκες από ριζοσπάστριες φεμινίστριες ακτιβίστριες μπορεί να είναι πραγματικά λανθασμένοι, αλλά η ακρίβεια δεν είναι η πρωταρχική απαίτηση στις αφηγήσεις μνήμης και η αλήθεια δυστυχώς δεν είναι πάντα σταθερή.¹⁷⁵

Δικαιολογημένα, κατά την άποψή μας, η Kosmina απομακρύνεται από τις σύγχρονες απεικονίσεις που φλερτάρουν με την εμπορευματοποιημένη εικόνα της μάγισσας, καθώς δημιουργεί ένα ασαφές φεμινιστικό μέλλον. Όπως πιστεύουμε, η αποδοχή της φολκλορικής απεικόνισης και ρητορικής αποδυναμώνουν τις νοηματοδοτήσεις της χρήσης των συμβόλων (ιπτάμενη σκούπα, κρυστάλλινη σφαίρα, μαύρη γάτα κ.λπ.) από τις εξουσιαστικές αρχές, που διεξήγαγαν ή συνέβαλαν διανοητικά στο Κυνήγι Μαγισσών. Δημιουργούν προϊόντα κατανάλωσης με τη σφραγίδα της αντίστασης, συνεπώς, σηματοδοτούν την απίσχναση των τραγικών αιτών ή επεκτάσεων που οδήγησαν στα κύματα διώξεων.

Σε άλλο σημείο, η ερευνήτρια επισημαίνει πως οι σύγχρονες ιστοριογραφίες αντί να παραμένουν επιφυλακτικές ή καχύποπτες σχετικά με τη ριζοσπαστική φεμινιστική ανάγνωση θα πρέπει να αντιληφθούν πως η μάγισσα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη φεμινιστική μνήμη. Στην τοπογραφία της μνήμης, ιδίως οι φεμινιστικές

¹⁷⁵ Brydie Kosmina, *Feminist Afterlives of the Witch - Popular Culture, Memory*, Palgrave-Macmillan, 2023, σ. 61

πολιτισμικές πολιτικές, όπως και όλες οι ακτιβιστικές πολιτικές (ακόμη και οι πιο οπισθοδρομικές και συντηρητικές πλευρές τους), οραματίζονται –μέσω των μαρτυριών του παρελθόντος– τη μελλοντική ανατροπή της καπιταλιστικής εμπορευματοποίησης, της ηγεμονικής κουλτούρας και των κυρίαρχων μοτίβων κατανάλωσης που εξελίσσονται κατά την αλληλεπίδραση των μέσων ενημέρωσης και των λαϊκών φεμινιστικών πεποιθήσεων.¹⁷⁶

Η Laurel Zwissler, με την οποία είχαμε τη χαρά να επικοινωνήσουμε, γνωρίζει καλά το Κυνήγι Μαγισσών της ευρωπαϊκής πρώιμης νεωτερικότητας και ασχολείται με το σύγχρονο Κυνήγι Μαγισσών σε χώρες της Αφρικής (Νότια Αφρική, Γκάνα, Νιγηρία, Ζάμπια και αλλού), στον 21^ο αιώνα. Γυναίκες, ηλικιωμένοι άνδρες και παιδιά έχουν εξοστρακιστεί από τις κοινότητες με την κατηγορία της μαγείας, ζώντας σε ειδικούς καταυλισμούς υπό την ανοχή των αρχών. Τα φαινόμενο, δυστυχώς, συνδέεται μεταξύ άλλων, με τη διασπορά πανικού για τις σατανικές δυνάμεις μέσω της ρητορικής των συντηρητικών θρησκευτικών ομάδων, που δρουν εκεί. Ο ίδιος καλλιεργούμενος συλλογικός φόβος, δυστυχώς, εντοπίζεται όλο και συχνότερα και σε κοινότητες αμερικανικών περιοχών. Όπως έχουμε διαπιστώσει, ανάλογα κηρύγματα αναρτώνται όλο και συχνότερα στα ψηφιακά μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Η Διεθνής Αμνηστία και άλλες Μ.Κ.Ο καταγγέλλουν ότι στη βόρεια Γκάνα εξακολουθούν να συντηρούνται στρατόπεδα εκατοντάδων κατηγορουμένων ηλικιωμένων γυναικών ή νεότερων με τα παιδιά τους και ζητούν παρέμβαση του Ο.Η.Ε. και άλλων διεθνών οργανισμών, προκειμένου το φαινόμενο των καταυλισμών να εξαλειφθεί μέχρι το 2030. Η απελευθέρωση αυτών των γυναικών, εντούτοις, δεν σημαίνει επιστροφή στις κοινότητές τους, καθώς φέρουν το στίγμα της μάγισσας. Γι' αυτόν τον λόγο πολλές από αυτές επιλέγουν να παραμένουν στα γκέτο.¹⁷⁷

Η Zwissler, λόγω της ενασχόλησής της με τις διώξεις κατά παγανιστικών πρακτικών στις αφρικανικές χώρες είναι αναμενόμενο να χρησιμοποιεί από την πλευρά της ως τοπίο παρατήρησης, συν τοις άλλοις, τα νεοπαγανιστικά κινήματα στη δύση. Αναφέρει ότι δεδομένης της συνθετότητας του χάρτη των σχολών του φεμινισμού, η

¹⁷⁶ Kosmina, Brydie, ό.π., σ. 253-254

¹⁷⁷ Σχετικά με τις ποικιλώνυμες απειλές που αντιμετωπίζουν αυτές οι γυναίκες, ενδεικτικά, προτείνεται: Thomas Bavo Azongo, Adadow Yidana, Alhassan Musah, *Witches' Camps in Northern Ghana: Are They Safe for the Inmates? – A Qualitative Study on the Psycho-Social Conditions of Alleged Witches in Some Witches' Camps in Northern Ghana*, American Journal of Sociological Research, 10(2), 2021, σ. 29-36

αποδοχή ενός κοινού παρελθόντος ή τουλάχιστον της κοινής αναγνώρισης για έναν κοινό εχθρό που έχει τη μορφή ενός «φασιστικού, μισογυνικού και διωκτικού εκκλησιαστικού μηχανισμού», εξυπηρετεί σύγχρονους πραγματιστικούς σκοπούς και αντιμετωπίζει κινδύνους του παρόντος.

Θεωρούμε ότι μια τέτοια προσέγγιση μπορεί να συσπειρώσει –πέρα από τις παραδοσιακές νόρμες καταπίεσης και προνομίων– όχι μόνο τις πολλές και διαφορετικές φεμινιστικές ομάδες και θεωρήσεις αλλά να τις συνδέσει με άρρηκτο τρόπο, με την αλληλεγγύη μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών και πολιτικών δημοκρατικών κινημάτων, όπως τα δικαιώματα των ΛΟΑΤΚΙ+, τους αγώνες ενάντια στην καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος, τον αντιρατσισμό, την καταπολέμηση της φτώχειας, την ανεξιθρησκεία, ιδίως απέναντι σε μια διαρκώς αυξανόμενη οπισθοδρομική τάση, που ανενόχλητη ανασύρει και ενισχύει με καθοδηγητικό τρόπο ακραία συντηρητικές θρησκευτικές διατυπώσεις. Ωστόσο, σε αυτούς τους κοινούς δρόμους ανάλυσης και δράσης πρέπει να αποφευχθεί η παγίδα της μη διερεύνησης των προνομιούχων τάξεων, της αυταρχικής επιβολής της ετεροκανονικότητας, του φύλου, της σεξουαλικότητας, του λευκού προνομίου και της πολιτισμικής οικειοποίησης.¹⁷⁸ Όπως βλέπουμε, η καθηγήτρια επιλέγει τη μεθοδολογία της ιστορικής συνέχειας –κάτι που σαφώς τίθεται υπό διάλογο με τις μεθοδολογίες της αποφυγής του αναχρονιστικού μοντέλου ερμηνείας. Ωστόσο, αυτό που παρατηρούμε από την πλευρά μας, είναι ότι προοδευτικές ερευνήτριες, όπως η Zwissler, εστιάζουν στον συναισθηματικό σύνδεσμο της φεμινίστριας ιστορικού με τα θύματα του Κυνηγιού Μαγισσών, ιδιαιτέρως όταν λαμβάνουν χώρα και σήμερα -με παρόμοια ρητορική, όπως και κατά την πρώιμη νεωτερικότητα. Όπως και να έχει, το ζήτημα των σύγχρονων κυνηγιών μαγισσών θέτει σοβαρούς προβληματισμούς για τις σχέσεις του με το παρελθόν και αξιοποιείται από πολύ σύγχρονες έρευνες.

Η Ανδρονίκη Διαλέτη, υιοθετώντας, την άποψη που εντοπίζει τις πραγματικές μεθοδολογικές αδυναμίες της θυματοποιημένης γυναίκας μάγισσας, εκ μέρους των ριζοσπαστικών φεμινιστικών ερμηνειών, με εύστοχο τρόπο σημειώνει:

¹⁷⁸ Zwissler, Laurel, *Witches' Tears: Spiritual Feminism, Epistemology, and Witch Hunt Horror Stories*, The Pomegranate: The International Journal of Pagan Studies, Equinox Publishing, V. 18, .2016, σ. 176-204. Η εφημερίδα αποτελεί αυστηρά ακαδημαϊκό έντυπο και μελετά τις πεποιθήσεις και τις δράσεις των δυτικών νεοπαγανιστικών σχημάτων.

Παρά τις όποιες αναθεωρήσεις η έμφυλη διάσταση των διώξεων παραμένει στο επίκεντρο της σύγχρονης βιβλιογραφίας για τη μαγεία ενώ έχουν τεθεί πλέον νέα ενδιαφέροντα ερωτήματα τα οποία υπερβαίνουν τη στερεοτυπική εικόνα της μάγισσας ως «ανυπότακτης γυναίκας», για να ανιχνεύσουν τους σύνθετους τρόπους με τους οποίους το φύλο καθόρισε τις αντιλήψεις και τις πρακτικές σχετικά με τη μαγεία κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο. Η θηλυκοποίηση του αδικήματος της μαγείας υπήρξε εν πολλοίς μια διαδικασία ταυτόχρονη με τη διάχυση των δαιμονολογικών αντιλήψεων περί μαγείας. Με άλλα λόγια, η ταύτιση των γυναικών με τη μαγεία υπήρξε σαφέστερη στις περιοχές αυτές της Ευρώπης που η μαγεία θεωρήθηκε απότοκο της λατρείας του διαβόλου, καθώς το δαιμονικό φαντασιακό κατέστησε ρητή τη συσχέτιση μεταξύ γυναικείου σώματος, σεξουαλικότητας και δαιμονικής μαγείας. Η έμφαση που οι θρησκευτικές Μεταρρυθμίσεις έδωσαν στην αναμόρφωση του θεσμού του γάμου και την επιτήρηση των γυναικείων υποκειμένων αναμφίβολα συνέβαλε σε αυτή την κατεύθυνση.¹⁷⁹

Η Philippa Carter, εξελίσσοντας τις ιδέες της Purkiss και της Bennett, καλεί τους ιστορικούς της εργασίας και της οικονομίας να ασχοληθούν με το Κυνήγι Μαγισσών. Η Carter αντιμετωπίζει το υλικό, το κοινωνικό και το συμβολικό επίπεδο ως μέρη ενός συνόλου, διερευνώντας πώς ορισμένοι εργασιακοί ρόλοι καταμερισμένοι στο γυναικείο και ανδρικό φύλο αύξαναν την πιθανότητα οι κάτοχοί τους να γίνουν κατηγοροί, ύποπτοι ή και τα δύο. Η ίδια επισημαίνει πως η δυσαναλογία στα ποσοστά μεταξύ γυναικών και ανδρών στις διώξεις κατά της μαγείας εξακολουθεί να παραμένει ένα σημαντικό ζήτημα. Η δική της εξήγηση συνδέει τα σε υψηλό βαθμό πλειοψηφικά ποσοστά των γυναικών που κατηγορήθηκαν ή εκτελέστηκαν για δαιμονική μαγεία με τα έμφυλα πρότυπα εργασίας και την έμφυλη κατανομή του ρίσκου ενασχόλησης ή επαγγέλματος στην πρώιμη νεωτερική Αγγλία. Σε έξι περιπτώσεις που εξετάζει, καταλήγει πως οι ευαίσθητοι χώροι, επιφορτισμένοι με βαθείς συμβολισμούς π.χ. της σωστής μητρότητας, του υγιούς νοικοκυριού ή της αποτελεσματικής θεραπείας και της υγειονομικής περίθαλψης στην περίπτωση των γυναικών αντιμετώπιζαν μεγαλύτερους κινδύνους και ποσοστά ρίσκου συγκριτικά με ανδρικά επαγγέλματα, όπως π.χ. του μεταλλουργού. Επομένως, οι γυναίκες

¹⁷⁹ Διαλέτη, Ανδρονίκη, *Η μαγεία στην Ευρώπη, 15ος-18ος αι. - Μια κοινωνική και πολιτισμική ιστορία*, Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις., 2023, σ. 38 <http://dx.doi.org/10.57713/kallipos-268>

θεωρούνταν συχνότερα ως ύποπτες για άσκηση μαγείας. Η Carter τονίζει πως οι διώξεις είναι πολυπαραγοντικό φαινόμενο και ότι η δική της προσέγγιση δεν υποτιμά σε καμία περίπτωση τα ερωτήματα σχετικά με το σώμα της μητρότητας, της γονιμότητας και της θηλυκής σεξουαλικότητας, όπως τέθηκαν από τις Roper, Purkiss κ.ά.¹⁸⁰

Διαπιστώνουμε ότι ένας ισχυρός διαχωρισμός πολώνει από τη μια πλευρά, τις διανοητικές μεθόδους που διερευνούν τα πολυσήμαντα ζητήματα φύλου, όπως το τι είναι ή πως θα έπρεπε να κατανοείται ή να περιγράφεται το φύλο και από την άλλη, την ακτιβιστική δράση, η οποία ως τέτοια ενδυναμώνει τα συναισθήματα και τις αξιακές κρίσεις ως προς το φύλο. Δεδομένου, ωστόσο, ότι η πρώτη ομάδα, αν και δεν αποτελεί ομοιογενές σώμα πεποιθήσεων και μεθοδολογιών, συνεισφέρει πλήθος επιστημονικών συγγραμμάτων στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία, ενώ η δεύτερη δημιουργεί τη δική της βιβλιογραφική αναφορά στο πλαίσιο των αγωνιστικών κινητοποιήσεων, ο πειραματισμός σχετικά με την επίτευξη της σύζευξης μεταξύ τους θα είχε εξαιρετικό ενδιαφέρον, προκειμένου να ανιχνευτεί η δυνατότητα της πολιτικής συμμετοχής.

Τέλος, η εστίαση του ενδιαφέροντος στις γλωσσικές αναπαραστάσεις της εποχής, εμφορούμενες από το πολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο της εποχής φέρουν και επαναφέρουν το ζήτημα του φύλου στο προσκήνιο. Η κατανόηση των διανοητικών μηχανισμών συμβάλλει στην αποτύπωση των αντιλήψεων και των εξηγήσεων της περιόδου και κατά συνέπεια στην υπέρβαση επιστημολογικών προβλημάτων, που προκύπτουν στη διάρκεια της έρευνας. Πολλές προσπάθειες, όπως παρατηρούμε, άλλοτε ακροβατούν μεταξύ του ορθολογισμού, του νεο-ιστορισμού, του αναγωγισμού ή του σχετικισμού και άλλοτε μεταξύ του δομιστικού ή του πολύπλευρου φεμινιστικού μοντέλου. Η γεφύρωση των τάσεων για την απόκτηση πληρέστερης και πιο ολιστικής εικόνας παραμένει ακόμα το μέγιστο ζητούμενο. Πιστεύουμε πως η ανάλυση της γλώσσας των διανοουμένων και των πληθυσμών εξακολουθεί να είναι αποκαλυπτική για τις πεποιθήσεις, τις αναπαραστάσεις και τις πολυεπίπεδες νόρμες που καθόρισαν το Κυνήγι Μαγισσών κατά την εποχή της αποκαλούμενης «Επιστημονικής Επανάστασης». Εξάλλου, στην εποχή της πληροφορίας και του τεχνολογικού παραδείγματος που ζούμε, το μεταβαλλόμενο

¹⁸⁰ Carter, Philippa, *Work, Gender and Witchcraft in Early Modern England*, Gender & History, 2023

εννοιολογικό περιεχόμενο της γλώσσας υποδεικνύει για άλλη μια φορά την ισχύ του και τον καταλυτικό ρόλο του σε όλα τα επίπεδα του γίνεσθαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ. Ο διάβολος γίνεται ισόθεος - Το προπατορικό αμάρτημα

Η εκτίμησή μας ότι η κυρίαρχη μέχρι σήμερα προσέγγιση των ιστορικών Macfarlane και Thomas, παρότι με εξαιρετικά χρήσιμο τρόπο βασίζεται στις βίαιες κοινωνικές μεταλλάξεις της περιόδου –και ενώ διαπιστώνει το γεγονός ότι από τον ύστερο μεσαίωνα και σε όλη τη διάρκεια της πρώιμης νεωτερικότητας Αγγλίας η μαγεία αλλάζει πλαίσιο και εννοιολογικό περιεχόμενο– περιθωριοποιεί πεισματικά τη συνεισφορά για τη δημιουργία μιας τόσο σοβαρής αλλαγής από τους λογίους και τα δίκτυα εξουσιών «από τα πάνω». Για να γίνει κατανοητή η μεθοδολογική αδυναμία της αντίληψης αποκλειστικά «από τα κάτω» –έστω συνοδευόμενη από τη δυναμική και τα ρευστά όρια της αλληλοεπιρροής της με το πρόσφορο έδαφος των λαϊκών δοξασιών και φόβων– θεωρούμε από την πλευρά μας, αναγκαία την επισήμανση κάποιων χαρακτηριστικών της λόγιας καθοδήγησης της μαζικής κουλτούρας¹⁸¹ της εποχής, όπως τα ακόλουθα¹⁸².

Οι έννοιες της υπερβατικότητας και η δαιμονολογία αποτελούν τον ιδεολογικό εξοπλισμό της λόγιας επίθεσης ενάντια στον παλαιό «μαγικό» κόσμο, όπου όμως ο άνθρωπος είχε τη δυνατότητα να ελίσσεται και να προστατεύεται με διάφορους τρόπους. Τον 15^ο αιώνα, στο λυκόφως του Μεσαίωνα, καλλιεργείται συστηματικά από τις πνευματικές ελίτ μια εντελώς διαφορετική αντίληψη για το Κακό. Τον 16^ο και 17^ο αιώνα, η αντίληψη αυτή διαχέεται στον λαϊκό πολιτισμό προκειμένου να διασφαλιστεί η θρησκευτική συνοχή και η διαμόρφωση της νέας συλλογικής ταυτότητας που θα υπηρετεί χωρίς αμφισβητήσεις τους σκοπούς της συγκεντρωτικής πολιτικής αρχής και της εκκλησιαστικής εξουσίας. Η εδραίωση του νέου μοντέλου των κοινωνικών σχέσεων απαιτεί ισχυρότερα σύμβολα. Η μεταστροφή στη

¹⁸¹ Με τον όρο μαζική κουλτούρα εννοούμε το κράμα της πολιτισμικής “βιομηχανίας” με τις λαϊκές πεποιθήσεις.

¹⁸² Ασημακοπούλου, Έφη, “Κυνήγι Μαγισσών - Η κυρίαρχηση του Κακού και η δαιμονοποίηση της γυναίκας”, CORPUS, τ. 72, Αθήνα, 2005 και αναδημοσίευση: [ΚΥΝΗΓΙ ΜΑΓΙΣΣΩΝ - Η κυρίαρχηση του Κακού και η δαιμονοποίηση της γυναίκας \(scribd.com\)](http://www.scribd.com)

διαχείριση της μορφής του Κακού επηρεάζει βαθιά το αξιακό πλαίσιο των ευρωπαϊκών κοινωνιών και επιβάλλει την υπακοή στις επιταγές μιας αυστηρότερης θρησκευτικής και κοινωνικής ηθικής. Ενώ στη λαϊκή μεσαιωνική σκέψη, ο διάβολος συναντάται αποδυναμωμένος κάτω από την κυριαρχία του ένθρονου Χριστού και οι άνθρωποι μπορούν να τον χλευάσουν ή ακόμα και να τον ξεγελάσουν,¹⁸³ μετά τον 15^ο αιώνα αναδεικνύεται σε ανώτερη οντότητα, ισοδύναμη με το Καλό. Ο Σατανάς απαλλάσσεται από τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά του και αποκτά με τη σειρά του θρόνο και βασίλειο. Οι εκκλησίες διακοσμούνται ανάλογα. Η τέχνη και η γραμματεία της εποχής αναπαριστούν με πάθος τον δαιμονικό κόσμο. Η έννοια της αμαρτίας καταλαμβάνει σημαίνουσα θέση στο δαιμονολογικό κήρυγμα και η εξομολόγηση προβάλλεται ως μέσο σωτηρίας. Φυσικά, η δαιμονολογία ασχολείται με το νόημα της ύπαρξης και υποδεικνύει τον τρόπο διακυβέρνησης σύμφωνα με τη δικαιοσύνη που επιθυμεί ο Θεός, ο οποίος για τους αμαρτωλούς επιφυλάσσει την αιώνια καταδίκη στα βασανιστήρια της ζωής και της κόλασης. Ο Robert Muchembled σημειώνει σχετικά: «Ο λαός συνηθίζει σταδιακά στην ιδέα πως ένα καθαυτό γνώρισμα της κυριαρχίας είναι η ισχύς της τιμωρού ρομφαίας. Κι έτσι, ανοίγει βαθμιαία ο δρόμος που οδηγεί σε ένα αυστηρότερο Κράτος και σ' ένα βασιλέα ικανό να χειρίζεται, στο όνομα του Θεού, ολόκληρο οπλοστάσιο βασανιστηρίων προσαρμοσμένων στη σοβαρότητα κάθε εγκλήματος».¹⁸⁴

Ο βαθύς κοινωνικός ανασχηματισμός, ο οποίος θα αποτελέσει το άρμα της Ευρώπης στις μελλοντικές κατακτήσεις της, περνά μέσα από αυτό το ενοχικό σύστημα σκέψης, το οποίο ενισχύει τον κοινωνικό έλεγχο. Όπως υποστηρίζει ο Jérôme Baschet αναπτύσσεται ένας εντονότερος ατομικός ενοχοποιητικός μηχανισμός ώστε ο πιστός να ακολουθεί πειθήνια τον δρόμο που του υποδεικνύουν. Η φιλοσοφία του φόβου θεμελιωμένη σε μανιχαϊστικές απόψεις σχετικά με την πάλη του Καλού

¹⁸³ Kieckhefer, Richard, *Forbidden Rites. A Necromancer's Manual of the Fifteenth Century*, Sutton Publishing, Phoenix Mill (UK), 1997, σ. 256–257

¹⁸⁴ Muchembled, Robert, *Μια ιστορία του διαβόλου 12^{ος} -20^{ος} αιώνας*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2000. Ο ιστορικός προσφέρει πληθώρα πληροφοριών.

και του Κακού και την ζωντανή προσωποποίηση του διαβόλου θα διευκολύνει τον έλεγχο των Ευρωπαίων από την κρατική εξουσία.¹⁸⁵

Ο Muchembled, βλέπει το Κυνήγι Μαγισσών στη Γαλλία ως μέρος ενός ευρύτερου κοινωνικού μετασχηματισμού, που επιδιώκει την αντικατάσταση των παραδοσιακών μεθόδων κοινωνικού ελέγχου από τον επίσημο νόμο και την τάξη. Κατά την προσέγγισή του, οι γυναίκες διώχθηκαν ως φορείς του λαϊκού πολιτισμού, τον οποίο ήθελαν να καταστείλουν οι κρατικές, πνευματικές και δικαστικές αρχές. Αποτελούσαν το αντίπαλο ισοδύναμο με τους δαιμονολόγους και τις ελίτ. Ο καταλυτικός ρόλος των οικονομικών αλλαγών που ισχυροποίησαν τις κοινωνικές ανισότητες γίνεται αποδεκτός από τον ιστορικό, εντούτοις προσθέτει πως τα κυνήγια εξέφρασαν έναν σαδιστικό αντιφεμινισμό εκ μέρους των ανδρών δικαστών και άλλων ανδροκρατούμενων αρχών. Δυστυχώς, ενώ διέβλεψε την αλληλεπίδραση του φύλου και της κυρίαρχα επιβαλλόμενης δημόσιας τάξης δεν επεκτάθηκε περαιτέρω.

.Ο Εωσφόρος, ως παντοδύναμος καταστροφέας πλέον, έχει αποκτήσει τα χαρακτηριστικά με τα οποία τον συναντούμε στη διάρκεια του Κυνηγιού Μαγισσών. Τον 16^ο αιώνα, στην πρώιμη νεότερη περίοδο, είναι κοινή πεποίθηση ότι μπορεί να μεταμορφωθεί σε ζώο και να εισβάλλει σε οποιοδήποτε ανθρώπινο σώμα. Το Κτήνος λοιπόν φωλιάζει μέσα σε κάθε άνθρωπο –κυρίως την επιρρεπή γυναίκα λόγω της ελλειμματικής βιολογίας της και χαοτικής ψυχοσύστασής της– με σκοπό να τον μετατρέψει σε ενεργούμενό του. Το Κακό εσωτερικοποιείται, εργαλειοποιεί τα υποκείμενα.

Στο ίδιο πνεύμα, υβρίδια και τερατώδη πλάσματα κατέχουν εξέχουσα θέση στις μικρογραφίες που κοσμούν τα «επιστημονικά» εγχειρίδια της εποχής. Η κρίση της Μεταρρύθμισης εντείνει το φόβο για το δαιμονικό και η μισαλλοδοξία διαπερνά τη συλλογική συνείδηση των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα των «τεράτων» που έκαναν την εμφάνισή τους όχι μόνο στους μυθικούς τόπους που κατοικούν αλλά και στις σελίδες του έντυπου δυτικού πρώιμου επιστημονικού λόγου, κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα, βρίσκεται στην

¹⁸⁵ Michael, Camille, Baschet, Jérôme, *Les justices de l'au-delà: Les représentations de l'enfer en France et en Italie (XIIe–XVe siècle)*. Προλογίζεται από τον σπουδαίο μεσαιωνολόγο Jacques Le Goff. (Series 1, Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, number 279.) Rome: École Française de Rome; distributed by De Boccard, Paris. 1993. Pp. xiv, 700. 550 fr, *The American Historical Review*, T. 100, 1995, σ. 148.

εγκυκλοπαίδεια των φυσικών «επιστημών» της εποχής *Physica Curiosa* (1662) του Γερμανού φυσικού φιλοσόφου Gaspar Schott. Ειδικεύτηκε στους τομείς της φυσικής, της μηχανικής και των μαθηματικών. Έγραψε εκτενώς για τις μηχανολογικές εξελίξεις της εποχής του και συνέταξε την πρώτη δημοσιευμένη αναφορά για τα πειράματα του Otto von Guericke σχετικά με το κενό. Τα πιο διάσημα έργα του είναι τα *Magia Universalis*, *Technica Curiosa* και *Physica Curiosa* –ουσιαστικά εγκυκλοπαίδειες μαγικών, μηχανολογικών και φυσικών γνώσεων. Δαίμονες και Άγγελοι, φαντάσματα, δαιμονισμένοι, ανθρώπινα και θηριώδη τέρατα, κένταυροι, θαλάσσιοι δαίμονες κ.ά. κατακλύζουν το δωδεκάτομο έργο. Τα υβριδικά τέρατα αποτελούσαν προϊόντα διαβολικών παρεμβάσεων και η μαγεία ασκείτο μόνο με τη παρουσία των δαιμόνων.¹⁸⁶

Χαρακτηριστική εικονογράφηση από τις σελίδες του *Physica Curiosa*. Ο μοναχός –ψάρι, ο επίσκοπος – ψάρι και θαλάσσιοι δαίμονες.

Ο Schott, ενώ προειδοποιεί για μυθεύματα, αναγνωρίζει ότι πολλά ανεξήγητα φαινόμενα μπορεί όντως να είναι αληθινά με αποδείξεις, καθώς πολλά πράγματα που η αρχαιότητα θεωρούσε μυθικά αποδεικνύονται τώρα αληθινά με συχνά πειράματα. Το έργο του δεν θεωρείται περιθωριακό για εκείνη την περίοδο όπως θα επιθυμούσε

¹⁸⁶ Schott, Gaspar, *Physica curiosa, sive, Mirabilia naturæ et artis libris XII. comprehensa : quibus pleraq[ue], quæ de angelis, dæmonibus, hominibus, spectris, energumenis, monstris, portentis, animalibus, meteoris, &c. rara, arcana, curiosaq[ue] circumferuntur, ad veritatis trutinam expenduntur : variis ex historia ac philosophia petitis disquisitionibus excutiuntur, & innumeris exemplis illustrantur*, 1662. *Physica Curiosa*: Full book scan from the Smithsonian Institution collection, via Biodiversity Heritage Library. <https://www.biodiversitylibrary.org/item/129739#page/13/mode/1up>

η Μεγάλη Αφήγηση περί επικής δυτικής επιστήμης. Αντιθέτως γνώρισε επανεκδόσεις παρά την ακριβή ανατύπωσή του λόγω των εικονογραφήσεων. Αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της πρώιμης δυτικής επιστήμης.

Σε αυτό το κλίμα του δαιμονικού φαντασιακού και της δαιμονοποίησης του θηλυκού κυρίως σώματος, οι καθολικοί εξόρκιζαν προτεστάντες δαίμονες και οι μεταρρυθμιστές έβλεπαν στα πρόσωπα των άγαμων καθολικών ιερέων τους συνεργούς του διαβόλου. Ο David Underdown υποστηρίζει ότι η διαδεδομένη προσκόλληση στον χιλιασμό κατά τον 17^ο αιώνα, ταυτοποίησε τους καθολικούς ως πράκτορες ενός φυσικοποιημένου σατανά.¹⁸⁷ Σε έναν κόσμο που η κρίση ταυτότητας και κοινωνικής θέσης εξαπλωνόταν πολλοί καθολικοί και αναρίθμητες μάγισσες συνεργάζονται σε μια ενιαία απειλή για την κοινωνία.

III.1. Η μεταστροφή της έννοιας της μαγείας στις θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις

Ο Λούθηρος και ο Καλβίνος εναντιώνονται σε δογματικά και τυπικά στοιχεία του καθολικισμού. Εντούτοις, οι εικονοκλαστικές διακηρύξεις τους διατηρούν ακλόνητες τις πεποιθήσεις περί διαβολικής μαγείας και επιδίδονται σε έναν παράφορο αγώνα για την εξολόθρευσή της. Η στροφή προς τον δαιμονισμό, όπως αναμενόταν, μετασχηματίζει την έννοια και τις πρακτικές της μαγείας. Δεν πρέπει και πάλι να ξεχνούμε ότι μελετάμε μια εποχή κατά την οποία η θρησκεία και η πολιτική, όπως ήδη, αναλύσαμε, ήταν απόλυτα συνυφασμένες. Στην αγγλική μεταρρύθμιση, η αναγνώριση της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας ως διαβολικής ήταν συνέπεια της πεποίθησης ότι ο καθολικισμός ενσάρκωνε την πλήρη αντιστροφή της αληθινής θρησκείας. Το ίδιο συνέβαινε και από την καθολική μεταρρύθμιση.

Στη μεσαιωνική Ευρώπη, ο χώρος της μαγείας είναι ένα συνονθύλευμα διαχρονικών πεποιθήσεων του μεσογειακού κλασικού πολιτισμού και δοξασιών των γερμανικών και κελτικών φύλων με σταχυολογήματα από την εβραϊκή, αρχαιοελληνική, ρωμαϊκή και μουσουλμανική λαϊκή παράδοση. Όπως αναλύσαμε, από τον 15^ο αιώνα, στη διάρκεια της Αναγέννησης, σημειώνεται μια εξαιρετικά σημαντική ανατροπή. Κατά

¹⁸⁷ Underdown, David, *A Freeborn People: Politics and the Nation in Seventeenth-Century England*, Oxford University Press, N.Y., 1996, σ. 17. Ο ιστορικός σημειώνει αρκετές φορές ότι δεν ήταν τυχαίως ένας αριθμός προτεστάντων συγγραφέων, ο Ιάκωβος Α', ανάμεσά τους, διευκρίνιζαν με διακριτή ένταση ότι οι γυναίκες ήταν ιδιαίτερα επιρρεπείς τόσο στη μαγεία όσο και στην ανυπακοή.

τις αρχές του ίδιου αιώνα, το έγκλημα της μαγείας δεν συνεπαγόταν πλέον μόνο την άσκηση επιβλαβούς μαγείας εναντίον άλλων. Έλαβε κυριολεκτικά τρομερές δαιμονικές και διαβολικές προεκτάσεις. Τελικά, οι μάγισσες κατηγορήθηκαν ότι λάτρευαν δαίμονες, απαρνήθηκαν την πίστη τους και παραδόθηκαν ολοκληρωτικά στην υπηρεσία του διαβόλου. Η κακόβουλη μαγεία, ως κοσμικό αδίκημα, αποτελούσε αντικείμενο νομικών διαδικασιών καθ' όλη τη διάρκεια της μεσαιωνικής περιόδου και, όπως σε κάθε έγκλημα βίας, η ποινή ήταν γενικά ανάλογη με τη σοβαρότητα της βλάβης που πίστευαν ότι προκαλούσε ο κατηγορούμενος. Αλλά το ολοκληρωμένο στερεότυπο της δαιμονικής μάγισσας, που έμελλε να αποδειχθεί τόσο καταστροφικό για τόσους πολλούς ανθρώπους, δεν λειτουργούσε στις δίκες, παρά περιστασιακά, πριν από τον δέκατο πέμπτο αιώνα. Ο μάγος από μοναχικός μοχθηρός άνθρωπος (sorcerer) που προσπαθεί να επηρεάσει τις ζωές των προσωπικών του εχθρών μετατρέπεται σε σατανίστρια μάγισσα (witch –συνήθως, θηλυκή εννοιακή οντότητα), η οποία ανήκει σε σέκτα και εκτελεί με τους όμοιές της νυχτερινές ιεροτελεστίες (Sabbath) με απώτερο σκοπό την κατάλυση της χριστιανοσύνης.

Στις σαββατικές συνάξεις των μαγισσών, όπου επικρατούν η λαγνεία και το μίσος, ο διάβολος εμφανίζεται συνήθως με το κεφάλι τράγου, παιδιά στραγγαλίζονται για να αποτελέσουν το γεύμα των αντίχριστων μελών της σατανικής σέκτας, γίνεται χρήση αλοιφών και μαγικών φίλτρων, καλούνται δαίμονες που θα διεκπεραιώσουν τα σκοτεινά σχέδια και λαμβάνουν χώρα έξαλλοι χοροί και σεξουαλικά όργια. Η μάγισσα θηλάζει από διάφορα σημεία του σώματός της τους οικείους δαίμονες (familiars). Ενίοτε, είναι παρούσα μία μαύρη γάτα, οι μάγισσες πετούν ψηλά με τη συνοδεία υβριδικών τεράτων ή κονταριών και σκουπόξυλων, ενώ ο ασπασμός των οπισθίων του διαβόλου είναι η πράξη/συμβόλαιο που επισφραγίζει την απόλυτη υποταγή στη δύναμή του. Το πνευματικό περιβάλλον μέσα στο οποίο η μαγεία σφυρηλατεί την ολοένα και πιο σατανική θεώρησή της έχει στους κόλπους του, μετά το τέλος του Μεσαίωνα, βασιλείς, άρχοντες, δικαστές, διανοούμενους, φιλοσόφους και ανώτατους κληρικούς. Οι λόγιοι και η ελίτ με προεξάρχουσα την κεντρική διοίκηση της μοναρχίας και το νομικό πλαίσιο, τόνιζαν ότι η συνεργασία με τον διάβολο, συνοδευόμενη από τη δαιμονική μαγεία αποτελούσε το σημαντικότερο έγκλημα εναντίον του Θεού και της Βασιλείας. Επρόκειτο για κοσμικό έγκλημα εσχάτης προδοσίας, το οποίο ήταν τιμωρητέο με εκτέλεση.

Οι δύο αιώνες της προτεσταντικής μεταρρύθμισης και της καθολικής αντιμεταρρύθμισης χαρακτηρίστηκαν από την εντυπωσιακή επαναφορά και ανάδειξη του προπατορικού αμαρτήματος σε μείζον ζήτημα, περιθωριοποιώντας τις αντιλήψεις του χριστιανικού ελέους, ενώ ταυτόχρονα κράδαιναν τη σημαία και τη σφραγίδα του χριστιανισμού. Η γυναίκα λόγω της δαιδαλώδους εξουσιαστικής και οικονομικής δυναμικής διαδικασίας έπρεπε να προσαρμοστεί ψυχικά και σωματικά στο νέο μοντέλο παραγωγής με την αναπαραγωγή νέου εργατικού δυναμικού. Η ερήμωση της υπαίθρου στους προηγούμενους αιώνες 14ο και 15ο, τα κύματα μαύρης πανώλης κ.ά. είχαν προκαλέσει δημογραφικό πρόβλημα. Οι άρχουσες τάξεις έτρεφαν ιδιαίτερη ανησυχία διότι κινδύνευαν τα συμφέροντά τους, που σχετίζονταν, μεταξύ άλλων, με την αναπαραγωγή εργατικού δυναμικού.

Διαπιστώνουμε ότι βασική επιδίωξη της μετάβασης από το φεουδαλικό στο προβιομηχανικό και αστικό καπιταλιστικό σύστημα αποτέλεσε η κατασκευή ενός νέου υποκειμένου, που καλείται να υπηρετήσει τα δίκτυα εξουσίας με διακριτούς κοινωνικούς ρόλους των φύλων. Ο 16^{ος} και 17^{ος} αιώνας συναντώνται συχνά ως η εποχή του Αυγουστίνου και της αυγουστίνειας ανθρωπολογίας¹⁸⁸ λόγω της πλήρως απαξιωτικής άποψης για την ανθρώπινη φύση που επικρατούσε τόσο στους προτεστάντες όσο και στους καθολικούς. Ο Αυγουστίνος είχε αναδείξει ως μείζον ζήτημα το προπατορικό αμάρτημα που οδήγησε στην ολοσχερή καταστροφή της ανθρώπινης φύσης. Για τον Αυγουστίνo, στο *De civitate Dei* (22 τόμοι 413-426 μ.Χ.), ο διάβολος, λόγω της φυσικής και οντολογικής του απόστασης από τον Θεό, είχε γίνει η πηγή όλων των δεινών. Ο Αυγουστίνος συνόπισε την παράδοση με αυτόν τον τρόπο: ο διάβολος «είναι άγγελος χωρισμένος από τον Θεό με υπερηφάνεια —έννας άγγελος που δεν τήρησε την αλήθεια, είναι ο βασιλιάς και ο εφευρέτης των ψεμάτων, είναι αυτός που εξαπάτησε τον εαυτό του και επιδιώκει να εξαπατήσει και τους άλλους. Είναι ο αντίπαλος της ανθρωπότητας, η αιτία του θανάτου, ο ιδρυτής της υπερηφάνειας, ο πρίγκιπας της κακίας και ο υποστηρικτής των ντροπιαστικών απολαύσεων».¹⁸⁹ Η μάχη με τον Διάβολο αναζωπυρώθηκε στα γραπτά του, που

¹⁸⁸ Coudert, Allison P., *Religion, Magic and the Science in Early Modern Europe and America*, Praeger Series on the Early Modern World, Oxford, California, 2011, σ. XX.

¹⁸⁹ Augustine, *Contra Judaeos, Paganos et Arianos* (Migne PL42.1117). Παρατίθεται στο: Raiswell, Richard, with Dendle, Peter. *The Devil in Society in Premodern Europe*, Centre for Reformation and Renaissance Studies, Victoria University in the University of Toronto, 2012, Introduction: *Conceptualizing Devil in Society*

φαίνεται πως περίμεναν υπομονετικά για αιώνες να αναδυθούν στην επιφάνεια από την κρίση της Μεταρρύθμισης.

Υποστηρίζουμε πως ο Λούθηρος και ο Καλβίνος ακολούθησαν πιστά αυτή τη σημειολογική μετάβαση από το νόημα της Ανάστασης του Χριστού, ο οποίος, σύμφωνα με τη χριστιανική παράδοση, σταυρώθηκε για να απαλλάξει το ανθρώπινο γένος από την αμαρτία της Πτώσης (κάτι που εξακολουθούσαν να υποστηρίζουν οι ανατολικοί χριστιανοί πνευματικοί, τιμώντας τη λύτρωση της Ανάστασης) στην έμφαση στο προπατορικό αμάρτημα. Η Καινή Διαθήκη με τη συγχώρεση και το έλεος υποθέτουμε –αν και δεν μπορούμε να επεκταθούμε σε αυτή τη διατριβή, ούτε διαθέτουμε την απαιτούμενη σχετική κατάρτιση– φαίνεται να επισκιάζεται από τις παραστάσεις της Παλαιάς Διαθήκης και της Γένεσης. Η έξοδος από τον Κήπο της Εδέμ, εξαιτίας της Εύας και του Διαβόλου, όχι μόνο είχε καταστήσει αδύνατο για τους ανθρώπους να ενεργούν ηθικά, αλλά είχε βλάψει ανεπανόρθωτα τη νοημοσύνη και την ικανότητα του Αδάμ να σκέφτεται λογικά. Επειδή το προπατορικό αμάρτημα μεταβιβάστηκε σε όλους τους απογόνους του Αδάμ κάθε άτομο ήταν κατά συνέπεια καταδικασμένο σε άγνοια. Η ιδέα αυτή ένωσε φυσικούς φιλοσόφους, δαιμονολόγους, κληρικούς, δικαστές, υπαλλήλους της μοναρχίας και κοινωνία. Η αδαμιαία γνώση έπρεπε να ανακαλυφθεί και να αποκατασταθεί. Ο Αδάμ ήξερε τα πραγματικά ονόματα (και τις κρυφές ιδιότητες) των πραγμάτων. Άλλωστε, κατά τη Γένεση 2: 9-10, ο Κύριος έπλασε από το έδαφος όλα τα ζώα του αγρού και τα πτηνά του ουρανού και τα έφερε μπροστά στον άνθρωπο, για να δει πώς θα τα ονομάσει. Και ό,τι όνομα έδινε ο άνθρωπος σε κάθε ζωντανή ύπαρξη, αυτό ήταν και το όνομά της.

Για τον Καλβίνο, η ανθρωπότητα μετά την πτώση συνίσταται από «σκουλήκια και σάπια» όντα “maggots and rotteness”.¹⁹⁰ Αυτή η άποψη έρχεται σε αντίθεση με το *Imago Dei* αλλά φαίνεται πως το χρονικό και ποιοτικό όριο, που θέτει είναι η Πτώση. Ο Dewey Hoitenga έγραψε ότι στην καλβινική ηθική με την απόλυτη κυριαρχία του Θεού, η ανθρώπινη βούληση όχι μόνο διαφθείρεται αλλά σχεδόν καταστρέφεται, με αποτέλεσμα να μην εξηγείται επαρκώς η επιλογή του καλού ή κακού, όπως εκφράζεται στην ανθρώπινη δράση τουλάχιστον ως προς την θεολογική διάστασή

¹⁹⁰ John Calvin, *Sermons on Job*, trans. Arthur Golding, George Bishop, London, 1574, reprint, The Banner of Truth Trust, Edinburgh, 1993, σ. 443.

της.¹⁹¹ Μέχρι σήμερα, η ανθρωπολογία του Καλβίνου και οι αλλαγές στις θέσεις του, όπως τις συναντούμε στα συγγράμματά του, μελετώνται στο πλαίσιο ενός έντονου διαλόγου, καθώς παρεισφρεύουν το θρησκευτικό στοιχείο και οι σύγχρονες εκκλησίες. Η γυναίκα για τον Καλβίνο είναι, σύμφωνα με πολλές μελέτες, ό,τι περιγράφεται στη *Γένεση* 2,3 και στην επιστολή του Παύλου Α΄ *Προς Κορινθίους*, σύμφωνα με την οποία, το σώμα της γυναίκας είναι στην εξουσία του άνδρα, ο άνδρας δεν έχει χρέος να σκεπάζει το κεφάλι του, επειδή είναι εικόνα και δόξα του Θεού, ενώ η γυναίκα είναι δόξα του άνδρα. Η γυναίκα χτίστηκε για τη χάρη του άνδρα. Η γυναίκα είναι το σημαντικότερο κτίσμα από όσα έχει στην εξουσία του ο άνδρας. Στην *Προς Εφεσίους*, ο άνδρας είναι η κεφαλή της γυναίκας.

Σύμφωνα με αυτές τις αναφορές της Αγίας γραφής (θα προσθέταμε, από τη *Γένεση* μέχρι την *Αποκάλυψη*), όπως υποστηρίζει ο John Thompson, η γυναίκα έχει δημιουργηθεί, κατά τον Καλβίνο, κατ' εικόνα του Θεού αλλά σε «*δευτερεύοντα βαθμό*», όπως αναφέρει ο ίδιος ο μεταρρυθμιστής. Επίσης, η *Γένεση* αναφέρει ότι Εύα πλάστηκε τελευταία από όλα τα πλάσματα (σημειωτέον, μετά την ονοματοδοσία των πραγμάτων από τον γνώστη Αδάμ) για να συντροφεύει τον Αδάμ. Ο Θεός την καταράστηκε ως υπαίτια της Πτώσης: «*θα πολλαπλασιάσω εις πλήθος πολύ τας λύπας σου, τας θλίψεις και τους στεναγμούς σου. Με πόνους θα γεννάς τα τέκνα σου, θα εξαρτάσαι δε πάντοτε από τον άνδρα σου και αυτός θα είναι κύριός σου*».¹⁹² Ο Καλβίνος δηλώνει ρητά με τον «*δευτερεύοντα βαθμό*» ότι αυτή η διαφορά βαθμού μεταξύ των δυο φύλων παραμένει ένας «*απαραβίαστος κανόνας*» όσο υπάρχουν ο ουρανός και η γη.¹⁹³

Αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Καλβίνος είχε διαβάσει όχι μόνο τους σχολαστικούς Αυγουστίνο και τον Θωμά Ακινάτη ή τον Άνσελμο (σχετικά με θεολογικά ζητήματα, όπως και για τις γυναίκες) αλλά και αρκετά πατερικά κείμενα πριν και μετά το σχίσμα, όπως του Μέγα Βασιλείου, του Ιωάννη Χρυσοστόμου, του Γρηγορίου Νύσσης, του Ειρηναίου, κ.ά., που βρίθουν αρνητικών χαρακτηρισμών για τη γυναικεία φύση, ενώ συζητούν για τη φύση του *Imago Dei*. Ο Αμβρόσιος π.χ.

¹⁹¹ Hoitenga Dewey J, *John Calvin and the Will: A Critique and Corrective*, Grand Rapids: Baker Books, Michigan, 1997, σ. 69–70.

¹⁹² *Γένεση* 3:16, https://orthodoxoiorizontes.gr/Palaia_Diathikh/Genesis/Genesis

¹⁹³ Thompson, John L., *Creata Ad Imaginem Dei, Licet Secundo Gradu: Woman as the Image of God According to John Calvin*. The Harvard Theological Review, vol. 81, no. 2, 1988, σ. 125–43. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/1509550>

αναφέρει ρητά ότι η γυναίκα δεν δημιουργήθηκε κατ' εικόνα του θεού. Ο Τερτυλλιανός δηλώνει ότι η ανδρική φύση του Χριστού υποδηλώνει την εικόνα του θεού, επομένως, *κανείς δεν μπορεί να σταθεί ανάμεσα στον Χριστό και τον άνδρα - nulla natura interposita*. Ο Πάπας της Γενεύης, όπως συχνά αναφέρεται ο Καλβίνος από τους μελετητές του, επιβεβαίωσε θεολογικά την από άμβωνος ρητορική κατά του γυναικείου φύλου. Εξάλλου, ο ίδιος εκφραζόταν με παρόμοιους τρόπους δημοσίως.¹⁹⁴

III.1.1. Η πατερική παράδοση και η καταδικασμένη θέση της γυναίκας.

Σε σύγκριση με τους θεολογικούς προγόνους του στην πρώιμη Εκκλησία και τους μεσαιωνικούς χρόνους, ο Καλβίνος, και εν γένει ο προτεσταντισμός, προτάσσοντας την πιστή ανάγνωση και ρεαλιστική ερμηνεία της Γραφής, ως ορθής δογματικής θέσης, απαλλαγμένης από τις διαστρεβλώσεις των υπόλοιπων χριστιανικών δογμάτων ακολούθησε ουσιαστική συνέχεια και επιλεκτική ασυνέχεια σχετικά με τη διδασκαλία του παραδοσιακού χριστιανικού corpus. Στα γραπτά του συζητεί τις θεολογικές θέσεις των πατερικών κειμένων, συμφωνώντας ή διαφωνώντας ανάλογα με τις προτάσεις του προτεσταντισμού. Ο ίδιος συχνά αναφέρεται στον Ιωάννη Χρυσόστομο, σχολιάζει τις προσεγγίσεις του Αυγουστίνου, του Ακινάτη κ.λπ.

Σημειώνουμε ότι στην υποβαθμισμένη θέση της γυναίκας υπάρχει σαφής σύγκλιση απόψεων παρά τη διαφορετική ρητορική των πατερικών κειμένων. Για τον Χρυσόστομο, η γυναίκα είναι *αναγκαίο κακό, αφύσικος πειρασμός, κίνδυνος του σπιτιού, θανάσιμος γοητεία, ψιμυθιωμένη μάστιξ*. Επίσης, για τον ίδιο, η σεξουαλική επιθυμία του άνδρα για τη γυναίκα είναι το μόνο όπλο που της έδωσε ο Θεός, διαφορετικά, δεν θα ήθελε να ζήσει κανείς μαζί της, λόγω της απάτης, της τρυφηλότητας και των πολλών ελαττωμάτων της. Η γυναίκα είναι ένα σκουλήκι που σέρνεται, η κόρη του ψεύδους, σκεύος ακαθαρσιών, ο εχθρός της ειρήνης, το πιο βλαβερό από όλα τα θηρία. Ο Αδάμ επειδή *«νόμω γαστρὸς ὑπήκουσε, διὰ τοῦτο εἰς θάνατον κατήντησε»*.¹⁹⁵

¹⁹⁴Βλ. Van Vliet, Jason, *Children of God - The Imago Dei in John Calvin and His Context*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2010.

¹⁹⁵ Ιωάννης Χρυσόστομος, *Προς τους έχοντας παρθένους συνεισάκτους*, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Άπαντα των Αγίων Πατέρων, μτφρ. Ι. Μ. Σακαλή, σ. 23 καθώς

Για τον Μέγα Βασίλειο, η επιστολή Α΄ Προς Κορινθίους του Παύλου με τις αποφάνσεις «*Αἱ γυναῖκες ὑμῶν ἐν ταῖς ἐκ κλησῖαις σιγάτωσαν· οὐ γὰρ ἐπιτέτραπται αὐταῖς λαλεῖν, ἀλλ' ὑποτάσσεσθαι. Εἰ δέ τι μαθεῖν θέλουσιν, ἐν οἴκῳ τοὺς ἰδίους ἄνδρας ἐπερωτά τωσαν. Αἰσχρὸν γάρ ἐστι γυναίξιν ἐν ἐκκλησίᾳ λαλεῖν*» και η επιστολή Προς Τιμόθεον Α: «*Γυνὴ ἐν ἡσυχίᾳ μανθα νέτω ἐν πάσῃ ὑποταγῇ. Διδάσκειν δὲ γυναικὶ οὐκ ἐπιτρέπω, οὐδὲ αὐθεντεῖν ἄνδρὸς, ἀλλ' εἶναι ἐν ἡσυχίᾳ. Ἀδὰμ γὰρ πρῶτος ἐπλάσθη, εἶτα Εὐά. Καὶ ὁ Ἀδὰμ οὐκ ἠπατήθη, ἡ δὲ γυνὴ ἐξαπατηθεῖσα ἐν παραβάσει γέγονε. Σωθήσεται δὲ διὰ τῆς τεκνογονίας, ἐὰν μείνωσιν ἐν τῇ πίστει, καὶ ἀγάπῃ, καὶ ἀγιασμῶ, μετὰ σωφροσύνης*»,¹⁹⁶ υποδεικνύει με περισσή σαφήνεια τη θέση της γυναίκα. Για τον Αυγουστίνo, η γυναίκα δεν πρέπει να λαμβάνει καμία εκπαίδευση, κανένα εἶδος παιδείας. Για τον Ακινάτη, εμφορούμενου από τις θέσεις του Αριστοτέλη, η γυναίκα είναι ατελής ἄνδρας. Ο Αμβρόσιος αποφαινεται ότι η Εὐά οδήγησε τον Αδὰμ στην αμαρτία και είναι δίκαιο αυτός να τη διαφεντεύει. Ο Κλήμης Αλεξανδρείας κήρυττε ότι η γυναίκα πρέπει να αισχύνεται για τη φύση της. Στον μωσαϊκό/ιουδαϊκό νόμο, ο ἄνδρας μπορούσε να χωρίζει τη γυναίκα του με ένα χαρτί. Αργότερα, ο Ιησὺς απαντά: «*Λόγω της σκληροκαρδίας ἡμῶν, ἐπέτρεψε ἡμῖν (ο Μωσῆς) ἀπολύσαι τα γυναίκα ἡμῶν*»¹⁹⁷. Σύμφωνα με το Λευιτικό, η γυναίκα ήταν ακάθαρτη λόγω της εμμήνου ρύσεως ἢ επειδή ήταν λεχῶνα και πολλά ἄλλα, γνωστά και εφαρμοζόμενα μέχρι τους καιρούς μας. Ἐνα χαρακτηριστικό απόσπασμα από τους *Αριθμούς 31: 13-18* της Παλαιάς Διαθήκης αναφέρει τη γυναίκα ως προσηλυτίστρια ἄνομων πράξεων κατά του Θεοῦ. Σύμφωνα με το απόσπασμα μετά την νίκη των Ισραηλιτῶν κατά των Μαδιανιτῶν, Ο Μωσῆς εξοργίστηκε επειδή οι πολεμιστῆς του αιχμαλώτισαν ἀντί να σκοτώσουν τις γυναίκες της Μαδιάν, καθὼς αυτές παρέσυραν τους υιοῦς του Ισραήλ στην ἀκόλαστη λατρεία του Βάαλ:

Καὶ ἐξῆλθε Μωσῆς καὶ Ἐλεάζαρ ὁ ἱερεὺς καὶ πάντες οἱ ἄρχοντες τῆς συναγωγῆς εἰς συνάντησιν αὐτοῖς ἔξω τῆς παρεμβολῆς. Καὶ ὠργίσθη Μωσῆς ἐπὶ τοῖς ἐπισκόποις τῆς δυνάμεως, χιλιάρχους καὶ ἑκατοντάρχους τοῖς ἐρχομένοις

και Migne, P. J., *Ελληνική Πατρολογία, Ιωάννης Χρυσόστομος, Εκλογαί: Λόγος Β, Δ., Περί νηστείας και σωφροσύνης*, Κέντρο Πατερικών Εκδόσεων, 2006

¹⁹⁶ Μέγας Βασίλειος, *ΟΡΟΣ ΟΓ΄*. Ὅτι οὐ δεῖ ἄνδρα ἀπὸ γυναικός, ἢ γυναῖκα ἀπὸ ἄνδρὸς χωρίζεσθαι, εἰ μή τις ἂν ἐπὶ πορνείᾳ ἄλῶ, ἢ εἰς τὴν θεοσέβειαν κωλύηται στο *Regulae morales*, Πίναξ των ηθικῶν κανόνων. (PG 31, σελ. 692 – 869),

https://orthodoxoiorizontes.gr/Paterika_keimena/Agios_Basileios_o_Megas/Agios_Basileios_o_Megas_Apanta.htm

¹⁹⁷ Ματθ. 19:8

ἐκ τῆς παρατάξεως τοῦ πολέμου καὶ εἶπεν αὐτοῖς Μωυσῆς· ἵνατί ἐζωγρήσατε πᾶν θῆλυ; αὗται γὰρ ἦσαν τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ κατὰ τὸ ῥῆμα Βαλαὰμ τοῦ ἀποστῆσαι καὶ ὑπεριδεῖν τὸ ῥῆμα Κυρίου ἕνεκεν Φογώρ, καὶ ἐγένετο ἡ πληγὴ ἐν τῇ συναγωγῇ Κυρίου. Καὶ νῦν ἀποκτείνετε πᾶν ἄρσενικὸν ἐν πάσῃ τῇ ἀπαρτίᾳ, πᾶσαν γυναῖκα, ἣτις ἔγνω κοίτην ἄρσενος, ἀποκτείνετε καὶ πᾶσαν τὴν ἀπαρτίαν τῶν γυναικῶν, ἣτις οὐκ οἶδε κοίτην ἄρσενος, ζωγρήσατε αὐτάς.¹⁹⁸

Σαφείς στερεοτυπικές αναπαραστάσεις της αποκλίνουσας (ή παρεκκλίνουσας από τα ισχύοντα κοινωνικά πρότυπα) γυναίκας υφίστανται στην πατερική γραμματεία μετά τον 4^ο αιώνα. Στα κείμενα αυτά διαφαίνεται μια σαφής επιμέρους τάση της πατερικής θεολογίας να δαιμονοποιήσει τη γυναίκα, εκλαμβάνοντας την *inprinciple* ως συνεργάτιδα του διαβόλου, η οποία ωθεί τον άνδρα στην απώλεια. Αναδεικνύεται, συνεπώς, η γυναίκα σε φυσικό σύμμαχο του διαβόλου, με επίπτωση την κατάλυση της κοινωνικής και ηθικής ευταξίας. Προφανώς, η μοναδική κοινωνική χρησιμότητα των γυναικών είναι η αναπαραγωγική, ενώ άνευ σεξουαλικής επιθυμίας το γένος των γυναικών θα καθίστατο εντελώς άχρηστο.

Τέτοιες προσεγγίσεις στη γυναικεία φύση, μολονότι όχι όλες κατ' ανάγκη γνωστές σε όλους τους υπερμάχους του καλβινισμού, αποτελούν, ωστόσο, κοινούς τόπους σε μερίδα θεολόγων και εκκλησιαστικών συγγραφέων μετά τον 4ο αιώνα. Παραθέτουμε ενδεικτικά αποσπάσματα από τη βάση δεδομένων TLG.¹⁹⁹ Τα κείμενα αυτά αποδίδουν με γλαφυρό τρόπο τις στερεοτυπικές αντιλήψεις περί των γυναικών γενικώς ή εκείνων των οποίων η συμπεριφορά διαψεύδει τις κοινωνικές προσδοκίες και τις δεσπόζουσες κοινωνικές συμβάσεις που συνθέτουν τη χριστιανική ανθρωπολογία των πατέρων του 4^{ου} αιώνα και εντεύθεν.

Πολλές από τις παρακάτω περιγραφές διατηρούνται στις καθολικές και προτεσταντικές δαιμονολογίες ή τις αντίστοιχες θεολογικές πραγματείες. Η σεξουαλικοποίηση του ακόρεστου και ελαττωματικού γυναικείου σώματος με την παρασυρτική του δύναμη, οι άρρηκτες σχέσεις της γυναίκας με τον διάβολο από το προπατορικό αμάρτημα, η ελλειμματική ηθική υπόσταση, η παραπλανητική φλυαρία, όπως και το μοντέλο της αποκλειστικά αναπαραγωγικής φύσης είναι διατυπωμένα με

¹⁹⁸ https://orthodoxoiorizontes.gr/Palaia_Diathikh/Arithmoi/Arithmoi_kef.31-36.htm#kef.31

¹⁹⁹ Thesaurus Linguae Graecae (TLG), University of California, Irvine. Τα ονόματα και οι τίτλοι χρησιμοποιούνται με αυτόν τον τρόπο διότι αποτελούν συνδέσμους.

σαφήνεια. Επίσης, είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι παρά το δεδηλωμένο εμπαιθές και απόλυτα εχθρικό σώμα των πατερικών κειμένων σχετικά με τη γυναίκα, οι πεποιθήσεις που αποτυπώνονται σε αυτά δεν οδήγησαν –στην εποχή που συνεγράφησαν– σε διώξεις μαγισσών. Ασφαλώς, τροφοδότησαν για αιώνες τους εχθρικούς συμβολισμούς και τους καταπιεστικούς μηχανισμούς ενάντια στο γυναικείο φύλο.

Κείμενο 1

[JOANNESCHRYSOSTOMUS, *Contraeosquisubintroductashabentvirgines.*](#)

[{2062.007}](#) Section 5, line 65

Δι' οὐδὲν γάρ ἡ συνοίκησις αὐτὴν ενομοθέτηται, ἢ δι' ἔρωτα καὶ πόθον· ἐπεὶπερίελε τοῦτο,καὶ ἀνήρ ηται ἢ τοῦ πράγατος χρεία.Τίς γὰρ ἂν ἔλοιτο, ἀνήρῶν, ταύτης χωρὶς τῆς ἀνάγκης γυναικείας ἀνέχεσθαι τρυφῆς καὶ ὕβρεως καὶ τῶν ἄλλων τῶν τοῦ γένους ἐλαττωμάτων ἐκείνου; Διὰ τοῦτο καὶ ἐξάρχῃς ὁ Θεὸς τὴν γυναῖκα ταύτη καθώπλισε τῇ ἰσχύϊ, εἰδὼς ὅτι σφόδρα εὐκαταφρόνητος ἔσται, μὴ ταύτην ἐπαγομένη τὴν ἀρχὴν, καὶ ὅτι οὐδεὶς ἂν ἔλοιτο αὐτῇ συνοικῆσαι καθαρεύων ἐπιθυμίας. Εἰ γὰρ καὶ τοσαύτης ἐπικειμένης ἀνάγκης νῦν καὶ πολλῆς ἐτέρας χρείας—καὶ γὰρ καὶ παιδοποιοῦσι, καὶ οἰκουροῦσι, καὶ ἕτερα διακονοῦνται ἄλλα καὶ πλείονα τούτων· εἰτοί νυν καὶ νῦν τοσαῦτα λειτουργοῦσαι τοῖς ἀνδράσιν εὐκαταφρόνητοι πολλάκις ἐγένοντο, καὶ τῆςοικίαςἐξεβλήθησαν, πῶς ἂν ἐπιθυμίας χωρὶς ἦσαν ὑμῖν ποθεῖναι, καὶ ταῦτα τοσοῦτοις ὑμᾶς ὀνειδέσει περιβάλλουσαι; Ἡ λέγετε τοί νυντὴν αἰτίαν τῆς συνοικήσεως, ἢ οὐδεμίαν ὑποπτέειν ἐτέρανἀνάγκη, ἀλλ' ἢ πονηρὰν ἐπιθυμίαν καὶ ἡδονὴν ἐπονείδιστον.

Κείμενο 2

[JOANNESDAMASCENUS, *Sacraparallela*](#)

[\(recensionessecundumalphabetilitterasdispositae,quaetreslibrosconflant\)](#)

[\(fragmentaecod. Vat. gr. 1236\). {2934.018}](#), Vol. 95 p. 1329 line 10

Ἀφόρητός ἐστι γυνή κολακευομένη, τὴν ὄψιν ὥσπερ λειμῶνα
 διανθίζουσα, ποικίλως φύει τὰς παρειὰς ἐρυθραίνουσα· ἀμύλω τε,
 οἴνανθίω, φαβατίω, καὶ ψιμμουθίω τὸ πρόσωπον λευκαίνουσα, καὶ
 μέλανι τοὺς ὀφθαλμοὺς ὑπογράφουσα· χρυσοῖς δὲ κόσμοις τὸν τράχηλον
 αὐτῆς, τὰς χεῖρας, καὶ τὰς τρίχας καλλωπίζουσα, καὶ τὴν μαλακὴν αὐτῆς
 ἐσθῆτα μυρίσμασι διαφοροῖς καπνίζουσα. Ἔστι δὲ παγὶς θανατηφόρος,
 διὰ πασῶν τῶν αἰσθήσεων ἀπάγουσα τὸν νέον, τὴν μὲν ὄψιν ἐκ τοῦ
 φαινομένου καλλωπισμοῦ, τὴν δὲ ἀκοὴν ταῖς μαλακίαις μαγεύουσα.
 Γυνὴ τὸ ὑποζύγιον τὸ κακὸν, ὁ σκώληξ ὁ συρόμενος, ὁ ἔνοικος τοῦ
 Ἀδάμ, τοῦ ψεύδους ἢ θυγάτηρ, ἢ φυλακὴ τοῦ παραδείσου, τοῦ Ἀδάμ ἢ
 ἐκβλητρία, ὁ πολέμιος ὄλεθρος, ἢ ἔχθρα τῆς εἰρήνης.

Κείμενο 3

[THEOGNOSTUS](#), [Thesaurus](#). {4457.001}, Ch. 2 section 11, lines 119-120,
 125,130,135

Τί ἐστι γυνή; Ἄγκιστρον διαβόλου, παγὶς καὶ δίκτυον, δι' ἧς ἀπατώμενοι
 θανατούμεθα. Τί ἐστι γυνή; Πηγὴ κακῶν, ἐπὶ γῆς ναυάγιον, θησαυρὸς ῥυπαρίας,
 θανατηφόρος συντυχία, ὀφθαλμῶν ὄλισθος, καρδίας λόγχη, νέων ἀπώλεια. Τί
 ἐστι γυνή; Ψυχῆς ὄλεθρος, σκῆπτρον Ἄδου, κρημνώδης πόθος, ἀγίων διαβολή,
 ἀνάπαυσις ὄφρα, διαβόλου παραμυθία. Τί ἐστι γυνή; Ἀπαρηγόρητος ὀδύνη,
 ἀθεράπευτος κακία, σφζομένων σκάνδαλον, καθημερινὴ ζημία, σκοτίας
 ὀδηγός, παραπτωμάτων διδάσκαλος, μυστηρίων θρίαμβος. Τί ἐστι γυνή;
 Ἀναίσχυντον θηρίον, ἀχαλίνωτον στόμα, ἀπόλαυσις πονηρά, κολάσεως αἰωνίου
 πρόξενος, γήινον φρόνημα, ἀνδρῶν ῥαθυμία, ἀκόρεστος ἐπιθυμία. Τί ἐστι γυνή;
 Οἰκίας χειμῶν, αὐθαίρετος μάχη, ἀνδρὸς ναυάγιον, συγκοιμωμένη ἀκρασία,
 συνεγειρομένη μέριμνα. Τί ἐστι γυνή; Πεφαρμακευμένη ἔχιδνα, ἀνήμερος
 λέαινα, ἀσπίς ἰοβόλος, ἀγρία πάρδαλις, ὄπλον διαβόλου, ἐπιθυμητὴ λύσσα,
 παγκόσμιος θάνατος, ἀκατάσχετον κακόν, ἀτίθασσος δράκαινα. Μικρὰ γὰρ
 πᾶσα κακία πρὸς κακίαν γυναικός, καὶ εἰ βούλει τοῦ τοιούτου ἀποδράσαι
 θηρίου, ἄκουε τοῦ Παροιμιαστοῦ λέγοντος, «Υἱέ, μὴ σε νικησάτω κάλλους
 ἐπιθυμία· μηδὲ ἐπιστήσης σὸν ὄμμα πρὸς αὐτήν, ἀλλὰ ταχέως ἀποπήδησον, μὴ
 ἐγχρονίσῃς.» Ἰστέον ὅτι ὁ μιγνύμενος γυναικί, μὴ ἐπὶ σκοπῶ παιδοποιῖας, ἀλλὰ
 διὰ μόνην τὴν ἡδονήν, ὑπὸ ἁμαρτίαν καὶ κρίμα ἐστίν, εἰ καὶ ἰδίᾳ μίγνυται

γυναικί· τούτου γὰρ χάριν ὁ γάμος, ἵνα τοῦ θανάτου θερίζοντος, αὐτὸς διὰ τῆς σπορᾶς τοῦ γένους συγκροτῆ.

Κείμενο 4

[EPHRAEM Syrus, *Aduersus improbas mulieres.* {4138.091}](#), p. 204, line 7, p. 303 line 13, p. 304 line 10.

Τί γάρ ἐστι γυνή; Παγίς κεκοσμημένη καὶ ἐξαπατῶσα τοὺς ἀνθρώπους ἐν ἡδοναῖς. Φαιδρῶ μὲν τῶ προσώπῳ, καὶ ὑψηλῶ τῶ τραχήλῳ, καὶ τοῖς ὀφθαλμοῖς ἀνανεύουσα, καὶ ταῖς παρειαῖς μειδιῶσα, μελωδοῦσα δὲ τῇ γλώσση, καὶ τῇ φωνῇ θέλγουσα, καὶ τοῖς λόγοις δελεάζουσα, καὶ τὸν χιτῶνα σύρουσα, καὶ τοῖς ποσὶ παίζουσα, καὶ τῶ σχήματι ἀρέσκουσα, καὶ τῶ σώματι ἐκπορνεύουσα, καὶ τοῖς ἔργοις φονεύουσα. Πολλοὺς γάρ, φησί, τρώσασα, καταβέβληκε· καὶ ἀναρίθμητοὶ εἰσιν οὗς πεφόνευκε. Διὸ καὶ λέγει· ἐν κάλλει γυναικὸς πολλοὶ ἐπλανήθησαν, καὶ ἐκ τούτου φιλία ὡς πῶρ ἀνακαίεται.

Τι ἐστι γυνή; Ἐπὶ γῆς ναύγιον, πηγὴ κακίας, θησαυρὸς ῥυπαρίας καὶ πονηρίας, θανατηφόρος συντυχία, ὀφθαλμῶν ὄλισθος, ψυχῶν ὄλεθρος, καρδίας λόγχη, νέων ἀπώλεια, σκῆπτρον ἄδου, κρημνώδης πόθος. Αἰτία Διαβόλου, ἀνάπαυσις Ὁφείως, Διαβόλου παραμυθία, ἀπαρηγόρητος ὀδύνη, ὑποκαυμένη κάμινος, σφζομένων σκάνδαλον, ἀθεράπευτος κακία, καθημερινὴ λέσχη, ξενοδοχεῖον ἀσώτων, ἐργαστήριον δαιμόνων. Φίλτρον πονηρίας, ἀναίσχυντο νθηρίον, ἀκράτητος ὀρμὴ, ἀχαλίνωτον στόμα, μυστηρίων θρίαμβος, σκοτίας ὀδηγός, παραπτωμάτων διδάσκαλος, ἀπολαύσεως πονηρία, ἀκόρεστος ἐπιθυμία, κολάσεως αἰωνίου πρόξενος. Γήϊνον φρόνημα, ἀνδρὸς ῥαθυμία, συγκοιμωμένη ἀκρασία, συνεγειρομένη μέριμνα, ἱματισμένη ἔχιδνα, αὐθαίρετος μάχη, καθημερινὴ ζημία, οἰκίας χειμών, ἀνδρὸς ναύγιον, ἀνήμερον θηρίον, μοιχῶν καταγώγιον, ὄπλον Διαβόλου, ἐπιθυμητὴ λύσσα, παγκόσμιος θάνατος.

Κείμενο 5

BASILIIUS Caesariensis, *Sermo de contubernaliibus* [Sp.]. {2040.072}, Volume 30, p. 828, line 2

*Τοσοῦτον ἡ γυνὴ συνοικοῦσα τῷ ἀνδρὶ ἐκτρέπει τὸν νοῦν τοῦ ἀνθρώπου·
 τοσοῦτον ὁ ἀνὴρ γυναικὶ συσκηνῶν πρὸς μανίαν ἐπιθυμίας ἄγει τὴν γυναῖκα·
 τοσοῦτον ἰσχύει γυνὴ ἀνδρὶ συνοικοῦσα, καὶ τῆς τοῦ Θεοῦ μνήμης λήθην
 ἐμποιῆσαι. Ἐξελάσωμεν ἑαυτοὺς ἀπὸ γεέννης καὶ πυρὸς αἰωνίου. Τί ζῶντες ἑαυ-
 τοὺς εἰς ἄδην καὶ φοβερὸν τάρταρον κατορύσσετε; Οἱ τὰς συνεισάκτους ἔχοντες,
 καὶ αὐταῖς συνοικοῦντες, ἀπομάθετε τὸ κακὸν μάθημα, τὸ τῆς ἀπωλείας
 πρόξενον, καὶ τὸ τῆς σωτηρίας προδοτικόν. Μιμησώμεθα τοὺς ἀποστόλους.
 μιμησώμεθα τοὺς προφῆτας, καὶ κατ' ἴχνος αὐτῶν βαίνωμεν, καὶ μὴ ἡμᾶς
 ἀπατάτω τὸ τῆς γυναικὸς δέλεαρ· μηδὲ πάλιν γυναῖκα ἡμεῖς αὐτοὶ δελεάζωμεν
 διὰ τῆς κενοδοξίας, καὶ ἐθελотаπεινοφροσύνης*

Τα εδάφια είναι αρκετά αλλά δεν μπορούμε να επεκταθούμε περισσότερο εδώ. Μέχρι σήμερα, πολλές ερμηνείες ερίζουν για την επιλεκτική χρήση των σχετικών ρήσεων της Αγίας Γραφής και της θεολογικής γραμματείας, στο σύνολό της. Ωστόσο, δεν μπορεί να αγνοηθεί ούτε η υποδεέστερη φύση και θέση της γυναίκας ούτε η διαρκής υπενθύμιση ότι εκείνη εξαπατήθηκε πρώτη (σε όλη την κτίση) από τον Σατανά. Ο πιο ασφαλής δρόμος για την έρευνα είναι να βλέπουμε τι ορίζεται κανονιστικά σε κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό επίπεδο σε κάθε ιστορική περίοδο –ιδιαίτερα κατά τις περιόδους που τα χριστιανικά δόγματα διδάσκονται ως πολιτικές ιδεολογίες, προκειμένου να αντιληφθούμε ποια αποσπάσματα επιλέχθηκαν από τις πνευματικές αρχές, για ποιους λόγους δόθηκε έμφαση σε αυτά και πως διαμορφώθηκαν στον ιδιωτικό και δημόσιο λόγο.

III.2. Ο διάβολος της προτεσταντικής σκέψης

Πριν από τη λουθηρανή επανάσταση στις διακηρύξεις της Αναγέννησης, θεωρείται συνήθως ότι το ανθρώπινο όν ως αναγνωρισμένο θαύμα σκόρπιζε μια αίσθηση αισιοδοξίας για την ανθρώπινη φύση. Οι μελέτες, βεβαίως, για την πολύμορφη Αναγέννηση αποτελούν ένα τεράστιο ζήτημα έντονου θεωρητικού διαλόγου. Η εκλεπτυσμένη ερασμιακή ουμανιστική σκέψη των αναγεννησιακών ιδεωδών αρχίζει

και φθίνει, κυρίως, στις περιοχές που επικρατούν οι ιδέες του Λούθηρου, του Καλβίνου και του Ζβίγγλιου. Ενώ η προτεσταντική θεολογία και πρακτική διέπονται από ενός είδους ορθολογική λιτότητα, αμφισβητώντας δικαιολογημένα τον εκφυλισμό και την απληστεία των παπικών αρχών της εποχής (συσσώρευση και χωρίς όρια επίδειξη πλούτου, συγγωροχάρτια, ανάρμοστου βίου σύμφωνα με τις διδαχές τους κ.ά.), στο θέμα του Σατανά υιοθέτησαν ένα πολύ πλούσιο και σκοτεινό πλαίσιο παραστάσεων. Τα προτεσταντικά δόγματα κινήθηκαν σε δύο άξονες: Τη διεφθαρμένη φύση του ανθρώπου και τις ικανότητες/παρεμβάσεις του Διαβόλου. Ο λουθηρανικός και καλβινιστικός νατουραλισμός φέρουν την παρουσία των δαιμονικών δυνάμεων στον ανθρώπινο και φυσικό κόσμο. Εκεί, ακριβώς, θέλουν να τον εντοπίσουν.²⁰⁰

Ο νομιναλισμός, η ερμητική μαγεία και ο ουμανισμός δεν προσέφεραν χώρο στις διαβολικές δυνάμεις. Ο οκκαμισμός της περιόδου έδωσε πρόσφορο έδαφος στην ελεύθερη βούληση του ανθρώπου, κάτι που ενοχλούσε πολύ τον Λούθηρο. Εναντιώμενος στην αριστοτελική άσκηση στην αρετή ή την έλξη από αυτήν, σύμφωνα με τη γραμμή σκέψης των σχολαστικών, ο Λούθηρος προτείνει πως η αρετή δεν μπορεί να κερδηθεί από τον μεταπτωτικό άνθρωπο με κανέναν τρόπο. Αποτελεί μόνο δώρο του θεού σε όποιον πιστό επιλέξει ο ίδιος. Ο άνθρωπος είναι αμαρτωλός και αξίζει όλα τα δεινά που αντιμετωπίζει. Ξεχωρίζουν μόνο οι ευνοημένοι από τον ίδιο τον Θεό. Ο λουθηρανισμός συμπυκνώνει το πρόγραμμά του στο σχήμα *sola fides - sola scriptura* (μόνο η πίστη και μόνο η Αγία Γραφή). Οι πράξεις που φανερώνουν την αρετή και τον σεβασμό/αγάπη στον πλησίον και στον θεό περιθωριοποιούνται. Δεν χρειάζονται, καθώς η πίστη είναι αρκετή. Εδώ συναντούμε την επιλεκτική στάση των διαμαρτυρομένων απέναντι στις διδαχές της Καινής Διαθήκης.²⁰¹

Θεωρούμε πως η παύλεια σκέψη έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του προτεσταντικού corpus. Με βάση όσα έχουμε αναφέρει περί στενής σχέσης της προτεσταντικής θεολογίας και ηθικής με την οικονομική πρακτική που αναδύεται,

²⁰⁰ Βλ. Morton, Peter, *Lutheran Naturalism, Popular Magic, and the Devil* στο *The Devil in Society in Premodern Europe*, ό.π., σ. 409-435.

²⁰¹ Βλ. Stock, Konrad, *Review of Anthropologie als Gnadenlehre? Anfragen an O. H. Pesch's Anthropologie*, by Otto Hermann Pesch. *Theologische Rundschau* 50, no. 1, 1985, σ. 62-76. <http://www.jstor.org/stable/26149784> και Trueman, Carl R., *Luther's Legacy: Salvation and English Reformers, 1525-1556*, Oxford University Press, 1994.

είναι χρήσιμο να επισημάνουμε πως η επιρροή της παύλεια σωτηριολογίας συναντάται ως πυξίδα στις βασικές αιτιάσεις των προτεσταντικών δογμάτων. Ο Παύλος, φαίνεται να απομακρύνεται από τα παραδοσιακά αιτήματα του απελευθερωτικού χριστιανικού ελέους και των καίριων σχημάτων του καθαρού αλτρουισμού. Ως «Πρεσβευτής του Χριστού» μάλλον με τις παρακαταθήκες του διευκολύνει τις επιδιώξεις της νέας θεολογίας που θέτει ως θεμέλιό της αποκλειστικά την πίστη. Οι G. Gotsis και Shara Dodd Drakopoulou διαπιστώνουν:

Η θεολογία της σωτηρίας (σωτηριολογία) του Παύλου επικεντρώνεται στην περίφημη αρχή της δικαίωσης δια της πίστης (Ρωμ. 3:26, 5:1, Γαλ. 2:16), και δια της χάριτος (sola fide, sola gratia) που απευθύνεται στον κάθε πιστό. Με απλά λόγια, ο πιστός σώζεται μέσω της πίστης και όχι μέσω καλών έργων, γίνεται δίκαιος ή ενάρετος, μέσω της χάριτος του Θεού και του σταυρού του Χριστού.²⁰²

Η κοινοτική αντίληψη του μεσαίωνα αρχίζει να αποδομείται. Οι μεταρρυθμιστές, ενώ αμφισβητούν την ισχύουσα χριστιανική παράδοση, σχετικά με τις δαιμονικές δυνάμεις αφομοιώνουν στα κείμενά τους ρητά τον αυγουστίνειο διαβολικό κόσμο. Η κατανόηση του Καλβίνου για τον διάβολο προεκτείνεται στο συμπέρασμα ότι η αληθινή γνώση του Θεού είναι αδύνατη χωρίς τον Διάβολο. Ακόμα και αν οι βαθύτεροι στοχασμοί της καλβινικής σκέψης ισχυρίζονται ότι η διαβολική παρουσία στα εγκόσμια πράγματα και όχι υπερακοντισμένη σε κάποιο υπερπέραν, διασφαλίζει εντέλει μια στενότερη σχέση με τον Θεό, ο φόβος της σατανικής πρακτικής μεταγγίζεται ανεμπόδιστα και αλληλεπιδρά με τις αντίστοιχες λαϊκές φαντασιώσεις. Άλλωστε, ο άνθρωπος υποφέρει υπό τη στέγη της χάριτος του Θεού.

Ο Francis Bacon, αναθρεμμένος από φανατικούς καλβινιστές και αποδεχόμενος όλο το πλέγμα του προπατορικού αμαρτήματος, αναλαμβάνει να αναταξινομήσει τους τρόπους εύρεσης της αλήθειας για να αγγίξει την απολεσθείσα αρετή, κυριαρχία και γνώση του Αδάμ. Η μεθοδολογία του ανήκει αμιγώς στην προτεσταντική παράδοση, συνδεδεμένη με μια επεκτεινόμενη οικονομία, που οδηγούσε σταδιακά στον βιομηχανικό κόσμο. Η Μεταρρύθμιση συνέτριψε την αυθεντία του Πάπα αλλά στη

²⁰² Gotsis, George & Drakopoulou Dodd, Sarah, *Economic Ideas in the Pauline Epistles of the New Testament*, History of Economics Review, 35:1, 2002, σ. 15
<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10370196.2002.11733367>

θέση της όρθωσε την ελέω Θεού Βασιλεία (την οποία διατηρούσαν και οι καθολικοί με τον παπικό έλεγχο στους καθολικούς ηγεμόνες) και την αυθεντία της Αγίας Γραφής.

Μια από τις σημαντικότερες ιδέες που διέπουν την προτεσταντική μεταρρύθμιση, μας λέει ο Jeffrey Burton Russell, συγκροτείται από την αναβίωση του Σατανά. Το Κυνήγι μαγισσών ενέπιπε στις θρησκευτικές και πολιτικές επιδιώξεις του προτεσταντισμού. Η θεολογία του Λούθηρου, τα λουθηρανικά "βιβλία του Διαβόλου", το καλβινικό φαντασιακό και τα προτεσταντικά έργα ή πραγματείες ή ποιήματα κατέστησαν τις δυνάμεις του σατανά ευρύτερες, μεγαλύτερες και πιο διαδεδομένες από κάθε άλλη φορά από τα πρωτοχριστιανικά χρόνια.²⁰³ Ο Russell συνδέει την πρωτοφανή ενδυνάμωση των σατανικών δυνάμεων κατά τον 16^ο αιώνα, μεταξύ άλλων, στην κατάργηση του εξορκισμού και της εξομολόγησης. Επίσης, στην επιστράτευση του Διαβόλου για προπαγανδιστικούς λόγους και στον κίνδυνο εισβολής του κακού στο ανθρώπινο σώμα του μοναχικού, πλέον, υποκειμένου:

Σε παλαιότερες εποχές, ο αντίπαλος του Διαβόλου ήταν ο Θεός, ο Χριστός ή ολόκληρη χριστιανική κοινότητα. Αν σας επιτίθετο ο σατανάς, μπορούσατε τουλάχιστον να αισθάνεστε ότι ανήκετε σε έναν μεγάλο στρατό, του οποίου τις στρατιές μπορούσατε να καλέσετε για βοήθεια. Αλλά τώρα ήσουν εσύ εναντίον του Διαβόλου –εσύ μόνο, το άτομο είχες την ευθύνη να τον αποκρούσεις. Κανείς δεν αρνήθηκε ότι η Χάρη του Χριστού προστάτευσε τους πιστούς αλλά η νέα ενδοσκόπηση επιβάρυνε το άτομο ως υπευθύνου για την παρατήρηση της ψυχής του σχετικά με σημάδια μιας αδύναμης πίστης που θα το έκανε ευάλωτο στον Διάβολο [...] Ο μεσαιωνικός χριστιανισμός πρόσφερε [...] έναν άγιο στη μάχη κατά του Διαβόλου [...] Τώρα, υπήρχε μόνο ο μοναχικός χριστιανός, μόνος στην ντουλάπα του με τη Βίβλο του, αναλογιζόμενος τις αμαρτίες του, αβέβαιος για την πίστη του, φοβούμενος τη δύναμη του πειρασμού [...] ενάντια σε αιώνες μιας προηγούμενης χριστιανικής παράδοσης, αυτή η ατομικιστική έμφαση στην προσωπική ευθύνη και τον ανταγωνισμό άφηνε τον χριστιανό γυμνό πάνω σε μια μαύρη καρδιά τη νύχτα, εκτεθειμένο στους χειμωνιάτικους ανέμους του

²⁰³ Russell, Jeffrey Burton, *Meplhistopheles - The Devil in The Modern World*, Cornell University Press, Ithaca, London, 1986, σ. 30

κακού [...]. Η απομόνωση προκαλούσε τρόμο, ο τρόμος μια υπερβολική άποψη για τη δύναμη του διαβόλου.²⁰⁴

Η λουθηρανή θεολογία αποδίδει στον Σατανά τον τίτλο του Δημιουργού της Αμαρτίας, ο οποίος βρίσκεται σε διαρκή αγώνα υποκίνησης σε αμαρτωλές πράξεις και απόταξης από το θεϊκό στρατόπεδο. Ο Θεός από την άλλη πλευρά επιτρέπει τους πειρασμούς του Διαβόλου, προκειμένου να δοκιμάσει την πίστη του χριστιανού. Ο Θεός χρησιμοποιεί τον εχθρό του.

Ο Άγγλος λουθηρανός William Tyndale αφιερώνεται με πάθος στην προτεσταντική αντίληψη ότι ο άνθρωπος μετά την Πτώση μετατράπηκε σε σκλάβο του Πρίγκιπα του Σκότους, του Ψεύδους και του Κόσμου.²⁰⁵ Ο Καλβίνος ακολούθησε τα ίδια μονοπάτια, ισχυριζόμενος ότι μετά την Πτώση ο άνθρωπος σκλαβώθηκε στον Διάβολο όπως όλος ο Κόσμος με αποτέλεσμα να ταπεινωθεί. Εντούτοις, μέσω αυτής της ταπείνωσης θα ξαναβρεί τον δρόμο του προς τον Θεό. Δεν πρέπει ποτέ να φανταστούμε ότι δεν είμαστε δούλοι του Διαβόλου, κηρύσσει ο Καλβίνος. Ο Διάβολος είναι παρών και δυνατός. Ο άνθρωπος δεν μπορεί να τον αντιμετωπίσει χωρίς την ατομική διαρκή μάχη εναντίον του μέσω της στιβαρής πίστης του στον Θεό. Στην καλβινική παρακαταθήκη, αυτοί που βλέπουν με σκεπτικισμό τις δυνάμεις του Διαβόλου είναι αυτοί που αμφισβητούν τα πεπραγμένα των δαιμονικών μαγισσών. Οι ατυχίες είναι αποτέλεσμα της διαβολικής παρέμβασης και όχι του Θεού. Ο αόρατος κόσμος των πνευμάτων μπορεί να βιωθεί μέσω της εμπειρίας και της παρατήρησης της συνεχούς παρουσίας του εν τω κόσμω, καθώς έχει ως σκοπό να καταστρέψει την ανθρωπότητα μαζί με όλα τα θεϊκά δημιουργήματα.²⁰⁶

Το μήνυμα της ανάστασης του Χριστού, το οποίο υποσχέθηκε την απαλλαγή του ανθρώπου από το προπατορικό αμάρτημα φαίνεται πως συρρικνώνεται. Η μεταρρυθμιστική ομολογία επιδίδεται στη δαιμονολογία ως εργαλείο σωτηρίας του πιστού. Η *massa damnata* της έκπτωτης ανθρωπότητας αποτελεί το αντικείμενο της θείας οργής γιατί είναι ένοχη.

²⁰⁴ Russell, Jeffrey Burton, ό. π., σ. 31-33

²⁰⁵ Tyndale, William, *A Pathway into the Holy Spirit*, 1525 και *The Obedience of a Christian Man*, 1527, CrossReach Publications, 2017

²⁰⁶ Lungley, Karine, *John Calvin's preaching on the Devil*, PhD thesis, University of Ottawa, 2000, σ.76-79

Η λέξη "Διάβολος" συναντάται 7.047 φορές στα Έργα του Λούθηρου. Οι λέξεις "διάβολος", "διάβολοι" και "διαβολικός" συναντάται 228 φορές στο περιεχόμενο του *Book of Concord*.²⁰⁷ Η έννοια του σατανά διατρέχει ολόκληρη τη διδασκαλία του Λούθηρου.

Η συλλογική θρησκευτική εμπειρία αντικαταστάθηκε από την προσωπική. Ο προτεσταντισμός απευθυνόταν στην ατομική συνείδηση. Οι αγγλοσάξονες κατέφευγαν στη Βίβλο όχι μόνο για τα ηθικά ή οικονομικά προβλήματα αλλά και για τις πολιτικές ανησυχίες τους. Ο Διάβολος (με τις στρατιές των δαιμόνων και των μαγισσών) είναι πανταχού παρών όπως ο Θεός. Αν σε όλα αυτά, προσθέσουμε τον εξοστρακισμό της θηλυκής Παναγίας από το λατρευτικό σχήμα, αντιλαμβανόμαστε πόσο ευάλωτες ήταν οι «ατελείς» συγκριτικά με τον άντρα, γυναίκες –που αντιπροσώπευαν την Εύα– στην επιρροή του Σατανά. Οι αναδυόμενες άρχουσες τάξεις και η μοναρχία είναι αποφασισμένες να επιβάλλουν τον νόμο. Η ισχυρή εννοιολόγηση του διαβολικού στοιχείου συνοδεύεται από τη ρεαλιστική ανάγνωση της Βίβλου, μέσω της οποίας δεν χωρεί καμία αμφιβολία για την ύπαρξή του και τη δράση του.

Οι Άγγλοι προτεστάντες θεολόγοι δεν εξετάζουν την κοσμική προέλευση του Κακού αλλά την παρουσία του και τη δράση του στη φυσική πραγματικότητα –γεγονός που εξηγεί γιατί η βακόνεια μέθοδος θεωρήθηκε απαραίτητη από επιφανείς αγγλικανούς οξφορδιανούς φυσικούς φιλοσόφους της Βασιλικής Εταιρείας για την χαρτογράφηση του δαιμονικού στοιχείου και της διαβολικής μαγείας εντός του κόσμου. Οι αγγλικανοί και άλλες προτεσταντικές παραφυάδες στην Αγγλία επικεντρώθηκαν στη διάκριση της επίγειας σημασίας του διαβολικού. Η παρατήρηση των δαιμονικών παρεμβάσεων από τη φύση μέχρι την ατομική ανθρώπινη υπόσταση αποτελούσε λειτουργία ζωτικής σημασίας. Οι αιτούμενες ορθολογικές διδαχές της αλήθειας του

²⁰⁷ Shick, Alexandria M., *God and Satan: A Look at Martin Luther's Titles for Satan and What They Reveal about the Relationship between God and Satan*, Master of Art Theology Thesis, 2022. https://scholar.csl.edu/ma_th/115

Εδώ, να διευκρινίσουμε ότι το *Book of Concord* (Βιβλίο της Συμφωνίας) ή *Concordia* εκδόθηκε το 1580 στη Δρέσδη στα γερμανικά και αργότερα το 1584 στην επίσημη λατινική μετάφρασή του στη Λειψία. Αναφέρεται συχνά ως Λουθηρανές Ομολογίες και αποτελεί με τα δέκα έγγραφα-διαπιστευτήριά του το ιστορικό δογματικό πρότυπο της λουθηρανικής εκκλησίας, από τον 16^ο αιώνα. Θεωρείται πιστή έκθεση της Βίβλου, η οποία ορίζεται ως ο μοναδικός θεϊκός κανόνας της χριστιανικής διδασκαλίας.

Επίσης, βλ. Paulson, Steven D., *Luther's Outlaw God: Hiddenness, Evil, and Predestination*, ed. Paul Rorem, T. J. Wengert, M. J. Haemig, M. C. Mattes, Fortress, Minneapolis, 2018

αγγλικανισμού και του πουριτανισμού επέβαλαν την αποδεδειγμένη βεβαιότητα της υπαρξής των σατανικών δυνάμεων –βεβαιότητα που πηγάζει από τη de facto αναγνώριση της Βίβλου. Τα εδάφια που φαίνεται να λαμβάνουν ξεχωριστή θέση στη σκέψη του Αυγουστίνου και μεταγενέστερα, στην προτεσταντική διακονία ανήκουν κυρίως στην Παλαιά Διαθήκη, καθώς και στις επιστολές του Παύλου.²⁰⁸ Ενδεικτικά αναφέρουμε την Προς Εφεσίους ΣΤ, εδ. 10-16:

10 Τὸ λοιπὸν, ἀδελφοί μου, ἐνδυναμοῦσθε ἐν Κυρίῳ καὶ ἐν τῷ κράτει τῆς ἰσχύος αὐτοῦ. 11 ἐνδύσασθε τὴν πανοπλίαν τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸ δύνασθαι ὑμᾶς στήναι πρὸς τὰς μεθοδείας τοῦ διαβόλου· 12 ὅτι οὐκ ἔστιν ἡμῖν ἡ πάλῃ πρὸς αἷμα καὶ σάρκα, ἀλλὰ πρὸς τὰς ἀρχάς, πρὸς τὰς ἐξουσίας, πρὸς τοὺς κοσμοκράτορας τοῦ σκότους τοῦ αἰῶνος τούτου, πρὸς τὰ πνευματικὰ τῆς πονηρίας ἐν τοῖς ἐπουρανίοις. 13 διὰ τοῦτο ἀναλάβετε τὴν πανοπλίαν τοῦ Θεοῦ, ἵνα δυνηθῆτε ἀντιστῆναι ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ πονηρᾷ καὶ ἅπαντα κατεργασάμενοι στήναι. 14 στήτε οὖν περιζωσάμενοι τὴν ὀσφὺν ὑμῶν ἐν ἀληθείᾳ, καὶ ἐνδυσάμενοι τὸν θώρακα τῆς δικαιοσύνης, 15 καὶ ὑποδησάμενοι τοὺς πόδας ἐν ἐτοιμασίᾳ τοῦ εὐαγγελίου τῆς εἰρήνης, 16 ἐπὶ πᾶσιν ἀναλαβόντες τὸν θυρεὸν τῆς πίστεως, ἐν ᾧ δυνήσεσθε πάντα τὰ βέλη τοῦ πονηροῦ τὰ πεπυρωμένα σβέσαι

Επίσης, για το θέμα της δαιμονικής μαγείας και των σχετικών προτεσταντικών προσλαμβανουσών η Βίβλος είναι ξεκάθαρη: Ἐξοδος, 22:18: *φαρμακοὺς οὐ περιποιήσετε..*²⁰⁹ Επιπροσθέτως, σύμφωνα με το Δευτερονόμιο, απαγορευόταν στους εβραίους να συμβουλευόνται αστρολόγους, μάγους και βοτανοθεραπεύτριες/ες. Οι

²⁰⁸ Ας σημειώσουμε ότι οι Κουάκεροι (αγγλικανοί που ακολουθούσαν πιστά τον πουριτανισμό και τον καλβινισμό) είχαν υιοθετήσει το παύλειο μοτίβο της επιστολογραφίας. Ως κοινότητα με το όνομα *Religious Society of Friends*, ασπαζόμενοι σε απόλυτο βαθμό το προτεσταντικό αίτημα της βιωματικής/βιωμένης θρησκείας, επικοινωνούσαν με τους *Φίλους* γράφοντας επιστολές και προσπαθώντας να προσηλυτίσουν, κάνοντας χρήση μιας κοινής επιστολικής γλώσσας και αντίστοιχων νοηματικών συμβάσεων θρησκευτικού χαρακτήρα. Οι Κουάκεροι υπέφεραν αυτοβούλως για την πίστη τους, υπακούοντας στην πεποίθηση ότι εκείνοι που βασανίζονταν περισσότερο κάτω από τις χειρότερες συνθήκες ήταν εκείνοι που αποδείκνυαν την πλήρη αφοσίωσή τους στον Θεό. Katajala-Peltomaa, Sari – Toivo, Raisa Maria, *Histories of Experience in the World of Lived Religion*, Palgrave Macmillan, Springer Nature Switzerland AG, 2022, open access, σ. 197, 201 <https://doi.org/10.1007/978-3-030-92140-8>, Προσθέτουμε ότι λόγω της έντονης προσηλυτιστικής δράσης τους διαφοροποιήθηκαν από άλλα προτεσταντικά ρεύματα, καθώς ο ανταγωνισμός μεταξύ θρησκευτικών ομάδων και σχέτων δεν απουσιάζει, για την αύξηση του ποιμνίου και για άλλους ευνόητους λόγους. Τα όρια πάντως μεταξύ προτεσταντικών, πουριτανικών και αγγλικανικών διατάξεων και πρακτικών είναι δυσδιάκριτα κατά την πρώιμη νεωτερική Αγγλία. Σε γενικές γραμμές, η θεωρητική ομπρέλα του καλβινισμού κάλυπτε όλες τις τάσεις.

²⁰⁹ Τα κείμενα μεταφέρθηκαν από την Αποστολική Διακονία, επίσημο εκκλησιαστικό οργανισμό της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος. <https://apostoliki-diakonia.gr>

Ισραηλίτες για θέματα υγείας επιβαλλόταν να απευθύνονται μόνο στους ιερείς και τους χαρακτηρισμένους ως προφήτες από το εβραϊκό ιερατείο. Κατά το Λευτικό, όσοι και όσες ασκούν νεκρομαντεία ή μαντεία πρέπει εξάπαντος να θανατώνονται με λιθοβολισμό, με δική τους ηθική ευθύνη. Στη μεταφρασμένη βίβλο του βασιλιά Ιακώβου Α΄ της Αγγλίας και ΣΤ΄ της Σκωτίας, ο στίχος *φαρμακούς ού περιποιήσετε* μεταφράζεται σε: (Exodus 22:18 Context) *Thou shalt not suffer a witch to live*²¹⁰ (Δεν θα ανεχτείς να ζήσει μια μάγισσα), υιοθετώντας τη μετάφραση του Λούθηρου. Στη μετάφραση της Ελληνικής Βιβλικής Εταιρείας Εξοδος, 22, εδ. 17 διατυπώνεται: *Καμιά μάγισσα δεν πρέπει να αφήνεις να ζει.*²¹¹ Στα *Cronicles 33:6* που αντιστοιχούν στα *Παραλειπομένων Β΄ 33:6*, ο Ιάκωβος κάνει λόγο για τα δαιμονικά οικεία πνεύματα (*familiar spirits*), τα οποία θήλαζαν κυρίως τα γυναικεία σώματα λόγω της ανατομίας τους και της σχέσης τους με την αναπαραγωγική διαδικασία.

Το αγγλικανικό δόγμα προέκυψε από τη διαπλοκή δύο βασικών προτεσταντικών κατευθύνσεων του χριστιανικού δόγματος κατά τη διάρκεια της αγγλικής Μεταρρύθμισης τον 16ο και 17ο αιώνα. Αντιπροσωπεύει μια σειρά από προτεσταντικές μεταρρυθμιστικές διδασκαλίες που μεταφέρθηκαν στην Αγγλία από γειτονικές χώρες την ίδια περίοδο, κυρίως τον καλβινισμό και τον λουθηρανισμό. Το ιδιαίτερο στοιχείο του αγγλικανισμού είναι ότι συνδέεται άμεσα με το Βρετανικό στέμμα. Διακρίνουμε επίσης ότι ενώ στη θεολογική αναφορά του και τα *Τριανταενέα Άρθρα*²¹² εναρμονίζεται πλήρως με το προτεσταντικό *corpus*, ενώ στο οργανωτικό επίπεδο συνέχισε τη διατήρηση των τριών τάξεων διακονίας και κυρίως της αποστολικής διαδοχής των επισκόπων, οι οποίοι λογοδοτούν στη μοναρχία.

²¹⁰ <https://www.kingjamesbibleonline.org/Exodus-22-18/>

²¹¹ Έγκριση Ιεράς Συνόδου με αρ. πρωτ. 1492 15/5/1997 για τη συγκεκριμένη μετάφραση.

²¹² Bray, Gerald Lewis, ed., *Documents of the English Reformation 1526-1701*, 3^η έκδοση, James Clarke & Co, Cambridge, 2019

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV. Ο διάβολος στο εδώλιο από την πολιτική της αγγλικής μοναρχίας

IV.1. Οι επιδιώξεις και οι επιπτώσεις της νομοθεσίας

Διάφοροι γενικοί και μη ενεργοί, στην πραγματικότητα, νόμοι κατά της μαγείας εντοπίζονται από το έτος 1000 στην Αγγλία αλλά μόλις το 1542, με την εντολή του Ερρίκου Η΄, ηγέτη της νέας Εκκλησίας με λουθηρανική κατεύθυνση, εξέδωσε τον πρώτη και πανίσχυρη νομοθετική Πράξη κατά της μαγείας (Witchcraft Act 1542). Πριν από τον συγκεκριμένο μονάρχη που αποκήρυξε την παπική εξουσία, η μαγεία αντιμετωπιζόταν ως αίρεση, που δικαζόταν από την καθολική Εκκλησία και αν κρινόταν απαραίτητο από την κεντρική διοίκηση. Από εκείνη την περίοδο, η μαγεία περιγράφεται με λεπτομέρειες (ερωτικά ξόρκια για παράνομες σχέσεις, οικονομικές ή σωματικές βλάβες στον βασιλιά και τους πιστούς υπηκόους του με την επίκληση δαιμόνων, η ανεύρεση μη δηλωμένου θησαυρού κ.ά. –όλα με τη βοήθεια δαιμονικών και μαγικών πνευμάτων) και καθίσταται σοβαρή κακουργηματική πράξη που θα πρέπει να τιμωρείται με θάνατο. Ο ίδιος νόμος καταργεί το *ευεργέτημα του κλήρου* ως νομικού μέσου, με αποτέλεσμα οι δίκες να διεξάγονται μόνο από τα βασιλικά/πολιτικά δικαστήρια.²¹³

Η αυτοκράτειρα Ελισάβετ Α΄ υιοθετεί το καλβινικό μοντέλο πεποιθήσεων, ξεκινά την πολεμική της με τους καθολικούς και συντάσσει το 1562 την Πράξη: *Act Against Conjurations, Enchantments and Witchcrafts*. Σύμφωνα με τον νόμο, η πρόκληση οποιασδήποτε καταστροφής ή φόνου μέσω των μαγικών πρακτικών των διαβολικών υπηρετών του σατανά τιμωρείται με θάνατο, ενώ μικρότερα αδικήματα μαγείας με φυλάκιση. Παρά την υποτιθέμενη ελαστικότητα του νόμου για τα λιγότερο σοβαρά αδικήματα που σχετίζονταν με τη μαγεία, η δεύτερη σύλληψη οδηγούσε αμέσως στην εκτέλεση. Η αρμοδιότητα μεταφέρεται με ρητό τρόπο από τα κληρικαλιστικά κέντρα στα πολιτικά δικαστήρια.

Μετά τη θέσπιση του ελισαβετιανού νόμου, άρχισαν να αυξάνονται οι κατηγορίες για μάγισσες που εμπλέκονταν σε ανθρωποκτονίες και σε αρκετές περιπτώσεις, σε παιδοκτονίες. Σε ένα σύνολο 1178 υποθέσεων ανθρωποκτονίας από ένα μόνο σετ ανακτημένων αρχείων, που έχει μελετηθεί, περιλαμβάνονται σε σημαντικά ποσοστά

²¹³ Gibson, Marion, *Witchcraft in the Courts στο Witchcraft and Society in England and America, 1550-1750*, Continuum, New York, London, 2006, σ. 1-9

γονείς που κατηγορήθηκαν ότι σκότωσαν το ή τα παιδιά τους, κυρίως μητέρες καθώς και μάγισσες που δολοφονούσαν με μαγικές μεθόδους. Οι υποθέσεις ανθρωποκτονίας με τη χρήση μαγείας είναι στην κορυφή της λίστας των κατηγοριών αγγίζοντας τις 238. Ο θάνατος από την άσκηση μαγείας ξεπερνούν ακόμα και τους θανάτους από δηλητήριο. Οι ελισαβετιανοί δικαστές έδειχναν την προτίμησή τους στην εξήγηση της μαύρης μαγείας όταν αντιμετώπιζαν ξαφνικούς θανάτους. Άλλωστε, επρόκειτο για ευρεία διαδομένη αντίληψη. Στο κακούργημα της μαγείας όπως και στις κατηγορίες παιδοκτονίας ή ανθρωποκτονίας από υπηρέτες οι γυναίκες κυριαρχούν με συντριπτικά ποσοστά ως ένοχες. Από τις 157 περιπτώσεις ανθρωποκτονίας μέσω μαγείας (στο σύνολο των 236) που οδήγησαν στην εκτέλεση μέσω απαγχονισμού μόνο 9 (εννέα) καταδικαστικές αποφάσεις αφορούσαν άνδρες. Οι υπόλοιπες κατηγορούμενες είτε αθώωθηκαν είτε κρίθηκαν φυλακιστές.²¹⁴

Σε αυτό το σημείο, αξίζει να αναφερθεί η ισχυρή υπόθεση της Larner, που κάνει λόγο για ευρείες αλλαγές στο ποινικό δίκαιο της πρώιμης νεωτερικότητας, όπως η εισαγωγή της ανακριτικής διαδικασίας και ο θεσμοθετημένος πλέον χαρακτήρας θρησκευτικών ή σεξουαλικών εγκλημάτων, όπως η βλασφημία και η μοιχεία. Η Larner υποστηρίζει ότι οι κατηγορίες για μαγεία ενίσχυαν τον ανδρικό έλεγχο σε μια εποχή που η Μεταρρύθμιση και η Αντιμεταρρύθμιση έδιναν στις γυναίκες, μαζί με τους άνδρες, πλήρη ευθύνη για τις ψυχές τους, δημιουργώντας έτσι μια νέα και ανεπίτρεπτη ασάφεια στη θέση των γυναικών, μεταβάλλοντας το γυναικείο φύλο σε ευπαθή κατηγορία σχετικά με τη μαύρη μαγεία. Ταυτόχρονα, η ιστορικός καταδεικνύει την κατασταλτική πολιτική της ελίτ στην κατασκευή μαγισσών και στο Κυνήγι Μαγισσών. Η ιδέα ενός θεικού κράτους επί της γης απαιτούσε από τις κοσμικές αρχές να επιβάλλουν το θέλημα του Θεού στους ανθρώπους. Η διαβολική ερμηνεία εισήχθη κατά τη διάρκεια των νομικών διαδικασιών, μετατρέποντας έτσι την κακοδοξία σε κατηγορίες για σατανική μαγεία. Βλέποντας πώς οι παραδοσιακές μαγικές πεποιθήσεις ερμηνεύτηκαν εκ νέου στα δικαστήρια, η Larner ανέδειξε τη σταδιακή εξέλιξη της διαβολικής μαγείας θεωριών και στερεοτύπων. Η Larner με την

²¹⁴ Kesselring, K.J., *'Murder's Crimson Badge': Homicide in the Age of Shakespeare*, στο *The Oxford Handbook of the Age of Shakespeare*, Oxford University Press, 2016, σ. 543-58

πρωτοφανή συγκέντρωση υλικού στην έρευνά της αποδεικνύει πώς η ελίτ επέβαλε το δαιμονικό corpus στις μετασχηματιζόμενες λαϊκές αντιλήψεις για τη μαγεία.²¹⁵

Ο διάβολος εμφανίζεται παντοδύναμος κατά τα μέσα του 15^{ου}, 16^ο και 17^ο αιώνα. Βρισκόμαστε σε μια εποχή που ο κοινοτισμός υποχωρεί και τη θέση του παίρνει ένας καλλιεργούμενος, απόλυτα ελεγχόμενος ατομικισμός, με τη μοναρχία να προσπαθεί να συγκεντρώσει υπό τον έλεγχό της την κατακερματισμένη εξουσία της φεουδαρχίας. Όπως εύστοχα επισημαίνει η Christina Larner, αναφερόμενη στη βασιλεία του Ιακώβου του ΣΤ΄ της Σκωτίας και Α΄ της Αγγλίας:

Αν υπήρχε μια ιδέα που κυριάρχησε σε όλες τις άλλες, στη Σκωτία του 17ου αιώνα, αυτή ήταν η ιδέα της θεοσεβούμενης πολιτείας στην οποία ήταν καθήκον του κοσμικού βραχίονα να επιβάλλει το θέλημα του Θεού στον λαό[...] το νέο καθεστώς διεκδικούσε τη νομιμότητά του επαναπροσδιορίζοντας τη συμμόρφωση και την ορθοδοξία και παρέχοντας έναν μηχανισμό για την επιβολή της ορθοδοξίας και την καταδίωξη της παρέκκλισης.²¹⁶

Στη Σκωτία, το 1560, το Κοινοβούλιο της Μεταρρύθμισης ανακηρύσσει την προτεσταντική ομολογία πίστης ως την μόνη και αληθινή θρησκεία. Η καλβινική μορφή του εισχωρεί στη χώρα απαγορεύοντας το καθολικό δόγμα. Η άσκηση μαγείας συνδέεται αμέσως με τη δράση των δαιμόνων επί της γης και γίνεται μέρος ενός ευρύτερου προγράμματος κοινωνικής και θρησκευτικής αναμόρφωσης με τις ηθικές προεκτάσεις τους. Αναφέρεται στη μαύρη μαγεία και τη νεκρομαντεία (*Witchcraftis, Sorsarie and Necromancie*). Σε αντίθεση με τη διαβαθμισμένη τιμωρία της Αγγλίας, η σκωτσέζικη Πράξη για τη μαγεία προβλέπει τη θανατική ποινή για όλα τα αδικήματα περί αυτής. Αν μελετήσει ωστόσο κανείς το λεκτικό περιεχόμενο της συγκεκριμένης Πράξης παρατηρεί ομοιότητες με την αγγλική Πράξη, αν και νεότερες μελέτες υποστηρίζουν την κειμενική αυτονομία του σκωτσέζικου νόμου. Ο σκωτσέζικος νόμος περί μαγείας ήταν το προϊόν μιας νέας και αδιαπραγμάτευτης προτεσταντικής κανονικότητας. Ο Jouliau Goudare σημειώνει:

Με το σύστημα των συνεδριάσεων των εκκλησιών στη Σκωτία, οι εκκλησιαστικές αρχές μπορούσαν να παρακολουθούν τις παραβατικές

²¹⁵ Larner, C., *Enemies of God*, ό.π., σ.1, 5, 25, 157

²¹⁶ Larner, Christina, *Enemies of God: The Witch-hunt in Scotland*, John Donald, 2000, σ. 5, 41.

συμπεριφορές των ενοριτών τους με τόσο λεπτομερή τρόπο που θα ζήλευαν ακόμα και οι Άγγλοι πουριτανοί.

Ο Julian Coudare συμπεραίνει ότι ο νόμος ήταν ένα πλήρως μεταρρυθμιστικό μέτρο και όχι απλά ένα κατασταλτικό αντι-καθολικό όπλο. Οι περιγραφές των εγκλημάτων και οι ποινές στοχοποιούσαν τη «δεισιδαιμονία» των λαϊκών πεποιθήσεων αλλά ο κύριος σκοπός ήταν η εμπέδωση της θεολογικά ορθής χριστιανικής πίστης. Το 1567, η κοινοβουλευτική επιτροπή διερευνά τους τρόπους τιμωρίας, μεταξύ άλλων, των υποστηρικτών της μαγισσών και όσων συμβουλευόνταν μάγισσες. Η χρήση της θηλυκής αντωνυμίας είναι διακριτή. Για πρώτη φορά, οι πεποιθήσεις των επίσημων αρχών κοινοποιούνται με αυστηρό τρόπο στους αγροτικούς πληθυσμούς. Η μαγεία αποτελεί σοβαρό πνευματικό έγκλημα κατά της τάξης με τη συμβολή του δαιμονικού συμφώνου, συνεπώς, η προσφυγή σε μάγισσες δηλώνει σοβαρή απειθαρχία απέναντι στον Θεό και τις αρχές.²¹⁷

Οι αρχές, όπως παρατηρούμε, άρχισαν να διδάσκουν την ύπαρξη του Σατανά εν τω κόσμω και να αφαιρούν σταδιακά τις πιο παραδοσιακές σχέσεις των ανθρώπων με τη μαγεία. Οι μαγικές πρακτικές δαιμονοποιήθηκαν, κατά κυριολεξία, προκειμένου να εφαρμοστεί το προτεσταντικό corpus. Οι ορθολογικές αιτιάσεις της νέας φυσικής και αστικής θρησκείας περνούσαν τόσο μέσα από τη δαιμονοποίηση του κόσμου όσο και από την απέκδυσή του από τις παραδοσιακές εξαγνιστικές λειτουργίες προστασίας, όπως η συμβουλή και το παρασκεύασμα της γηραιάς κυρίας για την ασθένεια ή την προφητεία της και τα προστατευτικά μέτρα της για την ερχόμενη σοδειά. Ας μην ξεχνούμε, ότι ιδιαίτερος στην Αγγλία και τη Σκωτία επιβίωναν στοιχεία προηγούμενων παγανιστικών πρακτικών κελτικής προέλευσης, τα οποία είχαν ενσωματωθεί σε έθιμα και τελετές του παλαιού χριστιανισμού, όπως ο καθολικισμός. Γι' αυτό, άλλωστε, το 1649, κατά το λεγόμενο δεύτερο κύμα μεταρρύθμισης, η Γενική Συνέλευση της Εκκλησίας της Σκωτίας και η Επιτροπή του Kirk άσκησαν πιέσεις για την επιβολή και την επέκταση του νόμου περί μαγείας του 1563.

Η ιακωβινή περίοδος αποτέλεσε μια από τις πιο τραγικές στιγμές στην ιστορία της μαγείας. Ας σημειώσουμε ότι η εν λόγω διεύρυνση διέταξε την ευσέβεια και επέβαλε σκληρές ποινές για τη βλασφημία, τη λατρεία ψεύτικων θεών και για τους

²¹⁷ Goodare, Julian, *The Scottish Witchcraft Act, Church History: Studies in Christianity and Culture*, vol. 74, 2005, σ. 39-67. <https://doi.org/10.1017/S0009640700109655>

ξυλοδαρμούς ή τις κατάρες ενάντια στους γονείς. Η γλώσσα ενέπνεε γοητεία και φόβο σε ένα πλαίσιο εξημέρωσης –όπως το έβλεπαν οι αρχές– των υποκειμένων. Σε μια ποικιλία πραγματειών της πρώιμης σύγχρονης γραμματολογίας, η γλώσσα διαδραμάτιζε διπλό ρόλο είτε ως συμβάλλουσα στην οικοδόμηση των ευπρεπών κοινωνιών είτε ως διχαστικού και επιζήμιου εργαλείου, το οποίο απειλούσε και δίχαζε.

Όπως σημειώνει η Elizabeth Horodowich η ρητορική των κειμένων και ο προφορικός λόγος λειτούργησαν, προκειμένου να καλλιεργήσουν αίσθηση πολιτικής και κοινωνικής ενότητας. Το ύφος και η ένταση της επίπληξης, οι ύβρεις, οι βλασφημίες, η κατάρα, το κουτσομπολιό, οι συκοφαντίες, η προδοσία και η ανταρσία αντιμετώπιζονταν από την πολιτική και διανοητική ελίτ ως διαλυτικά στοιχεία τόσο της πρώιμης νεωτερικής κοινωνίας στο διάστημα 1400-1700, καταστρέφοντας τη φήμη ατόμων και αμφισβητώντας την εκ θεού εξουσία των πρώιμων νεωτερικών ηγεμόνων και μοναρχών με την απειλή οργάνωσης φατριών ή εξεγέρσεων. Η αδυναμία εκπροσώπησης των γυναικών –εκτός ελαχίστων περιπτώσεων– στο πολιτικό, θεωρητικό ή λογοτεχνικό περιβάλλον των κειμένων και του έγγραφου λόγου καταδεικνύει πως οι πρώιμοι νεωτερικοί διανοητές απέδιδαν την αρετή του γραπτού λόγου και της ρητορικής στο ανδρικό φύλο ενώ τις αρνητικές πτυχές του προφορικού λόγου, όπως τις κατάρες, τη συκοφαντία και το κουτσομπολιό, στις γυναίκες. Ο διατυπωμένος λόγος της εποχής είχε έμφυλο χαρακτήρα, ο οποίος διατηρούσε μια έντονη διαλεκτική μεταξύ της θηλυκής καθημερινής προφορικότητας και της ανδρικής κειμενικότητας.²¹⁸ Η έμφυλη διάσταση της γλώσσας διαπερνούσε όλα τα επίπεδα της σκέψης.

Το θέμα της θυμού συναντάται συχνά στη μεταστροφή της συμπεριφοράς του «μαγεμένου» ή «δαιμονισμένου». Το άτομο εγκατοικεί σε ένα διαρκές τραύμα που προκλήθηκε από τη μαγεία. Ζει σε ένα σύμπαν πόνου, άγχους και θυμού, όπου οι μάγισσες μαγεύουν και τα δαιμονικά πνεύματα κατέχουν τη σωματικότητα του δαιμονισμένου. Όπως εξηγεί η Kirsten C. Uszkalo αυτές οι επώδυνες εμπειρίες φαίνεται να επιφέρουν αλλαγές στο σώμα και το μυαλό. Ο επαναλαμβανόμενος θυμός εξωτερικεύεται ως τρόπος που κάνει κατανοητό αυτό που φαίνεται ξένο και

²¹⁸ Horodowich, Elizabeth, *Speech and Oral Culture in Early Modern Europe and Beyond*, Brill, Journal of Early Modern History, V. 16, 2012, σ. 301-313

οικείο ταυτόχρονα. Ανεξάρτητα από την προέλευσή του, όταν ο πόνος είναι σοβαρός και χρόνιος γίνεται ασθένεια. Όταν ο θυμός αποδίδεται στη μαγεία ή βιώνεται ως μια οντότητα, που έχει καταλάβει το σώμα, μετατρέπεται σε μια χρόνια διαταραχή οργής.²¹⁹

Η επέκταση του νόμου προέβλεπε θανατική καταδίκη για τους συμβούλους και συμβουλευόμενους διαβολικών οντοτήτων και οικείων πνευμάτων. Η Πράξη της Σκωτίας για τη μαγεία καταργήθηκε το 1735, αφήνοντας πίσω της χιλιάδες θύματα που απαγχονίστηκαν και αμέσως μετά τα σώματά τους κάηκαν ή παραδόθηκαν εξαρχής στην πυρά, προκειμένου να εξαλειφθεί το κακό. Η Αγγλία ανανεώνει την Πράξη για τη Μαγεία, το 1604, με την εντολή του Ιακώβου ΣΤ΄ της Σκωτίας και Α΄ της Αγγλίας, διαδόχου της Ελισάβετ Α΄. Ο ελισαβετιανός νόμος διευρύνθηκε από τον Edward Coke και άλλους, ώστε να επιβάλλεται η ποινή του θανάτου χωρίς τη διαμεσολάβηση του κλήρου σε όποιον επικαλείται δαίμονες ή συντηρεί με το σώμα του οικεία πνεύματα. Ο πλήρης τίτλος του νόμου ήταν *An Act against Conjuraton, Witchcraft and dealing with evil and wicked spirits*. Ένα απόσπασμα αναφέρει:

Και για τον καλύτερο περιορισμό των εν λόγω αδικημάτων και την αυστηρότερη τιμωρία τους, θεσπίζεται περαιτέρω από την προαναφερθείσα Αρχή, ότι εάν οποιοδήποτε πρόσωπο ή πρόσωπα [...] θα χρησιμοποιήσει, εξασκήσει ή ασκήσει οποιαδήποτε επίκληση οποιοδήποτε κακού και πονηρού πνεύματος ή θα συμβουλευτεί, θα συνάψει συμφωνία, θα διασκεδάσει, θα παρακινήσει, θα ταΐσει ή θα ανταμείψει οποιοδήποτε κακό και κακό πνεύμα, για οποιαδήποτε πρόθεση ή σκοπό, ή θα σηκώσει οποιοδήποτε νεκρό άνδρα, γυναίκα ή παιδί από τον τάφο του ή τον τάφο τους ή από οποιοδήποτε άλλο μέρος όπου αναπαύεται το νεκρό σώμα, ή το δέρμα, το κόκκαλο ή οποιοδήποτε άλλο μέρος οποιοδήποτε νεκρού προσώπου, για να το χρησιμοποιήσει [...] σε οποιοδήποτε τρόπο μαύρης μαγείας ή γοητείας [...] με την οποία οποιοδήποτε πρόσωπο θα σκοτωθεί, καταστραφεί, σπαταληθεί, καταναλωθεί, πεθάνει ή θα εξαντληθεί, στο σώμα ή σε οποιοδήποτε μέρος του, τότε κάθε τέτοιος παραβάτης ή παραβάτες, οι βοηθοί, υποκινητές και σύμβουλοι τους, που έχουν καταδικαστεί και συλληφθεί δεόντως και νόμιμα για τα εν λόγω αδικήματα, θα

²¹⁹ Uszkalo, Kirsten C., *Bewitched and Bedeviled, A Cognitive Approach to Embodiment in Early English Possession*, Palgrave-Macmillan, 2015, σ. 60

*υποστούν ποινή θανάτου ως κακούργος ή κακούργοι, και θα χάσουν το προνόμιο και το όφελος του κλήρου και του ιερού.*²²⁰

Οι νόμοι της Ελισάβετ και του Ιακώβου άλλαξαν το δίκαιο της μαγείας καθιστώντας την βαρύτερο κακούργημα κατά της βασιλείας και των υπηκόων. Η δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων μεταφέρθηκε στα πολιτικά δικαστήρια (κεντρικά ή τοπικά). Και οι δυο θεωρούσαν ότι είχαν απειληθεί από τις διαβολικές σχέτες των μαγισσών για την ανατροπή τους από τον θρόνο ή την εξόντωσή τους. Τα δίκτυα των αυλικών συμβούλων, που τους περιέβαλλαν, ενίσχυαν με τις διακηρύξεις τους τον φόβο της βίαιης εκθρόνισης με τη βοήθεια των σατανικών δυνάμεων. Οι κατά φήμη μάγισσες μπορούσαν να δικάστούν αυτεπαγγέλτως, όπως επίσης από τα άτομα που την κατήγγειλαν με την κατηγορία ότι είχαν υποστεί βλάβη από τις ενέργειές της. Το νέο νομικό σύστημα, σε αντίθεση με τα μεσαιωνικά δικαστήρια, εξάλειψε την ευθύνη του κατηγορούμενου. Οι νέοι νόμοι δεν υποχρέωναν τους κατηγορούμενους να αποδείξουν τη βασιμότητα της καταγγελίας. Στον μεσαίωνα, στην περίπτωση που η κατηγορούμενη ή ο κατηγορούμενος απαλλάσσονταν λόγω μη επαρκών αποδείξεων από τους κατηγορούμενους θα τιμωρούνταν οι ίδιοι. Στην πρώιμη νεωτερική Αγγλία αρκούσαν δυο μάρτυρες ή η ομολογία του κατηγορούμενου ατόμου για να διεξαχθεί η δίκη. Αυτό το στοιχείο εξηγεί γιατί στην πρώιμη νεωτερικότητα έχουμε αυξημένες καταγγελίες μαγείας συγκριτικά με το παρελθόν. Οι κατηγοροί πλέον μπορούσαν να υποβάλλουν κατηγορίες για μαγεία (με τη νέα φορτισμένη μορφή της ως δαιμονικής πρακτικής) χωρίς τον κίνδυνο ποινικής δίωξης εναντίον τους. Οι δυο μαρτυρίες όταν προέρχονταν από κοινωνικά αξιόπιστα μέλη της κοινωνίας αρκούσαν για την έκβαση της καταδίκης.

Η εισαγωγή του προδικαστικού σταδίου της ανακριτικής διαδικασίας μετέφερε στον δικαστή την ευθύνη να ανακρίνει την/ον κατηγορούμενη/ο, αυξάνοντας κατά αυτόν τον τρόπο την πιθανότητα καταδίκης, καθώς ο ίδιος –με την εξουσία του αξιώματός του και τις κυρίαρχες πεποιθήσεις που έθετε σε εφαρμογή– δημιουργούσε τον φάκελο του εγκλήματος, έχοντας (και ελέγχοντας) τη δυνατότητα να αποσπάσει τις κατάλληλες πληροφορίες, προκειμένου να στοιχειοθετήσει το κατηγορητήριο χωρίς αμφισβήτηση. Η υποχρέωσή του να βασιστεί σε σοβαρά πειστήρια πριν εκδώσει την

²²⁰ <https://statutes.org.uk/site/the-statutes/seventeenth-century/1604-1-james-1-c-12-an-act-against-witchcraft/> και <https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/early-modern-witch-trials/an-act-against-witchcraft/>

ετυμηγορία του βρισκόταν στην απόλυτη δικαιοδοσία του.²²¹ Οι περισσότερες ποινικές υποθέσεις ήταν αγωγές του στέμματος κατά των κατηγορουμένων και όχι αγωγές μεταξύ ιδιωτών. Το κράτος άρχισε να κατασκευάζει έναν μηχανισμό έρευνας και δίωξης της διαβολικής μαγείας. Ένα σύστημα δικαστών που έφταναν στην περιφέρεια από το κέντρο για να διαδώσουν τη βασιλική δικαιοσύνη. Την εποχή της δίωξης των μαγισσών, η Αγγλία είχε γνωρίσει μια επέκταση της κρατικής εξουσίας στο χωριό. Οι αξιωματούχοι της κοινότητας μετατράπηκαν σε αξιωματούχους που αντιπροσώπευαν τον βασιλιά και τις κεντρικές αρχές.²²² Η απουσία δικηγόρων υπεράσπισης των κατηγορουμένων αντικαταστάθηκε από τη διαδικασία της αντιδικίας στα ποινικά δικαστήρια, πολύ αργότερα, με δικονομικές αλλαγές από τα μέσα της δεκαετίας του 1690 και στη δεκαετία του 1730. Ο ρόλος των δικηγόρων ήταν να διασφαλίζουν τον κατηγορούμενο από προκατειλημμένες καταγγελίες.²²³

Αξίζει να σημειώσουμε, ότι σύμφωνα με τον μεσαιωνικό καθολικό νόμο Canon Episcopi (ή Capitulum Episcopi), ο οποίος ίσχυε από τον 10^ο έως τον 15^ο αιώνα, οι μαγικές πρακτικές οφείλονταν σε αυταπάτες, όνειρα, πλάνες και ψευδαισθήσεις που χρησιμοποιούσε ο Διάβολος, προκειμένου οι ευάλωτες γυναίκες να πιστεύουν ότι μπορούν να πετούν όπως η ρωμαϊκή Ντιάνα ή η βιβλική Ηρωδιάδα. Η πίστη στην πραγματικότητα τέτοιων απατών εθεωρείτο αίρεση, άξια αφορισμού και όχι θανατικής ποινής.²²⁴

Κατά τη διάρκεια του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, η πάντα παρούσα αλλά νωχελική πίστη στις δυνάμεις της μάγισσας κατά τις μεσαιωνικές περιόδους, μετατράπηκε σε συλλογικό φόβο, κατά την ελισαβετιανή βασιλεία και συνεχίστηκε κατά τη βασιλεία του Ιακώβου Α΄, του Καρόλου Α΄, στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου και στην Παλινόρθωση. Στη δεκαετία του 1640, μάλιστα, υπήρξε μια έξαρση των διώξεων σε

²²¹ Levack, Brian. *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*, Pearson Education Limited, London, Edinburgh, New York, 3^η έκδοση, 2006, σ. 75-79

²²² Willumsen, Liv Helene, *The voices of women in witchcraft trials – Northern Europe*, Routledge, Oxon-New York, 2022, σ. 186

²²³ Alyagon Darr, Orna, *Marks of an Absolute Witch - Evidentiary Dilemmas in Early Modern England*, Routledge, London, New York, 2011, σ. 30

²²⁴ Η σκεπτικιστική θέση του μεσαιωνικού corpus δέχεται αναμφίβολα την πραγματική υπόσταση του διαβόλου. Ωστόσο, οι αυταπάτες που δημιουργεί στις μάγισσες δεν μεταφράζονται σε σωματική πραγματικότητα. Η επίσημη αυτή αντίληψη ανατρέπεται από την παπική βούλα *Summis desiderantes affectibus* του Πάπα Ιννοκέντιου VIII, το 1484, η οποία αποτελεί το εναρκτήριο λάκτισμα των δικών των μαγισσών για την καθολική εκκλησία. Kors, Alan Charles and Peters, Edward. *Witchcraft in Europe, 400-1700: A Documentary History*, 2^η εκδ., University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2001, σ. 177-180.

ολόκληρη την Αγγλία. Η βασιλική εφημερίδα *Mercurius Aulicus* παρατηρούσε ότι η μαγεία είναι «ένα συνηθισμένο συνοδευτικό προηγούμενων εξεγέρσεων». Ο φιλομοναρχικός James Howell, το 1646, παρατήρησε ότι:

Έχουμε επίσης πλήθος μαγισσών ανάμεσά μας, διότι στο Essex και στο Suffolk απαγγέλθηκαν πάνω από διακόσιες κατηγορίες μέσα σε αυτά τα δύο χρόνια και πάνω από τις μισές εξ αυτών εκτελέστηκαν. Περισσότερες, μπορώ να πω, απ' όσες γέννησε ποτέ αυτό το νησί από τη Δημιουργία, και το λέω με τρόμο. Ο Θεός να μας φυλάει από τον Διάβολο, γιατί νομίζω ότι ποτέ δεν ήταν τόσο απασχολημένος σε κανένα άλλο μέρος της Γης που φωτίστηκε με τις ακτίνες του Χριστιανισμού.²²⁵

Η αντίπαλη πλευρά των κοινοβουλευτικών ανταγωνίζεται τους μοναρχικούς στην πίστη της σατανικής μαγείας: Το καλοκαίρι του 1645, η εφημερίδα *The Parliaments Post* ανέφερε:

Υπάρχει μια μόλυνση από την κακία –και το πνεύμα των Cavillers (μτφρ. αηδιαστικά ανόητων χωρίς επιχειρήματα), η οποία επειδή δεν μπόρεσε να επικρατήσει στους άντρες μας, συνάντησε μερικές από τις γυναίκες μας και τις μετέτρεψε σε μάγισσες.²²⁶

Ο ίδιος ο Cromwell κατηγορείται ότι συμμετέχει σε Μαύρα Σάββατα και εξαπολύει γυναίκες μάγισσες ως κατασκόπους στα στρατόπεδα των βασιλικών. Επίσης, συνδέθηκε με μια μάγισσα σε ένα φυλλάδιο μετά την Αποκατάσταση, με τίτλο *The English Devil, or Cromwell and his Monstrous Witch discovered at Whitehall.*²²⁷ Η

²²⁵ Howell, James, *Epistolae Ho-Eliauae: The Familiar Letters of James Howell, Historiographer Royal to Charles II*, ed. by Joseph Jacobs, v. 2, D. Nutt, London, 1892, σ. 506, <https://archive.org/details/epistolaehoelian02howeiaala/page/506/mode/2up>

²²⁶ Purkiss, Diane, *Desire and Its Deformities: Fantasies of Witchcraft in the English Civil War*, στο *Witchcraft in the British Isles and New England*, ed. by Brian Levack, Routledge, London, New York, 2001.

²²⁷ *The English devil: or, Cromwel and his monstrous witch discover'd at White-Hall: With the strange and damnable speech of this hellish monster, by way of revelation, touching king and kingdom; and a narrative of the infernal plots, inhumane actings, and barbarous conspiracies of this grand impostor, and most audacious rebel, that durst aspire from a brew-house to the throne, washing his accursed hands in the blood of his royal sovereign; and trampling over the heads of the most loyal subjects, making a foot-ball of a crown, and endeavouring utterly to extirpate the royal progeny, root and kinde, stem and stock*, London : printed by Robert Wood, for George Horton; and are to be sold at the Royal Exchange in Cornhill, 1660, Early English Books on line, <http://name.umd.umich.edu/A84013.0001.001>

συγκεκριμένη μάγισσα, μεταμφιεσμένη σε προφήτισσα, αναλαμβάνει τον ρόλο να προτείνει στο Συμβούλιο της Επικρατείας (Council of State) τον αποκεφαλισμό του Καρόλου Α΄.

Και οι δύο πλευρές χρησιμοποίησαν την εμπεδωμένη αγγλική εικόνα της γυναίκας μάγισσας ως μέσο προπαγάνδας. Μάγισσες χρησιμοποιούσαν τόσο ο Cromwell όσο και ο πρίγκιπας Rupert. Οι κοινοβουλευτικοί προτείνουν στο *Signs and Wonders from Heaven* τη σύλληψη μαγισσών που χρησιμοποιούσαν οι μοναρχικοί και ο πρίγκιπας στο Norfolk. Πράγματι, 40 γυναίκες συνελήφθησαν από τον Matthew Hopkins τον Witch-finder General, διορισμένο από το πουριτανικό κοινοβούλιο. Από τις 40 κατηγορούμενες εκτελέστηκαν οι 20.²²⁸ Η Purkiss υποστηρίζει ότι ο πόλεμος δημιουργεί μια σειρά από ανησυχίες σχετικά με το φύλο και την αρρενωπότητα. Οι φόβοι των εμπόλεμων πλευρών εντείνουν τις στερεοτυπικές εικόνες της μάγισσας, η οποία είναι γυναίκα. Η θηλυκοποίηση της αδυναμίας δρα και εδώ ως άμυνα απέναντι στη μέσω του Διαβόλου ενδεχόμενης θηλυκοποίησης και της συνακόλουθης ευπάθειας των αντιμαχόμενων στρατών. Κατανοούμε πως με αυτόν τον τρόπο ο στρατιώτης έπρεπε να ριχθεί στη μάχη και να μην σκεφθεί ποτέ να λιποτακτήσει, καθώς θα μοιραζόταν την ντροπιαστική αδυναμία της γυναίκας, η οποία την καθιστούσε ευάλωτη στις διαβολικές δυνάμεις.

Στην πρώιμη νεωτερική Ευρώπη, το ζήτημα της μαγείας σφυρηλατούσε ολοένα και περισσότερο την πολιτική χροιά του με εφελτήριο τις πολιτικές επιδιώξεις των προτεσταντικών ρευμάτων. Αυτοί οι νόμοι όχι μόνο επέβαλαν τη θανατική καταδίκη αλλά ενθάρρυναν επίσης περισσότερα άτομα να απαγγέλλουν κατηγορίες το ένα εναντίον του άλλου στα κοσμικά δικαστήρια. Όπως και ο ίδιος ο Διάβολος, ο οποίος επαναστάτησε κατά του Θεού, η μάγισσα στη συλλογική συνείδηση αποτελούσε την πεμπτουσία του επαναστάτη. Αυτή ήταν η άποψη που διατρέχει τις πραγματείες και τις αντιλήψεις θεολόγων, δικαστών και συγγραφέων των πραγματειών της περιόδου. Ως αιρετική και αποστάτισσα η μάγισσα ήταν ένοχη για *lèse majesté* (*lese-majesty*) ενάντια στον μονάρχη και την κεντρική διοίκηση και ταυτόχρονα για προδοσία κατά του Θεού.²²⁹ Ως λάτρης του Διαβόλου ήταν μέλος της σατανικής σχέτας και επειδή

²²⁸ Purkiss, Diane, *The English Civil War - A People's History*, Harper Perennial, London, 2006, 2010. Χρησιμοποιούμε την e-pub έκδοση, 2012, σ. 412

²²⁹ Leutenbauer, Siegfried. *Hexerei- und Zaubereidelikt in der Literatur von 1450 bis 1550*. J. Schweitzer Verlag, Berlin, 1972, σ. 109

ήταν συνήθως φτωχή, προερχόμενη από την κατώτερη τάξη, προσπαθούσε να ανυψωθεί σε έναν κόσμο ανάποδο ως προς τη θεϊκά καθιερωμένη ιεραρχική κοινωνική τάξη. Αποτελούσε την αντιστροφή του θεϊκού παραδείγματος. Η σύνδεση της δαιμονικής μαγείας με την πολιτική εξέγερση γινόταν συστηματικά από τους κυνηγούς μαγισσών που επικαλούνταν τη Βίβλο. Στη Σκωτία, οι βασιλικοί, πεπεισμένοι ότι οι μάγισσες και οι Covenanters (οι έχοντες υπογράψει τη Συμφωνία/Συμβόλαιο με τον Σατανά ενάντια στην κυβέρνηση) ανήκαν στην ίδια μυστική αίρεση, διακήρυξαν το 1661: *Η εξέγερση είναι η μητέρα της μαγείας.*²³⁰ Στη Βασιλεία, οι αγροτικές εξεγέρσεις του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα κατεστάλησαν βίαια και κατηγορήθηκαν ως σατανικές συνωμοσίες.²³¹ Στην Αγγλία, είδαμε παραπάνω τη χρήση του Διαβόλου (και των ακολούθων του), ως πολιτικού κατασταλτικού μέσου την προστασία της βασιλείας ή ως δαιμονοποίησης του πολιτικού αντιπάλου.

,Σε αυτό το σημείο, καλό είναι να αναφέρουμε και άλλες παραμέτρους για το πώς αντιμετωπιζόταν η γυναίκα στα δικαστήρια. Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, η νομική υπόσταση της γυναίκας ήταν σε άμεση εξάρτηση με το κυρίαρχο ανδρικό μέλος της οικογένειας, συνήθως του συζύγου. Η καλή φήμη, η αξιοπιστία και η εντιμότητα αποτελούσαν θέματα ζωτικής σημασίας για το σύνολο της κοινωνίας των Τυδώρ και των Στιούαρτς. Οι έννοιες αυτές όμως ήταν πολύ εύθραυστες και ευμετάβλητες όταν επρόκειτο για τις γυναίκες. Π.χ. η εντιμότητα ενώ στον άνδρα συγκέντρωνε ένα ευρύτερο φάσμα κριτηρίων ανάλογα με τις δραστηριότητές του, στη γυναίκα συρρικνωνόταν στη σεξουαλική συμπεριφορά. Οι γυναίκες υποεκπροσωπούσαν στα δικαστήρια όταν το έγκλημα (σωματική βία, μεγάλη κλοπή κ.ά.) απαιτούσε δυναμική παρουσία υπεράσπισης. Η γυναίκα κατηγορείτο συχνά, όταν επέπληττε με δυνατή φωνή άλλους, όταν καταριόταν, όταν ασκούσε λεκτική κακοποίηση. Εκείνη την περίοδο, στην πρώιμη νεωτερική Αγγλία αυτά χαρακτηρίζονταν ως πολύ σοβαρά γυναικεία αδικήματα και δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που επισημαίνονταν ως συμπεριφορές μάγισσας. Η βασική ανδρική άποψη ήταν ότι οι γυναίκες ήταν αδικαιολόγητα εθισμένες στις «κουβέντες», οι οποίες ήταν καταστροφικές, καθώς αποπροσανατόλιζαν από τα νόμιμα γυναικεία καθήκοντα και οδηγούσαν σε διαμάχες

²³⁰ J. Kirkton, *The Secret and True History of the Church of Scotland*, ed. C. K. Sharpe, J. Ballantyne, Edinburgh, 1817, σ. 127, <https://archive.org/details/secrettruehistor00kirk/page/126/mode/2up>

²³¹ Rothkrug, Lionel. *Religious practices and collective perceptions: Hidden homologies in the Renaissance and Reformation*, Historical Reflections, v. 7, 1980, 103–150.

που μπορεί να εξέθεταν, μεταξύ άλλων, τους άνδρες.²³² Εξάλλου, η ρήση του βιβλικού Ιακώβου 3:6 ήταν σαφής, όπως και άλλα χωρία της Βίβλου, σχετικά με την ατίθαση γλώσσα:

καὶ ἡ γλῶσσα πῦρ, ὁ κόσμος τῆς ἀδικίας. οὕτως ἡ γλῶσσα καθίσταται ἐν τοῖς μέλεσιν ἡμῶν ἡ σπιλοῦσα ὄλον τὸ σῶμα καὶ φλογίζουσα τὸν τροχὸν τῆς γενέσεως καὶ φλογιζομένη ὑπὸ τῆς γενένης.

Παρά τις επιπλοκές που προκύπτουν από την καταδίκη ανδρῶν ως δαιμονικῶν μάγων, ένα ασφαλές συμπέρασμα μέχρι σήμερα, και όσο εξετάζονται τα δικαστικά αρχεία των Home Circuit Assises, δείχνει πως η συντριπτική πλειοψηφία των κατηγορουμένων από τον ελισαβετιανό νόμο μέχρι την κατάργηση του νόμου περί δαιμονικής μαγείας το 1736, στην Αγγλία, είναι γυναίκες (80-90%). Πολλοί από τους άνδρες που δικάστηκαν έφεραν την κατηγορία του πονηρού ανθρώπου ή κομπογιαννίτη (cunning folk). Όπως επισημαίνει ο Brian Levack, ο οποίος, όπως έχουμε προαναφέρει, ανέλυσε ενδελεχώς τα ποινικά συστήματα περί μαγείας, η ηθική αναμόρφωση της πρώιμης σύγχρονης ευρωπαϊκής θρησκευτικής, πολιτικής, οικονομικής αλλαγής, που βίωσαν οι Ευρωπαίοι της πρώιμης νεωτερικότητας, έθεσε τα ψυχολογικά και τα τυπικά θεμέλια του Κυνηγιού Μαγισσών. Οι μάγισσες κατηγορούνταν ως αντικομορμίστριες σε όλα τα επίπεδα. Οι κατάρες ήταν μια διαμαρτυρία απέναντι στην κοινότητα ή τις αρχές που την μετέτρεπαν σε θύμα κατηγοριών, με τον κίνδυνο της εκτέλεσης. Η εξαπόλυση απειλών ή καταρών απευθυνόταν κυρίως κατά των ανδρῶν που κοινωνικά και πολιτικά ήταν ανώτεροί της. Στο πλαίσιο της ομογενοποίησης μέσω της εφαρμογής μιας αυστηρά καθορισμένης πλέον γυναικείας συμπεριφοράς (της υπάκουης νοικοκυράς-μητέρας και πειθήνιας χριστιανής), οι συνήθως ηλικιωμένες και φτωχότερες μάγισσες κατηγορούνταν για θράσος, για εριστικότητα, για ανάρμοστη –ως προς τα συμβατικά πρότυπα για το φύλο τους– επιθετικότητα ή για αμφισβήτηση της εξουσίας των δικαστικών εκπροσώπων της μοναρχίας ή της κεντρικής κρατικής διοίκησης.²³³

²³² Ingram, Martin, "Scolding women cucked or washed": a crisis in gender relations in early modern England? στο Kermodé, Jenny & Walker, Garthine Women, crime and the courts in early modern England, UCL Press, 1994. Χρησιμοποιούμε την έκδοση Taylor & Francis e-Library, 2005, Chap. 3.

²³³ Levack, Brian, *The Witch-Hunt*, ό.π., σ. 161-162

IV.2. Ομολογίες και βασανιστήρια

Στην Αγγλία, από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, εκτελέστηκαν περίπου από 2.000 έως 3.000 άνθρωποι με την κατηγορία της μαύρης μαγείας, σύμφωνα με τις αναφορές από διάφορες πηγές, λαμβανομένων υπόψη των ελλιπών συλλογών των ανακτημένων αρχείων. Το 85-95% των θυμάτων ήταν γυναίκες. Πολλοί ιστορικοί υποστηρίζουν ότι σε αντίθεση με τη Σκωτία, την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και καθολικές χώρες που βασάνισαν με φρικτούς τρόπους τις μάγισσες για την απόσπαση ομολογίας, η Αγγλία δεν χρησιμοποιούσε σωματικά βασανιστήρια. Ωστόσο, συγκεκριμένα πρωτόκολλα καθόριζαν την εκμείευση της ομολογίας της μάγισσας. Τα εντάλματα βασανιστηρίων μπορούσαν να εκδοθούν από τον μονάρχη ή το Συμβούλιο του Βασιλιά (Privy Council) και χρησιμοποιούνταν κυρίως σε εγκλήματα κατά του κράτους (όπως η προδοσία), καθώς και σε ορισμένες σοβαρές ποινικές υποθέσεις.

Παρά τις επίσημες ποινικές κυρώσεις για την άσκηση βασανιστηρίων, σε πολλές διαβόητες δίκες οι ύποπτες μάγισσες υποβλήθηκαν σε βασανιστήρια και δοκιμασίες, όπως το τεστ της κολύμβησης ή το γδάρσιμο με βελόνες (pricking) –για την εξακρίβωση της διαβολικής βοήθειας από ενδεχόμενη γρήγορη επούλωση της πληγής- κατά το ανακριτικό στάδιο. Άλλωστε, το τεστ της κολύμβησης σύμφωνα με το οποίο, η κατηγορούμενη θα πνιγόταν αν ήταν αθώα γιατί ο διάβολος δεν θα την έσωζε –με αποτέλεσμα δεκάδες κατηγορουμένων να χάνονται– εγκρίθηκε από τη δαιμονολογία του βασιλιά Ιακώβου ως αποδεικτική διαδικασία.

Επίσης, το γδάρσιμο και η στέρηση ύπνου δεν απαγορεύτηκαν ποτέ. Είναι αφελές να πιστεύει κανείς ότι υπήρξαν οικειοθελείς και αβίαστες ομολογίες, καθώς έτσι θα υποστήριζε έμμεσα την πραγματικότητα μιας σατανικής σχέτας χιλιάδων γυναικών και εκατοντάδων ανδρών –κάτι που είναι ανιστορικό. Είναι απορίας άξιο πως πληθώρα ιστορικών ξεπερνά τόσο εύκολα το θέμα χρήσης βασανιστηρίων, σε ό,τι αφορά τις αγγλικές δίκες. Στην υπόθεση της Ann Foster, στο Northampton, το 1674, η υποτιθέμενη μάγισσα αλυσοδέθηκε από τους δεσμοφύλακες σε ένα στύλο μέχρι που άρχισε να πρήζεται σε όλα τα μέρη του σώματός της, ώστε το δέρμα της ήταν έτοιμο να σκάσει, γεγονός που την έκανε να φωνάζει με τον πιο θλιβερό τρόπο. Ο

προφανής λόγος για την αλυσόδεση ήταν να εμποδιστεί ο διάβολος να την απελευθερώσει.²³⁴

Συνεπώς, οι θεωρήσεις που ισχυρίζονται ότι οι αγγλικές διώξεις δεν χρησιμοποίησαν σωματικούς βασανισμούς αμφισβητείται όταν λάβουμε υπόψη μας τη ψυχολογική κακοποίηση των θυμάτων, την παρασκηνακή απειλή με σωματικό πόνο, την οποία επικαλούνταν οι ανακριτές και ίσως εφάρμοζαν χωρίς να εμφανίζεται στα πρακτικά της δίκης, τον πολύχρονο εγκλεισμό στα μουντρούμια, το κρύο, την μούχλα, τις λοιμώξεις, τον πυρετό της φυλακής, την ευλογία, την κακομεταχείριση από άλλους/ες κρατούμενους/ες (ιδιαίτερα στην περίπτωση της γυναίκας μάγισσας), τη στέρηση τροφής μέχρι τη λιμοκτονία, την έλλειψη ύπνου, την εμφύσηση ψευδών αναμνήσεων κατά την σκληρή ανακριτική διαδικασία, τη νάρκωση της κατηγορουμένης, την ψυχολογική πίεση ειδικά αν επρόκειτο για άτομο ηλικιωμένο ή ψυχικά ασταθές. Η σκληρότητα των δεσμοφυλάκων και οι συνθήκες των μουντρουμιών οδηγούσαν αρκετές φορές σε θάνατο των φυλακισμένων. Το 1589, στο Κάστρο του Gilford είκοσι κρατούμενοι έχασαν τη ζωή τους.²³⁵

Η χρήση δημόσιων διώξεων, οι οποίες ξεκινούσαν από μεγάλα δικαστήρια, που ενεργούσαν στο όνομα της κοινότητας μετά από ιδιωτική καταγγελία, σε συνδυασμό με τον δικαστικό καταναγκασμό μέσω της ανακριτικής διαδικασίας –από την εξουσία του δικαστή– θα μπορούσε να οδηγήσει σε διώξεις μαγείας ακόμα και χωρίς ομολογία. Η κατηγορούμενη δεν είχε δικαίωμα να λάβει αντίγραφο του κατηγορητηρίου. Φανταζόμαστε την οδυνηρή έκπληξη όταν μετά από μια φιλονικία π.χ. στη γειτονιά άκουγε την απαγγελία πρωτάκουστων ευφάνταστων κατηγοριών, που ξεπερνούσαν τα όρια της λογικής. Οι ένορκοι και τα ακροατήρια εκπαιδεύονταν από τις τρομακτικές περιγραφές του κατηγορητηρίου. Σαφώς, υπήρχαν πληροφορίες που είχαν υπόψη τους, αναφορικά με το διαβολικό έγκλημα. Ωστόσο, η διαφορά μεταξύ της λαϊκής πεποίθησης –και της φήμης που τη συνόδευε– και του με αδιαμφισβήτητο κύρος επίσημου βασιλικού λόγου μέσω του δικαστικού

²³⁴ *The Full and true relation of the tryal, condemnation, and execution of Ann Foster [microform] : (who was arraigned for a witch) on Saturday the 22th of this instant August, at the place of execution at Northampton : with the manner how she by her malice and vwitchcraft set all the barns and corn on fire belonging to one Joseph Weeden living in Eastcoat, and bewitched a whole flock of sheep in a most lamentable manner ... : and also in what likeness the Devil appeared to her while she was in prison, and the manner of her department at her trial*, Printed for D.M, London 1674, <https://catalogue.nla.gov.au/Record/8265614>

²³⁵ Ewen, ό.π., σ. 28-29

εκπροσώπου, που απευθυνόταν σε αναλφάβητες αγροτικές κοινότητες ήταν αισθητή. Η δυνατότητα των δικαστικών αρχών να καταλήγουν σε ετυμηγορίες μέσω απλών μαρτυριών, ιδιαίτερος αξιόπιστων και συνετών (σύμφωνα με τα πρότυπα) μελών της κοινότητας, σήμαινε τη διευκόλυνση του Κυνηγιού Μαγισσών από το αγγλικό δικαστικό σύστημα. Οι ένορκοι, όπου υπήρχαν, συνήθως προσάρμοζαν τη λειτουργία τους στις οδηγίες των δικαστών, προκειμένου να προσφέρουν υπηρεσία στον θεό, την πατρίδα και τον βασιλιά.

Επιπροσθέτως, η περίοδος του μεγάλου κυνηγού μαγισσών Ιακώβου που διαδέχθηκε την Ελισάβετ ενώ ήταν βασιλιάς της Σκωτίας γεννά αναπάντητα, προς το παρόν, ερωτήματα για τη χρήση βασανιστηρίων στην Αγγλία, καθώς ως βασιλιάς της Σκωτίας τα είχε εφαρμόσει με ιδιαίτερο ζήλο. Συγκεκριμένα, ο Ιάκωβος ΣΤ΄ της Σκωτίας ενέκρινε τα βασανιστήρια κατά την ανάκριση υπόπτων μαγισσών, καθώς *μόνο ο πιο οδυνηρός πόνος και τα πιο σκληρά βασανιστήρια* θα μπορούσαν να φέρουν στην επιφάνεια τις απαιτούμενες πληροφορίες. *Η εμπειρία αποδεικνύει καθημερινά πόσο απεχθάνονται να ομολογήσουν χωρίς βασανιστήρια, τα οποία είναι τα μόνα που μαρτυρούν την ενοχή τους.*²³⁶

Επίσης, όπως ανακαλύπτουμε, το 1617, ο δαιμονολόγος και καθηγητής του Cambridge William Perkins (1558-1602), στο έργο του, *A discourse of the damned art of witchcraft*, ενθαρρύνει τα βασανιστήρια σε περίπτωση που το κατηγορούμενο άτομο δεν υπακούει στις υποδείξεις των δικαστικών αρχών, ώστε να προβεί σε εκούσια ομολογία:

Σχετικά με τον τρόπο διεξαγωγής των εξετάσεων (ανακρίσεων), υπάρχουν δύο είδη διαδικασιών, είτε με μία μόνο ερώτηση, είτε με κάποια βασανιστήρια. Μια απλή ερώτηση είναι, όταν ο δικαστής μόνος του ρωτά, τι έγινε ή δεν έγινε, με ξεκάθαρες, ευθείς ανακρίσεις. Ένα βασανιστήριο είναι, όταν εκτός από την ανάκριση με λόγια, δοκιμάζει τη rack (εννοεί την προκρούστειο κλίνη με οδυνηρό τέντωμα των άκρων και του σώματος μέσω ειδικών μοχλών) ή άλλα βίαια μέσα για να εξαναγκάσει σε ομολογία. Αυτή η πορεία έχει ακολουθηθεί σε

²³⁶ Napier, Gordon. *Maleficium – Witchcraft and Witch Hunting in the West*, Amberley Publishing The Hill, Stroud Gloucestershire, GL5 4EP, British Library, 2017, chap. 3

ορισμένες χώρες, και μπορεί αναμφίβολα να είναι νόμιμη και με καλή συνείδηση.²³⁷

Στον προτεσταντικό κόσμο, η άμεση σύνδεση της δαιμονολογίας με τις δίκες των μαγισσών έγκειται στον πολιτικό χαρακτήρα της πρώτης και της σύνδεσής της με την αμιγώς πολιτική θρησκεία. Επιπλέον, το αγγλικό στοιχείο του οικείου δαιμονικού πνεύματος αποτελούσε τον πιο ανθεκτικό κρίκο μεταξύ τους. Η κινδυνολογία των δαιμονολόγων δεν περιοριζόταν στην θεολογική οντολογία του Διαβόλου και των δαιμόνων αλλά στη λειτουργία τους επί της γης ενάντια στη φυσική τάξη του θεού και του μονάρχη. Σε μια αμφίδρομη σχέση, αφενός, τροφοδοτούσαν τους δικαστές με στοιχεία των δαιμονικών παρεμβάσεων, προωθώντας το Κυνήγι Μαγισσών και αφετέρου, αντλούσαν πληροφορίες από τις ομολογίες των μαγισσών, ώστε να επισφραγίσουν τη βεβαιότητα των επίσημων διακηρυγμένων παραστάσεων. Από τον 15^ο αιώνα, η συγκεκριμένη αλληλεπίδραση μεταξύ δαιμονολογίας, δικών κατά της σατανικής αίρεσης και του νέου εγκλήματος της δαιμονικής μαγείας φαίνεται προφανής. Από την έλευση της Μεταρρύθμισης, η διαβολική συνομοσία των σαββατικών και νυχτερινών συναντήσεων υποδαύλιζε τη δαιμονοποίηση του πολιτικού, θρησκευτικού και κοινωνικού «Άλλου».²³⁸

Στο σκοτάδι των ερευνών παραμένουν οι γυναίκες ή οι άνδρες που κατηγορήθηκαν αλλά δεν κάθισαν στο εδώλιο. Οι άνθρωποι που βίωσαν τον ανείπωτο τρόμο, φοβούμενοι μήπως καταλήξουν στα ικριώματα, τις πυρές ή τα δεινά του μπουντρομιού και των φανερών ή κρυφών και αδήλωτων βασανιστηρίων. Οι άνθρωποι που εντέλει βίωσαν τις αντίξοες και θλιβερές συνθήκες του εγκλεισμού. Στην περίπτωση που αποφυλακίζονταν, ειδικά όταν επρόκειτο για εξαντλημένες γυναίκες (με έμμηνο ρύση ή ηλικιωμένες εμμηνόπαυσιακές), που σύρθηκαν από τα σπίτια τους στις φυλακές της περιόδου, καλούμαστε να αναλογιστούμε τη θνησιμότητα, μετά την οδυνηρή και απάνθρωπη εμπειρία. Συχνά, μετά την

²³⁷ Perkins, William, *A discourse of the damned art of witchcraft so farre forth as it is reuealed in the Scriptures, and manifest by true experience. Framed and deliuered by M. William Perkins, in his ordinarie course of preaching, and now published by Tho. Pickering Batchelour of Diuinitie, and minister of Finchingfield in Essex. Whereunto is adioyned a twofold table; one of the order and heades of the treatise; another of the texts of Scripture explained, or vindicated from the corrupt interpretation of the aduersarie*, Pickering, Thomas, d. 1625.. Printed by Cantrel Legge, printer to the Vniuersitie of Cambridge, 1610, Chap. VII, sect. II, <http://name.umdl.umich.edu/A09402.0001.001>

²³⁸ Voltmer, Rita. *Demonology and the Relevance of the Witches' Confessions στο Demonology and Witch-Hunting in Early Modern Europe*, ed. by Julian Goodare, Rita Voltmer, and Liv Helene Willumsen, Routledge, London, New York, 2021.

καταγγελία, ακόμα και αν δεν έφθανε στα δικαστικά έδρανα, ήταν αναγκασμένες να φύγουν από το σπίτι τους και την κοινότητα, και να περιθωριοποιηθούν ή να εξοστρακισθούν σε έναν άγριο κόσμο χωρίς κανένα μέσο προστασίας. Οι ομολογίες, ως μονόδρομος για τον θάνατο, δεν θεωρούμε, ότι ήταν οικειοθελείς στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων. Γι' αυτόν τον λόγο, επισημαίνουμε ότι ακόμα και αν ο αγγλικός νόμος δεν επέτρεπε επίσημα (όπως επιμένουν να τονίζουν ορισμένοι ιστοριογράφοι) τον βασανισμό, ο μεγάλος όγκος των ομολογιών αξίζει να σημειωθεί. Επίσης, στην Αγγλία η θανατική ποινή για μια καταδικασμένη μάγισσα ήταν η εκτέλεσή της στο κρίωμα, ενώ στη Σκωτία στην πυρά. Στις περιπτώσεις που η ετυμηγορία της ενοχής σήμαινε φυλάκιση ενός έτους κυρίως κατά την ελισαβετιανή περίοδο το φυλακισμένο άτομο εγκλωβιζόταν στον γνωστό κλοιό (pillory) για έξι ώρες καθημερινά. Αν υπήρχε μετά την αποφυλάκιση δεύτερη καταγγελία τότε εφαρμοζόταν αμέσως η θανατική ποινή. Ο Ιάκωβος, στη Σκωτία, έστειλε σπανιότερα τα θύματα των κατηγοριών στη φυλακή, καθώς η ποινή του θανάτου ήταν η αρμόζουσα τιμωρία. Πολλές/οί κατηγορούμενες/οι επέλεξαν να σιωπήσουν ή να ομολογήσουν, προτιμώντας την φρικτή άμεση εκτέλεση, ώστε να αποφύγουν τον παρατεταμένο θάνατο της φυλακής.

Η Liv Helene Willumsen μελετά τις δίκες τριών υποτιθέμενων μαγισσών στην Αγγλία κατά τα έτη 1640, 1647 και 1664, αναφορικά με το περιεχόμενο της προφορικότητας τόσο στις καταγγελίες γυναικών μαρτύρων όσο στις ομολογίες γυναικών θυμάτων. Αναγνωρίζει ότι οι κατηγορούμενες στις ομολογίες τους αρθρώνουν διαμεσολαβημένο λόγο. Οι μαρτυρίες και οι ομολογίες δείχνουν ότι η συμφωνία του διαβόλου, το σατανικό σημάδι, η ύπαρξη των οικείων πνευμάτων ήταν γνωστά και καθιερωμένα στοιχεία των δικών στην Αγγλία. Το *maleficium* (παραδοσιακή βλαπτική μαγεία, π.χ. ξόρκι που επέφερε ασθένεια ή ζημιά) και οι δαιμονολογικές ιδέες εμφανίζονται συγχωνευμένα με κυρίαρχη πλέον την παρουσία του διαβόλου. Οι καταγγέλλοντες/σες και καταγγελλόμενες, προκειμένου οι αφηγήσεις τους να φανούν αξιόπιστες, ακολουθούν σαφείς αφηγηματικές στρατηγικές. Οι μαρτυρίες διατυπώνονταν με άξονα την αιτία και το αποτέλεσμα ενώ οι ομολογίες με βάση την ταχύτητα και τη συνοχή της άρνησης ή της παραδοχής. Η φωνή του νόμου, με βάση τα αρχεία, εφαρμόζει ένα ερωτηματολόγιο, το οποίο έχει σαφή δαιμονολογική κατεύθυνση, με έμφαση στο οικείο πνεύμα και άλλες νομοθετικές εκφράσεις της δαιμονολογικής ρητορικής. Ωστόσο, η Willumsen

επιμένει στην επανάληψη της τήρησης του γράμματος του νόμου από όλες τις πλευρές στην Αγγλία, σύμφωνα με το οποίο οι βασανισμοί δεν επιτρέπονται.²³⁹ Οι παραστάσεις και οι εφαρμογές του νόμου, ωστόσο, παραμένουν ρευστές στη διαχρονικότητά τους.

Θέτοντας στο πολιτικό πλαίσιο τα βασανιστήρια, η Rita Voltmer επισημαίνει πως με την εισαγωγή της ανακριτικής ποινικής διαδικασίας, οι βασανισμοί επιδίωκαν την ομολογία του θύματος, καθώς αυτή αποδείκνυε μέσω της βιωματικής εμπειρίας της μάγισσας την πραγματικότητα του δαιμονικού κόσμου. Ενός κόσμου που βρισκόταν σε πλήρη αντιπαλότητα με τον θεϊκό, βασιλικό και οικογενειακό κόσμο. Η δύναμη του μοναρχικού κράτους έπρεπε να αποκτήσει την εγκυρότητα, που χρειαζόταν:

Οι κυρίαρχες πατριαρχικές αρχές αισθάνθηκαν υποχρεωμένες να καθαρίσουν την επικράτειά τους από τις μάγισσες προκειμένου να διατηρήσουν τον έλεγχο, την ειρήνη, την τάξη, την ευημερία και την αληθινή θρησκεία. Επιπλέον, μια πολιτική δαιμονολογία νομιμοποιούσε σκληρές διώξεις για την καταπολέμηση των δαιμόνων και των μαγισσών. Τα βασανιστήρια χρησίμευαν ως ένα ενσωματωμένο πολιτικό εργαλείο για τον εντοπισμό των επαναστατημένων υποτακτικών του Σατανά.²⁴⁰

Επίσης, μια ακόμα εύστοχη επισήμανση της Voltmer είναι ότι παρά τη σημαντικότητα των δικαστικών αρχείων αναφορικά με τις καταγγελίες μαρτύρων, τις ομολογίες και τις ετυμηγορίες δεν πρέπει να ξεχνούμε πως η καταγραφή όλων αυτών, ως εργαλείου εξουσίας και επιβολής απέναντι σε συνήθως αναλφάβητους ανθρώπους παρουσιάζει τις αντιλήψεις και τις πρακτικές του δικαστικού μηχανισμού. Είναι ο λόγος της εξουσίας που προσπαθεί να αναπαραστήσει τα υποτιθέμενα συναισθήματα που εκδηλώνονται στο δικαστήριο. Ακόμα και στις περιπτώσεις που διατηρούνται ασφαλιστικές δικλείδες σε επίσημο νομοθετικό επίπεδο κατά της χρήσης βασανιστηρίων, τα βιωμένα και αληθινά συναισθήματα δεν έχουν αποτυπωθεί. Αντιθέτως, έχουν καλυφθεί από τη θρησκευτική και πολιτική αλήθεια, που εκπροσωπεί το δικαστικό σώμα.

²³⁹ Willumsen, Liv Helene, *The voices of women in witchcraft trials*, ό.π., 2022, σ. 209-211

²⁴⁰ Voltmer, Rita, *The Witch in the Courtroom: Torture and the Representations of Emotion* στο Kounine, Laura - Ostling Michael (ed.), *Emotions in the History of Witchcraft*, Palgrave-Macmillan, London, 2016, σ. 101, 104

Η ιστορία των συναισθημάτων, συνεχίζει δυναμικά την επίπονη και μακρά πορεία της διερεύνησης των ψυχολογικών επιπτώσεων του Κυνηγιού Μαγισσών –γεγονός που φέρει, προς συζήτηση, μια παραμελημένη οπτική με πολύ γόνιμα συμπεράσματα. Η άσκηση τρόμου αποτελεί με βεβαιότητα μορφή βασανιστηρίου. Η μυστηριώδης γυναικεία ανατομία, οι σκοτεινοί μυστικοί χυμοί του γυναικείου σώματος, η διανοητική και ηθική ανεπάρκεια της γυναίκας και η *ανήσυχη μήτρα* καθιστούσαν το γυναικείο σώμα ευάλωτο στην απόφαση πρακτικής των ψυχολογικών και σωματικών βασανιστηρίων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V. Δαιμονολογία, Κυνήγι Μαγισσών και Φύλο

Η δαιμονολογία αποτέλεσε δεξαμενή σκέψης, η οποία νομιμοποίησε –αν όχι παρότρυνε– το Κυνήγι Μαγισσών. Ένας διαρθρωμένος δαιμονολογικός λόγος δεν μπορεί να θεωρείται περιθωριακό κειμενικό ή γλωσσικό φαινόμενο σε έναν κόσμο που όλοι (κράτος, διανοητική και θρησκευτική ελίτ) επιβεβαίωναν εμφατικά τον κίνδυνο των δαιμονικών δυνάμεων. Μέχρι το 1600, οι δαιμονολόγοι συγγραφείς είχαν πολλά ερωτήματα –για παράδειγμα, πώς θα έπρεπε να χρησιμοποιείται ο νόμος κατά των μαγισσών– αλλά πάντα τα έθεταν με αυτοαναφορικό τρόπο, σεβόμενοι ευλαβικά παραδοχές που έναν αιώνα αργότερα θα ανατρέπονταν. Μέχρι τότε επικρατούσε μια αδιάλειπτη συνέχεια μεταξύ της εκπαιδευτικού χαρακτήρα αλήθειας και της εμπειρίας, όπου η καθεμία διατηρούσε τη βεβαιότητα της άλλης.²⁴¹

Το Κυνήγι Μαγισσών ξεκίνησε σε μια εποχή οικοδόμησης του ομολογιακού κράτους, όταν η επιδίωξη της πολιτικής και της θρησκευτικής ορθοδοξίας συνέκλιναν με την άποψη ότι η μαύρη μαγεία αποτελούσε το πιο επικίνδυνο είδος αίρεσης, στην εποχή της απολυταρχίας. Στις καθολικές περιοχές, οι ιεροεξεταστές, κυρίως ιησουίτες, ακόλουθοι του Ιγνάτιου Λογιόλα, ιδρυτή της Εταιρείας του Χριστού, καταδίωκαν πολλά είδη αιρέσεων, συμπεριλαμβανομένης της δαιμονικής ή άλλης μορφής μαγείας. Στα προτεσταντικά εδάφη, υποθέτουμε, η επικινδυνότητα της αίρεσης –παρά τα αντιπαρατιθέμενα προτεσταντικά ρεύματα και τον πόλεμο κατά του καθολικισμού– συμπυκνώθηκε στη δίωξη κατά της μαγείας, η οποία περιελάμβανε καθολικούς και μάγισσες, αμφοτέρους ως υπηρετών του Διαβόλου.

²⁴¹ Clark, Stuart, *Thinking with Demons*, ό.π., Preface

Κάθε θεολογική κοινότητα χρειαζόταν –με εξουσιαστικούς όρους– τον φόβο των αιρέσεων, ως σημείο αναφοράς της θρησκευτικής παρέκκλισης από το ανάλογο επιβεβλημένο κανονιστικό φάσμα σε επίπεδο ιεραρχικών δομών και συμπεριφορικών αναφορών. Οι κυνηγοί μαγισσών –οι ιδεολόγοι, οι κατήγοροι και οι δικαστές– ήταν η πνευματική ελίτ της εποχής, μορφωμένοι άνθρωποι της λογικής. Η δίωξη ήταν μια οργανωμένη δικαστική προσπάθεια που λειτούργησε σύμφωνα με τυποποιημένες διαδικασίες και πολλές φορές με την επιδίωξη να βρεθεί η αλήθεια. Η συζήτηση και οι αντιλήψεις της πρώιμης νεωτερικότητας δεν μπορούν να γίνουν κατανοητές αν δεν αναλυθούν με τους διανοητικούς όρους και το κοινωνικό πλαίσιο της εποχής, στην οποία κατασκευάστηκαν και τέθηκαν σε εφαρμογή. Ασφαλώς, αυτό δεν αναστέλλει την κριτική ματιά μας σε ό,τι αφορά διώξεις και εκτελέσεις.

Ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η αποδεδειγμένη πλέον διαπίστωση, η οποία διασαφηνίζει ότι η πρώιμη σύγχρονη ευρωπαϊκή μάγισσα δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τον διάβολο, διότι η μαγεία είναι έργο του διαβόλου, συνήθως με ενεργούμενο το ασθενές φυσικά, λογικά και ηθικά γυναικείο φύλο. Χωρίς την έννοια του διαβόλου δεν μπορούν να υπάρξουν μάγισσες. Και όπως θα δούμε, χωρίς τον διάβολο και τα όργανά του επί της γης δίνεται χώρος στην αθεΐα. Το περιρρέον κλίμα κερδίζει έδαφος σε κάθε γωνιά της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης, υποστηριζόμενο, συν τοις άλλοις, από τα επιτεύγματα της αναπτυσσόμενης τυπογραφίας. Πλήθος από συγγράμματα, πραγματείες, ξυλογραφίες και αναπαραστάσεις της εποχής καθιερώνουν το στερεότυπο της μάγισσας και της δαιμονομανίας.

Οι δαιμονολογίες διαφέρουν από την κατηγορία των φυλλαδίων. Αποτελούν ένα οργανωμένο και συγκροτημένο σώμα κειμένων σε πιο υψηλό επίπεδο γραφής και εκτύπωσης. Έχουν τη μορφή πραγματείας και η απεύθυνσή τους προσανατολίζεται, συνήθως, στο αναγνωστικό κοινό των λογίων, των δικαστών, των κληρικών, των ανώτατων υπαλλήλων, των ευγενών, των καθηγητών, των φοιτητών ή ακόμα και των πολιτικών, θρησκευτικών αντίπαλων διανοητών. Στόχο των μελετητών του δαιμονικού κόσμου συνιστά η εκπαίδευση των μαζών στην παραπλανητική παρουσία του διαβόλου, καθώς και στην αντιμετώπισή της. Οι αφιερώσεις που συνοδεύουν τον τίτλο της δαιμονολογίας περιέχουν ονόματα και τίτλους αρχόντων και βασιλέων. Από τις πιο γνωστές και πολλές φορές ανατυπωμένες είναι η δαιμονολογία του Ιακώβου ΣΤ΄ της Σκωτίας και Α΄ της Αγγλίας *Daemonologie, In Forme of a Dialogue, Divided into three Books: By the High and Mighty Prince, James*, την οποία συνέγραψε το

1597 ο βασιλιάς Ιάκωβος ΣΤ΄ της Σκωτίας και Α΄ της Αγγλίας όταν διαδέχτηκε την Ελισάβετ στον θρόνο. Ο ίδιος ευθύνεται για τις μαζικές διώξεις και εκτελέσεις στο βόρειο Berwick στη Σκωτία²⁴². Ο σαιξπηρικός Μάκβεθ μεταφέρει πολλές μορφές και ιδέες της εν λόγω δαιμονολογίας.

Σύμφωνα με τον Jonathan Z. Smith, η κοινωνική αλλαγή είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη συμβολική αλλαγή. Το πιεστικό και διαχρονικό ερώτημα που θέτουν οι άνθρωποι σε ταραγμένες περιόδους μεταβολών και στο οποίο καλούνται να απαντήσουν για να εξασφαλίσουν μια σταθερή ύπαρξη είναι το *πού βρίσκομαι*. Όπως διαπιστώνει: *Στην καρδιά του ζητήματος της αλλαγής βρίσκονται τα συμβολικο-κοινωνικά ερωτήματα: Ποια είναι η θέση στην οποία στέκομαι; Ποιοι είναι οι ορίζοντές μου; Ποια είναι τα όριά μου; [...] Το να αλλάζεις στάση σημαίνει να αλλάζεις τελείως τα σύμβολά σου και να κατοικείς σε έναν διαφορετικό κόσμο*.²⁴³

Υπό αυτό το πρίσμα, οι απολεσθείσες παλαιές συμβολικές δομές, συνοδευόμενες από τις ανάλογες εθιμικές προστατευτικές πρακτικές, εξοστρακισμένες από ένα πιο «στείρο» ορθόδοξο θρησκευτικό περιβάλλον, όπως των προτεσταντικών ρευμάτων, με τη σταδιακή εκπνοή τους συνέβαλαν στην πρόκληση συλλογικών φόβων, για τον Κόσμο, τον Εαυτό και τον Άλλον. Ο μετασχηματιζόμενος κόσμος έφερε μαζί του νέα ισχυροποιημένα σύμβολα (όπως οι οργανωμένες δαιμονικές παραστάσεις) και ακανθώδη κενά που έπρεπε να καλυφθούν, προλειαίνοντας τον δρόμο της μετάβασης σε νέες ιδέες.

Είναι αλήθεια, ότι μέχρι σήμερα, μας απασχολεί ο ρόλος των ερμηνευτικών δυσκολιών των συμβόλων τόσο ως προς την χρήση τους στις πολιτισμικές και κοινωνικές αφηγήσεις όσο και στην οικειοποίηση σημαντικών στοιχείων είτε λαϊκών παραδοσιακών συμβολισμών είτε διανοητικά νεο-κατασκευασμένων συμβόλων για ψυχολογικό αντίκτυπο, αισθητική εργαλειοποίηση και προπαγανδιστικούς σκοπούς.

Συνεχίζουμε με την εύστοχη επισήμανση της Allison P. Coudert:

²⁴² Περίπτωση με ιδιαίτερη σημασία, η οποία εξετάζεται στο προαναφερόμενο άρθρο μου, 2005, όπως και παραπάνω.

²⁴³ Smith, Jonathan Z., *The Influence of Symbols on Social Change: A Place on Which to Stand στο Map is Not Territory*. Studies in the History of Religions, University of Chicago Press, Chicago and London 1978, σ. 129–46.

Ο αυξημένος φόβος για τη μαγεία μπορεί να θεωρηθεί ως απάντηση στην κατάρρευση της αριστοτελικής-πτολεμαϊκής κοσμοθεωρίας και στην αβεβαιότητα που αυτή η κατάρρευση δημιούργησε. Απαιτήθηκε μια νέα τάξη πραγμάτων που θα επιβεβαίωνε την καλοσύνη του Θεού και την πραγματικότητα της θείας πρόνοιας. Αυτό υπηρετήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τους πρώιμους σύγχρονους δαιμονολόγους και τους θεωρητικούς των μαγισσών. Ούτε παράλογοι ούτε ανεπιστημονικοί, χρησιμοποίησαν όλους τους διαθέσιμους πόρους της φυσικής φιλοσοφίας και της θεολογίας για να δικαιώσουν τη θεία δικαιοσύνη και την αλήθεια της Βίβλου.²⁴⁴

Οι μάγισσες υπήρξαν σαφώς θύματα αμοιβαίων επιρροών καθώς οι λαϊκές πεποιθήσεις διαθέτουν από την αρχαιότητα κάποιες παραστάσεις περί μαγείας. Εκπαιδεύονται, ωστόσο, σταδιακά από τις μορφωμένες προσλαμβάνουσες του δαιμονικού. Εντούτοις, όταν η μάγισσα καταγγελλόταν από συγγενείς ή γείτονες για να τιμωρηθεί χρειαζόταν η δικαστική διαδικασία, η οποία προχωρούσε, θεωρώντας ως επαρκή ένδειξη της διαβολικής μαγείας τη μαρτυρία του καταγγέλλοντος, ιδιαίτερα σύμφωνα με το αγγλικό δίκαιο. Η γυναίκα ήταν περιορισμένη στο νοικοκυριό για την ανατροφή των παιδιών και τη φροντίδα των ανδρών, σύμφωνα με τα μεταβαλλόμενα όρια μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού χώρου, κατά τη διάρκεια των κοινωνικών αλλαγών και της φθίνουσας πορείας των μεσαιωνικών οικοτεχνιών. Ο λεγόμενος γυναικείος χώρος δεν υπήρξε ποτέ αυτόνομος καθώς την εξουσία την είχε πάντα ο άνδρας. Όπως ήταν φυσικό, ερχόταν σε καθημερινή επαφή με το περιβάλλον της γειτονιάς. Εμπλεκόταν περισσότερο από τους άντρες σε γειτονικές αψιμαχίες ή διαπροσωπικές διαφορές και ως εκ τούτου, ήταν ιδιαίτερα ευάλωτη στις κατηγορίες περί μαγείας. Η επιβλαβής μαγεία ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη μαζί της, συνεπώς, η πλειονότητα των καταγγελιών είναι λογικό να εντοπίζεται σε αγροτικές συνοικίες.

Λόγω της ενδεχομενικής φύσης της, μια (όχι πάντοτε επίσημη) κατηγορία για μαγεία ήταν μια διαρκώς επικρεμάμενη απειλή, που θα μπορούσε να υποδείξει μια γυναίκα ανά πάσα στιγμή. Η επισφάλεια που δημιουργούσαν οι σεξουαλικές προσλαμβάνουσες και η κοινωνική θέση του φύλου συντηρούσαν μια απειλητική ομπρέλα αρνητικών συμβολισμών. Συνεπώς, η γυναίκα, φοβούμενη μια τέτοια πιθανότητα, αναγκάζεται να συμμορφώνεται ακόμα και να υποστηρίζει τα

²⁴⁴ Coudert, Alisson P., *Religion, Magic, and Science in early modern Europe and America*, ό.π., σ. 42

ανδροκρατικά κοινοτικά πρότυπα σχετικά με τον κοινωνικό ρόλο του φύλου της. Έχουμε ήδη επισημάνει ότι αυτή η προσέγγιση απαντά, σχεδόν με επάρκεια, στο επιχείρημα ότι οι περισσότερες καταγγελίες προέρχονταν από γυναίκες.

Οι Άγγλοι μεταρρυθμιστές, σύμφωνα με τον Nathan Johnstone, επιδίωκαν κατά την περίοδο του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα να αποτρέψουν με σφοδρότητα την ικανότητα του Διαβόλου να πείσει τους ανθρώπους πως δεν υπάρχει. Η παρουσία του ήταν ισχυρή και μάλιστα στην καθημερινή ζωή –όχι κάπου απομακρυσμένος στο επέκεινα. Αμφισβήτησαν τις πιο προβεβλημένες πτυχές του καθολικισμού όπως οι καλές πράξεις ενώ παράλληλα, ισχυροποίησαν τις περιγραφές της δαιμονολογίας. Η χρήση του όρου «Συναγωγή του Σατανά» αναφερόμενη ως καταγγελία κατά του παπισμού ένωσε όλα τα προτεσταντικά ρεύματα. Στην Αγγλία, οι προτεστάντες τη χρησιμοποιούσαν όχι μόνο σχετικά με την επαίσχυντη συμπεριφορά των καθολικών αλλά και ως βιωματικού και επικίνδυνου εναγκαλισμού του ατόμου με τις δυνάμεις του κακού. Οι Άγγλοι διαμαρτυρόμενοι δεν χρειάστηκε να γράψουν πολλές δαιμονολογίες θεολογικού οντολογικού περιεχομένου σχετικά με τη θεοδικία. Διατήρησαν τις υστερομεσαιωνικές και τις γενικές, εντούτοις, σαφείς προτεσταντικές παραστάσεις του ισχυροποιημένου σατανά με βαθιά αίσθηση της δύναμής του, επιδιόμενοι σε έναν αγώνα παρατήρησης και πάταξης του δαιμονικού στη φυσική πραγματικότητα και την καθημερινότητα. Ο άνθρωπος ήταν σε συνεχή διαμάχη με το Κακό. Η μεταρρυθμιστική έμφαση στον πειρασμό, με τον οποίο ο διάβολος προκαλούσε το υποκείμενο, ενδυνάμωσε την ενασχόληση με το δαιμονικό. Ο πειρασμός είχε κεντρική θέση στον προτεσταντισμό, επειδή μπορούσε να γίνει κατανοητός μέσω της ενισχυμένης, πλέον, βιωματικής εμπειρίας.

Οι πρώιμες σύγχρονες αγγλικές πεποιθήσεις περί δαιμονικών τακτικών, καταλήγει ο Johnstone, δεν μπορούν να εκλαμβάνονται ως κατάλοιπο ξεπερασμένων αντιλήψεων έναντι του ορθολογισμού. Αντιθέτως, επρόκειτο για ισχυρές καταγραφές που καλλιεργήθηκαν στο πλαίσιο της βιωματικής αίσθησης της σατανικής δύναμης: *Οι πεποιθήσεις αυτές ενέπλεκαν το άτομο σε ανάλογες θρησκευτικές αλλά και πολιτικές προτιμήσεις και συμπεριφορές. Τόσο στο πεδίο της θρησκευτικής οργάνωσης όσο και*

στο πεδίο της πολιτικής διακυβέρνησης, η αδιαμφισβήτητη δράση του σατανά παρείχε καινοφανή και σύνθετα μέσα κατανόησης.²⁴⁵

Πράγματι, ο σκεπτικισμός απέναντι στον Διάβολο και την ύπαρξη των μαγισσών οδηγεί στην αθεΐα, προειδοποιούσε –όπως θα δούμε παρακάτω– ο Joseph Glanvill και αρκετοί επιφανείς ομογάλακτοι της Royal Society. Η απόρριψη της χριστιανικής θρησκείας ήταν απειλή για την επιδιωκόμενη πολιτική, κοινωνική και οικονομική τάξη πραγμάτων. Η ανίχνευση, μέσω της παρατήρησης, των δαιμονικών παρεμβάσεων στον φυσικό κόσμο κατά τους αγγλικανούς –και όχι τόσο η ανησυχία περί της προέλευσης ή της θεολογικής οντολογίας του σατανά, εκτιμούμε πως προσφέρει τη σύνδεση με την πρώιμη εμπειρική σκέψη. Η νατουραλιστική εμπειρική αποκάλυψη των δαιμονικών δυνάμεων και των ανάλογων απόκρυφων φυσικών γνώσεων, που τις περιελάμβαναν απασχολούσε τους αγγλικανούς εμπειριστές.

V.1. Οι συνδέσεις της Δαιμονολογίας με το Κυνήγι Μαγισσών

Στη διερεύνηση της σύνδεσης μεταξύ της δαιμονολογίας και του Κυνηγιού Μαγισσών, συμβαίνει το εξής παράδοξο: Ενώ, με την αριστοτεχνική έρευνά του ο Stuart Clark αναδεικνύει τα δαιμονολογικά κείμενα ως μέρος του φιλοσοφικού λόγου της περιόδου, δηλαδή, ως αναπόσπαστο τμήμα της νέας φυσικής φιλοσοφίας και της ευρωπαϊκής διανοητικής ιστορίας καθώς οι δαιμονικές δυνάμεις ήταν παρατηρήσιμες αφού εμπλέκονταν στον φυσικό κόσμο (με αποτέλεσμα από τότε οι δαιμονολογίες να μην καταγράφονται ως πραγματείες δεισιδαιμόνων συγγραφέων), σε ένα σημείο αναφέρει ότι οι διανοητές που έγραφαν τις δαιμονολογίες δεν ασχολήθηκαν με το Κυνήγι Μαγισσών. Μέχρι οι δαιμονολογίες να ενταχθούν ως σημαντικές πραγματείες της επιστημολογίας της περιόδου, θεωρούνταν από πολλούς ιστορικούς ως ένα από τα βασικά αίτια του Κυνηγιού Μαγισσών. Μόλις, ορθά, παίρνουν τη θέση τους στην πρώιμη νεωτερική ευρωπαϊκή φυσικο-φιλοσοφική γραμματολογία, ξαφνικά απαλλάσσονται από την κατηγορία της σύνδεσής τους με τις διώξεις.

²⁴⁵ Johnstone, Nathan, *The Devil and Demonism in early modern England*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2006, σ.1-2, 286-289

Ο Clark, το έργο του οποίου, έχει εμπνεύσει τη διατριβή, αναφορικά με τον συσχετισμό φιλοσοφικών θεωρητικών κειμένων για τη δαιμονική μαγεία και του Κυνηγιού Μαγισσών, φαίνεται να ακροβατεί. Εμπνεόμενος, όπως δηλώνει από το βιβλίο του Robin Briggs, *Witches and Neighbours: The Social and Cultural Context of European Witchcraft*, το οποίο ενισχύει τη θεώρηση «από τα κάτω», αποκλείοντας με αυτό τον τρόπο τον ρόλο των πεποιθήσεων της διανοητικής ελίτ στο Κυνήγι Μαγισσών, ισχυρίζεται ότι ακόμη και αν οι επακόλουθες διαδικασίες θα μπορούσαν να επηρεαστούν από διαβουλεύσεις με ακαδημαϊκούς, νομικούς και θεολόγους, η θεωρία της μαγείας και οι δαιμονολογίες δεν επηρέασαν τις διώξεις. Στη συνέχεια, ωστόσο, αναφέρει ότι οι διακηρύξεις πεποιθήσεων οδηγούν σε γεγονότα, όπως και ότι τα γεγονότα είναι ακατανόητα χωρίς την αναφορά τους σε πεποιθήσεις –κάτι, που κατά την γνώμη του, οδηγεί στην πιθανότητα μιας τέτοιας ανάγνωσης ή μιας περαιτέρω αντίστοιχης διερεύνησης. Έχουμε προαναφέρει ότι ο Clark, εντάσσοντας τη δαιμονολογία στις φυσικές αναλύσεις της περιόδου, τόλμησε σαφώς ένα τολμηρό και ανατρεπτικό θεωρητικό βήμα. Οι δεσμεύσεις του ακαδημαϊκού, ίσως είναι μια υπόθεση για το γεγονός ότι ενώ οι έρευνές του τον οδηγούν να εντάξει (ορθά κατά τη γνώμη μας) τη δαιμονολογία στα πανεπιστήμια και το διανοητικό περιβάλλον της εποχής, ταυτόχρονα προσπαθεί να την αφαιρέσει από το κάδρο των δικαστηρίων και των διώξεων, εγχείρημα που δεν επαληθεύεται, καθώς όπως ο ίδιος υποστηρίζει:

Στην πραγματικότητα, η δαιμονολογία ήταν ένα σύνθετο θέμα που αποτελείτο από συζητήσεις σχετικά με τη λειτουργία της φύσης, τις διαδικασίες της ιστορίας, τη διατήρηση της θρησκευτικής καθαρότητας και τη φύση της πολιτικής εξουσίας και της τάξης. Αναπόφευκτα, οι συγγραφείς της ανέλαβαν συγκεκριμένες διανοητικές θέσεις σε σχέση με αυτά τα τέσσερα μείζονα θέματα της πρώιμης νεωτερικής σκέψης. Οι απόψεις τους (των δαιμονολόγων) για τη μαγεία εξαρτιόνταν από έννοιες και επιχειρήματα που αντλούσαν από τις επιστημονικές, ιστορικές, θρησκευτικές και πολιτικές συζητήσεις της εποχής τους. Εξίσου, θεωρητικοποιώντας το ζήτημα των μαγισσών, συνέβαλαν σημαντικά σε αυτές συζητήσεις.²⁴⁶

Ο Clark, μέσω ορθών διαπιστώσεων, στην προσπάθειά του να δώσει έμφαση στο σαφώς υπαρκτό επιστημολογικό ενδιαφέρον της δαιμονολογίας προσπαθεί,

²⁴⁶ Clark, *Thinking with Demons*, Preface, σ. 2-3

ανεπιτυχώς, κατά την άποψή μου και με ελάχιστους αφορισμούς να την αποσυνδέσει από τις δίκες. Όπως εξετάσαμε, όμως, εκεί που ο Clark βλέπει την αυτονομία της δαιμονολογίας από τον δικανικό λόγο και τις δικαστικές πρακτικές, συν τοις άλλοις, με τα δικά του επιχειρήματα, εντοπίζουμε την αλληλένδετη φύση των κειμένων μεταξύ φιλοσόφων, δαιμονολόγων και δικαστών. Το πρόβλημα στον ισχυρισμό του Clark είναι ότι αποφεύγει συστηματικά να αναφερθεί στο βιογραφικό και τις κοινωνικές θέσεις και σχέσεις μεταξύ των συγγραφέων και των πρωταγωνιστών τόσο των διώξεων όσο και της «Επιστημονικής Επανάστασης».

Αυτό που πρέπει να γίνει κατανοητό είναι το γεγονός ότι την εποχή, που μελετούμε, όλα τα παραπάνω δίκτυα είναι αλληλένδετα μεταξύ τους και αλληλεπιδρούν. Ο «διαβολισμός», άλλωστε, ήταν μια έννοια που προήλθε από τους μορφωμένους και τους λογίους, δηλαδή από τη διδακτέα δαιμονολογία. Ο Wolfgang Behringer προτρέπει να μελετηθεί το γεγονός, σύμφωνα με το οποίο, στο παρασκήνιο των περισσότερων δαιμονολογιών εντοπίζονται υποθέσεις μικρών ή μεγάλων διώξεων. Αυτομάτως, όπως επισημαίνει, μεθοδολογικά επιβάλλεται να συσχετιστούν τα δαιμονολογικά κείμενα με τα συγκεκριμένα πλαίσια του Κυνηγιού Μαγισσών, προκειμένου να κατανοηθούν τα παραδείγματα που παρέχονται από τους δαιμονολόγους.²⁴⁷

Οι ερευνητές ερίζουν μέχρι σήμερα για τη σχέση της δαιμονολογίας με το Κυνήγι Μαγισσών, με την επανασύνδεση των δυο πεδίων, ωστόσο, να ξανακερδίζει έδαφος. Στην πραγματικότητα, η ορθολογική (φιλελεύθερη) ανάγνωση της δαιμονολογίας και των επιρροών της ξεκινά από τη δεκαετία του 1960. Η αλληλεξάρτηση μεταξύ Κυνηγιού Μαγισσών και των δαιμονολογιών, αποδεικνύεται από τον Rossell Hope Robbins στην εγκυκλοπαίδεια *Witchcraft and Demonology*. Πλειάδα μεγάλων ερευνητών και ερευνητριών ακολουθούν το μοντέλο αυτής της σύνδεσης στις αναλύσεις τους. Παλαιότερα, ο George Sarton είχε καθιερώσει την άποψη που ισχυριζόταν ότι οι δαιμονολογίες ήταν προϊόν δεισιδαιμονιών:

ο ιστορικός της επιστήμης δεν μπορεί να αφιερώσει μεγάλη προσοχή στη μελέτη της δεισιδαιμονίας και της μαγείας, δηλαδή του παραλογισμού, διότι αυτό δεν τον βοηθάει πολύ στην κατανόηση της ανθρώπινης προόδου. Η μαγεία είναι

²⁴⁷ Behringer, Wolfgang., *Demonology, 1500–1660* στο R. Hsia (Ed.), *The Cambridge History of Christianity*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, σ. 406-424

*ουσιαστικά μη προοδευτική και συντηρητική –η επιστήμη είναι ουσιαστικά προοδευτική- η πρώτη πηγαίνει προς τα πίσω- η δεύτερη προς τα εμπρός.*²⁴⁸

Ο Stuart Clark ανέτρεψε επιτυχώς και ολοκληρωτικά τη συγκεκριμένη αναχρονιστική προσέγγιση. Ο Robbins, επικεντρωμένος στις διώξεις από το 1450– 1750, επιτίθεται στις ιδέες της Murray για κινήγια κατά των παγανιστριών. Θεωρεί ότι τα κινήγια συνιστούν μεγάλο μέρος της επίσημης ιστορίας του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Κάνει λόγο για μια καινοφανή αίρεση, η ύπαρξη της οποίας χρειαζόταν την πολύπλοκη θεωρητική «επιστημονική μελέτη των δαιμόνων» από τους «δαιμονολόγους».²⁴⁹ Διαθέτοντας άφθονο υλικό χειρογράφων και πρωτότυπων εκδόσεων για τη μαγεία, τους δαίμονες και το Κυνήγι Μαγισσών -από την ογκώδη συλλογή του πανεπιστημίου Cornell- τοποθετεί τη δαιμονολογία ως επισήμως διδακτέα θεολογία και τη συνδέει με τις δικαστικές αίθουσες. Οι δαιμονολόγοι, σύμφωνα με τη σχολή ανάλυσης του Robbins, χωρίζονται στους πρώιμους συγγραφείς για τη μαγεία, τους κλασσικούς δαιμονολόγους και τους ποινικολόγους (penologists).²⁵⁰ Ο τελευταίος, ήταν νόμιμοι εμπειρογνώμονες, δικαστές και νομικοί που είτε επιδίωκαν την εξάλειψη της δαιμονικής μαγείας μέσω δικαστικών διώξεων είτε συμβουλευόνταν δαιμονολόγους για την πιστοποίηση της μάγισσας. Σε πολλές περιπτώσεις, οι δυο τελευταίες κατηγορίες αλληλεπικαλύπτονταν.

Για τον Robbins, η *επιστήμη των δαιμόνων*, όπως λέει χαρακτηριστικά, δηλαδή η μελέτη της δαιμονικής μαγείας ως ορθολογικού διανοητικού συστήματος και όχι ως δεισιδαιμονίας από σπουδαίους στοχαστές της εποχής (με τα στοιχεία που κληροδότησαν οι Αυγουστίνος και Ακινάτης), υποκίνησε και νομιμοποίησε το Κυνήγι Μαγισσών. Η δαιμονολογία (κυρίως σε εκλαϊκευμένη μορφή) ώθησε τους μηχανισμούς για τη διεξαγωγή δεκάδων χιλιάδων δικών. Ο Robbins δέχθηκε επίθεση για πολλούς λόγους για την ανάλυσή του, η οποία διατάρασσε ισορροπίες του ακαδημαϊκού κανόνα της εποχής του. Ο Robin Briggs διαφωνεί με τη γενίκευση του

²⁴⁸ Sarton, George, *Introduction to the History of Science*, Williams and Wilkins, Baltimore, 3 τόμοι, c. 1927-47, τ. Ι, σ. 19

²⁴⁹ Robbins, Rossell Hope, *Encyclopedia of Witchcraft and Demonology*, Girard & Stewart, London, New York, 2015. 1^η έκδ. 1959. Καθιερώνει τον επιστημονικό όρο: Δαιμονολόγοι, σ. 123–126. Τον όρο έχει κάνει δεκτό το σύνολο των ειδικών στην ακαδημαϊκή κοινότητα. Στον ίδιο ανήκει και ο κοινά αποδεκτός όρος: Δαιμονολογία, σ. 126-130. Η λέξη δαιμονολογία ήταν αρκετά γνωστή τον 16^ο και 17^ο αιώνα. Ενδεικτικά, αναφέρουμε το *Daemonology* του βασιλιά της Αγγλίας Ιακώβου Α΄.

²⁵⁰ Robbins, Rossell Hope, *Introduction*, στο *Witchcraft: Catalogue of the Witchcraft Collection in Cornell University Library*, ed. Martha J. Crowe, Millwood: KTO, 1977, σ. ix–xxcviii,

Robbins, καθώς εκτιμά πως οι τοπικοί και όχι οι υψηλόβαθμοι δικαστές προέβαιναν σε διώξεις.

Ωστόσο, σημειώνουμε, ότι γνωστές υποθέσεις εκδικάζονταν στην Αγγλία από δικαστές που είχαν θέση ψηλά στην ιεραρχία ή είχαν διορισθεί από την Γενική Εισαγγελία. Η εικόνα του απλού τοπικού, καμιά φορά αμόρφωτου ειρηνοδίκη, εμφορούμενου από λαϊκές δεισιδαιμονίες που κυνηγούσε μάγισσες σε αντίθεση με τα ανώτατα και μορφωμένα μέλη του δικαστικού περιβάλλοντος, κατά την άποψή μας, πρέπει να επανεξεταστεί –ιδιαίτερα όταν μελετούμε ένα οργανωμένο διωκτικό κύμα, κάθε φορά που συνέβαινε. Προσθέτουμε επίσης ότι ο Briggs παραδέχεται, εντέλει, ότι έστω και σε περιφερειακό επίπεδο, οι δαιμονολόγοι, αρκετοί από τους οποίους ήταν νομικοί, ανέπτυσαν σε βάθος τη δική τους σκέψη, εμπλεκόμενοι με τη διαλογή και την οργάνωση των τοπικών υποθέσεων μαγείας.²⁵¹

Ο Richard Kieckhefer προχωρά σε μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση:

Αυτό που κληροδότησαν οι κυνηγοί μαγισσών του ύστερου Μεσαίωνα και οι δαιμονολόγοι στην πρώιμη σύγχρονη Ευρώπη δεν ήταν ένα σταθερό σύνολο πεποιθήσεων και ανησυχιών αλλά ένα πιο σύνθετο δίκτυο ζητημάτων που έπρεπε να επιλυθούν και τελικά επιλύθηκαν, με μεγάλο κόστος.²⁵²

Οι δικαστές που ήταν υπεύθυνοι για την αθώωση της διωκόμενης μάγισσας δεν εγκατέλειπαν τις δαιμονολογικές αναφορές τους, σχολιάζει ο Brian Levack. Οι λίγοι σκεπτικιστές που αμφισβήτησαν την άσκηση δαιμονικής μαγείας –ωστόσο σημειώνουμε, με ποικίλα και διαφορετικά επιχειρήματα– στα τέλη του δέκατου έκτου και του δέκατου έβδομου αιώνα, όπως ο Johann Weyer, ο Reginald Scot, ο Thomas Hobbes, ο Baruch Spinoza και ο Bathalsar Bekker δεν επηρέασαν μεγάλη μερίδα διανοουμένων και στο ευρύ κοινό οι απόψεις τους περί μαγείας παρέμεναν άγνωστες:

Όχι μόνο δεν κατάφεραν να πείσουν την πλειονότητα των φιλοσόφων, θεολόγων, νομικών και δαιμονολόγων που έγραψαν πραγματείες για το θέμα αλλά, το σημαντικότερο, απέτυχαν να πείσουν τους δικαστές και τις αρχές που

²⁵¹ Briggs, Robin, *Witchcraft and the Local Communities: The Rhine-Moselle Region* στο *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*, ed.

B. Levack, 2013, ό.π., σ. 199-217

²⁵² Kieckhefer, Richard, *The First Wave of Trials for Diabolical Witchcraft*, στο ίδιο, 2013, σ. 159-160

*έλεγχαν τους δικαστικούς μηχανισμούς που χρησιμοποιούνταν για τη δίωξη των μαγισσών.*²⁵³

Ο Clark ενώ βασίζεται στις ενδελεχείς μελέτες του Robbins, ιδιαίτερα όσον αφορά τη σοβαρότητα που θα πρέπει να υιοθετηθεί στη μελέτη των δαιμονολογικών κειμένων, ώστε να κατανοήσουμε την επίδρασή τους, αρνείται την προαναφερθείσα κατηγοριοποίηση. Υποστηρίζει ότι οι θεολόγοι, οι γιατροί ή οι νομικοί που ασχολούνταν με τις δαιμονικές δυνάμεις και την καταπολέμησή τους δεν αποτελούσαν ενιαία ομάδα. Οι ίδιοι δεν αυτοπροσδιορίζονταν ως δαιμονολόγοι και η δαιμονολογία δεν είχε ποτέ καθορισμένα όρια. Δεκτό αλλά δεν μπορούμε να παραβλέψουμε τους δεκάδες τίτλους της εποχής με τον όρο δαιμονολογία και δαιμονική μαγεία (Witchcraft) στα λατινικά, στα αγγλικά, στα γαλλικά, στα γερμανικά και σε άλλες γλώσσες με το ανάλογο κειμενικό περιεχόμενο, τα οποία αναπόφευκτα φαίνεται να καταλήγουν σε μια ενιαία γραμματολογική κατηγορία, η οποία όντως αλληλεπιδρούσε με τη φυσική φιλοσοφία. Άλλωστε, το ίδιο το έργο του Clark βασίζεται σε μια συνεκτική αντίληψη των όρων δαιμονολογία και δαιμονολόγοι:

Η δαιμονολογία ορίζεται ως η ονομασία που δίνεται σήμερα στον τομέα της γνώσης που ασχολείται με τις δαιμονικές πτυχές της μαγείας και άλλων πρακτικών που απαγορεύονταν από τον πρώιμο σύγχρονο χριστιανισμό. Πιο ευρέως, η δαιμονολογία ασχολείται με όλες τις μορφές και εκφράσεις της δαιμονισμού και είναι συνεπώς τόσο παλιά όσο και η έννοια του Σατανά.

Η δαιμονολογία, ωστόσο, όπως γνωρίζει καλά ο Clark, καθώς την εντάσσει στον δυτικό πρώιμο επιστημονικό λόγο, άνηθε από τα μέσα του 15ου αιώνα μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα. Υπενθυμίζουμε ότι, στα μέσα του 15^{ου} αιώνα, κάνει την εμφάνισή της η μορφή της δαιμονικής μάγισσας. Η πρόσφατη επιστημονική έρευνα δεν έχει μόνο εμβαθύνει στην κατανόηση της δαιμονολογίας αλλά και τη διεύρυνε. Ακόμα και αν η δαιμονολογία αποτελεί ένα ρευστό και πολυσύνθετο πεδίο γνώσης, η διατριβή θεωρεί τη σύνδεση μεταξύ των λόγιων δαιμονολογικών κειμένων της πρώιμης νεωτερικότητας και των διώξεων ως μεθοδολογικά εφαρμόσιμη, καθώς όπως εξετάσαμε, το εννοιολογικό περιεχόμενο και οι αναπαραστάσεις της μαγείας

²⁵³ Levack, Brian, *The Decline and End of Witchcraft Prosecutions*, στο Oxford Handbook..., ό.π., 2013, σ. 436

επανανοηματοδοούνται σε λόγιο επίπεδο στον ύστερο μεσαίωνα και την πρώιμη νεωτερικότητα.

Τα τελευταία χρόνια, μετά από τη μακροχρόνια διεπιστημονική έρευνα της δαιμονολογίας, επανέρχεται η αντίληψη ότι κατά τη διάρκεια της πρώιμης σύγχρονης περιόδου, οι δαιμονολόγοι (όρος που έχει συμφωνηθεί πλέον) δημοσίευσαν πραγματείες για τη μαγεία τόσο για να αποκομίσουν πληροφορίες από τις δίκες σχετικά με τις εκφάνσεις των δαιμονικών πρακτικών όσο και για να καθοδηγήσουν τους δικαστές σχετικά με την ορθή διεξαγωγή των δικών. Τα δαιμονολογικά έργα υποστηρίζει η Rachel Pacini, οργάνωναν τις παλαιότερες θεολογικές πεποιθήσεις, προκειμένου να εισάγουν τις νέες ιδέες στον επίσημο λόγο της δαιμονολογίας για την μαγεία. Η αλληλεπίδραση μεταξύ δαιμονολόγων και δικαστών έθετε το πλαίσιο του ερωτηματολογίου κατά τη διάρκεια των ανακρίσεων, ώστε να αποδειχθεί αν η υποτιθέμενη μάγισσα συμμετείχε σε διαβολικά έργα.²⁵⁴

Η αποσύνδεση της δαιμονολογίας από το Κυνήγι Μαγισσών –όταν μελετώνται ως διαχωρισμένα πεδία μετά το 1970– οφείλεται στο γεγονός ότι οι δαιμονολογικές πραγματείες θεωρήθηκαν ως συλλογές δεισιδαιμονικών πεποιθήσεων. Μέχρι σήμερα, υπάρχουν αντιτιθέμενες τάσεις σχετικά με την ξεχωριστή μελέτη των τομέων. Τι γίνεται, ωστόσο, αν υποθέσουμε ότι οι δαιμονολογίες δεν είναι κειμενικά σώματα δεισιδαιμονιών και προλήψεων αλλά λόγος της φυσικής φιλοσοφίας της περιόδου, όπως επιτυχώς απέδειξε ο Stuart Clark και ταυτόχρονα, συνδέονται με το Κυνήγι Μαγισσών; Επίσης, αναρωτιόμαστε γιατί εξοστρακίστηκαν για μερικές δεκαετίες ως ξεπερασμένες τόσες πολλές μελέτες, όπως του ορθολογιστή Hugh Trevor Roper και πλήθους φεμινιστικών προσεγγίσεων, που επιχειρηματολογούσαν σχετικά με την εν λόγω σύνδεση, εντοπίζοντας με ακρίβεια ότι η δαιμονολογία δεν υπήρξε λαϊκή πλάνη αλλά ένα ορθολογικό σύστημα ιδεών, το οποίο υποστηριζόταν από πληθώρα διανοητών της εποχής σε απόλυτη σύμπνοια με τις αρχές; Αυτό, άλλωστε, δεν απέδειξε η μνημειώδης έρευνα του Clark, με τα εξελιγμένα επιχειρήματά της; Ο ίδιος παρά την κεντρική θέση του ότι η δαιμονολογία ως μέρος της ευρωπαϊκής πνευματικής αναμόρφωσης, δηλαδή της νέας φυσικής φιλοσοφίας, δεν συντέθηκε από στοχαστές που έδειχναν ενδιαφέρον για το Κυνήγι Μαγισσών, δεν κατόρθωσε να

²⁵⁴ Pacini, Rachel, *Making a Witch: The Triumph of Demonology Over Popular Magic Beliefs in Early Modern Europe*, University of South Florida St. Petersburg, Honours Thesis, 2017, σ. 4

απομακρυνθεί από τις διώξεις και τις δαιμονολογικές συνδέσεις τους. Ορισμένα από τα κεφάλαια του *Thinking With Demons* συνέδεσαν τη δαιμονολογία με το Κυνήγι Μαγισσών με βάση την ηθική δικαιολόγηση των διώξεων.²⁵⁵ Μήπως πρέπει να πάμε πάλι πίσω με έναν συμπεριληπτικό τρόπο, ώστε να έχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα; Οι θεωρήσεις «από τα κάτω» (μεθοδολογίας από τον Alan Macfarlane και τον Keith Thomas) μάλλον απάλλαξαν τη γραμματεία των δαιμονολογιών και των πνευματικών ελίτ από την ευθύνη του Κυνηγιού των Μαγισσών. Εδώ, να σημειώσουμε ότι οι κοινωνίες φέρουν πάντα το δικό τους μερίδιο ευθύνης όταν λειτουργούν σε συνθήκες «κοινωνικού αυτοματισμού», όπως θα περιγράφαμε με σύγχρονους κοινωνιολογικούς όρους. Η συμμετοχή των χαμηλών –στο ιεραρχικό σύστημα– κοινωνικών παραγόντων δεν απαλλάσσεται από τον δραστικό ρόλο της στην εξέλιξη των διώξεων. Χωρίς τη δική τους αποδοχή ή και ζήλο, σε αρκετές περιπτώσεις, πολλά ίσως είχαν αποφευχθεί. Όσο εξηγήσιμη και να είναι η αντίδρασή τους στις πολύμορφες πιέσεις που δέχτηκαν η μόνιμη θυματοποίηση των πληθυσμών δεν αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, ασφαλές και μοναδικό κριτήριο για την κατανόηση των φαινομένων.

Η δαιμονολογία πότε περνά στη θρησκευτική ιστορία, πότε στην ανθρωπολογία ή την κοινωνική και πολιτική ιστορία, την πνευματική και πολιτιστική ιστορία, την ιστορία των κοινωνικών φύλων, την ψυχανάλυση κ.ά. Η πολυπρισματική προσέγγιση (από όλους αυτούς τους κλάδους) θεωρούμε ότι πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη. Γι' αυτόν το λόγο, εξετάστηκαν (κατά το δυνατόν) σε αυτή τη διατριβή, μέχρι αυτού του σημείου, όλα τα προαναφερθέντα ζητήματα. Η δαιμονολογία αποτελεί μέρος ενός θεωρητικού και πρακτικού, κανονιστικού μωσαϊκού, που με τις σκοτεινές ψηφίδες του ενθάρρυνε το Κυνήγι Μαγισσών. Επομένως, πριν από τον Clark, η δαιμονολογία είχε ήδη πάρει τη θέση της στο επίσημο διανοητικό και κοινωνικό περιβάλλον της εποχής και η αναχρονιστική ανάλυσή της ως σώμα λανθασμένων (άρα μη αξιόλογων προς μελέτη) πεποιθήσεων είχε αμφισβητηθεί με ισχυρά επιχειρήματα.

Στεκόμαστε στον Clark και επισημαίνουμε μερικές από τις διαπιστώσεις του, οι οποίες συνδέουν τη δαιμονολογία με το Κυνήγι Μαγισσών υπό το πρίσμα των διαδεδομένων εσχατολογικών δηλώσεων της περιόδου. Όπως αναφέρει, οι διανοητές της συγκεκριμένης πολυτάραχης περιόδου περιβάλλονταν από ένα εσχατολογικό

²⁵⁵Clark, *Thinking with Demons*, chap. 25, *Witch-Cleansing*, σ. 375–388

κλίμα. Θεωρούσαν πως είναι χρέος τους ο εντοπισμός και η επικράτηση επί των εχθρικών ορατών και αόρατων δυνάμεων χωρίς να επιτρέπεται η ουδετερότητα ή οι αμφιταλαντεύσεις ως προς τους νέους πειθαρχικούς ηθικούς κώδικες. Η αυτο-εικόνα των πιστών και η υπεράσπιση των νέων εκκλησιών ταυτίζονται με τις κανονιστικές συνέπειες για τη συμπεριφορά των χριστιανών. Οι χρόνοι της Αποκάλυψης πρέπει να αντιμετωπισθούν από το σύνολο των αρχών αποτελεσματικά και εγκαίρως:

Ο homo apocalypticus έχει χρεωθεί με την αντιμετώπιση των κινδύνων και την επιβολή της καθαρότητας. Ακόμα πιο ισχυρή είναι η εντολή να αντισταθούν στις δυνάμεις του σκότους, τουλάχιστον με καταγγελία και ενδεχομένως με άμεση δράση. Ο άνθρωπος δεν είναι ικανός να καταστρέψει τον Αντίχριστο αλλά μπορεί να προετοιμάσει το έδαφος. Τέτοιες ήταν οι νουθεσίες που δόθηκαν στον 16^ο και 17^ο αιώνα. [...] οι ευσεβείς αναμενόταν να λάβουν πρακτικά μέτρα για να επιτύχουν την αρμόζουσα κατάσταση της ετοιμότητας. Πάνω απ' όλα, θα πρέπει να προσέχουν τον κίνδυνο της ρύπανσης [...] η χρήση των όπλων από τον κοσμικό ηγεμόνα ήταν απαιτητή σε περιπτώσεις διώξεων [...] Ήταν η εσχατολογική επιταγή να αποφευχθεί η μολυσματική επιρροή του αντιχριστιανισμού [...] Ήταν η θεωρητική υπεράσπιση των δικών των μαγισσών σύμφωνα με την απαίτηση για την τελική κάθαρση της θρησκευτικής ζωής –ήταν η μαγεία και η ίδια η δίωξη τρόπος προετοιμασίας του εδάφους;

Για μεγάλους διανοητές που συνέγραφαν δαιμονολογίες, σύμφωνα με τον Clark, η απάντηση στο τελευταίο ερώτημα είναι θετική. Σε άλλο σημείο υποθέτει ότι οι δικαστές και οι αρχές γενικότερα, με τις δίκες, αποδείκνυαν ότι παραμένουν αμόλυντοι, εκπροσωπώντας τη θεϊκή τάξη επί της γης. Η πρόιμη σύγχρονη ιστορία διανθίστηκε από συλλογικούς φόβους και πανικούς. Στην Αγγλία, αναφέρει, ότι η προώθηση της βασιλείας του Θεού σήμαινε ότι όλοι οι ασεβείς πρέπει να θανατωθούν. Σε άλλο κεφάλαιο, βασιζόμενος στις οξυδερκείς παρατηρήσεις του Weber, αναγνωρίζει ότι το «Χάρισμα» των βασιλέων και των δικαστών τους που τους έδινε τη δυνατότητα να θεωρούνται εκπρόσωποι του Θεού θεσμοθετείται με καίριο τρόπο από την προτεσταντική πολιτική και ηθική αντίληψη. Οι δικαστές στις δίκες του των μαγισσών του Lancaster, το 1612, επικαλέστηκαν το επιχείρημα του χαρίσματος και υποστήριξαν ότι ο παντοδύναμος Θεός τους τοποθέτησε στη θέση του για να αποδοθεί δικαιοσύνη, καθώς ενσάρκωναν τις εντολές του Μωυσή. Ο Clark,

παραθέτοντας την επιστολή του Παύλου Προς Ρωμαίους, στην οποία ο Θεός καθορίζει όλες τις δυνάμεις, εξηγεί από που πηγάζει και πως χρησιμοποιείται το Χάρισμα από τους δικαστές. Παράλληλα, παραδέχεται ότι οι δικαστές μελετούσαν και κάποιοι έγραφαν δαιμονολογίες ή συμβουλευόνταν δαιμονολόγους για την εύρεση της μάγισσας. Οι θεωρίες θεϊκού δικαίωματος της κυβέρνησης απολάμβαναν τη μεγαλύτερη δημοτικότητα τους σε συνδυασμό με την κληρονομική μοναρχία. Επίσης, η δικαστική εξουσία φαίνεται ότι εναρμονίζεται με τις δαιμονολογικές αντιλήψεις. Το Κυνήγι Μαγισσών θεωρείτο ιερή αποστολή. Οι χαρισματικοί βασιλικοί νόμοι κατά της μαγείας δεν ήταν παρά θεία διατάγματα, που έπρεπε να εφαρμοστούν από την χαρισματική δικαιοσύνη, καταλήγει ο ιστορικός.²⁵⁶

Οι πρόσφατες έρευνες εκτόπισαν με επιτυχία το επιχείρημα ότι οι θρησκευτικές συγκρούσεις (με εστίαση αποκλειστικά στις θρησκευτικές νόρμες αποσπασμένες από τα πολιτικά και κοινωνικά συγκείμενά τους) αποτελούσαν τον μοναδικό παράγοντα του αυξημένου ενδιαφέροντος για τη συγγραφή δαιμονολογικών κειμένων, σχετιζόμενων με την άσκηση της μαγείας. Έχουμε ήδη αναλύσει την επιχειρηματολογία, σύμφωνα με την οποία, η νέα εποχή του πολιτικο-θρησκευτικού ομολογιακού χαρακτήρα συνόδευε αυτές τις συγκρούσεις και ενίσχυε το θρησκευτικό πάθος και την ανησυχία για την εξάλειψη της θρησκευτικής απόκλισης. Ο συμπαγής επιβλητικός πολιτικός χαρακτήρας της νέας θρησκείας πρέπει να αποτελεί σημείο αναφοράς, κατά την άποψή μας.

Αρκετές μελέτες, που υποστηρίζουν την ξεχωριστή έρευνα, επερωτούν πως εξηγούνται τα κυνήγια σε ορεινές περιοχές, οι οποίες βρίσκονταν μακριά από τα πνευματικά κέντρα. Όπως εξηγήσαμε, όμως παραπάνω, ιδιαίτερα όσον αφορά την Αγγλία και τη Σκωτία ο επισκοπικός θεσμός με την αποστολική έννοια και καταγωγή διατηρήθηκε μετά την μεταρρύθμιση. Τα κηρύγματα περιείχαν το δαιμονολογικό corpus και ο θεσμός των περιφερόμενων δικαστηρίων (Home Circuit Assizes), όπου γίνονταν καταγγελίες για μαγεία στην Αγγλία, ανελάμβανε τη διεξαγωγή των δικών στο κοντινότερο αστικό κέντρο των απομακρυσμένων περιοχών.

Ο James Sharpe, στον οποίο έχουμε αναφερθεί εκτενώς, θεωρεί ότι υπάρχουν ζητήματα που πρέπει να τονιστούν εκ νέου, ειδικότερα, αναφορικά με τις θεωρήσεις

²⁵⁶ Clark, *Thinking with Demons, The Charisma of Office*, Chap. 39, ό.π., σ. 582-601.

που δίνουν πρωταγωνιστικό ρόλο στις λαϊκές πεποιθήσεις στο Κυνήγι Μαγισσών. Σπουδαίος μελετητής των δικών, αντλεί στοιχεία από πολλά επιστημονικά πεδία για τις έρευνές του. Ειδικότερα, σχετικά με την περιοχή του Isles of Man –αλλά και άλλες περιοχές στη Βρετανία και την Ιρλανδία, όπως ο ίδιος αναφέρει, διαπιστώνει πως το σώμα των λαϊκών πεποιθήσεων για τη μαγεία διαφέρουν ριζικά από τα μορφωμένα μοντέλα της μαγείας των δαιμονολογιών: *Οι λαϊκές κατηγοριοποιήσεις του υπερφυσικού ήταν πολύ ανθεκτικές στο να αντικατασταθούν από τις επίσημες θεολογικές και νομικές.*²⁵⁷ Σημειώνουμε ότι από την έρευνά μας συναντούμε κάποιες δαιμονολογίες, οι οποίες οικειοποιούνται μερικές λαϊκές αφηγήσεις. Πιστεύουμε πως αυτό συμβαίνει στις αρχές της παραγωγής της δαιμονολογικής γραμματείας για την απόσπαση της απαραίτητης λαϊκής συναίνεσης. Στη συνέχεια, ο οργανωμένος δαιμονολογικός λόγος που εκφράζει το ελιτίστικο δόγμα περί διαβόλου ορθολογικοποιείται, υιοθετώντας φιλολογικές τεχνικές που έχουν ως άξονα το διαβολικό σύμφωνο και το οικείο δαιμονικό πνεύμα, τα οποία συγγενεύουν άμεσα στο νομικό πλαίσιο, μετασχηματίζοντας τις λαϊκές αντιλήψεις. Επί βασιλείας του Ιακώβου και κατά τη διάρκεια της δυναστείας των Στιούαρτς ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελούν οι διαβόητες δίκες στο Lancashire το 1612 και αργότερα το 1633. Επιστρέφοντας στον Sharpe, μαθαίνουμε ότι η σταδιακή εκπαίδευση περί της παρουσίας του διαβόλου πραγματοποιείται συστηματικά, ενώ παράλληλα, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τις λαϊκές προσλήψεις του διαβόλου. Δεν διαθέτουμε αυθόρμητες λαϊκές περιγραφές. Γνωρίζουμε όμως πως ξηλώθηκαν από τις κεντρικές αρχές όλες, πριν από πολλές δεκαετίες, οι εκκλησιαστικές τοιχογραφίες όχι μόνο γιατί δεν υπήρχαν πλέον άγιοι για τους προτεστάντες αλλά και γιατί κάποιες από αυτές αναπαριστούσαν τον εχθρό του θεού.²⁵⁸

Ο Brian Levack με τις μακροχρόνιες μελέτες του προτείνει σαφή διαχωρισμό μεταξύ της μορφωμένης δαιμονολογικής αντίληψης της επιβλαβούς μαγείας και των λαϊκών προσλαμβανουσών. Κοινή παραδοχή, αναφέρει, των λογίων μέχρι τα τέλη του 16^{ου} αιώνα, ήταν ότι το γνωστό “maleficium” των λαϊκών πεποιθήσεων, πλέον, συνδεόταν από τους μορφωμένους άνδρες με ποικίλες διαβολικές δραστηριότητες. Το σύμφωνο

²⁵⁷ Sharpe, James, *Witchcraft in the Early Modern Isle of Man*, The Journal of the Social History Society, Cultural and Social History, 4:1, Routledge, 2007, σ.11-28, <http://dx.doi.org/10.1080/14780038.2007.11425735>

²⁵⁸ Sharpe, James. *The Lancashire witches in historical context* στο *The Lancashire witches: Histories and Stories*, ed. Robert Poole, Manchester University Press, Manchester - New York, 2002

με τον Διάβολο, πρόσωπο με πρόσωπο, της μάγισσας, μούσε τη δαιμονική υπηρέτρια στη διαβολική αίρεση και της προσέφερε τις απαραίτητες δυνάμεις για τις κακόβουλες ενέργειές της. Οι αμοιβές των μαγισσών ενσαρκώνονταν στην εκδίκηση προσώπων, σε υλικές απολαβές και σεξουαλικές οργιώδεις απολαύσεις. Συχνά, η μάγισσα ποδοπατούσε τον σταυρό και αναβαπτίζόταν από τον διάβολο. Υποκλινόμενες, φιλούσαν τα οπίσθιά του, και δέχονταν από τον Διάβολο ένα κρυφό σημάδι στο σώμα τους, ώστε να φαίνεται ότι ανήκουν στον στρατό του και να αναγνωρίζονται μυστικά μεταξύ τους. Ο Διάβολος τους παρείχε οικεία δαιμονικά πνεύματα, ως βοηθούς, για την δράση τους και ταυτόχρονα ως καλός γνώστης των απόκρυφων ιδιοτήτων της φύσης καθοδηγούσε τις μαγικές πρακτικές για τις επιδιωκόμενες καταστροφές. Αυτό το θέμα είναι ιδιαίτερα εμφανές στην αντιστροφή των γυναικείων χαρακτηριστικών στην εικόνα της μάγισσας –οι γυναίκες που φρόντιζαν οικείους και όχι παιδιά, ταΐζοντας έναν οικείο που θηλάζει, παρέβαιναν τους κοινωνικούς, πολιτιστικούς και ηθικούς κανόνες. Φίλτρα, αλοιφές και οράματα ήταν εργαλεία που χρησιμοποιούσαν οι μάγισσες. Τα Μαύρα Σάββατα ή άλλες τακτικές συναθροίσεις μαγισσών συνοδεύονταν από ανοσιουργήματα, βλάσφημες και αποτρόπαιες τελετές. Παιδιά θυσιάζονταν και τρώγονταν, από γυμνές μάγισσες που έρχονταν σε σεξουαλική επαφή με τον ίδιο και τους δαίμονες που έφερνε μαζί του είτε σε ανθρώπινη είτε σε ζωική μορφή. Η θυσία των παιδιών προσέβαλε τη θεϊκή εντολή περί μητρότητας. Η διάχυση των λόγιων δαιμονολογικών αντιλήψεων προς τα αγροτικά και λαϊκά στρώματα διατυπώνεται με σαφήνεια από τον LeVack με τα ακόλουθα:

Τώρα, είναι σημαντικό να σημειωθεί εξαρχής ότι αυτές οι δοξασίες των μαγισσών, που αφορούν τη σχέση μεταξύ των μαγισσών και του Διαβόλου, ήταν κυρίως κτήμα των εγγράμματων και των κυρίαρχων ελίτ και όχι του απλού λαού. Παρόλο που οι λαϊκές δοξασίες για τα δαιμονικά πνεύματα, τα incubi και succubi, τα όργια και τον κανιβαλισμό είχαν παράσχει κάποια στοιχεία μέσα από την αλληλεπίδραση με τη λόγια δαιμονολογία, η πραγματική διατύπωση αυτών των ιδεών ήταν έργο θεολόγων, φιλοσόφων και νομικών, και οι άνθρωποι που τις υποστήριζαν ήταν δικαστές, κρατικοί υπάλληλοι, κληρικοί, και γαιοκτήμονες. Οι αγρότες ενημερώνονταν σχετικά με τις διαβολικές δραστηριότητες των μαγισσών από τη δημόσια ανάγνωση των κατηγοριών εναντίον τους κατά τη στιγμή της εκτέλεσής τους και από τις σκόπιμες

*προσπάθειες των αρχών να ενημερώσουν τον πληθυσμό σχετικά με τη μαγεία, κατά τη διάρκεια ενός κυνηγιού μαγισσών [...] ειδικά μετά τα μεταρρυθμιστικά ρεύματα.*²⁵⁹

Όπως έχουμε επισημάνει, οι αγροτικοί πληθυσμοί αυθόρμητα και παραδοσιακά φοβούνταν τη μαγεία για τις βλάβες που επέφερε και όχι για τη σύνδεσή της με τις ορδές δαιμόνων, που έστελνε κατά κύματα ο Διάβολος ενάντια στη χριστιανοσύνη. Η διαβολική προέλευση της μαγείας, όπως διδασκόταν, πλέον, ενδυνάμωσε τους συλλογικούς φόβους μέσω των δαιμονικών πρακτικών της νεοεμφανιζόμενης αίρεσης-συνομοσίας. Όπως σωστά σημειώνει ο Levack, το μεγάλο ευρωπαϊκό Κυνήγι Μαγισσών δεν θα μπορούσε να λάβει χώρα μέχρις ότου τα μέλη των κυρίαρχων ελίτ των ευρωπαϊκών χωρών, ιδίως οι άνδρες που έλεγχαν τη λειτουργία των δικαστικών μηχανισμών δεν είχαν προσχωρήσει στο δαιμονολογικό corpus. Το εντατικό κυνήγι προϋπέθετε την ανάλογη συλλογιστική της άρχουσας τάξης, η οποία όριζε την άσκηση διαβολικής μαγείας ως ευρέως διαδεδομένου κακουργήματος.

Μια από τις πιο πρόσφατες μελέτες που δημιουργεί τριγμούς στη μεθοδολογία της αποσύνδεσης της άνησης της δαιμονολογίας με το Κυνήγι Μαγισσών και αποκαλύπτει πως το επιχείρημα της «από τα κάτω» θεώρησης, η οποία προσδίδει καταλυτικό ρόλο στις λαϊκές πεποιθήσεις, δεν είναι πολύ ισχυρό, προέρχεται από τον Ronald Hutton. Στην εκτενή μελέτη του και συγκεκριμένα, στο κεφάλαιο που ερευνά τις νοηματοδοτήσεις της μαγείας και τις δίκες στα βρετανικά νησιά, διαπιστώνει πως η μαγεία στις λαϊκές πεποιθήσεις σχετίζεται περισσότερο με τις νεράιδες, τα ξωτικά, νάνους, πλάσματα της νύχτας, φαντάσματα ή τερατώδη δημιουργήματα λαϊκών μύθων και λιγότερο με τις διαβολικές δυνάμεις.

Ο Hutton εξηγεί, πως η σύνδεση των ζώων με δαίμονες εμφανίζεται κατά την ελισαβετιανή περίοδο, προκειμένου να εμπεδωθεί η αντίληψη περί *οικείων δαιμονικών πνευμάτων* (familiaris), που θηλάζουν ή τρέφονται με το αίμα της μάγισσας. Όπως επισημαίνει, οι ακαδημαϊκοί επαγγελματίες λαογράφοι έχουν αναγνωρίσει πως στην πρώιμη νεωτερικότητα οι πληθυσμοί των βρετανικών νήσων, με τις έντονες κελτικές καταβολές (που συμβίωναν κατά κάποιο τρόπο με τον καθολικισμό κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους) συνέδεαν τη μαγεία με τα

²⁵⁹ Levack, Brian, *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*, 3^η εκδ., 2006, ό.π., chap. *Intellectual Foundation*, σ. 30-32

ανθρωπόμορφα όντα που ονομάζονταν νεράιδες και ξωτικά. Αυτές οι πεποιθήσεις, σε αντίθεση με τον επίσημο δικαστικό λόγο, περιλαμβάνονταν σε ομολογίες υποτιθέμενων μαγισσών. Ομολογίες μαγισσών εμπειρείχαν μαρτυρίες για μαγικές σκόνες που προμήθευαν οι νεράιδες.²⁶⁰

Ο Hutton υποστηρίζει, γενικότερα, ότι κυρίως στην Αγγλία και τη Σκωτία μετατρέπεται από τις επίσημες αρχές το περιεχόμενο και τα εργαλεία της βλάβης, που προκαλείται από την υποτιθέμενη μάγισσα. Οι κατηγορίες για νεράιδες ή για συνεργασία μαζί τους στα δικαστήρια μετατρέπονται σε καταγγελίες για κατάρες και δαιμονικά συμβόλαια, οι νεράιδες εμπλέκονται σταδιακά με τα δαιμονικά οικεία πνεύματα, εκπαιδεύοντας τις λαϊκές πεποιθήσεις σε ένα πιο δαιμονικό μεταφυσικό περιβάλλον, το οποίο καιροφυλακτεί για την πρόκληση καταστροφικών γεγονότων. Σύμφωνα με τα συμπεράσματά του, στον παγκόσμιο χάρτη της μαγείας, μόνο οι Ευρωπαίοι μετέτρεψαν τις μάγισσες σε επαγγελματίες μιας σκοτεινής λατρείας ως αντι-θρησκείας. Σύμφωνα με τον ίδιο, η *ενιαία βασική έννοια* της δαιμονικής μάγισσας, η οποία ξεκίνησε στα μέσα του 15^{ου} αιώνα, επρόκειτο να παραμείνει αμετάβλητη για να προκαλέσει τα περισσότερα εκτεταμένα κυνήγια του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, στον ευρωπαϊκό χώρο αλλά και παγκοσμίως, συγκριτικά με το παρελθόν. Πρόκειται για ένα βραχύβιο και εξαιρετικά βίαιο φαινόμενο, στο βάθος χιλιετιών, το οποίο χαρακτηρίζει αποκλειστικά την ευρωπαϊκή ιστορία.²⁶¹

Όπως αντιλαμβανόμαστε, ενώ στον μεσαιωνικό κόσμο ο διάβολος είχε να ανταγωνισθεί άλλα υπερφυσικά όντα σε έναν πολυπληθή μεταφυσικό κόσμο, με την εξάπλωση του προτεσταντικού διπολικού corpus, στη Βρετανία, λαμβάνει θέση ως παντοδύναμος εχθρός του Θεού.

Την επιβεβαίωση ότι η παρουσία αερικών και νεράιδων ήταν κυρίαρχη στην κουλτούρα των πρώιμων νεωτερικών Ευρωπαίων και Βρετανών τη βρίσκουμε στην επίσης πολύ πρόσφατη έρευνα του Frances Timbers. Οι νεράιδες μερικές φορές προκαλούσαν ζημιές ή αρρώστιες όταν συνέβαινε ένα αδέξιο γεγονός, όπως να πατήσεις τον κήπο τους ή τον κύκλο του τραπέζιού τους. Οι «νεραΐδογιατροί» ήταν συνήθως σοφές γυναίκες θεραπεύτριες, τις οποίες συμβουλευόταν η κοινότητα. Τα

²⁶⁰ Hutton, Ronald, *The Witch: A History of Fear, from Ancient Times to the Present*, Yale University Press, New Haven and London, 2017, Part III - *British Perspectives*, , chap. 8- *Witches and Fairies*.

²⁶¹ Hutton, Ronald, στο ίδιο, σ. 179, 207

θεραπευτικά σκευάσματα πολλές φορές ήταν μυστικές παρασκευές του βασιλιά και της βασίλισσας των νεράιδων. Οι γυναίκες που συνομιλούσαν με τις νεράιδες μπορούσαν να μεσολαβήσουν για την άρση της βλάβης που προκλήθηκε από νεράιδες και ξωτικά. Ένα τελετουργικό τραπέζι με νερό και κρασί, γλυκά, ψωμί και κέικ με μέλι μπορούσε να κατευνάσει τον θυμό τους. Η Αγγλίδα Judith Phillips μετέφερε σε μια πλούσια χήρα ότι προκειμένου να λάβει τη βοήθεια της βασίλισσας των νεράιδων για τον εντοπισμό κρυμμένου θησαυρού, η γυναίκα έπρεπε να προσφέρει μια γαλοπούλα.²⁶²

Επιπροσθέτως, σε μια πρόσφατη μελέτη για τα πολύ χαμηλά ποσοστά διώξεων στην Ιρλανδία, το φαινόμενο της πολύ μειωμένης άσκησης διώξεων οφείλεται στις απομακρυσμένες καθολικές συνεκτικές κοινότητες και στα παλαιότερα συστήματα εξήγησης των κακοτυχιών. Οι νεράιδες των κελτικών παραδόσεων και η ποικιλία μαγισσών, όπως οι *μάγισσες του βουτύρου* (butter witches, που προκαλούσαν ζημιά στα γαλακτοκομικά προϊόντα) αντιμετώπιζονταν με συνθετικές τελετουργίες χριστιανικών και παγανιστικών πρακτικών. Οι συγκεκριμένες πεποιθήσεις και πρακτικές ανέστειλαν την πίστη σε δαιμονικές δυνάμεις προτεσταντικού ή ευρωπαϊκού τύπου, με αποτέλεσμα οι τοπικοί δικαστές, ενσωματωμένοι στην κοινότητα, να μην εξαπολύουν κυνήγια. Τα ποσοστά ανεβαίνουν όταν στην εποικιστική Ιρλανδία εισάγονται (με οργανωμένο τρόπο πλέον) οι προτεσταντικές διδαχές του φόβου του διαβόλου, από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, εν μέσω πολιτικών και κοινωνικών διαφιλονικιών. Επιπλέον, η παρέμβαση των πρεσβυτεριανών εκκλησιαστικών κοινοτικών ομάδων απέτρεψε, προσωρινά, τη δράση των εντολοδόχων δικαστών της μοναρχίας.²⁶³

Από την πλευρά της, η Virginia Krause, ακολουθώντας, θα λέγαμε, μια αμφίδρομη πορεία στο θέμα της επιρροής των δαιμονολογιών στο Κυνήγι Μαγισσών, εξετάζει τα δάνεια των δαιμονολόγων από τις δίκες, τις ανακρίσεις και τις ομολογίες για να συγκροτήσουν το corpus της δαιμονικής μαγείας με αποδεικτικά στοιχεία, σε μια εποχή που η ορατότητα των δαιμόνων εξεταζόταν πολύ σοβαρά από τους στοχαστές –όπως και το γεγονός ότι οι αισθήσεις έχαναν την πρωτοκαθεδρία τους ως

²⁶² Timbers, Francis, *Magic and Witchcraft in the West Sabbats, Satan and Superstitions*, Pen & Sword Books Ltd, Yorkshire, Philadelphia, 2019, σ. 60

²⁶³ Sneddon, Andrew, *Witchcraft belief and trials in early modern Ireland*, Irish Economic and Social History v. 39, 2012, σ. 1–25. <http://www.jstor.org/stable/24338815>

ανεπαρκείς, σύμφωνα με τη φυσική φιλοσοφία, συνεπώς, ο Διάβολος μπορούσε να προκαλεί αισθητικές πλάνες.²⁶⁴

Η επανασύνδεση της δαιμονολογίας με το Κυνήγι Μαγισσών επιτυγχάνεται, επίσης, από την πρόσφατη εξέχουσα εργασία του Peter Elmer, ο οποίος τοποθετεί τη δαιμονολογία ως αναπόσπαστη πτυχή των πολιτικών λόγων και πρακτικών, της περιόδου. Υποστηρίζει ότι θα πρέπει να μελετηθούν ενδελεχώς οι δαιμονολογίες που γράφτηκαν από δικαστές του κοινού δικαίου, δικηγόρους και πολιτικούς. Μάλιστα, προτείνει ότι η λύση γάμων λόγω δαιμονικών παρεμβάσεων μέσω της διαβολικής μαγείας προσφέρει ένα καρποφόρο αλλά όχι αρκετά διερευνημένο πεδίο.

Συμφωνώντας με τον Clark ότι οι πεποιθήσεις της μορφωμένης ελίτ για τη δαιμονική μαγεία είχαν πολιτικές ρίζες κατά τη διάρκεια της Αναγέννησης και της Μεταρρύθμισης, ο ίδιος αναζητεί τη σχέση μεταξύ του πολιτικού χαρακτήρα της δαιμονολογίας και της πολιτικού πλαισίου του Κυνηγιού Μαγισσών, στην Αγγλία. Η κατανόηση της μαγείας από την ελίτ, σταθερή μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα, αναφέρει ο Elmer, θεμελίωσε τη νομική απάντηση στο έγκλημα της μαγείας. Η νομική, θρησκευτική και ιατρική εμπειρογνωμοσύνη ήταν στη διάθεση των δικαστών, των μορφωμένων ενόρκων, των δικηγόρων και των κληρικών που επέβλεπαν τη διαδικασία της δίκης. Οι απόψεις των ενόρκων, των δικαστών, των φυσικών φιλοσόφων, των γιατρών διαμορφώνονταν επί το πλείστον από τις ευρύτερες πολιτικές δεσμεύσεις τους και ήταν επιρρεπείς στις ιδέες της πολιτικής ένταξής τους.²⁶⁵

Ο Elmer ακολουθεί την προσέγγιση που βλέπει μια στενή σχέση μεταξύ της δημιουργίας της μεταρρυθμισμένης διακυβέρνησης του πρώιμου κράτους και του Κυνηγιού Μαγισσών. Διαφωνεί με την υπόθεση ότι οι δομές εξουσίας κατασκεύασαν

²⁶⁴ Krause, Virginia, *Witchcraft, Demonology, and Confession in Early Modern France*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, σ. 50-54. Η Krause οργανώνει την υπόθεσή της, βασισμένη, από την εργασία του Stuart Clark, *Vanities of the Eye*, Oxford University Press, Oxford, 2009. Ο Clark μελετά τη διανοητική συζήτηση περί αισθήσεων, κυρίως της όρασης, στη δυτική πρώιμη νεωτερικότητα, διαπιστώνοντας μια αστάθεια στην αξιοπιστία τους. Ο Clark συνδέει τη συζήτηση περί αισθήσεων με τα δαιμονολογικά κείμενα. Για τον ίδιο, στην πρώιμη νεωτερικότητα, ο διάβολος ήταν ο εφευρέτης των εικονικών κόσμων ως υπέρτατος και άξιος εχθρός του Θεού με σχεδόν πανομοιότυπες εξουσίες. *Vanities*, σ. 123

²⁶⁵ Elmer, Peter, *Witchcraft, Witch-Hunting, and Politics in Early Modern England*, Oxford University Press, Oxford, 2016, σ. 2,3

τεχνηέντως τους διωκτικούς μηχανισμούς ή ότι ο διαχυμένος τρόμος ήταν τεχνητός. Υποστηρίζει ότι ο έλεγχος των νομικών διαδικασιών ενάντια στη διαβολική πράξη από όσους κατείχαν θέση στην ιεραρχία σε όλα τα επίπεδα της κρατικής και κοινωνικής οργάνωσης ήταν επειδή ένιωθαν, στην πραγματικότητα, την απειλή από τον Διάβολο και επειδή όντως, στο πλαίσιο της πολιτικής ανανέωσης, επιδίωκαν την κάθαρση από τα ανήθικα στοιχεία της κοινωνίας, όπως οι σατανικές μάγισσες. Επιπροσθέτως, ο ερευνητής ασκεί κριτική στους ιστορικούς που προσπαθούν να χρεώσουν αποκλειστικά στους Άγγλους πουριτανούς το Κυνήγι Μαγισσών. Όπως εύστοχα συμπεραίνει, μελετώντας, πολλά επεισόδια σε διάφορες περιοχές της Αγγλίας, ο αγγλικανισμός ως γνήσιο τέκνο του καλβινισμού, όπως και η καλβινική παραφύδα του πουριτανισμού, αποτέλεσαν εύφορο έδαφος για την καλλιέργεια της δαιμονικής μαγείας και της νομικής δίωξης των μαγισσών.

Ο Elmer, εστιάζοντας στα έργα του αγγλικανού φιλοσόφου και ανώτατου κληρικού Joseph Glanvill, σύμφωνα με τον οποίο οι τάξεις και οι βαθμοί των δαιμόνων αποτελούσαν ένα *πολιτικό σώμα* (Body Politick), καταλήγει ότι οι δαιμονολόγοι, οι θεολόγοι, οι φυσικοί φιλόσοφοι και οι γιατροί (ανεξαρτήτως θρησκευτικής προέλευσης) επιδίωκαν μέσω της πολιτικής της δαιμονολογίας να ανιχνεύσουν την ακριβή φύση της πολιτικής της δαιμονικής κυριαρχίας. Η μάγισσα ως αποστάτρια, ακολουθώντας την αντιστροφή της ορθής πολιτικής του Θεού, παρείχε ένα εξαιρετικό εργαλείο, καθώς από αυτήν μπορούσαν να αποσπαστούν κρίσιμες πληροφορίες για την οργάνωση του Βασιλείου του Σκότους, ιδιαιτέρως επί της γης. Ο Elmer, μελετώντας δεκάδες βιογραφίες των ανδρών που διεξήγαγαν τις δίκες, δεν αρκείται στο να τοποθετήσει τη δαιμονολογία στο πολιτικό πλαίσιο της περιόδου στην Αγγλία αλλά ανακαλύπτει την πρακτική εφαρμογή των δαιμονολογικών προτάσεων στην αγγλική πολιτική του Κυνηγιού Μαγισσών. Θα επανέλθουμε στον Elmer, καθώς ασχολείται με τον Glanvill και το ιδεολογικό πλαίσιο για τη μαγεία στην Αγγλία της Παλινόρθωσης.

Τελευταία, ο Julian Goodare, αφού εξετάζει το σύνολο αμφότερων των επιχειρηματολογιών για τη σύνδεση ή την αποσύνδεση της δαιμονολογίας με το Κυνήγι Μαγισσών, εντάσσεται στην πιο σύγχρονη τάση, η οποία επαναφέρει τον συσχετισμό μεταξύ τους. Συμπεραίνει πως η δαιμονολογία αν προσεγγιστεί στο πλαίσιο του Κυνηγιού Μαγισσών είναι εμφανές ότι αποτέλεσε θεωρητικό εργαλείο

νομιμοποίησης των διώξεων. Επίσης σημειώνει ότι ακόμα και αν η ιδέα της θανατικής καταδίκης δεν ήταν καθολική ιδέα των δαιμονολογικών πραγματειών, ωστόσο, *ήταν μια ισχυρή ιδέα, και μάλιστα για περίπου δύο αιώνες μια θανατηφόρα ιδέα.*²⁶⁶

V.2. Η «επιστήμη» της δαιμονολογίας, οι ιακωβικές παρακαταθήκες και οι νομικές επεκτάσεις

Για να καταλάβουμε τις αγγλικές δίκες, τουλάχιστον από την ελισαβετιανή περίοδο και μετά, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι το στοιχείο των οικείων πνευμάτων/familiars λαμβάνει εξέχουσα θέση. Ο Ιάκωβος ΣΤ' της Σκωτίας και Α' της Αγγλίας (1566-1625) ήταν ένας από τους πιο σκληρούς διώκτες των μαγισσών, ως υπηρετριών του Διαβόλου. Στην περίπτωση του, η βασιλική εξουσία, η νομοθετική, η δικαστική, η ανακριτική αρχή και η συγγραφή της πιο διαδεδομένης δαιμονολογίας αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο. Το βιβλίο του *Daemonologie* έγινε το βασικό εγχειρίδιο των Άγγλων δαιμονολόγων και δικαστών. Αποδεδειγμένα, ο ίδιος ήταν παρών, στη Σκωτία, σε ανακριτικές και δικαστικές διαδικασίες όχι ως απλός θεατής αλλά ως δικαστής. Η αναφορά του στα οικεία δαιμονικά πνεύματα είναι σαφής ως κριτήριο θανατικής καταδίκης στον νόμο του 1604, όταν είναι ήδη βασιλιάς της Αγγλίας.

Οι νόμοι περί μαγείας τόσο του ελισαβετιανού το 1563 όσο και του ιακωβικού το 1604 (όπως έχουμε περιγράψει παραπάνω) προειδοποιούσαν και ποινικοποιούσαν την αλληλεπίδραση με πνεύματα. Εξάλλου, ο πλήρης τίτλος της βασιλικής Πράξης, το 1604, ήταν: *Act against Conjuraton, Witchcraft and dealing with evil and wicked spirits*. Ο Ιάκωβος μίλησε ρητά για εκτέλεση και η ύπαρξη οικείων εθεωρείτο απόδειξη άσκησης δαιμονικής μαγείας και συμφώνου με τον διάβολο. Πλήθος φυλλαδίων αναπαρήγαγαν σε απλούστερη γλώσσα και απεικόνιση τη σχέση μεταξύ των οικείων πνευμάτων και τη διαβολική προέλευσή τους. Η μελέτη των οικείων δαιμονικών πλασμάτων έχει μπει, σήμερα, κάτω από τον φακό των ιστορικών των αγγλικών διώξεων. Για πολλούς Προτεστάντες, η ιδέα του διαβόλου ως ένα μικρό,

²⁶⁶ Goodare, Julian, *Connecting Demonology and Witch Hunting in Early Modern Europe*, στο *Demonology and Witch Hunting in Early Modern Europe*, ed. Julian Goodare, Rita Voltmer, and Liv Helene Willumsen, Routledge, London, New York, 2021, chap. 17.

απτό, οικιακό πλάσμα που έκανε δουλειές για την αφέντρα του συμβάδιζε με την εξήγηση της απτής παρουσίας του Διαβόλου στον κόσμο.²⁶⁷ Οκτώ από τα δέκα σωζόμενα φυλλάδια του 16ου αιώνα για τη μαγεία αναφέρονται σε οικεία πνεύματα, όπως και σαράντα από τα σαράντα οκτώ εναπομείναντα φυλλάδια του 17ου αιώνα και έξι από τα οκτώ εναπομείναντα φυλλάδια του 18ου αιώνα. Αυτό σημαίνει ότι μεταξύ του 1566 και του 1735 πενήντα τέσσερα από τα εξήντα έξι φυλλάδια περί μαγείας (πάνω από το 80%) περιλαμβάνουν αναφορές σε οικεία πνεύματα.²⁶⁸ Το οικείο πνεύμα, ως διαβολικού παράγοντα, αποτελεί ένα διακριτό χαρακτηριστικό των αγγλικών δοξασιών και δικών για τις μάγισσες. Συνεπώς, οι ιστοριογράφοι που προσπάθησαν να απαλλάξουν την αγγλική μαγεία από τον διαβολικό χαρακτήρα της έχουν πλέον περιθωριοποιηθεί.

Ο James Sharpe, ο οποίος, όπως έχουμε προαναφέρει, θεώρησε ανόητη και εθελουφλούσα την εν λόγω πρόταση, με τις δικές του και τις μεταγενέστερες σχετικές έρευνες δικαιώθηκε. Η άποψή του πως το οικείο πνεύμα γινόταν αντιληπτό ως ένα σεξουαλικοποιημένο δαιμονικό πλάσμα, που θήλαζε αίμα από τα γυναικεία σώματα, έπαιζε πολύ σημαντικό ρόλο στη μεταμόρφωση της γυναίκας σε σεξουαλικά αποκλίνουσα μάγισσα και ως τη διαβολική αντιστροφή της μητέρας, εμπνέει τις πιο πρόσφατες μελέτες. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο οικείος εκτελεί την ίδια λειτουργία όπως ο διάβολος της δαιμονολογικής πραγματείας. Να προσθέσουμε ότι τα οικεία πνεύματα ήταν τότε υβριδικά μικρά όντα και τότε ένας φρόνος, μια γάτα, μια κατσίκια, ένας σκύλος, μια σαύρα, συχνά ένας ποντικός κ.λπ. Η ζωική μορφή των οικείων υπαινισσόταν ότι δεν επρόκειτο για απλά κατοικίδια αλλά δαίμονες με σωματική υπόσταση. Με τις δαιμονικές τελετές και της αφαίμαξης της μάγισσας παρείχαν την απόδειξη του βλάσφημου διαπερατού ορίου που υπήρχε μεταξύ ανθρώπων και ζώων και της ανίερης παράβασης των φυσικών πραγμάτων –στοιχεία

²⁶⁷ Millar, Charlotte-Rose, *The Witch's Familiar in Sixteenth-Century England*, Melbourne Historical Journal, v. 38, 2010, σ. 119-136. Άλλα άρθρα σχετικά με το οικείο: Wilby, Emma, *The Witch's Familiar and the Fairy in Early Modern England and Scotland*, Folklore, v. 111, 2000. -Serpell, James, *Guardian Spirits or Demonic Pets: The Concept of the Witch's Familiar in Early Modern England, 1530-1712* στο *The Human/Animal Boundary*, eds. Creager . A.N.H & Jordan, W.C., University of Rochester Press, 2002, σ. 157-190 - Warburton, Greg, *Gender, Supernatural Power, Agency and the Metamorphoses of the Familiar in Early Modern Pamphlet Accounts of English Witchcraft*, Parergon, 2003 – Sharpe, James, *Familiars*, στο Golden, Richard M., *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition*, ό.π., 2006, σ. 347-349

²⁶⁸ Millar, Charlotte-Rose, *Witchcraft, the Devil, and Emotions in Early Modern Europe*, Routledge, Abingdon, 2017, σ. 51

που βρίσκονταν στο επίκεντρο της άσκησης δαιμονικής μαγείας τόσο στις δαιμονολογίες, όσο και στις δίκες.

Μια από τις έντονες φιλοσοφικές ανησυχίες της εποχής ήταν να εξηγηθεί πως άυλες οντότητες –όπως οι άγγελοι και οι δαίμονες– θα μπορούσαν να ενεργήσουν στον φυσικό κόσμο. Οι Άγγλοι δαιμονολόγοι, όπως ο θεολόγος του Cambridge George Gifford²⁶⁹, ο πολυγραφότατος γιατρός John Cotta²⁷⁰ και ο επίσης θεολόγος του Cambridge Richard Bernard²⁷¹ συμφωνούσαν ότι οι δαίμονες έβρισκαν τρόπους ώστε να είναι ορατοί μέσω της οπτασίας. Σε κάποιες περιπτώσεις, σωματοποιούνταν μέσω της κατάληψης ζώων και ανθρώπων. Πολλοί Άγγλοι δαιμονολόγοι ακολούθησαν το υπόδειγμα του Θωμά Ακινάτη και εξήγησαν την παρουσία του διαβόλου και των δαιμόνων του ως σχήματα συμπυκνωμένου αέρα, τα οποία μπορούσαν να αναπαραστήσουν πλήθος εμφανίσεων φυσικών μορφών και γεγονότων:

Οι δαίμονες παίρνουν τη μορφή τετράποδων θηρίων, πλήθους ανθρώπων, ερπετών που βρυχώνται σαν λιοντάρια, χοροπηδούν σαν κατσίκια, γαβγίζουν σαν σκυλιά και άλλα παρόμοια. Αλλά όπως παρατηρείται από μερικούς, δεν μπορούν να πάρουν τη μορφή των προβάτων ή των αγγέλων του φωτός [...] οι περισσότεροι από τους μορφωμένους θεωρούν, ότι τα σώματα εκείνα στα οποία εμφανίζονται, είναι διαμορφωμένα από τον αέρα αλλά μπορούν να εισέλθουν σε άλλα σώματα όπως ο διάβολος εισήλθε στο φίδι που μίλησε στην Εύα. Ο

²⁶⁹ Gifford, George, *A discourse of the subtill practises of deuilles by vvitches and sorcerers By which men are and haue bin greatly deluded: the antiquitie of them: their diuers sorts and names. With an aunswer vnto diuers friuolous reasons which some doe make to prooue that the deuils did not make those aperationes in any bodily shape.* By G. Gyfford. Imprinted at London: [By T. Orwin] for Toby Cooke, 1587, <http://name.umdl.umich.edu/A01718.0001.001> και *A dialogue concerning witches and witchcraftes In which is laide open how craftely the Diuell deceiueh not onely the witches but many other and so leadeth them awrie into many great errours.* By George Giffard minister of Gods word in Maldon, Printed by Iohn Windet for Tobie Cooke and Mihil Hart, and are to be sold [by Tobie Cooke] in Pauls Church-yard, at the Tygers head, London, 1593.

<http://name.umdl.umich.edu/A01716.0001.001>

²⁷⁰ Cotta, John, *The triall of vvitch-craft shewing the true and right methode of the discouery: with a confutation of erroneous wayes.* By Iohn Cotta, Doctor in Physicke, Printed by George Purslowe for Samuel Rand, and are to be solde at his shop neere Holburne-bridge, London, 1616, 1624, 1625.

Χρησιμοποιούμε την -ενημερωμένη από τον ίδιο- έκδοση του 1624.

<http://name.umdl.umich.edu/A19406.0001.001>

²⁷¹ Bernard, Richard, *A guide to grand-iury men diuided into two booke: in the first, is the authors best aduice to them what to doe, before they bring in a billa vera in cases of witchcraft, with a Christian direction to such as are too much giuen vpon euery crosse to thinke themselues bewitched. In the second, is a treatise touching witches good and bad, how they may be knowne, euicted, condemned, with many particulars tending thereunto.* By Rich. Bernard. Printed by Felix Kingston for Ed. Blackmore, and are to be sold at his shop at the great south dore of Pauls, London, 1627, 1629, 1630. Χρησιμοποιούμε την 1^η έκδοση. <http://name.umdl.umich.edu/A09118.0001.001>

*διάβολος στην καθαρή του φύση δεν έχει ούτε χρώμα ούτε σχήμα, όμως με παχύρρευστο αέρα λαμβάνει και τα δύο, όπως μπορούμε να δούμε στα σύννεφα, τα οποία μοιάζουν άλλοτε με ένα, άλλοτε με άλλο σχήμα.*²⁷²

Τα τεχνητά, χωρίς να είναι υπαρκτά ως προς την ουσία τους, και μίας χρήσης σώματα σχηματίζονταν από φυσικά στοιχεία, όπως ο πυκνός αέρας και ακολουθούσαν τους φυσικούς νόμους. Οι δαίμονες γνώριζαν τις άγνωστες για τους ανθρώπους φυσικές ιδιότητες του αέρα και τις χρησιμοποιούσαν για να παραπλανήσουν. Κατά την νατουραλιστική άποψη του William Perkins, οι δαίμονες άλλαζαν τους χυμούς του ματιού, μετασχημάτιζαν τον αέρα και δημιουργούσαν ψευδείς εμφανίσεις, εξαπατώντας την όραση και τις άλλες αισθήσεις του ατόμου. Ο σχετικός προβληματισμός, λόγω της πολυπλοκότητας του ζητήματος, απασχόλησε έντονα τους στοχαστές από την ανάληψη του θρόνου από τον Ιάκωβο και μετά, αλληλεπιδρώντας με τις θεωρήσεις της «Επιστημονικής Επανάστασης».

Όπως θα εξετάσουμε παρακάτω, η Margaret Cavendish (1623-1673), ο Joseph Glanvill (1636-1680), ο Henry More (1614-1687) και ο Robert Boyle (1627-1691), μεταξύ άλλων, έγραψαν για το θέμα. Όπως έχει παρατηρήσει ο Clark, οι συζητήσεις για τη μαγεία και τους δαίμονες στην Αγγλία κατά το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα δεν εμπόδισαν την επιστημονική πρόοδο. Αντιθέτως, την προώθησαν. Τα μέλη της Βασιλικής Εταιρείας εκδήλωσαν ενδιαφέρον για αυτά τα θέματα επειδή ήταν ακόλουθοι της νέας φιλοσοφίας. Συνδυάζοντας τη μελέτη της δαιμονικής μαγείας και της παρουσίας των δαιμόνων στον φυσικό κόσμο, επιδίωκαν να εξηγήσουν τη λειτουργία της φύσης.²⁷³ Οι δαίμονες, συνήθως, μπορούσαν να καταλαμβάνουν σώματα ζώων και μέσω αυτών να επεμβαίνουν στη φυσική τάξη αν και οι φυσικές διαβολικές εκδηλώσεις δεν χρειάζονταν πάντοτε τη σωματοποίηση αλλά τη χρήση

²⁷² Roberts, Alexander, *A treatise of witchcraft VVherein sundry propositions are laid downe, plainly discovering the wickednesse of that damnable art, with diuerse other speciall points annexed, not impertinent to the same, such as ought diligently of euery Christian to be considered. With a true narration of the witchcrafts which Mary Smith, wife of Henry Smith glouer, did practise: of her contract vocally made between the Deuill and her, in solemne termes, by whose meanes she hurt sundry persons whom she enuied: which is confirmed by her owne confession, and also from the publique records of the examination of diuerse vpon their oathes: and lastly, of her death and execution, for the same; which was on the twelfth day of Ianuarie last past. By Alexander Roberts B.D. and preacher of Gods Word at Kings-Linne in Norffolke.* London: Printed by N[icholas] O[kes] for Samuel Man, and are to be sold at his shop in Pauls Church-yard at the signe of the Ball, 1616, <http://name.umd.umich.edu/A10802.0001.001>, στην ηλεκτρονική μορφή σ. 32-34

²⁷³ Clark, Stuart, *Thinking with Demons*, ό.π., *Witchcraft and Science*, Chap. 10, σ. 153

των (κρυφών στον έκπτωτο άνθρωπο) φυσικών νόμων. Παράλληλα, οι αυγουστίνειες επιρροές, επίσης, οδηγούν στην κατεύθυνση ότι, οι άγγελοι και οι διάβολοι, σαφώς, δεν έχουν σαρκικά σώματα. Τα δαιμονικά πνεύματα μετά την ανίερη παράβασή τους και την πτώση τους στον υποσελήνιο κόσμο έχουν χάσει το αιθερικό σώμα των αγγέλων και διαθέτουν αέριο σώμα. Συνεπώς, αυτό το σώμα έχει κάποιες τεχνικές δεξιότητες. Αυτό που δεν πρέπει να ξεχνούμε είναι ότι στη δαιμονολογία του Αυγουστίνου και τη σχολαστική φιλοσοφία, το σώμα (με τις αισθήσεις του) είναι το δεκτικό όργανο, με το οποίο η ψυχή αντιλαμβάνεται ό,τι είναι εξωτερικό σε αυτήν, προκειμένου να το κατανοήσει. Αν η ψυχή και ο νους δεχθούν πειρασμούς, τότε υποδεικνύουν κάποια ανάλογη σωματική δράση. Επιπροσθέτως, ο Αυγουστίνος εστιάζει στη λειτουργικότητα των αέριων σωμάτων, τα οποία μπορούν να προκαλέσουν φυσικά αποτελέσματα. Εντέλει (πολύ συνοπτικά), ο Σατανάς για τον Αυγουστίνο θέτει σε πειρασμό ολόκληρη την ανθρωπότητα, κάνοντας χρήση της σωματικής κίνησης των επίγειων όντων, με αποτέλεσμα να παράγει απτά, φυσικά θαύματα.²⁷⁴

Η συγκεκριμένη αναφορά στη διατροφή ή την επιβράβευση ενός κακού πνεύματος στη νομοθεσία της εποχής των Ιακώβου αποτέλεσε σημαντική στιγμή στον ορισμό της μαγείας στην Αγγλία. Η αναζήτηση των αποδεικτικών φυσικών στοιχείων στο σώμα της μάγισσας επιβεβαίωναν τη δαιμονική αλληλεπίδραση με τους οικείους δαίμονες και αποτυπώθηκε στην αγγλική νομοθεσία. Στη δαιμονολογία του ο Ιάκωβος, η οποία γράφεται με τη μορφή διαλόγου μεταξύ δυο συνομιλητών, του Επιστήμονα και του Φιλομαθή, μιλά για τα οικεία πνεύματα που ικανοποιούν ανάγκες και απολαύσεις της μάγισσας, ακόμα και με άντληση κρασιού από έναν τοίχο ή με την κλοπή ακριβών φαγητών από άλλους, ώστε να τραφεί η μάγισσα που θα ταΐσει με το αίμα της τους μικρούς δαίμονες. Επίσης, όταν ο Φιλομαθής ρωτά τον Επιστήμονα γιατί στην άσκηση μαγείας συναντούμε είκοσι γυναίκες και έναν μόνο άνδρα, ο Επιστήμων απαντά:

PHI. Αλλά προτού προχωρήσετε περαιτέρω, επιτρέψτε μου να σας διακόψω με μια λέξη, την οποία μου βάλατε στη μνήμη, μιλώντας για τους ανθρώπους. Ποια

²⁷⁴ Wiebe, Gregoryd, *Fallen Angels in the Theology of St Augustine*, Oxford University Press, Oxford, 2021, Chap.: Demonic Bodies.

μπορεί να είναι η αιτία που υπάρχουν είκοσι ← γυναίκες → προσκολλημένες σε αυτή την τέχνη, όπου υπάρχει ένας άνδρας;

EPI. Ο λόγος είναι εύκολος, γιατί καθώς αυτό το φύλο είναι πιο εύθραυστο από τον άνδρα, έτσι είναι πιο εύκολο να παγιδευτεί σε αυτές τις μεγάλες παγίδες του Διαβόλου, όπως ήταν πάντα καλά προαποφασισμένο να είναι αλήθεια, από το Φίδι που εξαπάτησε την Εύα στην αρχή, γεγονός που κάνει τον Διάβολο πιο οικείο με τις φυσικές αισθήσεις αυτού του φύλου.²⁷⁵

Περαιτέρω, οι μάγισσες για τον Ιάκωβο φτιάχνουν ομοιώματα από κερί εχθρών τους για να ασθενήσουν ή όσων θέλουν να μαγέψουν ως ενεργούμενών τους, επιτύγχαναν θεραπείες μέσω διαβολικών αλοιφών, δηλητηρίων μεταφέρονταν σε μεγάλες αποστάσεις (επειδή η σατανική σχέση εντοπιζόταν και στις πιο απομακρυσμένες περιοχές) ιπτάμενες σε κοντάρια ή σε οικεία πνεύματα ή μέσω ονείρου, στο οποίο ο Διάβολος εμφανιζόταν ταυτόχρονα σε όλες τις μάγισσες ώστε να μεταφερθούν ονειρικά στη σύναξη. Ο Διάβολος άφηνε πάντα ένα σημάδι στο τέλος της ονειρικής συνάντησης, ώστε να αντιληφθούν οι μάγισσες πως ακόμα και στον ύπνο τους, ο αφέντης τους ήρθε σε φυσική επαφή μαζί τους. Στο τρίτο βιβλίο, αναφέρεται στις δίκες και τις θανατικές καταδίκες των εργαλείων του Σατανά. Η δίκη πρέπει να χρησιμεύσει για την ερμηνεία και την τήρηση του νόμου. Κατά τη γνώμη του, εφόσον μια υπόθεση μαγείας συνθέτει απαρέγκλιτα υπόθεση προδοσίας κατά του πρίγκιπα, οι αχυράνθρωποι ή οι γυναίκες, ή άλλα τόσο διαφορετικά πρόσωπα, μπορούν από τον νόμο να θεωρηθούν επαρκείς μάρτυρες και αποδείξεις. Πιστεύει ότι, τέτοιοι μάρτυρες θεωρούνται επαρκείς σε υποθέσεις εσχάτης προδοσίας κατά του Θεού: *Διότι ποιος άλλος εκτός από τις μάγισσες μπορεί να είναι μάρτυρας των πράξεων των μαγισσών.*²⁷⁶

Η ρητή αναφορά στο οικείο πνεύμα στο αγγλικό δίκαιο συμβαίνει για πρώτη φορά και χαρακτηρίζει το αγγλικό δίκαιο, που εφαρμόζεται στις αγγλικές αποικίες του Νέου Κόσμου. Ωστόσο, το συναντούμε στα δαιμονολογικά φυλλάδια, τα οποία δημοσίευαν δίκες μαγισσών, σε ολόκληρη τη διάρκεια της ελισαβετιανής περιόδου.

²⁷⁵ James I, King of England, *Daemonologie in forme of a dialogue, diuided into three books*, Printed by Robert Walde-graue printer to the Kings Majestie, Edinburgh: An. 1597. Cum privilegio regio. London, 1603. THE SECONDE BOOKE OF DAE|monologie > CHAP. V. Τελευταία έκδοση Llewellyn Publications, 2011. <http://name.umdl.umich.edu/A04243.0001.001>

²⁷⁶ James I, King of England, THE THIRDE BOOKE OF DAE|monologie-ARGVMENT, στο ίδιο,

Στη διάρκεια της βασιλείας των Τυδώρ και των Στιούαρτς οι δαιμονολογίες και τα λαϊκής απεύθυνσης έντυπα ενημέρωναν σταδιακά για το σύμφωνο με τον διάβολο, τις νυχτερινές συνάξεις και την αλληλεπίδραση της μάγισσας με δαιμονικά πλάσματα. Όπως σημειώνει η Helen Parish, ο οικείος δαίμονας λαμβάνει πρωταγωνιστικό ρόλο στην αγγλική δαιμονολογική γραμματολογία, όπως και στα φυλλάδια που εκλαϊκεύουν τις δαιμονολογικές υποδείξεις. Η εμφάνιση του διαβόλου σε μια μάγισσα με τη μορφή ζώου έμελλε να γίνει κοινό χαρακτηριστικό των κατηγοριών για μαγεία, των ομολογιών και των δικαστικών διαδικασιών, καθώς συνέθετε σημείο τομής ιδεών, παραδοχών, διδασκαλιών και φόβων για τη διαβολική μαγεία.²⁷⁷

Το οικείο πνεύμα με τη μορφή του ζώου εμφανιζόταν πιο έντονα σε μια μεγαλύτερη συζήτηση για τη σωματική υπόσταση του διαβόλου τόσο στη νομοθεσία και τη δαιμονολογία του Ιακώβου όσο και σε φιλοσοφικό επίπεδο. Αξίζει, επίσης, να σταθούμε στον πολιτικό χαρακτήρα της ιακωβικής δαιμονολογίας. Ο βασιλιάς Ιάκωβος παρουσίασε μια συνεκτική φιλοσοφία της αλληλεπίδρασης του θεϊκού νόμου, του φυσικού νόμου και του κοινού δικαίου. Στο *The Trew Law of Free Monarchies*,²⁷⁸ που γράφτηκε το 1598, όταν ακόμα ήταν βασιλιάς της Σκωτίας και λίγο πριν αναλάβει τον θρόνο της Αγγλίας, απάντησε σε κάποιες ερμηνείες ομόθρησκών του, περί αμφισβήτησης της παντοδυναμίας της μοναρχίας (παρότι υιοθέτησε σχεδόν ολόκληρο το corpus του καλβινισμού) ότι ο Θεός, ως δημιουργός της φυσικής τάξης, διορίζει τους μονάρχες ως εκτελεστές του θελήματός του επί της γης. Συνεπώς, οι βασιλείς αντλούν την εξουσία τους απευθείας από τον Θεό και όχι μέσω ενός κοινωνικού συμβολαίου. Όπως ο θεϊός νόμος είναι το θέλημα του Θεού, που υπαγορεύεται από τη Βίβλο, έτσι και ο ανθρώπινος νόμος είναι η βούληση του ανώτατου άρχοντα. Μέσω του νόμου, ο ηγεμόνας διατηρεί την τάξη στην κοινωνία, όπως ακριβώς μέσω του νόμου ο Θεός διατηρεί την τάξη στη φύση.

²⁷⁷ Parish, Helen, "Paltrie Vermin, Cats, Mice, Toads, and Weasils": Witches, Familiars, and Human-Animal Interactions in the English Witch Trials, *Religions*, 10(2), 2019, open access, <https://doi.org/10.3390/rel10020134>

²⁷⁸ King James VI of Scotland, *The True Lawe of Free Monarchies: or, the reciproock and mutuall dutie betwixt a free King, and his natural Subiectes*. Το οκτάτομο έργο εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1598 στο Εδιμβούργο. Επανεκδόθηκε με ευρεία απήχηση στο Λονδίνο όταν ο Ιάκωβος στέφθηκε βασιλιάς της Αγγλίας, το 1603. Αργότερα συμπεριλήφθηκε στη συλλογή *James's Workes*, το 1616. Ας σημειώσουμε ότι τα σαιξπηρικά έργα *Μάκβεθ* και *Βασιλιάς Ληρ* αποτυπώνουν τις αντιλήψεις περί της απόλυτης μοναρχίας, όπως και της απειλής της από τις γυναίκες μάγισσες. Θεωρείται ότι και οι δυο παραστάσεις ανέβηκαν το 1606, επί της βασιλείας του Ιακώβου. Βλ. De Grazia, Margreta & Wells, Stanley (ed.), *The Cambridge Companion to Shakespeare*, Cambridge University Press, Edinburgh, London, New York, 2002.

Η λογική, σύμφωνα με τον Ιάκωβο, δεν αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό της κοινωνίας και της φύσης. Αντιθέτως, συνίσταται από ένα πρότυπο που καθορίζεται από τον ηγεμόνα και της θεϊκής νομιμοποίησής του και στο οποίο η ανθρώπινη κοινή βούληση πρέπει να υπακούει. Μιλώντας στο κοινοβούλιο το 1610, επικαλούμενος τους Ψαλμούς του Δαβίδ αναφωνεί ότι οι βασιλείς δεν είναι μόνο οι υποτελείς του Θεού και βρίσκονται στη θέση του στη γη αλλά ο ίδιος ο Θεός τους βλέπει ως θεούς. Ο Ιάκωβος έχει επηρεαστεί, σύμφωνα με μελετητές, από τον Γάλλο πολιτικό φιλόσοφο και θεωρητικό της απόλυτης και κυρίαρχης μοναρχίας (που νομοθετεί ή ίδια, όπως κρίνει, για κάθε πολιτική επικράτεια), ανώτατο δικαστικό, καθηγητή της Νομικής στην Τουλούζη και φυσικό φιλόσοφο Jean Bodin.²⁷⁹ Οι μονάρχες ήταν οι κυρίαρχοι Πρίγκιπες του Θεού για την πραγμάτωση του θεϊκού θελήματος.

Το ενδιαφέρον είναι ότι ο Ιάκωβος αναφέρεται σε φυσικούς νόμους (όπως τους κατανοούσαν τότε) και προσπαθεί να εξηγήσει τα φαινόμενα με έναν «επιστημονικό» τρόπο. Σε κάποιο σημείο π.χ. αποφαινεται ότι ο Διάβολος δεν μπορεί να μεταφέρει ο ίδιος τη μάγισσα, επειδή αυτός αναπτύσσει τεράστιες ταχύτητες, τις οποίες το σώμα της δεν θα τις άντεχε. Σκούπες, ζώα, κ.ά. βοηθούσαν στην μεταφορά. Η φιλοσοφική του γραμμή ακολουθεί το επιχείρημα ότι η άρνηση της δύναμης του Διαβόλου ισοδυναμεί με άρνηση της δύναμης του Θεού. Η υλική γήινη εκδήλωση μέσω των μαγισσών, δηλαδή της ενσάρκωσης, των διαβολικών δυνάμεων επιβεβαιώνει την οντολογία του Θεού. Γνωρίζουμε τον Θεό μέσω του αντιθέτου. Αυτός είναι ο λόγος που ο Θεός επιτρέπει, κάποιες στιγμές, τις διαβολικές παρουσίες και πράξεις.²⁸⁰ Σε αυτό το επιχείρημα συμπυκνώνεται η πολιτική λογική της περιόδου, που καταδεικνύει πως ακόμα και αν δεν υπήρχαν οι μάγισσες, θα έπρεπε (ας μου επιτραπεί να ισχυριστώ) να κατασκευαστούν, προκειμένου να διατυπωθεί η

²⁷⁹ Ιδιαίτερα διαφωτιστικό το άρθρο του Berman, Harold J, *The Origins of Historical Jurisprudence: Coke, Selden, Hale*, *The Yale Law Journal* 103, no. 7, 1994, σ. 1651–1738.

<https://doi.org/10.2307/797013>. Προσθέτουμε ότι ο Bodin είχε γράψει το *Les Six livres de la République*, το 1576, στο οποίο μιλούσε για τη θεάρεστη κυριαρχία και διακυβέρνηση του μονάρχη. Η φυσική φιλοσοφία του περιγράφεται στο *Theatrum Universae Naturae*, το 1596, στο οποίο εκφράζει την άποψη ότι οι εκλείψεις συνδέονται με τα πολιτικά γεγονότα. Διαφωνεί με τη θεωρία της παράλληλης των αστέρων ή άλλων ουράνιων σωμάτων. Η ερασιμακή εγκυκλοπαιδική μεθοδολογία ακολουθείται από τον Bodin, με τη θεώρηση ότι η παρατήρηση του οργανωμένου μεγαλείου του Θεού απαιτεί τον εγκυκλοπαιδισμό της γνώσης και προϋποθέτει ένα ανάλογο σύστημα μνήμης. Βλ. Thomas, Keith, *Religion and the Decline of Magic*, ό.π., σ. 386 και Rossi, Paolo, *Logic and the Art of Memory: The Quest for a Universal Language*, University of Chicago Press, 2000, σ. 79-80

²⁸⁰ James I, King of England, *Daemonologie*, ό.π., σ. 53-54

βεβαιότητα της ύπαρξης του Θεού και κατ' επέκταση, η θεϊκή δικαιοδοσία του μονάρχη.

.Αυτό που αντιλαμβανόμαστε και πάλι είναι ότι η θεσμοθέτηση των κυνηγιών ανταποκρινόταν στις δαιμονολογικές πραγματείες και αντίστροφα. Δυο στρατόπεδα, το ένα, το Βασίλειο του Χριστού και το άλλο, το Βασίλειο του (ενδυναμωμένου) Αντίχριστου, αντιμάχονταν για το ποιο θα κερδίσει την ανθρωπότητα. Ο πολυγραφώτατος Άγγλος μεταρρυθμιστής της αυλής της Ελισάβετ Thomas Becon περιγράφει τα δόγματα των δυο αντίπαλων στρατοπέδων.²⁸¹ Σε έναν τέτοιο πόλεμο οι θεσμοί καλούνταν να πάρουν αυστηρή θέση σε όλες τις πτυχές του χριστιανικού βίου. Υπενθυμίζουμε ότι οι κύριες διαφορές μεταξύ των παραδοσιακών αντιλήψεων για τον Διάβολο και εκείνων των προτεσταντών μεταρρυθμιστών ήταν η έμφαση των τελευταίων στην επίγεια δράση του παντοδύναμου Διαβόλου. Η Μεταρρύθμιση όχι μόνο δεν αποδόμησε την πίστη στον Διάβολο αλλά αντιθέτως, την ενίσχυσε. Ο πολιτικός χαρακτήρας της νέας θρησκείας, ο οποίος αλληλεπιδρούσε με τις γενικότερες πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και πνευματικές ανακατατάξεις, χρειαζόταν ισχυρά σύμβολα επιβολής. Ο προτεσταντισμός έδωσε πρωτοφανή έμφαση στην επίγεια δυναμική παρουσία του Διαβόλου. Σε πολλές δαιμονολογίες γίνεται αναφορά στους Πειρασμούς της Εύας, του Ιώβ και του ίδιου του Χριστού

Στη δαιμονολογία του (με μεγάλη επιρροή στην Αγγλία και τις πουριτανικές αποικίες) αγγλικανού καθηγητή θεολογίας του Cambridge William Perkins (1558–1602), *A Discourse of the Damned Art of Witchcraft so Farre Forth as It Is Revealed in the Scriptures, and Manifest By True Experience*, η σύσταση προς τον υψηλόβαθμο δικαστή Edward Coke είναι σαφής:

Η δίκαιη σύσταση της οποίας [...] τις λεπτομέρειες πρέπει να λαμβάνετε σοβαρά υπόψη και να δίνετε ειδική προσοχή I.[...] στο σατανικό συμβόλαιο, [...] Ότι κάνουν σε μεγάλο βαθμό μεγάλο σφάλμα όσοι ρητά αρνούνται ότι υπάρχουν μάγισσες. Στην πραγματικότητα, (οι μάγισσες) υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχει συνθήκη μεταξύ αυτών και του Διαβόλου [...] ισχυριζόμενες ότι δεν

²⁸¹ Becon, Thomas (1512-1567), *The actes of Christe and of Antichriste concernyng bothe their life and doctrine: diligently gathered and now taken out of his works*, Imprinted at London: By Ithon Daie. Cum gratia & priuilegio Regiæ Magistatis per decennium, 1577, <http://name.umd.umich.edu/A06652.0001.001>

μπορούν να πράζουν τα θαύματα που τους αποδίδονται [...] ότι οι μάγισσες μπορούν και δουλεύουν με όφελος αποδεικνύεται με βεβαιότητα με τη βοήθεια του Σατανά, που είναι ο Πρίγκιπας τους [...] είναι ένα ισχυρό Πνεύμα αλλά και πλάσμα. Και τα θαύματα που κάνουν δεν είναι κανονικά και απλά θαύματα αλλά έργα θαύματος, επειδή ξεπερνούν τις συνηθισμένες δυνάμεις και ικανότητες των ανθρώπων, ιδιαίτερα εκείνων που αγνοούν τις ικανότητες του Σατανά και τις κρυμμένες αιτίες στη φύση, οι οποίες περνούν τα πράγματα [...] II. Η μάγισσα που υπέπεσε πρέπει να τιμωρείται με θάνατο, τον υψηλότερο βαθμό τιμωρίας, αφού η δικαιοσύνη του Νόμου του Μωυσή είναι Αιώνια. [...] Από την αληθινή εμπειρία, οι μάγισσες είναι ένοχες για πολλά από τα πιο τερατώδη πράγματα ασεβείας [...] III. Τα θαύματα της Παπικής Εκκλησίας είναι απατηλά θαύματα.

Η πραγματεία απευθύνεται στον *TO THE RIGHT HONOURABLE, SIR EDWARD COOKE Knight, Lord chiefe Iustice of his Maiesties Court of Common Pleas; Grace and peace*. Ο Sir Edward Coke SL (/kʊk/ "cook") ήταν ένας από τους σημαντικότερους δικαστές και πολιτικούς της ελισαβετιανής και ιακωβικής περιόδου. Είναι ο ίδιος (όπως ήδη έχουμε αναφέρει) που διεύρυνε τον νόμο της Ελισάβετ για τη μαγεία και συνέταξε σε συνεργασία με τον Ιάκωβο τον σκληρό νόμο του 1604. Η πίστη του στην θανατική καταδίκη πήγαζε από τις πιο άκαμπτες γραμμές της περιόδου. Ο Chief Justice of the Common Pleas ήταν ο επικεφαλής του Court of Common Pleas, επίσης γνωστού ως Common Bench ή Common Place, το οποίο ήταν το δεύτερο υψηλότερο δικαστήριο του κοινού δικαίου στο αγγλικό νομικό σύστημα μέχρι το 1875, όταν αυτό, μαζί με τα άλλα δύο δικαστήρια του κοινού δικαίου και τα δικαστήρια των μετοχών και των κληρονομιών, εντάχθηκε στο Ανώτατο Δικαστήριο της Δικαιοσύνης (High Court of Justice).

Ως εκ τούτου, ο επικεφαλής δικαστής του Common Pleas ήταν ένας από τους υψηλότερους δικαστικούς αξιωματούχους στην Αγγλία. Το 1594, ο Coke έγινε Attorney General (Γενικός Εισαγγελέας) της Αγγλίας και της Ουαλίας. Ο ίδιος, παρότι, αργότερα μετείχε στο Κοινοβούλιο, κατά την άσκηση των δικαστικών καθηκόντων του δεν αμφισβήτησε ποτέ τις βασικές θεωρητικές έννοιες και τις αρχές της κυβέρνησης και του δικαίου, που διατύπωσε ο βασιλιάς Ιάκωβος. Εξάλλου, ως Αγγλικανός και διαχρονικά μοναρχικός (από την εποχή που διετέλεσε Γενικός

Εισαγγελέας της Ελισάβετ και στήριξε την Πράξη υπεροχής της βασίλισσας έναντι της Εκκλησίας) υπηρέτησε πιστά την αντίληψη ότι αρμοδιότητα και φυσικό καθήκον της απόλυτης μοναρχίας της αγγλικής αυτοκρατορίας είναι να νομοθετεί με απόλυτη εξουσία, στην οποία έπρεπε να υπακούσει απαρέγκλιτα το δικαστικό σώμα. Αξίζει να σημειώσουμε ότι ο αγγλικανός Perkins κάνει –με εξαιρετική άνεση και επανειλημμένως– αναφορά στον νόμο, απευθυνόμενος σε έναν αρχιδικαστή του κοινού δικαίου. Αυτό συμβαίνει γιατί κατά τη λουθηρανική και καλβινική θεωρία του φυσικού δικαίου, τόσο ο θεϊός νόμος όσο και το φυσικό δίκαιο είναι πρωτίστως έκφραση της βούλησης του Θεού, που επιβάλλεται από τους θεϊκούς κανόνες και κυρώσεις και όχι από μια λογική αρχή ή τον Λόγο. Ο Perkins, ωστόσο, κάνοντας ένα βήμα παραπάνω, δηλώνει ότι υπάρχει ηθική ευθύνη είτε γνωρίζει είτε δεν γνωρίζει κάποιος τον θεϊκό νόμο, καθώς είναι υπαρκτός και αδιαμφισβήτητα δεσμευτικός. Η ρητορική των δαιμονολογιών και των δικαστικών διαδικασιών διαχύθηκαν στη λαϊκή κουλτούρα, μια κουλτούρα που διαιώνισε και εδραίωσε αυτή την ρητορική και την οπτική γλώσσα, η οποία βρήκε τον καθημερινό χαρακτήρα της, αλληλεπιδρώντας με τις λαϊκές δοξασίες.

Άγγλοι δικαστές χρησιμοποίησαν την εξουσία τους και την επιρροή τους για να εξασφαλίσουν την καταδίκη και την εκτέλεση των μαγισσών. Στη δίκη της Elizabeth Jackson που πραγματοποιήθηκε στο Λονδίνο το 1602, για παράδειγμα, ο δικαστής, Edmund Anderson, συνοψίζοντας τις εμπειρίες του, διαβεβαίωσε τους ενόρκους ότι

Η χώρα είναι γεμάτη από μάγισσες αφθονούν σε όλα τα μέρη... Έχω κρεμάσει πέντε ή έξι και είκοσι από αυτές. Δεν υπάρχει άνθρωπος εδώ που να μπορεί να μιλήσει περισσότερο γι' αυτές εγώ ο ίδιος... η κακία τους είναι μεγάλη, οι πρακτικές τους διαβολικές, και αν δεν τις καταδικάσουμε χωρίς δική τους ομολογία ή άμεσες αποδείξεις, όπου όμως τα τεκμήρια είναι τόσο μεγάλα και οι περιστάσεις τόσο προφανείς, θα κατακλύσουν σε σύντομο χρονικό διάστημα ολόκληρη τη χώρα.

Ο Anderson είχε ειδικευτεί στις δίκες κατά των μαγισσών και οι δαιμονολογικές αναφορές του είναι ξεκάθαρες. Μεταξύ των πειραμάτων, στα οποία υπέβαλε την κατηγορουμένη, ήταν να απαγγείλει προσευχή, κατά τη διάρκεια της οποίας η Elizabeth δεν μπόρεσε να πει τη φράση: *Λύτρωσέ μας από το κακό*. Επίσης, σύμφωνα με τους δικαστές έφερε ύποπτα σημάδια στο σώμα της. Είχε κατηγορηθεί για τη

μάγευση της Mary Glover. Όταν ο γιατρός Edward Jordan καταθέτει ότι το θύμα συμπεριφέρεται με αλλόκοτο τρόπο γιατί πάσχει από τη φυσική ασθένεια "*Passio Hysterica*", ο Anderson τον καλεί να την θεραπεύσει. Ο γιατρός δηλώνει άγνοια θεραπείας, οπότε η άποψή του απορρίπτεται από τον δικαστή, ο οποίος σε όλη τη δίκη δηλώνει ότι δύσκολα βρίσκονται άμεσες αποδείξεις σε μια τέτοια περίπτωση, καθώς ο διάβολος είναι πονηρός στις συναλλαγές του.²⁸² Σημειώνουμε, ότι ο Anderson φαίνεται ότι προκειμένου να καταδικάσει τη μάγισσα αποδυναμώνει την έννοια της απόδειξης. Ωστόσο, η άρνηση ομολογίας ή η σιωπή του εναγόμενου ατόμου φανερώνει, για εκείνον, την ύπαρξη συμφώνου με τον διάβολο. Τα δαιμονολογικά χαρακτηριστικά της δίκης τονίζουν την ικανότητα εξαπάτησης από πλευράς του πρίγκιπα του ψεύδους.

Οι δαιμονολογίες λειτουργούσαν ως εγχειρίδια διασφάλισης του θεικού και του βασιλικού νόμου από το δικαστικό σώμα. Η αλληλοεπικάλυψη των ιδιοτήτων του δαιμονολόγου και του ανώτατου δικαστή δεν ήταν σπάνια. Ένα σοβαρό παράδειγμα αυτής της επαγγελματικής και κειμενικής συγγένειας συναντάται στην περίπτωση του Αρχιδικαστή των Assizes, δικηγόρου του Καρόλου Α΄ (ο οποίος θυμίζουμε ότι εκτελέστηκε από τους κοινοβουλευτικούς), μεσολαβητή των διαπραγματεύσεων με τους κοινοβουλευτικούς στην Οξφόρδη και αργότερα, νομικού συμβούλου του Καρόλου Β΄ για την Παλινόρθωση της αγγλικής μοναρχίας Sir Matthew Hale (1609-1676). Γνωστός για τα έργα του *The History and Analysis of the Common Law of England* (1713), και το *Historia Placitorum Coronæ*, ή *The History of the Pleas of the Crown* (1678) διέθετε πανεπιστημιακή κατάρτιση όχι μόνο νομική. Είχε σπουδάσει φυσική φιλοσοφία και θεολογία –κάτι που του επέτρεπε η οικονομική κατάστασή του.

Εξάλλου, η ελίτ της διανοήσης της εποχής προερχόταν από οικογένειες με τίτλους, αξιώματα και πλούτο –εκτός ελαχίστων περιπτώσεων, κατά τις οποίες στοχαστές βρίσκονταν υπό την προστασία ή την εύνοια αριστοκρατικών οικογενειών. Ο Hale, επηρεασμένος από τη βακάνεια μέθοδο, συνέγραψε το *Observatiuns Touching the Principles of Naturall Motions* (1677). Σημειώνουμε, ότι ο ίδιος έκρινε ότι κάθε άνθρωπος επιβάλλεται να προβαίνει σε σύλληψη υπόπτου για κακούργημα με ή χωρίς

²⁸² MacDonald, Michael, *Witchcraft and Hysteria in Elizabethan London: Edward Jorden and the Mary Glover Case*, Routledge, Tavistock Classic Reprints in the History of Psychiatry, 1991

την παρουσία εντάλματος των αρχών, αν ακουστεί κραυγή, διαφορετικά θα πλήρωνε πρόστιμο ή θα φυλακίζοταν²⁸³ –κάτι που ίσως επηρέασε τις δίκες για το έσχατο κακούργημα της μαγείας. Ο αφοσιωμένος αγγλικανός Sir Matthew Hale διαδραμάτισε έναν κατεξοχήν σημαντικό ρόλο με μεγάλη επιρροή στην ιστορία των διώξεων κατά των μαγισσών. Προήδρευσε σε μια από τις πιο διαβόητες δίκες του 17^{ου} αιώνα στην Αγγλία του Καρόλου Β΄ και της Παλινόρθωσης, καταδικάζοντας, στο Suffolk, δυο χήρες, την Rose Cullender και την Amy Duny σε εκτέλεση γιατί είχαν μαγέψει παιδιά και κάποιους ψαράδες που δεν μπορούσαν να ρίξουν τις βάρκες τους στο νερό, εξαιτίας των δυο γυναικών.

Ο Hale πίστευε ως κλασικός προτεστάντης ότι η πολιτική ταυτότητα συνδεόταν άμεσα με τη θρησκευτική μεταρρύθμιση. Στα πρακτικά της δίκης, όπως δημοσιεύονται, περιγράφονται όλες οι γνωστές κατηγορίες που προέκυπταν από την ανάκριση. Τα μαγεμένα άτομα μίλησαν για έναν ύποπτο ποντικό στο σπίτι της μιας μάγισσας (οικείο δαιμονικό πνεύμα/familiar), η κατάρα της μάγισσας προς τα παιδιά της οικογένειας (που αρνήθηκε τη βοήθειά της προς την χήρα) τους στομαχικούς πόνους που προκάλεσε με το βλέμμα της στα παιδιά, την απειλή της να μην προφέρουν το όνομα του Χριστού ακόμα και όταν διαβάζουν την Βίβλο: Τα ίδια υποστήριξαν ότι κάθε φορά που ανέφεραν το όνομα του Κυρίου ένιωθαν ένα οδυνηρό τσίμπημα στο σώμα τους. Επίσης, στα σπίτια των θυμάτων βρέθηκαν καρφίτσες, βελόνες και νύχια. Ο γιατρός της περιοχής δηλώνει αδυναμία διάγνωσης φυσικών αιτιών για τα παράξενα συμπτώματα, οπότε, υπαινίσσεται διαβολική παρέμβαση.

Το αξιοσημείωτο είναι ότι ο πρακτικογράφος είναι πεπεισμένος, όπως και ο αρχιδικαστής Hale, ότι όλα αυτά αποτελούν απόδειξη (Evidence) της δράσης του Διαβόλου, ο οποίος γνωρίζει και καθοδηγεί τις μάγισσες σχετικά με τη χρήση των νόμων και πραγμάτων της φύσης, προκειμένου να πραγματοποιηθεί το καταστροφικό έργο. Στη διάρκεια της δίκης έγιναν και πειράματα (Experiments), όπως παρατήρηση σωματικών αντιδράσεων από αγγίγματα από τη μάγισσα, καθ' υπόδειξη του δικαστή, σε κάποιο από τα θύματα (τα οποία ήταν με δεμένα μάτια) ή τους κατηγορούς. Τέτοια πειράματα, ωστόσο, πότε αποδείκνυαν την ενοχή και πότε όχι. Ο δικαστής θεώρησε ότι ο Διάβολος προσπαθεί να τον ξεγελάσει και εν πάση

²⁸³ Hale, Matthew, *Pleas of the crown, or, A brief but full account of whatsoever can be found relating to that subject* by Sir Matthew Hale, Printed for Richard Tonson, London, 1678, <http://name.umd.umich.edu/A44243.0001.001>, σ. 76-77

περιπτώσει, σύμφωνα με τη διατύπωση της αγγλικής Πράξης κατά της Μαγείας: *Το να απελευθερωθεί ένας ένοχος αποτελούσε βδελυγμία κατά του Θεού*. Τα πειράματα διασφάλιζαν ώστε να μην καταδικαστεί κάποιος αθώος. Με την καταδίκη όλα τα παιδιά ιάθηκαν με ξαφνικό τρόπο. Η βασική απόδειξη για τον Hale είναι η ύπαρξη των θεϊκών νόμων για τη μαγεία, που υπαγορεύτηκαν στον βασιλικό εκπρόσωπό του επί της γης.²⁸⁴

V.3. Η δαιμονοποίηση της γυναίκας

Η ιδέα περί δαιμονικής μαγείας βασίζεται ασφαλώς σε εδάφια της Βίβλου, ωστόσο διαχέεται οργανωμένα και γίνεται πιο σύνθετη από τον 15^ο αιώνα, όπως έχουμε ήδη προαναφέρει. Το πρώτο συνεκτικό δαιμονολογικό κείμενο φέρει τον τίτλο *Formicarius*, γράφεται το 1438 από τον Γερμανό δομινικανό καθηγητή θεολογίας στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης Johannes Nider και εκδίδεται το 1475. Ο Nider ήταν ένας από τους πρώτους που μετέτρεψε τον χαρακτήρα της μαγείας σε δαιμονική παρέκκλιση. Πριν από τον 15^ο αιώνα, η καλόβουλη ή κακόβουλη μαγεία συνήθως γινόταν από μορφωμένους άνδρες που εκτελούσαν περίπλοκες και ακατανόητες τελετουργίες. Κατά τον ίδιο, η μαγεία ασκείται κατά κόρον από την αμόρφωτη γυναίκα, η οποία αφιερώνει τον εαυτό της στον διάβολο. Οι γυναίκες ήταν ικανές για τέτοιες πράξεις, λόγω της κατώτερης φυσικής, διανοητικής και ηθικής τους ικανότητας. Ο Nider ανακοινώνει την σκοτεινή δράση μιας δαιμονικής αντιχριστιανικής αιρετικής σέκτας, απομακρυνόμενος από το μοντέλο μεμονωμένων ατόμων που ασχολούνται με τον αποκρυφισμό.²⁸⁵

Όπως εκτιμά ο Michael Bailey:

²⁸⁴ *A Tryal of Witches, at the Assizes Held at Bury St. Edmonds for the County of Suffolk; on the Tenth day of March, 1664. Before Sir Matthew Hale Kt. Lord Chief Baron of His Majesties Court of Exchequer*, Printed for William Shrewsbury at the Bible in Duck-Lane, London, 1682, <https://digital.library.cornell.edu/catalog/witchcraft097>

²⁸⁵ Bailey, Michael. *From Sorcery to Witchcraft: Clerical Conceptions of Magic in the Later Middle Ages*, *Speculum*, Vol. 76. No. 4, 2001, σ. 960-990. Όπως μας πληροφορεί ο Bailey, το *Formicarius*, σώζεται σε περισσότερα από είκοσι-πέντε χειρόγραφα αντίγραφα από τον 15ο και τις αρχές του 16^{ου} αιώνα. Υπήρξαν επτά έντυπες εκδόσεις από τη δεκαετία του 1470 έως το 1692, καλύπτοντας έτσι ολόκληρη την περίοδο των μεγάλων ευρωπαϊκών κυνηγιών μαγισσών. Επίσης, βλ. Peters, Edward and Kors, Alan Charles. *Witchcraft in Europe, 400-1700: A Documentary History*, University of Pennsylvania Press, 2001

Θα περίμενε κανείς, δεδομένης της βαθιάς ανησυχίας του Nider για τη μαγεία, να δει τους φόβους του σε αυτόν τον τομέα να παραλληλίζονται με άλλες ανησυχίες για πιθανές επιθέσεις στην Εκκλησία και τη χριστιανική πίστη, και ότι οι τρομακτικές περιγραφές του για τα δαιμονικά Σάββατα θα συνδυάζονταν με τις έντονες καταγγελίες των σημαντικότερων αιρέσεων της ύστερης μεσαιωνικής περιόδου, των Χουσιτών και του Ελεύθερου Πνεύματος [...] Μια προσεκτική εξέταση των μεταρρυθμιστικών πραγματειών του αποκαλύπτει τότε πόσο ευρεία ήταν η αντίληψή του για τη μεταρρύθμιση, η οποία δεν περιελάμβανε μόνο θεσμικές αλλαγές εντός της Εκκλησίας, αλλά συνεπαγόταν μια ηθική και πνευματική αναγέννηση του ποιμνίου. Με αυτή την πνευματική έννοια, ο Nider πίστευε ότι η θρησκευτική μεταρρύθμιση μπορούσε και έπρεπε να επεκταθεί τόσο στους λαϊκούς όσο και στον κλήρο και ότι θα έπρεπε να περιλαμβάνει όχι μόνο τη θεσμική Εκκλησία αλλά τελικά ολόκληρη τη χριστιανική κοινωνία. Οι ιδέες του για τη μεταρρύθμιση διαμόρφωσαν και τροφοδότησαν τον φόβο του για τις μάγισσες.²⁸⁶

Το 1487, εκδίδεται από άλλους δυο Γερμανούς δομινικανούς τους Heinrich Kramer και Jacob Sprenger (με τον Kramer να κατέχει την ηγετική θέση στην Ιερά Εξέταση) ίσως ένα από τα πιο γνωστά συγγράμματα για τη μαγεία, το *Malleus Maleficarum* (Σφυρί των Μαγισσών). Εντούτοις, η δημοσίευση του *Malleus* ακολουθήθηκε από μια ύφεση στο Κυνήγι Μαγισσών, η οποία αντιστράφηκε στα χρόνια μετά το 1560, όταν οι αυξημένες πολιτικές και πνευματικές ανησυχίες για τη θρησκευτική συμμόρφωση βοήθησαν στην ανανέωση του επίσημου ενδιαφέροντος για όσες/ους θεωρούνταν υπηρέτες του Διαβόλου. Τα επίπεδα των δικών και των εκτελέσεων αυξήθηκαν σε πολλά μέρη της Ευρώπης από τη δεκαετία του 1580, και από τότε υπήρξαν σοβαρές διώξεις, ιδίως στην καλβινική Σκωτία κατά το διάστημα 1590-97. Η πολυσυζητημένη δαιμονολογία χαρακτηρίζεται από έντονα μισογυνικά επιχειρήματα. Η άποψη που θεωρεί αναχρονιστική την ανάγνωση των σεξιστικών λόγων –ως τέτοιων– του εγχειριδίου με το αντεπιχείρημα ότι στην εποχή που έγραφαν δυο δομινικανοί για τη γυναίκα, οι σχετικές πεποιθήσεις ήταν αυτονόητες δεν αντιμετωπίζει το πρόβλημα της ιστοριογραφίας, όταν καλείται να ορίσει κάποια φαινόμενα. Εξάλλου, οι άνθρωποι της εποχής δεν αυτοπροσδιορίζονταν ως

²⁸⁶Bailey, Michael, *Battling Demons - Witchcraft, Heresy, and Reform in the Late Middle Age*, University of Pennsylvania Press, 2003, σ. 13

Ευρωπαίοι και οι εθνικές ταυτότητες ήταν ακόμα υπό σφυρηλάτηση. Αναγκαστικά όμως μιλούμε για ευρωπαϊκή νεωτερική Ευρώπη στην περιοδολόγησή μας. Επίσης, σε μια εποχή με μεγάλο αναλφαβητισμό η βαρύτητα του διδακτικού γραπτού λόγου και μάλιστα από υψηλόβαθμους εκπροσώπους των αρχών δεν επιδεχόταν αμφισβήτηση. Η περαιτέρω συζήτηση σχετικά με το αν οι γυναίκες κατηγορούνταν πραγματικά για μαγεία επειδή ήταν γυναίκες ή αν οι επικρατούσες πεποιθήσεις για τη μαγεία προκαλούσαν την υπερεκπροσώπηση των γυναικών κατηγορουμένων στις δίκες πλησιάζει κατά την άποψή μου τα όρια της σοφιστείας. Ο δυτικός πολιτισμός κάνει λόγο, τη στιγμή που μιλάμε, για μισογυνισμό σε άλλους σύγχρονους πολιτισμούς. Αν ισχύει το παραπάνω επιχείρημα τότε η δυτική κριτική πέφτει στο κενό, καθώς σε άλλες πολιτιστικές κουλτούρες το πλαίσιο των ιδεών για τη γυναίκα είναι διαφορετικό, και συνεπώς, δεν μπορούμε να καταγγείλουμε ούτε την κλειτοριδεκτομή ούτε την μπούργκα ούτε τις βάνουσα καταπιεστικές απαγορεύσεις κατά των γυναικών σε άλλα μέρη του πλανήτη. Η απολύτως καλοδεχούμενη πρόσφατη εξέγερση των γυναικών στο Ιράν που με κίνδυνο της ζωής τους αντιτίθεται σε παραδόσεις και κουλτούρες αιώνων είναι μια υπόθεση εργασίας που θα πρέπει να μας θέσει σοβαρούς προβληματισμούς για το αν θα πρέπει να υπάρξει η παραδοχή ότι η πρώιμη νεωτερικότητα του ευρωπαϊκού πολιτισμού ήταν εντέλει και χωρίς περιστροφές μισογυνική, από πολλές απόψεις. Θεωρώ πως το επιχείρημα περί αναχρονιστικής ερμηνείας σε ό,τι αφορά τις ανδροκρατικές κοινωνίες είτε του παρελθόντος είτε του παρόντος πρέπει να διατυπώνεται με όρια, καθώς ανοίγει μονοπάτια επικίνδυνων αναθεωρήσεων. Παρόλα αυτά, ακόμη και αν ο όρος μισογυνισμός με τη στενή έννοια θεωρηθεί ως μη δόκιμος, κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει ότι το συγκεκριμένο έργο είναι διαποτισμένο από εχθρότητα απέναντι στη γυναίκα.

Το *Malleus Maleficarum* συντάχθηκε για την ανακάλυψη, την ανάκριση, τη δίωξη και τελικά την εκτέλεση των μαγισσών στην Ευρώπη. Η γυναίκα, σύμφωνα με το εγχειρίδιο είναι υποδεέστερη ακόμα και από τα ζώα λόγω της στρεβλής και ελαττωματικής ανατομίας της, επειδή δημιουργήθηκε από την καμπύλη πλευρά που αγκαλιάζει το στέρνο του Αδάμ και όχι από το κέντρο του στέρνου. Και αφού είναι ένα ατελές ζώο γι' αυτό είναι και απατηλό. Είναι επίσης σαφές ότι εξαιτίας της πρώτης γυναίκας έχει από τη φύση της λιγότερη πίστη, αφού αμφισβήτησε τον λόγο του θεού και άκουσε το φίδι. Όλα αυτά, επιπροσθέτως, αποδεικνύονται από την

ετυμολογία του λατινικού ουσιαστικού *femina*, που προέρχεται από το *fe* (*fidem*/πίστη) και *minus*, που σημαίνει λιγότερο.²⁸⁷ Οι γραμμές αυτές γράφονται σε μια εποχή που οι φιλόσοφοι και οι θεολόγοι συζητούν για τον αν ο άνδρας και η γυναίκα είναι δυο διαφορετικά είδη, λόγω της κατωτερότητας της γυναικείας σωματικής και πνευματικής φύσης. Οι συγγραφείς, μάλιστα, όπως είδαμε την τοποθετούν κάτω από τα ζώα. Αναπαράγουν τον Αριστοτέλη, την Παλαιά Διαθήκη, τα Ευαγγέλια, τον Σενέκα, τον Ιωάννη Χρυσόστομο, τον Αυγουστίνο, τον Ακινάτη, τον Άγιο Αντώνιο της Φλωρεντίας κ.ά. για να συμφωνήσουν ότι δεν υπάρχει χειρότερο κακό ακόμα και από το Κακό από τη γυναίκα είτε είναι φτώχη είτε είναι πλούσια.²⁸⁸

Ο πίνακας περιεχομένων χωρίζεται σε τρεις κύριες ενότητες: η πρώτη αποτελείται από δεκαοκτώ συγκεκριμένες ερωτήσεις σχετικά με τις μάγισσες, η δεύτερη από εννέα σύντομα κεφάλαια που συστήνουν χρήσιμες πληροφορίες για την ανεύρεση και την κατανόηση των μεθόδων και των πράξεων των μαγισσών και η τρίτη από τριάντα πέντε ερωτήσεις που καλύπτουν τους κατάλληλους τρόπους για τη σωστή και ιδιαίτερος βασανιστική δίωξη των μαγισσών. Η *Ερώτηση Εννέα* ασχολείται με τη σοβαρότατη ψευδαίσθηση που δημιουργούν οι γυναίκες μάγισσες στους άνδρες που νομίζουν ότι τους έχουν αφαιρεθεί τα πέη. Ο Kramer δεν πίστευε ότι οι μάγισσες θα έπρεπε να ονομάζονται *maleficorum*, το οποίο είναι ένα αρσενικό και ουδέτερο –από άποψη φύλου– ουσιαστικό αλλά *maleficarum*, επειδή οι γυναίκες εκπροσωπούσαν ένα τέτοιο κακό. Η χρήση του θηλυκού πληθυντικού υποδηλώνει ότι ολόκληρη η βδελυρή ομάδα όσων υπηρετούσαν τον Διάβολο είναι εξ ολοκλήρου γυναικεία. Σε διάφορα σημεία του κειμένου, ο Kramer υπερασπίστηκε την πεποίθησή του ότι η μαγεία ήταν ένα γυναικείο έγκλημα. Οι άνδρες ήταν απαλλαγμένοι γιατί ο Ιησούς ήταν άνδρας. Επίσης, διέθεταν λογική εν αντιθέσει με τις γυναίκες, οι οποίες γι' αυτόν το λόγο και σε συνδυασμό με την ακόρεστη, ζώδη σεξουαλικότητά τους μετατρέπονταν τόσο εύκολα σε ενεργούμενα του Άρχοντα του Σκότους. Η εμμονή με την ευνουχιστική και καταβροχθιστική, κατά την άποψή του, γυναικεία σεξουαλικότητα σε ολόκληρη τη δαιμονολογία είναι εμφανής. Οι γυναίκες, ως

²⁸⁷ Kramer, Heinrich & Spreger, Jacob, *Malleus Mlleficarum - The Hammer of Witches, A Complete Translation of the Malleus Maleficarum*, μτφρ. Christopher S. Mackay, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, Part I 42B–C, σ. 165. Στη μετάφραση χρησιμοποιείται η λέξη *sorceresses* ως το θηλυκό του *sorcerers*, καθώς η αίρεση της δαιμονικής μαγείας ασκείται μόνο από τις γυναίκες, σύμφωνα με το *Malleus Maleficarum*. Οι ερευνητές πιστεύουν ότι ο βασικός συγγραφέας είναι ο Kramer.

²⁸⁸ Στο ίδιο, 43C–44A, σ. 168

εγγενώς σεξουαλικά ανήθικες, επιμένουν με τις οδηγίες του Διαβόλου να συνουσιάζονται με incubus και succubus δαίμονες.²⁸⁹ Προτείνονται διάφοροι φρικτοί βασανισμοί για την εκμαίευση της αλήθειας και η εκτέλεση στην πυρά. Οι αποβολές εμβρύων ή οι θάνατοι βρεφών είναι πράξη του Διαβόλου μέσω της μαίας, της μεγαλύτερης εχθρού του καθολικισμού, αφού σε πολλές περιπτώσεις τα μωρά προσφέρονται θυσία σε ακάθαρτα πνεύματα με αποτέλεσμα τη μείωση των χριστιανικών πληθυσμών. Οι μάγισσες δεν μπορούν να αντιμετωπισθούν αποτελεσματικά ούτε από τους Αγγέλους, οπότε είναι ευθύνη των δικαστών να επιβάλλουν την κάθαρση και τη διάσωση της χριστιανοσύνης. Το 1484, ο πάπας Ιννοκέντιος Η΄ εκδίδει την περίφημη βούλα *Summis desiderantes affectibus* και προλειάνει τον δρόμο για τη συγγραφή και έκδοση του *Malleus Maleficarum*.

Πολλοί ασκούν κριτική στις φεμινιστικές ερμηνείες ότι εστιάζουν υπερβολικά στο *Malleus Maleficarum*. Ωστόσο, το φύλο αποτελούσε άξονα κάθε πτυχής της πρώιμης νεωτερικής μαγείας και των δικών, που τη συνόδευαν. Η έμφυλη γλώσσα πότε εμφανώς ισχυρή και πότε λιγότερο δηλωμένη, αφού στη δεύτερη περίπτωση ήταν αυτονόητη η σχέση περισσότερο των γυναικών με τα διαβολικά στοιχεία, χαρακτηρίζει την πλειονότητα των δαιμονολογιών της εποχής. Η έμφυλη διάσταση των κυνηγιών, η οποία ακολουθήθηκε ως τακτική από τους δαιμονολόγους και τους νομικούς δεν δύναται να εξαιρεθεί από τις αναλύσεις και να παραμένει στριμωγμένη στις προτάσεις μόνο των φεμινιστικών προσεγγίσεων, ως ξεχωριστού τομέα. Οι ανδροκρατικές πολιτικές, θρησκευτικές, κοινωνικές, οικονομικές, δικαστικές, διανοητικές και πολιτιστικές εξουσίες χρειάζονται περισσότερη διερεύνηση, προκειμένου να κατανοήσουμε πως η διδακτική δαιμονολογία διαμόρφωσε την πίστη στη διαβολική μαγεία, θέσπισε ειδική νομοθεσία και επηρέασε τις δίκες των μαγισσών. Σύγχρονοι ερευνητές και ερευνήτριες εξακολουθούν να μιλούν για μισογνισμό χωρίς να διαπραγματεύονται τον όρο. Στην επιχειρηματολογική τους φαρέτρα εισάγονται ερμηνείες, οι οποίες τονίζουν ότι κάθε φορά που η κοινωνική τάξη και η αρρενωπότητα ορίζονται με μια ισχυρά σεξουαλικοποιημένη και αυστηρά ελεγχόμενη έννοια της θηλυκότητας, το άγχος για τη σταθερότητα αυτών των δομών

²⁸⁹ Στο ίδιο, 20C–21A, σ.120

εκφράζεται, όπως στο *Malleus Maleficarum* με όρους τρόμου για την αποκλίνουσα σεξουαλικότητα.²⁹⁰

Ο Rolf Schulte, μελετώντας τις δίκες στην Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, στο σύνολό της, κατέληξε ότι το στερεότυπο της γυναίκας ως μάγισσας κυριαρχούσε στην προτεσταντική δαιμονολογική σκέψη, λόγω της διαφορετικής μετάφρασης της βιβλικής προτροπής «μην αφήσεις μάγισσα να ζήσει» στην Έξοδο. Η καθολική μετάφραση αναφέρεται γενικά στους ασκούντες μαγεία (Έξοδος 22:17, Καθολική Βίβλος) ενώ η λουθηρανή μετάφραση, καθώς ο Λούθηρος μετέφρασε την παλιά Διαθήκη αποκλειστικά από το εβραϊκό κείμενο, αναφέρεται αποκλειστικά σε γυναίκες μάγισσες. Η ίδια εκδοχή μεταφέρεται και στη Βίβλο του βασιλιά Ιακώβου (Έξοδος 22:18). Όπως κατέδειξε ο Schulte, οι καθολικοί, προκειμένου να υποστηρίξουν στα δικαστήρια τη συμμετοχή των κατηγορουμένων σε όργια του Μαύρου Σαββάτου, έδιναν χώρο στην ύπαρξη της αρσενικής μάγισσας. Το περιγραφικό και εννοιολογικό περιεχόμενο του Μαύρου Σαββάτου εκφραζόταν μάλλον σπανιότερα στην προτεσταντική δαιμονολογία και αφορούσε σύναξη κυρίως γυναικών μαγισσών.²⁹¹ Ο ιστορικός βρίσκει άμεση σύζευξη μεταξύ των δαιμονολογιών του Ισπανού Ιησουίτη νομικού Del Rio, του Γερμανού θεολόγου και αρχιδικαστή των δικών του Trier (1581-1593) Peter Binsfeld, του Άγγλου θεολόγου και φιλοσόφου Perkins και των Γάλλων πολιτικών και νομικών φιλοσόφων, Ανώτατων Δικαστών Bodin και Rémy με τις δίκες των μαγισσών.²⁹² Το συμπέρασμα

²⁹⁰ Βλ. Broedel, Hans Peter, *The Malleus Maleficarum and the Construction of Witchcraft: Theology and Popular Belief*, Manchester University Press, 2003 και Broedel, Hans Peter, *Fifteenth-Century Witch Beliefs* στο *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*, ό.π., ed. B.P. Levack, 2013.

²⁹¹ Schulte, Rolf, *Man as Witch- Male Witches in Central Europe*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire, 2009, σ. 92-159.

²⁹² Del Rio, Martin, *Disquisitiones Magicae or Disquisitionum Magicarum Libri Sex*, τρίτομο, Leuven, 1599 and 1600. Η δαιμονολογία γνώρισε μεγάλη εξάπλωση και πολλές μεταφράσεις τόσο σε καθολικές όσο και προτεσταντικές γερμανόφωνες περιοχές. Η αγγλική μετάφραση στο Maxwell-Stuart, P. G., *Martin del Rio: Magical Investigations - Social and Cultural Values in Early Modern Europe*, Manchester University Press, 2009. -Binsfeld Peter, *De confessionibus maleficorum et sagarum*, Trier, 1589. Πρόκειται επίσης για μια δαιμονολογία, που γνώρισε μεγάλη απήχηση στις αίθουσες των δικαστηρίων ανά την Ευρώπη. – Ο ανώτατος δικαστής Nicholas Remy γράφει στη διάσημη *Daemonolatriae libri tres*, Lyon, 1595, στην οποία καυχείται ότι στη διάρκεια της θητείας του ως αρχιδικαστής στη Λωρραίνη καταδίκασε στην πυρά πάνω από 800 μάγισσες. *Nicolas Remy, Demonolatriy: An Account of the Historical Practice of Witchcraft*, ed. Montague Summers, Μπφρ. E. A. Ashwin, John Rodker, London, 1930, σ. 56. Ο William Monter αμφισβητεί το νούμερο των θυμάτων που αναφέρει ο Remy, υποστηρίζοντας ότι τα διασωσμένα αρχεία είναι πολύ λιγότερα. Monter E. William, *A Bewitched Duchy: Lorraine and Its Dukes, 1477–1736*, Travaux d'Humanisme et Renaissance 432, Geneva: Librairie Droz S. A., 2007, Ηλεκτρονική δημοσίευση από Cambridge University Press, 2018 σ. 70-71

βγαίνει αβίαστα. Στα δαιμονολογικά τους κείμενα κηρύσσουν με πύρινους λόγους για τα σχέδια του Αντίχριστου, δίνουν οδηγίες για ανακρίσεις και δικαστικές διαδικασίες, προτροπές και περιγραφές χρήσης βασανιστηρίων και μαζικών εκτελέσεων. Η άποψη για τη γυναικεία σεξουαλικότητα αντλείται από τα επιχειρήματα του *Malleus Maleficarum* και διανθίζεται με ακόμα πιο σύγχρονα, που περιλαμβάνουν οργιώδεις περιγραφές του Μαύρου Σαββάτου. Ο Del Rio συνδέει άμεσα το Μαύρο Σάββατο με την κοινωνία των γυναικών. Μεταξύ αυτών, συμπεριλαμβάνεται το μισογυνικό *Discours des Sorciers* (1610) του Γάλλου δαιμονολόγου, Ανώτατου Δικαστή και αρχιβασανιστή Henri Boguet, το οποίο ομολογούμε ότι δεν μπορεί να διαβάσει κάποια/ος με ψυχρή και ψύχραιμη ερευνητική ματιά, όσο και να προσπαθήσει.

Οι δαιμονολόγοι ενώ ήταν βαθιά εχθρικοί με το γυναικείο φύλο (μισογυνιστές, όπως τους χαρακτηρίζει η Allison Rowland, η οποία, σημειωτέον, μελετά τη δίωξη ανδρών ως δαιμονικών μάγων, όπως έχουμε προαναφέρει) ήταν ικανοί να φαντάζονται και τους άνδρες ως υπηρέτες του Διαβόλου. Οι Lara Apps και Andrew Gow προτείνουν ότι οι δαιμονολόγοι αντιλαμβάνονταν την έλλειψη της λογικής λόγω της θηλυκότητας της γυναίκας μάγισσας ως βασικό χαρακτηριστικό για την ευκολία που εκείνη παρασυρόταν από τις διαβολικές υποσχέσεις, κάνοντας ανόητες αλλά ταυτόχρονα καταστροφικές συμφωνίες, οι οποίες δεν θα τηρούνταν, αφού ο Διάβολος ήταν ο Πρίγκιπας του Ψεύδους. Οι άνδρες που ακολουθούσαν τον δρόμο του Διαβόλου είτε ήταν μαγεμένοι από μάγισσες (συνεπώς, αθώοι) είτε ήταν ασθενικοί απέναντι στις διαβολικές προτροπές και ακολουθούσαν τους θηλυκού περιεχομένου παραλογισμούς. Οι άνδρες μάγοι ήταν θηλυκοποιημένες αρσενικές μάγισσες που αποποιούνταν τις κανονιστικές αρχές της αρρενωπότητας. Η τελευταία, όπως επισημαίνουν οι δυο ιστορικοί διαχωριζόταν μεταξύ των ανδρών που είχαν επιτύχει την πλήρη πατριαρχική ανδρική ιδιότητα και των ανδρών που θεωρούνταν ότι δεν το είχαν καταφέρει.²⁹³

Σε αυτό το σημείο, να υπενθυμίσουμε ότι άνδρες ως θρησκευτικοί, πολιτικοί, πνευματικοί αντίπαλοι κατηγορήθηκαν ως υπηρέτες του Διαβόλου από διάφορα στρατόπεδα εναντίον άλλων. Οι καθολικοί πάντως εστίαζαν πολύ στον εξορκισμό,

²⁹³ Apps, Lara & Gow, Andrew, *Male Witches in Early Modern Europe*, Manchester University Press, Manchester, New York, 2003, σ. 95-150.

κάτι που είχε θεωρητικές και κοινωνικές προεκτάσεις αλλά δεν μπορούμε να το συζητήσουμε εδώ. Πάντως, οι άνθρωποι που τελούν υπό κατάληψη κάποιου δαίμονα ήταν και είναι μέχρι σήμερα (π.χ. στην κινηματογραφική κουλτούρα και την βιομηχανία θεάματος) στην πλειονότητά τους γυναίκες. Εντέλει, οι προγραμματικές προτάσεις των δαιμονολογιών εμπεριείχαν μια εκφραστική έμφαση στους κινδύνους της γυναικείας σεξουαλικότητας, καθώς χαρακτηριζόταν ως ζώοδης και κτηνώδης – κάτι που υποδηλώνει την περιθωριοποίηση της γυναίκας ως μέρους της άγριας φύσης. Επρόκειτο για ρητή ηθικολογική εξόρμηση που στερούσε από τη γυναίκα την ηθική ολοκλήρωση και την κατέτασσε στις ασταθείς άγριες φυσικές συνθήκες και ορμές, οι οποίες επιβαλλόταν να τεθούν υπό τον έλεγχο του λογικού όντος που ήταν ο άνδρας.

V.3.1. Οπτικοί κώδικες και φυλλάδια για τη δαιμονική μαγεία

Πολλές/οι ιστορικοί μελετούν τα φυλλάδια που κυκλοφορούσαν κατά δεκάδες στη διάρκεια του Κυνηγιού Μαγισσών. Η αυτονομία των εικαστικών αναπαραστάσεων που διέδιδαν αποτελεί ένα πολύ μεγάλο θέμα συζήτησης, στο οποίο δεν μπορούμε να επεκταθούμε. Κατά την άποψή μας, παρότι τα φυλλάδια προσθέτουν στο συλλογικό φαντασιακό εικόνες όπως η μάγισσα που διαβάζει μαγικά σύμβολα από τη μαύρη βίβλο του διαβόλου ή ένα γριμόριο –στοιχεία που δεν περιγράφονται στις δαιμονολογίες– τέτοιες εκδόσεις προσπαθούσαν να είναι ελκυστικές με στόχο τη διέγερση της περιέργειας του αναγνώστη. Ταυτόχρονα, προσπαθούσαν προπαγανδιστικά και με εκλαϊκεύσεις να νομιμοποιήσουν το θεσμικό Κυνήγι Μαγισσών, αναπαράγοντας τα δαιμονολογικά και δικαστικά πρότυπα: Η συνήθως ηλικιωμένη, η ανύπαντρη και η μη παραγωγική γυναίκα μάγισσα κυριαρχεί. Όταν είναι νέα έχει παρασυρθεί ή έχει ακολουθήσει τη δαιμονική σχέση με τη θέλησή της. Οι μάγισσες συναθροίζονται στα Μαύρα Σάββατα, επιδίδονται σε όργια, πετούν με σκούπες ή μαγεμένα ζώα, κατέχουν και θηλάζουν οικεία πνεύματα, κρύβουν μαγικά αντικείμενα, δηλητήρια, προκαλούν ασθένειες και καταστροφές, δημιουργούν υπερφυσικά έργα με ψυχοφυσικές επιπτώσεις, εκφράζουν με ωμότητα έντονα συναισθήματα. Η εκλαϊκευση πληροφοριών από τον λόγο και τις εικόνες των φυλλαδίων προσφέρουν, σαφώς, μεγαλύτερο χώρο στην αλληλεπίδραση μεταξύ λόγιων και λαϊκών πεποιθήσεων.

Ας επισημάνουμε ότι η ιστοριογραφία της μαγείας και των αναπαράστασεων που μετέτρεψαν το περιεχόμενό της, οδηγώντας τις αναφορές της σε δαιμονικά πλαίσια και σε ταυτίσεις με τη γυναίκα, στην αγγλόφωνη (που εξετάζουμε εδώ) βιβλιογραφία παρουσιάζει μια αξιοσημείωτη ανάπτυξη από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 μέχρι σήμερα. Διακρίνουμε τα βιβλία του Charles Zika, *Exorcising our Demons: Magic, Witchcraft and Visual Culture in Early Modern Europe*²⁹⁴ και το *The Appearance of Witchcraft: Print and Visual Culture in Sixteenth-Century Europe*, καθώς αναλαμβάνει με ολοκληρωμένη και συγκριτική ανάλυση τη διερεύνηση για την κατασκευή της οπτικής διάστασης της μάγισσας από τον ύστερο μεσαίωνα και την αναγέννηση, καλύπτοντας με το δεύτερο βιβλίο του την πρώιμη νεωτερικότητα. Εξετάζει ενδελεχώς ένα ευρύ φάσμα εικόνων που δημιουργήθηκαν στην βιομηχανία της τυπογραφίας, επισημαίνοντας την επιρροή που ασκεί η τελευταία στη διαμόρφωση της εικόνας της μάγισσας, κατά τον δέκατο έκτο αιώνα, όταν το θέμα αυτό αναπαρίστατο κυρίως σε χαρακτηριστικά, σε ξυλογραφίες και μόνο σπάνια σε άλλα μέσα. Όπως αναφέρει στη δύσβατη και αξιοθαύμαστη έρευνά του, η αναπαράσταση της μαγείας της επίκλησης (δαιμόνων) έγινε δημοφιλής σε όλη την Ευρώπη τον 15ο και κυρίως τον 16^ο αιώνα. Τα στοιχεία της συγχωνεύτηκαν με τη νέα εικονογραφία της μαγείας. Ορισμένες από τις πιο ισχυρές εικόνες της διαβολικής φύσης της μαγείας, που δημιουργήθηκαν στα τέλη του 15ου αιώνα απεικόνιζαν τις μάγισσες ως μέρος μιας ομάδας, η οποία διαμορφώθηκε από μέλη της διαβολικής αίρεσης και της αποστασίας.²⁹⁵

Ο νέος οπτικός κώδικας από το 1570 και μετά αναπαριστούσε μια νέα εγκληματική πράξη (δαιμονική μαγεία), συνδιαμορφώνοντας με τα διαδεδομένα, πλέον, δαιμονολογικά κείμενα από τον 15^ο αιώνα και εντεύθεν τη σύνδεση της γυναικειάς σεξουαλικότητας με τη μαγική σκούπα, το τσουκάλι και το τελετουργικό του Μαύρου Σαββάτου. Το τυπογραφείο είναι ο τόπος που ο τυπογράφος, ο εκδότης, ο καλλιτέχνης και ο δαιμονολόγος απεικονίζουν τη νέα μορφή μαγείας. Αυτοί ήταν οι άνδρες που κατά τις πρώτες δεκαετίες του 16^{ου} αιώνα άρχισαν να αναπαράγουν ένα νέο όραμα της μαγείας μέσω ενός εικονογραφικού ιδιώματος, βασισμένου σε ένα συγκεκριμένο σύνολο συνειρμών. Η τυπική μάγισσα ήταν μια νεαρή και όμορφη

²⁹⁴ Zika, Charles, *Exorcising our Demons: Magic, Witchcraft and Visual Culture in Early Modern Europe*, Brill Academic Pub; Illustrated edition, 2003.

²⁹⁵ Zika, Charles, *The Appearance of Witchcraft: Print and Visual Culture in Sixteenth-Century Europe*. New York, Routledge, New York, 2007, σ. 53, 59

γυναίκα ή μια ηλικιωμένη γριά, που κρατούσε ένα ραβδί και ιπεύοντας μια κατσίκα ή συμμετέχοντας σε μια συγκέντρωση άλλων γυναικών γύρω από ένα καζάνι. Σύμφωνα με τα ευρήματα του Zika, σε κάθε περίπτωση επιδείκνυε μια σεξουαλική και δαιμονική δύναμη που απεικονιζόταν ως απειλή για την πατριαρχική και χριστιανική κοινωνική τάξη. Η ιδέα της διαβολικής αίρεσης ήρθε να υπογραμμίσει την ανάγκη τόσο της ομολογικοποίησης των ευρωπαϊκών μαζών όσο και του ιεραποστολικού προσηλυτισμού των γηγενών Αμερικανών. Η εμφάνιση της δαιμονικής μαγείας αντιπροσωπεύει μια μορφωμένη και λεπτομερή συζήτηση για την εικόνα της μάγισσας. Μιας εικόνας που στερεοτυπικά, πλέον, υποστηρίζεται κατά την πρόμη νεωτερικότητα από πολλαπλούς πρωταγωνιστές –από καλλιτέχνες μέχρι θεολόγους και πολιτικές αρχές. Σχετικά με την κατασκευή αυτής της νέας εικονογραφίας, ο Zika αναφέρει:

Η πρότασή μου είναι, αντλώντας από ένα εύρος μέσων -από διαφορετικές πολιτισμικές πρακτικές και λόγους- 'ότι το καζάνι (cauldron) χρησίμευε κυρίως για την ταυτοποίηση της μάγισσας ως γυναίκας. Συνέδεε τη δαιμονική μαγεία με τους γυναικείους ρόλους που συνδέονται με την με την εστία, την προετοιμασία και τη διανομή του φαγητού, τη γενικότερη φροντίδα της (τοπικής) κοινωνίας. Και δεδομένου ότι η ανταλλαγή τροφίμων συνδεόταν συνήθως με τη σεξουαλική ανταλλαγή στην οπτική κουλτούρα, το καζάνι της μαγείας θα μπορούσε επίσης να συνδεθεί με σκεύη που χρησίμευαν ως σύμβολα της κοχλάζουσας χαοτικής σαρκικότητας και της σεξουαλικής δύναμης των γυναικείων σωμάτων [...] Οι καλλιτέχνες υιοθέτησαν το καζάνι ως βασικό στοιχείο στην οπτική κωδικοποίηση της μαγείας, υποστηρίζω, τόσο για να δημιουργήσουν μια σύνδεση μεταξύ της (διαβολικής) μαγείας και της γυναικείας εργασίας όσο και για να τονίσουν τη σχέση μεταξύ μαγισσών, χειροτεχνίας και της σαρκικής λαγνείας των γυναικείων σωμάτων.²⁹⁶

Η τοποθέτηση του Zika παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον και αξίζει να μελετηθεί από τους σύγχρονους μας με ιδιαίτερη προσοχή. Επίσης, μας γεννάται το ερώτημα αν, μεταξύ άλλων, δημιουργείται μια σύνδεση μεταξύ των γυναικείων συμβολισμών (όπως του καζανιού ή της ιπτάμενης σκούπας και των νυκτερινών πτήσεων ή των γυναικείων σαββατικών συναθροίσεων) στις τυπωμένες αναπαραστάσεις των

²⁹⁶ Zika, Charles, ό.π., σ. 74

μαγισσών και της υποχώρησης της κοινοτικής οικοτεχνίας με την απομάκρυνση από την υπαίθρια ζωή, η οποία προϋπέθετε τη συμμετοχή της γυναίκας. Εξάλλου, η νέα μορφή οικογενειακού βίου βρίσκεται στο κέντρο ενός τεράστιου μετασχηματισμού, που οδηγεί αργότερα στο βιομηχανικό μοντέλο, το οποίο συρρικνώνει δραματικά τη δημόσια σφαίρα της γυναίκας. Υπενθυμίζουμε, πως πρόκειται για τη μετάβαση σε νέες συνθήκες παραγωγής που έχουν ανάγκη το ιδεολογικό εποικοδόμημα της συμβολικής αναπαράστασης των νέων σχέσεων ιεραρχίας, οι οποίες αναδύονται μέσα από τον οικονομικό και κοινωνικό μετασχηματισμό, ο οποίος επιτελείται.

Η Linda C. Hulst. στην έρευνά της. υποστηρίζει τη χρήση των φυλλαδίων ως επικύρωση των δαιμονολογιών στην κοινωνική συνείδηση. Μελετώντας χαρακτηριστικά που μεταφέρονταν στα φυλλάδια επισημαίνει την αντιδιαστολή μεταξύ του άνδρα-καλλιτέχνη και δημιουργού και του θηλυκού κακού.²⁹⁷ Υπερασπιζόμαστε την άποψη της Hulst. Στα σκίτσα του Hans Baldung Grien και τα χαρακτηριστικά του φίλου του Albrecht Dürer οι γυμνές αναπαραστάσεις του επικίνδυνου, ερωτικοποιημένου γυναικείου σώματος απευθύνονταν σε βόρειους ουμανιστές του 16ου αιώνα που ήταν οι κύριοι πελάτες και συλλέκτες αυτών των έργων. Η σεξουαλικοποιημένη αναπαράσταση του γυναικείου σώματος συνυφαινόταν με την βαθιά απειλή του σωματικού και ηθικού κινδύνου. Όπως εύστοχα επισημαίνει η Yvonne Owens, οι αναπαραστάσεις και των δυο δημιουργούν τον συνειρμό της μήτρας ως ένα είδος *κουτιού της Πανδώρας*. Τα μισογυνικά χαρακτηριστικά και οι ανάλογες πραγματείες του 16^{ου} αιώνα τροφοδοτούσαν έναν συνεκτικό, ελιτίστικο λόγο για τις αποπλανήσεις και τις μολύνσεις της μαγείας που ήταν σταθερά ριζωμένες στη φλεγματική, χυδαία και με τοξικό τρόπο σαηγευτική γυναικεία φυσιολογία, που οδηγεί την ανδρική αρετή στον όλεθρο. Η δαιμονική μάγισσα με τις σεξουαλικές περιπτώξεις της με τον διάβολο, μόλις ξεκινούσε την καριέρα της. Θεολόγοι, δικαστές, νομικοί, γιατροί, φιλόσοφοι, πολιτικοί, αξιωματούχοι, έμποροι έβλεπαν αυτές τις αναπαραστάσεις από πρώτο χέρι.²⁹⁸

²⁹⁷ Hulst, Linda C., *The Witch as Muse: Art, Gender, and Power in Early Modern Europe*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2005, σ. 26, 109-114

²⁹⁸ Owens, Yvonne, *Pollution and Desire in Hans Baldung Grien: The Abject, Erotic Spell of the Witch and Dragon* στο *Images of Sex and Desire in Renaissance Art*, ed. Angeliki Pollali, Berthold Hub, Routledge, 2019, chap. 11

Hans Baldung Grien, *Witch and Dragon*, 1515, pen and ink with white highlights on brown, prepared paper, 29.5 x 20.7 cm. Karlsruhe, Staatliche Kunsthalle, Kupferstichkabinett. Inv. Nr.VIII.1061-1

Εξετάζοντας προσεκτικά τα φυλλάδια περί δαιμονικής μαγείας και τα πρακτικά των δικών της εποχής, διαπιστώνουμε τη συνάντηση των αντιλήψεων των λογίων (ενίοτε διατυπώνονταν με εκλαϊκευτικό τρόπο και διαχέονταν προς τις μάζες) με τις λαϊκές δοξασίες, προλήψεις και προκαταλήψεις. Υπενθυμίζουμε ότι οι τελευταίες ήταν διανθισμένες από διάφορες παραδόσεις, συνεπώς, δεν συγκροτούσαν ποτέ ένα συνεκτικό και οργανωμένο σώμα πεποιθήσεων, με αποτέλεσμα να υποστούν λόγιες οργανωτικές και κατευθυντήριες υποδείξεις. Τα φυλλάδια που αναφέρονταν σε υποθέσεις δαιμονικής μαγείας και εκδίδονταν στην πρώιμη νεωτερική Αγγλία αποτελούσαν μέρος της προσπάθειας για την επαναφορά ενός «ορθού» προτεσταντικού δόγματος. Η διάδοση τέτοιων φυλλαδίων –με τη συμβολή της διαρκώς αναπτυσσόμενης τυπογραφίας– προς τους λόγιους ή ημιαναλφάβητους αναγνώστες, όπου και αν βρίσκονταν στην επικράτεια (οι οποίοι υποθέτουμε ότι μετέδιδαν αφηγηματικά τα γραφόμενα στους αναλφάβητους συγκατοίκους και συγχωριανούς) υπήρξε εκτεταμένη. Το πρώτο αγγλικό φυλλάδιο δαιμονικής μαγείας,

που γνωρίζουμε, δημοσιεύθηκε το 1566.²⁹⁹ Τα φυλλάδια μαγείας από το 1590 προσλαμβάνουν έναν πιο λογοτεχνικό χαρακτήρα, ενώ από το 1612 βλέπουμε αυξημένο αριθμό τυπωμένων φυλλαδίων, τα οποία κάνουν εμφανή την παρουσία τους με διαφορετική σημειολογία και απήχηση κατά περιόδους μέχρι τις αρχές του 18^{ου} αιώνα.³⁰⁰ Ο πρίγκιπας του σκότους ήταν δημοφιλής και διείσδυε με την ενδυναμωμένη παρουσία του στο συλλογικό φαντασιακό με τη βοήθεια αναρίθμητων βιβλίων, γραμματειών και φυλλαδίων όχι μόνο στην Αγγλία αλλά επίσης στην προτεσταντική Γερμανία και την καθολική Γαλλία ή την Ισπανία.

Αν εστιάσει κανείς σε αυτό το περίεργο corpus των φυλλαδίων, εντοπίζει τρεις ομάδες κειμένων με διαφορετικό βαθμό επικοινωνιακής αμεσότητας: Τα πρακτικά των δικαστηρίων, τα οποία περιλαμβάνουν στο μεγαλύτερο μέρος τους επίσημα έγγραφα από τις δίκες μαγισσών, τις αφηγήσεις, οι οποίες συνήθως επεξεργάζονται τα δικαστικά έγγραφα σε πιο συνεκτικές και απλές διηγήσεις και τα ενημερωτικά φυλλάδια που μεταφέρουν ειδήσεις για υποθέσεις δαιμονικής μαγείας.³⁰¹

Ένα τυπικό δείγμα ενός τέτοιου φυλλαδίου είναι το *The most strange and admirable discoverie of the three Witches of Warboys arraigned, conuicted and executed at the last Assises at Huntington, for the bewitching of the fiue daughters of Robert Throckmorton Esquire, and diuers other persons, with sundrie Diuelish and grieuous torments: And also for the betwitching to death of the Lady Crumwell, the like hath not bene heard of in this age.* (Η φωτογραφία που ακολουθεί).

²⁹⁹ Phillips, John *The Examination and confession of certaine wytches at Chensforde in the countie of Essex : before the Quenes Maiesties judges, the xxvi daye of July, anno 1566, at the assise holden there as then, and one of them put to death for the same offence, as their examination declareth more at large..* Imprinted at London: By Willyam Powell for Wyllyam Pickeringe dwelling at Sainte Magnus corner and are there for to be soulde, anno 1566. <https://quod.lib.umich.edu/cgi/t/text/text-idx?c=eebo;idno=A09586>

³⁰⁰ Βλ. [A Collection of modern relations of matter of fact concerning witches – Early Modern Pamphlets \(haverford.edu\)](https://www.haverford.edu/~pamphlets/) και <https://dhayton.haverford.edu/pamphlets/tag/witchcraft/>

³⁰¹ Suhr, Carla. *Publishing for the Masses: Early Modern English Witchcraft Pamphlets*, Neuphilologische Mitteilungen, vol. 113, no. 1, 2012, σ. 118–121.

Printed by the Widdowe for Thomas Man and John Winnington are to be solde in Pater noster Row, at the signe of the Talbot, London, 1593

Ως εκ τούτου, η δαιμονική μαγεία που συναντάται στα φυλλάδια και τις πραγματείες είναι ένα εργαλείο που χρησιμοποιείται για τον ορισμό του πολιτισμού. Οι κειμενικές και φιλοσοφικές ενσαρκώσεις της συμβάλλουν στις αλλαγές των πολιτισμικών αναφορών της περιόδου. Επομένως, ελέγχεται αυστηρά από τον πολιτισμό παρά αποτελεί πραγματική απειλή για αυτόν. Η λογοτεχνία της μαγείας καταγράφει τον αγώνα για την κατανόηση και κυρίως τον έλεγχο των μαζικών πνευματικών, κοινωνικών, οικονομικών, θρησκευτικών και πολιτικών μεταβολών στην πρώιμη νεότερη Αγγλία. Τα φυλλάδια εμπεριέχουν κανονιστικά μοντέλα αποδεκτών συμπεριφορών, περιγράφοντας με γλαφυρό τρόπο τις ανίερές πράξεις, συνδιαμορφώνοντας τις διανοητικές εξελίξεις και μηχανισμούς στην κουλτούρα της κοινωνίας. Η αναχρονιστική μελέτη τους ως συλλογές δεισδαιμονιών της εποχής αναστέλλει τη δυνατότητα κατανόησης του τρόπου λειτουργίας και στρατηγικής επίδρασής τους στην εδραίωση των πρώιμων νεωτερικών στερεοτύπων. Οι μάζες αποδέχονταν ευρέως ότι οι δαίμονες δραστηριοποιούνται για τη διαφθορά της ανθρωπότητας μέσω της δωροδοκίας και του εξαναγκασμού. Ο «εκπολιτισμός» είχε ξεκινήσει στην Ευρώπη για να εξαπλωθεί από τη νεωτερικότητα με τα σύμβολα της αποικιοκρατίας.

V.4. Οι σκεπτικιστές, η σκοτεινή μελαγχολία των γυναικών και η άνθηση των δαιμονολογιών

Η ξαφνική και ραγδαία αύξηση των διώξεων από το 1560 και μετά συνοδεύτηκε από νέες δαιμονολογίες καθολικής και προτεσταντικής αφήγησης. Θεωρείται ότι ο Johann Weyer και ο Reginald Scot με τις δαιμονολογίες τους πυροδότησαν τη συζήτηση περί νεοσαδδουκισμού. Ωστόσο, όπως σημειώνει ο Wolfgang Behringer, η ανάπτυξη ενός τόσο καλά οργανωμένου πολυεπίπεδου λόγου, όπως οι δαιμονολογίες αντανακλούσαν την ανάγκη να επαναδιατυπωθούν οι διδαχές και οι νομικές τιμωρητικές προτάσεις του *Malleus Maleficarum* για προτεσταντικούς σκοπούς. Η προσπάθεια ξεκίνησε από το μεταρρυθμιστικό στρατόπεδο. Στην Ελβετία, η εκτέλεση μαγισσών ήταν συνηθισμένο φαινόμενο. Εδώ, ωστόσο, να προσθέσω ότι οι προτεσταντικές δαιμονολογίες απέκτησαν τη δική τους δυναμική και την αλληλεπίδρασή τους με το νομικό σύστημα. Όπως, άλλωστε, εξηγεί ο Behringer, ο διάδοχος του σκληρού μεταρρυθμιστή Ζβίγγλιου Heinrich Bullinger (1504 - 1575) θεώρησε ότι επιβαλλόταν να αποσαφηνιστούν οι συναινέσεις των μεγάλων Μεταρρυθμιστών (Λούθηρος, Καλβίνος, Ζβίγγλιος) για τις βιβλικές καταβολές της δαιμονολογίας –χωρίς ωστόσο να αναφέρεται ανοικτά σε σχολαστικούς και καθολικούς δαιμονολόγους. Εκδίδει το 1572 τη δαιμονολογία του *Wider der schwarze Kunst*. Ο διάδοχος του Καλβίνου, στη Γενεύη, Lambert Daneau (1530-1596) ακολούθησε τη γραμμή Bullinger και εκδίδει το 1572 τη δαιμονολογία του *Les Sorciers*, σύμφωνα με την οποία οι μάγισσες είναι στην πλειονότητά τους γυναίκες, αποστάτριες ενάντια στις αρχές του Θεού και άξιζαν την αυστηρότερη δυνατή δίωξη. Η πραγματεία μεταφράστηκε αμέσως στα λατινικά και τα αγγλικά³⁰² και λίγο αργότερα στα γερμανικά. Η πρώτη λουθηρανή δαιμονολογία γράφτηκε στη Δανία,

³⁰² Daneau, Lambert, *A dialogue of witches, in foretime named lot-tellers, and novv commonly called sorcerers VVherein is declared breiefely and effectually, vvhat soueuer may be required, touching that argument. A treatise very profitable ... and right necessary for iudges to vnderstande, which sit vpon lyfe and death*. Written in Latin by Lambertus Danæus. And now translated into English. Printed by [T. East? for] R. W[atkins], London, 1575. Αναφέρεται στα λόγια του Αυγουστίνου και παραπέμπει το απόσπασμα: Γι' αυτό και προλέγουν ορισμένα πράγματα που πρόκειται να συμβούν, και κάνουν μεγάλα θαύματα, με τα οποία αποπλανούν και παρασύρουν τους ανθρώπους; Με αυτό τον τρόπο ορισμένες ανόητες γυναίκες → που στρέφονται προς τον Σατανά, παρασυρόμενες από φαντασιώσεις και ψευδαισθήσεις του Δαίμονα, πιστεύουν και ομολογούν, πώς στη νυχτερινή ώρα πετούν με τη θεά των παγανιστών Diana ή αλλιώς την Ηρωδιάδα [...] Διότι ο ίδιος ο Σατανάς, ο οποίος μεταμορφώνεται σε Άγγελο [...] όταν έχει καταλάβει το μυαλό κάποιας από αυτές τις ανόητες γυναίκες, και μέσω της απιστίας τους τις έφερε σε υποταγή σε αυτόν, αμέσως μεταμορφώνεται σε ομοιώματα και αναπαραστάσεις διαφόρων προσώπων [...], The fourth Chapter. *After what sort and meanes Sorce/rers doe intoxicate, and poyson thinges.*

<http://name.umd.umich.edu/A19798.0001.001>

όταν ξέσπασε το μεγάλο Κυνήγι Μαγισσών στη δεκαετία του 1570 από τον Nils Hemmingsen, θεολόγο (με καλβινικές πεποιθήσεις) και καθηγητή στο πανεπιστήμιο της Κοπεγχάγης, με τον τίτλο *Admonitio de superstitionibus magicis vitandis*.³⁰³ Η δαιμονολογία του αποτελούσε μια αυστηρή προειδοποίηση για την άσκηση της δαιμονικής μαγείας, τις σαββατικές συνάξεις και τα σύμφωνα με τον Διάβολο. Ο βασιλιάς Ιάκωβος πραγματοποίησε πολλές συζητήσεις μαζί του κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στη Δανία, προκειμένου να τελεστεί ο γάμος του με τη Δανή πριγκίπισσα Άννα. Θεωρείται βέβαιο από τις έρευνες ότι τα σκληρά κυνήγια μαγισσών στη Σκωτία από τον Ιάκωβο είχαν την υπογραφή των διδασχών του Hemmingsen.

Θα επανέλθουμε για λίγο στον Bullinger λόγω της σχέσης του με τις βασιλικές οικογένειες της Αγγλίας. Είχε στενές σχέσεις με τον βασιλιά Ερρίκο Η΄, τον Εδουάρδο ΣΤ΄ και την Ελισάβετ Α΄. Επίσης, αυτός προσέφερε καταφύγιο σε πλήθος προτεσταντών όταν διώκονταν από την καθολική Μαίρη Α΄ της Αγγλίας στο διάστημα 1553-1558. Με τα πολυάριθμα έργα του να μεταφράζονται στην αγγλική γλώσσα ήταν ένας από τους πιο σημαντικούς κατηχητές των μεταρρυθμιστικών αρχών περί πολέμου μεταξύ του Χριστού και του Διαβόλου τόσο για το παλάτι όσο και για τους Άγγλους λόγιους. Στα έργα του, αναλύει πολιτικά, φυσικά, κοινωνικά ζητήματα. Παράλληλα, ασχολήθηκε σε αρκετά συγγράμματά του με τις επιστολές του Παύλου. Ο Bullinger στη δαιμονολογία του δηλώνει ότι όλες οι μάγισσες τηρούσαν συμφωνίες με τον διάβολο, αποποιούνταν τον Θεό και μετατρέπονταν σε σκλάβες του Διαβόλου. Αυτός πλησιάζει τις γυναίκες και πραγματοποιεί το σύμφωνο με γάμο, γεύμα και χορό, διαπράττοντας βδελυρές πράξεις μαζί τους. Ο δαιμονολόγος παραμένει πιστός στη θηλυκή μάγισσα λόγω της λουθηρανής και ζβιγγλιανής μετάφρασης της Εξόδου. Και εδώ, οι άνδρες δαιμονικοί μάγοι μοιάζουν πολύ στις θηλυκές μάγισσες. Υπάρχουν αλλά η τάση συμμαχίας με τον διάβολο, σύμφωνα με τις γραφές, χαρακτηρίζει το γυναικείο φύλο. Ο ίδιος μίλησε για τους διαφορετικούς τύπους πνευμάτων που εμφανίζονται (*paredros, familiares spiritus* και *Pythonem*) στο πλαίσιο της πραγματικής ύπαρξης των σκοτεινών δυνάμεων στον κόσμο. Η επαφή με οικεία πνεύματα έπρεπε να τιμωρείται με την αυστηρότερη ποινή.

³⁰³ Behringer, Wolfgang., *Demonology, 1500–1660*, ό.π.

Ας σημειώσουμε, ότι όλοι οι πρώιμοι σύγχρονοι δαιμονολόγοι και θεολόγοι, ανεξαρτήτως δόγματος, αναφέρονται σε αυτή την πρόταση της Παλαιάς Διαθήκης ως νομιμοποίησης της δίωξης των μαγισσών. Η μετάφραση ως προς το φύλο βέβαια διαδραματίζει σημαντικό ρόλο. Αλλά το λουθηρανό Εδάφιο της Εξόδου 22:18, που διατάζει την εξολόθρευση της γυναίκας μάγισσας ως απαράβατης εντολής του Θεού δεν είναι μια απλή αναφορά. Αντιθέτως, πρόκειται για μια δήλωση υψίστης σημασίας για τις πρακτικές του Κυνηγιού Μαγισσών.

Ο Bullinger είχε στενές επαφές με τον γιατρό Jacob Ruef, ο οποίος με τις πραγματείες του εφοδίαζε τον πρώτο με νατουραλιστικές εξηγήσεις περί της πραγματικής ύπαρξης του Διαβόλου στον φυσικό κόσμο. Πέρα από τα ιατρικά συγγράμματά του, τα οποία ασχολούνταν κυρίως με τις φυσικές διαδικασίες της σύλληψης, της εγκυμοσύνης και του τοκετού, σε έξι τόμους με τον τίτλο *Trostbuch*, στο πέμπτο βιβλίο, πραγματεύεται το θέμα των τερατογεννήσεων σε συνδυασμό με τον κηρυγμένο πόλεμο μεταξύ Θεού και Διαβόλου με θέατρο των πολεμικών επιχειρήσεων τη φύση και την ανθρωπότητα. Όπως δηλώνει:

Κανείς δεν πρέπει να αμφιβάλλει ότι ο διάβολος μπορεί να πάρει ανθρώπινη μορφή και εμφάνιση και να κινείται και να μιλάει με τους ανθρώπους. Είναι επίσης δυνατόν ο διάβολος να πάρει την ομοιότητα αγγέλου (όπως λέει ο Παύλος), καθώς και την εμφάνιση ανθρώπου, και αυτό έχει συμβεί συχνά. Το αν, ωστόσο, ο διάβολος είναι σε θέση να κοιμάται με ανθρώπους και να έχει σεξουαλική επαφή με σκοπό την εμφύτευση παιδιών πρέπει να αποφασιστεί.

Σε άλλο σημείο, εντούτοις, αναφέρεται στο παράδειγμα μιας πόρνης, η οποία, αφού παρασύρθηκε σε συνουσία με έναν δαίμονα, βασανίστηκε από φρικτούς πόνους από τη γάγγραινα, που έκαψε τα απόκρυφα μέρη της, με αποτέλεσμα να βρεθεί νεκρή την επόμενη ημέρα.³⁰⁴

Αποτελεί, συνεπώς, σχεδόν κοινή παραδοχή ότι οι δαιμονολογίες ανθίζουν από το 1570 και μετά τις εκδόσεις δυο σκεπτικιστικών πραγματειών για το Κυνήγι Μαγισσών. Το 1563, ο Ολλανδός γιατρός, μαθητής του Heinrich Cornelius Agrippa και αργότερα καθηγητής στο πανεπιστήμιο της Χαιδελβέργης Johann Weyer εκδίδει

³⁰⁴ Βλ. Gordon, Bruce, *God killed Saul: Heinrich Bullinger and Jacob Ruef on the Power of the Devil in Edwards* στο *Werewolves, witches, and wandering spirits : traditional belief and folklore in early modern Europe*, ed. by Kathryn A. Edwards, Sixteenth century essays & studies, v. 62, Truman State University Press, 2002

το έργο του *De Praestigiis Daemonum et Incantationibus ac Venificiis*.³⁰⁵ Στο πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης κατά τις δεκαετίες του 1570 και του 1580 οι καθηγητές συζητούσαν με μεγάλη ένταση μεταξύ τους το θέμα της δαιμονικής μαγείας και την θανατική ποινή. Σύμφωνα με τον Weyer, οι ιδέες για τη συμφωνία του Διαβόλου και το Σάββατο των μαγισσών στις εξαναγκαστικές ομολογίες των βασανισμένων μαγισσών δεν έχουν σε καμία περίπτωση πραγματική βάση. Πρόκειται για ψευδαισθήσεις που δημιούργησε ο ίδιος ο Διάβολος, εκμεταλλευόμενος την ψυχική διαταραχή ή τη μελαγχολία των κατηγορουμένων. Συνεπώς, κατά τη γνώμη του Weyer, όσοι κατηγορούνται για μαγεία είναι αθώοι και δεν πρέπει να τιμωρούνται. Πολλές από τις κατηγορούμενες ήταν δαιμονισμένες. Ένα ακόμα ζήτημα που συζητούσαν στα πανεπιστήμια ήταν οι πτήσεις των μαγισσών και η φυσική σωματικότητα του διαβόλου. Ο Weyer ήταν από εκείνους που υποστήριζαν ότι οι δαίμονες και ο αφέντης τους δεν μπορούσαν να αποκτήσουν υλικό σώμα. Αυτό ίσως δικαιολογεί την τάση του να ασχολείται περισσότερο με τον δαιμονισμό και πολύ λιγότερο με τη μαγεία.

Οι υπερασπιστές της γραμμικής αντίληψης και υπερασπιστές της *Μεγάλης Αφήγησης* της επιστήμης έχουν αναγάγει τον Weyer σε προάγγελο διαγνώσεων με όρους της σύγχρονης ψυχοπαθολογίας. Ωστόσο, μάλλον δεν λαμβάνουν υπόψη τους ότι ο σκεπτικιστής για τις μάγισσες ήταν πιστός λουθηρανός και πίστευε βαθιά στην δαιμονική κατοχή, αφού ο διάβολος και οι στρατιές του αναζητούσαν την υλικότητά τους μέσω του ανθρώπινου σώματος. Συγκεκριμένα, ο Weyer ξεκινά την πραγματεία του με την απόφαση ότι ο διάβολος εκμεταλλεύεται την αστάθεια, την επιπολαιότητα, την κακία, την ανυπομονησία, τη μελαγχολία και τα ανεξέλεγκτα συναισθήματα των γυναικών γενικά, καθώς και την αδυναμία, την ηλιθιότητα και τη διανοητική αστάθεια των ηλικιωμένων γυναικών ειδικότερα. Γι' αυτό, άλλωστε, πλησίασε την Εύα και όχι τον Αδάμ. Η νατουραλιστική προσέγγισή του θέτει ως εμπειρογνώμονες των ειδεχθών εγκλημάτων της μάγισσας (χρησιμοποιεί σε όλο το κείμενο τη θηλυκή αντωνυμία) τους γιατρούς και τους εκπροσώπους της Εκκλησίας:

³⁰⁵ Weyer, Johann, *De Praestigiis Daemonum et Incantationibus ac Venificiis, Per Ioannem Oporinum, Basileae*, 1563. Το λατινικό κείμενο στο <https://archive.org/details/depraestigiisdae00weye/page/4/mode/2up> Επίσης, βλ. Baxter, Christopher, *Johann Weyer's De Praestigiis Daemonum: Unsystematic psychopathology*. στο *The Damned Art. Essays in the Literature of Witchcraft*. Ed. by Sydney Anglo, Routledge, London, 1977, σ. 53–75

Ο πιστός λειτουργός του Ιησού Χριστού θα αναζητήσει το πρόβατο που χάθηκε ακολουθώντας τον Σατανά και θα το οδηγήσει πίσω στη σtάνη του Χριστού. Αν έχει περιπλανηθεί λόγω λανθασμένων πεποιθήσεων, μια προσεκτική δοκιμή –με την εξέταση του άρθρου της Πίστης– θα αποκαλύψει εύκολα το γεγονός. Θα φανεί ξεκάθαρα αν αγωνίζεται πεισματικά ενάντια στην υγιέστερη διδασκαλία (και έτσι αξίζει το στίγμα της αίρεσης) ή αν αλλάζει γνώμη και ζυπνάει από τον λήθαργο της πλάνης και της διανοητικής εξασθένησης, λαχταρώντας με όλη της την καρδιά να γίνει και πάλι αποδεκτή ως μέλος της Εκκλησίας και παρακαλώντας να γίνουν προσευχές για λογαριασμό της.³⁰⁶

Όπως σημειώνει ο Clark, για τους μεταγενέστερους σκεπτικιστές – άνδρες, όπως ο Johann Georg Godelmann και ο Tobias Tandler– επέδειξαν τον ίδιο βαθμό μισογυνισμού και ανέφεραν την ίδια επιχειρηματολογία. Η διαβολική μαγεία δεν είναι πραγματική, απλώς, ο διάβολος μπορούσε να παραπλανήσει το ολισθηρό, κακόβουλο, μελαγχολικό γυναικείο φύλο.³⁰⁷ Μεταξύ των αντιπάλων των απόψεων του Weyer στο πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης συγκαταλέγεται ο Thomas Erastus, ο οποίος με το έργο του *Disputatio de Lamiis seu Strigibus*, το οποίο εκδίδει το 1572, αρνείται την ψυχική ασθένεια των μαγισσών, πιστεύει στη διαβολική λατρεία και στη συνουσία με τον διάβολο, στις βλάβες που οι γυναίκες μάγισσες προκαλούν στους συνανθρώπους τους. Ακόμα και αν δεν καταφέρνουν να επιφέρουν καταστροφές, η πρόθεσή τους είναι αρκετή για να παραδοθούν στην πυρά.³⁰⁸

Η απάντηση ήρθε με σφοδρότητα από πλειάδα στοχαστών, ωστόσο αυτή που ξεχωρίζει είναι η δαιμονολογία του διάσημου πολυμαθή Jean Bodin, σύμφωνα με τον οποίο, ο Weyer εργαζόταν για τον διάβολο. Το διαβόητο έργο του *De La Démonomanie des sorciers*, το 1580, φέρνει τη νέα επίσημη μορφή της διδακτέας δαιμονολογίας και γνωρίζει άμεση και μεγάλη διάδοση με λατινικές, γαλλικές και γερμανικές εκδόσεις, οι οποίες απευθύνονταν στους βασιλείς, τους δικαστές, τους φιλοσόφους και τους θεολόγους. Σύμφωνα με τον Bodin, *Μάγος είναι αυτός που εν*

³⁰⁶ Wier [Weyer], Johann, *Witches, Devils and Doctors in the Renaissance: Weyer's De praestigiis daemonum*, ed. and trans. George Mora et al., Medieval and Renaissance Studies and Texts, Binghamton, New York, 1991, σ. 498–99

³⁰⁷ Clark, Stuart, *Thinking with demons*, ό.π., Chap. *Witchcraft and Women*, σ. 118

³⁰⁸ Montesano, Marina, *Witchcraft, Demonology and Magic*, MDPI, Basel, Beijing, Barcelona, 2020, σ. 56

γνώσει του προσπαθεί να επιτύχει κάτι με διαβολικά μέσα.³⁰⁹ Ας μην μας παρασύρει ο τίτλος με τον αρσενικό μάγο. Παρότι, ο Bodin προσπαθεί να διαθέσει στη δαιμονική μαγεία έναν οικουμενικό χαρακτήρα, στο κείμενό του γράφει εξαιρετικά συχνά το θηλυκό “*la sorcière*”. Επίσης, προς το τέλος της δαιμονολογίας του δηλώνει με σαφήνεια ότι υπήρχαν πενήντα φορές περισσότερες γυναίκες μάγισσες από ό,τι άνδρες.³¹⁰ Η δαιμονολογία του υποστηρίζει μια από τις πιο σκληρές γραμμές για τη δίωξη των μαγισσών. Η προσπάθειά του ήταν αμιγώς νατουραλιστική ως προς την κατανόηση του σκοτεινού δαιμονικού κόσμου, των φυσικών παρεμβάσεων του διαβολικού βασιλείου και την εύρεση των γήινων εκπροσώπων του.

Εν ολίγοις, η δίκη των μαγισσών έπρεπε να οδηγή στην κατανόηση του μυστικού τους κόσμου. Η θέληση της μάγισσας να γνωρίζει τους νόμους του διαβολικού βασιλείου, όπως αυτοί μπορούσαν να εκφραστούν στη γήινη σφαίρα αποτέλεσε θεμελιώδη λίθο στη θεωρία του Bodin. Ταυτόχρονα, ήταν πολιτική επειδή το διακριτά πιο επικίνδυνο και κρυφό έγκλημα (*crimen exceptum*) της διαβολικής μαγείας συνιστούσε έγκλημα εσχάτης προδοσίας κατά του θεού και του βασιλιά, θέτοντας σε κίνδυνο τον πολιτικό, θρησκευτικό και κοινωνικό ιστό, τιμωρητέα χρηστική, αφού συνέθετε έναν αναλυτικό οδηγό για τη δίωξη των μαγισσών, από τη σύλληψη και την ανάκριση μέχρι την εκτέλεση και πολεμική γιατί πρότεινε στους μορφωμένους την επιχειρηματολογία κατά της θεώρησης του Weyer. Προσκολλημένος στους μηχανισμούς της δίκης, προτείνει στους δικαστές ακόμα και τεχνάσματα εξαπάτησης ή κριτήρια βασανιστηρίων που πρέπει να εφαρμοστούν, προκειμένου η ίδια η μάγισσα να ομολογήσει την αλήθεια.³¹¹ Ξόρκια, δηλητήρια, σαββατικές συνάξεις, νυχτερινές πτήσεις, σεξουαλικά όργια με τον διάβολο κ.ά. περιγράφονται με ακρίβεια, συμβάλλοντας στην καλλιέργεια του πρώιμου νεωτερικού στερεότυπου της μάγισσας.

Στον χαρακτήρα και τις πράξεις της μάγισσας διασταυρώθηκαν η θρησκεία, η τελετουργία, η μαγεία, οι λειτουργίες της φύσης, ο νόμος και οι κοινωνικές εντάσεις, δημιουργώντας μια κοινή πίστη στον κατασκευασμένο εχθρό της χριστιανικής

³⁰⁹ Bodin, Jean, *De La Démonomanie des sorciers*, ed. Vignia Krause et al., Droz, Geneva, 2016, σ. 89. Αγγλική μτφρ. *On the Demon-Mania of Witches*, ed. Jonathan Pearl, μτφρ. Randy Scott, Centre for Reformation and Renaissance Studies, Toronto, 2001, σ. 45

³¹⁰ Bodin, Jean, *Démonomanie*, ό.π., σ.448

³¹¹ Krause, Virginia, *The will to know and the unknowable*, Jean Bodin’s *De La Démonomanie* στο *The Science of Demons Early Modern Authors Facing Witchcraft and the Devil*, Ed. by Jan Machielsen, Routledge, London, New York, 2020, σ. 119-232.

κοινωνίας. Συνέθετε την υλική ενσάρκωση της δαιμονικής συμφωνίας. Ο Ιάκωβος στη δαιμονολογία του αναφέρεται στον Άγγλο σκεπτικιστή Reginald Scot. Πολλές μελέτες αναφέρουν ότι ο Ιάκωβος έγραψε τη δαιμονολογία του για να επιτεθεί στον Scot. Εκτιμώ πως οι σκεπτικιστές επιβαλλόταν να υποβληθούν υπό έλεγχο, καθώς με τις απόψεις τους –έστω και αθέλητα– υποβάθμιζαν τη δύναμη του μονάρχη, ο οποίος θα έσωζε το πρώιμο έθνος και την κοινωνία από τον μεγαλύτερο εχθρό της χριστιανοσύνης. Η καταπολέμηση της δαιμονικής μαγείας και ο συλλογικός φόβος, που προκαλούσε, αποτελούσαν ένα από τα πιο κεφαλαιώδη ζητήματα της ελέω θεού μοναρχίας, προκειμένου, συν τοις άλλοις, να προωθηθεί το μεταρρυθμιστικό, εν προκειμένω, το καλβινικής προέλευσης υπόδειγμα και οι κοινωνικοί και οικονομικοί μετασχηματισμοί που το ακολουθούσαν. Στον Πρόλογο προς τον αναγνώστη, ο βασιλιάς Ιάκωβος αναφέρεται στους άθεους Σαδδουκαίους, τον Scot αλλά και τον Weyer:

Με τον τρόπο αυτό, όσο μπορώ, να λύσω τις αμφιβολίες πολλών- τόσο ότι τέτοιες επιθέσεις του Σατανά είναι σίγουρα εγκληματικές, όσο και ότι τα όργανά τους αξίζει να τιμωρηθούν αυστηρότατα: ενάντια στις καταδικαστέες απόψεις δύο κύριων στην εποχή μας, εκ των οποίων ο ένας που ονομάζεται SCOT, ένας Άγγλος, που δεν ντρέπεται να αρνηθεί σε δημόσια έντυπα ότι μπορεί να υπάρχει τέτοιο πράγμα όπως η μαγεία: και έτσι διατηρεί το παλιό λάθος των Σαδδουκαίων, αρνούμενος τα πνεύματα. Ο άλλος που ονομάζεται VVIERS, ένας Γερμανός γιατρός εκθέτει μια δημόσια απολογία για όλους αυτούς τους πονηρούς τεχνουργούς, με την οποία, προβαίνοντας στην απάτη τους, ομολογεί απλά ότι ο ίδιος ήταν μέλος αυτού του επαγγέλματος.³¹²

Ας διευκρινίσουμε τι έγραψε ο Άγγλος μηχανικός και μέλος του Κοινοβουλίου Reginald Scot. Το 1584, δημοσίευσε το σκεπτικιστικό έργο του *The Discoverie of Witchcraft*, μετά τις αλληπάλληλες εκδόσεις και μεταφράσεις του *Démonomanie* του Bodin. Στην πολυσέλιδη πραγματεία του κάνει πενήντα αναφορές στον Bodin. Δεκάδες φορές αναφέρεται και στο *Malleus Maleficarum*, ενημερώνοντας με αυτόν τον τρόπο για το περιεχόμενο των δυο δαιμονολογιών το αγγλικό αναγνωστικό κοινό. Η εξέλιξη των αγγλικών δικών και το σκεπτικό των κατηγορητηρίων απασχολούσαν πολύ, όπως δηλώνεται επανειλημμένως στο κείμενο, τον Scot. Υπήρχε ήδη η

³¹² James I, King of England, *Daemonologie*, ό.π., Preface to the Reader.

ελισαβετιανή νομοθεσία με τις επιπτώσεις της και σαφώς μάθαινε τα νέα από τα σκωτσέζικα κυνήγια. Στις πρώτες σελίδες του παραθέτει δυο καταλόγους με ξένους και Άγγλους που έχουν γράψει για την ύπαρξη της δαιμονικής μαγείας. Το βιβλίο του Scot θεωρήθηκε επανεκδόθηκε δυο φορές μόνο και μάλιστα μετά τον εμφύλιο στην Αγγλία, οπότε και δέχθηκε εκ νέου μεγάλη κριτική. Ο Scot ήταν καλβινιστής κατηγορητής, όπως δήλωνε συχνά και υποστήριζε ότι τα θαύματα είχαν παρέλθει από την εποχή των Αποστόλων. Συνεπώς, ο διάβολος δεν μπορεί να πραγματοποιήσει θαύματα. Απομακρυνόμενος, όμως, από την καλβινική θεώρηση, υποστηρίζει ότι οι δαίμονες δεν δύνανται να αλληλεπιδράσουν με τη φυσική σφαίρα παρά μόνο με τη νοητική. Συμμετέχει με αυτόν τον τρόπο στη συζήτηση της πρώιμης νεωτερικότητας περί οριοθέτησης της φυσικής και της πνευματικής πραγματικότητας. Παρά τη δημόσια ομολογία του στο καλβινικό υπόδειγμα, αρκετοί μελετητές του υποστηρίζουν ότι είχε ασπαστεί τις ιδέες μιας μυστικής και διωκόμενης θρησκευτικής σχέτας Αναβαπτιστών με την ονομασία Οικογένεια της Αγάπης (*Familia Caritatis*, *Familists*). Η συγκεκριμένη θρησκευτική ομάδα εμφανίστηκε στα μέσα του 16^{ου} αιώνα.³¹³

Ο Scot διάβαζε τις ομολογίες των κατηγορουμένων γυναικών που καταδικάζονταν σε θάνατο. Σκοπός του ήταν να απομυθοποιήσει όλες τις υπερφυσικές αιτιάσεις των ομολογιών. Η σεξουαλική επαφή ήταν εφικτή μόνο μεταξύ όντων που ήταν κατ' ουσίαν σωματικά. Τα πνεύματα ήταν από τη φύση τους άυλα και επομένως ανίκανα για τις επιθυμίες της σάρκας. Οι μάγισσες, αφού όλες οι δυνάμεις αποτελούσαν αποκλειστικό προνόμιο μόνο του Θεού και όχι του Διαβόλου, είχαν εξαπατηθεί λόγω άγνοιας από τους ειδωλολάτρες καθολικούς, με αποτέλεσμα να πειστούν ότι μπορούν να προκαλέσουν βλάβες με μαγικό τρόπο με τη συνδρομή των δαιμόνων. Σε αυτή την περίπτωση, ήταν αθώες και αποδέχθηκαν την αλήθεια των κατηγοριών εναντίον τους, οδηγούμενες στον θάνατο.

Στο κεφάλαιο IX, της πραγματείας του, ο Scot θέτει την κατηγορούμενη ως μάγισσα εντός των φυσικών ορίων, κάνοντας λόγο για τις επιπτώσεις της μελαγχολίας (των μελαγχολικών χυμών, όπως αναφέρει σε άλλο σημείο) στις ηλικιωμένες γυναίκες:

³¹³ David Wootton, *Reginald Scot/ Abraham Fleming/ The Family of Love* στο Stuart Clark (ed.), *Languages of Witchcraft: Narrative, Ideology and Meaning in Early Modern Culture*, Red Globe Press, New York, 2001, σ. 119–138.

Αν κάποιος παρατηρήσει με σύνεση τα λόγια, τις πράξεις, τις σκέψεις και τις χειρονομίες τους, θα διαπιστώσει ότι η μελαγχολία που [...] καταλαμβάνει το μυαλό τους έχει στερήσει ή μάλλον έχει διαστρέψει την κρίση τους και όλες τις αισθήσεις τους: Δεν εννοώ τις μάγισσες, αλλά τις φτωχές μελαγχολικές γυναίκες, οι οποίες εξαπατώνται οι ίδιες. Διότι θα καταλάβετε ότι η δύναμη που έχει η μελαγχολία και τα αποτελέσματα που επιφέρει στο σώμα ενός άνδρα πόσο μάλλον μιας γυναίκας είναι σχεδόν απίστευτα. Διότι, όπως μερικά από αυτά τα μελαγχολικά άτομα φαντάζονται ότι είναι μάγισσες και με τη μαγεία μπορούν να κάνουν θαύματα [...] έτσι και άλλοι που ταλαιπωρούνται από αυτή την ασθένεια φαντάζονται πολλά παράξενα, απίστευτα και αδύνατα πράγματα.³¹⁴

Ο Scot καταλήγει με την εκδήλωση της θλίψης του για τον θάνατο τόσων ανθρώπων, στους οποίους, μέσω της μελαγχολίας τους, ο διάβολος ενστάλαξε τις φαντασιώσεις που ομολογούσαν. Αλλά ας μην ξεγελιόμαστε από τα γραφόμενα του Scott. Η μελαγχολία εκείνη την περίοδο ήταν συχνά και με ελάχιστες διατυπωμένες αντιρρήσεις, μια σκοτεινή και πολλές φορές δαιμονοποιημένη ασθένεια, η οποία συνδεόταν σχεδόν άμεσα με τους μιαρούς χυμούς των γυναικών.

Στο πλαίσιο της πολεμικής εναντίον του Scot, ο Άγγλος καλβινιστής θεολόγος και απόφοιτος του Cambridge Henry Holland περιγράφει με τον δικό του τρόπο στοιχεία που συναντούμε στον Daneau και τον Hemmingsen. Η λατρεία του Σατανά και η σχέση των μαγισσών πηγάζει χωρίς δυσκολία από την καλβινική εκπαίδευσή του, ως προς την διεφθαρμένη ανθρώπινη φύση μετά την Πτώση. Επιτίθεται στους αμφισβητίες της δαιμονικής μαγείας, ακολουθώντας το παράδειγμα του διαλόγου και των ερωταπαντήσεων, όπως και άλλοι δαιμονολόγοι. Οι συζητητές ήταν ο Theophilus και ο σκεπτικιστής Mysodaemon. Ο δεύτερος αντιπροσωπεύει τον Reginald Scot.

³¹⁴Scot, Reginald, *The discovery of witchcraft proving that the compacts and contracts of witches with devils and all infernal spirits or familiars are but erroneous novelties and imaginary conceptions : also discovering, how far their power extendeth in killing, tormenting, consuming, or curing the bodies of men, women, children, or animals by charms, philtres, periapts, pentacles, curses, and conjurations : wherein likewise the unchristian practices and inhumane dealings of searchers and witch-tryers upon aged, melancholly, and superstitious people, in extorting confessions by terrors and tortures, and in devising false marks and symptoms, are notably detected ... : in sixteen books / by Reginald Scot ... ; whereunto is added an excellent Discourse of the nature and substance of devils and spirits, in two books : the first by the aforesaid author, the second now added in this third edition ... conducing to the compleating of the whole work, with nine chapters at the beginning of the fifteenth [sic] book of The discovery. Printed for Andrew Clark, London, 1665, Book III, Chap. XI, σ. 29*
<http://name.umd.umich.edu/A62397.0001.001>

Ο Holland τάσσεται υπέρ των τιμωριών που επιβάλλουν οι χριστιανοί δικαστές στο ειδεχθές έγκλημα της δαιμονικής μαγείας. Τα επιχειρήματά του αντλούνται από τις βιβλικές υποδείξεις και τα διανθισμένα με σαββατικές συνάξεις και σύμφωνα με τον Διάβολο στερεοτυπικά χαρακτηριστικά της διδακτέας δαιμονολογίας της εποχής. Ο Σατανάς δεν μπορεί να επιτεθεί σε μια οικογένεια που είναι οργανωμένη σύμφωνα με τις εντολές του Θεού. Στη δαιμονολογική πραγματεία του Holland εκφράζεται όλος ο τρόμος που διακατέχει τον προτεστάντη πιστό, μήπως πέσει θύμα των διαβολικών πειρασμών, όπως αναλυτικά έχουμε περιγράψει παραπάνω. Η αντίστασή του έγκειται στην ακλόνητη πίστη του. Οι παράξενες και σοδομικές ορμές προέρχονται από τη μυστική εργασία του Σατανά. Η προσευχή και η πίστη αποτελούν τη μοναδική μορφή αγώνα εναντίον τους. Μολονότι, ο Διάβολος παραπλανά τις αισθήσεις του ανθρώπου, είναι βέβαιο, για τον δαιμονολόγο, ότι οι σατανικές μάγισσες είναι υπαρκτές και προκαλούν θαυμαστά πράγματα με τους οικείους δαίμονες και τα ακάθαρτα πνεύματα. Όπως όλοι οι συγγραφείς των διδακτέων δαιμονολογιών, ο Holland είναι πολύ καλά διαβασμένος. Αναφέρεται στις μάγισσες της Θεσσαλίας, στις σοφές γυναίκες, στην περσική μαγεία, τις Λάμιες, τις Νεράιδες, τις *Striges*. Οι διαβολικές μάγισσες υπήρχαν από πάντα. Αν και αναγνωρίζει παρόμοιες αδυναμίες σε κάποιους άνδρες, όπως οι νεκρομάντες, παραθέτει την εβραϊκή προφητεία, όπως λέει, που δηλώνει: περισσότερες γυναίκες, περισσότερες μάγισσες (*Hebweu prouerbe, Quo plus mulierum co plus magorumest*). Το ίδιο είπαν, επισημαίνει, ο Καλβίνος, ο Borrahus, ο Gelladius και άλλοι.³¹⁵

Οι νυχτερινές πτήσεις γίνονται με τη βοήθεια του διαβόλου μέσω της χρήσης της μαγεμένης σκούπας, μιας αλοιφής ή ενός αλόγου ή κατσικιού ή σκύλου ή γουρουνιού. Σημειωτέον, η δαιμονολογία είναι αφιερωμένη στο υψηλότερο μέλος του Privy Council της Ελισάβετ (στενού φίλου του Francis Bacon) Λόρδο Robert Devereux, 2^ο Κόμη του Essex.

³¹⁵ Holland, Henry, A treatise against witchcraft: or A dialogue, wherein the greatest doubts concerning that sinne, are briefly answered a Sathanicall operation in the witchcraft of all times is truly prooued: the moste precious preseruatiues against such euils are shewed: very needful to be knowen of all men, but chiefly of the masters and fathers of families, that they may learn the best meanes to purge their houses of all vnclean spirits, and wisely to auoide the dreadfull impieties and greate daungers which come by such abhominations. Hereunto is also added a short discourse, containing the most certen meanes ordained of God, to discouer, expell, and to confound all the Sathanicall inuentions of witchcraft and sorcerie, Printed by Iohn Legatt, printer to the Vniuersitie of Cambridge, 1590, Chap. I. <http://name.umd.umich.edu/A03468.0001.001>

V.5. Η δαιμονολογική νομιμοποίηση των δικών στην Αγγλία – Το στοιχείο της απόδειξης και του γεγονότος

Από όσα έχουμε αναφέρει μέχρι τώρα, όλες οι δαιμονολογίες αναφέρονται εκτενώς στην ανακάλυψη και την τιμωρία των μαγισσών. Η μέριμνα των δαιμονολόγων ήταν πρωτίστως να παροτρύνουν ή να δικαιολογήσουν το Κυνήγι Μαγισσών από το γραφειοκρατικό σύστημα της συγκεντρωτικής Μοναρχίας και το ίδιο το στέμμα. Συντριπτικό τμήμα της δαιμονολογικής γραμματείας απευθύνεται σε ανώτατους δικαστές, παρέχοντας θεωρητικές και πρακτικές προτάσεις, στις οποίες στηρίζεται το Κυνήγι Μαγισσών. Πολιτική της αντι-φεουδαλικής μοναρχίας, θρησκεία, νομοθεσία, φιλοσοφικά ζητήματα για την παραγωγή και τη βεβαιότητα της γνώσης ή για τις οριοθετήσεις του άυλου και του υλικού, διασυνδέονται μεταξύ τους, στα δαιμονολογικά κείμενα, διαμορφώνοντας ένα συμπαγές σώμα πεποιθήσεων για τις δαιμονικές παρεμβάσεις, που διασαλεύουν τη θεϊκή δημιουργία και τάξη μετά την Πτώση του Αδάμ. Για να κατανοήσουμε πώς σκέφτονταν οι πρώιμοι σύγχρονοι Άγγλοι σχετικά με την απόδειξη της δαιμονικής μαγείας είναι σημαντικό να γνωρίσουμε τις λεπτομέρειες από τη στιγμή της σύλληψης μέχρι την έκβαση της ποινικής διαδικασίας.

Σε γενικές γραμμές, από τη δαιμονολογία του Gifford και μετά οι αγγλικές δαιμονολογίες εκσυγχρονίζονται και αποκτούν τη δική τους δυναμική. Ο Gifford, στη δαιμονολογία του, ορίζει την απόδειξη (proofe) στον όρκο δυο ή τριών αξιόπιστων μαρτύρων, όταν η μάγισσα δεν θέλει να ομολογήσει. Αν δεν υπάρχουν μαρτυρίες ή ομολογίες τότε τα κατηγορούμενα άτομα πρέπει να αθωώνονται. Επίσης, μιλά για γεγονότα (facts) όταν αναφέρεται στην αποκάλυψη μυστικών πραγμάτων από τον Διάβολο στις μάγισσες, καθώς *διαφορετικά δεν θα έτρεχαν τόσο πολλές πίσω του* ούτε θα επιτύγχαναν υπερφυσικά γεγονότα. Αυτό αποδεικνύει το γεγονός ότι ο διάβολος χρησιμοποιεί τις μάγισσες και όχι ότι οι μάγισσες εκμεταλλεύονται εκείνον.³¹⁶ Το στοιχείο της απόδειξης καθορίζεται από την αγγλική νομοθεσία, με ρασιοναλιστικό τρόπο, ώστε το σύνολο της διανόησης –από τους στοχαστές, των οποίων οι ρόλοι και οι ιδιότητες αλληλοεμπλέκονται– καλείται να πάρει θέση στο πως εντοπίζονται οι μάγισσες, τι γνωρίζουν σχετικά με τις κρυφές ιδιότητες της φύσης με εργαλείο τις

³¹⁶ Gifford, George, *A dialogue concerning witches and witchcrafts...*, ό.π.. 1620, μη αριθμημένες σελίδες.

γνώσεις του Διαβόλου, τις οποίες ο ίδιος ως Άγγελος είχε αποκτήσει πριν εκπέσει, πως συμβαίνουν τα υπερφυσικά πράγματα.

Η Πράξη του Ιακώβου (1604) δήλωνε ρητά τη δυνατότητα της μάγισσας με τις οδηγίες του Διαβόλου να προκαλεί φυσικά φαινόμενα με υπερφυσικό τρόπο. Παράλληλα, η δαιμονική μαγεία δεν είναι μια απλή συναλλαγή. Πρόκειται για το μεγαλύτερο βδέλυγμα που μπορεί να διαπράξει ο άνθρωπος εναντίον του στέμματος, της χριστιανικής κοινωνίας, της φυσικής τάξης των πραγμάτων. Η τελευταία πρέπει να αποκατασταθεί. Επαναλαμβάνουμε ότι η πίστη στις δράσεις των μαγισσών ως φυσικών φαινομένων δεν ήταν ένας παραλογισμός αλλά το θεωρητικό παράδειγμα της εποχής. Ο δικαστικός μηχανισμός σχετικά με τη μαγεία ήταν στενά συνδεδεμένος με το σατανικό πρωτόκολλο της μαγείας. Η ύπαρξη μαγισσών δεν αμφισβητήθηκε. Η παρέμβαση των διαβολικών πνευμάτων στη φύση ή η σωματικότητά τους αποτελούσε το επίκεντρο ελάχιστων αντιπαραθέσεων. Αυτό δεν σημαίνει ότι η προτεσταντική δαιμονολογία αρνιόταν ότι ο Σατανάς είχε τη δύναμη να εμφανίζεται με φυσική μορφή. Απλώς, υποστήριζε ότι η ικανότητα του διαβόλου να βάζει σε πειρασμό και να βασανίζει τα πιθανά θύματά του ήταν πιο συνηθισμένη και πιο επικίνδυνη.

Από το ένα και μοναδικό Άπειρο, μας λέει ο –βιβλιοφάγος, όπως ανακαλύπτουμε– γιατρός John Cotta στη δαιμονολογία του (1616), δημιουργήθηκαν όλα τα πεπερασμένα. Η Γνώση του Κόσμου δίνεται στους Αγγέλους. Η γνώση που δίνεται στον άνθρωπο μετά την Πτώση του Αδάμ είναι περιορισμένη. Η κατανόηση του κόσμου προϋποθέτει τη γνώση του κόσμου, η οποία μπορεί να κατακτηθεί μέσω της λογικής (ratiocination) και της αισθητηριακής εμπειρίας, όταν τα όργανα της αίσθησης και τα εξωτερικά μέσα της αντίληψης είναι υγιή και σωστά διατεταγμένα. Στη Λογική (Logicke), κάθε πρόταση είναι αληθής ή ψευδής. Όλα τα πράγματα έχουν την υλική τους μορφή, την οποία μπορούμε άμεσα να αντιληφθούμε με τη συνεργασία της εσωτερικής αίσθησης της λογικής και της εξωτερικής εμπειρικής αίσθησης. Υπάρχουν, ωστόσο, και άλλα πράγματα που υπόκεινται μόνο στην κατανόηση, τα οποία δεν αποδεικνύονται αμέσως με την πρώτη άποψη ή εξέταση (όπως τα πρώτα), αλλά αποδεικνύονται από άλλα πιο σαφή και ευκρινή από αυτά. Οι γνωσιολογικές

ερμηνείες του Cotta αλιεύουν παραδείγματα από τα μαθηματικά, την φιλοσοφία, την πανεπιστημιακή ιατρική και την Αστρονομία.³¹⁷

Τα έργα των διαβόλων ή των μαγισσών, αν και υποστηρίζονται και παράγονται από μια υπερφυσική δύναμη, ο άνθρωπος μπορεί να διαπιστώνει –έστω με τις περιορισμένες γνώσεις του– με φυσικό τρόπο και τα προαναφερόμενα εργαλεία που ο θεός του έχει δωρίσει, τα υπερφυσικά φαινόμενα. Η ανίχνευσή τους από τον άνθρωπο έχει αποκαλυφθεί από την Αγία Γραφή και καταγράφεται από τη νομοθεσία μέσω δυο αυτοπτών μαρτύρων, που ελέγχονται όμως πρώτα για την λογική διαύγειά τους. Η μαρτυρία είναι ουσιώδης για τον Cotta, καθώς μπορεί να θεωρηθεί επαρκές τεκμήριο που προσφέρεται από τη λογική και τις αισθήσεις του μάρτυρα. Η νεοπλατωνική προσέγγιση του Cotta φαίνεται όταν περιγράφει την κατανοητική Ψυχή, η οποία είναι καταβεβλημένη και φυλακισμένη σε αυτή τη ζωή από το σώμα, από τα πάθη, τις διαταραχές και τα πολλαπλά βάρη του βίου. Συνεπώς, δεν μπορεί να επεκταθεί ή να διευρυνθεί περαιτέρω σε οποιοδήποτε τμήμα της γνώσης, παρά μόνο μέσα από τα στενά παράθυρα, τα οποία παρέχονται από τα όργανα του σώματος. Τα ανθρώπινα μέτρα της γνώσης δεν δύνανται να φθάσουν την έκταση της γνώσης των Πνευμάτων (αγγελικών ή διαβολικών), καθώς αυτά δεν έχουν την επιβάρυνση της γήινης υπόστασης. Αυτό ισχύει και για τα υπερφυσικά έργα των πνευμάτων, τα οποία ξεπερνούν τα φυσικά όρια της ανθρώπινης δύναμης και των σωματικών ουσιών. Άρα το συμπέρασμα που συνάγεται είναι ότι κάθε γνώση που υπερβαίνει την ανθρώπινη γνώση προέρχεται από κάποιο πνεύμα. Όπως ο θεός αποστέλλει Αγγέλους σε ιερούς ανθρώπους (εδώ χρησιμοποιεί παραδείγματα από την Αγία Γραφή) για να πραγματοποιηθούν ευλογημένα έργα, με τον ίδιο τρόπο, ο Θεός έχει επιτρέψει στον Διάβολο να στέλνει δαίμονες για να εξαπατήσουν τους ασεβείς και να διεγείρουν την πίστη στους ευσεβείς, όπως συνέβη με τον Ιώβ.

Ο διάβολος έχει τους πράκτορές του στην ανθρωπότητα και με την καθοδήγησή του οι τελευταίοι επιφέρουν βλάβες στους άλλους, όπως ορίζει το σατανικό σύμφωνο της μαγείας. Οι αναφορές της Βίβλου εμφανίζουν τον Διάβολο να δρα μόνος του χωρίς τη συναίνεση των ανθρώπων. Να εμφανίζεται και να μιλά ακόμα και στον Χριστό. Όπως ο Διάβολος δηλώνει τον εαυτό του με φωνές και ήχους σε δέντρα, αγάλματα και τα παρόμοια: έτσι κάνει και με άλλες εξωτερικές μορφές και σχήματα άλλων

³¹⁷ Cotta, John, ό.π., CHAP. I. *Of naturall knowledge, and how it is solely acquired, either by Sense, or Reason, or by artificiall and prudent coniectation*

πλασμάτων. Στη συνέχεια, αναφέρεται στα διαβολικά υπερφυσικά έργα μέσω του σατανικού συμφώνου με πρώτο παράδειγμα την περίπτωση της βιβλικής Μάγισσας του Ένδορ και του Σαούλ.

Ο διάβολος για τον Cotta δεν μπορεί να δημιουργήσει ή να αλλάξει τους κανόνες της Φύσης, όπως ο Θεός. Μπορεί όμως να χρησιμοποιήσει τους γνωστούς σε εκείνον φυσικούς νόμους για να διαταράξει τη φυσική τάξη. Ακολουθώντας τις υποδείξεις του Αυγουστίνου και του Ioannes Baptista Porta, αποφαίνεται ότι οι διαβολικές δυνάμεις δεν μπορούν να δημιουργήσουν σώματα αλλά μπορούν να τα παραπλανούν. Εδώ, φαίνεται να απορρίπτει τη γέννηση σατανικών παιδιών. Ωστόσο, αυτές οι πλάνες –ακόμα και κατά τη διάρκεια ενός ονείρου– είναι πραγματικά υπερφυσικά έργα, διαφορετικά οι άνθρωποι δεν θα μπορούσαν να τα βιώνουν με τόσο αισθητή αληθοφάνεια π.χ. μια νυχτερινή πτήση. Συν τοις άλλοις, η πνευματική διάσταση του διαβόλου επιτρέπει τη μεταφορά των μαγισσών, καθώς άγγελος μετέφερε τον προφήτη Αββακούμ από την Ιουδαία στη Βαβυλώνα. Όταν ο Θεός το επιτρέπει, ο Διάβολος μπορεί διαθέτει την εξουσία της μεταφοράς φυσικών σωμάτων. και τα σχήματα των ουσιών ή των σωμάτων, αν και τα ίδια τα σώματα είναι μακριά. Τα υπερφυσικά έργα των διαβόλων και των μαγισσών (καταστροφή σοδειάς, καταιγίδες, ασθένειες, εύρεση χαμένων αντικειμένων, πρόβλεψη καιρού, νεκρομαντεία, πρόκληση συναισθηματικής διαταραχής, θυμού ή φόβου κ.λπ.) μπορούν να φανερωθούν στην εξωτερική αίσθηση και στην αληθινή μαρτυρία τους.

Επίσης, μπορούν να είναι αληθινά ή ψευδαισθήσεις αλλά η κρίση περί αυτού βασίζεται στη λογική και την περιγραφή ενός διανοητικά και σωματικά (ως προς τις αισθήσεις του) υγιούς μάρτυρα. Αυτή η διάκριση είναι δυνατή από τον άνθρωπο αλλιώς δεν θα μπορούσε να επιβιώσει. Η λογική, σύμφωνα με τους νόμους του Θεού, συμπεραίνει πως όσοι προβαίνουν σε ασυνήθιστα πράγματα που δεν αρμόζουν ούτε στον θεϊκό λόγο ούτε στη φύση, όπως τη γνωρίζουμε, εκτελούν έργα του Διαβόλου. Οι δαίμονες μπορούν να κατασκευάσουν τα πιο ρεαλιστικά ομοιώματα. Ο Cotta επικαλείται τις ομολογίες των μαγισσών για επανειλημμένες επικλήσεις και τελετουργίες, προτείνοντας στον συνετό δικαστή την εκτέλεση είτε αποκαλύπτουν την αλήθεια για τη σχέση τους με τον διάβολο είτε προσποιούνται από αλαζονεία ότι μετέχουν στην πιο αποτρόπαια αμαρτία εναντίον του Θεού και του Βασιλείου. Η επίκληση δαιμόνων πνευμάτων και η σύναψη συμφωνίας απαιτεί την ελεύθερη συγκατάθεση της μάγισσας. Αυτό την καθιστά αυτομάτως ένοχη λόγω της σχετικής

βλάσφημης θέλησής της. Η εύρεση της μάγισσας από τον δικαστή έγκειται σε αποτελέσματα των πράξεών της που δεν μπορούν να εξηγηθούν με τα γνωστά φυσικά αίτια αλλά μόνο με τις δαιμονικές δυνάμεις. Ο Λόγος του Θεού που προαναφέρθηκε, και ο δίκαιος και αληθινός λόγος, που χτίστηκε πάνω σε αυτόν, του μάρτυρα δεν μπορεί να κλονιστεί.

Η περίπτωση του Σαούλ, κατά τον Cotta, θέτει ως υπ' αριθμόν ένα ύποπτη τη γυναίκα που τρέφει οικείο δαιμονικό πνεύμα. Η Αγία Γραφή αλλά και αναρίθμητα παραδείγματα της αρχαιότητας, επισημαίνει, υποδεικνύουν μνημειώδεις μάγισσες που είχαν οικείους δαίμονες. Για το αν οι γυναίκες που επικαλούνται ή συμβουλεύονται δαιμονικά πνεύματα φέρουν το σημάδι του Διαβόλου, ομολογεί ότι ο ίδιος έχει εντοπίσει λόγω της ιδιότητάς του αρκετά ανεξήγητα σημάδια σε σώματα αλλά εκφράζει κάποιες αμφιβολίες για τη διαβολική προέλευσή τους. Ο Cotta απορρίπτει τη δοκιμασία της κολύμβησης, ως αναξιόπιστης μεθόδου λόγω των ιδιοτήτων του νερού που σχετίζονται με τη βύθιση ή την άνωση. Καταλήγει ότι η αληθινή θρησκεία συνίσταται στον ιερό και αληθινό κόσμο του Θεού. Η λογική, η άμεση παρατήρηση και οι ισχυρές υποθέσεις επιβεβαιώνουν το έγκλημα της μαγείας. Για την ενίσχυση της λατρείας του αληθινού Θεού, η εξάλειψη των μαγισσών και της μαγείας (επειδή είναι το πιο αποτρόπαιο είδος ειδωλολατρίας) συνιστά μια ειδική υπηρεσία και ένα αποδεκτό καθήκον προς τον Θεό, που έχει ρητά προστάξει ο ίδιος. Είναι επίσης καθήκον των Αρχόντων και των Δικαστών να εκπληρώνουν με αυτόν τον τρόπο την προστάζουσα εκτέλεση της ιερής οργής και εκδίκησης του Θεού εναντίον της βδελυρής λατρείας.³¹⁸

Όπως διαπιστώνουμε, το λογικό συμπέρασμα, η συχνή αισθητή, φυσική εμπειρία μαγικών τεχνικών ή καταστάσεων, η συγκέντρωση μαρτυριών για τις δραστηριότητες της υποτιθέμενης μάγισσας και η ομολογία αποτελούσαν τα νέα ορθολογικά τεκμήρια της αγγλικής καταδίκης. Η παρεκκλίνουσα συμπεριφορά, ιδιαίτερος της *ρτυδιασμένης* μάγισσας ως προς τα θρησκευτικά και κοινωνικά πρότυπα ή η αλλόκοτη συμπεριφορά ενός άνδρα που δεν ανταποκρινόταν στις νόρμες της αρρενωπότητας, προσέφεραν μεγάλες πιθανότητες στην ύπαρξη ενός συμφώνου με τον διάβολο. Επίσης, αν η κατηγορούμενη εμφανιζόταν στο όνειρο του θύματος, τότε το αποδεικτικό στοιχείο με τη μορφή του φάσματος εθεωρείτο πρόσθετη

³¹⁸ Cotta, John, ό.π., Chap. III – VIII. Η δαιμονολογία του απευθύνεται στον Λόρδο και Αρχιδικαστή του Westbury Sir James Ley και στους υπόλοιπους δικαστές της Αγγλίας.

αξιόπιστη μαρτυρία. Στις δίκες του Σάλεμ χρησιμοποιήθηκε ως αδιασάλευτο τεκμήριο.

Στην πραγματικότητα, διεξαγόταν ένας διάλογος μεταξύ των Άγγλων δαιμονολόγων σχετικά με το αν το ραντεβού με τον διάβολο ήταν μια φυσική πραγματικότητα ή μια πνευματική εμπειρία που ήταν αδύνατο να αποτελέσει μαρτυρία παρά μόνο μέσω της ομολογίας της μάγισσας. Αρκετοί φοβούνται, επίσης, ότι ο διάβολος θα μπορούσε να επιχειρήσει την εμπλοκή ενόρκων σε φόνο και ψευδορκία, αναγκάζοντάς τους να καταδικάσουν αθώους κατηγορούμενους. Εν ολίγοις, η ανακάλυψη της μάγισσας ήταν ένα πολύ σύνθετο ζήτημα. Η κοινωνική θέση, το φύλο, η πολιτική ιδεολογία, η θρησκευτική κατεύθυνση, η οικονομική κατάσταση, η μόρφωση των εμπλεκομένων είναι σοβαροί παράγοντες σε όλα αυτά που συζητούμε, καθώς συνδιαμόρφωναν τα πλαίσια των αποδείξεων του δαιμονικού εγκλήματος. Το καθιερωμένο σύστημα των περιοδευόντων δικαστών, οι οποίοι διεξήγαγαν δίκες για τα πιο σοβαρά εγκλήματα σε ολόκληρη την επικράτεια της Αγγλίας ενοποίησε τις δαιμονολογικές αναφορές των κατηγορητηρίων και των αποφάσεων, όπως και των προτύπων της απόδειξης.

Οι δαιμονολογίες παρουσίαζαν έναν καταστατικό λόγο ως προς την εύρεση και την απόδειξη και αλληλεπιδρούσαν με το δικαστικό περιβάλλον και τη ρητορική του ανώτατου δικαστικού σώματος. Αναφέραμε ενδεικτικά παραδείγματα. Η άποψη που θέλει την εκσυγχρονισμένη –άρα και μοναδική στο είδος της– αγγλική δαιμονολογία και δίωξη να περιορίζουν τις δηλώσεις τους στη μίμηση της ηπειρωτικής για τη συγκρότησή της, αμφισβητείται πλέον με αποτελεσματικό τρόπο. Η εισαγωγή του στοιχείου του οικείου πνεύματος ως τεκμήριο της κατηγορίας προσδίδει ταυτόχρονα στις αγγλικές δίκες και τις αγγλικές δαιμονολογίες ένα ισχυρά διακριτό χαρακτηριστικό. Ο οργανωμένος λόγος της και η συμμετοχή της σε ολόκληρο το διανοητικό και δικαστικό φάσμα της προσφέρουν μια ξεχωριστή δυναμική λειτουργία, ακόμα και αν τα διαδεδομένα στερεότυπα της μάγισσας σε κάποια σημεία είναι κοινά λόγω των αναπόφευκτων συγκριτικών ομοιοτήτων με την αντίστοιχη ηπειρωτική γραμματεία. Οι Άγγλοι δαιμονολόγοι ενισχύουν/συγκροτούν με έναν πρωτοφανή τρόπο τον πολιτικό, θρησκευτικό, κοινωνικό, διανοητικό ρόλο της δαιμονολογίας. Οι τίτλοι των υπερβολικά πολλών δαιμονολογιών εμπεριέχουν υποδείξεις και δικονομικά στοιχεία. Υποδεικνύουν τον φανερό διάλογό τους με τη φυσική φιλοσοφία και το επιστητό. Οι έμμεσες αποδείξεις έπαιζαν μερικές φορές σημαντικό ρόλο στις ποινικές υποθέσεις, στις οποίες δεν υπήρχαν άμεσες αποδείξεις,

δηλαδή μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων. Το πλαίσιο της έμμεσης τεκμηρίωσης, όπως αντιληφθήκαμε από τις δαιμονολογίες, τις οποίες περιγράψαμε με επιλογή ενδεικτικών αναφορών, είχε υιοθετηθεί από τη νομική κοινότητα στο σύνολό της. .

V.6. Αποδείξεις, γεγονότα του δαιμονικού και εμπειρική φιλοσοφία

Ο Coke και αργότερα οι Άγγλοι δικαστές ανέπτυξαν μια *κουλτούρα του γεγονότος* (*fact*), όπως εντοπίζει η Barbara Shapiro. Τα τεκμήρια που προέκυπταν από τις περιγραφές των γεγονότων άλλοτε χαρακτηρίζονταν ως *πιθανά* και άλλοτε ως *βίαια* (δηλαδή, ισχυρά, όπως ένα ματωμένο μαχαίρι). Αν η μαρτυρία προερχόταν και από τρίτο μάρτυρα τότε η καταδίκη ήταν πλήρως νομιμοποιημένη, πολλές φορές, χωρίς περαιτέρω διαδικασίες. Υπενθυμίζουμε ότι οι δύο μαρτυρίες για την καταγγελία της μαγείας ήταν αρκετές σύμφωνα με τη βασιλική νομοθεσία, ιδιαιτέρως αν συνοδεύονταν από ισχυρά *γεγονότα* ή *περιστάσεις* (συνθήκες). Ασφαλώς, η παρουσία πρόσθετων μαρτύρων ισχυροποιούσε ακόμα περισσότερο την άμεση καταδικαστική απόδειξη. Στην περίπτωση, που το ίδιο το γεγονός δεν μπορεί να αποδειχθεί, αυτό που έρχεται πιο κοντά στην απόδειξη του γεγονότος είναι, η απόδειξη των περιστάσεων που συνοδεύουν αναγκαστικά και συνήθως τέτοια γεγονότα. Ο προσδιορισμός της αξιοπιστίας του μάρτυρα αποτέλεσε βασικό άξονα στις πρώιμες σύγχρονες δίκες αλλά τεχνικά οι αποφάσεις μπορούσαν να ληφθούν ακόμα και χωρίς καμία μαρτυρία.³¹⁹ Υποθέτουμε, ότι η αύξηση του αριθμού των μαρτύρων ίσως συνδέεται με τη διάχυση του ιδεολογικού σώματος της λόγιας δαιμονολογίας. Όλο και πιο πολλοί άνθρωποι των κοινοτήτων γίνονταν γνώστες των ορθολογικών στοιχείων που υπαγόρευαν οι δαιμονολογικές πραγματείες, στο ψυχολογικό πλαίσιο, μάλιστα, που το εναγόμενο άτομο, στην πραγματικότητα, ήταν αντιμέτωπο με το ίδιο το στέμμα. Οι καταγγέλλοντες είτε καλούνταν είτε προσέρχονταν εκουσίως –άλλοτε από φόβο λόγω του πανικού των διώξεων, άλλοτε από την επιθυμία δίωξης συγκεκριμένου προσώπου– επιδίωκαν να επιδείξουν τις υπηρεσίες τους στην μοναρχική ιεραρχία.

Στην περίπτωση, των κυνηγών μαγισσών και δαιμονολόγων, συνεργατών μεταξύ τους, Matthew Hopkins και John Stearnes συγκεντρώνονται όλα εκείνα τα

³¹⁹ Shapiro, Barbara, *A Culture of Fact - ENGLAND, 1550-1720*, Cornell University Press, Ithaka, London, 2001, σ. 12, 21-22

γνωρίσματα της αγγλικής δαιμονολογικής ανάλυσης και του κυνηγιού μαγισσών. Για δεκαετίες, τα μαζικά και σκληρά κυνήγια του αυτο-αποκαλούμενου Στρατηγού του Κυνηγιού μαγισσών (Witch-finder General) Hopkins στην ανατολική Αγγλία, στα τέλη της δεκαετίας του 1640, αντιμετωπίζονταν από τους αγγλόφωνους ιστοριογράφους ως εξαίρεση στην αγγλική ιστορία της πρώιμης νεωτερικότητας. Στον 21^ο αιώνα, σχετικές προκαταλήψεις περί σπανίου φαινομένου, περιθωριοποιούν την αναχρονιστική ανάγνωση. Ο Peter Elmer, εξετάζοντας το Κυνήγι Μαγισσών κατά τη διάρκεια του αγγλικού εμφυλίου (1642-1652) και της Αποκατάστασης, πλαισιώνει τις διώξεις στο πολιτικό (άρα και θρησκευτικό για την εποχή) πλαίσιο. Οι διώξεις και τα γραφόμενα του Hopkins:

έμελλε να διαδραματίσουν ζωτικό ρόλο στον καθορισμό της τύχης των αντιλήψεων περί μαγείας στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα. Παρέχουν επίσης το πλαίσιο για την ανανέωση της συζήτησης γύρω από την πραγματικότητα της μαγείας στη μετεμφυλιακή Αγγλία, ιδιαίτερα σε σχέση με τις ευρύτερες πολιτικές και θρησκευτικές ανησυχίες που υποκινήθηκαν από τους σκεπτικιστές.³²⁰

Επίσης, όπως ορθά επισημαίνει, το θεωρητικό και δαιμονολογικό υπόβαθρο του Hopkins (σημειώνουμε ότι είναι πολύ εξελιγμένο πεδίο πλέον στην εποχή του) διετέλεσε σημαντικό ρόλο για τη διαμόρφωση των ιδεών του σχετικά με τη μαγεία και για την ενεργό συμμετοχή του στη δίωξή της. Ο Elmer προτείνει ότι κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Καρόλου Α΄ (1625-1649), ήδη, ως πρωτεργάτες των καταγγελιών για μαγεία εμφανίζονται οι μεγαλοκτηνοτρόφοι και οι έμποροι των κοντινών πόλεων. Επρόκειτο για ομάδες που μετείχαν ενεργά στις πολιτικές και θρησκευτικές συγκρούσεις. Η οικονομική επιφάνεια αυτών των στρωμάτων κατά τη διάρκεια των οικονομικών μετασχηματισμών προσέφεραν στα μέλη τους τη δυνατότητα της εκπαίδευσης, με αποτέλεσμα να αυξηθεί το δυνητικό ακροατήριο ή αναγνωστικό κοινό για τις δημοφιλείς λόγιες, ορθολογικές δαιμονολογικές πραγματείες περί μαγείας.

Ο Hopkins κατά τη διάρκεια της δράσης του, από τα τέλη του 1645 και για περίπου δυο χρόνια, είχε τη συνεργασία του Stearnes, και τη συνοδεία γυναικών, οι οποίες προέρχονταν από οικογένειες τοπικών αξιωματούχων ή εύπορων ανδρών και δέχθηκαν να βασανίζουν υποτιθέμενες μάγισσες με το γδάρισμα με τις ειδικές

³²⁰ Elmer, Peter, ό.π. σ. 70

βελόνες ή να αναζητούν διαβολικά σημάδια των οικείων πνευμάτων στα «απόκρυφα» σημεία των σωμάτων των υπόπτων. Επίσης, ο κυνηγός μαγισσών κρατούσε την κατηγορούμενη σε ένα τραπέζι σε καθιστή στάση με δεμένα πόδια, και την άφηνε χωρίς φαγητό και ύπνο για ολόκληρο 24ωρο. Σε άλλες περιπτώσεις, απογύμωναν τις κατηγορούμενες και τις άφηναν σε σκοτεινά κελιά χωρίς τροφή και ύπνο για δυο 24ωρα, παρακολουθώντας αν θα τις *ρουφήξει* ο διάβολος.³²¹ Ας υπενθυμίσουμε ότι η στέρηση ύπνου και το γρατζούνισμα με μαχαίρια και ειδικές βελόνες κατά το στάδιο της ανάκρισης δεν θεωρούνταν βασανιστήρια (όπως εκείνα που γίνονταν με ειδικές κατασκευές) και επιτρέπονταν από τον αγγλικό νόμο. Στα δυο χρόνια της δράσης του έστειλε στα δικαστήρια περίπου 200 άτομα, η συντριπτική πλειοψηφία των οποίων ήταν γυναίκες. Εκατό από αυτά, θανατώθηκαν είτε με απαγχονισμό είτε στη δοκιμασία της κολύμβησης. Επίσης, ο Hopkins ως επαγγελματίας κυνηγός μαγισσών συσσώρευσε αρκετό πλούτο.

Εντελώς, πληροφοριακά, αναφέρουμε σχετικά με τη χρήση εργαλείων ή ειδικών κατασκευών βασανισμού, φανταζόμαστε ότι τα μπουντρούμια του Πύργου του Λονδίνου, αν μπορούσαν να μιλήσουν, θα μπορούσαν να μαρτυρήσουν πολλές διαχρονικές μεθόδους βασανισμού, σε μια εποχή, μάλιστα, που η απόσπαση της ομολογίας έπαιζε πρωταρχικό λόγο στη δικαιολόγηση εκατοντάδων εκτελέσεων. Συγκεκριμένα, τώρα, αναφορικά με την οδύνη βασανιστηρίων, όπως αυτά που επίμονα χρησιμοποίησε ο Hopkins, υποθέτουμε ότι η απόσπαση ομολογιών ήταν φυσικό επακόλουθο. Η αντοχή των κρατουμένων επίσης ήταν ύποπτη. Η σιωπή το ίδιο. Περίοδευσε στις περιοχές Suffolk, Essex, Norfolk, Cambridgeshire και Huntingdonshire, προς αναζήτηση μαγισσών. Επίσης, εφάρμοσε τα βασανιστήρια της στέρησης ύπνου μέχρι να αποσπάσει την ομολογία και το τεστ της κολύμβησης. Ο Διάβολος είχε κατακλύσει τη χώρα, εξαπολύοντας τρομερά δεινά στους Άγγλους χριστιανούς με πολέμους, πανώλη, πείνα. Οι υποτακτικοί του έπρεπε να ανευρεθούν μέσω των οικείων δαιμονικών πνευμάτων (imps) και των σατανικών σημαδιών (stigmata diaboli). Στο Essex είχαν διεξαχθεί οι περισσότερες δίκες για μαγεία από την εποχή του Ερρίκου Η΄ μέχρι το 1644.

Ο Hopkins προερχόταν από έναν πατέρα που είχε διδάξει θεολογία στο Cambridge και μια μητέρα με ισχυρές πουριτανικές καταβολές. Και οι δυο πίστευαν πιστά τη

³²¹ Sharpe, James, *Instruments of Darkness*, ό.π., σ. 143

δαιμονολογία και τις νομοθετικές διατάξεις του Ιακώβου. Ο Hopkins και οι συνεργάτες του κυκλοφορούσαν με τα απαραίτητα έγγραφα, τα οποία είχαν τη σφραγίδα τοπικών κρατικών αξιωματούχων. Το Κοινοβούλιο είχε λάβει γνώση για τη δράση του από εφημερίδες και επιστολές που επέκριναν την ανάμειξή του στις διώξεις, για διάφορους λόγους. Το 1647, λίγο πριν τον πρόωρο θάνατό του λόγω αναπνευστικών προβλημάτων, συγγράφει το *The Discovery of Witches*, στο οποίο εξηγεί στους επικριτές του για τις μεθόδους του, πως το έργο του ήταν νόμιμο, επιδοκιμασμένο και κατευθυνόμενο από τις δικαστικές και άλλες αρχές των αναφερόμενων περιφερειών. Προσκλήθηκε από τις κοινότητες, προκειμένου να εκτελέσει την χριστιανική και αγαθή αποστολή της εξόντωσης των υποτακτικών του διαβόλου, οι οποίοι ζούσαν ανάμεσα στους κατοίκους των συγκεκριμένων περιοχών. Ο πιο γνωστός επικριτής του είναι ο θεολόγος John Gaule με την πραγματεία του *Select cases of conscience touching witches and witchcraft* (1646). Ο Gaule παρατηρεί ότι το επάγγελμα του κυνηγού μαγισσών ήταν πρωτοφανές. Ωστόσο, η αναζήτηση των μαγισσών ήταν καλά διατυπωμένη στις δαιμονολογικές πραγματείες που παρείχαν οδηγίες όχι μόνο για το στάδιο της δίκης ή της ετυμηγορίας αλλά και για την προδικαστική διαδικασία, όπως ο εντοπισμός ή η ανάκριση της μάγισσας. Ο Hopkins ήταν σε θέση να γνωρίζει τον δαιμονολογικό οδηγό του George Bernard *A guide to grand-iury men* (1627)³²², που συνιστούσε ρητά την προετοιμασία των μαγισσών ως προς την ομολογία τους ενώπιον των αρχών. Η καινοτομία της ύπαρξης επαγγελματία κυνηγού μαγισσών υποκαθιστούσε ένα μέρος της νομικής διαδικασίας που είχαν αναλάβει οι δικαστές, οι ειρηνοδίκες και οι κάτοικοι. Οι μέθοδοι και οι δαιμονολογικές αντιλήψεις του Hopkins δεν γεννήθηκαν εν κενώ. Επίσης, επηρέασαν με εμφανή τρόπο τις δίκες της Νέας Αγγλίας.³²³

³²² Bernard, Richard, *A guide to grand-iury men diuided into two bookes: in the first, is the authors best aduice to them what to doe, before they bring in a billa vera in cases of witchcraft, with a Christian direction to such as are too much giuen vpon euery crosse to thinke themselues bewitched. In the second, is a treatise touching witches good and bad, how they may be knowne, euicted, condemned, with many particulars tending thereunto. By Rich. Bernard, Printed by Felix Kingston for Ed. Blackmore, and are to be sold at his shop at the great south dore of Pauls, London, 1627.*
<http://name.umd.umich.edu/A09118.0001.001>

³²³ O'Brien, Sheilagh Ilona, *The discovery of witches: Matthew Hopkins's Defense of his Witch-Hunting Methods*, *Preternature: Critical and Historical Studies on the Preternatural*, Vol. 5, No. 1, Penn State University Press, 2016, σ. 29-58, <https://www.jstor.org/stable/10.5325/preternature.5.1.0029>

Επιπροσθέτως, γνωρίζουμε από τα ευρήματα των λογιστικών βιβλίων που κρατούσαν οι αρχές των πόλεων που προσέλαβαν τον Hopkins ότι οι δαπάνες και το κόστος του νεοεμφανιζόμενου επαγγέλματος στερούσε πόρους από τις αρμόδιες υπηρεσίες – γεγονός που άρχισε να γίνεται εξαιρετικά ενοχλητικό. Πάντως, τα πρακτικά των δικών φέρουν τις υπογραφές των δικαστών των εν λόγω περιφερειακών κέντρων. Η δαιμονολογία του Hopkins γράφεται στο πλαίσιο της διδακτέας δαιμονολογίας και του κλίματος που επικρατούσε στις δικαστικές αίθουσες. Παρά την κακή φήμη που του επεφύλαξαν οι επικριτές του, ο ίδιος ερμηνεύει τις απόψεις του και τις πράξεις του στο πλαίσιο της φυσικής υπόστασης των μεθόδων του ως νομικής απόδειξης.

Ο Malcolm Gaskill, σημειώνει τις εμφανείς επιρροές στη δαιμονολογία του Hopkins από την πραγματεία του αναγνωρισμένου στοχαστή W. Perkins *A discourse of the damned art of witchcraft* (αναφερθήκαμε παραπάνω). Τα σατανικά σημάδια των οικείων πνευμάτων για τον Perkins αποτελούν ενδείξεις που μετατρέπονται σε επαρκείς αποδείξεις, όταν συνοδεύονται από τα άλλα σοβαρά στοιχεία του αποδεικτικού πλαισίου, όπως το διαβολικό σύμφωνο. Όπως μας ενημερώνει ο Gaskill, την επόμενη δεκαετία, οι δίκες συνεχίζονται στην Αγγλία και τη Σκωτία. Επιπροσθέτως, κατά τη διάρκεια της εξουσίας των κοινοβουλευτικών οι διώξεις δεν έπαυσαν. Ο ισχυρισμός του Hopkins ότι προσεκλήθη από τις τοπικές εξουσίες και τα τοπικά συμβούλια δεν φαίνεται αναληθής. Οι σερίφηδες πόλεων, σύμφωνα με πρόσφατα ανακτημένα αρχεία, ζητούσαν, από υψηλόβαθμα συμβούλια της επικράτειας, συμβουλές για την ανακάλυψη και την τιμωρία των μαγισσών. Επίσης, το έργο του George Bernard *A guide to grand-iury men* (1627) ήταν σίγουρα διαθέσιμο στον John Stearne, όταν ο ίδιος έγραψε το *A confirmation and discoverie of witchcraft* (1648).³²⁴

Ο αγγλικανός θεολόγος Richard Bernard, απευθυνόμενος στους μεγάλους άνδρες και δικαστές της χώρας, περιγράφει με εξαντλητικές λεπτομέρειες τα διαβολικά σημάδια που έχουν αποκαλυφθεί σε δίκες πολλών γυναικών και μερικών ανδρών –για τις οποίες είναι επαρκώς ενημερωμένος. Εδώ, αναγνωρίζουμε την αμφίδρομη σχέση δαιμονολογιών και δικαστικών εγγράφων. Η διακειμενική εξέταση, κατά τη γνώμη μας, συνιστά ένα αποτελεσματικό μεθοδολογικό εργαλείο. Ο Bernard αναφέρεται με ακρίβεια στις δίκες και τα ονόματα των κατηγορουμένων, όπως και στη μορφή και τη

³²⁴ Gaskill, Malcolm, *Witchfinders -A Seventeenth Century English Tragedy*, John Murray (Publishers), London, 2005,2008

θέση των σημαδιών στο σώμα του. Μας πληροφορεί ότι το οικείο πνεύμα θηλάζει αίμα από διάφορα μέρη του σώματος, όπως την κορυφή του κεφαλιού, τις ασυνήθιστες τρίτες θηλές, τους μηρούς, τα αυτιά, σε ένα περιστατικό άνδρα κατηγορούμενου από σημείο κάτω από τους όρχεις, τον λαιμό, το πηγούνι, τα φρύδια, στο εσωτερικό των χειλιών, κάτω από τον βραχίονα και φυσικά, τα γυναικεία γεννητικά όργανα. Τα θύματα ξυρίζονταν, στο πλαίσιο μιας εξουτελιστικής διαδικασίας, για να αποκαλυφθούν τα σημάδια. Όλα τα σημεία πρέπει να εξετάζονται ενδελεχώς. Σε αρκετές περιπτώσεις, το σημείο θηλασμού φαίνεται ως κηλίδα μπλε χρώματος αλλά δεν εξηγεί το γιατί. Με τα οικεία δαιμονικά πνεύματα και τη βοήθεια του διαβόλου οι μάγισσες επιτυγχάνουν ό,τι επιθυμούν για να συμβάλλουν στα έργα των σατανικών δυνάμεων.³²⁵

Ο διάβολος, ωστόσο, μπορεί να παρασύρει, να εξαπατήσει ή και να βασανίσει τους υπηρέτες του ή άλλα άτομα που δεν έχουν σχέση με τη μαγεία. Το αν ένας άνθρωπος έχει υποστεί βλάβη από πραγματική διαβολική παρέμβαση, θα πρέπει να διακριβωθεί με το αν, προηγουμένως, υπήρξαν κατάρες ή άλλες βλαπτικές πράξεις εκ μέρους της μάγισσας. Διαφορετικά, υπάρχει ο κίνδυνος, αθώες ψυχές να συκοφαντηθούν και αυτό αποτελεί, επίσης, έργο του διαβόλου. Όλες οι υποθέσεις πρέπει να τείνουν στο να αποκαλύψουν το σύμφωνο με τον διάβολο, γιατί χωρίς αυτό καμία λέξη και κανένα άγγιγμα δεν μπορεί να μαγέψει κανέναν. Ο Bernard επανέρχεται στο φυσικό αποδεικτικό στοιχείο του οικείου πνεύματος και του σημαδιού, τα οποία αποκαλύπτουν τη διαβολική συμφωνία.³²⁶

Σποραδικά, υπήρχαν και πραγματείες που έβλεπαν με σκεπτικισμό την αναγκαιότητα ή την αποδεικτική ικανότητα των προαναφερθέντων τεκμηρίων. Ωστόσο, οι περισσότεροι νομικοί μελετητές και επαγγελματίες δεν διαφωνούσαν με τη φυσική αποδεικτική αξία του σημαδιού του διαβόλου. Ενός σημαδιού που αποτέλεσε, όπως και άλλα ως εμπειρίες ή αποτελέσματα πειραμάτων, αντικείμενο βαθιάς επεξεργασίας σε θεολογικές, δαιμονολογικές και δικαστικές πραγματείες. Η αναζήτηση για το σημάδι του διαβόλου, ως επί το πλείστον στα γυναικεία σώματα, αντανakλούσε και επιβεβαίωνε την άνιση εξουσιαστική δομή, όπου οι άνδρες ενορχήστρωναν και διέταζαν τις έρευνες και οι γυναίκες συμμορφώνονταν με τις εντολές τους, είτε στην ευάλωτη θέση των υπόπτων είτε στον εξουσιοδοτημένο ρόλο των γυναικών

³²⁵ Bernard, Richard, ό.π., *The second Booke*, CHAP. V.

³²⁶ Bernard, Richard, ό.π., *The second Booke*, CHAP. XVIII

ερευνητριών. Τα πειράματα που περιγράφονται στις δαιμονολογίες και οι αποδείξεις από συστηματικές επαναλαμβανόμενες εμπειρικές δοκιμές συνιστούν αναπόσπαστο κομμάτι του διαλόγου μεταξύ δαιμονολογικών κειμένων και δικαστικών αιθουσών, σε ένα σύνολο αρμοδίων ανδρών που ήταν μονάρχες, φυσικοί φιλόσοφοι, θεολόγοι, δικαστές, δαιμονολόγοι και όλοι είτε με διακριτούς είτε με αλληλεπικαλυπτόμενους ρόλους έκαναν σημείο συνάντησής τους το Κυνήγι Μαγισσών.

Επιπροσθέτως, το ερώτημα για το αν οι μάγισσες έρχονται σε σεξουαλική επαφή με τους δαίμονες και αν ο διάβολος μπορεί να κάνει τη μάγισσα να τεκνοποιήσει περιλαμβανόταν μεταξύ των σοβαρών θεμάτων στους φιλοσοφικούς, θεολογικούς και δικαστικούς κύκλους. Όλες αυτές οι συζητήσεις περιστρέφονται γύρω από την ικανότητα όχι μόνο χρήσης των φυσικών νόμων από τον διάβολο αλλά και της απόδειξης της φυσικής παρουσίας του ίδιου. Οι ομοιότητες στις ομολογίες των μαγισσών σε ολόκληρη την πρώιμη νεωτερική Ευρώπη ακολουθούν ένα μοτίβο παρά τις διαφορές τους ανάλογα με τις περιοχές. Σε πολλές ομολογίες περιγράφονται οργιώδεις σεξουαλικές παραβάσεις με τον ίδιο τον διάβολο ή τους δαίμονές του. Αυτό το μοτίβο προβληματίζει τους μελετητές αλλά η λόγια και δικαστική παρέμβαση για τη μορφή της απολογίας και των αποδείξεων, που οδηγούν στον θάνατο, ενισχύει την υπόθεση των υποβολιμαίων ομολογιών. Ο Joseph Laycock υποστηρίζει ότι το σεξουαλικό περιεχόμενο αυτών των αφηγήσεων, μαρτυριών και ομολογιών δεν αντανακλά μόνο τις παραστάσεις της οριοθετημένης ανθρώπινης σεξουαλικότητας, εκείνη την περίοδο. Οι σεξουαλικές επαφές με τη δαιμονική οντότητα λαμβάνουν σοβαρή θέση, ως *σαρκική γνώση* στην κατασκευή μιας κοσμολογίας που το φυσικό και υπερφυσικό αλληλεπιδρούν. Ταυτόχρονα, τέτοιες περιγραφές διασφαλίζουν περισσότερο την απόδειξη της φυσικής πραγματικότητας των διαβολικών δυνάμεων συγκριτικά με την απόδειξη της ψευδαίσθησης ή του οράματος που δημιουργήθηκε από τον διάβολο.³²⁷

Όπως επισημαίνει η Orna Alyagon Darr, η οποία εξετάζει το νομικό σύστημα της περιόδου σχετικά με την ανεύρεση αποδείξεων, οι υπερφυσικές μέθοδοι απόδειξης αναδιαμορφώθηκαν ως ορθολογικά πειράματα. Με αυτόν τον τρόπο, ενώ ενίσχυσαν την ευελιξία του χαρακτήρα της απόδειξης, καθιστώντας δυνατές τις καταδίκες,

³²⁷ Laycock, Joseph, *Carnal Knowledge: The Epistemology of Sexual Trauma in Witches' Sabbaths, Satanic Ritual Abuse*, *Preternature: Critical and Historical Studies on the Preternatural*, Vol. 1, Number 1, Penn State University Press, 2012. Ο Laycock συνεχίζει τους προβληματισμούς του Walter Stephens, *Demon Lovers: Witchcraft, Sex, and the Crisis of Belief*, University of Chicago Press, 2002

παράλληλα, διεκδικούσαν την ορθολογική νομιμοποίηση του δικαστικού συνεπώς, και εν γένει του κυβερνώντος καθεστώτος. Αυτή η ορθολογικοποιημένη αντίληψη διατήρησε, στην Αγγλία, τον ισχυρισμό περί δικαιότερου μηχανισμού στις δίκες της μαγείας: *Ένα τέτοιο ισχυρό αίσθημα αυτοϊκανοποίησης και αυτοαντίληψης της δικαιοσύνης εκφράστηκε έντονα από τον Smith, ο οποίος δήλωσε το 1583 ότι «σε κανένα μέρος δεν θα δείτε τους κακοποιούς να πηγαίνουν πιο σταθερά, πιο σίγουρα και με λιγότερο θρήνο στο θάνατό τους από ό,τι στην Αγγλία».*³²⁸

Από όλα τα παραπάνω, προκύπτει η συγκρότηση της βιωματικής εμπειρίας, η οποία εντάσσεται στο προτεσταντικό πλαίσιο της βιωματικής εσωτερικευμένης θρησκείας. Η αισθητηριακή και νοητική εμπειρία συγκεκριμενοποιείται με το τι βλέπουν, τι ακούν, τι μυρίζουν, τι ψηλαφίζουν οι άνθρωποι και πως αισθάνονται ή ερμηνεύουν σύμφωνα με τις θρησκευτικές προσλαμβάνουσες/κατευθύνσεις της νόησης. Λαμβάνει καίριο ρόλο στα συναισθήματα και τις πράξεις τους. Οι εμπειρίες είναι παράλληλα κοινωνικές, αφού επικοινωνούνται στη δικαστική αίθουσα και τις κοινωνικές ομάδες. Συνεπώς, είναι διαμεσολαβημένες και καταστατικές. Οι εσωτερικές αισθήσεις σε συνοδεία με τα εμπειρικά στοιχεία νοηματοδοτούν το συμβάν στο χωροχρονικό πλαίσιο του. Το σωματικό και το λεκτικό αλληλοδιαπλέκονται με φανερές επιρροές από τις διδαγμένες πεποιθήσεις, τις παραδόσεις κ.λπ. Η προσέγγιση της εμπειρίας, ως αναλυτική έννοια του βίου, μας επιτρέπει να αντιληφθούμε το εννοιολογικό περιεχόμενό της σε πολλά επίπεδα, καθώς τέμνεται με τις κοινοτικές και τις πολιτισμικές κατασκευές.³²⁹

Ο G. C. Chang προβαίνει σε μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση για τα σατανικά σημάδια και τα πειράματα που εφαρμόζονταν. Στο πλαίσιο των ερμηνευτικών και σχεδιαστικών μηχανισμών εκ μέρους των εξουσιαστικών δομών, επισημαίνει ότι καθώς η ερμηνεία του σημαδιού ή του αποτελέσματος μιας δοκιμασίας (όπως τραύλισμα κατά τη διάρκεια της αναγκαστικής προσευχής κατ' εντολήν των δικαστών ή δυσανάγνωστα σημεία των προσευχών ή η όχι καθαρή απαγγελία τους ή οι μη αντικειμενικά ξεκάθαροι τρόποι του τεστ κολύμβησης) συνιστούσε ευθύνη καθορισμένων «επιστημικών» αρχών και εμπειρογνομόνων, υπήρχε μεγάλη

³²⁸ Darr, Orna Alyagon, *Marks of an Absolute Witch - Evidentiary Dilemmas in Early Modern England*, Routledge, London, New York, 2011, σ. 278. Παραπέμπει στον Sir Thomas Smith, *De Republica Anglorum*, 1st edn, printed by Henrie Middleton for Gregorie Seton, London, 1583.

³²⁹ Katajala-Peltomaa, Sari – Toivo, Raisa Toivo, *Histories of Experience in the World of Lived Religion*, ό.π., 2022, σ. 58

πιθανότητα οι αρχές να έκριναν συνειδητά με αυθαίρετο τρόπο, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι άβολες πληροφορίες. Ο όλος σχεδιασμός των δοκιμασιών θα μπορούσε να χειραγωγηθεί, προκειμένου να αποκομίσει τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα από την «ορθολογική» μεροληψία και προκατάληψη. Επίσης, η αποτυχία μιας δοκιμασίας δεν απάλλασσε την κατηγορούμενη από την υποψία. *Η υποβολή ενός ατόμου σε πολλαπλούς τύπους εξετάσεων, και επαναλαμβάνοντας κάθε τύπο δοκιμασίας περισσότερο από μία φορά, θα απέδιδε αναπόφευκτα κάποιο είδος θετικό σημάδι μαγείας.*³³⁰

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI. Επιστημονική Επανάσταση, Δαιμονολογία και Δίκες - Τι εκπροσωπούσε ο Joseph Glanvill

VI. 1. Αλληλεπιδράσεις του δικανικού λόγου και των δικαστικών πειραμάτων με την εμπειρική φυσική φιλοσοφία

Ο νομικός, αρχιδικαστής, αγγλικανός, βασιλικός Hale, όπως εξετάσαμε παραπάνω, συμβάλλοντας στη διάδοση του βακωνισμού της Βασιλικής Εταιρείας ως φυσικός φιλόσοφος ο ίδιος, θεωρούσε αποδεικτικά στοιχεία τις αυξημένες αυτοπτικές μαρτυρίες και τη διεξαγωγή ζωντανών πειραμάτων κατά τη διάρκεια της δίκης. Ο Robert Boyle και γενικότερα, η συλλογιστική της Βασιλικής Εταιρείας φαίνεται να εμπνέονται από το νομοθετικό και δικανικό σύστημα της εποχής. Η διεπιστημονική και ευρεία μελέτη της Shapiro, την οδηγεί σε μια πολύ ενδιαφέρουσα προσέγγιση:

*Η αναπαραγωγή των πειραμάτων που έγιναν πρώτα κατ' ιδίαν ενώπιον των μελών της Βασιλικής Εταιρείας είναι ενδεικτική της επιρροής των νομικών διαδικασιών. Ενώ η μεταγενέστερη φυσική φιλοσοφία αντιμετώπιζε την αντιγραφή ως μέρος μιας ιδιότυπης επιστημονικής μεθόδου, στην οποία, ένας μεμονωμένος ερευνητής έλεγε έναν άλλο, η Εταιρεία συχνά αντιμετώπιζε την αντιγραφή ως έναν τρόπο δημιουργίας πολλαπλών μαρτύρων, των οποίων η μαρτυρία θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για να αποδείξει ένα γεγονός του παρελθόντος.*³³¹

³³⁰ Chang, Gordon C., *Revolution and Witchcraft*, ό.π., σ. 59-60

³³¹ Shapiro, Barbara, ό.π., , σ. 140

Πράγματι, τα αγγλικά έργα της φυσικής φιλοσοφίας, κατά την εποχή της Αποκατάστασης και εντεύθεν, οι υποθέσεις και τα γεγονότα, οι πιθανότητες και η αξιοπιστία των μαρτύρων, τα πειράματα ή οι πολλαπλές μαρτυρίες του γεγονότος για την πειραματική τεκμηρίωση ενός φαινομένου διαδραμάτισαν ουσιώδη ρόλο της ρητορικής της παρατηρησιακής και εμπειρικής θεωρίας. Θα σταθούμε περισσότερο στην υπόθεση της Shapiro, περιγράφοντας συνοπτικά τις θέσεις της. Διατυπώνει ότι ο καταλυτικός ρόλος του Bacon έγκειται στη μετατροπή του *ανθρώπινου γεγονότος* σε *επιστημονικό γεγονός*. Τα ανθρώπινα και φυσικά γεγονότα, ωστόσο, παρατηρούνταν και καταγράφονταν συμπληρωματικά μέσα από τις ίδιες νοητικές διεργασίες σε πολλούς τομείς που επιδίωκαν την ερμηνεία ενός δεδομένου. Ο λόγος της Βασιλικής Εταιρείας δεν αρθρώθηκε ούτε αναδύθηκε από το κενό αλλά από πτυχές και προσεγγίσεις γεγονότων, οι οποίες, μεταξύ άλλων, προέρχονταν από την κυρίαρχη δικαστική και συνεπώς, θεολογική και μοναρχική ρητορική. Άλλωστε, επισημαίνουμε από την πλευρά μας, ότι ο νευτωνικός φυσικός νόμος μπορεί να συνδέεται με το πείραμα και τα μαθηματικά, εντούτοις, έχει αποσαφηνιστεί από αναρίθμητες μελέτες ότι αφορμάται από τις θεολογικές προτάσεις, τις οποίες ασπαζόταν και εκπροσωπούσε ως ανώτατος αξιωματούχος της μοναρχίας. Η εστίαση στη μαρτυρία και την εμπειρία, η αξιολόγηση της αξιοπιστίας του μάρτυρα, η προσπάθεια ανίχνευσης της φήμης, η επίτευξη της εξαγωγής της αλήθειας μέσω επαναλαμβανόμενων δοκιμών ή πειραμάτων (ώστε να αποκλείεται η μεμονωμένη περίπτωση και να επαληθεύεται το γεγονός ως γενική κατάσταση), η επιβεβαίωση της μαρτυρίας από μια ή περισσότερες όμοιες μαρτυρίες, η έμφαση στο συγκεκριμένο γεγονός και την πραγματικότητα των περιστάσεων είτε πρόκειται για υπερφυσικά φαινόμενα είτε συνηθισμένα, ανθρώπινα και φυσικά, η προέλευση και η έννοια του νόμου, η κοινωνική θέση των εμπλεκομένων στην παραγωγή της γνώσης, όπως και των δικαστών άργησαν να απομακρύνουν τη φυσική φιλοσοφία από τη λεκτική και εννοιολογική μήτρα των δικαστηρίων.³³²

Ας σημειώσουμε, ότι τα δομημένα πειράματα είχαν εισαχθεί από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα στις δικαστικές αίθουσες. Η παρατήρηση λόγω της αστρονομίας, της φυσικής μαγείας, της αλχημείας και των ιατρικών πρακτικών δεν ήταν άγνωστη μέθοδος. Τα ανακτημένα κατά την αναγέννηση κλασικά συγγράμματα έβριθαν παρατηρήσεων και μετρήσεων (αν και όχι με τη μορφή της ποσοτικοποίησης που αποκτούν αργότερα).

³³² Shapiro, Barbara, ό.π., σ. 160-165.

Αν ακολουθήσουμε τη συλλογιστική της ιδιαίτερης σημασίας των νομικών εννοιών στο διανοητικό σχήμα της εποχής, ιδιαιτέρως όταν οι ρόλοι των στοχαστών αλληλοσυμπληρώνονται με τις ιδιότητες των δαιμονολόγων και των δικαστών δυνάμεθα να αντιληφθούμε πως αλληλεπίδρασαν με τη φυσική εμπειρική φιλοσοφία. Η ορθολογικοποιημένη διαδικασία εύρεσης και προσδιορισμού του γεγονότος δεν αφορούσε μόνο τις δίκες αλλά την πορεία της σκέψης και των πρακτικών γενικότερα ως προς την διαπίστωση του αληθούς και του μη αληθούς.

Η περίπτωση του εμπνευστή της εμπειρικής παρατήρησης Francis Bacon, που στο πρόσωπό του οι ρόλοι αλληλοδιαπλέκονται με σαφήνεια, είναι χαρακτηριστική. Ο Bacon δεν υπήρξε δαιμονολόγος αλλά υπήρξε ο ανώτατος δικαστής και καγκελάριος του Ιακώβου της Αγγλίας, με βαθιά γνώση των δικαστικών και δαιμονολογικών μηχανισμών στη διάρκεια του ιερού πολέμου εναντίον του Αντιχρίστου. Λειτουργήσε σε μια απολύτως νόμιμη, ευρέως διαδεδομένη και επιβεβλημένη πολιτική, θεολογική και πολιτιστική πρακτική. Για την αλληλοδιαπλοκή των ρόλων και των ιδιοτήτων των ανδρών πρωταγωνιστών των διώξεων, την οποία έχουμε διαπιστώσει, κάνει λόγο με έμφαση και η Silvia Federici:

Οι νομικοί, οι δικαστές και οι δαιμονολόγοι, συχνά ενσαρκωμένοι από το ίδιο πρόσωπο, συνέβαλαν στη δίωξη. Ήταν αυτοί που συστηματοποίησαν την επιχειρηματολογία απάντησαν στους επικριτές και τελειοποίησαν μια νομική μηχανή που, μέχρι το τέλος του 16ου αιώνα, μια τυποποιημένη, σχεδόν γραφειοκρατική μορφή στις δίκες, υπολογίζοντας τις ομοιότητες των ομολογιών σε όλα τα εθνικά σύνορα. Στο έργο τους, οι άνθρωποι του δικαίου μπορούσαν να υπολογίζουν στη συνεργασία των πιο φημισμένων διανοουμένων της εποχής, συμπεριλαμβανομένων των φιλοσόφων και των επιστημόνων που εξακολουθούν να επαινούνται ως οι πατέρες του σύγχρονου ορθολογισμού.³³³

Η Darr, από την πλευρά της, μάλλον, ακολουθεί τη γραμμή που θέλει τα πειράματα να συνδέονται σε μεγάλο βαθμό με τις λαϊκές πεποιθήσεις –κάτι, που κατά την άποψή μας, δεν τεκμηριώνεται επαρκώς στην κατά τα άλλα, πραγματικά αξιόλογη νομική ερμηνεία της. Η αλληλεπίδραση με τις λόγιες αντιλήψεις, σαφώς συναντάται συχνά αλλά ο επίσημος λόγος της περιόδου δίδασκε εκσυγχρονισμένα οργανωμένα κριτήρια για τη δαιμονική μαγεία, συνοδευόμενα από το ανάλογο κύρος. Εντούτοις, τα

³³³ Federici, Sylvia, *Caliban and the Witch*, ό.π., σ. 168

συμπεράσματά της, εμπνεόμενα από την εργασία της Shapiro και με αφορμή το πείραμα ως δυνητική επαλήθευση της κατηγορίας, διαβλέπουν την ύπαρξη ενός διαρκούς διαλόγου μεταξύ της φυσικής εμπειρικής φιλοσοφίας και των δαιμονολογικών παρατηρησιακών αντιλήψεων των δικαστών. Αναγνωρίζει ότι τα πειράματα ξεκίνησαν στις δικαστικές αίθουσες πριν από την ίδρυση της Βασιλικής Εταιρείας. Αναφέρεται, επίσης, στον Francis Bacon και την πειραματική θεώρησή του, που προηγούνται της σύστασης της Εταιρείας. Η μεθοδική και θείας καθοδήγησης ορθολογική εξέταση των υπερφυσικών σημαδιών για την καθιέρωση τους ως γεγονότα, σχετίζεται με την προσπάθεια αποκάλυψης των νόμων που διέτρεχαν τα φυσικά φαινόμενα. Επίσης, όπως σωστά επισημαίνει, η αγωνία για την εμπιστοσύνη στη διεξαγωγή της δίκης άρα και της ορθότητας της βασιλικής νομοθεσίας, ώστε να μην αμφισβητηθεί η εγκυρότητα της επίσημης συλλογιστικής στη μάχη με τον Διάβολο, οδήγησε στην ανίχνευση της πλαστότητας ή της πραγματικότητας των κατηγοριών, που διατυπώνονταν από εξωδικαστικούς παράγοντες. Αν και, όπως ορθά τονίζει η Darr, στην πράξη, τα επαναλαμβανόμενα πειράματα συχνά επιδίωκαν την επιβεβαίωση των κατηγοριών. Οι σοβαρές κατηγορίες προέρχονταν από μέλη της μεσαίας τάξης και της επαρχιακής αριστοκρατίας που συνδύαζαν παραδοσιακούς και νέους τρόπους μεθοδολογίας της απόδειξης.³³⁴ Η τελευταία υποστηριζόταν από τη νέα επιστημολογία.

Αυτό που μειώνεται από την Darr, όταν κάνει λόγο για παλιές μεθόδους έρευνας των ενδείξεων για δαιμονική μαγεία σε ένα περιστατικό, είναι η διδακτική δυναμική της απεύθυνσης των έντυπων δαιμονολογικών πραγματειών και της δημοσίευσης των δικαστικών εγγράφων στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα που περιγράφει –ιδιαίτερα σε μια εποχή που οι αναδυόμενες εύπορες κοινωνικές τάξεις επιδίωκαν τον πολιτισμικό διαχωρισμό τους από τα αναλφάβητα πλήθη και τις προλήψεις τους. Οι ελίτ πίστευαν στο ορθολογικοποιημένο μορφωμένο δαιμονολογικό corpus και όχι στα παραμύθια των λαϊκών. Άλλωστε, σε πολλές δαιμονολογίες που προτείνουν τις ορθές νόρμες της δικαστικής διαδικασίας, όπως περιγράψαμε παραπάνω, σημειώνεται η σύσταση, σύμφωνα με την οποία, οι δικαστές πρέπει να απομακρύνονται από τα βάρβαρα κριτήρια των αμόρφωτων μαζών.

³³⁴ Darr, Orna Alyagon, *Experiments in the Courtroom: Social Dynamics and Spectacles of Proof in Early Modern English Witch Trials*, Law & Social Inquiry, Vol. 39, Issue 1, 2014, σ.152–175,

Ενδεικτικά αναφέρουμε, ότι ο Richard Bernard στη δαιμονολογία του, όπως και πολλοί άλλοι, διεκδικώντας να ενημερώσει όχι μόνο τους δικαστές αλλά και όλους τους σημαντικούς άνδρες της εποχής του, συστήνει ότι καμία μάγισσα δεν είναι καλή σε αντίθεση με τον χυδαίο (λαϊκό) λόγο που τις ξεχωρίζει σε κακές και καλές. Όλες είναι συνδεδεμένες με τον Διάβολο με σκοπό να μπορούν να πράττουν υπερφυσικά έργα. Η ιστορική και αισθητηριακή εμπειρία, όπως και η ομολογία αποτελούν επαρκείς και ικανές αποδείξεις: *Πρόκειται για μερικούς άνδρες αλλά και για πάρα πολλές γυναίκες, νεότερες και ηλικιωμένες αλλά σχεδόν όλες πολύ φτωχές, το πιο κατώτερο είδος ανθρώπων, από τη γέννησή τους, οι πιο ανίκανες για διδασκαλία, και καταραμένα αμελείς, και προφητικά καταφρονητές της γνώσης.*³³⁵ Η προτεσταντική και από τον θεό προκαθορισμένη κοινωνική θέση του ανθρώπου δηλώνεται εδώ με τον πιο καταφανή τρόπο. Με την ίδια ένταση, διατυπώνεται και η περιφρόνηση προς τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα –στοιχείο που πρέπει να λαμβάνεται διαρκώς υπόψη στην ανάλυση οποιουδήποτε ερευνητικού πεδίου σχετίζεται με το Κυνήγι Μαγισσών. Ο Keith Thomas παραδέχεται ότι τις πιο σκληρές διώξεις εναντίον των μαγισσών τις επιδίωξαν οι πιο επιθετικοί και ενημερωμένοι θεολογικά προτεστάντες της αγγλικανικής Εκκλησίας.³³⁶

Επιπλέον, αν θυμηθούμε τις δίκες της ανατολικής Αγγλίας (1645-1647), θα αντιληφθούμε τη συνδιαλλαγή και την αλληλεπίδραση μεταξύ της αναζήτησης μαγισσών με δαιμονολογικά θεωρητικά εργαλεία και της –γνωστής πλέον σε μορφωμένους κύκλους– εμπειρικής φιλοσοφίας. Δεν ισχυριζόμαστε ότι είχε εντυφήσει στη βακάνεια μέθοδο. Γνώριζε όμως καλά τον νόμο και τις προϋποθέσεις της απόδειξης και του πειράματος στη δικαστική διαδικασία. Ο Hopkins δεν ήταν δεισιδαίμων. Ακολουθούσε τις δαιμονολογικές νατουραλιστικές και ορθολογικές για την εποχή προτάσεις για τα γεγονότα και τα εμπειρικά αποδεικτικά στοιχεία, τα οποία αποδεχόταν η μεγάλη πλειοψηφία των μορφωμένων ανδρών της εποχής.³³⁷

³³⁵ Bernard, Richard, ό.π., Chap. XI, σ. 156

³³⁶ Keith Thomas, ό.π., σ. 258.

³³⁷ Για περισσότερα για τις ορθολογικές νατουραλιστικές αξιώσεις των κυνηγών μαγισσών βλ. Stuart Clark, *The Rational Witchfinder: Conscience, Demonological Naturalism and Popular Superstition*, στο S. Pumfrey, P. Rossi and M. Slawinski (eds), *Science, Culture and Popular Belief in Renaissance Europe*, Manchester University Press, 1991, σ. 222–48

VI.2. Το επιστημονικό θετικιστικό έπος Πρόοδος vs Δεισιδαιμονία κλονίζεται – Επιστήμονες, δαίμονες και μάγισσες

Κατά την περίοδο των διώξεων, εξελίσσεται το φαινόμενο της Επιστημονικής Επανάστασης (όρος της κυρίαρχης νεωτερικής ιστοριογραφικής προσέγγισης), στη διάρκεια της οποίας, διαφορετικοί άνθρωποι με διαφορετικές πεποιθήσεις σχετικά με τη σύσταση και τους μηχανισμούς του κόσμου διαφωνούν ή συμφωνούν για το ποιες μέθοδοι οδηγούν στην αυθεντική και αντικειμενική γνώση. Η καθιερωμένη αντίληψη, εδραιωμένη κυρίως στη δεκαετία του 1930 από τους Preserved Smith και Alexandre Koyré, θέλει την αρχή της επιστήμης ως μια προσπάθεια «ορθολογικής ανασυγκρότησης», που έφερε μαζί της μια επαναστατική επανενοιολόγηση των φυσικών πραγμάτων, του επαναπροσδιορισμού της παρατήρησης της φυσικής τάξης και είχε ως στόχο την αντικειμενική αλήθεια, στο μέτρο που είναι προσιτή από τον άνθρωπο. Το 1830, ο Herschel³³⁸ καθιέρωσε με μεγάλο ενθουσιασμό τη βακώνεια³³⁹ μέθοδο, θεωρώντας πως αυτή επιφέρει πραγματικά επιστημονικά αποτελέσματα. Από την έκδοση του *Novum Organum* του Francis Bacon, το 1620, μέχρι τις θεωρητικές διακηρύξεις του Herschel παρατηρούμε μια διαρκή μετατόπιση από τη φυσική φιλοσοφία στη φυσική επιστήμη. Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι ο διάλογος για την ιστοριογραφία της καταγωγής και των αναγκαίων μεθοδολογικών ή καταστατικών συστατικών της επιστήμης συνεχίζεται ως σήμερα, στο πλαίσιο της φιλοσοφίας της επιστήμης και ελπίζουμε να εξακολουθήσει να πραγματοποιείται.

Ιδιαίτερης σημασίας κρίνουμε την προσπάθεια προσέγγισης του τρόπου που οργάνωναν τη σκέψη τους οι στοχαστές της εποχής, καθώς η εγκαθίδρυση της ορθολογικότητας, με τα εννοιολογικά γνωρίσματα της περιόδου, και η αναζήτηση της αντικειμενικότητας δεν αποτελούσε ένα σταθερό και βέβαιο βήμα προς χάριν της υπέρβασης ενός εξαιρετικά ανορθολογικού περιβάλλοντος. Οι ίδιοι οι φυσικοί φιλόσοφοι δεν είχαν θέσει ευκρινή όρια μεταξύ των φιλοσοφικών αρχών τους, της θεολογίας και των δαιμονολογικών πεποιθήσεων, με τον τρόπο που τίθενται σήμερα. Οι διαχωριστικές γραμμές, εκτιμούμε ότι, δεν είναι καθόλου εμφανείς, τουλάχιστον

³³⁸ Herschel, J., *A Preliminary Discourse on the Study of Natural Philosophy* (Cambridge Library Collection - Physical Sciences). Cambridge: Cambridge University Press, 2009

³³⁹ Τον όρο βακώνεια δανειζόμαστε για να αποδώσουμε τον αγγλικό όρο (baconian) από το Λεξικό της Ιστορίας των Επιστημών (MACMILLAN), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2019.

με τον τρόπο που έχουμε συνηθίσει τους τελευταίους δυο αιώνες. Το ενδιαφέρον μας για τις πραγματικές προθέσεις και τις εσωτερικές αρχικές θέσεις των διανοητών ελπίζουμε να φωτίσει τον τρόπο που αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι το σώμα, την ψυχή, τη σεξουαλικότητα, καθώς και τη διαδεδομένη εσωτερικοποίηση του δαιμονικού, που εισάγει την έννοια του ανθρώπου – πότε ξενιστή και πότε πράκτορα του Σατανά.

Το «επιστημονικό» και το μη «επιστημονικό» στοιχείο του στοχασμού, εκείνης της περιόδου, δεν αντιπαρατίθενται αλλά συναποτελούν ένα οργανικό και λειτουργικό σύνολο. Το τοπίο γίνεται ακόμα θολότερο όταν διαπιστώνουμε ότι δεν είναι λίγες οι φορές που αρκετοί από τους εκφραστές του νέου πλαισίου διανόησης είτε ακολουθούσαν, όπως ήταν αναμενόμενο, την οργανωμένη ομολογιακή πίστη περί της νεοεμφανιζόμενης σατανικής μαγείας είτε ανέχτηκαν (σε ελάχιστες περιπτώσεις) είτε επιχειρηματολόγησαν με δυναμισμό υπέρ της δαιμονοποίησης των γυναικών ή και ολόκληρων κοινωνικών, επαγγελματικών ή θρησκευτικών ομάδων με αμφιλεγόμενα και συνήθως ανορθολογικά για εμάς αλλά ορθολογικά για εκείνους ηθικά κριτήρια. Η εμπλοκή της πολιτικής, κοινωνικής, θρησκευτικής, διανοητικής και δικαστικής ελίτ στο μεγάλο κύμα διώξεων, όπως περιγράψαμε μέχρι τώρα, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του χρονικού διαστήματος από τα μέσα του 16ου μέχρι τα μέσα του 17ου αιώνα («Σιδηρούς Αιώνας» σύμφωνα με τον Henry Kamen)³⁴⁰ είναι ένα ζήτημα που δεν έχει τονιστεί αρκετά κατά τη γνώμη μας.

Από όλες τις αναλύσεις που παραθέσαμε, οι περισσότερες εκ των οποίων διατηρούν το κριτήριο της μη αναχρονιστικής ανάγνωσης, προβάλλοντας τις αντιρρήσεις τους στις καθιερωμένες εξηγήσεις περί γραμμικής εξέλιξης των ιδεών της προόδου, συνάγουμε το συμπέρασμα ότι τα μέλη της διανοητικής ελίτ ομονοούσαν και συνδιαμόρφωναν τους πυλώνες του μεγάλου πολύμορφου ανασχηματισμού, που λάμβανε χώρα στην πρώιμη νεωτερικότητα. Η πνευματική και ηθική αναμόρφωση (με συμβατικούς ή ανελαστικούς όρους) αποτέλεσε τη συνισταμένη διαφορετικών ή αντιμαχόμενων δρώντων ομάδων ή υποκειμένων από ολόκληρο το φάσμα της διανόησης. Η επιστήμη εκείνης της περιόδου, σύμφωνα με την *επίσημη whiggish ανάγνωση* θεωρήθηκε επαναστατική επειδή νομίζουμε ότι θυμίζει την τρέχουσα επιστήμη, υποτιμώντας μεθοδολογικά τις συνέχειες που παρέλαβε από τον υποτιθέμενο στατικό (και δαιμονοποιημένο από τη νεωτερικότητα μεσαίωνα),

³⁴⁰ Kamen, Henry, *The Iron Century: Social Change in Europe, 1550–1660*, History of Civilisation, Praeger Publishers, New York, 1971

αγνοώντας τις κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες που σμίλευσαν τα χαρακτηριστικά της, αναφέρει ο John Henry υπενθυμίζοντας όσα έχουμε εξετάζουμε στο εγχείρημα της διατριβής:

Λιγότερο διαδεδομένη, αλλά σίγουρα αξιολογώτερη στην ιστοριογραφία της επιστήμης είναι η προσπάθεια να συνδεθεί η νέα φιλοσοφία με την πίστη στη μαγεία και τους δαίμονες. Η άρνηση του Διαβόλου, των μαγισσών και όλων των έργων τους ήταν άρνηση του Θεού. Μια μειοψηφία μεταξύ των φυσικών φιλοσόφων, στην προσπάθειά τους να διαλύσουν τις κατηγορίες περί αθεϊσμού, συζήτησαν διαβόητες ή και λιγότερο διάσημες περιπτώσεις μαγείας, στοιχειωμάτων και όλες τις άλλες αποδείξεις ενός υποτιθέμενου πνευματικού βασιλείου.³⁴¹

Επίσης, όπως διαπιστώσαμε, επιχειρήθηκε ένα σχέδιο ηθικής ανασυγκρότησης ακόμα και αν προέκυψε μέσα από μια περίπλοκη διαδικασία –για την περιγραφή της οποίας χρειάζονται οι πιο ετερόκλητες για εμάς, εντούτοις, αλληλένδετες για τότε τοποθετήσεις και πρακτικές. Κατανοώντας, τις τοποθετήσεις μερίδας πρωταγωνιστών ή απολογητών της νέας φιλοσοφίας σε μια πολυτάραχη εποχή, κατά την οποία το Κακό και ο ίδιος ο Διάβολος (ισόθεος πλέον) αντικειμενικοποιούνται μέσω της νατουραλιστικής ανάλυσης, παρακολουθούμε την πρόσληψη ασφυκτικών φιλοσοφικών ή συμβολικών ορισμών, οι οποίοι διαχέουν τον φόβο στο συλλογικό φαντασιακό, καθώς η ανθρωπότητα απειλείται από μία σατανική συνωμοσία που επιδιώκει την εξάλειψη του ανθρώπινου γένους. Θεωρήσαμε αναγκαία την ανάσυρση στην επιφάνεια των εννοιολογικών κόμβων και συσχετισμών των δυο υπό μελέτη αιώνων. Εστιάζουμε στο εκλεπτυσμένο εγχείρημα της σύνδεσης της διανοητικής παραγωγής της περιόδου και των δαιμονολογιών με το Κυνήγι των Μαγισσών, παραγόντων που για δεκαετίες, όπως αναλύσαμε, οι ιστοριογράφοι κρατούσαν πεισματικά ως απομονωμένα μεταξύ τους πεδία έρευνας. Όσο οι ενστάσεις απέναντι στο πλαίσιο του μοντέλου διαχωρισμού των εν λόγω πεδίων δεν εισάγονται με διακριτό τρόπο στη σύγχρονη εκπαιδευτική διαδικασία νομιμοποιούμε να θεωρούμε διαρκώς επίκαιρες τέτοιες σύγχρονες αποδομητικές προσπάθειες.

³⁴¹ Henry, John, *The Scientific Revolution and the Origins of Modern Science*, Palgrave, Hampshire and New York, 2002, σ. 95-97

Ταυτόχρονα, οι πεποιθήσεις περί μαγείας ήταν επίσης στενά ευθυγραμμισμένες και ενσωματωμένες στα πρώιμα σύγχρονα θρησκευτικά, πολιτικά και φιλοσοφικά συστήματα πεποιθήσεων, τα οποία, με τη σειρά τους, κωδικοποιήθηκαν εν μέρει στον νόμο. Η δαιμονική μαγεία δεν ήταν καθόλου περιθωριακή υπόθεση. Πράγματι, η πρώιμη νεωτερική δαιμονολογία ήταν ίσως η πρώτη «διεπιστημονική» διανοητική προσπάθεια, καθώς βασίστηκε στις γνώσεις θεολόγων, νομικών, φιλοσόφων και ιατρών.³⁴²

Μεταξύ άλλων, θυμόμαστε τον (νεωτερικά, κατηγοριοποιημένο στους εμπειριστές) John Locke, στο πρώιμο έργο του και με τις θεωρητικές καταβολές της εποχής του, να εξηγεί ότι μόνο με τη λογική μπορούν να ανακαλυφθεί και να κατανοηθεί ο φυσικός νόμος, μολονότι στη συνέχεια, ταυτίζει τον λόγο με τον ίδιο τον φυσικό νόμο, προκειμένου όλα τα ανθρώπινα όντα να έχουν πρόσβαση στην ορθολογικοποιημένη φύση, και συνεπώς στα πρότυπα του σωστού και του λάθους, τα οποία είναι φυσικά, καθολικά και αμετάβλητα. Η συνολική εικόνα για τον φυσικό νόμο συγκροτείται με τέτοιο τρόπο ώστε να δικαιολογείται, με τη βοήθεια των ελεγχόμενων λειτουργιών της φύσης, η εξαγωγή βέβαιων συμπερασμάτων για τον τρόπο οργάνωσης των κοινωνιών και των ηθικών προτύπων. Ο εναγκαλισμός της φιλοσοφικής έρευνας από τους κρατικούς θεσμούς προεξέχει. Βεβαίως, η αλλαγή περιεχομένου του όρου «φυσικός νόμος» ξεκινά νωρίτερα.³⁴³ Παράλληλα, δεν είναι άνευ σημασίας η διαλεκτική παρεμβολή της βολονταριστικής θέσης, σύμφωνα με την οποία η έννοια του φυσικού νόμου συνδέεται με το απόλυτο θέλημα και σχέδιο του Θεού, το οποίο παρέχει και το μοναδικό κριτήριο της ηθικής θεώρησης. Συγχρόνως, εισάγεται η υλιστικού χαρακτήρα ερμηνεία που θέλει το θέλημα –ακόμα και την ελευθερία– του Θεού να περιορίζεται τη στιγμή της δημιουργίας του Κόσμου,

³⁴²Backus, Irena Dorota, *Connaître le diable: Évolution du savoir relatif au diable d'Augustin à Martin del Rio* στο Pascale Hummel and Frédéric Gabriel, eds, *La mesure du savoir: Études sur l'appréciation et l'évaluation des saviors*, Paris, 2007. σ. 33–54

³⁴³ Εννοούμε τις μηχανικές συνδηλώσεις περί του εννοιολογικού περιεχομένου του φυσικού νόμου, όπως αυτές έχουν αρχίσει να σχηματίζονται από τη μελέτη της κίνησης των Κέπλερ, Κοπέρνικου και των «ιδανικών κινήσεων» του Γαλιλαίου. Ιδιαίτερη συμβολή στην ιστορία της σύγχρονης έννοιας νόμος πρόσφεραν το μηχανοποιημένο σύμπαν του Καρτέσιου και ο εμπειρισμός του Bacon. Πρόκειται για μεγάλη συζήτηση, στην οποία δεν θα επεκταθούμε. Βλ. Milton, John R., *The Origin and Development of the Concept of the 'Laws of Nature'*, *European Journal of Sociology / Archives Européennes De Sociologie / Europäisches Archiv Für Soziologie*, vol. 22, no. 2, 1981, σ. 173–195 και Oakley, Francis, *Natural law, laws of nature, natural rights: Continuity and discontinuity in the history of ideas*, Continuum International Publishing Group, London and New York, 2005

προκαλώντας συναγερμό για την επικίνδυνη απόκλιση από το πολιτικό θρησκευτικό δόγμα. Η φυσική θεολογία του αγγλικανισμού, η εμπειρική φυσική φιλοσοφία, η κανονιστική ηθική, οι νομολογίες, οι πολιτικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί δεν είναι χρήσιμο να εμφανίζονται ως ξεχωριστά πεδία εντάσεων αλλά ως ένα ενιαίο αν και όχι απαραίτητα πάντα ομοιογενές εργαστήριο ιδεών και πρακτικών, στο οποίο εξέχουσα θέση έχει η δαιμονολογία και η σχέση της με το Κυνήγι Μαγισσών.

Ως απλή υπόμνηση αναφέρουμε ότι τις τελευταίες δεκαετίες, φιλόσοφοι και ιστορικοί της επιστήμης θέτουν εύλογα σχετικά ερωτήματα, τα οποία σχετίζονται με την εννοιολογική συνοχή ή τη συνεκτική εξιστόρηση των γεγονότων που έλαβαν μέρος κατά την «Επιστημονική Επανάσταση». Μερικοί υποστηρίζουν ότι η επιστήμη του 17^{ου} αιώνα, πρέπει να θεωρηθεί η ομολογουμένως εντυπωσιακή συνέχεια της σκέψης του 13^{ου} αιώνα στη Δύση, όταν ανακτήθηκαν τα κείμενα της ελληνικής κλασικής γραμματείας. Επίσης, έχει κάνει εδώ και χρόνια αισθητή την παρουσία της η αποκαλούμενη «σχετικιστική προσέγγιση», η οποία αντιμετωπίζει την επιστήμη ως τοπικό φαινόμενο, κλονίζοντας τα θεμέλια της κυρίαρχης αφήγησης περί καινοφανούς επαναστατικής δυτικής επιστήμης με επική οικουμενική εγκυρότητα. Εξαιρετικό παράδειγμα αποτελεί ο στοχασμός του Feyerabend, ο οποίος αναγνωρίζοντας σαφώς μία σκοπιμότητα στον υιοθετημένο και κυρίαρχο τρόπο αφήγησης, ισχυρίζεται ότι δημιουργούνται κλειστά συστήματα με ακριβείς έννοιες και κανόνες που ακολουθούνται δουλοπρεπώς, ώστε να φαίνονται οι μόνες αναπαραστάσεις της σκέψης και των γεγονότων.³⁴⁴ Η περιγραφή του ανατρεπτικού συλλογισμού του Feyerabend είναι ιδιαίτερος εύστοχη. Η καταγγελία του για τη δογματική και λειτουργικού χαρακτήρα πίστη στη μαγεία και τον δαιμονισμό των φυσικών φιλοσόφων της πρώιμης νεωτερικότητας είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την υψηλού βαθμού επαλήθευση βάσει της παρατήρησης. Άλλωστε, όπως πιστεύουμε, η κυριαρχία της δυτικής επιστήμης –ως πυλώνα του «εκπολιτισμού» των «Άλλων»– συμπορευόμενη με στρατιωτικές εκστρατείες, κατακτήσεις, θρησκευτικό προσηλυτισμό και μεγάλες εταιρείες εμπορίου περιφρόνησε το ερώτημα που θέτει κάθε πολιτισμός στις διάφορες μορφές του κατά την ιστορική πορεία του. Π.χ. πολιτισμικές ομάδες, που δεν έθεταν ζητήματα ευρείας εκμετάλλευσης της φύσης, κατάκτησης εδαφών, καταλήστευσης φυσικού πλούτου, διατηρώντας οργανική σχέση με το φυσικό περιβάλλον, διατύπωναν άλλα ερωτήματα και ακολούθησαν άλλα

³⁴⁴ Feyerabend, Paul, *Αποχαιρετισμός στον Λόγο*, ΕΚΚΡΕΜΕΣ, Αθήνα, 2002, σ. 12

μοντέλα κοσμοθεώρησης –με αποτέλεσμα να σταθούν ευάλωτοι στην εξάπλωση των δυτικών αντιλήψεων, τεχνολογιών και επιθετικών πρακτικών.

Επιπροσθέτως, όπως συμπυκνώνει ο Steven Shapin:

Δεν μπορώ να σκεφτώ κανένα χαρακτηριστικό της πρώιμης νεότερης επιστήμης, το οποίο παραδοσιακά θεωρήθηκε ως ουσία της Επιστημονικής Επανάστασης αλλά να μην είχε ταυτόχρονα σημαντικές μορφές ή να μην αποτέλεσε αντικείμενο κριτικής από ερευνητές που επίσης θεωρήθηκαν επαναστατικά νεωτερικοί. Καθώς, σύμφωνα με την άποψή μου, δεν υπάρχει ουσία της Επιστημονικής Επανάστασης μπορούμε εύλογα να αφηγηθούμε ένα πλήθος νόμιμων ιστοριών, καθεμία από τις οποίες θα εφιστά την προσοχή σε κάποιο πραγματικό χαρακτηριστικό της κουλτούρας του παρελθόντος.³⁴⁵

Ως μια νόμιμη ιστορία, συνεπώς, μπορεί και επιβάλλεται να θεωρηθεί η συστηματική καταγραφή και μελέτη της γραμματείας των δαιμονολογιών ως μέρος του επίσημου πρώιμου νεωτερικού στοχασμού και της σχέσης τους με το Κυνήγι Μαγισσών. Οι δαιμονολογίες ανασύρουν εξαιρετικά χρήσιμο υλικό στους ιστορικούς και φιλόσοφους της επιστήμης. Όπως είδαμε, πλήθος παραδειγμάτων καταδεικνύουν ότι η συζήτηση αφενός, για τα μεθοδολογικά ρεύματα της εποχής εκείνης και αφετέρου, της ύπαρξης των μαγισσών, οι οποίες έπρεπε να τιμωρηθούν παραδειγματικά για τη μαυρή συμφωνία τους με τον διάβολο, διεξαγόταν, σε υπολογίσιμο εύρος, ως ενιαία. Όπως διακρίνουμε, το περιεχόμενο των νέων μεθοδολογιών αλληλεπιδρά με πεποιθήσεις που δέχονται ακλόνητα ή αρνούνται κατηγορηματικά τη νυχτερινή πτήση της μάγισσας ή τη σαββατική σύναξη. Στην περίπτωση της άρνησης, ωστόσο, πολλές φορές προστίθενται άλλα υπερφυσικά γεγονότα, που επιβεβαιώνουν το διαβολικό σύμφωνο.

Θα αποτελούσε μεγάλη παράλειψη από μέρους μας να μην αναφερθούμε, επίσης, στο πεδίο της ριζοσπαστικής κοινωνιολογικής ανάλυσης της φυσικής φιλοσοφίας της πρώιμης νεωτερικότητας και της επίσημης νεωτερικής επιστήμης του γνωστού κατασκευασιοκρατικού Προγράμματος του Πανεπιστημίου του Εδιμβούργου (Strong Program of Edinburgh). Η συγκεκριμένη μέθοδος, τις τελευταίες δεκαετίες, αναφερόμενη στην αιτιότητα και την ιστορία των επιστημολογικών προτάσεων,

³⁴⁵ Shapin, Steven, *Η Επιστημονική Επανάσταση*, Κάτοπτρο, Αθήνα, 2003

εστιάζει στους ψυχολογικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, οι οποίοι επιβάλλουν αξιώσεις για ένα συγκεκριμένο είδος γνώσης. Επίσης θέτει σε διαδικασία κατανόησης, με τον ίδιο τρόπο, τις επιτυχημένες και τις αποτυχημένες γνωστικές απόπειρες, με το επιχείρημα ότι το γραμμικό σχήμα *πρόοδος προς την αλήθεια* είναι μια παραπλανητική (κατά κόρον λευκή) *Whiggish* αφήγηση που ισχυρίζεται ότι η ανθρώπινη ιστορία εκλαμβάνεται ως μια αναπόφευκτη πορεία προς την αλήθεια και τον διαφωτισμό.³⁴⁶

Ο Stewart Clark, όπως προαναφέραμε, ερεύνησε για πολλά χρόνια τις φαινομενικά μόνο αδύνατες και εντέλει δυνατές συνδέσεις ή ακριβέστερα, την εννοιολογική και προγραμματική διασύνδεση μεταξύ της πειραματικής παρατήρησης και της δαιμονολογίας ως στάδιο της επιστημονικής εξέλιξης. Όπως επισημαίνει:

Με μια πρώτη ματιά, δεν υπάρχει σφοδρότερη αντιπαλότητα από αυτήν –που εύκολα σήμερα επισημαίνουμε– μεταξύ επιστήμης και δαιμονολογίας. Ωστόσο, μεταξύ του 15^{ου} και του 18^{ου} αιώνα, αν αγνοήσουμε κάποια πολύ σημαντικά ηθικά ζητήματα που απασχολούσαν τη σκέψη των λογίων και των ερευνητών, η δυνατότητα ύπαρξης και ένταξης της μαγείας στον φυσικό κόσμο κυριαρχούσε στις συζητήσεις.³⁴⁷

Η δαιμονολογία ταυτιζόταν με τη μελέτη σημαντικού μέρους της φυσικής τάξης, η οποία μάλιστα, κατά τις πεποιθήσεις της εποχής, προϋπέθετε την ύπαρξη της δαιμονικής δράσης. Οι μάγισσες δεν υπάρχουν χωρίς τον διάβολο και ο προτεσταντικός θεός αναγνωρίζεται μέσω της ύπαρξης των δαιμονικών δυνάμεων και των υποτακτικών τους. Το ενδιαφέρον επικεντρωνόταν, παράλληλα, στο ερώτημα αν υπήρχαν πράγματι, οι δυνατότητες να επιτευχθούν τα αποτελέσματα που αποδίδονταν στους δαίμονες και τις μάγισσες. Αναφερθήκαμε σε αρκετά από αυτά: Μπορούν άραγε οι μάγισσες να μεταφερθούν σωματικά ή φασματικά; Έχουν, στην πραγματικότητα, σεξουαλικές επαφές με τους δαίμονες; Διαθέτουν την ικανότητα να μεταμορφώσουν τους εαυτούς τους ή άλλους ανθρώπους σε ζώα; Μπορούν να προκαλέσουν καταιγίδες με ξόρκια και τελετές; Ευθύνονται για την ασθένεια ή ακόμα και τον θάνατο, εκτοξεύοντας κατάρες, ξόρκια ή χρησιμοποιώντας

³⁴⁶ Βλ. Barnes, B., D. Bloor & J. Henry, *Scientific Knowledge: A Sociological Analysis*, University of Chicago Press, 1996. Για την κριτική που δέχθηκε η Σχολή του Εδιμβούργου, ενδεικτικά βλ.: Sokal, Alan, *Beyond the Hoax: Science, Philosophy and Culture*, Oxford University Press, 2010

³⁴⁷ Clark, Stewart, *Thinking with demons – The idea of witchcraft in Early Modern Europe*, ό.π., σ. 151

δηλητηριώδη φίλτρα; Τέτοιου είδους ζητήματα και ανάλογες διαφωνίες απασχολούσαν διαρκώς τη σκέψη των ερευνητών του καιρού εκείνου και γράφονταν εκατοντάδες σελίδων.

Ας μεταφερθούμε σε ένα αμφιθέατρο πανεπιστημίου του 16ου ή του 17ου αιώνα, στο οποίο διδάσκοντες και ακροατήριο συζητούν για δαίμονες και μάγισσες με όλο το επιστημονικό κύρος που απαιτούσε ένας τέτοιος διάλογος στην πρώιμη νεότερη (και όχι μεσαιωνική) Ευρώπη. Για παράδειγμα, στο πανεπιστήμιο του Wittenberg, τη δεκαετία του 1620, εκτιμήθηκε πως οι πρακτικές των μαγισσών εμπίπτουν στη διδακτέα ύλη της Φυσικής, δεδομένου ότι, αν και η φύση του διαβόλου απασχολούσε τα θεολογικά τμήματα, τα ενεργούμενα υποκειμένα του και οι δράσεις τους σίγουρα έπρεπε να εξεταστούν στον φυσικό κόσμο.³⁴⁸ Τα λόγια του Λούθηρου ηχούσαν πάντα στα αυτιά διδασκόντων και διδασκομένων: *Δεν υπάρχει συμπόνια για αυτές τις γυναίκες και αν μπορούσα θα τις έκαίγα όλες εγώ ο ίδιος όλες εγώ ο ίδιος, σύμφωνα με τον νόμο, που λέει ότι οι ιερείς άρχισαν να λιθοβολούν τους εγκληματίες μέχρι θανάτου.*³⁴⁹

Η κυρίαρχη άποψη ή η διένεξη –η τελευταία προερχόταν από ελάχιστους σκεπτικιστές (που ωστόσο ποτέ δεν αμφισβήτησαν τα θρησκευτικά δόγματα– σχετικά με τα αντίστοιχα ζητήματα εστιάζοταν στη διερεύνηση της πιθανότητας κάποια παράξενα ή υπερφυσικά φαινόμενα να λαμβάνουν χώρα στον πραγματικό φυσικό κόσμο, την ανακάλυψη των νόμων της αιτίας και του αποτελέσματος, στα οποία υπακούουν και τέλος, στη διαπίστωση αν παραβιάζουν ή όχι τους φυσικούς νόμους. Η συζήτηση ήταν πλήρως ενταγμένη στο πολιτικό, δικαστικό και θρησκευτικό περιβάλλον της εποχής, αφού οι τρεις χώροι ήταν αλληλένδετοι μεταξύ τους σε ένα ενιαίο σύνολο. Όλες αυτές οι θεωρήσεις ήταν αναπόσπαστο μέρος των αλλαγών, που έχουμε περιγράψει στα προηγούμενα κεφάλαια.

Η σύγχρονη επιστημονική σκέψη απορρίπτει τα θέματα με μάγισσες και δαίμονες, καθώς αναφέρονται στο πλαίσιο του υπερφυσικού –εξολοκλήρου πέρα και πάνω από τους φυσικούς νόμους. Αυτό σημαίνει ότι η δαιμονολογία (όπως και η αλχημεία) έχει

³⁴⁸ Βλ. Julian Goodare, Rita Voltmer, Liv Helene Willumsen, *Demonology and Witch-Hunting*, ό.π., 2020. Επίσης, ο Clark γράφει για το λουθηρανικό παράδειγμα στο πανεπιστήμιο του Wittenberg, όπως διατυπώνεται στο *Magia* (1628) του Bernhard Albrecht. Clark, Stuart, *Thinking with Demons*, ό.π., chap. 31 *Popular Magic*, σ. 468

³⁴⁹ Kors, Alan Charles and Peters, Edward. *Witchcraft in Europe, 400-1700*, ό.π., σ. 263

αντιμετωπισθεί και εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται ως αποκρυφιστική ή ψευδοεπιστήμη και ως εκ τούτου ασύμβατη με την επιστημονική οπτική και πρόοδο της πρώιμης νεωτερικότητας. Θεωρείται προϊόν δεισιδαιμονίας, νοσηρού παραλογισμού ή συλλογικής διαταραχής και μαζικής υστερίας. Εντούτοις, η ιστορία, καθώς και η ανθρωπολογία των επιστημών δείχνουν ότι τα όρια μεταξύ φυσικού και υπερφυσικού καθορίζονται, εκτός άλλων παραγόντων, από τα κανονιστικά πρότυπα συλλογισμού και πρακτικών της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου, αποκτώντας τοπικά δυναμικά χαρακτηριστικά, όπως διαπιστώνουμε για την Αγγλία.

Στον δρόμο για τον Διαφωτισμό και τη νεωτερικότητα, η φύση είχε ρευστά μεταφυσικά όρια. Η φυσική οντολογία του δαιμονικού απασχολούσε δαιμονολόγους, δικαστές, φιλοσόφους, πολιτικές αρχές, με αλληλεπικαλυπτόμενους ρόλους, όπως έχουμε περιγράψει. Στην πρώιμη νεωτερική Ευρώπη, η προσέγγιση αρκετών πρωταγωνιστών της «Επιστημονικής Επανάστασης» καθιστά τους δαίμονες και τις μάγισσες υπαρκτές οντότητες, βεβαιώνοντας ταυτόχρονα ότι ενεργούν σύμφωνα με τους φυσικούς νόμους και συνεπώς, μπορούν να καταστούν αντικείμενο παρατήρησης. Όπως συχνά αναφέρεται από πρώιμους νεωτερικούς θεωρητικούς της δαιμονικής μαγείας, οι δαίμονες δεν μπορούν να εμφανίσουν ή να προκαλέσουν φυσικά φαινόμενα αν τα φυσικά αίτια δεν είναι παρόντα. Αδυνατούν να υπερβούν τη δημιουργία και τα θαύματα του θεού. Επομένως, ούτε οι μάγισσες δύνανται να πραγματοποιήσουν οτιδήποτε ξεπερνά τους νόμους της φύσης. Ακόμα και τα δαιμονικά οράματα χρησιμοποιούν τη δαιμονική παρέμβαση στους φυσικούς χυμούς του ματιού, όπως προαναφέραμε. Είναι η φυσική φαινομενικότητα των μαγικών πρακτικών που καθιστά πιστευτά τα έργα τους. Στον δικό τους ορθολογικό κόσμο, η εξαίρεση της δαιμονικής μαγείας από τον φυσικό κόσμο αποτελεί παραδοξότητα, πρόληψη και παραλογισμό. Ο Clark σημειώνει:

Στις αρχές της σύγχρονης Ευρώπης, η ομόφωνη γνώμη των ουσιαστικά μορφωμένων υπεδείκνυε ότι οι δαίμονες και, κατά μείζονα λόγο, μάγισσες, δεν υπήρχαν απλώς στη φύση αλλά ενεργούσαν σύμφωνα με τους νόμους της. Θεωρήθηκε ότι το έκαναν με πολλούς «υπερφυσικούς» χειρισμούς φαινομένων, ωστόσο πάντοτε εντός της κατηγορίας του φυσικού [...] Ένας θεωρητικός της μαγείας συμπέρανε, πως οι μάγισσες δεν μπορούσαν να κάνουν τίποτα «που ξεπερνά τις δυνάμεις της φύσης».[...] Αυτά ήταν θέματα αρχής για τους συγγραφείς της μαγείας. Και δεν αποτελούσαν προϊόντα προλήψεων και

παραλογισμών. Αντίθετα, εμείς πρέπει να αφήσουμε μερικές από τις πιο αυτόματες παραδοχές μας για να κατανοήσουμε τη σημασία τους [...] Η δέσμευση του δαιμονισμού με τα απολύτως φυσικά αίτια είχε ως άμεση και αναγκαία συνέπεια τη δέσμευση της ορθόδοξης δαιμονολογίας με την πρόιμη νεωτερική Φυσική Φιλοσοφία.³⁵⁰

Η δαιμονολογία, όπως εξετάσαμε, αλληλεπιδρώντας με τις δικαστικές αίθουσες, εξαρτιόταν από μια καθιερωμένη ορθολογικοποιημένη κατάτμηση των φαινομένων με γεγονότα, αποδείξεις και πειράματα, στοιχεία που πρότεινε ή δανειζόταν από τις δίκες. Επίσης, εμφορείται από την επιβεβλημένη αναζήτηση της αιτιότητας, δηλαδή της αιτιώδους συνάφειας που διαπερνά τα φαινόμενα, ώστε να συσταθούν οι αποδείξεις για τη διενέργεια της δαιμονικής μαγείας. Η θεωρία για τη δαιμονική μαγεία συνδιαλέγεται με την εμπειρική και παρατηρησιακή φιλοσοφία της εποχής και έναν ριζοσπαστικό νατουραλισμό. Αυτός ο νατουραλισμός ενισχύθηκε από τη σύγκριση και σε αρκετές περιπτώσεις την παρομοίωση του διαβόλου με κάποιον πολύ δυνατό και έμπειρο γνώστη ακόμα και των απόκρυφων ιδιοτήτων (occult qualities) των φυσικών πραγμάτων.

Επί παραδείγματι, θυμίζουμε τις θέσεις του πολυδημοσιευμένου Perkins, ο οποίος απευθυνόμενος στον ανώτατο δικαστή της Αγγλίας, ισχυρίζεται ότι ο διάβολος, λόγω της αγγελικής του καταγωγής, είναι εξαισιος γνώστης όλων των φυσικών πραγμάτων και των όλων των νόμων που τα διέπουν (ασφαλώς και όσων δεν έχουν αποκαλυφθεί ακόμα από τους ανθρώπους), με αποτέλεσμα να προκαλεί ασυνήθιστα γεγονότα με τη βοήθεια της φύσης.

Αλλά αυτός ο Σατανάς είναι σε θέση να λειτουργεί ασυνήθιστα έργα με τη βοήθεια της φύσης [...] Σκεφτείτε γι' αυτόν αυτά τα πράγματα. Πρώτον, ο Διάβολος είναι εκ φύσεως πνεύμα και κατά συνέπεια διαθέτει μεγάλη γνώση, κατανόηση και ικανότητα για όλα τα φυσικά πράγματα, τα είδη, τις ποιότητες, τις σχετικές συντάξεις, είτε είναι αιτίες είτε συνέπειες, πότε μιας απλής και πότε μιας μικτής φύσης. Εξαιτίας αυτού του λόγου, μπορεί να αναζητήσει πιο βαθιά & στενά στη βάση των πραγμάτων, καθώς όλα τα σωματικά πλάσματα είναι ενδεδυμένα με σάρκα και αίμα. Δεύτερον, είναι ένα αρχαίο πνεύμα, του οποίου

³⁵⁰ Clark, Stewart, ό.π., σ.152-153

η επιδεξιότητα έχει επιβεβαιωθεί από εμπειρία στη διάρκεια της πορείας της φύσης, για το διάστημα σχεδόν έξι χιλιάδων ετών. Ως εκ τούτου, απέκτησε τη γνώση πολλών μυστικών, και με μακρά παρατήρηση των επιδράσεων, είναι σε θέση να διακρίνει και να σχηματίζει γνώμη για τις κρυφές αιτίες στη φύση, με τις οποίες ο άνθρωπος κατά πάσα πιθανότητα δεν μπορεί να έρθει σε επαφή μέσω συνηθισμένων νοημάτων και χάνει την ευκαιρία μιας τέτοιας κατανόησης.³⁵¹

Βεβαίως, να διευκρινίσουμε ότι το απόκρυφο τότε για τους ερευνητές είχε μια ρευστή έννοια. Ο πατέρας της σύγχρονης επιστήμης Francis Bacon π.χ. αντιμετώπιζε τις απόκρυφες ποιότητες όχι ως ειδική περίπτωση αλλά ως παράλληλες άγνωστες ιδιότητες της φύσης, που όμως οδηγούν σε κάποιο φυσικό ορατό αποτέλεσμα. Συνεπώς, επιβάλλεται να διερευνηθούν με όποια μορφή εμφανίζονται στον άνθρωπο. Παράλληλα, πληθώρα υπερασπιστών του εμπειρικού ελέγχου και μέλη της Βασιλικής Εταιρείας επιχειρηματολογούσαν για την αδιαμφισβήτητη ύπαρξη της δαιμονικής μαγείας. Αναφέρουμε και πάλι την πολυετή και ογκώδη έρευνα του Clark, με την οποία διαπιστώνεται ότι οι ειδικοί της δαιμονικής μαγείας επισήμαιναν με κάθε τρόπο την ανάγκη να μεταφερθεί η εμπειρογνωμοσύνη της φυσικής φιλοσοφίας στο γνωστικό τους πεδίο. Τα έργα των αγγέλων και των δαιμόνων αποτελούσαν κρίσιμα ζητήματα για τη φυσική φιλοσοφία στο σύνολό της. Ο διάβολος ήταν ειδικός στις άγνωστες για τους ανθρώπους ιδιότητες της φύσης, σε μια εποχή που οι αναζητήσεις της φυσικής φιλοσοφίας στρέφονταν στην ανεύρεση των αιτιών και στην κατηγοριοποίηση των φαινομένων.³⁵²

Αντιλαμβανόμαστε από την αγωνιώδη και διαρκή προσπάθεια αποσαφήνισης και χάραξης των διακριτών ορίων μεταξύ του δυνατού και του αδύνατου, μεταξύ του supernatural, του preternatural και του φυσικού, καθώς και με δεδομένη τη θέση της δαιμονικής δράσης εντός της φυσικής τάξης, πως η νέα φιλοσοφία του πειράματος έδινε στη δαιμονολογία έναν προνομιακό ρόλο, καθώς συνέβαλλε ενεργά στη συζήτηση για το άυλο και το υλικό. Η επείγουσα εξερεύνηση του δαιμονικού εντασσόταν στην επιτακτική ανάγκη της επανεξέτασής του και της κατηγοριοποίησής του στη διερευνούμενη και καταμερισμένη τάξη των φαινομένων, στο πλαίσιο της

³⁵¹ Perkins, William, *A discourse of the damned art of witchcraft*, ό.π., Chap. I, Sect. IV, σ.19

³⁵² Clark, Stewart, *Thinking with Demons*, chap. *The Demonic Magic*, ό.π., σ. 178-179

επανενοιολόγησης και αναταξινόμησης της φυσικής γνώσης, σε ένα πνευματικό περιβάλλον θεολογικών, φιλοσοφικών αλλά και πολιτικών συμπορεύσεων, καθώς και έντονων διαξιφισμών. Σύμφωνα με τη βακόνεια ανάλυση, τα φαινόμενα έπρεπε να μπου σε τάξη, ώστε να ανακαλυφθεί η απολεσθείσα γλώσσα του Παραδείσου και του Αδάμ πριν την Πτώση, με προφανείς κοινωνικές προεκτάσεις και οικονομικές προεκτάσεις.

Θεωρούμε πως χρήσιμο σε αυτό το σημείο είναι να σταθούμε και πάλι στα αγγλικανικά κηρύγματα εκπροσώπων του αγγλικού προτεσταντισμού, οι οποίοι προσπαθούν να διακηρύξουν τον ορθό θεολογικό λόγο της προτεσταντικής ελισαβετιανής Αγγλίας (κυρίως προς το τέλος της χρονικά), δίνοντας έμφαση τόσο στην σφοδρή μάχη μεταξύ του Χριστού και του Διαβόλου, εγκαθιδρύοντας έναν άκρως προτεσταντικό διπολικό κόσμο, όσο και την ικανότητα του δαιμονικού εχθρού να προσαρμόζεται στο ανθρώπινο μυαλό και τους φυσικούς νόμους. Ασχολούνται – συχνά με αποκλίνουσες μεταξύ τους απόψεις – με τις διάφορες έννοιες της εμφάνισης και τη φύση των δραστηριοτήτων του διαβόλου. Ο τελευταίος όμως δεν αμφισβητείται από κανέναν και ο σχηματισμός ενός αυστηρού κανονιστικού λόγου αποτελεί προτεραιότητα. Συνήθως, οι στοχαστές, πλήρως συμμορφωμένοι στις επιταγές του αγγλικανικού ισχυρισμού που θέλει τον διάβολο να παραπλανά τους ανθρώπους, χρησιμοποιούν τη βιβλική αφήγηση των τριών πειρασμών του Χριστού στην έρημο³⁵³, επιχειρώντας να οργανώσουν ένα συνεκτικό, μεμονωμένο σώμα εμπειρίας και αληθινής γνώσης, το οποίο εμπεριέχει ένα δικό του σύστημα επαλήθευσης. Είναι εύκολο, η συλλογιστική του σύγχρονου μελετητή τέτοιων κειμένων να παραπέμψει στο πλαίσιο ενός έστω στοιχειωδώς πρώιμου «επιστημονικού» συνόλου, το οποίο μπορεί να εφαρμοστεί, κάνοντας πάντα λόγο για το *corpus* της σκέψης εκείνης της εποχής, σε κάθε τομέα των φυσικών πραγμάτων. Όπως παρατηρούμε, αναδεικνύεται η στιβαρή σχέση μεταξύ αντικειμενικών πηγών γνώσης (όπως της αδιαμφισβήτητης κληρονομιάς της Βίβλου), του φυσικού κόσμου

³⁵³ Κατά Ματθαίον ευαγγέλιο κεφ 4.,Α. 1 Τότε ό Ίησοϋς άνήχθη εις τήν έρημον υπό τοϋ Πνεύματος πειρασθῆναι υπό τοϋ διαβόλου, 2 και νηστεύσας ήμέρας τεσσαράκοντα και νύκτας τεσσαράκοντα ὕστερον έπέινασε. 3 και προσελθών αύτῶ ό πειράζων εἶπεν· εί υἱός εί τοϋ Θεοϋ, ειπέ ἴνα οι λίθοι οὔτοι ἄρτοι γένωνται.

Β. 5 Τότε παραλαμβάνει αύτόν ό διάβολος εις τήν άγιαν πόλιν, και ἴστησιν αύτόν επί τὸ πτερύγιον τοϋ ιεροϋ 6 και λέγει αύτῶ· εί υἱός εί τοϋ Θεοϋ, βάλε σεαυτόν κάτω· γέγραπται γάρ ότι τοῖς άγγέλοις αύτοϋ έντελείται περι σοϋ, και επί χειρῶν άροϋσί σε, μήποτε προσκόψης πρὸς λίθον τὸν πόδα σου.

Γ. 8 Πάλιν παραλαμβάνει αύτόν ό διάβολος εις ὄρος ὕψηλόν λίαν και δείκνυσιν αύτῶ πάσας τὰς βασιλείας τοϋ κόσμου και τήν δόξαν αύτῶν 9 και λέγει αύτῶ· ταῦτα πάντα σοι δώσω, εάν πεσῶν προσκυνήσης μοι.

της εμπειρίας και της δραστηριότητας, που συστηματοποιεί αυτές τις πηγές σε ένα συγκεκριμένο υλικό και κοινωνικό σύμπαν.

Στο ερώτημα περί των δράσεων του διαβόλου εμφανίζεται μια αξιοπρόσεκτη ποικιλία προσεγγίσεων σε ολόκληρο το φάσμα των λογίων. Το γεγονός αυτό έχει από μόνο του εξαιρετική σημασία, ώστε να αντιληφθούμε το φαινόμενο των διώξεων των «καταραμένων» που ασκούσαν τα διαβολικά έργα. Ο διάβολος, έχουμε ξαναπεί, μπορεί να προβεί στον πειρασμό του ανθρώπου και ο τελευταίος, ως προτεστάντης έχει ως μοναδικά όπλα του την πίστη και το κανονιστικό δόγμα της πειθαρχίας απέναντι στον θεό και το στέμμα. Θέση που συνδέεται με τις δαιμονολογίες και το Κυνήγι Μαγισσών.

Ο Β. J. Opie μελετά τις προσεγγίσεις τριών αγγλικανικών έργων, προκειμένου να επισημάνει το ενδιαφέρον τους σχετικά με τις θεωρητικές αλλά και κανονιστικές προοπτικές των τριών πειρασμών του Χριστού. Πρόκειται για τις θεολογικές πραγματείες του Lancelot Andrewes, *Wonde fyll Combate (for Gods glorie and Mans saluation) betweene Christ and Satan Opened...* (London, 1592), του γνωστού μας William Perkins, *The Combate betweene Christ and the Diuell displayed : Or A Commentane vpon the Temptations of Christ...* (London, 1606)³⁵⁴ και του John Udall, *The Combate betwixt Christ and the Deuill...* (London, 1590). Ο Opie διαπιστώνει πως κύρια μέριμνα των συγγραφέων αποτελεί ο προσδιορισμός της αληθινής γνώσης επειδή θεωρείται ως η αναγκαία κατάκτηση για τη συμπεριφορά μιας αναγεννημένης ζωής.³⁵⁵ Παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις τους, όπως τονίζει ο Opie, απορροφώνται από το καθήκον να κηρύξουν την επιβεβαιωμένη αλήθεια, η οποία θα αποτελεί ηθικό παράδειγμα και θα εκπαιδεύει τους πιστούς στη σύγκρουσή τους με τον διάβολο.

Δεν θα επεκταθούμε περισσότερο στις ερμηνευτικές απόψεις των προαναφερόμενων. Εντούτοις, θα επισημάνουμε τη σημασία που αποκτά η ενασχόλησή τους με το θρησκευτικό γεγονός των τριών πειρασμών του Χριστού, καθώς με αυτόν τον τρόπο μπορούμε να κατανοήσουμε τις αιτιάσεις των αγγλικανών περί ορθής (ταξινομημένης και με αποδείξεις) χριστιανικής θρησκείας έναντι των αυθαιρεσιών που βάρυναν τους δογματικούς σχολαστικούς και καθολικούς αλλά και την ένταξη της δράσης του

³⁵⁴ Στον Perkins αναφερθήκαμε παραπάνω.

³⁵⁵ Opie, B. J., *The Devil, Science, and Subjectivity*, English Literary Renaissance, Vol. 6, no. 3, 1976, σ. 430–452.

διαβόλου στον φυσικό και τον ανθρώπινο κόσμο. Επιχειρούν την προσέγγιση του γεγονότος υπό το πρίσμα νέων ερμηνευτικών αντιλήψεων σχετικά με τη φύση, καθώς και της έμφασης στην εμπειρία. Η συζήτηση εστιάζεται στην δυνατότητα της φυσικής ή ενορατικής – σαγηνευτικής, παρασυρτικής παρουσίας του διαβόλου στην προσπάθειά του να προκαλέσει τον ίδιο τον θεάνθρωπο Χριστό. Όπως σε πολλά συγγράμματα της εποχής, η σατανική μαγεία υποδεικνύει τη σιωπηρή αλλά άκρως διαλυτική και καταστροφική εμφάνιση του διαβόλου στις μάγισσες, συνεπώς σε κάθε αδύναμο άνθρωπο σε σχέση με την πίστη. Τους απασχολεί επίσης αν το γεγονός με τον Χριστό θα ήταν ορατό ή όχι από οποιονδήποτε μάρτυρα της συγκεκριμένης βιβλικής σκηνής – κάτι που θεωρείται δεδομένο για τους αξιόπιστους μάρτυρες μαγικών ενεργειών. Στρέφουν την προσοχή τους στην ικανότητα του Πρίγκιπα του Σκότους να μετατρέψει ένα είδος ύλης σε ένα άλλο και να μεταφέρει σώματα από τον έναν τόπο στον άλλον. Κοινό σημείο αναφοράς στη γραμματεία της περιόδου αποτελεί το εύρος της αλληλεπίδρασης του διαβόλου με τον φυσικό κόσμο.

VI. 3. Οι θεολογικές και δαιμονολογικές ρίζες της εμπειρικής φιλοσοφίας

Θεωρούμε ότι η αγγλικανική μετατόπιση σε ερμηνευτικές συλλήψεις του δαιμονικού με αποδεικτικό περιεχόμενο που θα αναδείξουν το μεγαλείο του χριστιανικού θεού δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί ως μια «λαθραία» διαδικασία που απλώς επιδιώκει να κλονίσει τις εξ αποκαλύψεως βεβαιότητες του καθολικισμού. Αντιθέτως, όπως αποδεικνύεται, πρόκειται για μια οργανωμένη διανοητική προσπάθεια που προτάσσει την καταγραφή της εμπειρίας ενάντια στη χαοτική πρόσληψη του κόσμου, δημιουργώντας θεωρητικές και λειτουργικές εξαρτήσεις μεταξύ των αναγκαίων ταξινομητικών εγχειρημάτων αναφορικά με το θείο και το δαιμονικό παράλληλα με τη φυσική τάξη. Το άυλο, υλικό και κοινωνικό σύμπαν επιβάλλεται να σχηματοποιηθούν, να πλαισιωθούν και εντέλει, να ενσωματωθούν σε μια ενοποιημένη φυσική και ηθικά κανονιστική διαδικασία. Η αμφισβήτηση του αλάθητου και αυθαίρετου λόγου του ειδωλολάτρη Πάπα είναι η εκ θεού νομιμοποιημένη ερώτηση.

Η ιδέα της Πτώσης από την αρχική τέλεια γνώση του Αδάμ, οι ανανεωμένες από τον προτεσταντισμό ιουδαϊκές και αυγουστίνειες παρακαταθήκες περί ενός έκπτωτου ανθρώπου σκλάβου της άγνοιας, εξαιτίας του προπατορικού αμαρτήματος σε

συνδυασμό την πλατωνική *Ανάμνηση* των αναλλοίωτων *Ιδεών* και την παγίδευση της ψυχής στο φθαρτό σώμα ενώνονταν στον πόλεμο κατά της απάνθρωπης εκστρατείας τους διαβόλου ενάντια στη χριστιανοσύνη και τις επιδιώξεις της για την επανάκτηση της αρχικής γνώσης των πραγμάτων του θεού. Η ίδια η πειραματική μέθοδος προήλθε αρχικά από τη θεολογία, υποστηρίζει ο Raymond D Tumbleson. Πράγματι, η παρατήρηση του Tumbleson ότι ο προτεσταντισμός εμφανιζόταν ως η ορθολογικότερη θεολογία, κατηγορώντας τον καθολικισμό ως δογματική και ειδωλολατρική θρησκεία, υποδεικνύει ότι υπήρξε ένα συμβόλαιο μεταξύ του προτεσταντισμού στη μορφή του ως αγγλικανισμού και της πειραματικής φιλοσοφίας ως *συμβατών μεταξύ τους και κυρίως αλληλοσυμπληρούμενων, προκειμένου να επιτευχθεί η υπερφυσική και φυσική αναδιοργάνωση μιας πολιτικής κοσμολογίας από μια ιεραρχία, η οποία θα είχε στην κορυφή της τη μοναρχία.*³⁵⁶

Εξάλλου, προσθέτουμε ότι στην ίδρυση της Βασιλικής Εταιρείας, συναντούμε τη συνύπαρξη της βασιλικής ομολογίας, της εμπειριοκρατικής βακόνειας φιλοσοφίας (η οποία επιτίθεται στην καρτεσιανή ερμηνεία αν και ωφελήθηκε από τον δυισμό της) και των καθοδηγήσεων του αγγλικανισμού. Από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα, στην Αγγλία και τη Σκωτία ο καλβινισμός και ο πρεσβυτεριανισμός αντιστοίχως κερδίζουν επισήμως, μετά από ταραχώδη γεγονότα και αιματοχυσίες, τη μάχη εναντίον του καθολικισμού. Η βασιλική σφραγίδα κατοχυρώνει τον θεσμό της νέας θεολογίας και του νέου ευχολογίου, με βασική επιδίωξη την ενοποιημένη μορφή της προτεσταντικής Εκκλησίας. Με την ανάρρηση της Ελισάβετ Α΄ στον αγγλικό θρόνο θεσπίζεται ο περίφημος διακανονισμός του 1559, επικυρώνοντας την Πράξη της Υπεροχής και την Πράξη της Ομοιομορφίας. Η πειραματική παρατήρηση αποτελεί κατά κάποιο τρόπο το ισχυρότερο όπλο της αγγλικανικής θεολογίας εναντίον του καθολικισμού.

Ο Bacon ως εμπνευστής, ο Boyle, ο Glanvill ως πιστοί ακόλουθοι της βακόνειας μεθόδου επιδιώκουν την αποκαθήλωση του αριστοτελικού υλομορφισμού και του εννοιολογικού περιεχομένου του (αν και εκπαιδευμένοι σε αυτόν σύμφωνα με τον ακαδημαϊκό κανόνα της εποχής), εξαιτίας, μεταξύ άλλων και της άμεσης σχέσης του με το καθολικό παρελθόν της Αγγλίας. Στοχοποιούν την κατασκευή αριστοτελικών περίπλοκων ορισμών, οι οποίοι δεν αγγίζουν τους μηχανισμούς των φυσικών

³⁵⁶ Tumbleson, Raymond D., *Reason and Religion: The Science of Anglicanism*, Journal of the History of Ideas, vol. 57, no. 1, 1996, σ. 131–156.

φαινομένων και απομακρύνουν από ένα αξιόπιστο οργανωμένο σώμα γνώσης, που θα οδηγούσε σε τεχνολογικά οφέλη για την αναδυόμενη αστική τάξη και τη μοναρχία. Παράλληλα, πρεσβεύουν με πάθος την απαξίωση κάθε γνώσης από την κλασική αρχαιότητα (παρά τις επιρροές των ίδιων από τις αναγεννησιακές ανακτήσεις με την ερμητική παράδοση του ενιαίου νοητικού Όλου, όπως την ανασύρει ο Ficino ή τις αναφορές και τις θεωρίες της αρχαίας κλασικής γραμματείας).

Το πνευματικό ρεύμα του ερμητισμού διανθισμένο από πολλά καμπαλιστικά και μυστικιστικά στοιχεία, η προσπάθεια εδραίωσης μαγικών και αστρολογικών σχημάτων από το μακρινό παρελθόν εξακολουθούν να επηρεάζουν πλήθος διανοητών της περιόδου, που ερευνούμε. Η μελέτη των αναγεννησιακών πραγματειών σχετικά με τα αρχαία φιλοσοφικά και θρησκευτικά κείμενα ποικίλων προελεύσεων (πλατωνισμός, ερμητισμός, καμπαλισμός, ζωροαστρισμός, θρησκεία της αρχαίας Αιγύπτου, αγγελολογίες, αρχαιότερες δαιμονολογίες κ.ά.) έχει φτάσει στο αποκορύφωμά της.³⁵⁷

Παράλληλα, σχηματίζονται και μεταλλάσσονται, διαρκώς, αντικρουόμενα ή συμπορευόμενα ρεύματα της φυσικής φιλοσοφίας. Από τον 16ο αιώνα, δημιουργούνται αρκετά δίκτυα διανοητικών προσπαθειών χωρίς σαφή όρια μεταξύ τους, όπως θέτουμε σήμερα στην εποχή της απόλυτης εξειδίκευσης και κατηγοριοποίησης. Η φυσική φιλοσοφία, διαπλέοντας τον 17^ο αιώνα, ασφαλώς δεν περιορίζεται στον Bacon και τους ακόλουθούς του. Οι Καρτέσιος, Hobbes, Gassendi, Locke και αρκετοί άλλοι στοχαστές συνδιαμορφώνουν, ο καθένας με τη θεώρησή του ή τον διαξιφισμό του με άλλες θεωρήσεις τη διανοητική ατμόσφαιρα της εποχής. Μάρτυρες ήταν ο Bacon, ο Boyle, ο Κέπλερ, ο Γαλιλαίος και ο Νεύτωνας. Στο ίδιο κάδρο βλέπουμε τους φυσικούς μάγους και τους αλχημιστές. Πιο πέρα, χιλιάδες γυναίκες βασανίζονται στα μπουντρούμια για να οδηγηθούν στο ικρίωμα και στην πυρά ως ενεργούμενα του διαβόλου. Από τα ολιγάριθμα σποραδικά κυνήγια του Μεσαίωνα οι απαρχές της πρώιμης νεωτερικής φυσικής φιλοσοφίας συμπίπτουν με την έναρξη των μεγάλων διώξεων κατά των μαγισσών.

Αλληλοτροφοδοτούμενες με τις συμμαχίες ή τις διενέξεις μεταξύ τους, όλες αυτές οι ετερόκλητες –για τη σημερινή ματιά– συλλογιστικές συντελούν στη δημιουργία ενός

³⁵⁷ Francis Yates, Ροδοσταυρικός Διαφωτισμός, Κουκκίδα, Αθήνα, 2010. Εξαιρετικά σημαντικό ερευνητικό έργο της Yates, το οποίο περιθωριοποιήθηκε αλλά αναδείχθηκε και πάλι από μελετητές της τις τελευταίες δυο δεκαετίες.

πνευματικού πλέγματος με μεγάλες εντάσεις στο εσωτερικό του, κυρίως εκ μέρους των ταγμένων εχθρών του αθεϊσμού. Ωστόσο, οι σκεπτικιστές δεν επέφεραν τεράστιο πλήγμα στις κυρίαρχες απόψεις περί του βασιλείου του Αντίχριστου και των γήινων ενεργούμενων του, καθώς και οι ίδιοι πίστευαν σθεναρά στην ύπαρξή του –με εξαίρεση τους λιγοστούς υλιστές, οι οποίοι δέχθηκαν οργανωμένα πυρά, όπως ο Hobbes και ο κύκλος του.

Σε γενικές γραμμές, αναφέρουμε ότι το ερευνητικό ενδιαφέρον της νέας φυσικής φιλοσοφίας προσηλώνεται στις καταστάσεις της ύλης και της κίνησης, καθώς και της φύσης του κενού. Βεβαίως, ούτε στις μηχανικές προσεγγίσεις συναντούμε ένα ενιαίο πεδίο εισηγήσεων. Υπενθυμίζουμε ότι ήδη από τα μεσαιωνικά χρόνια, ο νομιναλισμός (Ξυράφι του Όκκαμ) αρχίζει και διαβρώνει τις πεποιθήσεις περί καθολικών εννοιών (universalia), καθώς και τον προσανατολισμό των λόγιων σχολαστικών αριστοτελικών στην προσπάθεια του «σώζειν τα φαινόμενα» –με διάφορες σχολαστικής έμπνευσης διανθίσεις του πρωτότυπου αριστοτελικού corpus. Στο αριστοτελικό τελεολογικό πλαίσιο, η φύση προσπαθεί διαρκώς για την αυτοπραγμάτωσή της. Αυτό δεν επιτρέπεται πλέον από την εμπειρική φυσική φιλοσοφία. Η φύση πρέπει να είναι έγκλειστη της τάξης. Ως μέσο γνώσης και πηγή απεριόριστης εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων καλείται να θυσιαστεί για την αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου.

Ο σκοπός αυτός οδηγεί σε έναν τελικό προβληματισμό σχετικά με όλο το φάσμα των στάσεων απέναντι στη δαιμονική μαγεία από τους μεταρρυθμιστές. Ο Clark διαπιστώνει ότι η δαιμονολογία στη νατουραλιστική περιγραφή του σατανικού κόσμου αποτελεί μια *επιστημολογική* συζήτηση –μια συζήτηση για τη διατεταγμένη γνώση της φύσης και την αιτιακή αλυσίδα των φαινομένων, που σχετιζόταν με άμεσο τρόπο με την αποκάλυψη των απόκρυφων ιδιοτήτων.³⁵⁸

Το πρόγραμμα του Bacon για την απόκτηση της γνώσης του θεϊκού Βιβλίου της Φύσης μόνο μέσω της άμεσης και αντιληπτικής εμπειρίας, των υποστηρικτών του και των επιγόνων του επιχειρεί αφενός, με απόλυτο τρόπο και αφοριστικό ύφος την ανατροπή της κλασσικής παράδοσης και της αριστοτελικής σχολαστικής αυθεντίας. Αφετέρου, επιδιώκει να καθιερωθεί ως η εντελώς νέα, μοναδική και ορθή μέθοδος

³⁵⁸ Clark, Stuart, *The Scientific Status of Demonology*, στο Vickers, Brian(ed.), *Occult and Scientific Mentalities in the Renaissance*, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, 1986

–απέναντι σε όλες τις άλλες σύγχρονες με την ίδια ερμηνείες– η οποία θα παρατηρεί τη μαρτυρία της φύσης και θα νομιμοποιεί το ορθό αγγλικανικό δόγμα. Παράλληλα, οι ίδιοι διανοητές προσπαθούν να ακυρώσουν τα κλειστά λογικά συστήματα του δογματικού καθολικισμού και του δογματικού αριστοτελισμού. Με τον αγγλικανισμό αμφισβητείται η ύψιστη και μοναδική εξουσία της Ρώμης σχετικά με τα ερωτήματα και τα ζητήματα που αφορούν στη φυσική τάξη πραγμάτων. Δυο αρχές θεμελιώνονται εκείνη την εποχή: Η προσπάθεια της θεωρητικής πλέον υποστήριξης της αγγλικανικής Εκκλησίας και του ομολογιακού μοναρχικού κράτους (ως ενιαίου σώματος) και ο νέος τρόπος παρατήρησης της φύσης. Αμφότερα συναρθρώνουν τους συντελεστές, που θα οδηγήσουν λίγο αργότερα στη νευτώνεια Αγγλία. Ο αντικαθολικισμός λειτουργεί ως μήτρα και ενδυναμώνει τη γέννηση της βακόνειας ρητορικής.

VI. 3.1. Οι επιστημολογικές παρακαταθήκες του Francis Bacon και η ύπαρξη των μαγισσών

Ο φυσικός φιλόσοφος, Γενικός Εισαγγελέας, Καγκελάριος του βασιλιά Ιακώβου και Λόρδος του St. Alban Francis Bacon είχε ως στόχο να αποκαταστήσει την προ πτώσεως κυριαρχία του Αδάμ στη φύση, όπως περιγράφεται στη Γένεση πριν την Έξοδο. Η φύση ερμηνεύεται ως ιδιοκτησία του ενάρετου και υπάκουου Αδάμ και όχι της Εύας, γεγονός που δρα καταλυτικά και νομιμοποιεί ηθικά τους προσανατολισμούς της έρευνας, η οποία υποχρεούται να αποφέρει χρήσιμα αποτελέσματα σε ένα καλβινικού πνευματικού και πολιτικού χαρακτήρα, παραγωγικό και τεχνολογικό ανθρωποκεντρικό πλαίσιο, όπως αυτό σχηματίζεται από τις αναδυόμενες κοινωνικές και οικονομικές ελίτ. Η ανάκτηση της αδαμιαίας κυριαρχίας προϋποθέτει την εξαντλητική προσπάθεια παρατήρησης και ανακάλυψης των φυσικών αιτιών που διέπουν τα φαινόμενα. Παράλληλα, σηματοδοτεί μια οργισμένη επίθεση και οργάνωση της ανεξέλεγκτης και εχθρικής φύσης, προς όφελος του νέου πειθαρχημένου ανθρώπου, ο οποίος πρέπει να τείνει προς τον –προ Πτώσης– Αδάμ. Το εγχείρημα συνιστούσε ένα αποτελεσματικό όπλο στον πόλεμο κατά του βασιλείου του Αντιχρίστου που έριξε την ανθρωπότητα στην άγνοια. Όπως είναι γνωστό, στο ουτοπικό έργο του *New Atlantis* ο Bacon επιχειρεί τη σύνδεση της άσκησης της πειραματικής φιλοσοφίας με την κοινωνική μεταμόρφωση.

Το 1627, ο Bacon με τη μεταθανάτια έκδοση της *Νέας Ατλαντίδας* δημιούργησε έναν ανεξίτηλο καμβά μιας ηθελημένα κλειστής και αιγιματικής κοινωνίας, της Bensalem, αόρατης στον υπόλοιπο κόσμο μέχρι που ένα πλοίο από την Ευρώπη, που ταξίδευε από το Περού με προορισμό την Κίνα και την Ιαπωνία, την ανακάλυψε τυχαία. Οι ταξιδιώτες, αποπροσανατολισμένοι από την πορεία τους, συναντούν ένα πλοίο που μεταφέρει κατοίκους του νησιού που φέρουν μαζί τους έναν πάπυρο στα εβραϊκά, ελληνικά, λατινικά και ισπανικά. Οι γνώσεις των χριστιανών κατοίκων της μυστικής πολιτείας για τον κόσμο είναι θαυμαστές και πρωτοφανείς. Ο κυβερνήτης της Bensalem και ο Ναός του Σολομώντα αποτελούν σύμβολα μιας αναμφισβήτητης ιεραρχίας. Ο Bacon εξαίρει τις τεχνολογικές γνώσεις τους για την ναυσιπλοΐα. Οι *Έμποροι του Φωτός* (Merchants of Light) μπορούν να μεταμφιεστούν για να ταξιδεύουν κρυφά σε άλλα μέρη του κόσμου ή να κάνουν οτιδήποτε για την απόκτηση χρήσιμης γνώσης. Εδώ, ο Bacon, άνθρωπος που βιώνει τα αποτελέσματα και τις επιδιώξεις των μεγάλων ανακαλύψεων της βρετανικής αυτοκρατορίας συνδυάζει την ευμάρεια με την ανακάλυψη και τον έλεγχο των δικτύων της πληροφορίας, απ' όπου και αν προέρχεται.³⁵⁹ Ας σημειώσουμε, ότι εκείνη την εποχή, οι ειδήσεις αφορούσαν, συνήθως, ανθρώπινες δράσεις. Τα γεγονότα, ωστόσο, αντλώντας από την αλληλεπίδραση εμπειρικής παρατήρησης και νομικής έννοιας της εμπειρίας μπορούσαν να είναι φυσικά ή θαύματα ή θειικά και διαβολικά σημάδια.

Ο Bacon γράφει για τη χαμένη γνώση και την ανάκτησή της, δικάζει ως επαγγελματίας ανώτατος δικαστής και συζητεί σε κλειστό περιβάλλον με τον ίδιο τον βασιλιά σε ένα κλίμα καλβινικής αντίληψης της παύλειας και της αυγουστίνειας ανθρωπολογίας, στο οποίο η Πτώση (όπως και ολόκληρο τον 17^ο αιώνα) αποτελούσε θέμα ζωτικής σημασίας. Σχετιζόταν με την κυριαρχία του μοναρχικού κράτους, των νόμων του, της κοινωνικής ανισότητας και της υποταγής των γυναικών. Ο στόχος του Bacon ήταν να τερματιστεί το σφάλμα με την αποβολή του δηλητηρίου που εμφύσησε το φίδι στη φύση. Από τότε, ο νους συσσωρεύει με παθητικό τρόπο λανθασμένες και συγκεχυμένες έννοιες των πραγμάτων, οι οποίες δεν ανταποκρίνονται στα πραγματικά γεγονότα. Η δομή της ανθρώπινης λογικής είναι κακοχτισμένη, αφού δεν έχει θεμέλια. Συνεπώς, αδυνατεί να εξετάσει σωστά τη φύση: *Υπάρχει μόνο μια πορεία να δοκιμάσει το όλο θέμα εκ νέου με ένα καλύτερο*

³⁵⁹ Findlen, Paula, *Empires of Knowledge - Scientific Networks in the Early Modern World*, Routledge, New York, 2019, Introduction

*σχέδιο, και να ξεκινήσει μια συνολική ανασυγκρότηση των επιστημών, των τεχνών και όλης της ανθρώπινης γνώσης, που θα στηρίζεται στα κατάλληλα θεμέλια.*³⁶⁰

Το αίτιο της ανθρώπινης άγνοιας ήταν απολύτως συναφές με το προπατορικό αμάρτημα. Ακόμα και οι αντίπαλοι της πειραματικής φιλοσοφίας και αργότερα της βακόνειας Βασιλικής Εταιρείας ασπάζονταν με πάθος τη προσέγγιση περί Πτώσης. Ο Peter Harisson προβαίνει σε μια αξιοσημείωτη παρατήρηση, η οποία σημειώνει την απόρριψη εκ μέρους του Bacon των γνωσιακών αναγεννησιακών γενεαλογιών, όπως ο ερμητισμός, παρότι ήταν σπουδαίος γνώστης τους. Λόγω της έμφασης στις μεταρρυθμιστικές καλβινικές επιταγές και πολέμιος παγανιστικών και ανιμιστικών προσλήψεων, η αδαμιαία φιλοσοφία, που προτείνει, στρέφεται στις εβραϊκές γενεαλογίες γνώσης. Αναζητεί έναν μουσικό Αδάμ και όχι έναν ερμητικό Αδάμ.³⁶¹ Αυτό επιβεβαιώνεται και από τη Νέα Ατλαντίδα, στην οποία διατηρεί ισχυρά ιουδαϊκά στοιχεία.

Όπως παρατηρούμε, στη βακόνεια πρόταση, η επαναφορά του κόσμου επέρχεται μέσω μιας σειράς νέων αυστηρών πειθαρχιών και ελέγχων εναρμονισμένων με τις μοναρχικές και αγγλικανικές πειθαρχικές προτάσεις. Σαφώς, θα πρέπει να εστιάσουμε και να διερευνήσουμε τον ρόλο των Σχισματικών από την κρατική Εκκλησία. Σε αυτό το σημείο, ωστόσο, θα σταθούμε σε ορισμένα χαρακτηριστικά του βακόνειου προγράμματος, προκειμένου να κατανοήσουμε την γνωσιολογική και οντολογική προσέγγιση που θέλει τους δαίμονες να είναι μέρος της φυσικής τάξης.

*Θεωρείται ότι ο Bacon παρέβλεψε τη χαρακτηριστικότερη τάση της διανόησης του 17^{ου} αιώνα, που ήταν η εφαρμογή των μαθηματικών στην ερμηνεία της Φύσης: απέτυχε να κατανοήσει την αξία του Κοπέρνικου και περιφρόνησε το σημαντικό έργο του William Gilbert για τους μαγνήτες. Η αναθεωρημένη επαγωγική του μέθοδος δεν προοριζόταν να υιοθετηθεί από τους φυσικούς επιστήμονες, και, παρότι φάνηκε δύσπιστος απέναντι στην αλχημεία και την αστρολογία, θεωρούσε τη μαγεία ως αποκορύφωμα της ειδωλολατρίας.*³⁶²

³⁶⁰ Bacon, Francis, *New Atlantis and The Great Instauration*, ed. Jerry Weinberger, John Wiley & Sons, Inc, 2η έκδ., Sussex, Oxford, 2017, σ. 3

³⁶¹ Harrison, Peter, *The Fall of Man and the foundation of science*, Cambridge University Press, New York, 2007, σ. 119

³⁶² Cardwell, Donald, *Ιστορία της Τεχνολογίας*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2000, επιστ. Επιμέλεια – εισαγωγή, Τέλης Τύμπας, μτφ. Δημήτρης Κατσέρης, σ. 108

Όπως θα δούμε παρακάτω, όταν μιλάει για μαγεία εδώ ο Bacon εννοεί, στο πρωτότυπο, τη δαιμονική μαγεία (Witchcraft). Επιπλέον, η βακόνεια επαγωγή³⁶³ και η πειραματική παρατήρηση μελετώνται μέχρι σήμερα ως οι καταλύτες που οδήγησαν όχι μόνο στη σύγχρονή μας εφαρμοσμένη μορφή της επιστήμης αλλά και στην οικονομική απήχησή της. Οι ανησυχίες του Bacon, όπως ο ίδιος τις διατυπώνει με σαφήνεια στα έργα του, επικεντρώνονταν στον αληθινό και νόμιμο στόχο της φυσικής φιλοσοφίας να επιφέρει νέες ανακαλύψεις, πόρους και αγαθά. Η επιδίωξη της χρήσιμης γνώσης είναι σαφής. Ο Joel Mokyr επισημαίνει ότι ο Bacon όταν εξέδιδε το *The Advancement of Learning* (1605) αναγνώριζε πλήρως ότι η πρόοδος, όπως την προωθούσε, απευθυνόταν και εξυπηρετούσε τα συμφέροντα μιας υψηλής ελίτ και της μοναρχίας, οι οποίες συνεργαζόμενες είχαν απλώσει τις δραστηριότητές τους στην Ασία, την Αφρική και τη Νέα Αγγλία. Οργάνωνε την μέθοδό του για την απόκτηση γνώσης και ταυτόχρονα, επιζητούσε μια εστιασμένη ατζέντα τεχνικών εφαρμογών, η οποία δεν θα περιοριζόταν σε περιστασιακές εφευρέσεις.

Ο υπερβολικός σεβασμός στην αυθεντία της παλαιάς φιλοσοφίας παρεμπόδιζε την τεχνολογική πρόοδο. Τον ενδιέφερε η χρησιμότητα των φυσικών νόμων. Η παρατήρηση ήταν αρχαία υπόθεση αλλά ο Bacon υποστηρίζει ότι πρέπει να αποκτήσουμε με τα πειράματα και τις βοήθειες των οργάνων τη γνώση από τα πάντα, προκειμένου η φύση να επιστρέψει στη θαυμαστή κατάστασή της υπό τον έλεγχο και το όφελος του ανθρώπου. Η βακόνεια επαγωγική μέθοδος στο *Great Instauration* (1620), το οποίο συμπεριλαμβάνει το *Novum Organum*, επιδίωκε την ανακάλυψη των κρυφών φυσικών νόμων, προσανατολισμένη στις συμπεριφορές της φύσης είτε αυτές ήταν υπερφυσικές είτε μη παρατηρημένες είτε κάτω από τεχνητές συνθήκες. Για τον Bacon, η πρόοδος της φυσικής φιλοσοφίας και της σταθερά εγκαθιδρυόμενης νέας οικονομίας, λόγω της ευρείας αλληλεξάρτησής τους, προϋπέθετε την αφομοίωση τεχνολογικών εφαρμογών.³⁶⁴ Ο Bacon στο *Great Instauration* επιζητεί την

³⁶³ Υπενθυμίζουμε ότι το ζήτημα και οι προβληματισμοί περί της αποτελεσματικότητας της επαγωγικής μεθόδου (induction) απασχολεί μέχρι σήμερα φιλοσόφους και επιστημολόγους. Επίσης, πεδίο μελέτης και διαφωνιών συνιστούν οι διαφορετικότητες ή οι ομοιότητες της αριστοτελικής (συνεπώς και του μεσαιωνικού σχολαστικισμού) και της βακόνειας επαγωγής.

³⁶⁴ Mokyr, Joel, *Attitudes, aptitudes, and the roots of the great enrichment* στο Alberto Bisin - Giovanni Federico (ed.) *The Handbook of Historical Economics*, Academic Press of Elsevier, 2021, chap. 25 και *A Culture of Growth - The Origins of the Modern Economy*, Princeton University Press, Princeton, Oxford, 2017, σ. 71-76. Ο Mokyr έχει μελετήσει ενδελεχώς τα έργα του Bacon και άλλων στοχαστών, προκειμένου να διερευνήσει τις οικονομικές επιπτώσεις τους.

αποκατάσταση της αδαμιαίας συνδιαλλαγής μεταξύ του ανθρώπινου νου και της πραγματικής φύσης των πραγμάτων:

Η συνδιαλλαγή μεταξύ του νου του ανθρώπου και της φύσης των πραγμάτων, που είναι πιο πολύτιμη από οτιδήποτε άλλο στη γη, ή τουλάχιστον από οτιδήποτε άλλο που είναι από τη γη, θα μπορούσε με οποιονδήποτε τρόπο να αποκατασταθεί στην τέλεια και αρχική κατάσταση, ή αν αυτό δεν μπορεί να γίνει, ωστόσο να βρεθεί σε καλύτερη κατάσταση από αυτή στην οποία βρίσκεται τώρα.³⁶⁵

Ο Αδάμ, όπως προαναφέραμε, είχε δημιουργηθεί με καθαρή διάνοια και νοητική οξύτητα, η οποία με πλήρη γνώση της πραγματικής ουσίας του φυσικού κόσμου είχε τη δυνατότητα να κατανοεί την αληθινή γλώσσα και να δίνει τα σωστά ονόματα στα φυσικά πράγματα. Στον χαμένο γλωσσικό παράδεισο κρυβόταν η αντικειμενική γνώση, περιμένοντας χιλιάδες χρόνια να ανακτηθεί. Το εγχείρημα της ανακτηθείσας γνώσης με τη φυσική φιλοσοφία, ωστόσο, δεν αποτελούσε μόνο ζήτημα απόκτησης της αρχικής αδαμιαίας σοφίας αλλά και της αδαμιαίας κυριαρχίας πάνω στη φύση. Όλα είχαν δημιουργηθεί για τη δόξα του Αδάμ. Το *Novum Organum*, στην ουσία, προωθεί με κάθε τρόπο την επανάκτηση αυτής της κυριαρχίας. Η γνώση θα ωφελούσε ακριβώς σε αυτό, καθώς η αριστοτελική λογική ήταν *ασθενές φάρμακο για την ασθένεια* της άγνοιας μετά την Πτώση.³⁶⁶ Σε έναν κόσμο που κατευθυνόταν σε μοντέλα μεγάλης κλίμακας εμπορευματοποιημένων γαιών και εκμετάλλευσης αγαθών στη σκακιέρα της ισορροπίας των μεγάλων αποικιακών δυνάμεων της εποχής, μια τέτοια παρότρυνση μπορεί να προσεγγιστεί στο πλαίσιο ανάλογων αλληλεπιδράσεων και νομιμοποιήσεων.

Παρενθετικά, αναφέρουμε ότι οι φυσικοί μάγοι, πάντως, χρωστούν πολλά για τη διάσωσή τους στον Bacon, καθώς ο ίδιος παρά την επίθεσή του στην αρχαιότητα, τον Παράκελσο και τον Agrippa θαύμαζε τη μεγαλειώδη σοφία και γνώση των Περσών Μάγων (παρόντων άλλωστε στη γέννηση του Χριστού) σχετικά με τις συμπαντικές συνδέσεις των πραγμάτων. Οι κατηγορίες του, άλλωστε, αφορούσαν την παρακμή της περσικής μαγείας εξαιτίας των αλλοιώσεων που επέφεραν οι σύγχρονοι του φυσικοί

³⁶⁵ Bacon, Francis, *New Atlantis and The Great Instauration*, ό.π., σ. 2

³⁶⁶ Harrison, Peter, *The Fall Of Man*, ό.π. σ. 173

μάγοι και όχι τις δυνατότητες και την προοπτική της φυσικής μαγείας.³⁶⁷ Οι απόψεις του εντάσσονται στην αρχιτεκτονική ενός γνωσιολογικού παραδείσου, όπως αυτός αποτυπώνεται στις δομές και χρήσεις των πραγμάτων της ιδανικής –ωστόσο, ταυτόχρονα μυστικής για τους πολλούς και φανεράς μόνο στους εκλεκτούς άνδρες– Νέας Ατλαντίδος.

Η διαβολική μαγεία με τη χρήση των απόκρυφων ιδιοτήτων της φύσης (occult qualities), στην πραγματικότητα, ήταν φυσική μαγεία που επιτεύχθηκε από δαίμονες, αποφαίνεται ο Clark. Οι Άγγλοι δαιμονολόγοι όπως και οι φυσικοί μάγοι ανίχνευαν στο ίδιο πλαίσιο της αιτιώδους συνάφειας και των απόκρυφων νόμων που διέπουν τα φυσικά πράγματα. Μόνο εντός φυσικού πλαισίου μπορούσε να δράσει ο διάβολος. Η αγγλική δαιμονολογία ήταν, στην ουσία, μια εξερεύνηση των κριτηρίων κατανόησης για ένα ευρύ φάσμα αιγιματικών γεγονότων. Λειτουργούσε με κατεύθυνση την ταξινόμηση και την κατηγοριοποίηση φυσικοποιημένων δαιμονικών φαινομένων. Ως εκ τούτου, διεκδικεί τον στρατηγικό ρόλο της στο corpus της φυσικής φιλοσοφίας. Όπως επισημαίνει ο Clark, ήταν ο Francis Bacon που υπερασπίστηκε την επαγωγική μελέτη των υπερφυσικών φαινομένων, όλων των θαυμάτων και των τεράτων, την οποία επιτάσσει με το επιδραστικό για τον 17^ο αιώνα *The Great Instauration*. Η πρόταση του Bacon για την έρευνα των φαινομένων που ξεπερνούν τα συνηθισμένα όρια (*Heteroclitites, Irregulars of nature, singular instances*) αποτελούσε ζήτημα επείγουσας σημασίας τόσο για τον ίδιο όσο και μεταγενέστερα, για τα ιδρυτικά μέλη της Royal Society. Τα εξηγητικά παραδείγματα των φυσικών μάγων και των αλχημιστών ήταν ανεπαρκή και ψευδή διότι δεν αντιλαμβάνονται την εγγενή φθορά της διεφθαρμένης καταστροφικής φύσης μετά την Πτώση.

Κατά την άποψή του, η γνώση δεν θα μπορούσε ποτέ να αποκτηθεί αν δεν διερευνηθούν πειραματικά και άμεσα τα πιο δυσνόητα φυσικά φαινόμενα. Ο στόχος ήταν η επαναφορά της φύσης στη θαυμαστή θεϊκή κατάστασή της. Ο Bacon προτιμά τις δαιμονολογικές αναφορές για τα υπερφυσικά φαινόμενα. Η δαιμονολογία της έκπτωτης φύσης είναι στην καρδιά της σκέψης του για τον πειραματισμό και την επαγωγή. Η έκπτωτη φύση, σύμφωνα με την προτεσταντική σκέψη, φαίνεται από την ύπαρξη της δαιμονικής μαγείας και των δυνατοτήτων της. Για τον Bacon, οι αφηγήσεις και οι ομολογίες της άσκησης δαιμονικής μαγείας με αποτέλεσμα τη

³⁶⁷ Σημείο αναφοράς αποτελεί μέχρι σήμερα το βιβλίο Rossi, Paolo, *Francis Bacon: From Magic to Science*, University of Chicago Press, 1968

φυσική απόκλιση, δεν προσέφεραν μόνο την αδιαμφισβήτητη νομική αποδεικτική έννοια αλλά και τη σίγουρη μέθοδο επαναανακάλυψης των φυσικών γνώσεων, που βασίζεται στην εμπειρία και την επαγωγή. Η επιστημολογική θεώρησή του αλληλεπιδρά ρητά με τη δαιμονολογία.³⁶⁸

Ο Bacon στο *Great Instauration* επιζητεί την αποκατάσταση της αρχικής και τέλειας συνδιαλλαγής μεταξύ του ανθρώπινου νου και της πραγματικής φύσης των πραγμάτων. Ο Αδάμ, όπως προαναφέραμε, είχε δημιουργηθεί με καθαρή διάνοια και νοητική οξύτητα, η οποία με πλήρη γνώση της πραγματικής ουσίας του φυσικού κόσμου είχε τη δυνατότητα να κατανοεί την αληθινή γλώσσα και να δίνει τα σωστά ονόματα στα φυσικά πράγματα. Στον χαμένο γλωσσικό παράδεισο κρυβόταν η αντικειμενική γνώση, περιμένοντας χιλιάδες χρόνια να ανακτηθεί. Στο *Novum Organum* καλεί για την επείγουσα καταγραφή των αποκλινουσών περιπτώσεων, των σφαλμάτων της φύσης, των τεράτων και των τερατογενέσεων, όπου δηλαδή, η φύση εκτρέπεται από τη συνήθη πορεία της. *Και εδώ πρέπει να συνεχίσουμε την έρευνα μέχρι να βρούμε την αιτία της απόκλισης [...] Πρέπει να κάνουμε μια συλλογή ή ιδιαίτερη φυσική ιστορία όλων των τεράτων και των γιγάντιων αποκρουστικών γεγονότων της φύσης, κάθε καινοτομίας, σπανιότητας ή ανωμαλίας στη φύση.*³⁶⁹

Πράγματι, σύμφωνα με τον Καγκελάριο του Ιακώβου, Γενικό Εισαγγελέα της Αγγλίας και Λόρδο (ιδιότητες που, δυστυχώς, δεν τονίζονται από τον Clark)³⁷⁰ μόνο έτσι θα διερευνηθεί το δαιμονικό βασίλειο και θα αποκαλυφθούν στον άνθρωπο οι γνώσεις που απωλέσθηκαν κατά την έξοδο από τον Παράδεισο. Μεθοδικά και πειραματικά, με γεγονότα και αποδείξεις. Μακριά από τις δεισιδαιμονίες της ξεπερασμένης λαϊκής κουλτούρας περί μαγείας, όπως άλλωστε τόνιζαν και οι δαιμονολόγοι της εποχής. Ο Bacon, με τα γραφόμενά του, παραπέμπει στα δαιμονολογικά κείμενα που έχουμε συναντήσει έως τώρα. Ωστόσο, αυτό που ο ίδιος διευκρινίζει με διακριτό τρόπο είναι ότι μέσω των δικών των μαγισσών και την

³⁶⁸ Clark, Stuart, *Thinking with Demons*, ό.π., Chapters 16, 17. *Prerogative Instances* 1,2, σ. 251-278

³⁶⁹ Bacon, Francis, *The New Organon*, ed. Jardine, Lisa – Silverthorne, Michael, Cambridge University Press, ηλεκτρονική δημοσίευση, 2003, σ. 148-149

³⁷⁰ Μεγάλο μέρος της σύγχρονης ιστοριογραφικής τάσης προσανατολίζεται στη σκιαγράφηση των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας και της επαγγελματικής και κοινωνικής δράσης των πρωταγωνιστών των θεωρητικών ρευμάτων. Στοιχεία από τις προσωπικές αντιλήψεις τους π.χ. για το φύλο και πρακτικές τους στο βίο τους προσμετρώνται στην ερμηνεία του έργου τους. Βεβαίως, η προσέγγιση του Rereading, όπως έχει επικρατήσει να λέγεται, πραγματειών μεγάλων ανδρών φιλοσόφων και επιστημόνων προσκρούει στις σφοδρές αντιδράσεις των ακαδημαϊκών, καθώς, προτάσσουν τις βασικές φιλοσοφικές και επιστημονικές αρχές που διέπουν τα έργα τους.

ανάκρισή τους –όταν βεβαιωθεί ότι είναι αληθινές– θα αποκαλυφθούν οι γνώσεις που έχουν εγκλειστεί στις πρακτικές τους.

Ούτε είμαι της γνώμης σε αυτή την ιστορία των θαυμάτων, ότι οι προληπτικές αφηγήσεις δαιμονικής μαγείας με ζόρκια, όνειρα, μαντείες, και τα παρόμοια, όπου υπάρχει μια βεβαιότητα και σαφείς αποδείξεις του γεγονότος, θα πρέπει να αποκλείονται. Διότι δεν είναι ακόμη γνωστό σε ποιες περιπτώσεις και σε ποιο βαθμό, τα αποτελέσματα που αποδίδονται στη δεισιδαιμονία συμμετέχουν σε φυσικά αίτια- και επομένως, όποια και αν είναι η χρήση και η πρακτική τέτοιων τεχνών πρέπει να καταδικαστεί, ωστόσο από την υπόθεση και την εξέτασή τους (αν διαλευκανθούν επιμελώς) μπορεί να αποκτηθεί ένα χρήσιμο φως, όχι μόνο για την αληθινή κρίση των αδικημάτων των προσώπων που κατηγορούνται για τέτοιες πρακτικές, αλλά επίσης και για την περαιτέρω αποκάλυψη των μυστικών της φύσης. [...] Οι αποκλίσεις από τη θρησκεία, εκτός από την κρυφή, που είναι η αθεΐα είναι τρεις: Αιρέσεις, Ειδωλολατρία και η Διαβολική Μαγεία (Witchcraft) [...] Όπως εξαιρετικά σωστά παρατηρεί η Μεγαλειότητά σας, η διαβολική μαγεία είναι το αποκορύφωμα της ειδωλολατρίας.³⁷¹

Το συνήθως περιθωριοποιημένο από τον σύγχρονο ακαδημαϊκό κανόνα *Sylva Sylvarum*, για τον ίδιο τον Bacon, συνιστούσε μνημειώδη προσπάθεια εγκυκλοπαιδικής καταγραφής της φυσικής ιστορίας, με πληροφορίες παντός είδους από όλο τον κόσμο.³⁷² Το πολυδημοσιευμένο έργο του, κατά τον 17^ο αιώνα και μετά τον θάνατό του, χωρίζεται σε δέκα αιώνες και εκατοντάδες πειράματα. Παρουσιάζει τις απόψεις του για μια ποικιλία θεμάτων, συμπεριλαμβανομένης της φύσης του σύμπαντος, των αρχών της κίνησης και της ύλης, της φύσης του φωτός, των ιδιοτήτων της θερμότητας και των ζωντανών οργανισμών. Συζητεί, επίσης, τη σύζευξη μεταξύ επιστήμης και θρησκείας και τον ρόλο της λογικής στην κατανόηση του κόσμου γύρω μας. Ανατρέχοντας στις σελίδες του, μαθαίνουμε για τις δυτικές

³⁷¹ Bacon, Francis, *Advancement of Learning*, 1^η έκδ. 1605, η ηλεκτρονική έκδοση που χρησιμοποιούμε είναι η μεταφορά της έκδοσης το 1893, Global Grey, 2022, σ. 40, 117.

³⁷² Bacon, Francis, *Sylva sylvarum; or, A natural history, in ten centuries. Whereunto is newly added the History natural and experimental of life and death, or of the prolongation of life*, Printed by John Haviland and Augustine Mathewes, for William Lee at the the Turks Head in Fleet-street, next to the Miter, 1627, έναν χρόνο μετά τον θάνατο του Bacon. Αλιεύσαμε τα αποσπάσματα, μελετώντας την έκδοση του 1670, σ. 75, 128, 186, 207, 210

<https://archive.org/details/sylvasylvarumorn00baco/mode/2up>

Ινδίες του Νέου Κόσμου, στις οποίες κυριαρχούσαν οι κανίβαλοι μέχρι να ανακαλυφθούν από τον χριστιανικό πολιτισμό.

Σύμφωνα με τις καταγραφές των πειραμάτων στο *Sylva Sylvarum*, οι δυτικοί Ινδιάνοι παρασκεύαζαν ένα δηλητηριώδες μείγμα από ανθρώπινο λίπος και αίμα, πρακτική που ο ίδιος έχει παρατηρήσει και στις μάγισσες. Με βλαβερούς ατμούς οι γηγενείς επηρέαζαν τη φαντασία των χριστιανών, όπως και οι μάγισσες. Ειδωολάτρες και χριστιανοί με τέτοιους τρόπους έχουν τραφεί με ανθρώπινη σάρκα. Οι μάγισσες και οι απατεώνες σχηματίζουν στη ρίζα του φυτού μανδραγόρα ένα άσχημο ανθρώπινο πρόσωπο. Επιπροσθέτως, πίνουν με απληστία το αίμα των ανθρώπων λόγω της διαβολικής όρεξής τους. Η βρώση της ανθρώπινης σάρκας μπορεί να εκπέμψει υψηλούς και ευχάριστους ατμούς, με τους οποίους η φαντασία των μαγισσών διεγείρεται. Οι μαγικές αλοιφές δημιουργούν ασυνήθιστα φαινόμενα μέσω της παραίσθησης. Οι μάγισσες δεν μεταφέρονται ούτε μεταφέρουν ανθρώπους σε άλλα σώματα. Πολλά από τα συμβάντα οφείλονται στην ευπιστία των ανθρώπων. Η αλοιφή που χρησιμοποιούν οι μάγισσες φέρεται να φτιάχνεται από το λίπος των παιδιών που ξεθάβουν από τους τάφους τους, σε συνδυασμό με τους χυμούς του άγριου σέλινου, του ολέθρου των λύκων (πρόκειται για ένα γνωστό αλκαλοειδές δηλητηριώδες λουλούδι), και του φυτού Ποτετεντίλλα, αναμειγμένους με το αλεύρι. Επίσης, αναφέρει οπιούχα φυτά που χρησιμοποιούνται για την παρασκευή των μαγικών αλοιφών. Το *Sylva Sylvarum* θα έπρεπε να θεωρείται σημαντικό έργο στην ιστορία και τη φιλοσοφία της επιστήμης, καθώς αποτελεί την πρώτη συστηματική προσπάθεια εφαρμογής ή πρότασης συγκεκριμένων πειραμάτων στη μελέτη των φυσικών φαινομένων.

Όπως διαπιστώνεται από τον Julian Martin, ο Bacon καθιερώθηκε ως ο εκπρόσωπος ενός πρωτοφανούς σχεδίου για τη δημιουργία μιας κρατικά υποστηριζόμενης επιστημονικής ελίτ, της οποίας η αξίωση για προνομιακή γνώση της θείας τάξης που αποκαλύπτεται στη φύση θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για να δικαιολογήσει την απεριόριστη επέκταση των προνομίων του βασιλιά. Οποιαδήποτε αμφισβήτηση των «αληθειών» του φυσικού φιλοσόφου, που λειτουργούσε υπό την αιγίδα του μονάρχη, θα περιθωριοποιούνταν, θα εξουδετερωνόταν πολιτικά ως ποιητικές μυθοπλασίες. Τα σχέδια του Bacon για τη μεταρρύθμιση της φυσικής φιλοσοφίας έπαιξαν κεντρικό ρόλο στη δέσμευσή του για την προώθηση της απόλυτης εξουσίας του μονάρχη. Ο Bacon ήταν ένας από τους πιο θερμούς υποστηρικτές των θεϊκών και απόλυτων

δικαιωμάτων της μοναρχίας και της στρατηγικής προσπάθειας του Ιακώβου για την επιβολή της απολυταρχίας. Οι προτάσεις του Bacon για τη μεταρρύθμιση του κοινού δικαίου περιλάμβαναν επιλεκτικά την επιλογή και τη σύνταξη εκείνων των δεδικασμένων που ευνοούσαν τη διευρυμένη εξουσία του βασιλιά.³⁷³ Θα ήταν αβλεψία από μέρους μας να μην λάβουμε υπόψη αυτές τις παραμέτρους με δεδομένες τις αντιλήψεις Ιακώβου και Bacon περί της μεγάλης και καθόλου περιθωριοποιημένης απειλής της δαιμονικής μαγείας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII. Ο Joseph Glanvill, τα κληροδοτήματα του Bacon, του Ιακώβου, ο φυσικοποιημένος διάβολος και η Χώρα των Πνευμάτων

VII.1. Ο Glanvill στο έργο του απολογητή και υπερασπιστή της μοναρχίας, της αγγλικανικής Εκκλησίας, της βακόνειας μεθόδου και της Βασιλικής Εταιρείας

Ο Francis Bacon, ιδρυτής της σύγχρονης πειραματικής επιστήμης, σύμφωνα με την κυρίαρχη αφήγηση, δεν αφήνει περιθώρια διαχωρισμού της πολιτικής, θεολογικής και φυσικής γνώσης. Τα θαύματα και οι θαυματουργές θεραπείες των μαγισσών ήταν ένας μόνο τομέας που τράβηξε την προσοχή των φυσικών φιλοσόφων στην πρώιμη νεότερη περίοδο. Όπως είδαμε, ο Bacon είχε ζητήσει φυσικές ιστορίες για τέρατα και οτιδήποτε νέο ή σπάνιο. Η οξφορδιανή Βασιλική Εταιρεία, υιοθετώντας πιστά την πρόταση του Λόρδου Bacon, δημοσίευε στο περιοδικό της *The Philosophical Transactions* πολλές περιπτώσεις παράξενων φαινομένων ή γεγονότων που αποκαλούνταν θαύματα.

Οι «τερατογενέσεις» συνέχισαν να ενδιαφέρουν τόσο τους αναγνώστες των εφημερίδων όσο και τα μέλη της Βασιλικής Εταιρείας. Οι έννοιες *γεγονός* και *αξιόπιστη μαρτυρία* του γεγονότος αποτελούσαν κρίσιμα μεθοδολογικά εργαλεία εξερεύνησης των φαινομένων που ξεπερνούσαν τη συνηθισμένη φυσική τάξη. Το προφίλ των αξιόπιστων μαρτύρων έπρεπε να ανταποκρίνεται στα πρότυπα της κοινωνικής ιεράρχησης και να διαθέτει την ανάλογη μόρφωση. Όταν η εφημερίδα *Mercurius Politicus* δημοσίευσε μια «τερατογένεση» στις Κάτω Χώρες επέμενε στην αναφορά της πιστοποίησης του γεγονότος από αξιότιμους μάρτυρες (όπως και στις

³⁷³ Martin, Julian, *Francis Bacon, the State and the Reform of Natural Philosophy*. Cambridge University Press, Cambridge, 1992, σ. 102, 103

δίκες), από άτομα με ποιότητα και μόρφωση, όπως γιατροί, χειρουργοί και φαρμακοποιοί.³⁷⁴ Σε μια αμφίδρομη οπτική, η εμπειρική μέθοδος που διέδωσε ο Bacon, ενεπλάκη ως αποτελεσματικό εργαλείο για να αποδείξει νομικά την ενοχή των μαγισσών.³⁷⁵ Οι νομικές και δικανικές πρακτικές φαίνεται να βρίσκονται σε διαρκή διάλογο με τα αρχικά στάδια της εμπειρικής επαγωγικής φιλοσοφίας, ως αλληλοτροφοδοτούμενες συμβάσεις με κατεύθυνση την ανακάλυψη της αντικειμενικής γνώσης αναφορικά τόσο με τη δαιμονική παρουσία όσο και των φαινομένων γενικότερα.

Η άρρηκτη σχέση μεταξύ της αγγλικανικής φυσικής θεολογίας και της επαγωγικής εμπειρικής παρατήρησης, η οποία οδηγεί στη βέβαιη και ουσιαστική γνώση των πραγματικών αιτίων, καθώς και η πολεμική ενάντια τόσο στον δογματισμό των σχολαστικών και των καθολικών όσο και τον χομπσιανό μηχανικό υλισμό που απειλεί τα θεμέλια της πίστης αλλά και τις εμπειρικές μεθόδους εκφράζονται στα κείμενα του Joseph Glanvill, πιστού οπαδού του Λόρδου Bacon, όπως ο ίδιος τον αναφέρει συχνά στα έργα του, όταν θέλει να υπενθυμίσει τις επιταγές του βακόνειου προγράμματος. Επιπροσθέτως, σύμφωνα με τις διαπιστώσεις του John Henry, οι στοχαστές της «Επιστημονικής Επανάστασης» δρούσαν σε ένα πολύπλευρα ταραχώδες κλίμα προετοιμασίας για την Αποκάλυψη και τη Δευτέρα Παρουσία. Ο χιλιαστικός προτεσταντισμός κήρυττε ότι η ανθρωπότητα όφειλε να προετοιμαστεί, απεκδυόμενη τις συνέπειες του προπατορικού αμαρτήματος, το οποίο την είχε καταδικάσει στη λήθη της αδαμιαίας γνώσης και τη δουλεία στις δυνάμεις του διαβόλου. Ο Bacon περιέγραψε το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμά του σχετικά με τη φυσική φιλοσοφία ως ένα έργο προετοιμασίας για το Σάββατο της Αιώνιας Κρίσης. Ο Robert Boyle, ο Baptista van Helmont, ο Νεύτωνας, ο Gottfried Wilhelm Leibniz και πολλές γνωστές ή λιγότερο γνωστές, σήμερα, προσωπικότητες, από τα μέσα του 16^{ου}

³⁷⁴ Shapiro, Barbara, *A Culture of Fact*, ό. π., σ. 101

³⁷⁵ Eaton, Scot, *John Stearne's Confirmation and Discovery of Witchcraft: Text, Context and Afterlif*, (Routledge Research in Early Modern History, Routledge, 2020. Ο Eaton διερευνά με ακρίβεια τις μεθόδους των κυνηγών μαγισσών στην ανατολική Αγγλία Matthew Hopkins και John Stearne (1645-1647). Αναλύει τη δαιμονολογία και τις μεθόδους του δεύτερου, κυρίως, υποστηρίζοντας την άμεση αλληλεπίδραση της εμπειρικής μεθόδου με τις τακτικές αποκάλυψης της μάγισσας. Η έρευνά του εντάσσει το κείμενο του Stearne στο πλαίσιο του πρώιμου νεωτερικού πνευματικού πλέγματος ως προς τη θρησκεία, της δαιμονολογίας, του φύλου, της επιστήμης και της τυπογραφίας.

έως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, αναδεικνύουν την θρησκευτική αφοσίωση ως κινητήριο μοχλό της νέας φιλοσοφίας.³⁷⁶

Η εμπειρική φιλοσοφία στη διαμάχη της με τους μηχανιστές (ούτε εδώ βεβαίως είναι σαφή τα όρια μεταξύ των θεωρητικών ρευμάτων και των προσεγγίσεων των εκπροσώπων τους) ακολουθεί το καλβινικών καταβολών αγγλικανικό δόγμα, όπως έχει διαμορφωθεί στη διάρκεια των δυο αιώνων, που θέλει την αναγνώριση της ύπαρξης του θεού μέσω της ύπαρξης του διαβόλου και της πραγματικής μάχης του τελευταίου ενάντια στην ανθρωπότητα μέσω των μαγισσών. Η άρνηση του διαβόλου και των έργων του ήταν άρνηση του θεού. Χρέος της φυσικής φιλοσοφίας αποτελούσε πρωτίστως να αποτραπεί ο αθεϊσμός –σε μια εποχή, θα λέγαμε, που τα δεινά ήταν τόσο πολλά και η θεϊκή απουσία ήταν μάλλον περισσότερο φανερή από την παρουσία του θεού. Οι εμπειριστές της Βασιλικής Εταιρείας κατηγορούσαν τους υλιστές ότι οι μηχανικοί νόμοι δεν μπορούν από μόνοι τους να εξηγήσουν τα υπερφυσικά ή πνευματικά φαινόμενα. Όποιος δεν πίστευε στην αποτελεσματικότητα της αιτιώδους συνάφειας κατά την οποία π.χ. μια αλοιφή μπορούσε να κάνει τη μάγισσα να πετάξει ή να οραματίζεται πως πετάει μπορούσε να θεωρηθεί ότι παραπλανήθηκε, είτε από τις δικές του δεισιδαιμονίες είτε από τον διάβολο, και ενδεχομένως, ελλοχεύει ο κίνδυνος να ενοχοποιηθεί για αθεϊσμό.

Ο οξφορδιανός και μέλος της Βασιλικής Εταιρείας Joseph Glanvill είναι ο προσωπικός επίσκοπος του Κάρολου Β', ο οποίος μόλις αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση της μετεμφυλιακής Αγγλίας διεκδικεί με πυγμή τη θεϊκή αντιπροσωπεία των προκατόχων του στον θρόνο του ομολογιακού μοναρχικού κράτους. Η οξφορδιανή Βασιλική Εταιρεία είχε συσταθεί με βασιλικό καταστατικό και τελούσε υπό την αιγίδα του ίδιου του βασιλιά.³⁷⁷ Ο μεγάλος λοιμός του Λονδίνου (1665-1666) και η καταστροφική πυρκαγιά της αγγλικής πρωτεύουσας, το 1666 ενέτειναν τους φόβους της διαβολικής συνωμοσίας κατά του νέου μονάρχη. Ο Glanvill υπήρξε διακεκριμένος απολογητής για τον αγγλικανισμό, τη Βασιλική Εταιρεία, και, συνεπώς, την πειραματική φιλοσοφία του Bacon. Οι προαναφερόμενες

³⁷⁶ Henry, John, ό.π., 2002, σ. 85

³⁷⁷ Ας σημειώσουμε ότι το 1648, τα ιδρυτικά μέλη της Β.Ε. συναντώνται στο πανεπιστήμιο της Οξφόρδης για πρώτη φορά, προκειμένου να διερευνήσουν μια ένωση που θα διέδιδε και θα έθετε σε εφαρμογή τις εμπειρικές πεποιθήσεις του Bacon. Σε πολλές ιστοριογραφίες, αυτή η πρώτη συνάντηση αποκαλείται Αόρατο Κολλέγιο.

γραμμές του απολογητικού εγχειρήματος, όπως αποδεικνύεται, είναι αλληλένδετες. Η εμπειρική μελέτη της φύσης προάγει την ευσέβεια στον Θεό-Αρχιτέκτονα.

Η αποστολή του Glanvill είναι σαφώς δύσκολη. Αφενός, καλείται να υπερασπιστεί την αθανασία της ψυχής, τον παρόντα θεό, μέσω της ύπαρξης του διαβόλου απέναντι στους υλιστές μηχανοκράτες. Αφετέρου, επιδιώκει την τεκμηρίωση των θεϊκών χαρακτηριστικών ταυτόχρονα με και τη γνωσιολογική και χρηστική ωφελιμότητα της πειραματικής γνώσης απέναντι σε όσους –κυρίως απέναντι στον Hobbes– καταγγέλλουν την Εταιρεία για τις βακάνειες μεθόδους της. Συνήθης κατηγορία που απευθυνόταν στην Εταιρεία ήθελε τους στοχαστές της να μην αντιλαμβάνονται πως με τα έργα τους και την προσανατολισμένη έρευνα στα φυσικά πράγματα, στην ουσία μεταφέρουν το βλέμμα από τα ουράνια στα γήινα, με κίνδυνο να προωθείται ο αθεϊσμός. Μια ακόμα κατηγορία που αντιμετώπιζε από τους πλατωνιστές της περιόδου σχετιζόταν με την έλλειψη χρήσης των μαθηματικών στην παρατηρησιακή διαδικασία. Ωστόσο, χρειάστηκε μόλις τρεις δεκαετίες για να καταστεί η κορυφαία «επιστημονική» ένωση του κόσμου. Αξίζει να σημειωθεί, ότι παρά τις προγραμματικές επιθέσεις τους στον Hobbes, διαδικασία στην οποία πρωτοστάτησαν ο Glanvill και ο Boyle, τα μέλη της Εταιρείας παρέμεναν ύποπτα για αθεϊσμό και υλισμό από τους θεολόγους που αισθάνθηκαν ότι απειλούνται από ένα κύμα πρόωξης αθεϊστικών αντιλήψεων.

Ο Meric Casaubon και ο Robert Grosse ήταν πολέμιοι των «επικίνδυνων χειρισμών» της Εταιρείας. Ο Casaubon αφού τονίζει τη μεγαλόψυχη πρόθεση του βασιλιά, ως ιδρυτή και πάτρωνα της Εταιρείας, να προωθεί τη γνώση, κάνει λόγο για τις *Δημόσιες Προσευχές των πρώτων χριστιανών*, που επιβεβαιώνουν την αλήθεια του παντοδύναμου θεού και προστατεύουν τον βασιλιά. Συνεπώς, είναι άδικο η Εταιρεία να διεκδικεί την πατρότητα της καλής και χρήσιμης γνώσης και οποιοσδήποτε μπορεί να εναντιωθεί με τις απόψεις κάποιων μελών της χωρίς να σημαίνει πως αμφισβητεί τη θεία βασιλική αυθεντία ή ολόκληρη τη Βασιλική Εταιρεία.³⁷⁸

Η Εταιρεία δεν επιθυμούσε με κανέναν τρόπο να δεχθεί πόλεμο που θα έθετε σε αμφισβήτηση τη μοναρχία και την ηγεσία του μονάρχη στην αγγλικανική Εκκλησία.

³⁷⁸ Casaubon, Meric, *A letter of Meric Casaubon D.D. &c to Peter du Moulin D.D. and prebendarie of the same church concerning natural experimental philosophie, and some books lately set out about it*, Printed for William Mordgen ..., Cambridge, 1669, σ. 2-4, <http://name.umd.umich.edu/A35559.0001.001>

Άλλωστε, δεν ήταν ούτε στις προθέσεις της ούτε στο αξιακό πλαίσιο της. Σκοπός της ήταν να αναδείξει με λεπτομερή ανάλυση την άρρηκτη σχέση μεταξύ θεολογίας και εμπειρικής φυσικής φιλοσοφίας. Οι πεφωτισμένοι βιρτουόζοι της Β.Ε. αποζητούσαν την ευρεία αναγνώριση με οικουμενική ισχύ του βακόνειου προγράμματος της φυσικής ιστορίας. Η πειραματική φιλοσοφία συστηνόταν ως η ασφαλέστερη ηθική και χρηστική οδός, η οποία συνέβαλλε στην πολιτική σταθερότητα, ταυτίστηκε με την αγγλικανική Εκκλησία και με την παλινόρθωση της μοναρχίας.³⁷⁹

Ο Glanvill, όπως προαναφέραμε, υποστήριξε ότι η πειραματική επαγωγική νέα φιλοσοφία ήταν προτιμότερη από τον ακαδημαϊκό σχολαστικισμό γιατί ήταν πρωτοεμφανιζόμενη από τον Λόρδο Bacon (όπως τον αποκαλούσαν τα μέλη της Β.Ε.) και οπωσδήποτε παρείχε περισσότερη γνώση στη φυσική φιλοσοφία από την αριστοτελική που ήδη μετρούσε αρχαιότητα 2.000 χρόνων. Στο έργο του *Plus Ultra: or, The progress and advancement of knowledge (&c.)*, απευθυνόμενος στον τέως αντιπρότανη του πανεπιστημίου της Οξφόρδης και Επίσκοπο, των πόλεων Bathes και Wells, William Piers εξαπολύει επίθεση στον Robert Grosse, έναν δημοφιλή κληρικό που δίδαξε στο Lincoln College, ένθερμο υπερασπιστή του αριστοτελισμού, ο οποίος είχε κατηγορήσει για αθεϊσμό τον ίδιο τον Glanvill, καθώς και τα μέλη της Β.Ε.³⁸⁰ Για τον ισχυρισμό του Grosse ότι η αριστοτελική φιλοσοφία είχε όλα τα πλεονεκτήματα της αληθινής γνώσης, τα οποία δεν διέθετε και δεν θα αποκτούσε ποτέ ούτε η Β.Ε. ούτε η σύγχρονη εποχή, ο Glanvill απαντά:

Και θα αναγνωρίσετε την αδικία και την απερισκεψία τέτοιων λόγων και θα αντιληφθείτε τα σπουδαία πράγματα των τελευταίων καιρών όταν αναλογιστείτε και σκεφτείτε πόσα πολλά όπως Τέχνες, Όργανα, Παρατηρήσεις, Πειράματα, Εφευρέσεις και Βελτιώσεις έχουν αποκαλυφθεί στον Κόσμο από την εποχή του Αριστοτέλη, τα οποία είναι τεράστια Πλεονεκτήματα για τη Γνώση και όλες τις Ευγενείς και Χρήσιμες Έρευνες [...] η Βασιλική Εταιρεία και οι ιδιοφυείς άνδρες της [...] αναγνωρίζουν τις χρήσιμες θεωρίες των Αρχαίων. Αλλά δεν

³⁷⁹ Σχετικά βλ. Syfret, R. H., *Some Early Reactions to the Royal Society*, Notes and Records of the Royal Society of London, vol. 7, no. 2, 1950, σ. 207–58. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/531320> και Špeldová, Monika, *Criticism of the Early Royal Society in the 17th century*, Pro-Fil – An Internet Journal of Philosophy, Vol.16, No.2, 2016

³⁸⁰ Βλ. Steneck, Nicholas H. *The Ballad of Robert Crosse and Joseph Glanvill and the Background to 'Plus Ultra'*, The British Journal for the History of Science 14, no. 1, 1981, σ. 59–74. <http://www.jstor.org/stable/4026072>.

είναι πρόθυμη να δεχθεί ότι αυτοί, όσο σεβαστοί και αν είναι [...],θα πρέπει να έχουν μια απόλυτη αυτοκρατορία πάνω στους Λόγους της ανθρωπότητας.³⁸¹

Όπως εξηγεί, το πρόγραμμα των ανδρών της Εταιρείας πιστεύει σε μια ανεξάντλητη ποικιλία θησαυρών που έχει εναποτεθεί στα πράγματα από τη θεία πρόνοια. Οι ιδιοφυείς άνδρες της Εταιρείας θα προσφέρουν νέες χρήσιμες ανακαλύψεις και τεχνολογίες, καθώς οι έρευνές τους αναζητούν στο βάθος των πραγμάτων τα έργα του θεού. Στο ίδιο έργο, δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις βελτιώσεις-εξελίξεις στα μαθηματικά, την αριθμητική, τη γεωμετρία από τον Καρτέσιο αλλά και τη νεωτερική άλγεβρα του Γάλλου Vieta και του Άγγλου μαθηματικού και θεολόγου John Wallis. Παραπέμπει στις ανακαλύψεις του γιατρού William Harvey, γιατρού του Ιακώβου και του Bacon, σχετικά με την κυκλοφορία του αίματος στα ζώα³⁸² –παρατηρήσεις που διέφευγαν από τις εξηγήσεις της αρχαίας ανατομίας και φυσιολογίας. Εγκωμιάζει την αστρονομία του Γαλιλαίου και του Κέπλερ. Αναφέρει τις ανακαλύψεις στην οπτική και τη γεωγραφία. Δηλώνει μεγάλος θαυμαστής των πειραμάτων του Robert Boyle σχετικά με την αναγνώριση ιδιοτήτων ρευστού για τον αέρα. Εκθειάζει τη χρησιμότητα του τηλεσκοπίου, του μικροσκοπίου, του θερμόμετρου και του βαρόμετρου.

Εκτιμούσε, επίσης, τα πειράματα και τις εφευρέσεις του ιδιοφυούς Robert Hooke. Η *Micrographia* του τελευταίου γράφτηκε στα αγγλικά μετά την παρότρυνση των οξφορδιανών της Β.Ε. και θεωρούνταν εξάισιο εργαλείο άσκησης και μάθησης στη μελέτη και την απεικόνιση των μικρότερων αντικειμένων και των πλασμάτων του φυσικού κόσμου, τα οποία προηγουμένως δεν είχαν παρατηρηθεί με γυμνό μάτι. Βεβαίως, οι αισθήσεις δεν υποκαθίστανται σύμφωνα με τον Robert Hooke, καθώς αυτές μεταφέρουν στη λογική τα εμπειρικά δεδομένα.³⁸³ Ο Glanvill, υπερασπίζεται

³⁸¹ Glanvill, Joseph, *Plus ultra, or, The progress and advancement of knowledge since the days of Aristotle in an account of some of the most remarkable late improvements of practical, useful learning, to encourage philosophical endeavours : occasioned by a conference with one of the notional way*, London: Printed for James Collins ..., London, 1668, *Modern Improvements OF USEFUL KNOWLEDGE. To a Friend*. CHAP. I. The INTRODUCTION, (C3-C4) σ. 5-7.

<http://name.umdl.umich.edu/A42822.0001.001>

³⁸² Harvey, William, *Exercitatio Anatomica de Motu Cordis et Sanguinis in Animalibus*, Frankfurt, 1628, μετάφραση στα αγγλικά από τα λατινικά: *On The Motion Of The Heart And Blood In Animals*, Fordham University, [Internet History Sourcebooks \(fordham.edu\)](http://internet-history-sourcebooks.fordham.edu)

³⁸³ Hooke, Robert, *Micrographia: Or some physiological descriptions of minute bodies made by magnifying glasses: With observations and inquiries thereupon*, London: Printed by Jo. Martyn and Ja. Allestry, printers to the Royal Society, 1665, <https://archive.org/details/mobot31753000817897>

τη μέθοδο και τις έρευνες της Β.Ε., ως μοναδικής οδού απόκτησης οποιασδήποτε έγκυρης γνώσης.

Θα πρέπει να προσθέσουμε σε αυτό το σημείο, ότι ο Thomas Sprat στο βιβλίο του *History of the Royal Society* (1667) περιέγραψε και αιτιολόγησε τη βακόνεια μέθοδο, η οποία υιοθετήθηκε και υποστηρίχτηκε από τα μέλη της Β.Ε., ως διακριτής μεθόδου που τους ξεχώριζε από αρχαίους, δογματιστές, σκεπτικιστές και σύγχρονους φυσικούς φιλόσοφους όπως ο Καρτέσιος και ο Hobbes.. Επιπροσθέτως, η θεωρητική επίθεση των χομπσιανών μηχανιστικών ερμηνειών στις πειραματικές εφαρμογές του Boyle, κατά την οποία ο Hobbes προέτασσε τα *φυσικά πειράματα, την απλή παρατήρηση των φυσικών ή κοινών φαινομένων* έναντι των *δυσδιάκριτων, βεβιασμένων και τεχνητών πειραμάτων* της Βασιλικής Εταιρείας υπήρξε λόγος σοβαρής αντιπαράθεσης. Ο Boyle, επέμενε στην αναγκαιότητα της πειθαρχίας του πειραματιστή σε μια σωστά διοικούμενη φιλοσοφική κοινότητα για την ανεύρεση της αιτιώδους συνάφειας των φαινομένων. Απαντώντας στις δυσφημιστικές επιθέσεις της *μάστιγας κάθε πειραματιστή*, όπως χαρακτηρίζει τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις του Hobbes, εστιάζει στην *αναποτελεσματικότητα της χομπσιανής θεωρίας, καθώς δεν είχε επιφέρει κανένα νέο αντικειμενικό γεγονός*.³⁸⁴

Η μεθοδολογία του Glanvill εξαίρει ως ζωτικής σημασίας την αξία των πειραματικών αποδεικτικών στοιχείων στη διαδικασία προσδιορισμού της αλήθειας ή της ψευδούς ερμηνευτικής δήλωσης. Εκτιμά τους αριστοτελικούς όρους ως διαφορούμενους. Η Αστρονομία του αρχαίου φιλοσόφου είναι ανόητη, δεν έχει χρήσιμες εφευρέσεις ή ανακαλύψεις. Δεν γνωρίζουμε τις πραγματικές αιτίες των πραγμάτων, τις *πρώτες αρχές των φυσικών κινήσεων*. Αντιθέτως, μπορούμε να αναμένουμε σαφέστερα συμπεράσματα από την πειραματική μέθοδο, η οποία δύναται να εφαρμοστεί σε όλα τα φαινόμενα. Η πειραματική μέθοδος θα επεκταθεί στο άυλο. Στο υπερφυσικό. Μια «επιστημονική» δαιμονολογία θεωρείται άκρως απαραίτητη από τον ευνοούμενο του μονάρχη Glanvill και όσους τον στηρίζουν. Η *Χώρα των Πνευμάτων* (Land of Spirits) μοιάζει με την Αμερική, όπως γράφει, η γη της οποίας δεν έχει ακόμα εξερευνηθεί. *Βρίσκεται στον χάρτη της ανθρώπινης επιστήμης με άγνωστες εκτάσεις, γεμάτη με*

³⁸⁴ Shapin, Steven & Schaffer Simon, *Ο Λεβιάθαν και η Αντλία Κενού – Ο Χομπς, ο Μπόιλ και η πειραματική ζωή*, 1^η εκδ. Princeton University Press, 1985, μτφρ. Δήμητρα Μπάτσιου και Θεμιστοκλής Χαλικιάς, ΡΟΠΗ, 2021, σ. 198-199

βουνά, θάλασσες και τέρατα.³⁸⁵ Τα πραγματικά γεγονότα μπορούν να αποδειχθούν εμπειρικά, μέσω επαρκών απολογισμών, απαλλαγμένων από στοιχεία που παραπλανούν. Τα μέλη της Βασιλικής Εταιρείας υπερασπίζονται την αδιαμφισβήτητη θέση του Θεού στον κόσμο, που αναμένει να αποκαλυφθεί μέσω της νέας φυσικής φιλοσοφίας και της μεθόδου του Bacon. Οι ίδιοι είναι θερμοί υπερασπιστές του στέμματος, το οποίο προΐσταται της αγγλικανικής Εκκλησίας.

Η υπεράσπιση της δαιμονικής μαγείας, όπως αναλύσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια δεν αποτελεί παραφωνία. Ο ίδιος ο Bacon είχε αφήσει ρητές εντολές για την καταγραφή των θαυμάτων και των περιπτώσεων μαγείας, όπου υπάρχει σαφής απόδειξη του γεγονότος. Ο Glanvill ήταν ενθουσιώδης με τη χρήση των οργάνων, ως βελτιωμένης πειραματικής εφαρμογής παράλληλα με τις αξιόπιστες μαρτυρίες που αποδείκνυαν το γεγονός μέσω της άμεσης εμπειρίας και της λογικής. Η συγκεκριμένη συλλογιστική παρέπεμπε στον κυρίαρχο τρόπο ανάλυσης. Ο ίδιος και αρκετοί εμπειριστές δεν αρκούνται στην αόριστη παραπλάνηση του διαβόλου μέσω της μελαγχολίας. Όπως και άλλοι δαιμονολόγοι, όπως είδαμε, χρησιμοποιούσαν στις ερμηνείες τους τα φυσικά συστατικά ή τους φυσικούς χυμούς της ανθρώπινης σωματικότητας και της φύσης ως μέσων της διαβολικής παρεμβατικής παρουσίας. Η παραπλάνηση είχε φυσικό χαρακτήρα. Ακολουθώντας την μέθοδο της επιστολογραφίας προς δικαστές, στην επιστολή του προς τον πολιτικό, Μεγάλο Σερίφη και δικαστή μαγισσών του Somerset Robert Hunt³⁸⁶ συμπυκνώνει τις λόγιες πεποιθήσεις, που έχουμε μελετήσει ως τώρα.

³⁸⁵ Glanvill, Joseph, *A blow at modern Sadducism in some philosophical considerations about witchcraft. To which is added, the relation of the fam'd disturbance by the drummer, in the house of Mr. John Mompesson, with some reflections on drollery and atheisme.* / By a member of the Royal Society, Printed by E.C. for James Collins, at the Kings Head in Westminster-Hall, London, 1668, σ. 93. Το έργο απευθύνεται στον Μεγάλο Σερίφη και Αρχιδικαστή του Sommerset Robert Hunt.

³⁸⁶ Ο Hunt είχε μια προσωπική σχέση με τον ήρωα του Glanvill, τον Sir Francis Bacon. Ο πατέρας του Hunt, John, ο οποίος πέθανε σε ηλικία περίπου 94 ετών το 1660, είχε εργαστεί για τον Bacon ως δικηγόρος, και ο δεύτερος γιος του Robert άφησε αρκετά βιβλία στον θείο του Thomas Browne, μερικά από τα οποία ήταν τα έργα του Bacon. Έτσι εξηγείται ίσως η στενή συνεργασία Glanvill – Hunt στην προσπάθεια της «επιστημονικής» νομιμοποίησης των διώξεων. Επιπλέον, ο Hunt γνώριζε προσωπικά τον θεολόγο και δαιμονολόγο Richard Bernard και συνεπώς τον έργο του *Guide to the Grand Jury Men*, το οποίο αναλύσαμε παραπάνω. Το έργο γνώριζε πολύ καλά και ο Joseph Glanvill, συνάγοντας το συμπέρασμα ότι το συζητούσαν μεταξύ τους. Επίσης, όλες οι θέσεις και ερμηνείες του Bernard είχαν μεταφερθεί ως καίριες επισημάνσεις στο νομικό βιβλίο *Country Justice* (1618, 1630) του Michael Dalton. Ο Hunt διατηρούσε αρχεία με τις δίκες (*Books of Examinations*) τα οποία χρησιμοποιήθηκαν δεόντως από τον Glanvill. Βλ. Barry, Jonathan, *Witchcraft and Demonology in South-West England, 1640–1789*, Palgrave Macmillan, New York, London, 2012, σ. 33

Ο Glanvill, ως επίσημο μέλος της Βασιλικής Εταιρείας, προσπαθεί να ενθαρρύνει τις σκέψεις του δικαστή για τις συχνές και πρόσφατες συναλλαγές που είχε με την εξέταση των Μαγισσών και προχωρά στην επιβεβαίωση ότι οι περιγραφές των περιέργων φαινομένων της δαιμονικής μαγείας θα συμβάλλουν στην άμυνα της αλήθειας και βεβαιότητας των πραγμάτων, τα οποία γνωρίζει ο δικαστής από τη διεξαγωγή των πειραμάτων που δεν θα μπορούσαν να εξαπατήσουν, καθώς εφαρμόστηκαν ορθά από τον ίδιο στις δίκες. Εκπλήσσεται που κάποιοι μορφωμένοι άνδρες έχουν παραπλανηθεί, πιστεύοντας ότι δεν υπάρχει ο *Εχθρός της Ανθρωπότητας* και ότι όλες οι υποθέσεις της μαγείας είναι *πλάσματα της μελαγχολίας και της έπαρσης, που καλλιεργούνται από άγνοια και σχέδιο [...]* ότι οι ιστορίες για μάγισσες, εμφανίσεις και πράγματι κάθε τι που φέρνει νέα από έναν άλλο κόσμο δεν είναι παρά μελαγχολικά όνειρα και ευσεβείς μυθιστορίες. Διευκρινίζει ότι η δύναμη του διαβόλου βασίζεται στη μυστικότητα, επομένως, επωφελείται από τέτοιες απόψεις. Οι αμφισβητίες αγνοούν τις μόνιμες αισθητές αποδείξεις της ύπαρξής του στις πρακτικές του με τις οδηγίες του. Το γεγονός (matter of fact), όπως, υποστηρίζει είναι ικανή απόδειξη για την αυθεντικότητα και για τη λογική, ως προς την ύπαρξη των μαγισσών και των διαβολικών συμφώνων. Θα ήταν αδύνατο η μαρτυρία χιλιάδων οφθαλμών και αυτοπτών μαρτύρων, όχι χυδαία εξαπατημένων αλλά σοφών και διακεκριμένων, να θεωρηθεί ότι αποτελεί προϊόν μιας συμφωνίας τους σε ένα τέτοιο ψέμα. Το φως όλων αυτών των περιστάσεων επιβεβαιώνει την πεποίθηση για την ύπαρξη όλων αυτών που συνέβησαν από άτομα με κατάπυστη δύναμη και γνώση, πέρα από την εμβέλεια της Τέχνης και της συνηθισμένης Φύσης. Ιδιαίτερη σημασία έχει το ακόλουθο απόσπασμα:

Έχουν κρατηθεί μόνιμα δημόσια Αρχεία αυτών των καλά πιστοποιημένων σχέσεων και έχουν συνταχθεί Συλλογές αυτών των απροσδόκητων γεγονότων. Νόμοι σε πολλά Έθνη έχουν θεσπιστεί ενάντια σε αυτές τις άθλιες πρακτικές [...] τέτοιες υποθέσεις έχουν συχνά κριθεί κοντά μας, από σοφούς και σεβάσμιους δικαστές, με σαφή και πειστικά αποδεικτικά στοιχεία και χιλιάδες στο δικό μας Έθνος έχουν υποστεί το θάνατο για τις άθλιες σχέσεις τους με αποστάτες. Όλα αυτά θα μπορούσα να τα αποδείξω σε μεγάλο βαθμό στις ιδιαίτερες περιπτώσεις τους [...] Οι επικίνδυνοι ισχυρισμοί ότι οι υγιείς αισθήσεις πολλών ανθρώπων μαζί μπορούν να τους εξαπατήσουν, και ότι οι νόμοι χτίζονται πάνω σε Χίμαιρες, ότι οι σοβαρότεροι και σοφότεροι δικαστές

έχουν υπάρξει δολοφόνοι, και οι πιο σοφοί άνθρωποι ανόητοι ή σκόπιμοι απατεώνες [...] Λέω, ότι εκείνοι που μπορούν να πιστέψουν αυτό τον σωρό από παραλογισμούς, είναι πιο βάρβαροι από εκείνους των οποίων την ευπιστία κατακρίνουν [...] Αν η έννοια του Πνεύματος είναι παράλογη, όπως ισχυρίζονται, η έννοια του ΘΕΟΥ και της ΨΥΧΗΣ που διαφέρει από την ύλη και είναι αθάνατη, είναι επίσης παράλογες.³⁸⁷

Απέναντι στο κακό πνεύμα και τις επιρροές του, η πραγματική πειραματική φιλοσοφία είναι η μόνη που εγγυάται την ασφάλεια του κόσμου. Η Σύγχρονη, Πειραματική Φιλοσοφία των Έργων του Θεού, είναι ένα φάρμακο κατά της νοητής δεισδαιμονίας, που αντιτίθεται στις πραγματικές διδαχές των ευαγγελίων. Η ανοικτή έρευνα στο μεγάλο πεδίο της φύσης διδάσκει πολύτιμη γνώση που είναι μόνο η πρακτική γνώση.³⁸⁸ Η αναγκαιότητα της πρακτικής και χρησιμοθηρικής γνώσης μέσω της κυριαρχίας της φύσης επαναδιατυπώνεται, στα έργα του Glanvill, πιστά τη βακώνεια παρότρυνση, προλειαινώντας τις ανάλογες χρήσεις, αιτιάσεις και επιδιώξεις της νεωτερικότητας των αποικιών και των βιομηχανικών επιτεύξεων. Στο Plus Ultra τονίζει για μια ακόμα φορά: *Μια γνωστή φύση μπορεί να κυριαρχηθεί, να διευθυνθεί και να χρησιμοποιηθεί στις υπηρεσίες του ανθρώπου.*³⁸⁹ Όλο αυτό το πλέγμα των θεολογικών, δαιμονολογικών, φιλοσοφικών, κυβερνητικών και νομικών μηχανισμών –και των συζεύξεων μεταξύ τους– σηματοδοτείται ως γέφυρα με τη νεωτερικότητα

³⁸⁷ Glanvill, Joseph, *Saducismus triumphatus, or, Full and plain evidence concerning witches and apparitions in two parts : the first treating of their possibility, the second of their real existence / by Joseph Glanvil. With a letter of Dr. Henry More on the same subject and an authentick but wonderful story of certain Swedish witches done into English by Anth. Horneck.*

Glanvill, Joseph, 1636-1680., More, Henry, 1614-1687., Horneck, Anthony, 1641-1697, Printed for J. Collins and S. Lownds, London:, 1681, *SOME CONSIDERATIONS ABOUT Witchcraft. In a LETTER to ROBERT HUNT, Esq SECT. I,* σ. 1-20. <http://name.umdl.umich.edu/A42824.0001.001> Το έργο στην έκδοση του 1681 έχει προσθήκες του Henry More. Ωστόσο, τα αποσπάσματα που πήραμε προέρχονται από την αυθεντική επιστολή του Glanvill, όπως αυτή μεταφέρεται αυτούσια. Η ίδια επιστολή είχε δημοσιευτεί με τον τίτλο *A Philosophical Endeavour towards the Defence of the Being of Witches and Apparitions*, το 1666 <http://name.umdl.umich.edu/A42820.0001.001> και με τον τίτλο, όπως έχουμε προαναφέρει, *A blow at modern Sadducism in some philosophical considerations about witchcraft. To which is added, the relation of the fam'd disturbance by the drummer, in the house of Mr. John Mompesson, with some reflections on drollery and atheisme. / By a member of the Royal Society* το 1668. Όλοι οι τίτλοι γνώρισαν πολλές επανεκδόσεις. Ο Glanvill επιλέγει τη μορφή επιστολής, όπως συνηθιζόταν, όταν στοχαστές απευθύνονταν σε τιτλούχους, αξιωματούχους και δικαστές ή στον ίδιο τον μονάρχη, προκειμένου να γνωστοποιήσουν, σε αρκετές περιπτώσεις, τις κοσμολογικές, φιλοσοφικές και δαιμονολογικές θέσεις τους ταυτόχρονα. Ως εκ τούτου, συγκεντρώνει όλα τα χαρακτηριστικά των φιλοσοφικών κειμένων της εποχής.

³⁸⁸ Glanvill, Joseph, *Essays on several important subjects in philosophy and religion by Joseph Glanvill*, Printed by J.D. for John Baker and Henry Mortlock, London, 1676, *Essay IV. THE USEFULNESS OF Real Philosophy TO RELIGION*, σ. 13-15 <http://name.umdl.umich.edu/A42813.0001.001>

³⁸⁹ Glanvill, Joseph, Plus Ultra, ό.π., σ. 87

και όχι ως ήττα των δεισδαιμονιών των λαϊκών τάξεων. Η δρομολόγηση προς την νεωτερική Ευρώπη έχει ξεκινήσει, στο όνομα μιας ορθολογικότητας που στα πρώιμα στάδιά της εμπεριέχει δραστικές λύσεις για τους πράκτορες του διαβόλου, οι οποίοι οδηγούσαν πιο κοντά στην Αποκάλυψη, εμποδίζοντας την πρόοδο.

Ο δικαστής Hunt δικάζε μάγισσες, το 1656 και το 1664 –σύμφωνα με τις αναφορές του Glanvill και τη συλλογή του δικαστή– με την πεποίθηση ότι η κόρη του παραλίγο να πεθάνει εξαιτίας της μαύρης μαγείας. Υπεύθυνη ήταν μια γειτόνισσα της οικογένειας, η Alice Knight, η οποία αφού υπεβλήθη στη δοκιμασία του γδαρσίματος, έλυσε τα μάγια και η κόρη του δικαστή συνήλθε από τα συμπτώματα μιας περιεργής ασθένειας. Οι μάγισσες που εξετάζονται από το 1658 και το 1665 είναι όλες γυναίκες, μερικές είναι χήρες, αν και δεν είναι όλες ηλικιωμένες. Σε κάποιες δίκες αναφέρονται και μερικοί άνδρες, που συμμετείχαν στις συνάξεις των μαγισσών αλλά δεν υπάρχουν περαιτέρω στοιχεία γι' αυτούς. Ο Glanvill αναπαράγει το καθιερωμένο νομικό, δικανικό και δαιμονολογικό σχήμα περί μαγείας στην φιλοσοφική προσπάθειά του. Στα έργα του, εμφανίζονται οι δαιμονολογικές, νομικές παρακαταθήκες και η βιβλική μετάφραση του Ιακώβου, όπως διευκρινίζει ο ίδιος ο Glanvill, όταν μελετώντας τα δαιμονικά οικεία πνεύματα κάνει λόγο για την *αγγλική μας μετάφραση*.³⁹⁰ Οι βιβλικές αποδείξεις έρχονται σε απόλυτη σύζευξη με το βακόνειο πρόγραμμα, διαδικασία όχι παράδοξη σύμφωνα με τις διανοητικές προτάσεις της εποχής. Οικεία πνεύματα, σατανικά σημάδια, πολλαπλές μαρτυρίες για δαιμονικά φαινόμενα από αξιόπιστα μέλη, συνήθως της υψηλής κοινωνίας, το σύμφωνο με τον διάβολο, οι φυσικές βλάβες και καταστροφές από τη δαιμονική συμμαχία, οι πτήσεις και οι συνάξεις των μαγισσών συμπεριλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, στο δαιμονολογικό corpus του επιφανούς μέλους της Βασιλικής Εταιρείας. Οι δαιμονικές δυνάμεις αποκαλύπτονται στον φυσικό κόσμο με την αποδεικτική αξία της Βίβλου και επιβεβαιώνονται με την εμπειρική και πειραματική παρατήρηση της αδιαμφισβήτητης αλληλεπίδρασης υλικού και άυλου.

Στη διαμάχη με τους υλιστές χρησιμοποιείται ως κεντρικό ζήτημα η ύπαρξη της δαιμονικής μαγείας. Στην έντονη συζήτηση εμπλέκονται, μεταξύ άλλων, οι υλιστικές θεωρήσεις του Thomas Hobbes και των πατρónων του Λαίδης Margaret και Λόρδου Lucas Cavendish (Κύκλος του Newcastle), που πρεσβεύουν ότι η φύση και τα

³⁹⁰ Glanvill, Joseph, *Saducismus triumphatus*, ό.π., σ. 28

δημιουργήματά της αποτελούνται μόνο από ύλη. Οι δαίμονες και οι μάγισσες δεν έχουν καμία θέση στη φυσική τάξη. Απέναντί τους, ο πλατωνιστής και καμπαλιστής του Cambridge Henry More, συνομιλητής του Glanvill με τη συνδρομή της Ann Conway, και οι βακόνειοι Joseph Glanvill και Robert Boyle.

Οι υλιστές χαρακτηρίζουν τη μαύρη μαγεία ως φυσικά αδύνατη. Ο προτεστάντης Hobbes πιστεύει στον θεό, που κάνει θαύματα μόνο όταν χρειαστεί, πολύ σπάνια και όχι τόσο συχνά όσο επικαλούνται οι άνθρωποι. Ο θεός έχει περιοριστεί στη στιγμή της δημιουργίας και οι αλλαγές στη φύση δεν συνιστούν ενδιαφέρον της χριστιανικής πίστης. Ωστόσο, η δίκαιη τιμωρία των μαγισσών έγκειται, κατά την άποψή του, στην ψευδή πεποίθηση που έχουν οι ίδιες ότι μπορούν να κάνουν μεγάλο κακό για όφελος του σκοπού τους. Η δράση τους λοιπόν είναι πιο κοντά σε μια νέα θρησκεία παρά σε μια τέχνη ή επιστήμη. Με τα λόγια του επικυρώνει την ύπαρξη συνωμοτικής σχέτας, που προπαγανδίζει τη λανθασμένη ιδέα ότι ο διάβολος παρεμβαίνει στη φύση. Η μερική κριτική των βασανιστηρίων που εκφράζει ο Hobbes βασίζεται στη διαπίστωσή του ότι τέτοιοι μηχανισμοί ίσως οδηγούν σε ομολογίες αυτοενοχοποιητικών αποδείξεων.³⁹¹ Το κίνητρο του Hobbes σχετιζόταν άμεσα με την προτροπή να στραφεί η σκέψη στο γενικά μηχανιστικού χαρακτήρα επιχείρημά του, το οποίο θεμελιωνόταν αποκλειστικά στην ύλη και τους μηχανικούς νόμους ενός ορατού και φυσικού κόσμου. Οι αντίπαλοί του επιμένουν στην αθανασία της ψυχής, την ύπαρξη του άυλου και των δαιμόνων στη φύση. Ο διάβολος επηρεάζει εμφανώς κυρίως τις γυναίκες, καθώς είναι ατελή και αδύναμα όντα. Έχουμε ήδη αναφερθεί στον εναγκαλισμό μεταξύ της πειραματικής παρατήρησης και της δαιμονολογίας ως στάδιο της επιστημονικής εξέλιξης. Ο Glanvill αλληλογραφεί με τη Λαίδη Cavendish. Η φυσικαλιστική προσέγγιση της Cavendish εξηγεί τα υπερφυσικά φαινόμενα με απτά φυσικά αίτια και θεωρεί την αθανασία της ψυχής αμφίβολη υπόθεση, συνδιαλεγόμενη θετικά με τον χομπσιανό μηχανικό κόσμο. Ο Hobbes τελεί υπό την πατρωνεία του Οίκου Cavendish, φαινόμενο πολύ συνηθισμένο και πολύ σημαντικό για τους στοχαστές της περιόδου, το οποίο έπαιξε ουσιώδη ρόλο στους θεωρητικούς προσανατολισμούς τους ή στην αποδοχή των προσεγγίσεών τους. Στο μεταξύ, η αγγλικανική θεολογία διαδραματίζει ρυθμιστικό ρόλο στις διακυμάνσεις και στον βαθμό υλισμού που φέρουν οι αναδυόμενες μηχανικές θεωρήσεις. Οι όχι

³⁹¹ Hobbes, *Leviathan*, 1651, αναπαραγωγή E-text, Renaissance Editions, University of Oregon, 1999, Chap. II

και πολύ ξεκάθαρες υλιστικές θεωρίες αποτελούν ισχυρή μειοψηφία εκείνη την εποχή, στην Αγγλία.

Το κυρίαρχο παράδειγμα επιτρέπει ή επιβάλλει τις υπερφυσικές εξηγήσεις. Επίσης, θα ήταν πολύ βιαστικό να πει κανείς ότι η φιλοσοφία της Cavendish εκπροσωπεί ένα πρώιμο νεωτερικό αθεϊσμό. Αντιτιθέμενη με την *Ψυχή του Κόσμου* του Glanvill, η οποία δημιουργεί και κινεί τα υλικά και τα άυλα, απαντά ότι η ύλη δεν έχει ανάγκη να έχει κάποια άυλη ουσία να την κινεί, να την κυβερνά, να την καθοδηγεί. Είναι αρκετά ικανή από μόνη της να τα κάνει όλα αυτά με το δώρο του Παντοδύναμου Θεού. Κάθε ανθρώπινο ον, ζώο, φυτό, ορυκτό και στοιχείο έχει *Ζωή και Ψυχή, Αίσθηση και Λόγο*, και συνεπώς είναι αυτοδύναμο σύνολο χωρίς την ανάγκη εξωγενών πνευματικών παρεμβάσεων. Αξίζει να σημειωθεί, ότι ο υλικός κόσμος της Cavendish δίνει χώρο στην πιθανότητα της ύπαρξης των νεράιδων. Ο Glanvill, από την πλευρά του, εξαπολύει την επίθεσή του, γράφοντας ότι η φιλοσοφία αποτελεί σταθερό θεμέλιο της θεολογίας.³⁹² Εξάλλου, στο *Scepsis Scientifica* εκφράζει την απορία πως ένας σκεπτικιστής στη φιλοσοφία (εννοεί τους μηχανιστές) μπορεί να είναι σκεπτικιστής και ως προς τον θεότητα [...] καθώς οι Θεϊκές Αλήθειες ήταν οι πιο αγνές στην πηγή τους.³⁹³ Διευκρινίζουμε ότι ο Glanvill το 1661 γράφει ένα περίτεχνο δοκίμιο με τίτλο *The Vanity of Dogmatizing*. Η δεύτερη έκδοση του έργου (1664) τιτλοφορείται *Scepsis scientifica: or, the way to science Confest ignorance... (&c.)*, ενώ έχει ήδη παρουσιαστεί στη Βασιλική Εταιρεία.³⁹⁴ Πρόκειται για έναν πρόλογο σχετικά με τη χρήση της λογικής στη θρησκεία, στην επιβεβλημένη αποστροφή απέναντι στους δογματικούς αριστοτελιστές και καθολικούς, στην αδιαμφισβήτητη αθανασία της ψυχής, στην ελευθερία της σκέψης. Η Βασιλική Εταιρεία των βιρτουόζων επιδιώκει, όπως επισημαίνει ο Glanvill, την εξακρίβωση των πληροφοριών (τις οποίες μόνο ένας

³⁹² Με το θέμα της αλληλογραφίας μεταξύ του Joseph Glanvill και της Margaret Cavendish έχει ασχοληθεί ενδελεχώς η Jacqueline Broad. Βλ. Broad, Jacqueline, *Margaret Cavendish and Joseph Glanvill: science, religion, and witchcraft*, Science Direct, Stud. Hist. Phil. Sci. 38, 2007, σ. 493–505. Επίσης, περισσότερα για τη φιλοσοφική σκέψη της Cavendish, βλ. Gilman Sherman, Anita, *The Impact of Thomas Stanley's History of Philosophy on Margaret Cavendish*, Studies in Philology, V. 120: 2, 2023, σ. 315-339

³⁹³ Glanvill, Joseph, *The vanity of dogmatizing, or, Confidence in opinions manifested in a discourse of the shortness and uncertainty of our knowledge, and its causes : with some reflexions on peripateticism, and an apology for philosophy*, Printed by E.C. for Henry Eversden, London, 1661, σ. 186,187, <http://name.umdl.umich.edu/A42833.0001.001>

³⁹⁴ Το *Scepsis Scientifica* περιέχει μακρά επιστολή αφιερωμένη στη Β.Ε. Μετά την κύρια πραγματεία του έργου προστίθεται μια απάντηση στον Thomas White, ο οποίος με το *Sciri, sine sceptices & scepticorum a jure disputationes exclusio* (1663), είχε επιτεθεί στο *The Vanity of Dogmatizing*. Η τελική μορφή του *The Vanity of Dogmatizing* είναι αυτή που βρίσκεται στο Glanvill, Joseph, *Essays on Several Important Subjects in Philosophy and Religion*, ό.π.

δογματικός θα μπορούσε να αμφισβητήσει) σχετικά με τα φυσικά φαινόμενα, αποφεύγοντας την πρόωρη θεωρητικοποίηση. Επιπλέον, η νέα Φυσική Φιλοσοφία οφείλει να προφυλαχτεί από την κατάχρηση της «μηχανικής υπόθεσης», συνεπώς, από τους ισχυρισμούς του υλιστικού αθεϊσμού του Hobbes.

Συνολικά, το *Vanity* δεν θυμίζει, σε καμία περίπτωση, ένα κληρικαλιστικό κείμενο. Αντιθέτως, πρόκειται για κείμενο με το εννοιολογικό περιεχόμενο της εμπειρικής φυσικής φιλοσοφίας. Παρουσιάζει έναν τρόπο απόκτησης γνώσεων προσωρινά, ο οποίος είναι αποδεκτός από *λογικούς άντρες που εργάζονται στη φυσική φιλοσοφία*, και από αυτή την άποψη τονίζει την ανεπάρκεια τόσο της απλής εξουσίας των αισθήσεων όσο και της φαντασίας. Ο Glanvill αναλύει τα σκεπτικιστικά επιχειρήματα κατά της βεβαιότητας της ανθρώπινης γνώσης, και υποστηρίζει τη διερευνητική μέθοδο προσεκτικής, επιφυλακτικής κρίσης, έως ότου προωθηθούν εύλογα αποδεικτικά στοιχεία. Η Εταιρεία σκοπεύει στην ανακάλυψη των αληθινών νόμων της ύλης και της κίνησης διασφαλίζοντας τα θεμέλια της θρησκείας. Δεν έχουμε άμεση αντίληψη για τις αιτιώδεις συνδέσεις. Στην καλύτερη περίπτωση παρατηρούμε συνεχείς συνηγορίες, μας λέει με τον σκεπτικισμό του ο Glanvill, δίνοντας έμφαση στην ενίσχυση της βαθιάς έρευνας που παρέχεται από τα σύγχρονα επιτεύγματα στον τομέα των οργάνων, της Χημείας, της Ανατομίας και των Μαθηματικών, της Αστρονομίας και της Οπτικής. Επιχαιρεί για την αποτυχία της αριστοτελικής κοσμολογίας και κάνει λόγο για *νεωτερική αστρονομία* (Neoterick Astronomy):

Ότι οι Ουρανοί είναι άδειοι από φθορά, είναι η υπόθεση του Αριστοτέλη: Αλλά ο σωλήνας (Tube, εννοεί το τηλεσκόπιο) έχει απεικονίσει την ακαθαρσία τους και η Νεότερη Αστρονομία έχει βρει κηλίδες στον Ήλιο. Οι ανακαλύψεις που έγιναν στην Αφροδίτη και τη Σελήνη, διαψεύδουν την αρχαία πεμπουσία και αποδεικνύουν ότι είναι εξίσου υλικά, όπως η σφαίρα στην οποία ανήκουμε.³⁹⁵

Η συμβολή των οργάνων είναι εξαιρετικής σημασίας, καθώς ο σκεπτικισμός αμφιβάλει για την επιβεβαιωτική αξία των ανθρώπινων αισθήσεων, οι οποίες είναι επιρρεπείς σε λανθασμένες ή ανεπαρκείς εκτιμήσεις. Τα επιστημονικά όργανα μπορούν να πειθαρχήσουν τις ανθρώπινες αισθήσεις και να συνδράμουν στη βελτίωσή τους προς την κατεύθυνση της απόκτησης της πολυπόθητης εμπειρίας, που θα οδηγούσε στην αλήθεια και την απόδειξη. Τα πολυσύνθετα ζητήματα της

³⁹⁵ Glanvill, Joseph, *The vanity...*, ό.π., Chapter VIII, σ. 174

βεβαιότητας και της πιθανότητας, στο πλαίσιο του ελέγχου των φυσικών φαινομένων και των συμπερασμάτων που προσκομίζονταν, αποτελούσαν τον πυρήνα των στοχαστικών εγχειρημάτων.³⁹⁶ Η προσοχή στρέφεται στο πείραμα και όχι στη θεωρία, σύμφωνα με τις οδηγίες που κληροδοτεί ο άριστος λόρδος Bacon. Η νέα μέθοδος κατευθύνει στην ακλόνητη απόδειξη της ύπαρξης του θεού και της θείας δικαιοδοσίας του μονάρχη.

Ενώ ο Glanvill αντιπαραβάλλει τον σκεπτικισμό του απέναντι στους καθολικούς και τους αριστοτελικούς, ο ίδιος ακολουθεί με δογματικό τρόπο το βακόνειο πρόγραμμα, προτάσσοντας την αναζήτηση της δαιμονικής παρέμβασης στη φυσική τάξη. Ο μεγάλος εχθρός, ωστόσο, παραμένει ο σύγχρονος αθεϊσμός. Οι σύγχρονοι Σαδδουκαίοι σκεπτικιστές που караδοκούν, επιφέροντας κραδασμούς στη θεϊκή και μοναρχική τάξη, αφού κατά αυτόν τον τρόπο υπηρετούν τον δόλιο σκοπό του διαβόλου: Να πεισθούν οι άνθρωποι ότι δεν υπάρχει. Κατά συνέπεια, η δαιμονική μαγεία είναι ο απόλυτα νομιμοποιημένος θεωρητικός άσπος στο μανίκι του εμπειριστή Glanvill. Μέσω αυτής ενέτασσε, εφαρμόζοντας τον βακόνειο εκσυγχρονιστικό εμπειρικό και πειραματικό τρόπο, τον υπερφυσικό κόσμο στη φυσική σφαίρα, με αποτέλεσμα να παραχθούν ισχυρά αποδεικτικά στοιχεία για τις βεβαιότητες του αγγλικανισμού, συνεπώς και της θεϊκής αποστολής της μοναρχίας.

VII. 2. Οι δηλητηριώδεις ατμόδεις ζυμώσεις και η *venefica*

Ο Glanvill έχει στη διάθεσή του όλα τα επιτεύγματα των ερευνητών της Βασιλικής Εταιρείας, όπως και την υποστήριξη του Robert Boyle, προκειμένου να αναπτύξει τη φυσική κατανόηση των μηχανισμών που ενεργοποιούνταν στη μαγεία, αποδεικνύοντας έτσι τη συμβολή της πειραματικής φιλοσοφίας στην χαρτογράφηση της εμπλοκής της υπερφυσικής σφαίρας στον φυσικό κόσμο. Ωστόσο, η συζήτηση για τις ιδιότητες του αέρα, οι οποίες χρησιμοποιούνται από τον διάβολο για να δημιουργήσει δαιμονικές αναπαραστάσεις δεν εγκαινιάζεται, έχουμε αναλύσει, από τον Glanvill. Αυτό είναι το συχνότερο πρόβλημα που συναντούμε στις ελάχιστες μελέτες που αφορούν τον στοχαστή. Αν η έρευνα δεν διανύσει τα πολύμορφα μονοπάτια σκιαγράφησης των πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών

³⁹⁶ Bl. Shapiro, Barbara, *Propability and Centaity in Seventeenth Century England*, Princeton University Press, 1985

προταγμάτων και όπως αυτά διατυπώνονται στο φάσμα της εξέλιξής τους εκείνη την περίοδο, υπάρχει ο κίνδυνος παρερμηνειών και διαπίστωσης πλασματικών ασυνεχειών ή μη επαληθεύσιμων πρωτοποριών. Ο Glanvill πρωτοτύπησε, ως έναν βαθμό, ως προς την οργάνωση της δαιμονολογίας του με την πειραματική μέθοδο, εντούτοις, όπως διαπιστώσαμε, η ιστορία του πειράματος είναι περίπλοκη και αλληλεπιδρά με τις πολιτικές, θρησκευτικές προτεραιότητες και τις δικαστικές πρακτικές. Πολλά δαιμονολογικά κείμενα που εκδίδονται από τα τέλη του 16^{ου} και στη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα επικαλούνται τις αξιόπιστες μαρτυρίες, τα πειράματα, τις αποδείξεις.

Ο Γενικός Εισαγγελέας και νομοθέτης του Ιακώβου Francis Bacon ήταν γνώστης των δικαστικών πειραμάτων και αποδείξεων ενώ, στη συνέχεια, η πειραματική φιλοσοφία του και οι δικαστικές πρακτικές διασφάλιζαν η μια την νομιμότητα της άλλης. Σε αυτό το νατουραλιστικό πλαίσιο, πολλές δαιμονολογικές πραγματείες ήδη μιλούν, όπως έχουμε προαναφέρει, για τη διαβολική παρέμβαση στους χυμούς του σώματος είτε αφορά τους ανθρώπινους οφθαλμούς είτε τη χυμική σύσταση της μελαγχολίας. Η επισήμανση του Bacon για εισπνοή αναθυμιάσεων δηλητηριωδών φυτών που διεγείρει την ανίερη φαντασία και ακόρεστη επιθυμία των μαγισσών να προκαλέσουν κακό ήταν γνωστή στον Glanvill. Οι σχετικές συζητήσεις είναι διαρκείς. Ο Glanvill επανέλαβε την καταγραφή δικών, παράλληλα, με τις συνήθειες προτροπές του διαλόγου μεταξύ δαιμονολόγων και δικαστών, στο πλαίσιο της «ορθολογικής» διαχείρισης της μαγείας. Η συσχέτιση του θείου με τις δίκες των μαγισσών και τη φυσική φιλοσοφία ήταν η επικρατούσα ορθολογικότητα της εποχής. Ο φιλόσοφος Glanvill καταχωρεί κι αυτός με τη σειρά του ότι σε ένα τεστ προσευχής, που ζητήθηκε από τα υποκείμενα, στο πλαίσιο του Πειράματος να απαγγείλουν την προσευχή του Κυρίου, το γεγονός ότι αποτύγχαναν επαναλαμβανόμενα στα ίδια σημεία ή στις ευλογημένες φράσεις κατέστη δυνατή μια αξιολογή *Απόδειξη Σχέσεων*, εννοώντας πάντα τις δαιμονικές σχέσεις. Οι λεπτομέρειες προσέδιδαν δύναμη. Σημειώνουμε, ότι αν οι δικαστές απέδιδαν την αποτυχία στη τυχαιότητα, τότε θα μετέδιδαν ένα νόημα, το οποίο θα εναντιωνόταν στη διδασκαλία του θεού. Οπότε, η επανάληψη θα έπρεπε να δικαιολογηθεί ως ένας σοβαρός και αντικειμενικός έλεγχος της υπόθεσης και ταυτόχρονα, να νομιμοποιηθεί ηθικά, προκειμένου να αποκομιστεί ένα αποδεικτικό σχήμα, ώστε, εντέλει, να μην διαφύγει η μάγισσα από τη θεία κρίση.

Το ζήτημα της *εσωτερικής και εξωτερικής συνοχής* του κυρίαρχου αφηγήματος περί μαγείας κατά την περίοδο συνιστούσε έναν κρίσιμο παράγοντα διαχείρισης του φαινομένου. Τα συστατικά υλικά του πολύπλοκου συστήματος ιδεών για τη μαγεία όφειλαν να συσχετίζονται με ομαλό τρόπο τις επιμέρους ασύμβατες μεταξύ τους παραμέτρους, όπως π.χ. τις αντιφατικές αφηγήσεις ή ερμηνείες. Η συνοχή του αφηγήματος, τόσο στην εσωτερική διαδικασία της δίκης, μπροστά στο ακροατήριο, όσο και στην εξωτερική μορφή της, που γεφύρωνε ένα συγκεκριμένο περιστατικό μιας δεδομένης τοποθεσίας με ανάλογες υποθέσεις σε άλλες περιοχές της επικράτειας –δηλαδή σε ένα ευρύτερο σύνολο περιπτώσεων, αποτελούσε κρίσιμη πτυχή. Οι αρχές χρησιμοποιούσαν εργαλεία, μεθόδους και μηχανισμούς που επιτρέπουν τη δημιουργία ενός συνεκτικού αφηγήματος για τον αποτελεσματικό χειρισμό των καταγγελιών, των μαρτυριών και των ετυμηγοριών, προλαμβάνοντας τις αντιφάσεις και τα ανομοιογενή στοιχεία. Οι ιδέες περί διαβόλου, των ενεργούμενων του που αποτελούσαν τον κρίκο μεταξύ του φυσικού και υπερφυσικού, και τα αγγλικά οικεία πνεύματα ανταποκρίνονταν, σύμφωνα με τον G. C. Chang, στον *Καθορισμό μιας συνεκτικής δεξαμενής αποδεικτικών στοιχείων που πληρούν τις προϋποθέσεις, στη συγκέντρωση αποδεικτικών στοιχείων, που αντιστοιχούν στο περιεχόμενο ομολογιών, και στην Αξιοσημείωτη σύγκλιση δικαστικών υποθέσεων –Συμφωνία στη Λεπτομέρεια*.³⁹⁷

Υπό αυτό το πρίσμα, οι πολλαπλές μαρτυρίες είχαν καθιερωθεί ως ένα από τα σοβαρότερα κριτήρια. Ο Glanvill, στο *Saducismus triumphatus*, όπως και στη φιλοσοφική του ανάλυση για τα φυσικά φαινόμενα θεωρεί την μαρτυρία πολλών αξιόπιστων ανθρώπων, ως έγκυρο αποδεικτικό στοιχείο, καθ' υπόδειξη του Bacon και της δικανικής γλώσσας. Σε μία από τις περιπτώσεις της *Collection Relations*, αναφέρεται στη δίκη της 70χρονης Julian Cox, η οποία με τη δαιμονική δύναμη που της παρεχόταν, αποδεικνυόμενη από τις φανερές πληγές του θηλασμού του οικείου της φρύνου, μάγεψε μια νεαρή γυναίκα που κατάπιε 30 καρφίτσες, οι οποίες βγήκαν από διάφορα σημεία του σώματός της ασθενούς, που αιμορράγησαν (όπως φάνηκε από το αίμα που βρέθηκε στο κρεβάτι της) και είχαν δημιουργήσει ισάριθμα οιδήματα. Οι καρφίτσες προσκομίστηκαν από τέσσερις μάρτυρες που κατέθεσαν ενόρκως. Η Cox, όπως μας ενημερώνει, καταδικάστηκε σε θάνατο στο Taunton του Somersetshire, περίπου το καλοκαίρι του 1663, ενώπιον του δικαστή Archer,

³⁹⁷ Chang, Gordon C., *Revolution and Witchcraft*, ό.π., 2023, σ. 60-61, 65-71

σημειωτέον, τότε δικαστή του Home Circuit Assize. Η υποτιθέμενη μάγισσα είχε διαπράξει διάφορες περιέργες καταστάσεις στους μάρτυρες γείτονές της. *Οι αποδείξεις εναντίον της χωρίστηκαν σε δύο κλάδους: Πρώτον, για να αποδειχθεί ότι είναι μάγισσα γενικά - δεύτερον, για να αποδειχθεί ότι είναι ένοχη για τη μαγεία που περιέχεται στο κρατικό ένταλμα.* Μια ακόμα απόδειξη είναι η ομολογία της Cox, με την οποία αποκάλυψε ότι ο διάβολος προσπάθησε πολλές φορές να την προσηλυτίσει αλλά εκείνη αρνιόταν. Ωστόσο, μια νύχτα που περπατούσε στο δάσος κοντά στο σπίτι της, παρουσιάστηκαν τρία άτομα ιπτάμενα με σκούπα ενάμιση μέτρο από το έδαφος. Τα δυο τα γνώριζε γιατί ήταν μια Μάγισσα (*Witch*) και ένας Μάγος (*Wizzard*) που είχαν εκτελεστεί στο ικρίωμα, παλαιότερα. Το τρίτο άτομο το έβλεπε για πρώτη φορά. Ήταν ένας μαυροφορεμένος άνδρας που την έπεισε να του παραδώσει την ψυχή της, υπογράφοντας την Διαθήκη/Σύμφωνο μαζί του με τελετουργικό στάξιμο του αίματος από το δάκτυλό της, ώστε να την βοηθήσει να εκδικηθεί όσους την είχαν αδικήσει. Στην εκτέλεσή της εμπλέκεται και ο δικαστής και πολιτικός Robert Hunt.

Για τον Glanvill, όπως και για άλλους πριν και μετά από αυτόν, όλα αυτά, σύσσωμα, αποτελούσαν ένα συνεκτικό και αδιάψευστο αποδεικτικό σύνολο. Οι πληγές των θυμάτων από τις σωματικές βλάβες που τους προκαλούσε η μάγισσα δεν ήταν *η απλή φαντασία των μαγεμένων, όπως φαίνεται λογικό να το κρίνουμε, γιατί η απλή φαντασία τους δεν θα μπορούσε να τους δημιουργήσει τέτοιου είδους εξωφρενικά βασανιστήρια.* Οι τραυματισμοί του αστρικού πνεύματος της μάγισσας (*Astral Spirit of the Witch*), όταν συμβαίνουν, μεταφέρονται στο υλικό σώμα της. Αυτό συνέβη στην περίπτωση της Jane Brooks, η οποία είχε ιδρύσει μια από τις μεγαλύτερες συνάξεις μαγισσών και καταδικάστηκε σε θάνατο από τον δικαστή Robert Hunt, στον οποίο απευθύνεται το έργο του Glanvill.³⁹⁸ Η αμφισβήτηση όλων αυτών συνιστούσε την απιστία στην αθανασία της ψυχής και την προσβολή της κρίσης του δικαστικού σώματος, το οποίο εκπροσωπούσε τον μονάρχη και το νομοθετικό πλαίσιο της χώρας. Σημειώνουμε ότι η υπόθεση του αέρινου αστρικού πνεύματος της μάγισσας, που μεταφερόταν στη σύναξη, εξυπηρετούσε περισσότερο την υπόθεση της άυλης ψυχής από ότι τα απολύτως σαρκικά Μαύρα Σάββατα, όπως τελούνταν στην υπόλοιπη προτεσταντική και καθολική Ευρώπη. Η σαρκικότητα των συνάξεων θα μπορούσε να αμφισβητηθεί ίσως ευκολότερα, π.χ. ως παρεξήγηση ενός πανηγυριού με μεταμφιεσμένους ανθρώπους. Στην Αγγλία η σαρκικότητα των συνάξεων των μαγισσών ακολουθεί μια

³⁹⁸ Glanvill, Joseph, *Saducismus triumphatus*, ό.π., σ. 190-201

πιο εκλεπτυσμένη εκδοχή της φυσικής ορατότητας μέσω των διαβολικά διαχειρίσιμων ιδιοτήτων του αέρα και της μεσολάβησης των σαρκικών δαιμονικών οικείων.

Ο Glanvill εμφανίζεται, από ιστορικούς, ως μετριοπαθής συγκριτικά με τους δαιμονολόγους που προηγήθηκαν του έργου του. Ωστόσο, ο στρατηγικός σκεπτικισμός του Glanvill τον βοηθά να προπαγανδίσει τα επιχειρήματά του με έναν τέτοιο τρόπο που θα διασφαλίζει το να εισακουστούν από ένα ευρύ κοινό. Συνήθως χρησιμοποιεί εκφράσεις έμμεσης απόδοσης της άποψής του: *δεν θα ήταν απίθανο να συμβαίνει ή δεν έχουμε λόγο να μην το πιστέψουμε και άλλες παρόμοιες*. Ο Glanvill αποκαλεί τον διάβολο *Πρίγκιπα του Αέρα* στο πλαίσιο παρόμοιων αιτιάσεων της ορθολογικής θεολογικής, δαιμονολογικής, δικαστικής παράδοσης, η οποία επισήμαινε ως χυδαία λαϊκή δεισιδαιμονία την αμφιβολία για τη διαβολική μαγεία, προβάλλοντας μαγικές περιγραφές που δεν ήταν τόσο έγκυρες όσο οι επίσημες μορφωμένες αντιλήψεις περί λειτουργίας των δαιμονικών δυνάμεων. Ας επισημάνουμε, επίσης, ότι ο Glanvill αναφέρεται στη δίωξη των μαγισσών στο βόρειο Berwick από τον βασιλιά Ιάκωβο, διευκρινίζοντας ότι στις οργιώδεις συνάξεις των μαγισσών, σύμφωνα με τις ομολογίες των πρωταγωνιστριών, συμμετείχαν 100 άτομα. Τα έξι από αυτά ήταν άνδρες και τα υπόλοιπα γυναίκες.

Η θεωρία του για την επίδραση των δαιμόνων στις μάγισσες και μέσω αυτών στον φυσικό κόσμο περιγράφεται ως εξής: Οι μάγισσες δεν δύνανται να κάνουν τίποτα από μόνες τους. Χρησιμοποιούν τη δύναμη του *Πρίγκιπα του Αέρα, του φίλου και συμμάχου τους*. Οι τελετές και οι χοροί είναι *διασκεδάσεις* της φαντασίας τους. Μεταφέρονται στις συνάξεις με πνευματικό τρόπο, δηλαδή με την ψυχή που αποχωρίζεται το σώμα. Ο διάβολος τις έχει πείσει ότι οι ίδιες μπορούν να κάνουν παράξενα πράγματα. Στο θέμα του δαιμονικού πνεύματος, ο Glanvill, ενδιαφέρεται για τη σωματικότητα του οικείου, καθώς αποτελεί τον κρίκο της αλληλεπίδρασης του ορατού και του αόρατου, του υλικού με το άυλο. Συγκεκριμένα, δηλώνει ότι η άγνοια για τη φύση *των Δαιμόνων και των Πνευμάτων* καθιστά πιθανό –και όχι απίθανο– τον θηλασμό των οικείων. Διότι τα δαιμόνια (*Genii*) στην πλατωνική και χριστιανική παράδοση είναι ενσαρκωμένα, όπως υποστηρίζει. Συνεπώς, μπορούν να αναπλασθούν. Δημιουργούνται από τις αναθυμιάσεις και τους ατμούς του

ανθρώπινου αίματος και τα πνεύματα³⁹⁹ που προέρχονται από αυτά. Συνεπώς, η αναγνώριση της σωματικότητας των οικείων δεν είναι απίθανη υπόθεση, *αφού κάθε πράγμα αναζωογονείται και τρέφεται από τα όμοιά του. Και ότι (τα οικεία) δεν είναι τελείως απαλλαγμένα από κάθε σώμα και ύλη, εκτός από τον σεβασμό που οφείλουμε στη σοφότερη αρχαιότητα, υπάρχουν πολλά σημαντικά επιχειρήματα που θα μπορούσα να επικαλεστώ για να το καταστήσω εξαιρετικά πιθανό.* Το ότι διάβολος ρουφάει τη μάγισσα ούτε είναι μεγάλο θαύμα ούτε είναι δύσκολο να εξηγηθεί. Πρόκειται για ένα διαβολικό *Μυστήριο και μια τελετή για την επισφράγιση της διαβολικής Διαθήκης.* Ο οικείος όχι μόνο ρουφάει τη Μάγισσα, αλλά κατά την ενέργεια αυτή εμφυσεύει μέσα της κάποια δηλητηριώδη ζύμωση (*poisonous ferment*), η οποία δίνει στη φαντασία και στα πνεύματά του σώματός της ένα μαγικό βάμμα (*magical tincture*), με το οποίο οι ίδιες αποκτούν μια ισχυρή δύναμη για σκανδαλώδεις επιδράσεις, προκαλώντας ασθένειες και άλλες βλάβες. Σε αυτό το σημείο, ο Glanvill, επεξηγηματικά, χρησιμοποιεί τον λατινικό θηλυκό όρο *venefica*. Διευκρινίζουμε ότι στη Ρώμη, ο όρος σήμαινε αποκλειστικά τη γυναίκα που χρησιμοποιεί δηλητήρια, φίλτρα και αλοιφές.

Υπενθυμίζουμε ότι οι μαγικές αλοιφές είχαν τύχει της ιδιαίτερης προσοχής του Bacon, ο οποίος εξέταζε τη σύνθεσή τους. Η τροποποίηση της φαντασίας, που ισχυροποιείται από την εμφυσημένη δηλητηριώδη ζύμωση, προέρχεται από την τροποποίηση του αίματος και των σωματικών πνευμάτων, γεγονός που το θεωρεί αυταπόδεικτο. Αυτά υποθέτοντας, είναι σαφές ότι το κακό πνεύμα, αφού εμφύσησε κάποιο βρώμικο ατμό στο σώμα της μάγισσας, μπορεί να μολύνει το αίμα και τα πνεύματά της με μια βλαβερή ποιότητα, με την οποία η μολυσμένη φαντασία της, που αυξάνεται από την πρώτη αιτία, τη *μελαγχολία*, μπορεί να επιφέρει πολύ κακές συνέπειες σε σώματα που είναι επιρρεπή σε τέτοιες επιδράσεις. Και είναι πολύ πιθανό ότι αυτή η ζύμωση προδιαθέτει τη φαντασία της *Μάγισσας (imagination of the Sorceress, πάλι θηλυκό ουσιαστικό)* για να προκαλέσει τον *διαχωρισμό της Ψυχής από το Σώμα* μέχρι την επανείσοδο της ψυχής στο σώμα που έχει μείνει σε ακίνητη στάση. Πολλοί υπερασπιστές των κατηγορουμένων κατέθεταν ότι τη νύχτα της σύναξης η γυναίκα βρισκόταν στο κρεβάτι της. Συνεπώς, με τις δηλητηριώδεις ζυμώσεις που εμφυσούν οι οικείοι στη μάγισσα σε συνδυασμό με τον διαχωρισμό της

³⁹⁹ Όταν αναφέρεται στα σωματικά πνεύματα ο Glanvill περιγράφει προφανώς στις παρακελσιανές πνευματικές οντότητες που στηρίζουν τη λειτουργία των σωματικών οργάνων. Παρόμοιες οντότητες βρίσκουμε στα υλικά που μελετούν οι αλχημιστές. Ως ζωτικά πνεύματα μεταφράζονταν ακόμα και τα γαστρικά υγρά που προκαλούν εφιάλτες, σύμφωνα με τον Γαληνό.

ψυχής από το σώμα, ο Glanvill επιλύει πολλά ζητήματα: τη φυσικοποίηση της δαιμονικής δύναμης και την ύπαρξη της αθάνατης ψυχής που μπορεί να μεταφερθεί όπου επιθυμεί χωρίς να κουβαλά το εύθραυστο σαρκίο. Η φαντασία εκείνη την εποχή προσλαμβάνει χαρακτηριστικά ενός δαιμονικού περιεκτικού μηχανισμού με πολλές προσλαμβάνουσες και αλληλεπιδράσεις με τα φυσικά στοιχεία. Δεν είναι η συνηθισμένη φαντασία, όπως λέει ο ίδιος ο Glanvill, αλλά πρόκειται για μια φαντασία που λαμβάνει διαβολική βοήθεια. Οι ιδιότητες των δηλητηριωδών ανέμων, ζυμώσεων ή ατμών, είναι μολυσματικές και μεταδοτικές με ένα άγγιγμα, ένα φιλί. Ένα δηλητηριασμένο μήλο. Συνήθως, οι μάγισσες επιδιώκουν να μεταδώσουν τη μόλυνση σε άτομα άτομα και παιδιά που δεν μπορούν να αντισταθούν στην εισβολή. Οι παθολόγοι *Αέρες* δεν μπορούν να προσβληθούν γιατί έχουν ζωηρά και δυνατά σωματικά πνεύματα.

Η εύστοχη παρατήρηση της Julie Davies διακρίνει τη σύνδεση των δηλητηριωδών ατμών με τους μελαγχολικούς χυμούς που φέρουν εξ ορισμού οι μάγισσες και συχνά χαρακτηρίζουν τη γυναικεία φυσιολογία, ιδιαιτέρως των ηλικιωμένων γυναικών. Υποθέτει ότι οι ισχυρισμοί του Glanvill, ίσως βασίστηκαν στις θέσεις του Cornelius Agrippa, περί μελαγχολικών αναθυμιάσεων που παράγονται από την άρρωστη φαντασία και τα πάθη του νου. Στην έρευνά της, υπενθυμίζει ότι οι μελαγχολικοί χυμοί έχουν δαιμονοποιηθεί από τον Άγιο Ιερώνυμο που τους αποκαλούσε *λουτρό του διαβόλου* μέχρι τον Robert Burton που γράφει για τις *παράλογες σκέψεις και φαντασιώσεις*, που προκαλούνται από μελαγχολικούς ατμούς στο έργο του *The Anatomy of Melancholy* (1621). Οι μελαγχολικοί χυμοί ή ατμοί αποτελούσαν παραδοσιακά στα έργα μεγάλων στοχαστών, τους οποίους γνώριζε ο Glanvill, το όχημα της διαβολικής επιρροής κατά της ανθρωπότητας. Οι γυναίκες, οι ηλικιωμένοι, οι ανύπαντρες/οι θεωρούνταν από τον Glanvill, περισσότερο ευάλωτοι στους δηλητηριώδεις ατμούς, καθώς διέθεταν περισσότερους μελαγχολικούς χυμούς στο σώμα τους από έναν τυπικό υγιή άνδρα. Ως εκ τούτου, διατηρεί ακέραιες τις συνήθειες κοινωνικές κατηγοριοποιήσεις των θυμάτων των διώξεων.⁴⁰⁰

Επιστρέφοντας στα γραφόμενα του Glanvill, οι παράξενες περιπτώσεις που αναφέρθηκαν, παρά τις αντιρρήσεις των *φαντασμένων και ισχυρογνωμόνων*, μπορούν να εξηγηθούν εξίσου καλά από τους κανόνες της Λογικής και της Φιλοσοφίας, όπως

⁴⁰⁰ Davies, Julie. *Science in an Enchanted World - Philosophy and Witchcraft in the Work of Joseph Glanvill*, Routledge, 2018, σ. 90, 111-113

και οι συνηθισμένες υποθέσεις της Φύσης. Διότι στην επίλυση των φυσικών φαινομένων, μπορούμε μόνο να αποδώσουμε τις πιθανές αιτίες, βλέποντας πώς μπορεί να είναι τα πράγματα, όχι υποθέτοντας πώς είναι. Απευθυνόμενος στους *αμερόληπτους*, εξηγεί πως από τις πλατωνικές υποθέσεις χρησιμοποίησε μόνο την πιο δίκαιη και λογική. Διαβεβαιώνει, παράλληλα, πως με την βακόνεια *εξέταση φαινομένων που διαφέρουν από τον κοινό δρόμο της φύσης* (ο Glanvill επαναλαμβάνει τις διατυπώσεις του Bacon) αυξάνονται οι πιθανότητες να ανακαλυφθούν οι τρόποι, με τους οποίους επιτελούνται πράγματα από *πλάσματα των οποίων οι δυνάμεις και οι γνώσεις υπερβαίνουν κατά πολύ τις δικές μας*.⁴⁰¹ Στον ορθολογισμό της εποχής, δεισιδαίμονες και θύματα της φαντασίας τους είναι όσοι εκφράζουν ενστάσεις για την αληθινή φύση των περιέργων περιστάσεων. Μια τέτοια κατανόηση είναι δύσκολη για τις αντιλήψεις του 21^{ου} αιώνα. Ωστόσο, τα χαρακτηριστικά της ορθολογικότητας τότε συνέπιπταν με τις επίσημες και λόγιες πολιτικές, αγγλικανικές και δαιμονολογικές αιτιάσεις. Οι διακλαδικές, πολυεπιστημονικές προσεγγίσεις, πλέον, βοηθούν με συγκλονιστικό τρόπο την κατανόηση παρόμοιων αλληλοδιαπλοκών μεταξύ των κοινωνικοπολιτικών συμφερόντων και των επιστημονικών κατευθύνσεων.

Διαβλέπουμε, επίσης, τον εκλεκτικισμό του Glanvill ως προς την πλατωνική παράδοση. Υιοθετεί μια από τις βασικές αρχές που εξυπηρετούν τις θεωρήσεις της ένθεης φυσικής φιλοσοφίας. Στο *Lux Orientalis*⁴⁰² ο Glanvill πραγματεύεται με ορθολογική επιχειρηματολογία την *Αθανασία της Άυλης Ψυχής*. Περιγράφει τις ευγενείς και αιώνιες ιδιότητές της. Τις απεριόριστες δυνατότητές της ανάλογα με την ιδιοσυγκρασία και σε συνάρτηση με τις επιλογές του ανθρώπου. Οι θεωρίες του για την ψυχή, τα καλά και κακά πνεύματα και τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους στον φυσικό κόσμο, στην ουσία, διαπερνούν όλα του τα έργα. Το *Saducismus Triumphatus*, θα μπορούσε να ειπωθεί ως μια ανακεφαλαίωση της φυσικής φιλοσοφίας του και όχι ως μια εξαίρεση καθώς, περιλαμβάνει όλες τις φιλοσοφικές θέσεις των έργων του Glanvill. Επίσης, αξίζει να διερευνήσουμε, ακολούθως, την επίδραση των χημικών και αλχημιστικών πρακτικών του Boyle στην θεωρητική κατασκευή του Glanvill σχετικά με τις δηλητηριώδεις ζυμώσεις, η οποία έρχεται να τεκμηριώσει με την σφραγίδα μιας επιστημολογικής ανάλυσης τις προηγούμενες από

⁴⁰¹ Glanvill, Joseph, *Saducismus triumphatus*, ό.π., 12-28

⁴⁰² Glanvill, Joseph, *Lux orientalis, or, An enquiry into the opinion of the Eastern sages concerning the praeexistence of souls being a key to unlock the grand mysteries of providence, in relation to mans sin and misery*, London, 1662, <http://name.umdl.umich.edu/A42818.0001.001>

αυτόν δαιμονολογικές προτάσεις αλλά και τις σύγχρονες ή μεταγενέστερες, οι οποίες μελετούν το φλέγον ζήτημα του ιερού πολέμου κατά των μαγισσών και των σύγχρονων Σαδδουκαίων στην Αγγλία της Παλινόρθωσης. Μια από αυτές ήταν η δαιμονολογία του Richard Baxter *Certainty of the Worlds of Spirits* (1691)⁴⁰³.

VII. 3. Η αντλία του Boyle, τα Effluvia και οι δηλητηριώδεις ατμώδεις ουσίες του Glanvill.

Οι πολυσυζητημένες απόκρυφες φύσεις και ιδιότητες του γενικού όρου αέρα και των επιρροών σε αυτές του δαιμονικού στοιχείου, από τη δεκαετία του 1660, με τα πειράματα που πραγματοποιούνται από τον Boyle μέσω της αντλίας κενού, αρχίζουν και παίρνουν μορφή με την ανακάλυψη αερίων. Το 1660, γράφει το *New Experiments Physico-Mechanicall, Touching the Spring of the Air, and Its Effects*, ανιχνεύοντας τη φυσική κατάσταση του αέρα με μια σειρά έξυπνων πειραμάτων. Τα πειράματα με τον αέρα μέσω της αντλίας κενού σχεδιάστηκαν από τον φυσικό φιλόσοφο, με σκοπό να αποτελέσουν μοντέλο πρόσβασης στην αληθινή γνώση – πρακτική που άνοιξε δρόμο στην πειραματική επιστήμη, όπως τη γνωρίζουμε σήμερα. Η περίπλοκη μηχανή του Boyle χρηματοδοτήθηκε από τον πατέρα του που ήταν ο Κόμης του Cork. Η χρηματοδότηση των πειραμάτων με όργανα και ειδικές κατασκευές από την ελίτ χαρακτήριζε την εποχή. Οι επιτυχημένες μελέτες του αέρα από τον Άγγλο εμπειριστή φιλόσοφο διεκδικήθηκαν ακόμα και από τους μηχανιστές, εκτός από τον επικριτή του Hobbes.

Η συζήτηση περί κενού βρισκόταν στην καρδιά των αντιπαραθέσεων όταν, μάλιστα, κατέρρευε η αριστοτελική φυσική ιστορία από την πολεμική των βακόνειων εμπειριστών και οι ατομικές, σωματιδιακές θεωρίες της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας είχαν ανακτηθεί, προκαλώντας θύελλες συλλογισμών και ερωτημάτων. Το κενό του Boyle ήταν ένας χώρος που δεν υπήρχε αέρας και εκεί σταματούσε η διάγνωσή του, καθώς δεν επιθυμούσε να απαντήσει με ευθύτητα στο λεπτό ζήτημα της ύπαρξης ή της μη ύπαρξης του κενού. Η λεγόμενη σχολαστική παράδοση *περί*

⁴⁰³ Baxter, Richard, *The certainty of the worlds of spirits and, consequently, of the immortality of souls of the malice and misery of the devils and the damned : and of the blessedness of the justified, fully evinced by the unquestionable histories of apparitions, operations, witchcrafts, voices &c. / written, as an addition to many other treatises for the conviction of Sadduces and infidels*, Printed for T. Parkhurst .and J. Salisbury, London, 1691

αποστροφής της φύσης απέναντι στην ύπαρξη του κενού ήταν για τον Boyle, εντελώς τυχαία. Οι πειραματικές αποδείξεις έπρεπε, όπως έχουμε πει, να επιβεβαιώνονται από την εμπειρία. Οπότε, επιβάλλονταν οι επιδείξεις πειραμάτων ενώπιον μαρτύρων. Οι πολλοί αυτόπτες μάρτυρες και οι συλλογικές μαρτυρίες ήταν κριτήριο ενεργής απόδειξης, όπως έχουμε εξετάσει και η συγκεκριμένη πρακτική έχει τη νομική αναλογία της –κάτι που παραδέχονται οι Steven Shapin και Simon Schaffer.⁴⁰⁴

Σύμφωνα με το *New Experiments*, ο αέρας είχε ελαστικότητα (πίεση), ρευστότητα και βάρος. Ο αέρας είχε υφή, όπως το μαλλί ή το σφουγγάρι ή θα μπορούσε να υποθέσει κανείς πως τα σωματίδια του αέρα είναι συγκεντρώσεις μικροσκοπικών ελασμάτων. Η ελαστικότητα οφειλόταν στην απελευθέρωση συμπιεσμένων σωματιδίων, διαφόρων μεγεθών, και όλων των ειδών των σωματιδίων, τα οποία ανυψώνονται από τη θερμότητα (ιδιαίτερα εκείνη του Ήλιου) σε αυτό το ρευστό και λεπτό Αιθερικό Σώμα που περιβάλλει τη Γη, και από την ταραχή της ουράνιας ύλης όπου κολυμπούν αυτά τα σωματίδια στροβιλίζονται.⁴⁰⁵ Επίσης, διακρίνει ατμούς από αποστάξεις και ζυμώσεις, οι οποίοι είναι αόρατοι και δεν μετατρέπονται σε αέρα, όταν απελευθερώνονται. Εξηγεί για τους πόρους του σώματος, τη μεταφορά του εισπνεόμενου αέρα ή ατμών σε όλα τα σημεία του σώματος και της αλληλεπίδρασής τους με τους ατμούς του αίματος. Στέκεται στη δύναμη και αποτελεσματικότητα των εκροών εκλεπτυσμένων αέριων μαζών και ατμών (*Effluvioms*). Τα *Effluvioms* ενός σώματος μπορούν να επιδράσουν σε ένα άλλο σώμα, με τον μεγάλο αριθμό των εκπεμπόμενων σωματιδίων (*Corpuscles*), τη διεισδυτική φύση τους, τις τροποποιήσεις της κίνησης και με τον όγκο τους και το σχήμα τους όταν προσαρμόζεται στους πόρους του σώματος, στο οποίο πρόκειται να δράσουν.⁴⁰⁶

Επίσης, ο Ήλιος, οι πλανήτες και τα φωτεινά άστρα μπορεί να έχουν επιρροές εδώ κάτω διαφορετικές από τη *Θερμότητα και το Φως τους*. Με αυτή την έννοια, κρυφές και υποβόσκουσες αλλά σωματικές *Εκδηλώσεις* των ουράνιων μπορούν, μερικές φορές τουλάχιστον, να αναμειχθούν με εκείνες της σφαίρας μας σε αυτό το μεγάλο

⁴⁰⁴ Shapin, Steven & Schaffer, Simon, *Ο Λεβιάθαν και η Αντλία του Κενού*, ό.π., σ. 51-52, 61

⁴⁰⁵ Boyle, Robert, *New experiments physico-mechanicall, touching the spring of the air, and its effects (made, for the most part, in a new pneumatical engine) : written by way of letter to the Right Honorable Charles, Lord Vicount of Dungarvan, eldest son to the Earl of Corke*, Printed by H. Hall ... for Tho. Robinson, London, 1660, σ. 24-25, 167, 350-351.

δοχείο ή ραντεβού των γήινων και των ουράνιων αέριων μαζών.⁴⁰⁷ Ο Boyle πολύ συχνά χρησιμοποιεί ανακαλύψεις και τις μελλοντικές προοπτικές του μικροσκοπίου για να υπερασπιστεί την υπόθεση των ελασματικών σωματιδίων.

Ο Glanvill ήταν εξοικειωμένος με ενθουσιώδη τρόπο με τα ευρήματα, τις αεραντλίες και τα χημικά πειράματα του Boyle –υποστηρικτή του στη Βασιλική Εταιρεία και πιστού αγγλικανού. Στο *Plus Ultra* κάνει ειδική αναφορά στην *πνευματική μηχανή* του *Μεγάλου Άνδρα*, η οποία όταν τελειοποιηθεί ως εφεύρεση δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι θα εφαρμοστεί σε πράγματα που ακόμα δεν έχουν μελετηθεί. Από τις προαναφερθείσες δηλώσεις του Boyle είναι εύκολο να υποθέσουμε με ποιο τρόπο ο Glanvill οργάνωσε την «επιστημονική» επικύρωση της αλληλεπίδρασης του φυσικού και του άυλου και κυρίως τη θεωρία του για τις δηλητηριώδεις ατμώδεις ζυμώσεις.

Όπως επισημαίνει η Davies, με την οποία συμφωνούμε, η επιτυχία του να συνδέσει τον πνευματικό κόσμο με τις εναέριες ουσίες ή ατμούς μέσω της πειραματικής φιλοσοφίας και τις σύγχρονες ανακαλύψεις αποδεικνύεται από τη συνεχή υποστήριξή του από τον Boyle στα θέματα της μαγείας. Ο Glanvill ήλπιζε ότι θα επινοηθεί μια μέθοδος με την οποία η οι εναέριες ουσίες και η μηχανή του Boyle θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν, προκειμένου να οριστούν οι δηλητηριώδεις ατμοί, που εκπνέονταν ή εκχέονταν από τους οικείους δαίμονες στη μάγισσα και μετά ως μόλυνση σε άλλα σώματα.⁴⁰⁸

Διαφοροποιούμαστε από την Davies στην εκτίμηση, που παραθέτει σε άλλο σημείο, ότι ο Glanvill επιδίωκε να πείσει την Βασιλική Εταιρεία για μια τέτοια προοπτική. Από την πλευρά μας, υποθέτουμε ότι –ακόμα και αν οι επιστημονικές αρχές της νεωτερικότητας τον εκτόπισαν από το πάνθεον της φυσικής φιλοσοφίας– κατά τις πρώτες δεκαετίες της δραστηριότητας της Βασιλικής Εταιρείας, πολιτικοί λόγοι

⁴⁰⁷ Boyle, Robert, *Essays of the strange subtilty great efficacy determinate nature of effluvioms. To which are annexed New experiments to make fire and flame ponderable. : Together with A discovery of the perviousness of glass. : Also An essay, about the origine and virtue of gems. / By the Honourable Robert Boyle ... ; To which is added The prodromus to a dissertation concerning solids naturally contained within solids giving an account of the Earth, and its productions.* By Nicholas Steno. ; Englished by H.O., Printed by W.G. for M. Pitt, at the Angel near the little North Door of St Paul's Church., London, 1673, *OF The strange SUBTILTY OF EFFLUVIUMS. CHAP. I.* και *OF THE GREAT EFFICACY OF EFFLUVIUMS. CHAP. I.*. Επίσης, *Tracts containing I. suspicions about some hidden qualities of the air : with an appendix touching celestial magnets and some other particulars : II. animadversions upon Mr. Hobbes's Problemata de vacuo : III. a discourse of the cause of attraction by suction*, Printed by W. G. and are sold by M. Pitt, London, 1674, σ.4-5

⁴⁰⁸ Davies, Julie. *Science in an Enchanted World*, ό.π., 2018, σ. 116

διασφάλιζαν μια ισχυρή θέση για τον Glanvill στο σύνολο των ανδρών που την απάρτιζαν. Η άμεση σύνδεσή του με τον Κάρολο Β΄, σε μια περίοδο που η μοναρχία έπρεπε να πείσει εκ νέου ότι ανταποκρίνεται πλήρως στις επιταγές του δόγματος της αγγλικανικής ομολογιακής πειθαρχίας, υπήρξε γι' αυτόν μια ασφαλιστική δικλείδα. Η χρησιμότητα του Glanvill και των απόψεών του είχε πολύπτυχη μορφή στις υποθέσεις που συσχέτιζαν τη Μοναρχία, την Εκκλησία και την Εταιρεία. Άλλωστε, την ίδια περίοδο, όπως έχουμε εξετάσει, οι απόψεις του Glanvill δεν αποτελούσαν εξαίρεση αλλά ένα ισχυρό και δυναμικό παράδειγμα εξήγησης του κόσμου.

Στην εναγώνια προσπάθεια να αναζητηθούν οι αιτιώδεις εξηγήσεις των φυσικών φαινομένων, διακρίνουμε δυο ερμηνείες: τη δράση από απόσταση και τη δράση μέσω επαφής. Ο Glanvill προβαίνει στον συνδυασμό των δυο μοντέλων. Το πρώτο δικαιολογείται από την νεοπλατωνική υπόθεση της *anima mundi* του Jean Baptiste van Helmont και του *ασύγκριτου* Henry More (όπως τον αναφέρει στο *Vanity of Dogmatizing*), δηλαδή, ένα λεπτοφύες πνεύμα που εξαπλώνεται παντού στο σύμπαν, διεισδύει σε κάθε ον και επιφέρει δράση από μικρή ή μεγάλη απόσταση. Το δεύτερο στηρίζεται στην υπόθεση του Descartes, του Gassendi και του Boyle, που βασιζόταν στην έννοια των σωματιδιακών εκροών, οι οποίες εξέρχονται από κάθε αντικείμενο και διαπερνούν συμβατά πορώδη αντικείμενα.⁴⁰⁹

VII. 4. *O Boyle, η Αθανασία της Ψυχής και οι δαίμονες*

Συνοδοιπόρος του Glanvill και ιδρυτικό μέλος της Βασιλικής Εταιρείας αφιερώνει μέρος των ερευνών του στην «επιστημονική» απόδειξη για την ύπαρξη της σατανικής μαγείας. Πρόκειται για τον φυσικό φιλόσοφο, μεγάλου διαμετρήματος στην επίσημη ιστορία της επιστήμης και της περίφημης Επιστημονικής Επανάστασης, και γνωστό

⁴⁰⁹ Parigi, Silvia, *Effluvia, Action at a Distance, and the Challenge of the Third Causal Model* International Studies in the Philosophy of Science, v. 29:4, Routledge, 2016, σ. 351-368.

Επιπροσθέτως, η Parigi εισηγείται ένα τρίτο αιτιατό μοντέλο ερμηνείας για την περίοδο, που επικεντρώνεται στις έννοιες *effluvium* και *spiritus* ή *qualitas*. Σύμφωνα με την ερευνήτρια, η τρίτη ερμηνεία του 17^{ου} αιώνα, περιγράφει τα υλικά σώματα να περιβάλλονται από *ατμόσφαιρες εκροών ή ιδιοτήτων*, οι οποίες εξαπλώνονται μέσα στην ιδιόμορφη για κάθε σώμα. *σφαίρα δραστηριότητας*, Εστιάζει στους γιατρούς, Girolamo Fracastoro, Daniel Sennert και Sylvester Rattray, οι οποίοι βασίστηκαν στις σωματιδιακές θεωρίες του Gassendi και του Boyle.

για τον έναν από τους τρεις νόμους των αερίων Robert Boyle. Η πειραματική μέθοδος για τον Boyle αποτελεί τη μόνη αξιόπιστη διαδικασία εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων για τη μελέτη της φυσικής τάξης και τη διερεύνηση των νόμων της θεϊκής δημιουργίας. Η δυσπιστία απέναντι στους δαίμονες και στη δράση τους μέσω των μαγισσών οδηγεί αναπόφευκτα στην αδιαφορία για τη θεϊκή και συνεπώς την αληθινή φυσική τάξη. Η απόδειξη για την –εκμεταλλευόμενη τους φυσικούς νόμους– δαιμονική παρουσία πρέπει να τεκμηριωθεί και να κάμψει την επικίνδυνη αμφισβήτηση των σύγχρονων Σαδδουκαίων, όπως ο Hobbes.

Η σατανική μαγεία απειλεί τον χριστιανικό κόσμο και τη μοναρχία. Η συμβολή του Boyle αποτυπώνεται σαφώς στην αλληλογραφία του με τον Glanvill. Μάλιστα, ο Boyle ορίζει σε αρκετές περιπτώσεις τις προϋποθέσεις που θα πρέπει να πληρούνται κατά τη διάρκεια της διερεύνησης της άσκησης σατανικής μαγείας ή κατά τον εντοπισμό δαιμονικών δυνάμεων και φαντασμάτων. Η ακριβής χαρτογράφηση του ακροατηρίου και των μαρτύρων, η άμεση και καλά επαληθευμένη εμπειρία του φαινομένου, ο δημόσιος χαρακτήρας της παρατήρησης, τα δικαστικά πρακτικά και η ακεραιότητα της διαδικασίας μπορούν να οδηγήσουν σε πραγματικές αποδείξεις.

Ο Glanvill, τηρώντας το σχετικό πρωτόκολλο, καταγράφει την ενδελεχή αυτοψία που έκανε ο ίδιος για την επιβεβαίωση φαινομένων διαβολικής μαγείας στην οικία των Mompesson στην περιοχή του Tedworth. Με την παρότρυνση του Boyle το 1667, επιδίδεται σε μια επίπονη καταγραφή αποδεδειγμένων μαγικών φαινομένων από μαρτυρίες και δίκες μαγισσών. Στην *Collection of Relations*, που με τη συλλογή τουλάχιστον 200 αξιόπιστων γεγονότων μαγείας, περιλαμβάνεται στο *Sadducismus Triumphatus*, όπως δημοσιεύτηκε από τον More, ακολουθεί ως πρότυπο τις *Histories of nature*, όπως χρησιμοποιήθηκαν από τον Bacon στο *Sylva Sylvarum*. Αν και για τον Boyle, οι δεκαεννέα από τις είκοσι περιπτώσεις που εξετάζονται ως δαιμονική μαγεία αποδεικνύονται εσφαλμένες και παραπλανητικές, ο ίδιος ενθαρρύνοντας και παρακαλώντας τον Glanvill να προχωρήσει στη σύνθεση ενός καταγραφικού έργου, τον συγχαίρει για το θεάρεστο έργο της εκπλήρωσης της υπόσχεσής του να συγγράψει μια συλλογή γεγονότων δεόντως αποδεδειγμένης μαγικής πρακτικής. Όπως μαθαίνουμε από την αλληλογραφία τους, μια τέτοια συλλογή θα ήταν, κατά τον Boyle, μια *απαξιοτική απάντηση στους άθεους που αποδίδουν στα δαιμονικά έργα πρακτικές προϊόντων απάτης, άγνοιας ή ευπιστίας*. Ο Boyle διαβεβαιώνει τη διαδεδομένη λόγια πεποίθηση των εμπειριστών σχετικά με την ύπαρξη αόρατων

οντοτήτων που χειρίζονται με ευφυΐα τα φυσικά πράγματα. Από τις ίδιες επιστολές, γνωρίζουμε ότι ο Boyle συμβάλλει στον εμπλουτισμό της συλλογής του Glanvill με υποθέσεις σατανικής μαγείας που μελετά στην Ιρλανδία και τη Σκωτία. Σε μία από αυτές και συγκεκριμένα για την Ιρλανδία επικαλείται τον δικαστή της υπόθεσης ως τον βασικό μάρτυρα του, συνεπώς, του επαρκώς καταμαρτυρημένου γεγονότος. Επίσης μάρτυρας της ίδιας υπόθεσης ήταν και ο αδελφός του Boyle, ο οποίος κατά τη διάρκεια της δίκης διατελούσε πρόεδρος της Επαρχίας του Munster. Ο Glanvill και ο Boyle αντλούν τις περιπτώσεις στη Σκωτία από τον John Maitland, Δούκα Α΄ του Lauderdale, και υπουργού της Σκωτίας. Επίσης, από τον κορυφαίο Σκωτσέζο δικηγόρο Sir George Mackenzie.

Κατόπιν αιτήματος του Boyle, ο Peter du Moulin μετέφρασε στα αγγλικά μέρος του βιβλίου *Démonologie, ou traité des démons* (1653) του François Perreaud, ως *The Devill of Mascon* (1658). Η έκδοση αφιερώνεται στον Boyle. Επίσης, παροτρύνει τον σερ William Strode, ο οποίος μελετούσε τα ορυχεία μετάλλων και τη χημεία, να προωθήσει επαληθεύσιμες και αξιόπιστες ιστορίες μαγείας, φαινόμενα τερατογέννησης κ.ά. στη Βασιλική Εταιρεία. Μοιράζεται με άλλους φυσικούς φιλόσοφους το ενδιαφέρον για τη δαιμονολογία και το όραμα για μια ισχυρή αγγλικανική Εκκλησία. Ο αθεϊσμός και ο σαδδουκισμός πρέπει να δεχθούν ισχυρό πλήγμα. Σε μια επιστολή του προς τον Glanvill περιγράφει με θετικούς προσδιορισμούς τις επιτυχίες των αλχημιστών.⁴¹⁰ Η ενασχόλησή του με την αλχημεία αποτελεί ένα πολύ μεγάλο κεφάλαιο των σύγχρονων ερευνών.

Στο *Excellency of Theology* (1674) ξεχωρίζει τρεις ομάδες οντοτήτων: τα σωματικά όντα, τους αγγέλους και τους δαίμονες. Ο Boyle, υπερασπιζόμενος την αθανασία της ψυχής και ακολουθώντας τις θρησκευτικές προγραμματικές και πειθαρχικές δηλώσεις ότι γνωρίζουμε τον θεό μέσα από τις παρεμβάσεις του διαβόλου, επιτίθεται στις παράλογες απόψεις περί μη ύπαρξης οντοτήτων πάνω από τον ορατό και αντιληπτό κόσμο. Η αυταπόδεικτη αλήθεια της Βίβλου πληροφορεί τους ανθρώπους για την υπεροχή και το πλήθος εκατομμυρίων τέτοιων όντων. Οι λεγεώνες με ιεραρχήσεις των Αγγέλων και των Δαιμόνων είναι υπαρκτή πραγματικότητα. *Η ύλη όσο μεγάλη κι αν είναι η έκτασή της και όσο περίεργα διαμορφωμένη κι αν είναι, δεν είναι παρά ένα*

⁴¹⁰ Για την αλληλογραφία και σχόλια βλ. Boyle-Glanvill, βλ. *The Correspondence of Robert Boyle*, ed. Michael Hunter, Antonio Clericuzio and Lawrence M. Principe, Routledge, Oxon – New York, 2016, v. 4 (1668–1677) σ. 455-457 και v.5 (1678–1683) σ. 15-20

κτηνώδες πράγμα, το οποίο είναι ικανό μόνο για τοπική κίνηση και τα αποτελέσματά της και τις συνέπειές της σε άλλα σώματα ή στον εγκέφαλο του ανθρώπου δεν είναι ικανή να παράξει αληθινά συναισθήματα ή οποιαδήποτε αληθινή διανοητική αντίληψη. Ο θαυμάσια επινοημένος *σωματικός Κόσμος* από τη θείκη *Παντοδύναμη Αρχή* αποτελείται από μικρά τμήματα *Ωμής Υλης*, η οποία δεν έχει γνώση ούτε της φύσης της ούτε του Δημιουργού της. Θεωρεί τη *Λογική Ψυχή* ως ένα *αθάνατο Ον* που φέρει την *Εικόνα του Θεϊκού Δημιουργού* και διαθέτει μια *ευρύτατη Νοημοσύνη* και *Θέληση* και ως εκ τούτου η *Ψυχή του Ανθρώπου* είναι *ευγενέστερο* και *πολυτιμότερο Ον* από *ολόκληρο τον Μηχανισμό του σωματικού Κόσμου*.⁴¹¹

Ο Boyle στο έργο του *Some Considerations about the Reconcilableness of Reason and Religion* (1675), έργο με το οποίο παρουσιάζει την ορθολογικότητα του αγγλικανισμού και τις πιθανότητες της *Ανάστασης*, γράφει:

*Τα υπερφυσικά πράγματα, που λέγεται ότι εκτελούνται από τις μάγισσες και τα κακά πνεύματα, θα μπορούσαν, όταν είναι αληθινά, να μας εφοδιάσουν με Υποθέσεις και Μέσα που συνθέτουν και αποδεικνύουν Θεωρίες για τα φαινόμενα ενός μέρους της φύσης [...] καθώς [...] (οι δαιμονικές σχέσεις) φαίνονται σιωπηρές μεν, αλλά πρέπει να αναγνωριστούν επαρκώς από εκείνους τους νεωτερικούς Νατουραλιστές (Naturalists), οι οποίοι φροντίζουν [...] να απορρίπτουν τις Συνέπειες που μπορούν να εξαχθούν από τέτοιες Σχέσεις, και να δείχνουν σιωπηρά ότι οι ίδιες οι Σχέσεις είναι Όλες (φοβάμαι ότι οι περισσότερες από αυτές είναι) ψευδείς, και προκαλούνται από την ευπιστία ή την απάτη των ανθρώπων.*⁴¹²

Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι οι φυσικοθεολογικές θέσεις του Boyle, με τις οποίες βρήκε έναν ευφυή τρόπο για να υποστηρίξει την ανάσταση των νεκρών κατά την έσχατη κρίση, περιέγραφαν την επανασύνθεση των σωματιδίων των φυσικών σωμάτων. Το επιχείρημα, σύμφωνα με τον ίδιο, αποδείκνυε για το τι μπορούσε να

⁴¹¹ Boyle, Robert, *The excellency of theology compar'd with natural philosophy (as both are objects of men's study) / discours'd of in a letter to a friend by T.H.R.B.E. ... ; to which are annex'd some occasional thoughts about the excellency and grounds of the mechanical hypothesis / by the same author*, Printed by T.N. for Henry Herringman, London, 1674, σ. 53-57.

<http://name.umd.umich.edu/A28966.0001.001>

⁴¹² Boyle, Robert, *Some considerations about the reconcileableness of reason and religion- by T.E., a lay-man ; to which is annex'd by the publisher, a discourse of Mr. Boyle, about the possibility of the resurrection, Some Physico- Theological Considerations about the Possibility of the Resurrection* Printed by T.N. for H. Herringman, London, 1675, σ. 87.

<http://name.umd.umich.edu/A29027.0001.001>

επιτύχει η ανώτερη δύναμη του θεού. Ο Glanvill βρήκε πολύ χρήσιμη τη συγκεκριμένη εξήγηση για τη δική του θεωρία της *Αναλογίας της Φύσης* (όρος που ανακοινώνεται από τον ίδιο στο *Saducismus Triumphatus*). Αξίζει να αναφερθούμε σε μερικά αποσπάσματα, καθώς η έννοια αποτελεί κλειδί στην ερμηνεία περί ύπαρξης του άυλου και αλληλεπίδρασης των δαιμονικών δυνάμεων με τον φυσικό κόσμο.

Όλα τα πράγματα που βλέπουμε γίνονται με τη βοήθεια δευτέρων αιτιών και ενδιάμεσων παραγόντων [...] η Αναλογία της Φύσης δεν κάνει απότομα άλματα από το ένα πράγμα στο άλλο, αλλά συνήθως προχωρά με ομαλά βήματα και διαβαθμίσεις: ενώ αν δεν υπήρχε τάξη Όντων ανάμεσα σε Εμάς, που είμαστε τόσο βαθιά βυθισμένοι στην πιο χονδροειδή ύλη, και σε αγνά άψυχα πνεύματα, θα ήταν ένα μεγάλο άλμα στη Φύση. Από τη στιγμή, λοιπόν, που το μεγαλύτερο μέρος του κόσμου αποτελείται από τα λεπτότερα τμήματα της ύλης, και οι δικές μας Ψυχές είναι άμεσα ενωμένες με αυτά, είναι απείρως πιθανό να υποθέσουμε ότι οι πλησιέστερες τάξεις των Πνευμάτων είναι ζωτικά συνδεδεμένες με τέτοια Σώματα, και έτσι η Φύση, ανεβαίνοντας βαθμιαία από την πιο εκλεπτυσμένη και λεπτότερη ύλη, φθάνει τελικά στα άυλα πνεύματα. [...] έχουμε αρκετό λόγο να πιστεύουμε ότι τα καλά πνεύματα παρεμβαίνουν και κυβερνούν τις υποθέσεις μας. Διότι το ότι υπάρχει μια Πρόνοια που φτάνει από τον Ουρανό στη Γη, είναι γενικά αποδεκτό [...] Αν υπάρχει τέτοια επικοινωνία μεταξύ των Κακών Πνευμάτων και των Μοχθηρών, πώς συμβαίνει να μην υπάρχει αντιστοιχία μεταξύ των Καλών Αγγέλων και των Ενάρετων; Αφού χωρίς αμφιβολία αυτοί επιθυμούν εξίσου να διαδώσουν το πνεύμα και τα σχέδια του ανώτερου και καλύτερου Κόσμου, όπως εκείνοι να προωθήσουν το συμφέρον του Βασιλείου του Σκότους.⁴¹³

Ο Boyle μέχρι το τέλος της ζωής του συγκεντρώνει αναφορές για παράδοξα φαινόμενα από τις βρετανικές νήσους, την Νέα Αγγλία, την Ασία και τον Άγγλο γιατρό του Τσάρου στη Ρωσία. Η αναδίφηση των δαιμονικών γεγονότων ακόμα και από τα πιο μακρινά μέρη προσέφεραν πολύτιμες υπηρεσίες στις οικουμενικές αξιώσεις του ορθολογικού αγγλικανικού δόγματος. Ο ίδιος διατηρούσε, όπως ο Glanvill, σχέσεις με τον Richard Baxter. Οι δυο άνδρες συζητούν τις περιπτώσεις μαγείας στις *δυτικές Ινδίες*. Διανθίζει, έστω και με αυστηρά κριτήρια, τη δική του

⁴¹³ Glavill, Joseph, *Saducismus Triumphatus*, ό.π., σ. 8, 42-48

συλλογή *Strange Reports*, που δημοσιεύεται ως παράρτημα στο *Experimenta et observationes physicae* (1691)⁴¹⁴ ακολουθώντας την οδηγία του Bacon περί μελέτης όλων των τεράτων και των φαινομένων της φύσης που στρέφονται εκτός της συνηθισμένης πορείας της. Ο Michael Hunter, ένας από τους σημαντικούς μελετητές του Boyle, αναφέρει ότι το *Experimenta et Observationes* είναι έργο που δεν παρεκκλίνει καθόλου από το βακόνειο ήθος και υπόδειγμα. Η συλλογή του με τα παράξενα φαινόμενα είτε ανήκουν στη φυσική είτε στην υπερφυσική σφαίρα δύνανται να μελετηθούν βάσει της εμπειρικής απόδειξης. Ο Boyle δεν εξέδωσε ποτέ τον δεύτερο τόμο του *Strange Reports*, καθώς περίμενε, όπως ο ίδιος είχε δηλώσει, να εκτιμήσει την απήχηση του πρώτου. Από την πλευρά μας αναρωτιόμαστε μήπως δεν υπήρξε ο χρόνος, καθώς το 1691 φεύγει από τη ζωή. Μια από τις περιπτώσεις της συλλογής αφορά το φαινόμενο της *δεύτερης όρασης* (second sight) στη Σκωτία, δηλαδή, την ικανότητα ορισμένων ατόμων να προβλέπουν μελλοντικά γεγονότα, κάτι που είχε γοητεύσει τον Boyle ως μια παράξενη δύναμη, η οποία ήταν εμπειρικά επαληθεύσιμη παρότι φαινόταν ανώτερη από τις δυνάμεις της φύσης. Βεβαίως η μαντεία απαγορευόταν από τον νόμο αλλά το 1698, η συνέλευση της Βασιλικής Εταιρείας ασχολήθηκε με το θέμα, αναζητώντας σχετικά περιστατικά.

Ωστόσο, όπως μας πληροφορεί ο Hunter, όταν το θέμα επανήλθε στην Εταιρεία, το 1740, φάνηκε πως είχαν αρχίσει να τίθενται νέες οριοθετήσεις σχετικά με παρόμοιους προβληματισμούς και παρέμεινε στη σφαίρα των ιδιωτικών ενδιαφερόντων μερίδας των μελών της. Παρόλα αυτά, όπως επισημαίνει ο Hunter, η δεύτερη όραση, πιστοποιημένη από αξιόπιστες μαρτυρίες τροφοδοτούσε την πεποίθηση του Boyle για τη χρήση των ευρημάτων της πειραματικής φιλοσοφίας στα υπερφυσικά φαινόμενα, προκειμένου να αποδειχθεί η ύπαρξη του θεού. Η φήμη ότι απέρριψε το *The Devill of Mascon*, παραμένει ένα άλυτο ερώτημα. Ο Hunter πάντως μας ενημερώνει ότι ο Boyle αναζήτησε νέα στοιχεία για την υπόθεση, παράλληλα με την εύρεση και άλλων περιπτώσεων που θα έριχναν φως στο υπερφυσικό βασίλειο, αποκρούοντας τις

⁴¹⁴ Boyle, Robert, *Experimenta & observationes physicae wherein are briefly treated of several subjects relating to natural philosophy in an experimental way : to which is added, a small collection of strange reports / by the Honourable Robert Boyle ...* Printed for John Taylor and John Wyat, London, 1691
<http://name.umd.umich.edu/A28968.0001.001>

υλιστικές απόψεις.⁴¹⁵ Το ίδιο διακρίνουμε κι εμείς από την απάντησή του στον Glanvill, όταν ο τελευταίος τον ρώτησε σε επιστολή του αν αληθεύει η σχετική φήμη.

Ας σημειώσουμε ότι οι αντίπαλοι τέτοιων αντιλήψεων ακολουθούσαν, σε μερικές περιπτώσεις, τη στρατηγική της διάδοσης της φήμης ότι συγγραφείς είχαν αποκηρύξει επίμαχες απόψεις. Το ίδιο συνέβη και με τον Glanvill για την περίπτωση του Drummer του Tedworth, κάτι που δεν επιβεβαιώθηκε ποτέ παρά τον ισχυρισμό κάποιων ιστοριογράφων. Εξάλλου, η υπόθεση διερευνήθηκε προσωπικά από τον ίδιο και η δική του μαρτυρία είναι εκείνη που επιβεβαίωνε τα δαιμονικά υπερφυσικά γεγονότα της συγκεκριμένης περίπτωσης, για την οποία, μάλιστα, ενδιαφέρθηκε ο ίδιος ο Κάρολος Β'. Η αλήθεια είναι ότι η βασιλική έρευνα δεν εντόπισε κάτι σημαντικό, σύμφωνα με την αναφορά ενός από τους δυο αυλικούς που είχαν πάει για αυτοψία. Ωστόσο, η προσωπική προσεκτική, όπως άρμοζε, μαρτυρία του Glanvill ήταν πολύ διαφορετική. Στην οργανωμένη μεθοδολογική συλλογιστική του Glanvill, θα μας φαινόταν περίεργο να αναιρούσε τις αποδείξεις της δικής του μαρτυρίας για ένα γεγονός που είχε γίνει διάσημο, εκείνη την εποχή.

Οι επιστημολογικές απόψεις των Glanvill και Boyle σχετικά με ένα τόσο φλέγον ζήτημα επηρέασαν την οπτική του γιατρού και πολιτικού αξιωματούχου Cotton Mather, ο οποίος ενεπλάκη ενεργά στη δίκη εναντίον των μαγισσών του Σάλεμ, όπως περιγράψαμε παραπάνω, με το επιχείρημα ότι η *Αθανασία της Ψυχής* αποδεικνύεται από την ύπαρξη του διαβολικού συμφώνου των μαγισσών.

VII. 5. Οι πολιτικές διαστάσεις του *Saducismus Triumphatus*

Οι πολιτικές διαστάσεις όλων των έργων σε μια εποχή κατά την οποία μοναρχία, θρησκεία, νομοθεσία, φυσική φιλοσοφία αποτελούν ένα ενιαίο σώμα πεποιθήσεων και εξουσιαστικών μηχανισμών έχει περιγραφεί ήδη στην πολυπρισματική οπτική της

⁴¹⁵ Hunter, Michael, *The decline of magic - Britain in Enlightenment*, Yale University Press, 2020, σ. 11, 79, 147-148. Ας σημειώσουμε, ότι ο Michael Hunter υποστηρίζει ότι η εξέλιξη της Βασιλικής Εταιρείας κατά τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, συνέβαλε στην παρακμή του Κυνηγιού Μαγισσών. Το ενδιαφέρον του Boyle για τα υπερφυσικά φαινόμενα και την αλημεία, το οποίο παρατηρούμε ότι είναι αλληλένδετο με τις χημικές έρευνές του, όπως και οι στενές σχέσεις με τον πολιτικό και αλημιστή Elias Ashmole μελετώνται στο Hunter, Michael, *Robert Boyle (1627-91) – Scrupulosity and Science*, Boydell Press, Woodbridge, 2000

παρούσας διατριβής. Ο αντικοφορμιστής πουριτανός Richard Baxter, στα τέλη της περιπετειώδους ζωής του, λόγω των πεποιθήσεών του, γράφει τη δαιμονολογία του *Certainty of the Worlds of Spirits* (1691), στην οποία έχουμε προαναφερθεί, με σκοπό να ενώσει όλες τις προτεσταντικές οργανώσεις και σχέτες που εμφανίζονται στην Αγγλία πριν και μετά την Αποκατάσταση. Φαίνεται πως η ύπαρξη των δαιμόνων και των μαγισσών αποτελούν την πιο αρμόζουσα τακτική ενωτισμού για εκείνη της πολυτάραχη περίοδο, κατά την οποία το βρετανικό στέμμα με τις επιδιώξεις του διατηρούσε τον πλήρη έλεγχο του αγγλικανισμού. Συλλέγει από όλα τα αγγλικά θρησκευτικά ρεύματα περιπτώσεις μαγείας και δικαστικά έγγραφα, βασιζόμενος στην αποδεικτική αξία των έργων του Glanvill.⁴¹⁶ Οι δυο άνδρες ήταν σε επαφή για πολλά χρόνια και ο Glanvill εξήρε την συναίνεση του Baxter στην ορθολογική διερεύνηση του υπερφυσικού κόσμου, τη δίωξη των ενεργούμενων του σατανά και την ειρηνική διευθέτηση των θρησκευτικών διαιρέσεων, που σημειώνονταν στην αγγλική αυτοκρατορία. Ο αφορισμός του Baxter από την Εκκλησία της Αγγλίας εντέλει και προκειμένου να δείξει συμμόρφωση, τον οδήγησε σε έναν δρόμο που εξυπηρετούσε τις μοναρχικές και οξφορδιανές απόψεις του Glanvill. Εξάλλου, ο φιλόσοφος είχε δηλώσει τις θρησκευτικές διαμάχες μεταξύ των προτεσταντών αδελφών ως διαβολικά έργα, εφόσον όλοι είχαν ομολογήσει στο δόγμα των ευαγγελίων.⁴¹⁷

Στον πρόλογο του *Saducismus Triumphatus*, τονίζει ότι ο αυξανόμενος κίνδυνος ενάντια στην ανθρωπότητα είναι ο αθεϊσμός, η απιστία των σύγχρονων Σαδδουκαίων, τα οποία λησμονούνται όταν οι θρησκευτικές διαμάχες και ο διχασμός φθείρουν τις χριστιανικές σχέσεις. Η ενδεχόμενη διολίσθηση του μεγάλου έθνους προς την αθεΐα, εξαιτίας του ριζοσπαστικού σεχταρισμού εντός του προτεσταντισμού, απασχολούσε τον Glanvill και τα υπόλοιπα μέλη της Βασιλικής Εταιρείας. Όπως προτείνει αντί να διαφωνούν με υψηλές εικασίες θα πρέπει να επικεντρωθούν στην απόδειξη της αλήθειας του χριστιανισμού. Όπως καταλαβαίνουμε, η ορθολογική απόδειξη του χριστιανικού corpus ενσωματώνει τον κοινό αντίπαλο, ο οποίος ενσαρκώνεται στη

⁴¹⁶ Για βιογραφικά στοιχεία και τις θεολογικο-πολιτικές θέσεις του Richard Baxter, βλ. Osborne, D., *The Reformed and Celibate Pastor: Richard Baxter's Argument for Clerical Celibacy*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2022

⁴¹⁷ Glanvill, Joseph, *Catholick charity recommended in a sermon before the Right Honorable the Lord Mayor and Aldermen of London : in order to the abating the animosities among Christians, that have been occasion'd by differences in religion*, Printed for H. Eversden and J. Collins, London, 1669, σ. 1-2, <http://name.umd.umich.edu/A42806.0001.001>

σχέση μαγισσών και διαβόλου. Πράγματι, η θρησκεία αποτελούσε για μια ακόμα φορά, στην ιστορία, τον συνεκτικό ιστό της εξουσιαζόμενης κοινωνίας. Ας μην ξεχνούμε, τις ιεραποστολές, που προσηλύτιζαν *πρωτόγονους κανίβαλους*, σύμφωνα με τον Bacon, στις αποικίες της μοναρχίας. Η σταθερή δημόσια υπεράσπιση της δαιμονικής μαγείας ανήκε στην πολιτική σφαίρα.

Ο Peter Elmer, στην ενδελεχή έρευνά του για τη συμμετοχή των υψηλών διανοητών στην μετεμφυλιακή Αγγλία σχετικά με την έξαρση των μορφωμένων δαιμονολογικών κειμένων (αναφερόμενος, λεπτομερώς, μεταξύ άλλων και στον Glanvill) διαπιστώνει ότι οι Αγγλικοί που ήταν πιο αφοσιωμένοι στη διατήρηση της ιδέας ενός ενιαίου, αρμονικού (προσθέτουμε και ομοιογενούς) πολιτικού σώματος μετά την Αποκατάσταση επιδόθηκαν με αναρίθμητες εκδόσεις αφιερωμένες στην υπεράσπιση της μαγείας. Όπως υποστηρίζει, η συγκεκριμένη προσπάθεια ήταν μέρος μιας συνεκτικής και ορθολογικής στρατηγικής, που αποσκοπούσε στη συμφιλίωση με τους πουριτανούς και τους πρεσβυτεριανούς. Πράγματι, όπως συνάγεται από την έρευνά μας, φαίνεται πως η Εκκλησία του Καρόλου Β΄ αναζητούσε έναν κοινό τόπο, που είχε ως άξονα τις διαβολικές δυνάμεις, χωρίς να απαιτεί απόλυτη ομοδοξία. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Elmer, μέσω της υποτιθέμενης συμφιλίωσης η Εκκλησία της Αγγλίας και η μοναρχία, από τη δεκαετία του 1660, σχεδίαζαν τον πλήρη έλεγχο και την απόλυτη πάταξη των διαφωνιών. Προσθέτουμε, ότι λόγω της συμμαχίας που πρόσφερε ο Λουδοβίκος της Γαλλίας στον τρίτο αγγλο-ολλανδικό πόλεμο (ανταγωνίζονταν για εμπορικούς λόγους στις αποικίες), ο Κάρολος Β΄ υιοθετεί μια ανοχή στους καθολικούς, που δημιουργεί ιδιαίτερους κραδασμούς στο το δικό του, πλέον, κοινοβούλιο της βασιλείας, το οποίο έτρεφε βαθιά πίστη στον αγγλικανισμό και δήλωνε τις φιλομοναρχικές του απόψεις. Στους αγγλικανούς κοινοβουλευτικούς κύκλους όφειλε την επιστροφή του από την εξορία και τη στέψη του. Μια σειρά άκαμπτων νόμων, που θεσπίστηκαν από το 1661 (θυμίζουμε η Βασιλική εταιρεία ιδρύεται το 1660) μέχρι το 1671, συνθέτουν τον *Clarendon Code*, ο οποίος απαιτούσε με ποινικές κυρώσεις την ομολογία και αδιαπραγμάτευτη υπακοή στην Εκκλησία της Αγγλίας, φέροντας την σφραγίδα της μοναρχίας. Το 1679, η επινόηση μιας Παπικής Συνωμοσίας πυροδότησε την *Κρίση Αποκλεισμού*, όταν διαδόθηκε η φήμη ότι ο αδελφός και πιθανός διάδοχος του Καρόλου Β΄, ο Ιάκωβος, Δούκας του York, είχε ασπαστεί τον καθολικισμό. Ο Κάρολος Β΄ υιοθέτησε, εντέλει, τη σκληρή γραμμή. Όπως σημειώνει ο Elmer, η λεγόμενη *Κρίση του Αποκλεισμού* (1679-82)

έστειλε, εκ νέου, ένα σαφές μήνυμα στους καθολικούς, αντικοφορμιστές προτεστάντες και τους πολιτικούς αντιφρονούντες. Κατά συνέπεια, οι τελευταίοι τέθηκαν υπό την πλήρη αυστηρότητα του κρατικού δικαστικού μηχανισμού.

Η αναζωπύρωση των δαιμονολογιών, των συλλογών αρχειοθέτησης μαγικών γεγονότων και δικαστικών αποφάσεων, σε μια συνένωση με τον ελεγχόμενο τύπο, εκφράζει τη σφοδρή αντίθεση με οτιδήποτε απειλούσε την πολιτική και θρησκευτική πειθαρχία. Συμπερασματικά, το στέμμα και η αγγλικανική Εκκλησία επιδίωξαν την ισορροπία όλων των μορφών της θρησκευτικής και πολιτικής ανυπακοής κάτω από τον κοινό παρανομαστή της άσκησης δαιμονικής μαγείας. Ακόμα και ο John Locke συνέλεγε περιπτώσεις εκδικασμένων περιπτώσεων μαγείας από τη Σουηδία και την Ινδία (όπου οι Βραχμάνοι θεωρούνταν συνομιλητές του διαβόλου) χωρίς ποτέ ο στοχαστής να δηλώσει δημόσια ή ιδιωτικά τις θέσεις του για το φλέγον ζήτημα. Όπως υποθέτει ο Elmer, ίσως, προέβαινε σε μια τέτοια καταγραφή για να ελέγξει τα αδύναμα σημεία των εγχώριων διαδεδομένων θεωριών περί διαβολικής μάγισσας.⁴¹⁸ Πιστεύουμε, ωστόσο, ότι το ζήτημα χρήζει περισσότερης διερεύνησης.

Το επιστημολογικό και συνάμα δαιμονολογικό παράδειγμα του Glanvill συνιστούσε θεμελιώδες δομικό υλικό μιας τέτοιας επιδίωξης, στο πλαίσιο ενός σύνθετου πολιτικού σκηνικού, το οποίο διαμορφωνόταν ανάλογα με τις συμμαχίες και τα κυριαρχικά εμπορικά συμφέροντα της μοναρχίας. Την ίδια στιγμή, τα δίκτυα προσωπικών γνωριμιών διαδραμάτιζαν σε πολλές περιπτώσεις καταλυτικό ρόλο για την αποδοχή ή την άρνηση μιας ιδέας ή μιας τεχνικής πρότασης. Η ενδεδειγμένη μεθοδολογία του Glanvill δεν μπορούσε να συναντήσει αντιδράσεις, οι οποίες δεν θα υφίσταντο λογοκρισία.

Ένας από τους βασικούς επικριτές του, ο γιατρός και φυσικός φιλόσοφος (χελμοντιανών επιρροών) με ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην ορυκτολογία John Webster διατηρούσε ένα ριζοσπαστικό όραμα μιας αγγλικής Εκκλησίας χωρίς κρατική επίβλεψη και χρηματοδότηση. Οι σκληροπυρηνικοί αγγλικοί δικαστές δεν συμπαθούσαν τέτοιες προτάσεις. Συνεπώς, ο Webster αποσύρθηκε για ένα μεγάλο διάστημα στο Lancashire και εργαζόταν ως γιατρός εύπορων οικογενειών, θαυμάζοντας τις ερμηνείες του Van Helmont και του Παράκελσου. Θυμίζουμε ότι ο

⁴¹⁸ Elmer, Peter, *Witchcraft, witch-hunting, and politics in early modern England*, ό.π. 2016, σ. 230-233, 295

Bacon είχε επιτεθεί με σφοδρότητα στο παρακελσιανό πρόταγμα, θέση που είχε υιοθετήσει η Βασιλική Εταιρεία.

Σκόπιμα, επειδή ο Webster, κατά τον εμφύλιο είχε συμεριστεί δημόσια τις δηλώσεις του ριζοσπαστικού αντικοφορμισμού, αναζητούσε ερείσματα σε εκπροσώπους της κυρίαρχης ιδεολογικής και μοναρχικής κρατικής μηχανής. Αυτός είναι και ο λόγος που το έργο του *The Displaying of Supposed Witchcraft* (1677) αφιερώνεται σε πέντε αγγλικανούς και φιλομοναρχικούς δικαστές και επιφανείς πολιτικούς άνδρες, που διατηρούσαν άκαμπτη στάση απέναντι στους διαφωνούντες και κυρίως στους Κουάκερους. Ο Webster, λόγω της επαγγελματικής ιδιότητάς του, έχει καλές σχέσεις με το μέλος της Βασιλικής Εταιρείας και πιστό αγγλικανό γιατρό Martin Lister. Του ζητεί να εκδοθεί η πραγματεία του με τη σφραγίδα της Εταιρείας. Στο έργο του, ωστόσο, επιτίθεται στο σύνολο των ισχυρισμών περί διαβολικού συμφώνου, σατανικής σχέτας και μεταμορφώσεων των μαγισσών σε δολοφονικά ζώα. Στο στόχαστρό του θέτει με ένταση και τη νατουραλιστική θεωρία του Glanvill για τις δηλητηριώδεις ατμόδεις ζυμώσεις.⁴¹⁹ Από τη δική μας ανάγνωση του πρωτοτύπου, διαπιστώνουμε ότι πράγματι, ότι ο Webster αρνείται την πίστη στην τελετουργική διαθήκη των μαγισσών με τον διάβολο. Δεν αρνείται, ωστόσο, την ύπαρξη των μαγισσών. Επίσης, σε άλλα σημεία της πραγματείας του, παρατηρούμε την αποδοχή του για την ύπαρξη μαγικών δηλητηριωδών αλοιφών, όπως η συμπαθητική ενέργεια της αλοιφής του όπλου. Οι ψευδείς ιδέες περί συνουσίας με τον διάβολο, του σατανικού συμφώνου και του θηλασμού οικείων πνευμάτων αναφέρει, προέρχονται, μεταξύ άλλων, από τους Nider, Bodin, Hemmingen, Bernard, Perkins. Οι μάταιες αυτές ιδέες διαψεύστηκαν επιτυχώς, όπως επισημαίνει, από τον Scot και τον Weyer.

Αλλά ο Δρ. Casaubon και ο κ. Glanvil πήραν τα όπλα τους για να υπερασπιστούν αυτές τις ψευδείς, παράλογες, αδύνατες, ασεβείς και αιματηρές απόψεις, εναντίον των οποίων τα επιχειρήματα στρέφουμε τώρα την απάντηση των αβάσιμων και άδικων σκανδάλων τους. [...] για να μην παρεξηγηθούμε, δεν αρνούμαστε [...] την ύπαρξη των Μαγισσών εντελώς [...] αλλά ότι δεν υπάρχουν κατά αυτόν τον τρόπο (tali modo), δηλαδή δεν κάνουν Συμβόλαιο με

⁴¹⁹ Elmer, Peter. *The library of Dr., Hohn Webster: The making of a seventeenth-century radical*, London Wellcome Institute, 1986 -. Roos, A. M, *Web of Nature: Martin Lister (1639–1712), The First Arachnologist*, Medieval and Early Modern Philosophy and Science, v. 16 , Leiden, 2011 - Jobe, Thomas H., *The Devil in Restoration Science: The Glanvill–Webster Debate*, Isis, v. 72 , 1981, <http://www.jstor.org/stable/230254>

τον Διάβολο, δεν πιπιλίζει το σώμα τους, δεν έχουν σαρκική συνουσία μαζί του, και τα παρόμοια [...] Και το γεγονός ότι ο Δρ. Casaubon και ο κ. Glanvil κατηγορούν αυτούς που έχουν αυτή τη γνώμη για αθεϊσμό ή σαδδουκισμό, μου φαίνεται πολύ παράξενο, καθώς δεν έχουν κανένα λόγο, σύνδεση ή λογική συνέπεια να το κάνουν. [...] Και ο κ. Glanvil είναι τόσο σίγουρος (θα μπορούσα δικαίως να πω θρασύς) που ονόμασε το βιβλίο του, *A Blow at modern Sad/ducism*, το οποίο, ομολογώ, είναι τόσο αδύναμο χτύπημα, και τόσο τυφλά ισοπεδωτικό.⁴²⁰

Η άρνηση, των μαγισσών, με τον τρόπο που προσδιορίζονται, δεν σημαίνει άρνηση στον θεό, συμπληρώνει. Συνεπώς, ο Scot και όσοι ακολουθούν τις ιδέες του, εσφαλμένα και ψευδώς, θεωρούνται Σαδδουκαίοι. Τα *Effluvia* (δυσάρεστες οσμές ή εκπνοές) ή ατμοί από Σώματα που είχαν μεταδοτικές ασθένειες, που εισέρχονταν σε άλλα υγιή Σώματα, και έτσι τα μόλυναν δεν αναφέρονται από τον Ιπποκράτη και τον Γαληνό και αποτελούν μια χυδαία δεισιδαιμονία, πιστευτής περισσότερο από αμόρφωτες γυναίκες και λιγότερο από μορφωμένους άνδρες. Με τη στήριξη τέτοιων απόψεων, όπως ήταν αναμενόμενο, ο φίλος του και συνάδελφός του Lister κατάφερε μετά από πολλές πιέσεις σε άλλα μέλη της Εταιρείας, να υπάρξει μια μοναδική έκδοση της πραγματείας, σε αντίθεση με τις πολλές επανεκδόσεις των έργων του Glanvill. Ως εκ τούτου, ο Webster δεν έγινε ποτέ μέλος της Εταιρείας παρά την επιθυμία του.

Η μεθοδολογία του Glanvill ήταν καλά θεμελιωμένη στις εξελισσόμενες πειραματικές έρευνες και στο κυρίαρχο διανοητικό κλίμα της εποχής, που από πολλούς μορφωμένους άνδρες δεισιδαιμονία σήμαινε ακριβώς το αντίθετο από αυτό που ισχυρίζεται ο Webster. Όπως έχουμε επαναλάβει, δεισιδαιμονική και χυδαία σκέψη ήταν η αμφιβολία για τη δαιμονική δράση στον φυσικό κόσμο. Ο Lister, όπως υποθέτει ο Michael Hunter, ασπαζόμενος ο ίδιος τα μεταλλουργικά ενδιαφέροντα του Webster, ίσως έπεισε κάποια μέλη της Βασιλικής Εταιρείας γι' αυτή τη μια έκδοση του *Displaying* (με την έγκριση ενός αντιπροέδρου και όχι του προέδρου της

⁴²⁰ Webster, John, *The displaying of supposed witchcraft wherein is affirmed that there are many sorts of deceivers and impostors and divers persons under a passive delusion of melancholy and fancy, but that there is a corporeal league made betwixt the Devil and the witch ... is utterly denied and disproved : wherein also is handled, the existence of angels and spirits, the truth of apparitions, the nature of astral and sydereal spirits, the force of charms, and philters, with other abstruse matters*, Printed by J.M. and are to be sold by the booksellers in London, 1677, Chap. II, σ. 36-38, Chap. VIII, σ. 182-183 <http://name.umd.umich.edu/A65369.0001.001>

Εταιρείας για τη χρήση της σφραγίδας) εξαιτίας του προϋπάρχοντος έργου του *Metallographia, or, an History of Metals* (1671), το οποίο είχε φροντίσει να αφιερώσει στον πρίγκιπα Rupert, αφού η αντίπαλη πλευρά ηττήθηκε στον εμφύλιο και η μοναρχία αποκαταστάθηκε.⁴²¹

Ας σημειώσουμε ότι παρά τις επιμέρους φιλοσοφικές διαφορές που χαρακτηρίζουν τα έργα των Glanvill και Casaubon, στον αγώνα της ύπαρξης της δαιμονικής μαγείας οι δυο άνδρες υπήρξαν σύμμαχοι. Την ευρέως διαδεδομένη, εξαιρετικά λογική και πειστική για την εποχή μαρτυρία του Glanvill στο *A blow at modern sadducism* (1668) ακολούθησε το 1672 το *A Treatis Proving Spirits, Witches and Supernatural Operations* του Meric Casaubon, εξίσου δημοφιλές και εξίσου πειστικό.

Αυτό που πρέπει να λάβουμε υπόψη μας είναι ότι μια αξιόπιστη αφήγηση περί μαγικών πρακτικών δεν διαφέρει εκείνη την περίοδο από το εμπειρικό και αντιληπτικό επίπεδο που συναντά κανείς στα γραπτά των υπόλοιπων μελών της Βασιλικής Εταιρείας. Η δαιμονολογία προσαρμόστηκε άνετα από τους Boyle και Glanvill στα πρωτόκολλα της πειραματικής φιλοσοφίας. Τα πειράματα με την αεραντλία, η ανάλυση του αίματος, η παρατήρηση με το μικροσκόπιο κ.ά. δεν καθιστούν υποδεέστερο τον πειραματισμό για το υπερφυσικό (supernatural) ή το παραφυσικό (preternatural). Το σύνολο των φαινομένων, για τους επιγόνους του Bacon, βρίσκονται υπό συστηματική παρατήρηση και χωρίς αποκλεισμούς, όταν τα αποδεικτικά στοιχεία είναι επαρκή.

VII. 6. Δομή, ενκρίνεια και απλότητα στη γλώσσα

Τα κείμενα του Glanvill, ως απολογητή των πεποιθήσεων και των τεχνικών της Βασιλικής Εταιρείας, γράφτηκαν σε λιτό ύφος και με συνοπτικό περιεχόμενο. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι αυτό αποτελούσε μέρος μιας, με τους σημερινούς όρους, εκλαϊκευτικής προσπάθειας, προκειμένου η βακόνεια μέθοδος απόκτησης και προαγωγής της γνώσης να διαχυθεί σε ευρύτερα κοινά λογίων, ερευνητών και ενδιαφερόμενων που προέρχονταν από την αναδυόμενη μεσαία τάξη. Η προώθηση της νέας μεθόδου, όπως την παρουσίαζαν οι θιασώτες της, χρειαζόταν έναν πιο

⁴²¹ Hunter, Michael, *John Webster, the Royal Society and The Displaying of Supposed Witchcraft* (1677, JNotes Rec.717–19, 2017, <http://doi.org/10.1098/rsnr.2016.0022>

χρηστικό λόγο καθώς, η πρακτική τους ήταν προσανατολισμένη στην παρατήρηση και τη μέτρηση, ποσοτικοποίηση όλων των φαινομένων και πραγμάτων.

Όπως αναφέρει η Kristine Gail Sutliff, η νέα στυλιστική κίνηση προς την απλότητα στην ομιλία και τη γραφή ήταν κάτι περισσότερο από μια αόριστη τάση. Δόθηκε μορφή και ώθηση από την ομάδα ευπόληπτων πειραματικών φιλοσόφων που οργάνωσαν με τη στήριξη του Κάρολου II το πρώτο οργανωμένο σώμα στην Αγγλία για την ανάπτυξη της πειραματικής φιλοσοφίας.

Οι εμπειριστές επιστήμονες ήταν λιγότερο πληθωρικοί και λιγότερο σίγουροι για τον κόσμο συγκριτικά με την προηγούμενη γενιά. Αυτή η αβεβαιότητα αντικατοπτρίζεται στο πεζογραφικό στυλ τους.⁴²²

Ο Thomas Sprat στο έργο του *History of the Royal Society* αναφερόμενος στην υφολογική διαφοροποίηση της ομιλίας και της γραφής και τις οδηγίες που ελάμβαναν τα αρχικά μέλη της Εταιρείας, ώστε να απομακρυνθούν από τα υφολογικά πληθωρικά χαρακτηριστικά των κειμένων των φιλοσόφων από την αρχαιότητα και σε όλη τη διάρκεια των αιώνων μέχρι την ίδρυσή της:

Γι' αυτό τον λόγο, ήταν αυστηροί στο να θέσουν σε εκτέλεση τη μοναδική Θεραπεία (Resolution), που μπορούσαν να βρουν για αυτή την σπατάλη: και αυτό ήταν μια διαρκής ανάλυση, προκειμένου να απορρίψουν όλες τις εντάσεις, τις παρεκκλίσεις και τις διογκώσεις του στυλ: να επαναφέρουν την πρωτόγονη καθαρότητα και τη συνοπτικότητα, όταν οι άνθρωποι παρέλαβαν τόσα πολλά πράγματα, σχεδόν με τον ίδιο βαθμό λέξεων.⁴²³

Αντιλαμβανόμαστε ότι ο Glanvill προσαρμόστηκε, ακολουθώντας πιστά το πρωτόκολλο της απλής και ευκρινούς έκφρασης και διατύπωσης των θέσεών του, όπως επέβαλε η Β.Ε.. Ενθαρρύνθηκε, άλλωστε, από τα υπόλοιπα μέλη να απευθύνεται σε απλή γλώσσα, μεταλαμπαδεύοντας με αυτό τον τρόπο την βακωνεία έμπνευση περί της ανάκτησης της αδαμιαίας κτήσης και της αδαμιαίας γλώσσας ακόμα και στους καθημερινούς εγγράμματους ανθρώπους.

⁴²² Sutliff, Kristene Gail, *The influence of the Royal Society on the prose style of Joseph Glanvill*, Oklahoma State University, PhD Thesis, 1985

⁴²³ Sprat, Thomas, 1635-1713, *The history of the Royal-Society of London for the improving of natural knowledge, by Tho. Sprat, Cowley, Abraham, 1618-1667. To the Royal Society*, London: Printed by T. R. for J. Martyn ..., and J. Allestry ..., 1667, THE HISTORY OF THE ROYAL SOCIETY. THE SECOND PART, σ. 113, <http://name.umd.umich.edu/A61158.0001.001>

Η δαιμονική παρουσία ως πραγματικότητα από τον Λόρδο Bacon, τον Glanvill, τον Boyle και άλλους δεν μπορούσε να εξοστρακιστεί από τη φυσική τάξη. Η δραστηριότητα της δαιμονολογίας δεν ήταν ένα απομεινάρι αλλοτινών εποχών. Αντιθέτως, εντασσόταν ως αναπόσπαστο μέρος της συστηματικής εξερεύνησης του φυσικού και του αόρατου (των κρυφών ιδιοτήτων της φύσης), το οποίο ωστόσο μέσω της δαιμονικής μαγείας παρήγαγε ορατά αποτελέσματα. Άλλωστε, όσο κυριαρχούσε η πολυπόθητη επιστροφή στη σοφία του Αδάμ, η μορφή του διαβόλου διατηρούσε ακλόνητη τη θέση της.

VII. 7. Η εκλεκτικιστική χρήση του σκεπτικισμού από τον Glanvill και η δαιμονική μαγεία.

Οι νέες κοσμολογίες και οι τεχνολογικές εφαρμογές, όπως το μικροσκόπιο, οδηγούν τον Glanvill στον σκεπτικισμό του για την ανεπάρκεια των ανθρώπινων αισθήσεων. Ωστόσο, ο σχετικός σκεπτικισμός του Glanvill αποτελεί μάλλον ένα πιο σύνθετο ζήτημα. Αρκετοί μελετητές, όπως ο R. H. Popkin συνέκρινε τα σκεπτικιστικά επιχειρήματα και συμπεράσματα του Glanvill με τα αντίστοιχα του David Hume, θεωρώντας τον πρώτο προπομπό της σκέψης του δεύτερου. Ας σημειωθεί σε αυτό το σημείο, ότι επί του παρόντος δεν έχει πέσει στην αντίληψή μου κάποιο βέβαιο γεγονός ότι ο Hume είχε μελετήσει τον Glanvill, παρότι οι ομοιότητες χρήζουν ιδιαίτερου προβληματισμού.

Σημειώνουμε ότι από την Αναγέννηση και μετά αναβιώνει ο πυρρώνειος σκεπτικισμός όχι μόνο του Πύρρωνα, τον 4^ο με 3^ο αιώνα π.Χ. αλλά κυρίως του Σέξτου του Εμπειρικού, εκπροσώπου των σκεπτικών φιλοσόφων κατά τον 2^ο και 3^ο αιώνα μ.Χ., ο οποίος επηρέασε αρκετούς στοχαστές από τον 15^ο αιώνα και στην διάρκεια των επόμενων αιώνων στην Ευρώπη. Οι σκεπτικοί της αρχαιότητας, σε γενικές γραμμές, προσπαθούσαν να καταπολεμήσουν τον δογματισμό, επιδιώκοντας την παρατήρηση των φαινομένων από μια πολύπλευρη οπτική, η οποία επέτρεψε την παρείσφρηση υποκειμενικών κριτηρίων. Αυτό σήμαινε, όπως αντιλαμβανόμαστε, την απομάκρυνση από τη γνωσιολογική άποψη περί αντικειμενικής αλήθειας ως προσεγγίσιμου συστατικού του κόσμου. Τα φαινόμενα είναι πολύμορφα και η αντικειμενική γνώση ανέφικτη.

Ο Popkin, από την πλευρά του, επισημαίνει:

*Ο Πυρρωνισμός έθεσε μια ολόκληρη σειρά προβλημάτων, σχετικά με την αξιοπιστία των αισθήσεων, την αλήθεια των πρώτων αρχών, το κριτήριο της ορθολογικής γνώσης, την ικανότητα να γνωρίζουμε οτιδήποτε εκτός από εμφανίσεις, την έλλειψη οποιωνδήποτε αποδεικτικών στοιχείων ή βέβαιων αληθειών σχετικά με την ύπαρξη ή τη φύση του πραγματικού κόσμου.*⁴²⁴

Βεβαίως, η πυρρώνια κρίση του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, όπως έχει καταγραφεί από τους ιστορικούς προκάλεσε την αντίδραση από σπουδαίους αντιπάλους του σκεπτικισμού. Ενδεικτικά μόνο αναφέρουμε τον γνωστό μαθηματικό Marin Mersenne, που με το έργο του *Verité des Sciences*⁴²⁵ προσηλώθηκε στην ανατροπή του νεοσκεπτικισμού με την παράθεση ενός σημαντικού αριθμού μαθηματικών βεβαιοτήτων. Ο ίδιος ίδρυσε το 1635 την Ακαδημία των Παρισίων, προλειαίνοντας τον δρόμο για την παρισινή Ακαδημία των Επιστημών, η οποία ιδρύθηκε το 1666 από τον Jean-Baptiste Colbert.

Ο Glanvill χρησιμοποίησε το σκεπτικιστικό επιχείρημα, προκειμένου να υποστηρίξει την πίστη του στις μάγισσες, επιδιώκοντας να αποδομήσει τον δογματισμό όσων αντέκρουαν τους ισχυρισμούς για την ύπαρξή τους.⁴²⁶ Υπενθυμίζουμε ότι ο Glanvill προωθούσε με επιμονή σκεπτικιστικές αιτιάσεις όχι μόνο εναντίον του καθολικισμού και του αριστοτελισμού. Ως απολογητής του αγγλικανισμού έστρεψε τον σκεπτικισμό του εναντίον των βεβαιοτήτων που διατύπωναν οι υλιστές όπως ο Hobbes. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως παράλληλα, μάλλον εκμεταλλεύτηκε την εμπλοκή του φιντεϊσμού στη θεολογική και φιλοσοφική διαμάχη των συγχρόνων του

⁴²⁴ Popkin, Richard H., *The History of Scepticism, From Savonarola to Bayle*, Oxford University Press, 2003, σ. 55. Η αξιόλογη μελέτη του Popkin συμβάλλει στην εντρύφηση του δυτικού σκεπτικισμού και των κύριων εκπροσώπων του από τον 16^ο αιώνα, καθώς και στις μορφές που έπαιρνε η συγκεκριμένη φιλοσοφική τάση είτε από τους καθολικούς είτε από τους προτεστάντες στοχαστές όταν εκτοξεύονταν από τις δυο πλευρές κατηγορίες για τον δογματισμό των αντιπάλων. Οι Bacon και Gassendi, μάλιστα, επανέφεραν σκεπτικιστικά αιτήματα, ώστε να αποδυναμώσουν τον αριστοτελισμό στις Σχολές. Την ίδια στιγμή, ο σκεπτικισμός των Montaigne, Charron, Camus και του Σέξτου Εμπειρικού προσέφεραν μεθόδους για την καταπολέμηση του καλβινισμού. Οι μεταρρυθμιστές, από την αντίθετη πλευρά, δέχθηκαν εξίσου ως έναν βαθμό τον αναβιωμένο πυρρωνισμό ως ισχυρό μεθοδολογικό όπλο για την κατάρριψη του καθολικισμού και του αριστοτελισμού, σ. 64-79

⁴²⁵ Mersenne, Marin, *La verité des sciences contre les septiques [sic] ou Pyrrhoniens : dédié à Monsieur, frère du roy par F. Marin Mersenne de l'ordre des Minimes chez Toussaint du Bray*, Paris, 1625

⁴²⁶ Popkin, στο ίδιο, σ. 78

εξαιτίας των πυρρώνειων επιδράσεων, σε θεωρητικούς κύκλους που εκθρόνιζαν αργά αλλά σταθερά το αριστοτελικό corpus.

Οι καρτεσιανές επιρροές του Glanvill στο *The Vanity* εξαιτίας των συζητήσεών του με τον Henry More είναι φανερές. Εντούτοις, στην επανέκδοσή του ως *Scepsis Scientifica*, ο Glanvill με τον εκλεκτικισμό του παίρνει αποστάσεις από το σύνολο του καρτεσιανού σκεπτικισμού.

VII. 7.1. Ο σκεπτικιστής Καρτέσιος ενάντια στον σκεπτικισμό και ο Glanvill

Ο Καρτέσιος, παρακολουθώντας με ανησυχία την ανάπτυξη του πυρρωνισμού, αντιλήφθηκε ότι οι σύγχρονοί του απέτυχαν να εξουδετερώσουν τον *Δράκο* που απελευθέρωσαν οι θέσεις του Σέξτου Εμπειρικού γιατί υποτίμησαν τη δύναμη του θηρίου. Αντιμετώπισε τους σκεπτικιστές ως αιρετικούς και θεώρησε αναγκαία την πρόσληψη μιας αδιαμφισβήτητης και ακλόνητης θεμελιώδους αλήθειας που θα έθετε ανίκητα εμπόδια στην εξάπλωση του νεοπυρρωνισμού. Διέκρινε πως το κενό που δημιουργείται από τη σταδιακή αποκαθήλωση του αριστοτελισμού θα το καταλάμβανε η μόλυνση της αμφισβήτησης σε κάθε γνώση και κάθε πίστη. Στους περίφημους *Στοχασμούς* του, ο Καρτέσιος χρησιμοποιεί το δικό του σκεπτικιστικό εργαλείο της *αμφιβολίας* για να φτάσει στην δαιμονικής προέλευσης παραπλάνηση σχετικά με την ύπαρξη του κόσμου, πεποίθηση που διαλύεται μόνο από την ιδέα του θεού μέσα μας (και όχι την ανεπαρκή αισθητηριακή εμπειρία). Συνεπώς, τα ασφαλή συμπεράσματά του συμπυκνώνονται στη διακήρυξη *cogito ergo sum*. Θέτοντας την ορθολογική του πρόταση ο Καρτέσιος, στον τέταρτο Στοχασμό του, μας εξηγεί:

Καθώς δε η μεγαλύτερη και κυριότερη τελειότητα του ανθρώπου συνίσταται σε αυτό, εκτιμώ ότι δεν είναι μικρό το κέρδος του σημερινού στοχασμού, καθότι εξιχνίασα την αιτία του ψεύδους και της πλάνης. Και, ασφαλώς, δεν μπορεί να είναι άλλη από εκείνη που περιέγραψα: διότι, όποτε συγκρατώ τη βούληση για την εκφορά κρίσεων έτσι ώστε να εκτείνεται μονάχα σε όσα παριστάνονται σαφώς και διακριτώς από τον νου, είναι εντελώς αδύνατο να πλανηθώ, επειδή κάθε σαφής και διακριτή αντίληψη είναι αναμφίβολα κάτι, και επομένως δεν μπορεί να προέρχεται από το μηδέν, αλλά αναγκαία πρέπει αναγκαία να παράγεται από τον Θεό, εκείνον τον ύψιστα τέλειο Θεό, λέγω, που απάδει να

*είναι πλανερός` και ως εκ τούτου η αντίληψη εκείνη είναι αναμφίβολα αληθής.*⁴²⁷

Η προσάρτηση της γνώσης για τη φύση στην οντότητα του θεού, επηρέασε τον συλλογισμό του Glanvill. Η επαφή του με το καρτεσιανό μεθοδολογικό σχήμα συμβαίνει μέσω της σχέσης του με τον επιφανή πλατωνιστή του Cambridge Henry More, ο οποίος έγινε μέλος της Βασιλικής Εταιρείας για δεύτερη φορά, εφόσον ο Κάρολος Β΄ είχε ζητήσει τη διαγραφή της πρώτης εγγραφής του. Εισηγητής για την επανεκλογή του στην Εταιρεία ήταν ο μαθηματικός και αστρονόμος John Wilkins. Ο More διατηρούσε αλληλογραφία με τον Καρτέσιο με συμφωνίες, επισημάνσεις αλλά και διαφωνίες, οραματιζόμενος, τη σύνδεση του πλατωνισμού και του καρτεσιανισμού, ώστε να επιτευχθεί η συμπόρευση του αγγλικανισμού με τη νέα φιλοσοφία.⁴²⁸

Στη συνέχεια, αναθεώρησε και ο ίδιος το καρτεσιανό οικοδόμημα αν και ο Καρτέσιος άφησε παρακαταθήκες στη σκέψη των More και Glanvill. Ο More στηρίζει τον οξφορδιανό Glanvill στη μάχη του κατά του υλισμού με πλήθος φιλοσοφικών αναλύσεων και αντεπιχειρημάτων, θεωρώντας, μεταξύ άλλων, την πίστη στην ύπαρξη της δαιμονικής μαγείας ως ένα από τα ισχυρότερα βέλη που χτυπά στην καρδιά τις αντιρρήσεις των διαφωνούντων και των υλιστών, αποδεικνύοντας την αθανασία της ψυχής. Ωστόσο, ο Glanvill φαίνεται να παίρνει στα σοβαρά τις κατηγορίες που διατυπώθηκαν εναντίον του Καρτέσιου –παρότι υιοθετεί, όπως αναφέραμε, ένα είδος καρτεσιανού μοντέλου –όταν ο τελευταίος από επικριτές του χαρακτηρίστηκε ως εντέλει δογματιστής. Ο More εκτιμάται ως εμπλεκόμενος στη πυρρώνια κρίση. Ωστόσο, διαπιστώνουμε αρκετές αντιγνώμεις επ’ αυτού από τους μελετητές του μέχρι σήμερα.

Επισημαίνουμε και πάλι τη διαρκή ενδελεχή αναθεώρηση και μετατόπιση των ορίων μεταξύ του ορατού και του μη ορατού. Η σχέση μεταξύ λογικής και αισθητηριακής αντίληψης αποκτά έναν δύστροπο χαρακτήρα καθώς και οι δυο υπόκεινται σε ένα νέο είδος ελέγχου. Η δυνατότητα διαφυγής από τα χαοτικά ερωτήματα που γεννώνται και προσφυγής στο αυστηρό καρτεσιανό πλαίσιο δελέασε σε διαφορετικούς βαθμούς

⁴²⁷ Ντεκάρτ, Ρενέ, *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*, Εκκρεμές, Αθήνα, 2003, Τέταρτος Στοχασμός [62], σ. 143

⁴²⁸ Webster, C., *Henry More and Descartes: Some New Sources*, *The British Journal for the History of Science*, vol. 4, no. 4, 1969, pp. 359–377. JSTOR

τους στοχαστές τόσο στην Αγγλία όσο και στην ηπειρωτική Ευρώπη. Ο σκεπτικισμός, αναμφίβολα, αποκτά ισχυρή παρουσία και επηρεάζει τα πολλά και διαφορετικά νέα φιλοσοφικά ρεύματα. Η βακόνεια προγραμματική διερεύνηση του φυσικού κόσμου από την Εταιρεία, παρότι συνυφαίνει τη μέθοδό της με τη θεϊκή προέλευση της φύσης και την ασαφή διαρκή θεϊκή παρουσία στον φυσικό κόσμο, φαίνεται να εφαρμόζει ένα είδος μηχανιστικής αιτιότητας (ίσως όχι με ξεκάθαρο και σίγουρα όχι με δηλωμένο τρόπο) προς την κατεύθυνση της αναγκαίας ποσοτικοποίησης των φυσικών πραγμάτων. Η αποκάλυψη των φυσικών διεργασιών μπορεί να λειτουργήσει μόνο επαγωγικά και με σαφή λεκτικά σχήματα, όπως περιγράψαμε παραπάνω.

Την ίδια στιγμή, η φυσική θεολογία καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την αινιγματική σχέση ανάμεσα στο αντιληπτό και στο μη αντιληπτό στην ανθρώπινη σφαίρα. Τόσο ο Λόγος όσο και η Εμπειρία εκείνη την περίοδο διεκδικούν, το καθένα από την πλευρά του –έστω και χωρίς σαφή όρια μεταξύ τους, παρά τη μεταγενέστερη νεωτερική απλουστευτική και αφελή επίσημη κατηγοριοποίηση ιδεών και στοχαστών σε *ορθολογιστές* και *εμπειριστές*– την αποκάλυψη των νόμων που διέπουν τη θεϊκή δημιουργία. Η καρτεσιανή κοσμολογία, παρακάμπτοντας τον Αριστοτέλη, κάνει λόγο για μια τέλεια μηχανή, όπως τη κατασκεύασε η θεϊκή βούληση και μελετά την ύλη και τους κανόνες της κίνησης. Όλα οφείλονται σε μηχανικές δράσεις και αυτή η ερμηνεία αποτελεί την προτεινόμενη μέθοδο από την οπτική του Καρτέσιου. Ο καρτεσιανός δυισμός διαχωρίζει την ψυχή (*res cogitans*) από το σώμα μηχανή (*res extensa*) στον άνθρωπο. Τα ζώα είναι άψυχες μηχανές που επιτελούν συγκεκριμένο σκοπό. Το μηχανοποιημένο σύμπαν παίρνει τη θέση του στη σκέψη της περιόδου, προκαλώντας έντονους διαπληκτισμούς αλλά και συμπορεύσεις, μεταξύ άλλων και για τις γνωστικές ικανότητες της ανθρώπινης φύσης. Ο Glanvill κρατά μόνο τον διαχωρισμό της ψυχής από το σώμα, καθώς συναρμόζεται με την πλατωνική πρόταση, την αντιαριστοτελική αντίληψη, και τη χριστιανική αθανασία της ψυχής. Στο ίδιο σταθερό εννοιολογικό σύνολο εξηγεί την υποτιθέμενη μεταφορά της μάγισσας στη σύναξη της δαιμονικής σχέτας:

Είναι εύκολο να αντιληφθούμε ότι η Ψυχή, αφού αφήσει πίσω της το χονδροειδές και νωθρό σώμα της, και αφού περιβληθεί μόνο με το άμεσο όχημά της, τον Αέρα ή την πιο λεπτή ύλη, μπορεί να οδηγηθεί γρήγορα σε οποιοδήποτε μέρος θέλει να βρεθεί από εκείνα τα επιτήδεια Πνεύματα που την συνοδεύουν

[...] η οποία μου φαίνεται να μην αντιτίθεται σε καμία αρχή της Λογικής ή της Φιλοσοφίας, δεδομένου ότι ο Θάνατος δεν συνίσταται τόσο στον πραγματικό διαχωρισμό της Ψυχής και του Σώματος, όσο στην αδιαθεσία και την ακαταλληλότητα του Σώματος για ζωτική ένωση, όπως ένας εξαιρετος φιλόσοφος έχει αποδείξει.⁴²⁹

Ο Glanvill, καλά καταρτισμένος, βιώνοντας και γράφοντας σε αυτή την περιρρέουσα λόγια ατμόσφαιρα επηρεάζεται και δανείζεται επιχειρήματα, προκειμένου να μην εξαφανιστούν οι δαίμονες και οι μάγισσες από τη φυσική πραγματικότητα. Επιστρέφουμε στο *Vanity of dogmatizing*, ώστε να ανακαλύψουμε τα βαθύτερα κίνητρα του Glanvill για τα δάνειά του από τον σκεπτικισμό. Πιστός το πειραματικό πρόγραμμα και τις συνδηλώσεις του, αναζητεί την αδαμιαία τελειότητα των αισθήσεων με τη βοήθεια των οργάνων. Συντονισμένος με τις προτεσταντικές θρησκευτικές επιταγές πιστεύει στη χαμένη γνώση σε έναν κόσμο τιμωρημένο λόγω του προπατορικού αμαρτήματος. Συγκεκριμένα, εξηγεί:

Μια επίδειξη των Τελειοτήτων της Αθωότητας, εικάζοντας τον τρόπο της γνώσης του Αδάμ που εκπήγαξε από το μεγάλο εύρος των Αισθήσεών του, θεμελιώθηκε στην υπόθεση της τελειότητας των ικανοτήτων του [...] Η δυσπραγία μας δεν είναι χθεσινή αλλά αρχαία όπως το πρώτο Αμάρτημα και η άγνοια, στην οποία έχουμε εγκλωβιστεί, υπάρχει παράλληλα με την ανθρώπινη φύση ὄχι γιατί είμαστε έτσι από τον Θεό αλλά από τους εαυτούς μας. Ήμασταν τα πλάσματά του, η αμαρτία και η θλίψη είναι δικά μας πλάσματα. Για να ανοίξουμε δρόμο σε όλο αυτό που ακολουθεί και τώρα καταστρέφει, θα πάμε στη ρίζα της αρχαίας ευτυχίας μας, ανακαλύπτοντας τι ήταν ο Άνθρωπος και τι ο Αμαρτωλός.⁴³⁰

Ο σκεπτικισμός Glanvill έχει περιγραφεί ως μια σύνθεση πυρρώνειων αιτιάσεων με πλατωνικές παραστάσεις. Αυτό που διαπιστώνουμε από τα έργα του, που υποστηρίζουν με πάθος το αγγλικανικό πρόταγμα και τον βακωνισμό έναντι των αριστοτελικών βεβαιιοτήτων, είναι ότι η προέλευση, τα όρια και η φύση της ανθρώπινης γνώσης στην παρούσα κατάστασή μας μετά την Πτώση καθορίζονται

⁴²⁹ Glanvill, Joseph, *Saducismus Triumphatus*, ό.π., σ. 13-14

⁴³⁰ Glanvill, Joseph, *The vanity of dogmatizing*, ό.π., Chapter I, σ. 1-3

<http://name.umdl.umich.edu/A42833.0001.001>

από τις αισθήσεις και την αλλοιωμένη εμπειρία μας, οδηγώντας σε αβέβαιες απόψεις και υποθέσεις. Εξαιρεί από τις επισφάλειες τις μαθηματικές και θεολογικές αλήθειες. Με την πειραματική φιλοσοφία και την πίστη θεωρεί ότι θα εμφανιστεί εκ νέου η ικανότητα γνώσης όλων των φυσικών φαινομένων, καθώς η εμπειρία θα βελτιωθεί, σε αντίθεση με όσα πιστεύουν οι δογματικοί με τις χίμαιρές τους. Για τον Glanvill, η σκεπτικιστική παραδοχή της αδυναμίας του έκπτωτου ανθρώπου μετατρέπεται σε ισχυρό κίνητρο για τη βελτίωση της εμπειρίας μέσω της συστηματικής παρατήρησης των φυσικών λειτουργιών, προκειμένου να παραχθεί χρήσιμη και πρακτική γνώση, άποψη που είχε εγκαινιαστεί από τον Bacon, όπως συζητήσαμε παραπάνω.

Έρχομαι να ενθαρρύνω τις ελπίδες σας για τις τρέχουσες Φιλοσοφικές Απόπειρες και να συζητήσουμε γενικότερα [...] και εδώ εγώ θα αναπαραστήσω όσες ουσιώδεις περιπτώσεις μπορώ να ανακαλέσω στη σκέψη μου για τα πλεονεκτήματα της Χρήσιμης Γνώσης των τελευταίων καιρών μακριά από τις μέρες του Αριστοτέλη και της απομακρυσμένης αρχαιότητας. Και γι' αυτό θεωρώ ότι υπάρχουν δυο τρόποι με τους οποίους η γνώση μπορεί να αναπτυχθεί: Διευρύνοντας την Ιστορία των Πραγμάτων και βελτιώνοντας τις συζητήσεις και την επικοινωνία. Η Ιστορία της Φύσης πρέπει να αναπτυχθεί είτε με έρευνα των Πηγών των Φυσικών Κινήσεων είτε με πληρέστερες περιγραφές και εξηγήσεις των χειροπιαστών και απτών φαινομένων. Για την αναζήτηση της αρχής και του βάθους των Πραγμάτων και την ανακάλυψη των υπηρεσιών της απρόσιτης Φύσης υπάρχουν αξιοσημείωτες Τέχνες και ποικιλία αξιοθαύμαστων Οργάνων.⁴³¹

Τι συμβαίνει όμως με όσους ήθελαν μεν να αφουγκραστούν δικαιολογημένες προτάσεις του νεοπυρρωνισμού αλλά δεν επιδίωκαν σε καμία περίπτωση την ταύτιση με το σύνολο των παράτολμων ισχυρισμών του; Για μια σχετικά πειστική απάντηση είναι χρήσιμο να επιστρέψουμε στον Popkin, και να ακολουθήσουμε τη διαπίστωσή του ότι η λύση φαινόταν να έρχεται με την υιοθέτηση μιας συλλογιστικής ενός μετριασμένου σκεπτικισμού, όπως διατυπώθηκε από τους Mersenne και Gassendi, αναπτύχθηκε από τους Glanvill και Foucher και συνεχίστηκε από τον Hume.⁴³² Ο

⁴³¹ Glanvill, Joseph, *Plus ultra, or, The progress and advancement of knowledge (&c.)*, ό.π., CHAP. II. *The Ways of improving Useful Knowledge proposed. The Advantages this Age hath from the great advancements of Chymistry and Anatomy*, σ. 9

⁴³² Popkin, στο ίδιο, σ. 173

ίδιος σε άρθρο του⁴³³ υποστηρίζει τις θέσεις του Dugald Stewart, ο οποίος θεώρησε τον Glanvill όχι μόνο πρόδρομο του χιουμμανού σκεπτικισμού αλλά αξίωσε ο εμπειριστής αγγλικανός να γίνει αποδεκτός στην ιστορία της φιλοσοφίας ως πρωτοπόρος στην αγγλική φιλοσοφική σκέψη σχετικά με τις δευτερεύουσες ιδιότητες πολύ πριν εμφανιστεί στο προσκήνιο ο John Locke.⁴³⁴ Ανανεώνοντας τα επιχειρήματα του Stewart, ο Popkin εστιάζει την προσοχή του στα έργα του Glanvill *The Vanity of Dogmatizing* και της ενημερωμένης έκδοσής του, μεταγενέστερα, σε *Scepsis Scientifica*. Όπως μας παροτρύνει, για να καταλάβουμε την οπτική του Glanvill σχετικά με την αιτιότητα θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι σε αυτά τα δυο έργα ο στοχαστής επιδιώκει να αντιπαρατεθεί με τρεις μορφές δογματισμού: τον αριστοτελισμό, τη δεισιδαιμονική άγνοια και τις μηχανιστικές υλιστικές πεποιθήσεις.

Ο σκοπός αυτών των δύο έργων του Glanvill είναι να δείξει ότι δεν υπάρχει λογική βάση για τις βεβαιότητες του δογματισμού εκτός από τα θεολογικά και μαθηματικά ζητήματα και ότι είναι η διεφθαρμένη φύση μας που μας οδηγεί σε δογματικές θέσεις. Αν υιοθετηθεί μια σωστή φιλοσοφική στάση σκεπτικισμού θα συμβεί το άλμα που θα οδηγήσει στην εκτίμηση της επιστημονικής γνώσης, και στην αγάπη και τον θαυμασμό του Θεού.

Βεβαίως, η υπερασπιστική γραμμή για την προαναφερόμενη πρωτοπορία του Glanvill έχει τον αντίλογό της. Η Sascha Talmor σε ένα μικρής έκτασης εγχειρίδιό της αρνήθηκε τον ισχυρισμό των μελετητών από τον 18ο αιώνα έως σήμερα ότι ο Glanvill ήταν πρόδρομος του Hume, επισημαίνοντας ότι η ομοιότητα των σκεπτικών επιχειρημάτων των δύο στοχαστών αλλά και η ομοιότητα των συμπερασμάτων τους σχετικά με την αδυναμία του ανθρώπου να γνωρίζει τις απαραίτητες ή πραγματικές αιτίες των φαινομένων, δεν σήμαινε ότι μοιράστηκαν μια κοινή άποψη για το πώς ήταν ο κόσμος. Η Talmor χρησιμοποίησε την πίστη του εμπειριστή Glanvill στα πνεύματα και τις δαιμονικές δυνάμεις για να καταδείξει ότι οι δυο φιλόσοφοι λειτουργούσαν σε ένα εντελώς διαφορετικό εξηγητικό σχήμα. Σύμφωνα με την ανάλυσή της, ο Glanvill είχε ως κίνητρο τον περιορισμό των καταστροφικών

⁴³³ Popkin, Richard H., *Joseph Glanvill: A Precursor of David Hume*, *Journal of the History of Ideas*, vol. 14, no. 2, 1953, pp. 292–303. JSTOR

⁴³⁴ Stewart, Dugald, *Exhibiting the Progress of Metaphysical, Ethical, and Political Philosophy, Since the Revival of Letters in Europe*, *The Collected Works of Dugald Stewart, Esq., F.R.S.S.*, edited by Sir William Hamilton, Bart., Vol. I, Edinburgh and London, 1854.

συνεπειών ενός πλήρους σκεπτικισμού, διατηρώντας καρτεσιανά στοιχεία, ενώ ο Hume επέμεινε σε έναν εξαιρετικά αντικαρτεσιανό αυστηρό εμπειρισμό.⁴³⁵

Εντούτοις, πιστεύουμε ότι τα σκεπτικιστικά επιχειρήματά του θυμίζουν αρκετά τον ψυχολογισμό του μεταγενέστερου Hume. Το *Saducismus triumphatus* συνδιαλέγεται ομαλά με τη φυσική φιλοσοφία και το εμπειρικό παράδειγμα της εποχής του. Δεν συνιστά καμία ανωμαλία, όπως ερμηνεύει η συμβατική ιστορία της επιστήμης. Εξάλλου, πολλά από τα επιχειρήματά του τα αντλεί από το *Scepsis Scientifica*, στο οποίο αναφέρεται με έμφαση στη δαιμονολογία του. Γνώριζε πολύ καλά ότι είχε με το μέρος του τη συντριπτική πλειοψηφία των διανοητών, των δαιμονολόγων, των φυσικών φιλοσόφων, των θεολόγων και των δικαστών, με τους αλληλοδιαπλεκόμενους ρόλους. Μια από τις θέσεις της παρούσας διατριβής είναι ότι ο Glanvill χρησιμοποίησε τον καρτεσιανό σκεπτικισμό για να ενοχοποιήσει τους δογματικούς, καθώς ο αγγλικανισμός χρειαζόταν φιλοσοφικά και ηθικά ερείσματα απέναντι στον σχολαστικισμό και τον καθολικισμό, όπως και σε διαφοροποιημένες σχέτες του προτεσταντισμού. Ο Glanvill έρχεται σε επαφή με το καρτεσιανό σύστημα ανάλυσης μέσω του πλατωνιστή καθηγητή του Cambridge Henry More. Ο Εντούτοις, παραμένει σταθερά εκλεκτικός και ακολουθεί πιστά τις αναφορές του εμπειρισμού. Άλλωστε, όπως εξετάζουμε παρακάτω ο More, μολονότι δηλώνει ένθερμος υποστηρικτής της καρτεσιανής ορθολογικής μεθόδου, στη συνέχεια απεικονίζει στα έργα του τις σημαντικές διαφορές του τόσο με την καρτεσιανή οντολογία όσο και με τμήμα της καρτεσιανής φυσικής.

Ανατρέχοντας στις σχετικές έρευνες του Moody E. Prior μαθαίνουμε ότι δεν υπάρχει καμία επίσημη τοποθέτηση της οξφορδιανής B.E. αναφορικά με τα ζητήματα της δαιμονικής μαγείας, καθώς κύριο μέλημά της ήταν η ανάδειξη της πειραματικής παρατήρησης σε φυσικό επίπεδο. Εντούτοις, όπως μας ενημερώνει ο Prior, στα πρακτικά (23 Μαρτίου 1685/6 και 8 Νοεμβρίου 1687) ενός επίσης διακεκριμένου οργάνου της Οξφόρδης, της Philosophical Society of Oxford διατυπώνεται με σαφήνεια ότι το ερευνητικό ενδιαφέρον για την ύπαρξη των μαγισσών και παρόμοιων

⁴³⁵ Talmor, Sascha, *Glanvill, the uses and abuses of skepticism*, Oxford: Pergamon Press, 1981

φαινομένων αποτελεί μια απολύτως έγκυρη και αποδεκτή διαδικασία μεταξύ ομάδων που πειραματίζονται και παρατηρούν τα ορατά φυσικά φαινόμενα.⁴³⁶

Η κομβική διάκριση «ψυχή – σώμα», ακολουθώντας τον καρτεσιανό υποστασιακό δυισμό, ο οποίος επιτρέπει μια αμφιλεγόμενη και ασαφή αλληλεπίδραση μεταξύ τους, σε ένα μηχανικό κόσμο αυτομάτων καθίσταται, εντέλει για την σκέψη της περιόδου ιδιαίτερος προβληματική. Ο ισχυρισμός ότι όλα τα υλικά σώματα λειτουργούν με τις μηχανικές αρχές προκαλεί θυελλώδεις συζητήσεις. Την ίδια στιγμή, οι διακριτές ιδέες της καθαρής νόησης, μιας από τις γνωστικές δυνάμεις του νου, συγκίνησαν τους πλατωνιστές της εποχής. Συνήθως, ο Καρτέσιος εμφανίζεται από τον ίδιο, από τους υποστηρικτές του αλλά και από την πληθώρα των μελετητών του μέχρι σήμερα ως ένθερμος αντίπαλος του νεοπυρρωνισμού της εποχής, ωστόσο, υπάρχουν μελετητές όπως ο Popkin και άλλοι που έστρεψαν το ενδιαφέρον τους στα σκεπτικιστικά επιχειρήματά του, έστω και αν αυτά τον οδήγησαν στην περίφημη φιλοσοφική βεβαιότητα, όπως διατύπωσε τον 18^ο αιώνα ο μέγας θαυμαστής του⁴³⁷ φιλόσοφος και μαθηματικός François Para Du Phanjas. Ο ίδιος ο Καρτέσιος υπερασπίστηκε τη μέθοδό του ως βαθιά αντι-αριστοτελική και καινοτόμα, η οποία στόχο είχε να επιφέρει τη βεβαιότητα της αντικειμενικής ύπαρξης του κόσμου, πέραν κάθε αμφιβολίας. Η προφανής αλήθεια που προκύπτει με το cogito εδράζει τη γνώση της πραγματικότητας στον νου, με τα μαθηματικά σε προεξάρχουσα θέση. Ωστόσο, ο Καρτέσιος για να οικοδομήσει το εγχείρημα, το οποίο αναδεικνύει τον Λόγο, και την αναμφίβολη και βέβαιη ύπαρξη του εαυτού ως θύλακες της εγγυημένης γνώσης, δανείζεται με εξαιρετική στοχαστική μαεστρία τις αμφιβολίες του πυρρωνισμού. Τις οδηγεί μάλιστα μέχρι τα όριά τους. Δήλωνε εξαίσιος γνώστης των κλασικών πυρρώνειων έργων αλλά και όσων παρήχθησαν στη διάρκεια της σκεπτικιστικής κρίσης της σύγχρονης με εκείνον περιόδου. Ο Ιησουίτης Pierre Bourdin, όπως προκύπτει, εστίασε στα σκεπτικιστικά εργαλεία του καρτεσιανού προγράμματος, ασκώντας δριμεία κριτική για ενδυνάμωση του νεοπυρρωνισμού, ο οποίος θα μπορούσε να θέσει σε αμφισβήτηση τις μαθηματικές αλήθειες και κατά κύριο λόγο τον θεό. Στην απάντησή του στον Bourdin (τον οποίο αποκαλεί ηλίθιο στον

⁴³⁶ Prior, Moody E., *Joseph Glanvill, Witchcraft, and Seventeenth-Century Science*, Modern Philology, Nov., 1932, Vol. 30, The University of Chicago Press, σ. 167-193. Για τα πρακτικά, ο Prior μας παραπέμπει στο Gunther, R. T., *Early Science in Oxford*, IV (1925) 175-76, 208, Oxford University Press, 1923

⁴³⁷ L'abbé François Para du Phanjas, *Théorie des êtres insensibles, ou cours complet de métaphysique, sacrée et profane, mise à la portée de tout le monde*, 3 vols., Paris, 1779, vol. 1, σ. xx.

Mersenne), με συνοδευτική επιστολή που απευθύνει στον επικεφαλής του Τάγματος των Ιησουιτών στη Γαλλία Father Jacques Dinet, ο Καρτέσιος εμφανίζεται αρκετά ανήσυχος για μια ενδεχόμενη ταύτισή του με τους σκεπτικιστές και συνεπώς, χαρακτηριστεί ως εχθρός, κατά κύριο λόγο, της θρησκείας. Οπωσδήποτε τον ενδιαφέρει να επιχειρηματολογήσει υπέρ της νέας και εντελώς αναγκαίας μεν αλλά, όπως επισημαίνει σε όλους τους τόνους, *θεοσεβούς μεθόδου του*.⁴³⁸

Σε άλλο σημείο της απάντησής του ο Καρτέσιος κατηγορεί τον Bourdin ότι δεν έχει αντιληφθεί το κύριο επιχείρημα των θέσεών του, σύμφωνα με το οποίο απέδειξε ότι ο νους οδηγείται από τη γνώση της ύπαρξης του ίδιου του τού εαυτού στη γνώση της ύπαρξης του Θεού και στον διαχωρισμό μεταξύ ψυχής και σώματος. Επιχείρημα που κατά το καρτεσιανό εγχείρημα ανατρέπει, όπως ποτέ άλλοτε, όλες τις αμφιβολίες του αθεϊστικού σκεπτικισμού.⁴³⁹ Βρισκόμαστε στην περίοδο αναζήτησης κριτηρίου για τη θρησκευτική αλήθεια και την αλήθεια του Κόσμου, σημειώνει ο E. M. Curley.

*Το νέο κριτήριο υπεδείκνυε ότι η συνείδηση είναι υποχρεωμένη να πιστέψει στην προσεκτική ανάγνωση της Γραφής [...] η Γραφή ήταν το τεστ της αλήθειας ωστόσο, η λουθηρανή ερμηνεία για τη Γραφή διαφωνούσε σχεδόν σε κάθε σημαντικό θέμα με τους καθολικούς. [...] Δόθηκε έμφαση σε ένα θεμελιώδες και αρχαίο φιλοσοφικό πρόβλημα, το πρόβλημα του κριτηρίου.*⁴⁴⁰

Οι μηχανικές θεωρίες συμβάλλουν στην εκτόπιση της διαρκούς παρουσίας του θεού στη δημιουργία. Το μηχανικό σύμπαν είναι μεν δημιούργημα του θεού, ωστόσο η ύλη και η κίνηση ανταποκρίνονται σε θεϊκά προκαθορισμένα μοτίβα χωρίς να χρειάζεται πλέον η θεϊκή παρέμβαση. Εμφανίζεται δηλαδή ένας θεϊστικός μηχανισμός μολονότι, κρατά τον θεό απόμακρο. Προκειμένου να εκχωρηθεί μια πιο οικεία θέση του Θεού στο σύμπαν, άρχισε να διατυπώνεται ένα μεγάλο φάσμα αναλύσεων και παραλλαγών τους. Ο Καρτέσιος προσπαθεί να επιλύσει το πρόβλημα, αποφαινόμενος ότι η διαρκής και ενεργή παρουσία του θεϊκού προγράμματος είναι εντελώς απαραίτητη για τη συντήρηση της κατάστασης της ύλης και της κίνησης στο σύμπαν. Η αίσθηση

⁴³⁸ *The Philosophical Writings Of Descartes*, 3 vols., translated by John Cottingham, Robert Stoothoff, and Dugald Murdoch (Cambridge: Cambridge University Press, New York First published 1984 (17th Printing 2005) vol.2, SEVENTH SET OF OBJECTIONS WITH THE AUTHOR'S REPLIES Or 'An essay on First Philosophy', σ. 321, K 477

⁴³⁹ Στο ίδιο, σ. 361

⁴⁴⁰ Curley, E. M., *Descartes against the Skeptics*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 1978, σ. 39-50

ανυπαρξίας είναι πλάνη του διαβόλου. Την καρτεσιανή οδό ακολουθούν οι Gassendi, Boyle (με σαφείς αναφορές στα πρώτα έργα του), More και Glanvill, τουλάχιστον στο αρχικό στάδιο των προσεγγίσεών τους.

VII.7.2 *O More, οι καμπαλιστές και ο Glanvill*

Επειδή, η καρτεσιανή λύση δεν ικανοποιούσε όλες τις σχετικές αντιρρήσεις λόγω της εμφανούς ασάφειας που την χαρακτηρίζει και ταυτόχρονα λόγω του γεγονότος ότι εξακολουθούσε να επιτρέπει μονομερώς την εξήγηση των παρατηρήσιμων φαινομένων από τους μηχανικούς νόμους –αποτυγχάνοντας να δώσει συγκεκριμένο χώρο στο άυλο, και στην ικανότητα αναγνώρισης της άμεσης παρουσίας του θεού στην κανονική λειτουργία της φύσης– έρχεται ο πλατωνιστής και θρησκευόμενος καλβινιστής More, επιστήθιος φίλος, και ως έναν βαθμό, μέντορας του Glanvill (στα νεανικά του χρόνια) να αντιταχθεί εντέλει στον πρώην αγαπημένο συνομιλητή του Καρτέσιο, επιτιθέμενος παράλληλα στους χομπσιανούς ισχυρισμούς.

Ο Henry More (1614–1687), θεολόγος και πλατωνιστής φιλόσοφος με άλλους συναδέλφους του στο Cambridge δέχθηκε εύκολα τον καρτεσιανή δυαδικότητα, καθώς προσαρμοζόταν στο πλατωνικό ιδεώδες. Εξάλλου, ο ίδιος ως συνεπής χριστιανός και πλατωνιστής ήταν πιστός ακόλουθος του διαχωρισμού ψυχής και σώματος και της αθανασίας της άυλης ψυχής. Ο More μελέτησε το *Principia philosophiae* του Καρτέσιου, το 1646. Το έργο άσκησε μια έκδηλη επίδραση στον More.⁴⁴¹ Οι πλατωνικές θέσεις του More εκφράζονται με σαφήνεια στο έργο του *Psychodia platonica* (1642). Η φυσική θεολογία του διέπεται από μια ορθολογική δομή, οπότε προσπάθησε να χρησιμοποιήσει τα θεωρητικά σχήματα της μηχανικής φιλοσοφίας του Καρτέσιου, όπως και τις πειραματικές θέσεις του Boyle, παρά τις τεχνικού χαρακτήρα αντιρρήσεις του δεύτερου,⁴⁴² προκειμένου από την πλευρά του,

⁴⁴¹ Webster, C., *Henry More and Descartes: Some New Sources*, The British Journal for the History of Science, Vol. 4, Cambridge University Press & The British Society for the History of Science, Dec. 1969, σ. 359-377. Ο Webster μας παραπέμπει στη συλλογή Hartlib papers, Sheffield University Library.

⁴⁴² Ο More έκανε πειράματα υδροστατικής, τα οποία δεν ενέκρινε ο Boyle. Τον συμβούλευσε μάλιστα να μην τα δημοσιεύσει. Μερικά πειράματα του More έγιναν παρουσία του Van Helmont στο Ragley Hall. Ο More όταν απεβίωσε άφησε στον κύκλο του μια δικής του έμπνευσης μηχανή υδροστατικής και έναν μεγάλο όγκο μαθηματικών οργάνων. Ο Boyle, προσπαθώντας να αντιμετωπίσει τη δημόσια διαμάχη του με τον More, δηλώνει ανοικτά ότι ο More είναι σεβαστός

να αποδείξει την ύπαρξη της άυλης ουσίας και κατά συνέπεια του θεού. Έμεινε γνωστός για την ανάπτυξη της έννοιας του Πνεύματος της Φύσης (*Spirit of Nature*) δηλαδή, ενός διαμεσολαβητή μεταξύ του θεού και του κόσμου, που υποτίθεται ότι απαιτείται για να ερμηνεύσει εκείνα τα φυσικά φαινόμενα που δεν μπορούσαν να εξηγηθούν από τη μηχανική φιλοσοφία.

Ωστόσο, με τη σταδιακή κατάργηση της αριστοτελικής ουσιοκρατίας όλα τα εγχειρήματα που έδιναν χώρο στη θεϊκή οντότητα στο πλαίσιο ενός μηχανικού σύμπαντος είχαν να αντιμετωπίσουν μια σειρά σημαντικών ερωτημάτων. Ο νεοπλατωνισμός φαινόταν να αποτελεί μια διέξοδο για τον More. Επίσης, επηρεάζεται για το θέμα της ψυχής από τα ανακτημένα Χαλδαϊκά Λόγια, τον ερμητισμό, τους αλεξανδρινούς νεοπλατωνιστές, τον Πλωτίνο, από τους μεταγενέστερους πλατωνιστές Μιχαήλ Ψελλό και Marsilio Ficino⁴⁴³, καθώς και τον καμπαλιστή γιατρό και αλχημιστή Francis Mercury van Helmont (1614-1698). Η υπεράσπισή του στην προϋπαρξη και την αθανασία της ψυχής αποτελούσε το κύριο μέλημά του σε όλες τις θεωρητικές περιπλανήσεις του κατά τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του. Ο διαχωρισμός της ψυχής και του σώματος τον απασχολούσε ιδιαίτερος αν και η καρτεσιανή οξεία οντολογική διαιρετότητα, που δεν εξηγούσε τεκμηριωμένα την αλληλεπίδραση μεταξύ τους, τον προβλημάτισε ιδιαίτερος. Η σύνθεση και η διακυβέρνηση του φυσικού κόσμου, συμπεριλαμβανομένων των προβληματισμών για τα άτομα, το κενό και το πνεύμα της φύσης προσεγγίζονται από τον More μέσω φίλτρων που έχει δανειστεί, μεταξύ άλλων, από τον Ωριγένη.⁴⁴⁴

Ο More είχε δημιουργήσει έναν κύκλο, ο οποίος αποτελείτο, μεταξύ άλλων, από ενθουσιώδεις μελετητές της μυστικιστικής καμπαλιστικής παράδοσης, που εργάζονταν στη μετάφραση της Zohar στα λατινικά, προσπάθεια που απέφερε

ερευνητής αλλά πειραματίστηκε με λανθασμένο τρόπο στον χώρο της υδροστατικής, επισημαίνοντας παράλληλα ότι δεν χρειάζεται να ασχολείται και με αυτόν τον τομέα. Βλ. Gabbey, Alan, *Henry More and the limits of mechanism*, στο Sarah Hutton ed, *Henry More (1614-1687), Tercentenary Studies* με βιογραφία και βιβλιογραφία από τον Robert Crocker, International Archives of the History of Ideas, v. 127, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, Boston, London, 1990, σ. 41.

⁴⁴³ Jacob, Alexander, *Henry More's Psychodia Platonica and Its Relationship to Marsilio Ficino's Theologia Platonica*, Journal of the History of Ideas, vol. 46, no. 4, 1985, pp. 503–522. JSTOR
Επίσης, βλ. Jacob, Alexander, *Henry More, The Immortality of the Soul*, INTERNATIONAL ARCHIVES OF THE HISTORY OF IDEAS, v. 122, MARTINUS NIJHOFF PUBLISHERS, a member of the KLUWER ACADEMIC PUBLISHERS GROUP, Dordrecht / Boston / Lancaster, 1987

⁴⁴⁴ Βλ. Reid, Jasper William, *The Metaphysics of Henry More*, International Archives of the History of Ideas, Springer, 2012

καρπούς με την έκδοση της μεγαλύτερης μέχρι τότε συλλογής κειμένων από το καμπαλιστικό corpus, η οποία έφερε τον τίτλο *Kabbala denudata* (1677, 1684) και συντάχθηκε από τους Christian Knorr von Rosenroth και τον Francis Mercury van Helmont. Παρά την ενθάρρυνση του More για την προαναφερόμενη έκδοση, ο ίδιος, σύμφωνα με την Allison Coudert, δεν συμμεριζόταν τον ενθουσιασμό των von Rosenroth, van Helmont και Ann Conway με το σύνολο των καμπαλιστικών πεποιθήσεων. Ο Helmont φιλοδοξούσε να προάγει τη συμφιλίωση μεταξύ του χριστιανισμού και του καμπαλισμού με όρους οικουμενικότητας και θρησκευτικού συγκριτισμού, επιδίωξη που βρήκε ισχυρές αντιστάσεις, μεταξύ άλλων, από τον εγκάρδιο φίλο του, γνωστό στην ιστορία της φιλοσοφίας και της επιστήμης Gottfried Wilhelm (von) Leibniz, ο οποίος τον κατηγόρησε για εξόφθαλμη στροφή προς τον ιουδαϊσμό.

Από την πλευρά του ο More, ενώ ο ίδιος, γοητευμένος από τον λουριανό καμπαλισμό⁴⁴⁵, είχε συντάξει (αρκετά χρόνια πριν γνωρίσει τον Helmont) την πραγματεία *Conjectura Cabbalistica* (1653), αντιλήφθηκε τις αντιθέσεις του με το περιεχόμενο της Zohar, της βασικής καμπαλιστικής γραμματείας, για την οποία, υποστηρίζει η Coudert, δεν είχε ιδιαίτερη γνώση μέχρι να μεταφραστεί.⁴⁴⁶ Από την πλευρά της, η Sarah Hutton συμπεραίνει ότι παρά τις διαφορές στην επεξεργασία των καμπαλιστικών ιδεωδών από τον More συγκριτικά με αυτή των πνευματικών φίλων του, ο ίδιος και η Ann Conway, η οποία με το *Principia philosophiae*⁴⁴⁷ αντιμετώπισε σθεναρά τις αντιρρήσεις του αγαπημένου της φιλοσόφου, συνέχιζαν να συνεργάζονται για μια χριστιανο-πλατωνική απόδοση και προσαρμογή της Καμπάλα.⁴⁴⁸

⁴⁴⁵ Ο Λουριανισμός απαιτούσε από τον πιστό έναν διαρκή ακτιβισμό ενάντια στις δαιμονικές δυνάμεις. Θεωρούμε ότι η συγκεκριμένη αντίληψη κερδίζει έδαφος στην οπτική αρκετών διανοητών, που ενεπλάκησαν με πάθος στη συζήτηση περί σατανικής μαγείας.

⁴⁴⁶ Coudert, Allison, *A Cambridge Platonist's Kabbalist Nightmare Journal of the History of Ideas*, Vol. 36, No. 4., 633-652, University of Pennsylvania Press, 1975. Επίσης, για τον αντίκτυπο και τις επιδράσεις της Καμπάλα στη διάνοηση του 17^{ου} αιώνα, ζητήματα που μελετώνται πλέον πολύ συστηματικά, βλ. Coudert, Allison, *The Impact of the Kabbalah in the Seventeenth Century: The Life and Thought of Francis Mercury Van Helmont* (1614-1698), Brill, Leiden, 1999

⁴⁴⁷ Conway, Anne, *Principia philosophiae antiquissimae et recentissimae de Deo, Christo et Creatura id est de materia et spiritu in genere*. Amsterdam, 1690 και στα αγγλικά: Conway, Anne, *The Principles of the Most Ancient and Modern Philosophy*, London, 1692.

⁴⁴⁸ Hutton, Sarah, *Henry More, Anne Conway and the Kabbalah: A Cure for the Kabbalist Nightmare?*, στο: Coudert A.P., Hutton S., Popkin R.H., Weiner G.M. (eds) *Judaeo-Christian Intellectual Culture in the Seventeenth Century*, International Archives of the History of Ideas, vol 163. Springer, Dordrecht.

Ο Robert Greene στην έρευνά του μας γνωστοποιεί ότι οι πλατωνιστές απολογητές της αγγλικανικής θρησκείας έλκονταν από την ιδέα ενός πνεύματος που διαπερνά το σύνολο των φυσικών οντοτήτων και πραγμάτων. Η ιδέα αναγνωριζόταν είτε ως *Πνεύμα της Φύσης*, είτε ως *Δύναμη της Δημιουργίας* (*vis formatix*), είτε ως *Ζωτική Αρχή*. Από από τον φίλο του More και του Νεύτωνα πλατωνιστή, του Cambridge Ralph Cudworth ορίστηκε ως «*Plastick Life of Nature*», μια διαμορφωτική αρχή που εμπεριέχει τόσο την ουσία όσο και τους νόμους της κίνησης, καθώς και την κατεύθυνση που αντανακλά τον σχεδιασμό του φυσικού κόσμου. Η καρτεσιανή σκέψη της αυτοσυνείδησης οδήγησε τον Cudworth να περιγράψει τον θεό ως την απόλυτη και πλήρη *Συνείδηση*.⁴⁴⁹

Όπως επισημαίνει ο Greene, ο More ήταν ο εμπνευστής της προσπάθειας που επιδίωκε τη μεταφορά της συζήτησης του *Πνεύματος της Φύσης* από την περιοχή του υπερφυσικού και της έλλογης ανάλυσης στον χώρο της φυσικής φιλοσοφίας. Η επιδίωξη αυτή αποτέλεσε υψηλή προτεραιότητά του. Ο γνωστός ερευνητής της κυκλοφορίας του αίματος William Harvey, όπως και οι φυσικοί φιλόσοφοι και διανοητές Sir Thomas Browne, Kenelm Digby, Henry Power και William Charleton έδειχναν ενθουσιασμένοι με την ιδέα του πνευματικού παράγοντα που διατρέχει τα φυσικά σώματα.⁴⁵⁰

Ο More μεγάλωσε σε ένα αυστηρό καλβινιστικό οικογενειακό περιβάλλον. Ενώ ήταν αυτός που εισήγαγε και δίδαξε στο Cambridge την καρτεσιανή μέθοδο, στη συνέχεια αποστασιοποιήθηκε, προκειμένου να υπερασπιστεί την παρέμβαση του άυλου στο φυσικό σύμπαν, ως λογική απαίτηση. Εκδίδει, λοιπόν, δυο πραγματείες, οι οποίες προβάλλουν την ορθολογική πνευματολογία του: *An Antidote against Atheisme; or,*

⁴⁴⁹ Cudworth, Ralph, *The true intellectual system of the universe, the first part; wherein, all the reason and philosophy of atheism is confuted; and its impossibility demonstrated*, Printed for Richard Royston in English, London, 1678

⁴⁵⁰ Greene, Robert A., *Henry More and Robert Boyle on the Spirit of Nature*, Journal of the History of Ideas, vol. 23, no. 4, 1962, σ. 451–474. Ο Greene αναφέρεται στις κοινές παραδοχές μεταξύ των δυο φυσικών φιλοσόφων αλλά και στις σφοδρές διαφωνίες τους. Από άλλες πηγές βρίσκουμε και την εμπλοκή στην επιστολική συζήτηση της Ann Conway, η οποία επιβεβαιώνει στη δική της αλληλογραφία τις καρτεσιανές επιλογές του More. Η Conway διάβαζε σε πολύ ικανοποιητικό βαθμό ελληνικά και λατινικά: Nicolson, M., *Conway Letters: The Correspondence of Anne, Viscountess Conway, Henry More, and their Friends, 1642-1684*, New Haven, 1930, σ. 42-43, 46, 51-3, 108, 203-204. Αξίζει να σημειωθεί ότι μεγάλο μέρος της αλληλογραφίας της εστιάζει στις εν συνεχεία διαφοροποιήσεις του More από τον Καρτέσιο. Βρίσκουμε περισσότερα στοιχεία στην αναθεωρημένη έκδοση του έργου της Nicolson με αρκετές προσθήκες υπό την επιμέλεια της Sara Hutton, Clarendon Press, 1992.

an Appeal to the Natural Faculties of the Mind of Man, whether there be not a God (1653) και *The Immortality of the Soul* (1659), οι οποίες παρείχαν ισχυρά θεωρητικά εργαλεία στον Joseph Glanvill, παρότι ο τελευταίος ήταν ένθερμος υπερασπιστής του βακόνειου συστήματος, προκειμένου να αντικρούσει, από την πλευρά του, την υλιστική απειλή. Εντέλει, ο More στο έργο του *Enchiridion Metaphysicum* (1671) έρχεται σε ανοικτή σύγκρουση με τους καρτεσιανούς, κατατάσσοντάς τους, με χλευαστικό τρόπο, στην κατηγορία των *Nullibists* (Οπαδοί της θεωρίας ότι η ψυχή δεν υπάρχει στον χώρο του φυσικού κόσμου)⁴⁵¹. Ο όρος χρησιμοποιείται και από τον Glanvill για τον ίδιο λόγο.

Ο More πιστεύει στον Απόλυτο Χώρο και Χρόνο. Στο *Antidote Against Atheism*, απορρίπτει την καρτεσιανή διάκριση μεταξύ ενός σύμπαντος που είναι ακαθόριστα εκτεταμένο και ενός άπειρου σύμπαντος. Αμφισβητεί, παράλληλα, με emphaticό τρόπο την καρτεσιανή απόδοση του όρου *Έκταση* στο υλικό σώμα, ενώ εμπλέκεται στην επιστολική τους συζήτηση το σοβαρό ζήτημα της εποχής περί κενού. Ο πλατωνιστής More περιέγραψε τον Χώρο ως πραγματική, άπειρη οντότητα, ισχυριζόμενος ότι ο *Απόλυτος Χώρος* αποτελείται από την πανταχού παρουσία του Θεού.⁴⁵² Ο οντολογικός ισχυρισμός του Καρτέσιου ότι τα ζώα αποτελούσαν υπέροχες εκδόσεις τεχνητών αυτομάτων, τα οποία κινούνται άψυχα και χωρίς σκέψη, όπως τα ρολόγια και άλλα αυτόματα (επιστολή στον More, 5 Φεβρουαρίου 1649)⁴⁵³ θεωρήθηκε από τον More ως ανοικτή πρόσκληση προς τον αθεϊσμό. Η φυσική φιλοσοφία του More, όσο ξεδιπλωνόταν με τον χρόνο, τελικά διαμορφώθηκε από την ακραία βιταλιστική οπτική μιας ύλης εντελώς ανίκανης να κινηθεί από μόνη της, εκτός και αν την κίνηση προκαλέσει ένας πνευματικός παράγοντας, καθώς και των άυλων οντοτήτων, που ήταν οι μόνες που αυτενεργούσαν. Στο έργο του *Divine Dialogues* (1668), αποφαινεται με απολυτότητα:

Δεν υπάρχει κανένα αποκλειστικά Μηχανικό Φαινόμενο σε ολόκληρο το Σύμπαν [...] Είναι σαφές ότι η Κίνηση της Ύλης ελέγχεται από μια Θεϊκή Αρχή [...] Τα Θεμέλια του Κόσμου δεν είναι Μηχανικά αλλά Ζωτικά [...] Εμφανίσεις

⁴⁵¹ Για περισσότερα βλ. J. David Leech, Henry, *The Hammer of the Cartesians: Henry More's Philosophy of Spirit and the Origins of Modern Atheism*, *Int J Philos Relig* 77, 2015, σ. 267–271

⁴⁵² Agostini, Igor, *Descartes and More on the infinity of the world*, *British Journal for the History of Philosophy*, 25:5, σ. 878-896, 2017

⁴⁵³ Bennett, Jonathan, *Selected Correspondence of Descartes*, Letters written in 1645 – 1650, to More, 5.ii.1649, *Early Modern Texts*, 2017, σ. 212

μερικών ακόμα και απλών Φαινομένων που είναι εντελώς αντίθετα με τους Μηχανικούς Νόμους.⁴⁵⁴

Ο More ήταν πρωτοπόρος στη μάχη κατά του αθεϊσμού. Οι απόψεις του για την προώθηση της ύπαρξης της δαιμονικής μαγείας άρμοζαν με απόλυτο τρόπο στο φιλοσοφικό σχήμα του. Ενέπνευσε πολλές πνευματολογίες και δαιμονολογίες της εποχής. Η σχέση του με τον Glanvill ήταν διαρκής μέχρι το τέλος της ζωής του βακάνειου εμπειριστή. Όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει το θερμό ενδιαφέρον του για τις εργασίες της Βασιλικής Εταιρείας και της εμπειρικής μεθόδου τον έκανε, έστω και με δυσκολία, μέλος της οξφορδιανής κοινότητας. Πολλές εντάσεις υπήρχαν μεταξύ των πανεπιστημίων του Cambridge και της Οξφόρδης. Το θέμα είναι ξεχωριστό κεφάλαιο στην ιστορία και φιλοσοφία της επιστήμης και δεν θα ασχοληθούμε περαιτέρω. Μέσω της μακρόχρονης στενής επαφής του με τη Λαίδη Ann Conway είχε γνωρίσει πολύ καλά τον περίφημο θαυματουργό θεραπευτή Valentine Greatrakes. Οι θεραπευτικές μέθοδοι του είχαν περιγραφεί ως θεραπευτικές εκροές που διέλυαν όλες τις μολυσματικές ζυμώσεις στα σώματα των ασθενών. Ο Henry Stubbe περιέγραψε τη συγκεκριμένη θεραπεία ως θεϊκή παρέμβαση με τη χρήση των *effluvia*, όπως τα γνωρίσαμε από τον Boyle και τις δηλητηριώδεις ζυμώσεις του Glanvill.⁴⁵⁵

Η θεραπευτική δύναμη του Greatrakes οφειλόταν, λόγω της βαθιάς πίστης του στον θεό, στην εκροή ατμού που διέλυε όλες τις μολυσμένες ζυμώσεις στα σώματα των ασθενών. Οι ερμηνείες που δίνονταν για τις θεραπευτικές δυνάμεις τέτοιου τύπου υποδηλώνουν την εννοιολογική σύνδεση των πειραματικών θεωριών του Boyle περί *effluvia* που επιδρούσαν σε άλλα σώματα και της ιδέας του Glanvill. Όπως αντιλαμβανόμαστε, το θαύμα του θεού δεν ήταν όπως στην εποχή των αποστόλων. Οι θεϊκές και δαιμονικές δυνάμεις έκαναν χρήση φυσικών στοιχείων, σωματικών χυμών και ατμών για την πραγματοποίηση θαυμάτων, τα οποία θα αποκαλύπτονταν με την πειραματική επιστήμη, προς δόξα του θεού. Ο More συζητεί το θέμα με τον Boyle

⁴⁵⁴ More, Henry, *Divine dialogues containing sundry disquisitions & instructions concerning the attributes and providence of God : the three first dialogues treating of the attributes of God and his providence at large / collected and compiled by the care and industry of F.P., THE CONTENTS OF THE Three first DIALOGUES, VIII, IX, X, XI*, London: Printed by James Flesher, 1668.

<http://name.umd.umich.edu/A51294.0001.001>

⁴⁵⁵ Stubbe, Henry, *The miraculous conformist, or, An account of severall marvailous cures performed by the stroking of the hands of Mr. Valentine Greatarick with a physicall discourse thereupon*, Printed by H. Hall for Ric: Davis, London, 1666, σ. 10-12

και καταλήγει ότι πρόκειται για λειτουργίες των σωματικών πνευμάτων και ατμών που επηρεάζονται είτε από εξυγιαντικούς ατμούς από την επίδραση του Πνεύματος της Φύσης είτε από δηλητηριώδεις και νοσηρούς ατμούς, σε πολλές περιπτώσεις ως αποτελέσματος της διαβολικής παρέμβασης μέσω μαγισσών, όπως είχε εξηγήσει και ο Glanvill.

Ο More μοιραζόταν πολλές σκέψεις του με τον επιστήθιο φίλο του Νεύτωνα, επίσης μέλος της Εταιρείας. Ωστόσο, ο Νεύτων, όπως αναφέρουν πολλές μελέτες, τις τελευταίες δεκαετίες, παρά τις βαθιές θρησκευτικές ρίζες της νευτώνειας φυσικής φιλοσοφίας, καθώς ήταν βαθιά πιστός στη θεολογία του προτεσταντισμού, απέφευγε να αναφερθεί στη διανοητική κουλτούρα του προπατορικού αμαρτήματος. Πίστευε όμως ότι η ύλη είναι το κατώτερο επίπεδο ύπαρξης στο σύμπαν και ο όρος της *Αναλογίας της Φύσης*, που χρησιμοποιεί στο *De Gravitatione*, είναι μάλλον εμπνευσμένη από την αντίστοιχη έννοια του Glanvill.⁴⁵⁶

Οι Glanvill και More, κατά τη σύνταξη του *Saducismus Triumphatus*, έδωσαν έμφαση στην απόδειξη και την υπεροχή της ορθής φυσικής και ηθικής θεολογίας του αγγλικανισμού έναντι στις θεολογικές διαμάχες αυθαίρετων, κατά τους ίδιους, θρησκευτικών ιδεοληψιών. Οι δαίμονες και οι μάγισσες ήταν ένα σημαντικό και απόλυτα νομιμοποιημένο από όλες τις πλευρές μεθοδολογικό εργαλείο για την εποχή. Πρέπει να κατανοήσουμε ότι αυτό ήταν το κυρίαρχο κλίμα της εποχής παρά τις ελάχιστες, τότε, παραφωνίες. Όσοι απέρριπταν την οντολογική πραγματικότητα αυτών των κακόβουλων πνευμάτων και των ενεργούμενών τους, εναντιώνονταν στο ισχυρό βάρος της παθιασμένης ρητορικής της αληθινής, κατά την περίοδο, ορθοδοξίας, στην Αγγλία. Οι θεολογικές, δικαστικές, φιλοσοφικές και πολιτικές εγγυήσεις του εγχειρήματος φυσικοποίησης (αποφεύγοντας συστηματικά τον φυσικαλισμό των μηχανιστών) του άυλου προσέφεραν την επιβίωση του εννοιολογικού άξονά του, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα.

⁴⁵⁶ McGuire, J. E., *Tradition and Innovation: Newton's Metaphysics of Nature*, The Western Ontario Series in Philosophy of Science (WONS, volume 56), *Atoms and the 'Analogy of Nature': Newton's Third Rule of Philosophizing*, Springer, 1995, σ. 73-76. Επίσης, Schaffer, Simon, *Newtonian angels* στο Raymond, J. (ed.) *Conversations with Angels*, Palgrave Macmillan, London, 2011. Για τη βαθιά πίστη του Νεύτωνα στις δαιμονικές δυνάμεις και την εκ μέρους του άρνηση του τριαδικού θεού βλ. Snobelen, S.D., *Lust, Pride, and Ambition: Isaac Newton and the Devil* στο Force, J.E., Hutton, S. (eds) *Newton and Newtonianism*. International Archives of the History of Ideas/Archives internationales d'histoire des idées, vol 188, Springer, Dordrecht, 2004. https://doi.org/10.1007/1-4020-2238-7_8

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII. Κριτική φεμινιστική και οικοφεμινιστική επιστημολογία και Κονήγι Μαγισσών

Τα τελευταία περίπου 40 χρόνια, η ιστορία της επιστήμης αναπτύσσεται, επεκτείνοντας τα πεδία έρευνας. Διερευνά μέσω ενός διαθεματικού πρίσματος τη διαμόρφωση των επιστημονικών πορισμάτων μέσα στην κοινωνία, εξετάζει τα ιντερναλιστικά ζητήματα του πεδίου της, προβάλλει τον κοινωνικό χαρακτήρα της ιστοριογραφίας, την ιστορία των γυναικών και του φύλου εκτενέστερα, την πολιτισμική ιστορία, την ιστορία των ιδεών, τις πραγματικές σχέσεις θρησκείας και επιστήμης, το έργο της κοινωνιολογίας της γνώσης, το οποίο εστιάζει στις πολυφασματικές πρακτικές παραγωγής της γνώσης. Η «Επιστημονική Επανάσταση», ως βορειοδυτικό ευρωπαϊκό επίτευγμα εξακολουθεί να συναρπάζει καθώς συνδέεται με την ανάπτυξη διανοητικών εργαλείων και τεχνολογικών επιτευγμάτων για την κατανόηση της φύσης. Αλλά τα γνωρίσματα που προβάλλονται δεν είναι ολόκληρη η ιστορία της.

Όπως περιγράφει σχετικά η Pamela H. Smith:

Οι ιστορικοί της επιστήμης ενδιαφέρονται πλέον για τις χρήσεις της φυσικής γνώσης γενικότερα και για τις ιστορικές στάσεις απέναντι στη φύση ευρύτερα ερμηνευμένες. Η προσοχή στις κατηγορίες των δρώντων, οι όροι που χρησιμοποιούσαν τα άτομα της πρώιμης νεωτερικότητας για να μιλήσουν για τον εαυτό τους και το έργο τους, σε αντίθεση με τις σημερινές κατηγορίες, έχουν γίνει κάτι σαν σύνθημα στην ιστορία της επιστήμης. Ταυτόχρονα, η κοινωνιολογία της γνώσης είχε τεράστιο αντίκτυπο στην ιστορία της πρώιμης νεότερης επιστήμης, όχι μόνο στις μελέτες της θεσμοθέτησης της επιστήμης στις διάφορες επιστημονικές ακαδημίες, αλλά γενικότερα στη σχέση της πολιτικής και της φυσικής γνώσης, καθώς και στην αλληλεπίδραση των κοινωνικών και πνευματικών ιεραρχιών με την παραγωγή επιστημονικής γνώσης.⁴⁵⁷

Αυτή η μεθοδολογικά γόνιμη και απολύτως αποδεκτή προσέγγιση, μας θυμίζει το πρόβλημα της αορατοποίησης, σε αρκετές περιπτώσεις από έναν άκαμπτο

⁴⁵⁷ Smith, Pamela H., *Science on the move: Recent Trends in the History of Early Modern Science*, Renaissance Quarterly, Vol. 62, No. 2 (Summer 2009), pp. 345-375

επαγγελματισμό, της φεμινιστικής επιστημολογίας και ιστοριογραφίας. Παρά το γεγονός ότι η έρευνα –από διάφορες φεμινιστικές επιστημολογίες και ιστοριογραφίες της επιστήμης– εδώ και δεκαετίες, έχει σημειώσει αξιόλογη πρόοδο σε ολόκληρη την ακαδημαϊκή κοινότητα, παραμένει αποσιωπημένη και αγνοημένη από την επαγγελματική ιστορία της επιστήμης και την επικρατούσα επιστημολογία. Συχνά, αν εξαιρεθούν σχετικές παρουσιάσεις σε διεθνή συμπόσια και συνέδρια οι πτυχές των φεμινιστικών επιστημολογιών και ιστοριογραφιών συμπίεζονται ασφυκτικά σε κάποιες διαθέσιμες ακαδημαϊκές αίθουσες, μέχρι σήμερα. Ο ακαδημαϊκός κανόνας περιθωριοποιεί, παράλληλα, ακόμα και την αναφορά σημαντικών στοχαστριών στην ιστορία της επιστήμης και της φιλοσοφίας. Γυναίκες όπως οι Mary Wollstonecraft, Maria Montessori, Catharine Beecher ή Charlotte Perkins Gilman, Margaret Cavendish, Ann Conway κ.ά εξαρτώνται ως παρουσίες από τη βούληση της ερευνήτριας και του ερευνητή που θα αναζητήσει πέρα από τη διδακτέα ύλη τη γυναικεία διανόηση στο μακρύ ταξίδι της σκέψης.

Η συγκεκριμένη θεωρητική προκατάληψη θα πρέπει να αποδοθεί σε ένα σύνθετο και περίπλοκο πλαίσιο αλληλένδετων παραγόντων. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι φεμινίστριες/τες ιστορικοί και φιλόσοφοι της επιστήμης, επανειλημμένως, επισημαίνουν ότι έχουν προβάλει σημαντικές –έστω με μεθοδολογικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους– αντιρρήσεις στη μεγάλη αφήγηση του επιστημονικού έπους. Τα επιχειρήματά τους συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας σαφέστερης εικόνας, τη δικαιολόγηση ασφαλέστερων συμπερασμάτων και την ανάδειξη των γυναικών θεωρητικών ως ικανών γνωστριών μιας περισσότερο ολοκληρωμένης και όχι αποσπασματικής ιστορίας της επιστήμης. Ο φιλοσοφικός ρεαλισμός της θέασης από το πουθενά (The view from Nowhere)⁴⁵⁸, η οποία υπόσχεται τη δυνατότητα της αντικειμενικής γνώσης του κόσμου θεωρείται ανεπαρκής όταν παραβλέπει τη διϋποκειμενική και βιωματική αλληλεπίδραση των γυναικών (όπως επίσης, μελών μειονοτήτων και ευάλωτων ομάδων) με τους κοινωνικούς παράγοντες και τις κοινωνικές κατασκευές.

Πηγαίνοντας πιο πίσω, ο Bacon χαρακτήριζε ως «θηλυκή» την αριστοτελική φιλοσοφία με στόχο να την απαξιώσει. Αν ζούσαμε στο κλίμα της εποχής θα κατανοούσαμε ότι η αορατοποίηση ή η μειονεκτική θέση των γυναικών (όπως και

⁴⁵⁸ Nagel, Thomas. The view from Nowhere, Oxford University Press, 1986

άλλων ευάλωτων ομάδων με άξονα, την καταγωγή, την κοινωνική θέση, την εργασία, την ηλικία κ.λπ.) ήταν μέρος της πρόσληψης της πραγματικότητας και της φυσικής τάξης. Η υποβάθμιση αποτελούσε μέρος της κανονικότητας. Η ενσώματη υποκειμενικότητα, η βία και η γυναικεία σεξουαλικότητα, όπως και οι διασταυρώσεις της με τις κυρίαρχες ηθικές αξίες, οι δημόσιοι λόγοι και οι θεωρίες των εκάστοτε θεωρητικών ρευμάτων, η σύνδεση της αντιμετώπισης της σεξουαλικότητας από το κράτος και την πολιτική εξουσία συνιστούν ευρεία πεδία έρευνας. Οι διακλαδικές, διεπιστημονικές θεωρητικές διεργασίες που πραγματοποιούνται, πλέον, ανατρέχοντας, παράλληλα, στην πρωτογενή βιβλιογραφία, χρησιμεύουν στη διαμόρφωση νέων οπτικών, προσφέροντας παράλληλα πολύτιμη γνώση για τη σύνδεση της σεξουαλικότητας με τις κοινωνικές, πολιτισμικές και πολιτικές προσλαμβάνουσες.

Η Claudia Schumann στο άρθρο της *Knowledge for a Common World? On the Place of Feminist Epistemology in Philosophy of Education*⁴⁵⁹ διατυπώνει σημαντικές διαπιστώσεις για τις προκαταλήψεις, οι οποίες διατηρούνται, ενισχύοντας τον αποκλεισμό ή την υποβάθμιση των γυναικών από τις επιστημολογικές συγκλίσεις. Η πολυφασματική και χωρίς στρεβλώσεις παραγωγή της γνώσης μειώνει τις πιθανότητες η γυναίκα να υποβαθμιστεί είτε ως αντικείμενο γνώσης είτε ως παραγωγός γνώσης:

Πολλές φεμινίστριες έχουν υποστηρίξει ότι πρέπει να επανεξετάσουμε τις συνήθειες αντιλήψεις μας περί γνώσης και να λάβουμε επαρκώς υπόψη τις ιδιαίτερες, συγκυριακές, ενσώματες και συναισθηματικές διαστάσεις και τις συνθήκες παραγωγής της γνώσης. Η επιστημονική εργασία, για παράδειγμα στη βιολογία, την ιατρική, την ιστορία και την οικονομία έχει συστηματικά αγνοήσει τα σώματα, τις εμπειρίες ζωής και την εργασία των γυναικών. Όλα αυτά αποτελούν το περιεχόμενο αυτού που έχει περιγραφεί ως "η πολιτική της άγνοιας της γνώσης."⁴⁶⁰

⁴⁵⁹ Schumann C., *Knowledge for a Common World? On the Place of Feminist Epistemology in Philosophy of Education, Education Sciences* 6(1):10, 2016

⁴⁶⁰ Η Schumann δανείζεται τον όρο από το άρθρο Tuana, N., *Coming to Understand: Orgasm and the Epistemology of Ignorance*. *Hypatia* 2004, 19, 194–232. Επίσης αναφέρεται στον όρο *επιστημική αδικία*, ο οποίος εισάγεται στο Fricker, M., *Epistemic Injustice*; Oxford University Press: Oxford, UK, 2007

Οι φεμινιστικές επιστημολογίες διερευνούν με κριτική σκέψη το εννοιολογικό περιεχόμενο που συναντούμε των ενεργών, κατά την περίοδο, διπολικοτήτων: Νους-Σώμα, Λόγος-Φύση, Λόγος-Συναίσθημα. Συν τοις άλλοις, εστιάζουν στην υπόσχεση της νεωτερικότητας περί αναζήτησης της καθολικής και ουδέτερης αντικειμενικότητας, αντιπροτείνοντας σθεναρά ότι οι φορείς της γνώσης καθορίζονταν από την κοινωνική και την πολιτική θέση τους. Το νεωτερικό επιστημολογικό ιδεώδες δέχεται σοβαρά πλήγματα από φεμινίστριες και φεμινιστές θεωρητικούς που ερευνούν μετααποικιακές, σχεσιακές, σχετικιστικές, κοινωνιολογικές, μεταμοντέρνες κριτικές θεωρήσεις, πολυπολιτισμικές, αντιρατσιστικές ή αντισεξιστικές μεθοδολογίες. Βεβαίως, η χρήση της έννοιας «μεθοδολογία», αναφορικά με τις προαναφερόμενες προσεγγίσεις, προκαλεί έντονους διαλόγους στον χώρο της επιστημολογίας, καθώς αρκετοί μελετητές παραμένουν ακόλουθοι της παραδοσιακής επιστημολογικής αφήγησης.⁴⁶¹

VIII.1. Οικοφεμινιστική κριτική στην εμπειρική φιλοσοφία

Στο λυκαυγές της δεκαετίας του 1980, την εποχή που τα κοινωνικά και περιβαλλοντικά κινήματα γνώριζαν ιδιαίτερη άνθηση, άρχισε να αναδύεται η οικοφεμινιστική ακτιβιστική και θεωρητική οπτική χωρίς ωστόσο να αποτελεί μια συμπαγή θεωρητική οντότητα. Μεταξύ άλλων οικοφεμινιστικών αναλύσεων, οι οποίες είχαν ήδη παρουσιαστεί, το 1980 σε μεγάλο Συνέδριο στις ΗΠΑ με θεματικό τίτλο *Γυναίκες και ζωή στη Γη: Ο οικοφεμινισμός στη δεκαετία του '80*.⁴⁶² εμφανίστηκε η πρόταση της χημικού, φιλοσόφου και ιστορικού της επιστήμης Carolyn Merchant. Την ίδια χρονιά, εκδόθηκε το διακεκριμένο μέχρι σήμερα βιβλίο

⁴⁶¹ Ενδεικτική βιβλιογραφία σχετικά με τις εντάσεις και τον διάλογο, που διεξάγεται στο πλαίσιο νέων επιστημολογικών μεθοδολογιών με πολυπολιτισμικές και πολυδιάστατες αναφορές:
 -Hooks, B. *Feminism is for Everybody: Passionate Politics*, South End Press, Cambridge, MA, USA, 2000
 -Martin, J.R. *Excluding Women from the Educational Realm*, στο *Education Feminism: Classic and Contemporary Readings*, Thayer-Bacon, B., Stone, L., Sprecher, K.M., Eds., State University of New York Press: Albany, NY, USA, 2013; pp. 41–58
 -Thayer-Bacon, B.J. *Nurturing of a Relational Epistemology*, *Educ. Theor*, 1997, 47, 239–260
 -Banks, J.A., *The Historical Reconstruction of Knowledge about Race: Implications for Transformative Teaching*, *Educ. Res.* 1995, 24, 15–25

⁴⁶² Συνέδριο: *Women and Life on Earth: Ecofeminism in the 1980's*. Πραγματοποιήθηκε τον Μάρτιο (21-23), 1980 στο University of Massachusetts, Amherst, Massachusetts.

της *The Death of Nature - Women, Ecology, and the Scientific Revolution*⁴⁶³, με το οποίο ανοίγει το μονοπάτι του κοινωνικού οικοφενιμισμού, απομακρυνόμενη με διακριτές αντιρρήσεις από τον πολιτισμικό οικοφενιμισμό (*Cultural Ecofeminism*). Ο τελευταίος ταυτίζει ουσιοκρατικά και με μυστικιστικό τρόπο τη γυναίκα με τη φύση, αντίληψη που δέχθηκε σοβαρές κριτικές από πολλές φεμινίστριες, καθώς μια τέτοια εννοιολογική και συμβολική συγχώνευση συντηρούσε το παλαιό δυσιστικό μοντέλο Φύση-Πολιτισμός, με αποτέλεσμα η γυναίκα να θεωρείται ως η μοναδική πάροχος της φροντίδας (*θηλυκοποίηση της φροντίδας*), έχοντας σχεδόν αποκλειστικά στην ευθύνη της την προστασία της φύσης από τις καταστροφικές ανθρώπινες παρεμβάσεις.

Στην οικοφενιμιστική θεολογία, για την οποία κατηγορείται ο πολιτισμικός οικοφενιμισμός, αντιτάσσεται η χημικός με δικαδακτορικό στην ιστορία της επιστήμης και καθηγήτρια στο Berkeley Carolyn Merchant, με την ξεκάθαρη δήλωσή της ότι ο οικοφενιμισμός στη δική της πρόταση είναι ένας κοινωνικός φεμινισμός, καθώς οι παραστάσεις για τη φύση και τις γυναίκες είναι ιστορικές και κοινωνικές κατασκευές της εκάστοτε περιόδου.

Η Merchant είναι βαθιά επηρεασμένη από την κριτική θεωρία του κλασικού αναθεωρητικού έργου *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*. Οι Max Horkheimer και Theodor W. Adorno υποστήριξαν ότι το δυτικό πρόταγμα της ιστορικής περιόδου, που ονομάστηκε *Διαφωτισμός* επικαλέστηκε και εντέλει, εργαλειοποίησε ένα οικουμενικών επιδιώξεων εννοιολογικό πλαίσιο απελευθέρωσης από τις σκοταδιστικές προκαταλήψεις, με συνέπεια να νομιμοποιήσει τη σύνθεση της τεχνικής κυριαρχίας της φύσης και της κοινωνικής ιεραρχίας. Οι αξίες του υπολογισμού, της ποσοτικοποίησης και της ανταλλαγής, του φανατικού θετικισμού, που αποτελούν την καρδιά της κυρίαρχης σκέψης είναι απαραίτητες για τις κοινωνικές ιεραρχικές διαδικασίες που επιδιώκουν να κυριαρχήσουν στην κοινωνία και τη φύση. Επιπλέον, ο στόχος της κυριαρχίας διακατεχόταν από μια ολοφάνερη έμφυλη διάσταση. Το συναίσθημα, μας λένε οι στοχαστές, εκτοπίζεται ως θηλυπρεπές, αντιβαίνοντας στις επιταγές της αρσενικής ανδρείας που αποτελεί την

⁴⁶³ Merchant, Carolyn, *The Death of Nature- Women, Ecology, and the Scientific Revolution*, 1^η έκδοση Wildwood House, 1980. Γνώρισε αρκετές επανεκδόσεις. Χρησιμοποιούμε την 40th Anniversary Edition, Harper One: An imprint of Harper Collins publishers, New York, 2020

αληθινή αστική αρετή. Η γυναίκα είναι γεμάτη εκρήξεων ευσπλαχνίας και η ευσπλαχνία είναι ύποπτη.⁴⁶⁴

Από αυτή την οπτική οδηγούμαστε στο συμπέρασμα, ότι ο Λόγος του Διαφωτισμού επιδίωξε να πατάξει τις πρωτόγονες δυνάμεις και παρά τη φαινομενική οικουμενικότητά του επέτρεψε πολλούς σκοτεινούς εξουσιαστικούς ουρανούς αορατοποιημένων υποκειμένων στο κοσμοθεωρητικό του στερέωμα, το οποίο έκανε λόγο για τον Άνθρωπο αλλά εννοούσε, προφανώς, τον μέσο λευκό άνδρα. Ασκούσε την ιεραρχία στον άνδρα εργάτη και τη μετακυλούσε στις πατριαρχικές δομές επί των γυναικών και των παιδιών. Οι δυο στοχαστές υποστήριζαν έτσι ότι οι κριτικές έρευνες σχετικά με το δυτικό εγχείρημα της κυριαρχίας της μη ανθρώπινης φύσης πρέπει να αναγνωρίσουν τις διαστάσεις της ανθρώπινης κυριαρχίας και κοινωνικής ιεραρχίας που είναι συνυφασμένες με την προσπάθεια υποταγής του φυσικού κόσμου. Η Merchant θέτει τα κρίσιμα ερωτήματα: Πώς έχουν οι άνθρωποι ιστορικά εννοιολογήσει τη φύση;. Πώς συμπεριφέρθηκαν σε σχέση με αυτή την κατασκευή; Ποια ιστορικά στοιχεία υποστηρίζουν μια συγκεκριμένη ερμηνεία; Η βασική αιτία για την οποία τόσο η φύση όσο και οι γυναίκες κρατώνται σε υποταγή προέρχεται από την ανθρωποκεντρική κοσμοθεωρία της πατριαρχίας.

Ο όρος οικοφεμινισμός, που επινοήθηκε από τη Γαλλίδα φεμινίστρια και περιβαλλοντίστρια Francois d' Eaubonne στο ακτιβιστικό κλίμα του 1974, στο έργο της *Le féminisme ou la mort*⁴⁶⁵ εξετάζει πολιτικές, πολιτιστικές και κοινωνικές εκφάνσεις που οδηγούν στον συνδυασμό της καταπίεσης των γυναικών και της καταστροφής της φύσης. Η d' Eaubonne ερεύνησε τη θέση των γυναικών και των περιθωριοποιημένων ομάδων στον κόσμο, σύμφωνα με την κοινωνική θέση, την οικονομική κατάσταση, τη φυλή, τις σεξουαλικές προτιμήσεις και υποστήριξε ότι το διακύβευμα των φεμινιστικών αγώνων δεν ήταν η ισότητα αλλά η ζωή και ο θάνατος

⁴⁶⁴ Οι Horkheimer και Adorno γράφουν το έργο τους το 1944. Είναι σαφώς φορτισμένοι από την άνοδο και τις απάνθρωπες πρακτικές του φασισμού και του ναζισμού. Ωστόσο, σκιαγραφούν το νήμα που συνδέει την έλλειψη αυτοκριτικής του ιστορικού δυτικού διαφωτισμού, ο οποίος με τον εργαλειοποιημένο Λόγο δαιμονοποίησε άλλες πολιτισμικές αφηγήσεις, ενισχύοντας –έστω και ακούσια - την άνοδο των φασιστικών ρευμάτων. Πρόκειται βεβαίως για θέμα που εκκινεί μεγάλες συζητήσεις μέχρι σήμερα.

Χορκχάιμερ, Μαξ & Αντόρνο, Τεοντόρ, η *διαλεκτική του διαφωτισμού*, ό.π., σ. 121-125.

⁴⁶⁵ Το βιβλίο μεταφράστηκε στα αγγλικά τον Μάρτιο του 2022. Προλογίζει η Carolyn Merchant. D'Eaubonne, Françoise, *Feminism or Death: How the Women's Movement can save the world*, Verso, London, NY, 2022

για τους ανθρώπους συνολικά και τον πλανήτη.⁴⁶⁶ Στο εγχείρημά της και αναφερόμενη στην εξέλιξη του αμερικανικού φεμινισμού προτείνει τον οικοφεμινισμό, ενώνοντας δυο αγώνες: τον φεμινιστικό και τον περιβαλλοντικό, καθώς οι πατριαρχικοί σχεδιασμοί καταστρέφουν οτιδήποτε υπόκειται στην κυριαρχία τους. Όπως επισημαίνει η Carolyn Merchant στον πρόλογό της στην αγγλική έκδοση, η d'Euabonne, παραφράζοντας τον Μαρξ, προτείνει: *το θέμα είναι να αλλάξουμε τον κόσμο...έτσι ώστε να συνεχίσει να είναι κόσμος*. Η Merchant κάνοντας μια σύντομη ανασκόπηση στην ιστορική πορεία του όρου *οικοφεμινισμός* μας υπενθυμίζει ότι η χρήση του έγινε γνωστή, επίσης, από τον σπουδαίο στοχαστή και ιδρυτή του *Ινστιτούτου Κοινωνικής Οικολογίας* Murray Bookchin, το 1976, στο Vermont.

Σε ένα πολύ κατατοπιστικό άρθρο της, η Greta Gaard⁴⁶⁷ επισημαίνει πως αρκετοί μελετητές, παρότι εργάζονται ερευνητικά εκτός πεδίου, κατά τη δεκαετία του 1990 βιάστηκαν να προδικάσουν και επιδίωξαν να θέσουν τέλος στην πορεία του οικοφεμινισμού με αφορμή τις κατηγορίες, που τον ενέτασσαν στα ουσιοκρατικά ή μυστικιστικά μοντέλα σκέψης. Από τον φόβο της *μόλυνσης* από την ταύτιση φύσης και γυναικείου φύλου (όπως προαναφέραμε, διατυπώθηκε μόνο από τον κουλτουραλικό οικοφεμινισμό) φεμινίστριες και φεμινιστές θεωρητικοί, οι οποίοι μελετούν τις διασταυρώσεις φεμινισμού και περιβάλλοντος υιοθέτησαν όρους, όπως: *οικολογικός φεμινισμός*⁴⁶⁸, *Φεμινιστικός Περιβαλλοντισμός*⁴⁶⁹, *Κοινωνικός Οικοφεμινισμός*⁴⁷⁰, *Κριτικός Φεμινιστικός Οικοκοινωνισμός*⁴⁷¹ ή γενικότερα *Φύλο και Περιβάλλον*. Η Gaard κάνει μια διαφωτιστική ανασκόπηση της οικοφεμινιστικής προσέγγισης από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 μέχρι σήμερα και πιστεύει πως κάποια οικοφεμινιστικά σώματα πεποιθήσεων επιβάλλεται να ανακτηθούν, καθώς ενισχύουν την κοινωνική και περιβαλλοντική δικαιοσύνη. Εξάλλου, οι σχετικοί προβληματισμοί έθεσαν τα θεμέλια των μεταγενέστερων σπουδών φύλου.

⁴⁶⁶ Στο ίδιο, Εισαγωγή, σ. 3

⁴⁶⁷ Gaard, Greta, *Ecofeminism Revisited: Rejecting Essentialism and Re-Placing Species in a Material Feminist Environmentalism*, Feminist Formations, vol. 23, no. 2, The Johns Hopkins University Press, 2011, pp. 26–53

⁴⁶⁸ Warren, Karen J., *Ecological Feminism*, Routledge, New York, 1994

⁴⁶⁹ Agarwal, Bina, *Gender and the Environment Debate: Lessons from India*, Feminist Studies 18 (1), 1992, σ. 119-159

⁴⁷⁰ Heller, Chaia, *Ecology of Everyday Life: Rethinking the Desire for Nature*, Black Rose Books, Montreal, 1999

⁴⁷¹ Plumwood, Val., *Environmental Culture: The Ecological Crisis of Reason*, Routledge, New York, 2002

Τμήμα του φεμινιστικού κινήματος διέβλεψε στον οικοφεμινισμό ένα πιθανό κίνδυνο, με δεδομένη την ιστορικά κακή χρήση από μέρους της πατριαρχίας των σχέσεων μεταξύ γυναικών και φύσης. Όμως, ο οικοφεμινισμός δεν θέλει να εγκωμιάσει τον εσωτερικό κόσμο ως κάτι αποκλειστικά το γυναικείο, να ξανακλείσει τις γυναίκες σε ένα αναπαραγωγικό χώρο, αρνούμενος τη πρόσβασή τους στο πολιτισμό, ούτε να τις καταστήσει κατεξοχήν υπεύθυνες για το τεράστιο καθήκον να σωθεί ο πλανήτης και η ζωή. Θέλει μάλλον να κάνει ορατή την υποταγή, να αποκαλύψει τις ευθύνες και να κάνει συνυπεύθυνους τους άνδρες και τις γυναίκες στο έργο της επιβίωσης.

Η Merchant αναμοχλεύει τις κρίσιμες αλλαγές στην οπτική της φύσης που πραγματοποίησαν πολύ οργανωμένα οι μετέχοντες στην «Επιστημονική Επανάσταση». Εκείνοι είναι που πίστευαν στη θηλυκή ταυτότητα της φύσης και επιδιώκοντας την κυριαρχία και την εκμετάλλευση των φυσικών πραγμάτων σηματοδότησαν το λάκτισμα για μια ακόμα περισσότερο (ιστορικά) συγκροτημένη δυσχερή θέση τόσο του περιβάλλοντος όσο και των γυναικών. Η ωμή κατάργηση του μοντέλου της θεοποιημένης κατά την αρχαιότητα *Μητέρας Γης*, της *Γαίας* δηλαδή, της οργανικής περιγραφής της φύσης, με στόχο την τυποποιημένη –με πειθαρχικούς κανονιστικούς όρους– συμπεριφορά του ανθρώπου κατά την πρώιμη νεωτερική Ευρώπη σχηματίζει ένα νεοεμφανιζόμενο αξιακό πλαίσιο καταπιεστικών σχέσεων μεταξύ των υποκειμένων και των εξουσιαστικών μηχανισμών. Η φυσική φιλοσοφία με τον τρόπο που διαρθρώνεται γύρω από τις κοινωνικές και πολιτικές επιδιώξεις και αντιμαχίες, κατά την Merchant, επιφέρει θεμελιώδεις αλλαγές στη διάρθρωση της κοινωνίας, δημιουργώντας ένα ασφυκτικά πατριαρχικό και αυστηρά ιεραρχικό περιβάλλον, το οποίο χαρακτηριζόταν από τους εχθρικούς χειρισμούς του εις βάρος της φύσης, της γυναίκας, των κατακτημένων γηγενών, του εργατικού δυναμικού.

Ακολουθώντας το νήμα της σκέψης της Merchant, η εμπορευματοποίηση και η εκμετάλλευση όλου του φάσματος των οργανικών διαδικασιών (από την ανάπτυξη μέχρι την αναπαραγωγή) άρχισαν να διαμορφώνουν νέες και ακόμα πιο ισχυρές οικονομικές και κοινωνικές μορφές ανισότητας, όπου πλέον θα κυριαρχούσε το παραγωγικό μοντέλο των φυσικών και των ανθρώπινων πόρων. Στο βιβλίο της, *The Death of Nature*, η Carolyn Merchant ανιχνεύει τους τρόπους, με τους οποίους οι τεχνοκρατικές και ανδροκεντρικές κοσμοθεωρίες της δυτικής Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης έχουν περιθωριοποιήσει τις φεμινίστριες θεωρητικούς. Οι

ανησυχίες της Merchant σχετικά με την αρρενωπότητα της παραγωγής γνώσης εξακολουθούν να προβληματίζουν διάφορες συζητήσεις ιντερναλιστικών και εξτερναλιστικών απόψεων στην επιστημολογία. Η ίδια, αναρωτιέται (απολύτως νομιμοποιημένα κατά την άποψή μας) ποιος ωφελήθηκε από την εφαρμογή της ιδέας της εκμεταλλεύσιμης φύσης. Προβαίνει στη διαπίστωση:

Η πρωτοκαθεδρία της διαδικασίας αντικαταστάθηκε από τη σταθερότητα της δομής. Απόλυτα συνεπής με αυτή την αναδιάρθρωση του σύμπαντος ως παθητικής ύλης και εξωτερικών δυνάμεων ήταν η διαίρεση της ύλης σε ατομικά μέρη που χωρίζονται από κενό χώρο. Το βιβλίο της φύσης δεν ήταν πλέον γραμμένο με σύμβολα, σημάδια και υπογραφές, αλλά με μυστικούς σωματιδιακούς χαρακτήρες. Η ατομική ανάλυση της ύλης έγινε τελικά υπόδειγμα για την ατομική διαίρεση των δεδομένων, των προβλημάτων και των γεγονότων σε παγκόσμια κλίμακα [...] Η ζωντανή έμπυχη φύση πέθανε, ενώ τα νεκρά άψυχα χρήματα προικίστηκαν με ζωή [...] Ίσως η απόλυτη ειρωνεία σε αυτούς τους μετασχηματισμούς ήταν το νέο όνομα που τους δόθηκε: ορθολογισμός.⁴⁷²

Η Merchant, επηρεασμένη, όπως προαναφέραμε, από την αναθεωρητική Σχολή της Φραγκφούρτης και την Κριτική Θεωρία δηλώνει ξεκάθαρα ότι ο οικοφεμινισμός της είναι ολοφάνερα κοινωνικός και καθόλου ουσιοκρατικός/θεολογικός, όπως αδίκως κατηγορήθηκε, καθότι περιγράφει την αρρενωποίηση της παραγωγής της γνώσης με τις κοινωνικές και οικολογικές συνέπειες, οι οποίες εξελίχθηκαν με όρους ελέγχου και συμμόρφωσης εις βάρος της φύσης και της γυναίκας. Η κριτική θεώρηση της Merchant αποκαλύπτει την ιστορική σύνδεση μεταξύ της κυριαρχίας επί της φύσης και επί των γυναικών, εξετάζοντας τις αξίες και τις αναπαραστάσεις που συνέδεαν, στην πρώιμη νεωτερική σκέψη, τις εικόνες των γυναικών, των μαγισσών και της φύσης αντίστοιχα. Εστιάζει σε έναν καινοφανή τεχνοκρατικό ωφελιμισμό στην πιο στρεβλή μορφή του, τα αποτελέσματα του οποίου, όπως υποστηρίζει, βιώνουμε μέχρι σήμερα.

Το ερμηνευτικό σχήμα της Merchant θεωρήθηκε από τους υπερασπιστές της ότι μεταμόρφωσε την ιστορία της επιστήμης σε μεγάλο βαθμό, σχεδόν όπως είχε συμβεί

⁴⁷² Merchant Carolyn, *Radical Ecology, The search for a livable world*, Routledge, London, NY, 2005, σ. 54-58

με τις θέσεις του Thomas Kuhn με τη *Δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων* το 1962. Με την πάροδο των δεκαετιών από το κινηματικό 1970 και το πλουραλιστικό 1980, άνθισαν πλούσια σχετικά και πολυαναφορικά πεδία, συγκεντρωμένες βιβλιογραφίες και πολυεπίπεδες έρευνες σχετικά με τις γυναίκες, το φύλο, τη φυλή και την επιστήμη. Το έργο της Merchant δεν μπορεί να θεωρηθεί μόνο ως ένα συναρπαστικό μοντέλο ριζοσπαστικής φεμινιστικής ουτοπικής λογοτεχνίας. Έθεσε προκλητικά διεπιστημονικά ερωτήματα σχετικά με τα κοινωνικά συμφραζόμενα, τις διανοητικές διατυπώσεις του φύλου, τις αντιλήψεις για τη φύση, την περιβαλλοντική ιστορία, τη γλώσσα των κειμένων και των σεξουαλικών απεικονίσεων στην υψηλή κουλτούρα της πρώιμης νεωτερικότητας, τις πολιτισμικές αξίες, την ιστορία των ιδεών, την ηθική της επιστήμης, τις διώξεις των μαγισσών, τα είδη της «Επιστημονικής Επανάστασης», τις οικονομικές και υλικές συνθήκες, από τις οποίες αναδύθηκε η νέα πειραματική και μηχανιστική φιλοσοφία. Το έργο της εμπνέει ή παραμένει κλασικό στα γραπτά πολλών σύγχρονων ερευνητών των σπουδών φύλου σε σύζευξη με τις μελέτες του περιβάλλοντος, οι οποίοι αξιολογούν, επαινούν, επικρίνουν ή επεκτείνουν το έργο της. Άλλωστε, η Merchant (ακόμη και με τις φεμινιστικές ή άλλες κριτικές, που έχει δεχτεί –δικαιολογημένα από μερικές βάσιμες ενστάσεις– για ορισμένα μεθοδολογικά μονοπάτια της) εξακολουθεί να προτείνει, να συνθέτει και να επικαιροποιεί με τα σύγχρονα εννοιολογικά πλαίσια τη θεματολογία της.

Τα τελευταία δημοσιευμένα βιβλία της *Science and Nature -Past, Present, and Future*⁴⁷³ και *The Anthropocene and the Humanities: From Climate Change to a New Age of Sustainability*⁴⁷⁴ διερευνούν τις διασυνδέσεις της επιστήμης καθαυτής αλλά και της ιστοριών της, με την ιστορία των γυναικών, της φύσης και των αλληλεπιδράσεων μεταξύ επιστήμης και φύσης στο πλαίσιο των προκλήσεων του 21^{ου} αιώνα. Οι κατακτήσεις και η κυριαρχία στις αποικίες, συνέβαλαν στη διαμόρφωση του δυτικού πολιτισμού από τον 17ο αιώνα σε βάρος της φύσης, των γυναικών, των μειονοτήτων και των ιθαγενών πληθυσμών. Οι επιστημονικές

⁴⁷³ Merchant, Carolyn, *Science and Nature -Past, Present, and Future*, Routledge, New York, 2018

⁴⁷⁴ Merchant, Carolyn, *The Anthropocene and the Humanities: From Climate Change to a New Age of Sustainability*, Yale University Press, 2020.

αφηγήσεις μετέτρεψαν τη γη και τους φυσικούς πόρους της σε κυριαρχημένα αντικείμενα αποκλειστικά για ανθρώπινη χρήση.⁴⁷⁵

Αρκετές φεμινίστριες επιστημολόγοι υποστηρίζουν ότι οι μισογυνικές σεξουαλικές μεταφορές έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη ρητορική και επομένως, στην απήχηση της φυσικής φιλοσοφίας. Η Merchant παρατηρεί με μεγάλη προσοχή τις αντιπαραθέσεις και τις αγνοημένες ασυνέχειες γύρω από την αμβλυμμένη Ιστορία της Επιστήμης. Προτείνει ότι η γλώσσα και οι απεικονίσεις είχαν σημασία ως κρίσιμες εκφράσεις των ανδρών της φυσικής φιλοσοφίας, των πεποιθήσεών τους και του αξιακού πλαισίου που ενσωμάτωναν. Τα έργα του Francis Bacon αναθεωρήθηκαν υπό το φεμινιστικό πρίσμα, επανεξετάστηκαν και αποκαλύφθηκαν στην ολότητά τους. Το ίδιο έγινε και με στοχαστές της νεωτερικότητας από άλλες φεμινίστριες θεωρητικούς.

Επίσης, στο έργο της Merchant επισημάνθηκαν: Οι βίαιοι τρόποι της στροφής στις μεθόδους της ποσοτικοποίησης, η θεώρηση της φύσης ως εκμεταλλεύσιμης μηχανής, η ανάπτυξη της πειραματικής φιλοσοφίας, που αναζητούσε οριστικές και πάνω από όλα ωφέλιμες απαντήσεις σε ορισμένα και περιορισμένα χρηστικού τύπου ερωτήματα, και η αποδοχή νέων κριτηρίων εξέτασης του φυσικού κόσμου, που δίνει έμφαση στο «πώς» και όχι στο «γιατί». Η άνοδος της νέας φιλοσοφίας εξαρτήθηκε, σύμφωνα με την Merchant, από τη δημόσια πλέον (σε αντίθεση με τους φυσικούς μάγους και τους αλχημιστές) διείσδυση στα ενδότερα μυστικά της φύσης. Το γεγονός ότι η φύση χαρακτηρίζεται ως θηλυκή και εμπεριέχει μυστικά που μπορούν να εξαχθούν από τη μήτρα της αποτέλεσε βασικό θεωρητικό εργαλείο του ελεγχόμενου πειράματος. Πράγματι, η σχετική ρητορική του Bacon στο *New Organon* περί *μυστικών εξαιρετικής χρήσης* που μπορούν να αποκαλυφθούν από το *ζαφνικό* πείραμα στη *μήτρα* ή στο *στήθος* της φύσης (*womb* ή *bosom*) ανάλογα με τη μετάφραση των έργων του Bacon) ήταν σαφής.⁴⁷⁶ Οι *ενοχλήσεις της τέχνης* (*vexationes artium*)

⁴⁷⁵ Merchant, Carolyn, *Science and Nature Past, Present, and Future*, Routledge, Oxon, New York, 2018, σ. 16

⁴⁷⁶ Bacon, Francis, *The New Organon*, ό.π. σ. 86. Σε αυτή τη μετάφραση αναφέρεται η λέξη *bosom*. Στη μετάφραση *The works of Francis Bacon* από τους James Spedding, Robert Leslie Ellis, Douglas Denon Heath, Cambridge University Press, 2011, 1^η έκδοση, 14 τόμοι, 1857-1874, αναφέρεται η λέξη *womb*. Η Carolyn Merchant υποστηρίζει ότι οι νέες μεταφράσεις του έργων του Bacon συχνά αφαιρούν τις θηλυκές αντωνυμίες όταν αναφέρονται στη φύση και τις αντικαθιστούν με τη χρήση της έννοιας της φύσης ως ουδέτερου, απλοποιώντας τις έννοιες, σύμφωνα με την εκσυγχρονισμένη αγγλική γλώσσα. Αυτές οι νεότερες μεταφράσεις δεν ανταποκρίνονται στις πεποιθήσεις του Bacon, υποστηρίζει η ίδια, επειδή η αντίληψή του για τη φύση εξέφραζε με απόλυτο τρόπο τη θηλυκή

συνεπάγονταν τον πειραματισμό ως παρέμβαση στη φύση με σκοπό την απόσπαση των μυστικών της. Αν και οι καθιερωμένες εκδόσεις, αναφέρει η Merchant, των έργων του Bacon, από τον 19^ο αιώνα και μετά μεταφράζουν τη φράση *vexationes artium* ως ταλαιπωρίες της τέχνης, ένας σημαντικός αριθμός μελετητών, μεταφραστών και εκδοτών από τον 17ο αιώνα έως σήμερα διαβάζουν τα λατινικά του Μπέικον ως *βασανιστήρια* ή *βασανιστήρια της τέχνης*. Σημειώνει:

Αν και δεν είναι δυνατόν να πούμε με βεβαιότητα τι εννοούσε ο Μπέικον με τον όρο vexation, το πλαίσιο της σκέψης του, το πλούσιο σύνολο των μεταφορών στις οποίες βασίστηκε και οι ερμηνείες δεκάδων μελετητών επί τέσσερις αιώνες φαίνεται να συνηγορούν υπέρ της απόδοσης μιας ισχυρής, παρεμβατικής έννοιας στο vexare.⁴⁷⁷

Σε αυτό το σημείο, παραπέμπουμε τη σχετική ανάλυση του William Eamon (που έχει μελετήσει ενδελεχώς τα πρωτότυπα λατινικά κείμενα των στοχαστών της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας) σύμφωνα με την οποία, η επιστημολογία του Bacon για την αποκάλυψη της απόκρυφης γνώσης μέσα και έξω (*auspiciet et inspiciet*) από τη φύση –γνώσης που στέκεται πέρα από την εμβέλεια των αισθητηριακών αντιλήψεων– συνδέεται με τη χρήση δυναμικών παρεμβατικών έκτακτων μέτρων. Σημειώνει ότι η σκέψη του Bacon, παρομοιάζοντας τη φύση με τον Πρωτέα⁴⁷⁸, προτείνει την επιβολή πειραμάτων που θα την δέσμευαν και θα την

ταυτότητά της. Οι μεταφράσεις του 19^{ου} αιώνα, προτείνει ότι πιο κατάλληλες, καθώς δεν αφορούν το *natura* υπέρ του *nature*. Merchant Carolyn, *The Violence of Impediments: Francis Bacon and the Origins of Experimentation*, Isis 99, no. 4, 2008. Επίσης, υπάρχει μεγάλη συζήτηση για τη μετάφραση του *vexation*. Σε αρκετές μεταφράσεις η έννοια σημαίνει *βασανισμό* και σε άλλες ως *παρενόχληση*, *ενόχληση*, *ταλαιπωρία*.

⁴⁷⁷Merchant, Carolyn, *Francis Bacon and the 'vexations of art': experimentation as intervention*, *The British Journal for the History of Science*, Volume 46, Issue 4, 2013

⁴⁷⁸Ο Bacon είχε πολύ καλή γνώση του μύθου του Πρωτέα. Εξάλλου, είχε διαδοθεί το έργο Natale Conti, *Mythologiae* (1551), στο οποίο διαβάζουμε: *επειδή ο Πρωτέας συνήθιζε να βγαίνει στην ακτή γύρω στο μεσημέρι για να πάρει έναν απογευματινό ύπνο με τις φώκιες, η Ειδοθέα είπε στον Μενέλαο να αρπάξει τον Πρωτέα την ώρα που κοιμόταν και στη συνέχεια να τον κρατήσει καθώς περνούσε τις διάφορες αλλαγές του, μέχρι να επιστρέψει στην αρχική του μορφή.* (μτφρ και σχολιασμός από τους John Mulryan και Steven Brown, 2 τόμοι, Tempe: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2006, τόμος 2, κεφάλαιο 8, *On Proteus*, σσ. 724-730) Ο Conti συμπεριέλαβε επίσης τη λατινική εκδοχή του τέταρτου βιβλίου της Οδύσσειας του Ομήρου (μετάφραση Loeb που περιλαμβάνεται από τους Mulryan και Brown) ως εξής: *Πρώτα θα μετρήσει τις φώκιες και θα τις περάσει- όταν όμως τις πει όλες κατά πεντάδες και τις δει, θα ξαπλώσει ανάμεσά τους, όπως ο βοσκός ανάμεσα στα κοπάδια των προβάτων του. Τώρα, μόλις τον δείτε να αναπαύεται, στη συνέχεια, ας γεμίσει η καρδιά σας με δύναμη και θάρρος, και ας τον κρατήσετε εκεί, παρά την προσπάθεια και τον αγώνα του να ξεφύγει. Διότι θα προσπαθήσει και θα πάρει κάθε είδους μορφή όλων των πραγμάτων που κινούνται πάνω στη γη, και του νερού, και της θαυμαστής φλεγόμενης φωτιάς (393-418- Loeb μτφρ.).* Σύμφωνα με τον μύθο, ο Πρωτέας εξαντλημένος από τα δεσμά του

ανάγκαζαν να βγει από την τρέχουσα φυσική κατάσταση, ώστε να επανέλθει και να αποκαλύψει την πρώτερη παραδείσια μορφή της. Όπως ο ίδιος είχε εκφράσει: *τα μυστικά της φύσης αποκαλύπτονται πιο εύκολα κάτω από τις ενοχλήσεις (vexations) της τέχνης παρά όταν ακολουθούν το δικό τους δρόμο*. Επομένως έπρεπε να επινοηθούν άμεσα τα κατάλληλα πειράματα με ανάλογες θεωρίες και όργανα, που *στρίβοντας την ουρά του λιονταριού*, θα επιτελούσαν τη διείσδυση στο εσωτερικό της φύσης για να *φωνάζει τα μυστικά της*. Ο σχολαστικισμός δεν είχε καταφέρει να φθάσει σε δραστικές μεθόδους αποκάλυψης, συνεπώς, για τον Bacon απείχε παρασάγγας από την αληθινή γνώση.⁴⁷⁹

Έχουμε ήδη αναφέρει τις παραστάσεις και τους λόγους των δικαστικών αιθουσών στη ρητορική των δαιμονολογιών και στα έργα του Bacon. Η Merchant, εκτιμούμε, έχει μια βάση στον ακόλουθο ισχυρισμό της:

*Η ανάκριση των μαγισσών ως σύμβολο για την ανάκριση της φύσης, η δικαστική αίθουσα ως πρότυπο για την ανάκρισή της και τα βασανιστήρια μέσω μηχανικών συσκευών ως εργαλείο για την καθυπόταξη της αταξίας ήταν θεμελιώδης για την επιστημονική μέθοδο ως εξουσία. Για τον Bacon, όπως και για τον Harvey, η σεξουαλική πολιτική συνέβαλε στη δόμηση της φύσης της εμπειρικής μεθόδου που θα παρήγαγε μια νέα μορφή γνώσης και μια νέα ιδεολογία αντικειμενικότητας φαινομενικά μόνο απαλλαγμένης από πολιτισμικές και πολιτικές παραδοχές.*⁴⁸⁰

Η Merchant δέχθηκε σφοδρή κριτική για την ανάλυσή της σχετικά με τις πεποιθήσεις και τη ρητορική του Bacon που συνοδεύουν τις καταστατικές αρχές του πειραματικού προγράμματός του. Οι επικριτές της συγκλίνουν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο στον σεβασμό, τον οποίο κληροδότησε ο Bacon, στη σύγχρονη επιστήμη, προκειμένου να παρεμβαίνει στη φύση για να προωθήσει τις έρευνές της –τον σεβασμό στον οποίο βασίζεται για να δημιουργήσει νέες μορφές ανθρώπινης τεχνολογικής προόδου.⁴⁸¹

και την προσπάθειά του να ξεφύγει, παίρνοντας πολλές μορφές, αναγκάστηκε να απαντήσει σε όλες τις ερωτήσεις του Μενέλαου.

⁴⁷⁹ Eamon, William, *Science and the Secrets of Nature*, Princeton University Press, Princeton, 1995, σ. 285

⁴⁸⁰ Merchant, Carolyn, *Death of Nature*, ό.π., έκδοση 2020, σ. 172

⁴⁸¹ Βλ. Soble, Alan, *In Defense of Bacon*, *Philosophy of the Social Sciences*, Vol. 25, 1995 -

Pesic, Peter, *Wrestling with Proteus: Francis Bacon and the 'Torture' of Nature*, *Isis*, Vol. 90, 1999

Με έκπληξη, ανακαλύψαμε στη διάρκεια της έρευνάς μας, ότι την ίδια άποψη μεταφέρει ένας από τους πιο διακεκριμένους επικριτές του Bacon, τον 19^ο αιώνα. Ο Γερμανός Justus Freiherr von Liebig (1803-1873) ήταν επιστήμονας που συνέβαλε σημαντικά στη γεωργική και βιολογική χημεία και θεωρείται ένας από τους κύριους ιδρυτές της οργανικής χημείας. Ως καθηγητής στο πανεπιστήμιο του Giessen, εκτιμάται ότι επινόησε τη σύγχρονη εργαστηριακά προσανατολισμένη μέθοδο διδασκαλίας. Για τις ανακαλύψεις του, από τις οποίες ωφελήθηκε η μεγάλη γερμανική βιομηχανία λιπασμάτων, θεωρείται ένας από τους σπουδαιότερους χημικούς στην ιστορία της επιστήμης. Ο Liebig γράφει ένα βιβλίο με τον τίτλο *Lord Bacon*, το οποίο μεταφράζεται, όπως υποθέτουμε, άμεσα στα γαλλικά, το 1866.⁴⁸² Στις σελίδες του, εξαιρεί την καρτεσιανή μέθοδο και θεωρεί την πειραματική μέθοδο πολύ σημαντική αλλά, κατά τη γνώμη του, η μορφή του Λόρδου Bacon είναι ανάξια, ώστε να θεωρείται ως ιδρυτής αυτής της σύνθετης μεθόδου, παρά τις διακηρύξεις του.

Ο χημικός αποδίδει διάφορα αρνητικά στοιχεία για τον χαρακτήρα του Bacon, τα οποία δεν μπόρεσαν να αποφύγουν ούτε οι μεγαλύτεροι θαυμαστές βιογράφοι του. Αναλύει βήμα προς βήμα την καριέρα του Bacon και τις ανώτατες θέσεις που πήρε δίπλα στον Ιάκωβο Α΄. Θεωρεί ότι ο ίδιος δεν γνωρίζει καλά τις πειραματικές μεθόδους, που είχαν περιγραφεί σε ελάχιστα έστω συγγράμματα των προκατόχων του. Ως ο Ανώτατος Δικαστής της αγγλικής μοναρχίας, ωστόσο, έχει πολύ καλές γνώσεις και διαμορφώνει τις θέσεις για το νομικό σύστημα και τις εκτελέσεις που υπογράφει, όπως το *ξερίζωμα της καρδιάς των ετερόδοξων μπραουνιστών (Brownists)*.⁴⁸³ Ο Liebig, πάντως, αποδίδει τις καταδικαστικές αποφάσεις, με την πένα και τους σκληρούς λόγους, του Bacon (ακόμα και κατά πρώην φίλων του, όπως ο αποκεφαλισμός του Κόμη του Essex), ως επί το πλείστον, στη *δουλικότητά* του, προς όφελος της σταδιοδρομίας του ως Γενικός Εισαγγελέας και Λόρδος Καγκελάριος του

-Landau, Iddo, *Feminist Criticisms of Metaphors in Bacon's Philosophy of Science*, Philosophy, Vol. 73, 1998 και Perez Zagorin, *Francis Bacon*, Princeton University Press, 1998.

⁴⁸² Liebig, Justus, Freiherr von, Lord Bacon, μτφρ στα γαλλικά Chikhachev P. A. (Petr Aleksandrovich), έκδ. L. Guérin, Paris, 1866. Χρησιμοποιούμε τη γαλλική μετάφραση του 1866.

<https://archive.org/details/lordbacon00lieb/mode/2up>, την οποία διαθέτουμε σε Kindle edition. Το βιβλίο επανεκδόθηκε ξανά το 2015 από τις εκδόσεις Facsimile Publisher.

⁴⁸³ Οι μπραουνιστές έδρασαν κατά ομάδες στην Αγγλία, κατά την περίοδο 1580–1660.

Αυτονομήθηκαν ανοικτά από την αγγλικανική εκκλησία, καθώς υποστήριζαν μια θρησκευτική πολιτική εκλεκτών που θα όριζαν οι ίδιοι τους θρησκευτικούς αξιωματούχους τους μακριά από την επίβλεψη του στέμματος. Ο όρος προήλθε από τον Robert Browne, συγγραφέα του *Reformation without Tarrying for Anie* (1583)..

στέμματος και ελάχιστα στην πραγματική αίσθηση καθήκοντος, που υπαγορεύεται από τη θέση του. Αυτό το λέει γιατί ο ίδιος ο Bacon, το 1621, καταδικάστηκε για 23 υποθέσεις διαφθοράς από την κοινοβουλευτική επιτροπή. Τιμωρήθηκε με πρόστιμο 40.000 λιρών και φυλάκιση στον Πύργο του Λονδίνου, όπου παρακάλεσε να μην βασανισθεί. Η φυλάκιση κράτησε μόνο τρεις μέρες μετά από παρέμβαση του βασιλικού θρόνου.⁴⁸⁴ Όπως λέει ο Liebig, ο Bacon ήταν άριστος στην καλλιέργεια της καλής εικόνας του μονάρχη, αποστολή που του είχε ανατεθεί σχεδόν με αποκλειστικότητα. Τα φιλοσοφικά έργα του λειτουργούσαν, μεταξύ άλλων, ως απόδειξη ότι η Αγγλία μετά την μεγάλη Ελισάβετ είχε ως κυβερνήτη έναν ευρυμαθή και άρα αδιαμφισβήτητο βασιλιά: *Είχε έναν βασιλιά που είχε να εμφανιστεί από την εποχή του Ιησού Χριστού: βασιλιάς με τη δύναμή του, ποντίφικας με τη γνώση και τον διαφωτισμό του, φιλόσοφος με την πολυμάθεια και την οικουμενικότητά του*, αναφέρει χαρακτηριστικά, στην επιχειρηματολογία του, ο Liebig. Σε άλλο σημείο, τονίζει ότι ο Bacon επιδίωξε να παρουσιαστεί ως ο μέγας μεταρρυθμιστής των παρατηρησιακών επιστημών στην αυλή του Ιακώβου Α΄ κατά το πρώτο τέταρτο του 17^{ου} αιώνα. Αφού συγκρίνει επιστημολογικά το έργο του Bacon με άλλα συγχρόνων του ή προγενέστερων φυσικών φιλοσόφων στέκεται στη κειμενική γλώσσα της βακόνειας επαγωγικής παρατήρησης (την οποία ο Liebig ακολουθεί) και επισημαίνει:

*Επιπλέον, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Bacon ήταν Υπουργός Δικαιοσύνης όταν έγραψε το *Novum Organum*, και έχω ήδη δείξει πόσο εύκολο είναι να αναγνωρίσουμε ότι το βιβλίο αυτό προέρχεται από την πένα ενός νομικού που, ως γενική θέση, δεν παραδεχόταν τη δυνατότητα να δοθεί μια αληθινή εξήγηση ενός γεγονότος ή ενός πειράματος όπως το αντιλαμβανόμαστε, πλέον, στις φυσικές επιστήμες.*

Η ανάλυση του Liebig αποτελεί, θεωρούμε, ένα πεδίο έρευνας από μόνη της. Τα κίνητρα, η προέλευση και η περίοδος που γράφεται ένα τέτοιο έργο, ίσως αξίζει να διερευνηθούν. Η γαλλική μετάφραση περιλαμβάνει τις αντιδράσεις επιστημόνων του 19^{ου} αιώνα, που υπερασπίστηκαν με έντονο τρόπο τη νομιμότητα των αξιώσεων του Bacon για τον ρόλο του αναγεννητή και αναμορφωτή των επιστημών, καθώς δίδαξε, όπως συχνά αναφέρουν, μια μέθοδο που παράγει αξιόπιστα αποτελέσματα και χρήσιμους καρπούς στα επιστημονικά ερωτήματα. Το κύριο επιχείρημα των

⁴⁸⁴ Parris, Matthew; Maguire, Kevin. *Francis Bacon -1621. Great Parliamentary Scandals*. London: Chrysalis, London, σ. 8–9, 2004

υποστηρικτών του Bacon εστιάζει στο πλεονέκτημα ότι ο Λόρδος είναι πολύ καλός γνώστης των φιλοσοφικών και των φυσικών επιστημών. Ο συνδυασμός αυτής της διπλής επάρκειας, κατά τους ίδιους, λείπει τις περισσότερες φορές από εκείνους που θέλησαν να αποφανθούν εις βάρος του μεγάλου μεταρρυθμιστή. Από την πλευρά μας, εκτιμούμε ότι οι ζυμώσεις και οι αντιπαραθέσεις ή οι ανταγωνισμοί μεταξύ των δικτύων που διεκδικούν τη θέση τους στην παραγωγή της γνώσης αποτελούν, διαχρονικά, πολύ ενδιαφέροντα πεδία έρευνας.

Επιστρέφοντας στη Merchant, εκτιμούμε ότι δικαιολογημένα επιχειρηματολογεί πως η φύση που έκρυβε τόσα μυστικά χαρακτηριζόταν εκείνη την περίοδο ως θηλυκή. Οι περισσότεροι στοχαστές της Αναγέννησης κληροδότησαν στην πρώιμη νεωτερικότητα τις αναπαραστάσεις της λατινογενούς θηλυκής έννοιας *natura*, ανταποκρινόμενοι σε παγκόσμιες προσλαμβάνουσες, που περιέγραφαν τη φύση ως γυναίκα, παρθένα, μητέρα, μάγισσα. *Η γη ήταν επίσης θηλυκή, έχοντας βαθιές εσοχές, κοιλότητες και μήτρες στις οποίες αναπτύσσονταν οι σπόροι των ζωντανών πραγμάτων, συμπεριλαμβανομένων των λίθων και των μετάλλων.*⁴⁸⁵ Θυμίζουμε ότι η φύση, στην παρούσα κατάστασή της, παρομοιαζόταν ως ανεξέλεγκτη και ακόρεστη γυναίκα υπό το πρίσμα του προπατορικού αμαρτήματος και της πτώσης του κόσμου στο σκοτάδι. Η αναγκαία παράσταση της μάγισσας ήταν η κορωνίδα της γυναικείας εγγενούς τάσης προς την παρεκτροπή.

Επιπροσθέτως, η επαγγελματική συστηματική ανατομία του γυναικείου σώματος ξεκινά στην αναγεννησιακή εποχή και κορυφώνεται στον αιώνα του Διαφωτισμού. Η καθηγήτρια στο Harvard Katharine Park, στον 21^ο αιώνα, επικεντρώνεται στην ιστορία της φυσικής φιλοσοφίας και της ιατρικής στη μεσαιωνική και πρώιμη νεότερη Ευρώπη, με ιδιαίτερη προσοχή στο φύλο, τη σεξουαλικότητα και την ιστορία του σώματος. Το έργο της δίνει έμφαση στη διασύνδεση της γνώσης και της πρακτικής, συσχετιζόμενων με τα κοινωνικά, θεσμικά και πολιτισμικά πλαίσια που τα παρήγαγαν. Στο βιβλίο της *Secrets of Women: Gender, Generation, and the Origins of Human Dissection*, σημειώνει ότι *τα μυστικά των γυναικών έχουν μια επιστημολογική χροιά εκείνη την περίοδο, καθώς αποτελούν διαφορετικούς τρόπους απόκτησης γνώσεων. Τα κρυφά μυστικά για τη φύση των γυναικών, διαπιστώνει από πραγματείες, ότι αποτελούσαν μια διαδεδομένη κουλτούρα στην πλειονότητα*

⁴⁸⁵ Merchant, Carolyn, *Science and Nature Past, Present, and Future*, ό.π. σ. 36

γιατρών και φυσικών φιλοσόφων, η οποία υποδήλωνε ότι οι γυναίκες είναι κάτοχοι γνώσεων για το σώμα αλλά ταυτόχρονα και αντικείμενα εξερεύνησης, οι ίδιες. Η μήτρα κατείχε κεντρικό ρόλο στην ανάπτυξη της συστηματικής εξέτασης του γυναικείου σώματος. Τα θηλυκά αναπαραγωγικά όργανα περιγράφονταν με το στοιχείο της μυστικότητας ως μέρος της γυναικείας ταυτότητας.⁴⁸⁶

Για να αντιληφθούμε την κουλτούρα του 16^{ου} αιώνα για την ανατομία παραθέτουμε το *De humani corporis Fabrica* (1543) του ανατόμου Andreas Vesalius, στην οποία απεικονίζεται, δημοσίως, το τεμαχισμένο σώμα μιας παραβατικής γυναίκας, που κρεμάστηκε, να εξετάζεται από δεκάδες γιατρούς, θεολόγους και φιλοσόφους άνδρες της εποχής.

⁴⁸⁶ Park, Catharine, *Secrets of Women: Gender, Generation, and the Origins of Human Dissection*, Zone Books, New York, 2006, σ. 91, 262-264

Η Park σημειώνει ότι το σώμα είναι έτσι τοποθετημένο ώστε η προσοχή του ανδρικού κοινού να εστιάζεται στα γεννητικά όργανα της γυναίκας, στο πλαίσιο της σεξουαλικοποιημένης απεικόνισης των γυναικείων σωμάτων σε φυλλάδες και έντυπα που ανθούν εκείνη την εποχή.⁴⁸⁷

Ο Bacon, στο *New Organon*, οικειοποιείται τις αναγεννησιακές παραδόσεις και τις τεχνικές της ανατομίας, καθώς ο θεός είναι ο μέγας ανατόμος, για την κατανόηση του αληθινού μοντέλου του κόσμου και των μυστικών του. Η γνώση μπορεί να κατακτηθεί μέσω μιας πολύ προσεκτικής ανατομίας. Στο *Advancement of Learning* προτείνει μια πιο επιθετική ανατομία, καθώς η υπάρχουσα ερευνά τα μέρη, τις ουσίες, τα σχήματα

⁴⁸⁷ Park, Katharine, *The Secrets Of Women*, ό.π., σ. 253

και τις ουσίες αλλά δεν ενδιαφέρεται για τις διαφορές των μερών, τις μυστικότητες των διόδων και τις έδρες ή τις φωλιές των υγρών.⁴⁸⁸

Οι ανατομικές σεξουαλικές διαφορές μεταξύ των γυναικείων και ανδρικών σωμάτων χρησιμοποιήθηκαν κατά την πρόιμη νεωτερικότητα για την απόδειξη της κατώτερης κοινωνικής θέσης της γυναίκας. Η μελέτη των *κρυφών οργάνων* της τεκμηριώνει την άποψη ότι ορθώς οι γυναίκες είναι πλασμένες μόνο για να γίνονται μητέρες και να φροντίζουν τον άνδρα και τα παιδιά. Ταυτόχρονα, η μέχρι τότε εξέταση των γυναικείων γεννητικών οργάνων, συνοδευόμενη από βοτανοθεραπείες και παραδοσιακές μεθόδους περνούσε από τη γυναικεία σφαίρα στην ευθύνη των ανδρών επαγγελματιών γιατρών. Η *ανήσυχη μήτρα* και η *ψυχρή φύση* των γυναικών είναι η αιτία εκατοντάδων γυναικείων ασθενειών που δεν εμφανίζονταν στους άνδρες.⁴⁸⁹

VIII.1.1. *To Debate για τον Λόρδο Bacon – μια ενδεικτική αναφορά*

Οι ιντερναλιστικές και εξτερναλιστικές συζητήσεις της δεκαετίας του 1960, οι συζητήσεις του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού της δεκαετίας του 1980 και οι ποικίλες αναθεωρητικές μέθοδοι ως προς την Μεγάλη Αφήγηση της δεκαετίας του 1990 αντανακλούν τις πολωτικές θέσεις των μελετητών της «Επιστημονικής Επανάστασης». Ορισμένες προσεγγίσεις αναγνωρίζουν προκαταλήψεις στα λεγόμενα του Bacon, συνδυασμένα με το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο της περιόδου και των επαγγελματικών ιδιοτήτων του. Άλλες προσεγγίσεις διατηρούν την εμβληματική παρουσία του στην ανθρώπινη πρόοδο. Ίσως οι περισσότερες έρευνες να διαπλέουν στο χάσμα που μεσολαβεί μεταξύ των δυο άκρων. Έχει ιδιαίτερη σημασία να παραθέσουμε σε αυτό το σημείο ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα έντονης αντιπαράθεσης, η οποία εγκολπώνεται το κλίμα διαχρονικών διαφωνιών σχετικά με τα έργα και τις ημέρες του Bacon. Ο διαξιφισμός σημειώθηκε με αφορμή ένα συνέδριο του έγκριτου περιοδικού *Isis* (the Journal of the History of Science Society). Τον Σεπτέμβριο του 2006, το *Isis* δημοσίευσε το τιμητικό συμπόσιό του "Focus" με τίτλο *Getting Back to The Death of Nature: Rereading Carolyn Merchant*. Δύο από τις εισηγήσεις, αυτές της Katharine Park και της ίδιας της Carolyn Merchant

⁴⁸⁸ Bacon, Francis, *The New Organon*, ό.π., σ. 96 και *The Advancement of Learning*, ό.π., σ. 61

⁴⁸⁹ Βλ. Stolberg, Michael, *A Woman Down to Her Bones: The Anatomy of Sexual Difference in the Sixteenth and Early Seventeenth Centuries*, *Isis* 94, 2003.

αναβίωσαν τη διαρκή συζήτηση και τη φεμινιστική άποψη σχετικά με τις γλωσσολογικές μεταφορές του Bacon.

Η Katharine Park, στο δοκίμιό της για το συμπόσιο *Women, Gender, and Utopia the Death of Nature and the Historiography of Early Modern Science*⁴⁹⁰, κάνοντας μια αναδρομή, αναφέρεται στους αγγλόφωνους επαγγελματίες ιστορικούς της πρώιμης νεότερης επιστήμης και της σκεπτικιστικής υποδοχής εκ μέρους τους, του *Death of Nature* (1^η έκδ. 1980) της Carolyn Merchant. Θέτει σε αντιπαράβολή τη δεκτικότητα με την οποία αντιμετώπισαν το έργο, ιστορικοί ή θεωρητικοί που ενδιαφέρονται για τις φεμινιστικές εκδοχές, την πρώιμη νεωτερική τέχνη και τις περιβαλλοντικές σπουδές. Επιπλέον, σύμφωνα με την Park, περιθωριοποιήθηκε για την άβολη, αιχμηρή ανάλυσή της στην περιγραφή του Francis Bacon σχετικά με την αναζήτηση της φυσικής γνώσης με όρους μιας σωματικά εξαναγκασμένης σχέσης μεταξύ του άνδρα ερευνητή και της θηλυκής φύσης. Οι κριτικές εναντίον της πηγάζουν από την εστίαση της Merchant στην εκμετάλλευση της ανακάλυψης των μυστικών των γυναικείων αναπαραγωγικών σωμάτων, η οποία εκφράζεται με τις γλωσσολογικές μεταφορές στα έργα του Bacon, δανεισμένες από την ανακριτική διαδικασία των μαγισσών.

Η Park σημειώνει: *Οι κύριες εξαιρέσεις ήταν εκείνοι που θεωρώ ότι είναι οι Φίλοι του Bacon [FOBs], οι οποίοι αφιέρωσαν αναρίθμητα άρθρα στην υπεράσπιση του Λόρδου από τις κατηγορίες της Merchant.* Αναφέρεται επίσης στο ανατριχιαστικό (όπως η ίδια χαρακτηρίζει), μυστικοπαθές Bensalem του Bacon, στο οποίο οι γυναίκες περιορίζονταν στον αναπαραγωγικό ρόλο, ενισχύοντας τις καταπιεστικές κοινωνικές, πολιτικές και υλικές σχέσεις. Στο ίδιο δοκίμιο μας υπενθυμίζει τις δηλώσεις της Merchant για το πώς η νέα πειραματική και μηχανική φιλοσοφία, αντί να απελευθερώσει τον ανθρώπινο νου και να θέσει τα θεμέλια για τη γενική ανθρώπινη ευτυχία, εντέλει, αντανakλούσε και ενθάρρυνε τη συνεχή και αυξανόμενη υποταγή των γυναικών και άλλων κοινωνικών ομάδων μέσω της εκμετάλλευσης του φυσικού κόσμου. Σημειώνει επίσης ότι το βασικό επιχείρημα της Merchant είναι ότι η φυσική φιλοσοφία καλλιέργησε την εικόνα της φύσης ως αδιάφορης, καταστροφικής και ανεξέλεγκτης γυναίκας. Η ιδέα αυτή μεγέθυνε την έκφραση εχθρότητας κατά της

⁴⁹⁰ Park, Katharine, *Women, gender, and utopia: The Death of Nature and the historiography of early modern science*, Isis, Vol. 97, 2006

γυναίκας, στηρίζοντας τις ευρωπαϊκές δίκες μαγισσών και νομιμοποιώντας τις προσπάθειες κυριαρχίας του φυσικού κόσμου.

Στο δικό της δοκίμιο *The Scientific Revolution and The Death of Nature*⁴⁹¹, η Carolyn Merchant προσφέρει μια αναδρομή για τα οφέλη του βιβλίου στον οικοφεμινισμό, την περιβαλλοντική ιστορία και τις επανεκτιμήσεις για την επιστημονική επανάσταση. Απαντά επίσης στις ενστάσεις κατά του επιχειρήματός της ότι η ρητορική του Francis Bacon νομιμοποιούσε τον έλεγχο της φύσης και του γυναικείου σώματος. Απαντώντας στις επικρίσεις άλλων φεμινιστριών σχετικά με μια ουσιοκρατική προσέγγιση αρσενικού/πολιτισμού και θηλυκού/φύσης, εξηγεί ότι αν και επικεντρώθηκε στη φύση που συμβολίζεται ως θηλυκή από τον ίδιο τον Bacon και άλλους συγχρόνους του, οι προσπάθειές της για την επίλυση των προβλημάτων του ουσιοκρατισμού και του δυϊσμού φύσης/πολιτισμού την οδήγησαν στην ανάπτυξη της μεθοδολογίας του κοινωνικού οικοφεμινισμού. Η κοινωνική οικοφεμινιστική άποψη δεν έχει τις ρίζες της στον δυισμό αλλά στη διαλεκτική της παραγωγής και της αναπαραγωγής σε ένα οικοσύστημα που χαρακτηρίζεται από οικολογικούς νόμους και νόμους της θερμοδυναμικής και της ενέργειας. Κατά τη γνώμη μου, η Merchant προσπαθεί να πει το αυτονόητο στους επικριτές της. Η ίδια αναδεικνύει τους ουσιοκρατικούς συσχετισμούς της περιόδου και τις επιπτώσεις τους. Ο Bacon ήταν ουσιοκράτης όπως επέβαλαν οι πνευματικές νόρμες της εποχής του και όχι η ερευνήτρια που αναλύει τις επιπτώσεις της ουσιοκρατίας.

Η θεωρία της δίνει προσοχή στις παραγράφους και στις επιλογές των λέξεων του Bacon, προκειμένου να αποδείξει ότι οι σεξουαλικές ουσιοκρατικές προεκτάσεις στις αναπαραστάσεις του προωθούσαν τη νομιμοποίηση για την κυριαρχία της φύσης, όπως συνέβαινε με το γυναικείο σώμα. Αναφέρει ότι ο Bacon πίστευε ότι όλα στη φύση θα έπρεπε να μελετηθούν μέσω μιας ανάκρισης (*interrogation*), δηλαδή με μεθόδους που προέρχονται από τη δικαστική αίθουσα, συμπεριλαμβανομένων εκείνων των πολύτιμων πραγμάτων που οι μάγισσες θα μπορούσαν πράγματι να γνωρίζουν για τη φύση. Σύμφωνα με την Merchant, για την προώθηση της πειραματικής μεθόδου, χρησιμοποίησε ρητορική που υπονοούσε ή ανεχόταν τα βασανιστήρια και ρήματα όπως *ενοχλώ, κνηγώ, οδηγώ, περιορίζω, δεσμεύω, υποδουλώνω, κατασκοπεύω* εφαρμόστηκαν στη φύση. Τέτοιες λέξεις ήταν μεταφορές

⁴⁹¹ Merchant, Carolyn, *The Scientific Revolution and The Death of Nature*, Isis, Vol. 97, 2006

για την ανάκριση της φύσης, μια ανάκριση για την εξαγωγή των μυστικών της φύσης μέσω των αυστηρά εξειδικευμένων και ελεγχόμενων πειραμάτων. Αναφέρεται στη σχέση του Bacon με τον βασιλιά Ιάκωβο και παραθέτει μια παράγραφο του εμπειριστή φιλοσόφου στο *The Advancement of Learning*. Απευθυνόμενος στον Ιάκωβο για το θέμα των μαγισσών, λέει:

Ούτε θα έπρεπε κάποιος να έχει ενδοιασμούς να εισέλθει σε αυτά τα πράγματα για την έρευνα της αλήθειας, όπως έδειξε η Μεγαλειότητά σας με το δικό σας παράδειγμα- που με τα δύο καθαρά μάτια της θρησκείας και της φυσικής φιλοσοφίας έχετε κοιτάξει βαθιά και σοφά αυτές τις σκιές.

Δύο χρόνια μετά, το 2008, ο Sir Brian William Vickers, μέλος της Βασιλικής Εταιρείας, απάντησε με σφοδρή επιθετικότητα στις θέσεις της Park και της Merchant με το άρθρο του *Francis Bacon, Feminist Historiography, and the Dominion of Nature*.⁴⁹² Ο Vickers υπερασπίζεται τη ρητορική του Francis Bacon έναντι των φεμινιστικών προσλήψεων σχετικά με την κειμενική γλώσσα του Bacon περί του βιασμού και του βασανισμού της φύσης. Σύμφωνα με τον ίδιο, η φεμινιστική καταγγελία, αν και παρήγαγε αρκετές αποτελεσματικές –κατά τη γνώμη του– διαφωνίες από ιστορικούς της επιστήμης, αναβίωσε στον 21^ο αιώνα, εξαιτίας της υποστήριξής της από περιβαλλοντολόγους και ιστορικούς τους περιβάλλοντος, που αναζητούν την προέλευση της σημερινής οικολογικής κρίσης.

Η προσέγγισή του αρνείται την περιγραφή του Bacon με τους όρους της Park και της Merchant αναφορικά με την αναζήτηση της φυσικής γνώσης. Δηλώνει ότι όλοι όσοι υπερασπίστηκαν τον Bacon αναγνώρισαν ότι οι επικρίσεις των φεμινιστριών βασίζονται σε μια εχθρική ερμηνεία του προγράμματός του για τη μεταρρύθμιση της φυσικής φιλοσοφίας. Συνεπώς, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η δαιμονοποίηση του Bacon και η παρερμηνεία ή παρεξήγηση της ρητορικής του από τις φεμινιστικές κριτικές αποτυγχάνουν να εξηγήσουν τα πολλά οφέλη και τα τεράστια επιτεύγματα της επιστήμης. Υποστηρίζει ότι είναι κοινός τόπος στην ιστορία της επιστήμης ότι αυτό που αποκαλούμε "Επιστημονική Επανάσταση" έφερε πολύτιμα οφέλη. Σε αυτό το σημείο, ας παραθέσουμε τη δήλωση του Vickers:

⁴⁹² Vickers, Brian Williams, *Francis Bacon, Feminist Historiography, and the Dominion of Nature*, *Journal of History of Ideas*, Vol. 69, No.1, 2008

Ούτε ο βασιλιάς ούτε ο Bacon είχαν κάποιο λάγνο ενδιαφέρον για τον σεξουαλικό βασανισμό των μαγισσών. Ο Ιάκωβος απαρίθμησε τις συνήθειες φρικτές τιμωρίες που επιβάλλονταν στις καταδικασμένες μάγισσες, αλλά δεν σχετίζονται με τη σεξουαλική φύση.

Με έκπληξη διαβάζουμε την προσέγγιση του Vickers, καθώς η σεξουαλικοποιημένη γυναικεία φύση της μάγισσας αποτελεί κριτήριο σύγχρονων και όχι μόνο φεμινιστικών αναλύσεων. Επίσης, δείχνει να αδιαφορεί για τις ιδιότητες του Bacon και για το –ομολογιακού χαρακτήρα– πολιτικό, θρησκευτικό και κοινωνικό πλαίσιο που λειτουργούσε. Συνεπώς, δεν λαμβάνει υπόψη του τη μεγάλη πλειονότητα των διώξεων που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο θεσμικής βίας, όπως έχει αναλυθεί ήδη στη διατριβή. Τέλος, φαίνεται πως δεν έχει εντυφώσει στη σκέψη της Merchant, καθώς η ίδια δεν αμφισβητεί τους μετασχηματισμούς που επέφερε η «Επιστημονική Επανάσταση». Την εξετάζει ως ιστορικό γεγονός και χαρακτηρίζει την αφήγησή της από την επική οπτική ως έναν από τους πολλούς τρόπους για να μελετηθεί. Σε επικοινωνία της συγγράφου με την Merchant αυτό επιβεβαιώνεται. Σαφώς, μέχρι και στα τελευταία έργα της αμφιβάλλει για τις προμηθεϊκές αξιώσεις που προέβαλε η δυτική επιστήμη. Στο *Death of Nature*, συγκέντρωσε έναν τεράστιο όγκο μελετών για πολλά θέματα που σπάνια εξετάζονται μαζί: γυναίκες, αγρότες, μαγεία, γεωργία, εξόρυξη, ουτοπιστές στοχαστές της Αναγέννησης και, ασφαλώς, φυσική και πειραματική φιλοσοφία.

Η επίθεση του Vickers δεν μένει αναπάντητη. Την ίδια χρονιά, η Katharine Park γράφει το δοκίμιο *Response to Brian Vickers, "Francis Bacon, Feminist Historiography, and the Dominion of Nature"*.⁴⁹³ Η Park υπενθυμίζει ότι μετά από τις δεκαετίες που μεσολάβησαν από την έκδοση του *Death of Nature*, έχει αναπτυχθεί η πλουραλιστική φεμινιστική ιστοριογραφία της πρώιμης νεωτερικής επιστήμης. Με αφορμή τα έργα της Merchant και της Evelyn Fox Keller (φυσικός και επιστημολόγος, καθηγήτρια στο MIT),⁴⁹⁴ οι ιστορικοί έχουν εργαστεί σε βιβλιοθήκες και αρχεία για να επεξεργαστούν κείμενα, να φέρουν στην επιφάνεια και να τεκμηριώσουν τις φιλοσοφικές δραστηριότητες των γυναικών του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, να ανιχνεύσουν τις μεταβαλλόμενες αντιλήψεις για τη σεξουαλική διχοτόμηση

⁴⁹³ Park, Katharine, *Response to Brian Vickers, "Francis Bacon, Feminist Historiography, and the Dominion of Nature"*, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 69, No. 1, 2008.

⁴⁹⁴ Η Evelyn Fox Keller έχει συγγράψει πολλά βιβλία. Μεταξύ αυτών είναι το *Feminism and Science*, 1996 και το *Cultures without Culturalism - The Making of Scientific Knowledge*, 2017

και να διερευνήσουν πώς οι ορισμοί του φύλου συνδιαμόρφωσαν την προώθηση και τις προσλαμβάνουσες της φυσικής φιλοσοφίας. Συμφωνούμε ότι ο Bacon σκεφτόταν με μεταφορές έμφυλου χαρακτήρα, σύμφωνα άλλωστε με την κουλτούρα της εποχής, όπως *γάμου μεταξύ νου και φύσης* (ως αντιθέτων). Σύμφωνα με την ίδια, αυτή η αλληγορία διέπει επίσης τη βασική ιδέα του έργου του Bacon *The Masculine Birth of Time, or The Great Instauration of the Human Empire over the Universe*.⁴⁹⁵

Η Carolyn Merchant, με δικό της άρθρο, που έφερε τον τίτλο *Secrets of Nature: The Bacon Debates Revisited*⁴⁹⁶ απάντησε στον Vickers ότι η ηθελημένη μεθοδολογική παράβλεψη των κοινωνικών, οικονομικών, διανοητικών και θρησκευτικών πλαισίων εντός των οποίων έδρασε, στοχάστηκε και έγραψε ο Bacon, υποτιμά τόσο τον ίδιο όσο και εκείνους που έχουν πλαισιώσει τη σκέψη του. *Ο Sir Vickers δεν είναι ο μόνος που γνωρίζει την επιστήμη*, αναφέρει με σκωπτικό τρόπο η Merchant, σημειώνοντας: *Η οπτική από την οποία βλέπει κανείς την ίδια την Επιστημονική Επανάσταση αποτελεί δείκτη για το πώς μπορεί να αξιολογηθεί η σημασία της συμβολής του Bacon*, κάνοντας λόγο για *Μεγάλους άνδρες ως επιστήμονες και φιλόσοφους, που βασίζονται στη γνώση των προκατόχων τους αγνοώντας πεισματικά την ιστορική πλαισίωση από τη φυλή, το φύλο, τις πεποιθήσεις, την τάξη και το περιβάλλον*.

Στην πραγματικότητα, η Merchant αφήνει ως θεωρητική παρακαταθήκη μια περιεκτική αντιστροφή του προβεβλημένου ειδώλου της Επιστημονικής

⁴⁹⁵ Bacon, Francis, *Temporis Partus Masculus, sive Instauration Magna Imperil Humani in Universum*, 1603, μέρη του οποίου εκδόθηκαν με τον τίτλο *Instauration Magna (The Great Instauration)*, το 1620. Στην πραγματεία του, ο Bacon με τη μορφή διαλόγου μεταξύ δασκάλου και μαθητή χαρακτηρίζει την κλασική φιλοσοφία ως επικίνδυνη γιατί δεν διαθέτει την αρσενική δύναμη και γράφει για την ορθή συγγένεια της νέας θρησκείας με την επιστήμη, που επιτάσσει, ως ηθικό χρέος, την κυριαρχία του ανθρώπου στη φύση. Το πρόγραμμα της πειραματικής μάθησης του Bacon περιγράφεται ως *εγκαθίδρυση της ανθρώπινης κυριαρχίας μέχρι τα όρια του σύμπαντος* –στοιχείο που διαπερνά, όπως εξετάσαμε όλα τα έργα του. Το έργο, όπως ανακαλύπτουμε, μεταφράστηκε για πρώτη φορά από τα λατινικά στο Farrington, Benjamin, *Temporis Partus Masculus: An Untranslated Writing of Francis Bacon*. Centaurus (international journal of the history of science and its cultural aspects), v. 1, 1951. Ο Farrington αναφέρει για το έργο ότι *δεν προσθέτει πολλά στις γνώσεις μας για τις διδασκαλίες του Bacon, ωστόσο, ρίχνει πολύ φως στη συναισθηματική στάση του ίδιου απέναντι στο έργο του*, σ. 193. Ο τίτλος ερμηνεύεται από τον Farrington ως απόλυτα δηλωτικός του γεγονότος ότι η παλαιότερη φιλοσοφία αντιπροσώπευε μόνο έναν θηλυκό γόνο, παθητικό, αδύναμο, αναμενόμενο αλλά τώρα γεννήθηκε ένας γιος, ενεργός, αρρενωπός, γονιμοποιός, σ. 194. Μεταφράζει τα λεχθέντα του Bacon στον μαθητή του: *Έρχομαι με απόλυτη αλήθεια να οδηγήσω σε σας τη Φύση με όλα τα παιδιά της για να τη δεσμεύσω στην υπηρεσία σας και να την κάνω σκλάβο σας*. Το έργο υποδεικνύει την ιδεολογία του φύλου σε κρίσιμο μεσολαβητή μεταξύ της γέννησης της σύγχρονης φυσικής φιλοσοφίας και των θρησκευτικών, οικονομικών και πολιτικών μετασχηματισμών που την περιβάλλουν.

⁴⁹⁶ Merchant, Carolyn, *Secrets of Nature: The Bacon Debates Revisited*, Journal of History of Ideas, Vol. 69, No. 1, 2008

Επανάστασης, παρότι, σημειωτέον, δεν την αμφισβητεί ως πραγματική επανάσταση της επιστήμης –σημείο, στο οποίο διαφωνούμε μαζί της. Θέτει στον πυρήνα της ανάλυσής της τα ερωτήματα γιατί, πως και από ποιους επελέγη η ερμηνεία της φύσης ως πλήρως διαχειρίσιμης και εντέλει, παθητικής ύλης. Εντοπίζει το σημείο, στο οποίο πολύ σύντομα τα ανταγωνιζόμενα φυσικοφιλοσοφικά ρεύματα συναντήθηκαν, εξυπηρετώντας τελικά τα συμφέροντα που προτιμούσαν μια τέτοια ερμηνεία. Στο κέντρο της δικής της οπτικής βρίσκεται η Φύση, κλονίζοντας, εν μέρει, την ανθρωποκεντρική παράδοση αν και οι ανθρώπινες ιεραρχικές σχέσεις την ενδιαφέρουν σε σημαντικό βαθμό. Εντοπίζει τις ιερές αφηγήσεις και την οργανωμένη ανάπτυξη της αγιοποίησης του κέρδους στον πρώιμο νεωτερικό κόσμο. Ασχολείται με τη γεωργία, την εξόρυξη, την υλοτομία. Φέρνει στην επιφάνεια τις παραγνωρισμένες Φυσική Μαγεία και Αλχημεία.

Επισημαίνει την αξία της ηθικής της επιστήμης και υποστηρίζει σθεναρά τις κοινωνιολογικές ερμηνείες της. Μιλάει για την ακόρεστη εμπορευματοποίηση της φύσης και του ανθρώπου. Η πρόθεσή της είναι να συνθέσει τα διαφορετικά επεισόδια που κυοφορούνταν είτε ενσωματωμένα είτε αντίπαλα με το παράδειγμα της «Επιστημονικής Επανάστασης». Προλείανε τους δρόμους μελέτης πραγματειών γυναικών που συνεισέφεραν στην επιστήμη και τη φιλοσοφία αλλά που ακόμα και σήμερα το έργο τους παραμένει περιθωριοποιημένο από τη διδακτέα ύλη του εκπαιδευτικού μοντέλου.

Ο οικοφεμινισμός μετασηματίστηκε και εμπλουτίστηκε από τα διάφορα προγράμματα των μετα-αποικιακών σπουδών, καθώς και τις απόψεις της γνωστής παγκοσμίως οικοφεμινίστριας, φυσικού και φιλοσόφου της φυσικής Vandana Shiva. Η πολυγραφότατη μέχρι σήμερα και σπουδαγμένη στα αμερικανικά πανεπιστήμια ακτιβίστρια, εναντιώμενη στη διάδοση των γενετικά τροποποιημένων σπόρων στις καλλιέργειες μεγάλης αλλά και συνεταιριστικής κλίμακας στην Ινδία και γενικότερα στον πλανήτη –λόγω των ιδιοτήτων τους αλλά και των οικονομικών χρεών που προκαλούν στις αγροτικές κοινότητες– δέχθηκε πολυάριθμες κριτικές για τις προσεγγίσεις της. Κάποιοι από τους επικριτές της, πέρα από τον γενικότερο αντίλογο που εξέφρασαν, χρησιμοποίησαν και το γνωστό επιχείρημα περί ουσιοκρατικής προσέγγισης μεταξύ γυναίκας και φύσης. Ωστόσο, το βιβλίο της *Ecofeminism* το

γράφει, το 1993⁴⁹⁷, με τη συνεργασία της Γερμανίδας φεμινίστριας και αναρχοκομμουνίστριας καθηγήτριας της κοινωνιολογίας Maria Meis. Επομένως, τα περί ουσιοκρατίας δεν ευσταθούν. Η Shiva στο corpus της απλώς συνδέει την υποβάθμιση της γυναίκας και της φύσης στους πατριαρχικούς πολιτισμούς –θέμα πολύ επίκαιρο στη ραγδαία αναπτυσσόμενη Ινδία.

Ενέπνευσε με τη συμβολή της σημαντικά έργα –έστω με διαφοροποιήσεις– όπως το *Reflections on Gender and Science* (1986, 1996) της Evelyn Fox Keller και το *The Mind Has No Sex? Women in the Origins of Modern Science* (1991) της Londa Schiebinger (αν και η τελευταία δικαίως επικρίθηκε για τη μη έγκαιρη αναγνώριση της μεταφοράς χαρακτηριστικών της οργανωμένης κοινωνικής υποβάθμισης του γυναικείου φύλου, από την πρώιμη νεωτερικότητα στον αιώνα του Διαφωτισμού, καθώς περιορίστηκε στην ανάλογη κριτική του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα). Επιπροσθέτως, οι ιστορικοί του περιβάλλοντος διερευνούν πλέον τον ρόλο των ιδεών ή τον τρόπο που καταγράφεται η ιστορία των ιδεών, προκειμένου να βγάλουν χρήσιμα συμπεράσματα για την αλληλεπίδραση φύσης και ανθρώπου, ώστε να διατυπώσουν τις οικολογικές προτάσεις τους. Ο σύγχρονος απολογισμός της επιρροής της Merchant και η αντιπρότασή της για ρυθμιστικές κινήσεις με κατεύθυνση την ηθική της συνεργασίας με τον φυσικό κόσμο και όχι την ασύδοτη εκμετάλλευση της φύσης από τις κυρίαρχες επικερδείς αγορές, την οποία αποκαλεί πρόοδο η δυτική σκέψη και όχι μόνο ενεργοποιούν ένα διακριτό και επίκαιρο ερευνητικό ενδιαφέρον. Η Elizabeth Allison επισημαίνει την καινοτομία της σκέψης της:

*Οι κανόνες της ηθικής της σύμπραξης συσχετίζονται με πτυχές της μηχανιστικής οντολογίας που τεκμηριώνεται στο *The Death of Nature*, λειτουργώντας ως διορθωτικά στοιχεία σε αυτό το ανάλητο παράδειγμα. Εκεί που το μηχανιστικό και πειραματικό παράδειγμα προϋποθέτει παθητικότητα, η Merchant προτείνει ηθική εκτίμηση και σεβασμό. Εκεί όπου το μηχανιστικό παράδειγμα θέτει τη διαίρεση και τον ατομισμό, η Merchant επιδιώκει την ένταξη και την ισότητα.*⁴⁹⁸

⁴⁹⁷ Shiva, Vandana & Meis, Maria, *Ecofeminism*, Fernwood Publications, Halifax, Nova Scotia, Canada, 1993

⁴⁹⁸ Allison, Elizabeth. *Bewitched nature* στο *After the Death of Nature - Carolyn Merchant and the Future of Human–Nature Relations*, (eds. Kenneth Worthy, Elizabeth Allison and Whitney A. Bauman, Routledge, New York, Oxon, 2019, σ. 90

Επιπλέον, η Allison χαρτογραφεί ένα περιβάλλον σχέσεων παραγωγής της γνώσης και εξουσιαστικών μηχανισμών, κάνοντας λόγο για ένα *βαθύτερο σύνολο επιστημικών πρακτικών που εξουσιοδοτούν και ελέγχουν τη ροή της έρευνας και των πληροφοριών σχετικά με τα οικολογικά συστήματα, χρησιμεύοντας στον αποκλεισμό ορισμένων ειδών γνώσης*. Το επιστημικό δίκτυο υπηρέτησε και εξακολουθεί να υπηρετεί αποικιοκρατικές πρακτικές, απαλείφοντας τοπικές γνώσεις με σημαία την αδιαμφισβήτητη δυτική επιστημονική μεθοδολογία, όπως αυτή διαμορφώνεται μέσα σε ένα δαιδαλώδες δίκτυο επιδιώξεων και συμφερόντων.

Το αν συμφωνεί κανείς με τις λεπτομέρειες ή ακόμη και με το κύριο επιχείρημα, του *Death Of Nature* δεν είναι τελικά αυτό που καθορίζει τον αντίκτυπο και την επιρροή αυτού του βιβλίου. Αυτό που εξασφαλίζει τη θέση αυτού του βιβλίου ως σημείου αναφοράς είναι τα ερωτήματα που θέτει, οι αναλύσεις που αυτά τα ερωτήματα προκαλούν και το εύρος της επιστημονικής έρευνας που έχει προκύψει, σε μια προσπάθεια να απαντηθούν αυτά τα ερωτήματα. Επομένως, ανεξάρτητα από το αν συμφωνεί κανείς με ορισμένα τμήματα ή μεθοδολογικά βήματα του έργου της Merchant, η μελέτη των έργων της παραμένει κρίσιμη αφορμή για πληθώρα μελετών και γόνιμων συγκλίσεων ή αντιπαραθέσεων σε πολλά πεδία, ταυτόχρονα.

Η διάδοση του βιβλίου έχει ξεπεράσει προ πολλού τα δυτικά σύνορα. Οι LV Chun-hua και Wang Zi-yan τοποθετήθηκαν σε διεθνές συνέδριο, υποστηρίζοντας ότι η Merchant γνωστοποίησε από την πλευρά της ιστορίας και φιλοσοφίας της επιστήμης ότι η εικόνα της γης, κατά την πρώιμη ευρωπαϊκή νεωτερικότητα, ως ανεξέλεγκτης δύναμης που πρέπει να τεθεί υπό έλεγχο δύναται να πάρει τις διαστάσεις μιας βαρύνουσας σημασίας πολιτισμικής συνιστώσας, η οποία φέρει νέες εικόνες της φύσης σε έναν κόσμο εξουσιαστών και των εξουσιαζόμενων. Η υποβάθμιση της γυναίκας και η δυναμική παράσταση της δαιμονικής μάγισσας, ως κοινωνικών παραμέτρων στενά συνδεδεμένων με τις νέες προσλήψεις της φύσης και τις νόρμες του υποχρεωτικού κανονιστικού ελέγχου, συνέβαλαν στη μετάβαση της ανάπτυξης της επιστήμης και της τεχνολογίας, εξαπολύοντας πόλεμο ενάντια στον φυσικό

κόσμο. Η φύση σταδιακά θεωρήθηκε νεκρή ύλη και η διχοτόμηση μεταξύ ανθρώπου και φύσης έγινε οριστική.⁴⁹⁹

Επί του παρόντος, η Merchant εξακολουθεί να προτείνει σθεναρά ότι οι ανθρωπιστικές επιστήμες συμβάλλουν με νέες προσεγγίσεις στις σημερινές προκλήσεις της ανθρωπότητας. Η συγγράφουσα, ενδιαφέρεται σταθερά, και γοητεύεται από νεαρή ηλικία, για τις εξελίξεις και τα επιτεύγματα των STEM. Ωστόσο, επισημαίνουμε κι εμείς από την πλευρά μας ότι οι «σκληρές επιστήμες» διαχωρισμένες από τις ανθρωπιστικές μεθοδολογίες (Humanities) και την κοινωνιολογική ανάγνωσή τους, προσφέρουν χώρο στη στεγνή και εργαλειοποιημένη εφαρμογή τους –γεγονός, το οποίο εγκυμονεί μια σειρά αξεπέραστων κινδύνων.

Η φυσικομαθηματικός και επιστημολόγος Evelyn Fox Keller στο *Reflections on Gender and Science* είχε εκφράσει την άποψη πως οι ορισμοί τόσο του φύλου όσο και της επιστήμης είναι κοινωνικές κατασκευές. *Οι γυναίκες, οι άνδρες και η επιστήμη δημιουργούνται, μαζί, από μια σύνθετη δυναμική αλληλένδετων γνωστικών, συναισθηματικών και κοινωνικών δυνάμεων*, διατυπώνει, ανιχνεύοντας την ιστορικές συνδέσεις μεταξύ της επιστήμης, της αρρενωπότητας και της θηλυκότητας. Αναγνωρίζει και εκείνη από την πλευρά της ότι η φιλοσοφία που άξιζε να αποκαλείται *αρρενωπή*, ήταν εκείνη που με τη δύναμή της θα δεσμεύσει και θα σκλαβώσει τη θηλυκή φύση, που μπορεί να συμπεριφέρεται ως ανεξέλεγκτη μάγισσα, δηλαδή ως κάτοχος μυστικών, που έπρεπε να αποκαλυφθούν. Από την κοσμολογική οπτική του 17ου αιώνα, η μάγισσα αντιπροσώπευε την πρόσκληση του Σατανά που εκφράζεται με την αχαλίνωτη σεξουαλικότητα. Επισημαίνει πώς οι ιδεολογίες του φύλου και της επιστήμης αλληλοενημερώνονταν στην αμοιβαία κατασκευή τους κατά την πρώιμη νεωτερικότητα. Το συγκεκριμένο σύστημα αλληλεπιδράσεων λειτουργούσε στο πλαίσιο των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, επηρεάζοντας την αρρενωπότητα, τη θηλυκότητα, τη φυσική φιλοσοφία και τη φύση.

Για την Keller είναι π.χ. ζωτικής σημασίας να αντιληφθούμε ότι τα επιτεύγματα του Boyle συνιστούν μια δήλωση σχετικά με ένα συγκεκριμένο πλαίσιο φαινομένων, τα οποία ελέγχονται πειραματικά για την ικανοποίηση συγκεκριμένων επιδιώξεων, εναρμονισμένων με προκαθορισμένα συμφωνημένα κριτήρια αξιοπιστίας και

⁴⁹⁹ LV Chun-hua & Wang Zi-yan (Qiqihar University), *Carolyn Merchant's View of Nature from the Perspective of Ecofeminism*, , 2nd International Conference on Management, Education and Social Science (ICMESS 2018), *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, v. 176

χρησιμότητας. Οι κρίσεις περί αποτελεσματικότητας του πειράματος εξαρτώνται από τις κοινωνικές, γλωσσικές και επιστημονικές θέσεις εκείνων που παρατηρούν το εγχείρημα. Ο Bacon, διέβλεψε, κατά την Keller, την επί της φύσης κυριαρχική δύναμη της επαγωγικής παρατήρησης και πίστεψε, στην πραγματικότητα, ότι θα αποτελέσει, ως δώρο θεού, τον κινητήριο μοχλό της σωτηρίας της ανθρωπότητας. Ως εκ τούτου, ήταν η ηθική ευθύνη των ανθρώπων να αναλάβουν και να ασκήσουν αυτή τη δύναμη. *Για τους συγχρόνους του, το όραμά του για την επιστήμη ως δύναμη και ως σωτηρία φάνηκε φανταστικό και στα δύο σημεία. Για εμάς, φαίνεται ότι ήταν προφητικός στο πρώτο και αφελής στο δεύτερο.*

Σύμφωνα με την ίδια, η ανάγκη να επικοινωνήσει τις ρηξικέλευθες ιδέες του τον οδήγησε στην επίκληση του φύλου και συνεπώς, στη χρήση –εμπειδωμένων για την εποχή– γλωσσικών σεξουαλικών μεταφορών. Αυτό όμως, όπως σημειώνει η Keller, δεν δικαιολογεί το γεγονός να αγνοείται η βαθιά εμπλοκή του φύλου στις αντιλήψεις του περί αρρενωπής παραγωγής της γνώσης και κυριαρχίας της φύσης, ως αυτής. Η φύση είναι η πειθαρχημένη, εξημερωμένη, υποταγμένη νύφη στις περιγραφές του Bacon για τον γάμο μεταξύ *Νου και Φύσης*. Διαπιστώνουμε από την πλευρά μας, ότι η έμφυλη κοινωνική αναλογία –που συμπυκνώνει όλο το φάσμα των θρησκευτικών, πολιτικών, οικονομικών, κανονιστικών προταγμάτων– είναι σαφής.

Συμφωνούμε σε καίριο βαθμό με ένα από τα βασικά συμπεράσματα της Keller: *Παρόλο που οι ρίζες τόσο των εξισώσεων όσο και των διχοτομήσεων μπορεί να είναι αρχαίες, ο 17^{ος} αιώνας υπήρξε μάρτυρας μιας έντονης πόλωσης όλων των εμπλεκόμενων όρων με κρίσιμες συνέπειες τόσο για την επιστήμη και τη φύση όσο και για την κατανόηση του φύλου.*⁵⁰⁰

Η Janet Kurani επανεξετάζει την υπόσχεση του Bacon για την απελευθερωτική αποστολή της επιστήμης. Στο έργο της απαριθμεί τα αναγνωρισμένα από όλες και όλους μας επιτεύγματα της επιστήμης. Ωστόσο, περιγράφει και την επιστημονική συμβολή σε πρακτικές που βλάπτουν σοβαρά τον άνθρωπο και το φυσικό περιβάλλον. Θίγει επίσης την έμφυλη μεροληψία στην ιατρική έρευνα και εκπαίδευση, με αποτέλεσμα στις ΗΠΑ οι γυναίκες να καταναλώνουν το 80% των προϊόντων της φαρμακευτικής βιομηχανίας, ενώ τα φάρμακα έχουν μελετηθεί με άξονα την ανδρική φυσιολογία. Η ουδετερότητα της επιστήμης αμφισβητείται στον

⁵⁰⁰ Keller, Evelyn Fox, *Reflections on Gender and Science*, Yale University Press, 1996, σ. 8, 33-42, 60

απολογισμό της Kurani, καθώς η επιστημονική γνώση και οι τεχνολογικές εφαρμογές της δεν παράγονται ανεπηρέαστες από τους εξωτερικούς οικονομικούς, πολιτικούς και κοινωνικούς παράγοντες. Η αποτυχία της υπόσχεσης του Bacon, όπως υποστηρίζει, δεν οφείλεται μόνο στην αδυναμία της επαγωγικής μεθόδου ή της πολυπλοκότητας του κόσμου –καθώς οι επιστημονικές κοινότητες δεν έχουν αντιμετωπίσει εννοιολογικές απώλειες από αυτούς τους δυο παράγοντες. Αντιθέτως, η έναρξη και ο προορισμός ενός επιστημονικού προγράμματος, ανταποκρινόμενου, όπως επιβάλλεται πλέον, στις τεχνολογικές ανάγκες των βιομηχανιών και των αγορών, σε ένα πλαίσιο της ανυπαρξίας κοινωνικού ελέγχου και της διαιώνισης των κοινωνικών ανισοτήτων δημιουργεί ένα ισχυρά προβληματικό πεδίο για την ωφελιμότητα της επιστήμης και της τεχνολογίας.⁵⁰¹

Μια πολύ πρόσφατη εργασία, η οποία εμπνευσμένη από την πρόταση της Joan Scott για την καθιέρωση του κοινωνικού φύλου ως διακριτής κατηγορίας ιστορικής και πολιτικής ανάλυσης (υπάρχει σχετική αναφορά παραπάνω), εξετάζει τις μεταβαλλόμενες πεποιθήσεις για τις γυναίκες κατά τη διάρκεια της πρώιμης νεωτερικότητας και τους τρόπους που η περαιτέρω υποβάθμιση της γυναίκας επηρέασε τις προσλήψεις για τη γη. Τη μελέτη πραγματοποιεί η Maggie Rose Berke με τον ευφάνταστο τίτλο *Naturalized Women and Womanized Earth*. Όπως εύλογα εξηγεί, δεν υπαινίσσεται καμία ευθυγράμμιση του γυναικείου φύλου με τη φύση. Εστιάζει στη διασταύρωση των εννοιολογικών περιεχομένων, της περιόδου, που επέτρεπαν ταυτίσεις τέτοιου είδους. Η Berke επαναφέρει, το επιχείρημα μελετών ότι η αναδυόμενη αρρενοκρατούμενη επαγγελματική ιατρική δαιμονοποίησε, σε αρκετές περιπτώσεις, τις μαίες και τις/ους ανειδίκευτες/ους λαϊκές/ους θεραπεύτριες/τες. Όπως προτείνει, η διαπόμπευση που δέχθηκαν τέτοιες ομάδες, οι πρακτικές των οποίων συνδέθηκαν ξαφνικά με τις σκοτεινές τέχνες, πρέπει να εξεταστεί σε συσχετισμό με την αύξηση της προβολής των ανδρών-μαιευτήρων, των σχετικών νομοθεσιών του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα και την επισκοπική κυβερνητική εξουσία.

⁵⁰¹ Kurani, Janet, *Bacon's Promise*, στο Péter Hartl & Adam Tamas Tuboly (eds), *Science, Freedom, Democracy*, Routledge (Taylor & Francis Group), New York, Oxon, σ. 8-110

Πράγματι, σημειώνουμε ότι μέχρι το 1700, οι επαγγελματίες γιατροί είχαν αντικαταστήσει πλήρως τις μαίες, τουλάχιστον στα αστικά κέντρα και τις πυκνοκατοικημένες περιοχές.⁵⁰²

Η Berke διαπιστώνει ότι όσες μαίες ζητούσαν αδειοδότηση από επισκόπους έπρεπε να ορκιστούν ότι δεν θα χρησιμοποιήσουν ξόρκια, φαρμακευτικά σκευάσματα για τον κατευνασμό των πόνων του τοκετού, καθώς αυτό αποτελούσε πράξη κατά του θείου θελήματος, και δεν θα προκαλέσουν σκόπιμα θανάσιμο κακό στο παιδί (διαμελισμός κ.ά.). Θυμίζουμε ότι πράγματι, σε αρκετές δαιμονολογίες η μαία εμφανίζεται ως ύποπτη για άσκηση δαιμονικής μαγείας. Το ίδιο συνέβαινε και στην περίπτωση της μητέρας, όταν το βρέφος έφερε κάποια παραμόρφωση. Η ψυχαναλυτική προσέγγιση της Lyndal Roper σχετικά με την ενοχοποίηση των μαιών, σε αρκετές περιπτώσεις από τις ίδιες τις μητέρες, εξετάστηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο.

Σχετικά με τη χρήση γλωσσικών εργαλείων που παραπέμπουν σε ταυτόχρονη υποβάθμιση της γυναίκας και της φύσης, σωστά, κατά την άποψή μας, η Berke διαπιστώνει ότι ενώ ο Bacon, σαφώς, ακολουθεί μια μακρά παράδοση που αναφέρεται στη φύση, χρησιμοποιώντας θηλυκές αντωνυμίες, εντούτοις, καινοτομεί με την υποστήριξη της βίαιης πειραματικής διείσδυσης σε μια πλέον εχθρική θηλυκή φύση. Μια ακόμα ενδιαφέρουσα παρατήρησή της αναδεικνύει τη μεταβολή της αρχαϊκής και αναγεννησιακής πνευματικότητας της φύσης από τον ιδρυτή της πειραματικής παρατήρησης σε μυστικότητα, που όφειλε να εκτεθεί με βασανιστικές και ανακριτικές μεθόδους (π.χ. το γδάρσιμο), όπως συνέβαινε στις διώξεις μαγισσών, την περίοδο της βασιλείας του Ιακώβου.⁵⁰³

Το θέμα της παραδοσιακής σχέσης της γυναίκας με την ιατρική και θεραπευτική κατάρτιση επανέρχεται περισσότερο τεκμηριωμένα με νεότερες μελέτες. Μια από τις πιο αξιόλογες έρευνες που ασχολήθηκαν διεξοδικά με το θέμα της αρρενωποίησης της ιατρικής και ιδιαίτερας της θεραπείας επί των γυναικείων ασθενειών ανήκει στη Monica Green. Η ερευνήτρια διευκρινίζει ότι οι γυναίκες όντως υπήρξαν

⁵⁰² Βλ. Clark, Elinor J., *Law and Ethics for Midwifery*, Routledge, London, 2015 και Forman Cody, Lisa, *Birthing the Nation, Sex, Science and the Conception of Eighteenth-Century Britons*, Oxford University Press, Oxford, 2005

⁵⁰³ Berke, Maggie Rose, *Naturalized Women and Womanized Earth: Connecting the Journeys of Womanhood and the Earth, from the Early Modern Era to the Industrial Revolution*, Senior Projects Spring 2017. https://digitalcommons.bard.edu/senproj_s2017/290

θεραπεύτριες άλλων γυναικών ή μαίες όχι λόγω μιας ουσιοκρατικής έμφυτης γνώσης για το γυναικείο σώμα αλλά εξαιτίας της βιωματικής εμπειρίας (και της συλλογικής γνώσης πολλών γενεών) των βιολογικών διαδικασιών (εμμηνόρροια, τοκετός γαλουχία) και των διάφορων σχετικών διαταραχών. Επίσης, η βιωματική εμπειρία επηρεαζόταν άμεσα από τις έμφυλες κοινωνικές προσδοκίες. Οι γυναίκες αποκλείστηκαν από την εκπαίδευση και από την εξουσία των ανδρών γιατρών σε έναν ιατρικό τομέα, που επικεντρώθηκε στο σώμα τους, μελετώντας τη διαδεδομένη μεσαιωνική και πρόιμη νεωτερική κειμενική παράδοση για τα *μυστικά των γυναικών*. Σημειώνουμε ότι η Green δεν επεκτείνει την έρευνά της στις μάγισσες.⁵⁰⁴

Σε θεωρήσεις της εποχής μας, οι όροι φεμινισμός και οι φεμινιστικές απόψεις δεν ταυτίζονται είτε λόγω της αρνητικής προβολής του όρου από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, για δεκαετίες, ως ανδροφοβικού κινήματος, γεγονός που οδήγησε πλήθος γυναικών να αναφέρονται στη φράση: *Δεν είμαι φεμινίστρια αλλά...*, είτε από την επιθυμία των σύγχρονων γυναικών να μην εντάσσουν την ταυτότητά τους και την κοσμοθεωρία τους σε ετικέτες, παρότι αποδέχονται τις φεμινιστικές αιτιάσεις.⁵⁰⁵

Όπως η φεμινιστική και η οικοφεμινιστική θεώρηση εξετάζουν τη γλώσσα από την οπτική της κατανόησης της θέσης του φύλου ή του φύλου και της φύσης, η οικοκριτική αποτελεί ένα θεωρητικό ρεύμα που οι περιβαλλοντικοί κριτικοί διερευνούν τις παραστάσεις του φυσικού κόσμου μέσα από την πολιτισμική κουλτούρα και τα λογοτεχνικά κείμενα των ιστορικών περιόδων, από την αρχαιότητα έως σήμερα. Στο τρίτο κύμα, που διανύει, τάσσεται υπέρ μιας παγκόσμιας κατανόησης της οικοκριτικής πρακτικής μέσω ζητημάτων όπως η υπερθέρμανση του πλανήτη, η αποικιακή και μετα-αποικιακή εκμετάλλευση ανθρώπινων και φυσικών πόρων, η οικολογική υποβάθμιση, οι συμπεριφορές των ζώων και των φυτών, το

⁵⁰⁴ Green H. Monika, *Making Women's Medicine Masculine: The Rise of Male Authority in Pre-Modern Gynaecology*, Oxford: Oxford University Press, 2008, και *Women's Medical Practice and Health Care in Medieval Europe, Working Together in the Middle Ages: Perspectives on Women's Communities*, Chicago: University of Chicago Press, 1989

⁵⁰⁵ Yuval-Davis N, *The politics of belonging: Intersectional contestations*, SAGE Publications, London, 2011 και Zucker, A. N., *Disavowing Social Identities: What it means when women say, "i'm not a feminist, but*, *Psychology of Women Quarterly*, 28:4, 2004, σ. 423–435.

φύλο, η φυλή, η κοινωνική τάξη, τα οποία αποκτούν τη μεθοδολογική σημασία οικολογικών εννοιών.⁵⁰⁶

Παράλληλα, στις μέρες μας έχει εγκαθιδρυθεί το πεδίο της φεμινιστικής πολιτικής οικολογίας, η οποία έχει μεν φεμινιστική προοπτική, καθώς μελετά τις φεμινιστικές παραδόσεις και τις σπουδές φύλου, ωστόσο, εξελίσσεται μέσω μιας διαρκούς διερεύνησης και της δημιουργίας ενός δικτύου των μεταδομιστικών, μεταανθρωπιστικών και μετακαπιταλιστικών θεωριών. Ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αυτής της πολύ σύγχρονης προσέγγισης αποτελεί το βιβλίο της Wendy Harcourt και της Ingrid L. Nelson *Practising Feminist Political Ecologies*.⁵⁰⁷ Το βιβλίο είναι σημείο αναφοράς των καταστατικών αρχών του συγκεκριμένου ρεύματος.

Αυτό που πρέπει να λάβουμε υπόψη μας είναι ότι η γλώσσα κατά τον 17^ο αιώνα αποτελούσε ζήτημα αιχμής. Οι φυσικοφιλοσοφικές, θεολογικές, πολιτικές, νομικές, κοινωνικές χρήσεις, επιλογές ή αναζητήσεις και ανευρέσεις των κατάλληλων λέξεων, αλληγοριών, διάφορων γλωσσικών αναπαραστάσεων και έμφυλων συμβολισμών που θα περιέγραφαν και θα εξηγούσαν νοήματα, ιδέες και πρακτικές εξελίσσονταν σε ένα περιβάλλον οξύτατων εντάσεων σε όλο το φάσμα του κοινωνικού και διανοητικού γίνεσθαι –και γι’ αυτό αποκτούν ιδιαίτερη αξία στη χαρτογράφηση της ρητορικής της περιόδου.

Επί παραδείγματι, οι συζητήσεις σχετικά με τα μυστήρια, το αν σταμάτησαν ή αν εξακολουθούν να γίνονται θαύματα, τον ρόλο των αγίων, τη δύναμη των λειψάνων, την απόκρυφη γνώση των μαγισσών, τις δαιμονικές δυνάμεις στον ανθρώπινο και φυσικό κόσμο, την απειλητική σεξουαλικότητα του γυναικείου σώματος, τη θεία εκπροσώπηση στη γη ή τη χώρα, την ανησυχητική συνειδητοποίηση ότι η γλώσσα δεν έχει τις ρίζες της στον κόσμο των αληθινών πραγμάτων μετά το προπατορικό αμάρτημα, την αναγωγή της εμπειρίας σε βασικό κριτήριο αλήθειας –την ίδια στιγμή που τα όργανα αποκαλύπτουν τις αδυνατότητες της αισθητηριακής αντίληψης, τι είναι ορθή ερμηνεία και τι ανορθόδοξη, τη διαχείριση πληροφοριών ενός

⁵⁰⁶ Βλ. Glotfelty, Cheryll & Fromm, Harold (eds) *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. . Athens, GA: University of Georgia Press, 1996. Επίσης, Garrard, Greg, ed. *The Oxford Handbook of Ecocriticism*. New York: Oxford University Press, 2014

⁵⁰⁷ Harcourt, Wendy & Nelson, Ingrid L., *Practicing Feminist Political Ecologies*, Zed Books, London, 2016.

διαπλατυσμένου (εκμεταλλεύσιμου μεν, μη χριστιανικού και δαιμονοποιημένου δε) κόσμου, καθώς και οι αλληλεπιδράσεις όλων αυτών με τους μετασχηματισμούς που παρουσιάσαμε, συνιστούν ζητήματα καίριας σημασίας⁵⁰⁸ για την κατανόηση όσων μας απασχολούν σε αυτή τη διατριβή. Η γλώσσα αποκαλύπτει τις κοινωνικές, θρησκευτικές και πολιτικές προϋδεάσεις των στοχαστών και γι' αυτό μελετήθηκαν οι προαναφερθείσες εξηγήσεις.

⁵⁰⁸ Coudert, Alisson P., *Religion, Magic and Science*, ό.π., Introduction

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το πολυπαραγοντικό φαινόμενο του Κυνηγιού Μαγισσών αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της θρησκευτικής, πολιτικής, κοινωνικής, διανοητικής και πολιτισμικής ιστορίας της πρώιμης νεωτερικής Ευρώπης. Οι διώξεις αποτελούσαν μια πολιτικά δομημένη και νομικά θεσμοθετημένη διαδικασία. Εξίσου, οι φιλοσοφικές, πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές προεκτάσεις της δαιμονολογίας είναι πολλαπλές. Η απόκτηση φυσικών αποδείξεων των διαβολικών παρεμβάσεων κατέστη κρίσιμη συζήτηση, στη διάρκεια ενός μεγάλου μετασχηματισμού, που εξελισσόταν στις βρετανικές νήσους και την πρώιμη νεωτερική Ευρώπη. Οι απαιτήσεις περί αποδείξιμων γεγονότων δαιμονικής παρουσίας και πρακτικής όχι μόνο δικαιολογούσαν τις βίαιες ανακριτικές τεχνικές αλλά προωθούσαν και τη θεσμοθέτηση αυστηρών κατασταλτικών νόμων σε συνάρτηση με τις εξελίξεις της πειραματικής μεθόδου –όσο και αν αυτό παρουσιάζεται ως οξύμωρο σχήμα στη σύγχρονη σκέψη. Οι διώξεις κορυφώθηκαν εξαιτίας των στενών αλληλοσυνδέσεων και αλληλεξαρτήσεων σύνθετων παραγόντων και δικτύων λόγιων ανδρών σε ένα ταραχώδες –έστω όχι ομοιογενές– περιβάλλον. Η θρησκεία, η πολιτική και η φυσική φιλοσοφία, με σημεία άμεσης επαφής, μεταξύ τους, συναποτελούσαν ένα ρευστό αλλά ταυτόχρονα με ισχυρούς συμβολισμούς πλαίσιο της ιδιαίτερης ορθολογικότητας της περιόδου. Κατά τη διάρκεια του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, οπότε και κορυφώνονται οι διώξεις, ο αξιωματικός διαχωρισμός των ορίων επιστήμης και θρησκείας, όπως έχουμε συνηθίσει στην εποχή μας, δεν εντοπίζεται. Παράλληλα, τα γλωσσικά σημαίνοντα δεν είναι ουδέτερα, καθώς αντανακλούν θρησκευτικά και κοινωνικο-οικονομικά σημαινόμενα.

Επομένως, η αναζήτηση λέξεων για το κριτήριο της αλήθειας, καθώς και των τρόπων εξεύρεσης της κατάλληλης χρήσης των λέξεων αλληλεπιδρούσε με τις θρησκευτικές, φιλοσοφικές, πολιτικές και νομικές φορτίσεις, κατά την πρώιμη νεωτερική περίοδο. Οι απαντήσεις που δίνονταν σε κάθε ερώτημα και οι ανάλογες νοηματοδοτήσεις συνεπάγονταν ένα αξιακό πλέγμα, το οποίο ενόησε τις διώξεις. Οι δαιμονολογίες γράφονται από μορφωμένους γιατρούς, νομικούς, φυσικούς φιλοσόφους και θεολόγους, εξετάζοντας την αλληλεπίδραση του σατανά και των ανθρώπινων όντων, ιδίως των γυναικών ως υποτιθέμενων μαγισσών. Παρέχουν *επιστημολογικά εργαλεία* για τον εντοπισμό και τη δίωξη της μάγισσας, εστιάζοντας στην πραγματικότητα των

δαιμόνων ως φαινόμενο που άπτεται των διερευνήσεων της φυσικής φιλοσοφίας, της νομικής πρακτικής και των θεολογικών παροτρύνσεων.⁵⁰⁹

Η προτεσταντική μεταρρύθμιση και η ανάπτυξη ενός ομολογιακού πειθαρχικού κράτους με αυστηρά και θεοκρατικά οριοθετημένους κοινωνικούς έμφυλους ρόλους –εξαιτίας θρησκευτικών ανησυχιών, ιδιαίτερος ζωτικού χαρακτήρα, σχετικά με τον πόλεμο του διαβόλου και των ενεργούμενών του ενάντια στη χριστιανική δύση και τη θεϊκή φυσική τάξη διετέλεσε καταλυτικό ρόλο στις διώξεις. Παράλληλα, το άτομο καλείται σε μια διαρκή μοναχική αντιπαράθεση με τις διαβολικές δυνάμεις χωρίς τη χρήση των καθολικών «ειδωλολατρικών» συμβόλων και πρακτικών. Η σωτηρία του εξαρτάται αποκλειστικά από την πίστη του με βάση τη σημειολογία της προτεσταντικής ορθολογικότητας της περιόδου, η οποία δίνει έμφαση στον ευσεβισμό και την απαρέγκλιτη τήρηση των εγκόσμιων και θρησκευτικών υποχρεώσεων ανάλογα με την θεϊκά προκαθορισμένη κοινωνική τάξη και το φύλο.

Το κοινωνικό περιβάλλον της περιόδου συνδιαμορφώνει η μετάβαση στο παράδειγμα ενός νέου οικονομικού μοντέλου, το οποίο συρρίκνωνα σταδιακά το φεουδαλικό μοντέλο χρήσης γης, των οικοτεχνιών και των καλλιεργητικών συνεργασιών, προσανατολιζόμενο στην απομάκρυνση των φτωχών αγροτικών στρωμάτων από τις παραδοσιακές καλλιεργούμενες γαίες με τους αγγλικούς νόμους των Περιφράξεων (16ος αιώνας). Το προβιομηχανικό σύστημα παραγωγής στην Αγγλία, με ηθικοποιημένη τη συσσώρευση μέσω της αποταμίευσης (ωστόσο με απαγορευμένη την επίδειξη) πλούτου κατεύθυνε σε εκτάσεις εντατικής, μεγάλης κλίμακας και εμπορευματοποιημένης γεωργίας και κτηνοτροφίας –δραστηριοτήτων, ελεγχόμενων από λίγους μεγαλογαιοκτήμονες-επιχειρηματίες, που αναζητούσαν την εξέλιξη νέων τεχνολογικών μέσων. Οι μεσαιωνικές κοινότητες συμπίεστηκαν με αποτέλεσμα να διαρραγούν και να καταφύγουν στην ατομική έμμισθη εργασία. Ταυτόχρονα, η προτεσταντική «εξορθογιστική» ηθική επιτρέπει την τοκοληψία και δηλώνει ρητά την θεϊκά προκαθορισμένη κοινωνική θέση του ατόμου, με την επίσης θεϊκά προκαθορισμένη εργασία/επαγγελματική ιδιότητα να αναβαθμίζεται σε σωτηριολογικό μέσο.⁵¹⁰ Στο μεταξύ, αναπτύσσεται η τάξη των εμπόρων, η οποία

⁵⁰⁹Williams, Gerhild Scholz, *Demonologies στοThe Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*, (ed.) Brian Levack, 2013, ό.π.

⁵¹⁰Ο Λούθηρος και ο Καλβίνος αναφέρονται πολύ συχνά στα διδάγματα του Παύλου, προκειμένου να αναδείξουν τη ρεαλιστική ανάγνωση των Γραφών ως ηθικής πυξίδας του υποκειμένου. Από τις σημαντικότερες αντιθέσεις των εμπνευστών της μεταρρύθμισης αποτελεί η στοχοποίηση του

διακατέχεται από τη συλλογιστική της επιχειρηματικής δεξιότητας και καινοτομίας. Οι ελίτ ανασυντίθενται με νέους όρους και νέους πρωταγωνιστές.

Η επέκταση του κράτους, η αυξημένη φορολογία και η ιδιωτικοποίηση της γης ενέτειναν σε μεγάλο βαθμό τις ανησυχίες της ελίτ, καθώς σημειώνονταν όλο και συχνότερα αγροτικές και λαϊκές εξεργήσεις.⁵¹¹

Με την Ευρώπη διχασμένη στα δυο, οι θρησκευτικοί πόλεμοι μεταξύ μεταρρυθμιστών και καθολικών, όπως επίσης και μεταξύ σεχτών του προτεσταντισμού επικέντρωσαν το ενδιαφέρον στα σχέδια του διαβόλου με τις θρησκευτικές παρατάξεις να δαιμονοποιούνται αμφότερες από τους αντιπάλους τους. Οι μάγισσες καταδιώκονταν από τα αντιμαχόμενα στρατόπεδα με ιδιαίτερο ζήλο. Οι δυο μεταρρυθμίσεις εντάσσουν το διαβολικό στοιχείο στην καθημερινότητα των Ευρωπαίων και νομιμοποιούν τις διώξεις χιλιάδων κατηγορουμένων, στην συντριπτική πλειοψηφία τους γυναικών. Ο φιλόσοφος, πολιτικός, δικαστής και καθολικός Jean Bodin διακηρύσσει στη δαιμονολογία του ότι υπάρχει ένας άντρας μάγος εκεί που υπάρχουν πενήντα γυναίκες μάγισσες.⁵¹² Ο προτεστάντης μονάρχης Ιάκωβος ΣΤ΄ της Σκωτίας και Α΄ της Αγγλίας μας ενημερώνει ότι σε έναν μάγο αντιστοιχούν είκοσι μάγισσες, λόγω της καταγωγής των γυναικών από την Εύα.⁵¹³

Συν τοις άλλοις, ξεδιπλώνεται η πολιτική της εκ θεού μοναρχίας, καθώς ο μονάρχης εκπροσωπούσε την προκαθορισμένη θεϊκή τάξη και συνεπώς, ήταν ο ηγέτης της αγγλικανικής Εκκλησίας. Η αμφισβήτηση της μοναρχίας από τους κοινοβουλευτικούς ή τους ευγενείς φεουδάρχες, οι αγγλικοί εμφύλιοι πόλεμοι και η Αποκατάσταση της μοναρχίας με τις ισχυρές θρησκευτικές δεσμεύσεις των δυο αντιμαχόμενων πλευρών ενέτειναν την πολιτική χροιά του εγκλήματος της δαιμονικής μαγείας. Ο Ιάκωβος ΣΤ΄ της Σκωτίας και Α΄ της Αγγλίας, στο έργο του *True Law of Free Monarchies* (1598),

εκφυλιστικού σπάταλου και επιδειξιμανή βίου των καθολικών επισκόπων. Μια πρωτο-εργασιακή ηθική εντοπίζεται στην παύλεια θεωρία. Βλ. Gotsis, George & Drakopoulou-Dodd, Sarah, *Economic Ideas in the Pauline Epistles of the New Testament*, ό.π. Επίσης, οι όροι της αποταμίευσης, του ευσεβισμού και του ανδροκρατούμενου ελέγχου του νοικοκυριού, που συναντούμε στην προτεσταντική ηθική, εντοπίζονται και αναλύονται στις ηθικές και κοινωνικές παροτρύνσεις του Παύλου, οι οποίες σχετίζονται με την *αυτάρκεια* του νοικοκυριού και την *εγκράτεια*. Για τις τελευταίες έννοιες, βλ. George N. Gotsis & Gerasimos Merianos, *Early Christian Representations of the Economy: Evidence from New Testament Texts*, ό.π., και Merianos, G. and G. Gotsis, *Managing financial resources in late Antiquity: Greek Fathers' views on hoarding and saving*, ό.π.

⁵¹¹Βλ. Federici, Silvia, *Caliban and the Witch*, ό.π.

⁵¹²Bodin, Jean, *Démonomanie*, ό.π., σ.448

⁵¹³James I, King of England, *Daemonologie*,. ό.π., THE SECONDE BOOKE OF Daemonologie > CHAP. V

υπενθυμίζει ότι: *Οι βασιλείς ονομάζονται Θεοί από τον προφήτη βασιλιά Δαβίδ, επειδή κάθονται πάνω στο θρόνο του Θεού στη γη[...]* ο βασιλιάς καλείται να είναι ο υπηρέτης του Θεού για την ωφέλεια αυτών που πράττουν καλά, και ως υπηρέτης του Θεού, να εκδικείται αυτούς που πράττουν κακά, όπως λέει ο Παύλος.⁵¹⁴

Επιπροσθέτως, η νέα θεολογία έδωσε έμφαση στην απόλυτη κυριαρχία του θεού και την υπακοή στις δέκα εντολές, καλλιεργώντας μια όλο και περισσότερο επαχθή αντίληψη της ανθρώπινης φύσης εξαιτίας της Πτώσης.⁵¹⁵ Καθώς, ο θεός ελάμβανε σκληρότερα χαρακτηριστικά το ίδιο συνέβαινε και με τον διάβολο. Στη μεσαιωνική ηθική, ο διάβολος ήταν διαχειρίσιμος εχθρός της κοινωνίας –πολλές φορές, στα όρια του κωμικού. Η νέα αντίληψη τον αναβάθμισε ως *τιτάνιο επαναστάτη άγγελο*, με λεγεώνες και στρατιές έκπτωτων αγγέλων και ανθρώπινων υποκειμένων.⁵¹⁶ Η δυναμική του διαβόλου στις λαϊκές δοξασίες διατηρούσε έναν *εξαιρετικά περιορισμένο ρόλο* στον κόσμο ή τη μαγεία, συγκριτικά με αυτόν που του έδωσαν οι πραγματείες των λογίων ανδρών της πρώιμης νεωτερικότητας.⁵¹⁷

Ο διάβολος είχε κηρυχθεί, από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα, ως ο μεγάλος εχθρός της ανθρωπότητας (*Hostis humani generis*). Οι χριστιανοί καλούνταν να πάρουν μέρος σε έναν πόλεμο, ο οποίος αφορά κάθε μέλος της χριστιανικής κοινότητας και *διαπερνά όλους τους ανθρώπινους θεσμούς*. Πρόκειται για έναν πόλεμο που σχετίζεται με τη συμπαντική τάξη. Οι μάγισσες χρησίμευαν ως θεμελιώδες δομικό στοιχείο για την κατασκευή μιας ενιαίας αλλά και μεταλλασσόμενης πραγματικότητας ενός διαβολικού εχθρού, που απειλούσε την πρόοδο, όπως εννοιολογικά οριζόταν στο πλαίσιο του μεγάλου μετασχηματισμού και εξελισσόταν κατά τη προβιομηχανική

⁵¹⁴James I, King of England (1566-1625), *The true lavv of free monarchy, or The reciprocall and mutuall duty betwixt a free king and his naturall subjects.: By a well affected subject of the kingdome of Scotland*, Printed and are to be sold by T.P. in Queens-head-Alley in Pater noster-row, London, 1642, σ. 4. Επίσης βλ. Bourdin, Bernard, *James VI of Scotland's Trew Law of Free Monarchies: A Theological-Political Hermeneutics of Scripture*, στο *The Theological-Political Origins of the Modern State: The Controversy between James I of England and Cardinal Bellarmine*, Catholic University of America Press, 2010

⁵¹⁵Bossy, John, *Moral Arithmetic: From Seven Sins στο Ten Commandments, in Conscience and Casuistry in Early Modern Europe*, ed. Edmund Leites, Cambridge University Press, Cambridge, 1988, σ. 214-34

⁵¹⁶Amstrong, Sean, *The Devil, Superstition, and the Fragmentation of Magic*, Renaissance and Reformation / Renaissance et Réforme, V. 37:2, 2014, σ. 49-80

⁵¹⁷Bever, Edward, *Popular Witch Beliefs and Magical Practices* στο *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*, (ed) Brian Levack, 2013, ό.π. Επίσης, βλ. Robert Muchembled, *Popular Culture and Elite Culture in France 1400–1750*, Louisiana State Univ. Pr., 1985

περίοδο. Το Κυνήγι Μαγισσών αποτελούσε ένα είδος *πολιτικής τεχνολογίας*, το οποίο σφυρηλατούσε ολοένα και περισσότερο ένα ισχυρό κρατικό δόγμα *ασφάλειας*.⁵¹⁸ Το προτεσταντικό αίτημα για πειθαρχία ανέδειξε τη δαιμονική μαγεία ως τον κορυφαίο κίνδυνο που ελλόχευε την ανυπακοή, την αταξία και την αμφισβήτηση της απολυταρχικής διακυβέρνησης.⁵¹⁹

Παρατηρούμε, συνεπώς, μια μετάβαση από τον πνευματικό κόσμο, όπως γινόταν αντιληπτός στους μεσαιωνικούς και αναγεννησιακούς χρόνους, στη σύσταση μιας θεολογικής νέας ορθολογικότητας και μιας φυσικής θεολογίας που ενδυνάμωναν τις προοπτικές μιας σταθερής και νομιμοποιημένης μοναρχίας, η οποία θα εξασφάλιζε την απαιτούμενη κοινωνική τάξη απέναντι στις επιθέσεις των διαβολικών στρατιών ενάντια στην κοσμική και φυσική πραγματικότητα. Ταυτόχρονα, οι μεγάλες επιδημίες και οι εκτεταμένοι λιμοί πυροδοτούσαν την εμφάνιση ισχυρών συλλογικών φόβων.

Οι ταραχώδεις και δυσβάστακτες συνθήκες της περιόδου εγκυμονούσαν τον κίνδυνο να τεθεί υπό αμφισβήτηση η ιδέα της παντοδύναμης θείας πρόνοιας. Η ανασφάλεια, η αναμονή περισσότερων δεινών σε καιρούς μιας διαδεδομένης αβεβαιότητας απαιτούσαν τη σύσταση μιας νέας θεοδικίας, την οποία προέβαλλαν και προήγαγαν οι δαιμονολόγοι και οι θεωρητικοί των μαγισσών και από τις δυο θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις.⁵²⁰

Στις ευρύτερες κοινωνικές αλλαγές, οι διώξεις κατά της δαιμονικής μαγείας αυξάνονται με δραματικό ρυθμό και έχουν ως αποτέλεσμα –όπως αναφέρουν συμφωνημένες εκτιμήσεις της ακαδημαϊκής κοινότητας– στην πρώιμη νεωτερική Ευρώπη, περίπου 110.000 άνθρωποι, στην συντριπτική τους πλειοψηφία γυναίκες (80-95%), να συλλαμβάνονται, να δικάζονται, να υποβάλλονται σε βασανιστήρια και 50-60.000 να εκτελούνται κατά την πρώιμη νεωτερική περίοδο (1550-1750), με την καταγγελία της συνεργασίας τους με τον διάβολο. Ενδεικτικά, αναφέρεται ότι στην κομητεία του Essex, κατά τη διάρκεια των μεγάλων διώξεων, το 90% των ασκούντων δαιμονική μαγεία ήταν γυναίκες.⁵²¹ Οι ευρωπαϊκές περιοχές, στις οποίες καταγράφεται ανδρική πλειοψηφία αλλά δεν παρουσιάζουν εντατικές διώξεις,

⁵¹⁸ Neocleous, Mark, *On the universal adversary: Security, capital and 'the enemies of all Mankind*, Routledge, , London, 2016, σ. 77-103

⁵¹⁹ Larner, Christina, *Enemies of God*, ό.π., σ. 195

⁵²⁰ Stephens, Walters, *Demon Lovers: Witchcraft, Sex, and the Crisis of Belief*, ό.π.

⁵²¹ Oldridge, Darren (ed.), *Witchcraft Reader*, Routledge, 2002, σ. 290

σχετίζονται ως επί το πλείστον με τη δραστηριότητα του σαμανισμού, η οποία συνδέεται αποκλειστικά με τον άνδρα. Επίσης, θα πρέπει να συνυπολογισθούν οι αθωωτικές αποφάσεις ή οι πιο επιεικείς ποινές για άνδρες κατηγορούμενους, αρκετοί από τους οποίους φαίνεται ότι οδηγήθηκαν σε δίκη είτε ως συγγενείς και υπερασπιστές της μάγισσας, είτε από τις απαιτούμενες από τον ανακριτή αναφορές ονομάτων των συνεργών της μάγισσας στη διάρκεια των εξαναγκασμών για την απόσπαση ομολογίας της, είτε λόγω της μη ανταπόκρισης του άνδρα κατηγορούμενου στις θρησκευτικές, πολιτικές και κοινωνικές νόρμες της αυστηρά καθορισμένης και κοινωνικο-οικονομικά ωφέλιμης αρρενωπότητας.⁵²² Όταν ο αριθμός των ανδρών (και των γυναικών που ανήκαν σε εύπορα στρώματα) έφτανε σε ένα κρίσιμο σημείο, ο μηχανισμός των διώξεων, σε αρκετές περιπτώσεις, επιβράδυνε ή σταματούσε μέχρι το επόμενο κύμα διώξεων.⁵²³

Οι δαιμονολογικές πραγματείες –είτε ακολουθούσαν τις καθολικές προτάσεις περί της γυναικείας φύσης είτε τις ανάλογες λουθηρανικές και καλβινικές διακηρύξεις– ήταν εγγενώς αρνητικές προς το γυναικείο φύλο και τη γυναικεία σεξουαλικότητα. Καθώς η μαγεία μεταλλάχθηκε σε μια από τις ισχυρότερες απειλές, στο πλαίσιο των προβλημάτων και των αγωνιωδών ερωτημάτων της πρώιμης νεωτερικότητας, η πολωτική και ουσιοκρατική ρητορική σχετικά με την ταυτότητα των φύλων καλλιεργεί την ιδέα ότι οι γυναίκες ως απόγονοι της Εύας είναι περισσότερο ύποπτες ως υπηρέτριες του διαβόλου.

Η ανίχνευση της δαιμονοποίησης και της καταστολής κατά των γυναικών ως μαγισσών όχι μόνο δεν έρχεται σε αντίθεση με τις ερμηνείες των κοινωνικοοικονομικών παραγόντων αλλά συμβαδίζει, εξηγεί ή εξηγείται από αυτές στο σύνθετο ψηφιδωτό του ιστορικού, θρησκευτικού και κοινωνικού πλαισίου της πρώιμης νεωτερικότητας. Άλλωστε, οι διώξεις και το πολιτισμικό περιβάλλον, που δημιουργούσαν, συνιστούσαν μια *τρομερή απειλή στη συνηθισμένη καθημερινότητα* και όχι σποραδικά γεγονότα. Τα κινήγια κλιμακώνονταν αναλογικά με τη διάδοση

⁵²²Η βιβλιογραφία για τη συζήτηση των ποσοστών και των κατηγοριών σχετικά με το φύλο και τη σεξουαλικότητα παρατίθεται στην ενότητα 1.4. *Οι γυναίκες στα ικρίωματα και τις πυρές και ΚΕΦΑΛΑΙΟ II. Φεμινιστικές Προσεγγίσεις του Κυνηγιού Μαγισσών* της παρούσης διατριβής.

⁵²³Karlsen, Carol, *The Devil in the Shape of a Woman*, ό.π., σ. 53, 58-59, 71-75.

της λόγιας δαιμονολογίας και την αυξανόμενη αντιμετώπιση του εγκλήματος της μαγείας ως διαβολικού, που απειλούσε την έννομη τάξη.⁵²⁴

Η συζήτηση για το αν το έγκλημα ήταν συνυφασμένο με ή ειδικά για τη γυναίκα συνεχίζεται μέχρι σήμερα με την αναδίφηση στο ιστορικό υλικό. Τα στοιχεία καθιστούν σαφές ότι το έγκλημα της δαιμονικής μαγείας συνδέθηκε με το στίγμα της γυναίκας μάγισσας. Αν και σαφώς υπήρξαν άνδρες που δικάστηκαν και καταδικάστηκαν για διαβολική μαγεία (οι έρευνες που ασχολούνται με το θέμα ήδη προσφέρουν γόνιμα πορίσματα) οι κύριοι στόχοι των δικαστικών διώξεων ήταν γυναίκες. *Αν η πλειοψηφία των κατηγορουμένων δεν ήταν γυναίκες μάγισσες δεν γνωρίζουμε αν οι διώξεις θα είχαν πάρει αυτή την πρωτοφανή έκταση τον 16^ο και 17^ο αιώνα [...] Συνδεδεμένες με τις παραβατικές μορφές της Λίλιθ και της Εύας, οι γυναίκες γίνονταν αντιληπτές ως οι εν δυνάμει ενσαρκώσεις μεγάλης αρνητικότητας.*⁵²⁵

Σχετικά με τους ισχυρισμούς που ερμηνεύουν τις διώξεις της Αγγλίας ως σπανιότερες συγκριτικά με την ηπειρωτική Ευρώπη, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι τα αρχεία των αγγλικών διώξεων παρουσιάζουν σημαντικά κενά αναφορικά με μεγάλες περιόδους κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα. Σχετικά με την αρχειοθέτηση, σοβαρά κενά σημειώνονται επίσης ανάλογα με τον τύπο των δικαστηρίων (Home Circuit Assizes ή Western Circuit ή Midland Circuit κ.λπ.). Ωστόσο, οι αγγλικές δαιμονολογικές πραγματείες και τα φυλλάδια, που δημοσιεύονταν μετά τη δίκη και την εκτέλεση της ποινής συνθέτουν με επίσημο τρόπο ένα επαρκές υλικό για τα χαρακτηριστικά των διώξεων, καθώς κατέγραφαν την ανακριτική διαδικασία, τις καταθέσεις μαρτύρων, τις ομολογίες των ενόχων, παράλληλα με τις γνωματεύσεις των θεολόγων, νομικών και γιατρών εμπειρογνομόνων. Πολλές από τις πραγματείες, οι οποίες οικοδομούν το στερεότυπο της δαιμονικής μάγισσας, γράφονται από λόγιους της εποχής που έχουν άμεση σχέση με το δικαστικό περιβάλλον. Οι δημοσιεύσεις αυτές επηρέασαν καταλυτικά τις λαϊκές αντιλήψεις για τη μαγεία και, κατά συνέπεια, δημιουργήθηκε ένα μοτίβο δαιμονολογικών πεποιθήσεων που καθοδηγούσαν τις επόμενες δίκες μαγισσών.⁵²⁶ Οι μάγισσες της Αγγλίας εκτελούνταν μετά από δίκη και καταδίκη στο

⁵²⁴Stokes, Laura, *Demons of Urban Reform: Early European Witch Trials and Criminal Justice: 1430-1530*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2011, chap. *Demonization of crime*

⁵²⁵Katz, Steven T., *The Holocaust in Historical Context: Volume 1: The Holocaust and Mass Death before the Modern Age*, Oxford University Press, New York, Oxford, 1^η εκδ., 1994, σ. 433-436

⁵²⁶Durston, Gregory J., *Crimen Exceptum The English Witch Prosecution in Context*, Waterside Press Ltd., London, 2019, σ. 12-16

πλαίσιο μιας πλήρους νομικής διαδικασίας.⁵²⁷ Μεταξύ του ελισαβετιανού νόμου περί μαγείας του 1563 και της κατάργησης των νόμων περί μαγείας το 1736, οι γυναίκες αποτελούσαν, συχνά, το 90% των κατηγορουμένων για μαγεία στην Αγγλία.⁵²⁸

Εξηγούμε ότι εμφανή ρόλο στην αποκορύφωση των διώξεων διαδραμάτισε η πολιτική, νομική και θρησκευτική μεταστροφή του όρου *επιβλαβής μαγεία* (*maleficium*), την οποία ασκούσαν οι *δόλιοι άνθρωποι* (*cunning folks*) –ακόμα και της λευκής μαγείας, στην οποία κατέφευγαν για βοήθεια σχετικά με διάφορα ζητήματα της καθημερινότητας οι μεσαιωνικοί αγροτικοί πληθυσμοί– σε *δαιμονική μαγεία* (*diabolism, witchcraft*) περίπου από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα και μετά. Ωστόσο, τα μέλη των αγροτικών κοινοτήτων εξακολουθούσαν να συμβουλευονται μαίες, θεραπεύτριες, λευκές μάγισσες και, μεταξύ άλλων, άνδρες ευρετές κλεμμένων πραγμάτων ή θησαυρών –επίσης, δραστηριότητα που απαγορεύτηκε δια της ποινής του θανάτου από τις αγγλικές νομοθεσίες. Η στερεοτυπική μορφή της δαιμονικής μάγισσας μορφοποιείται με κώδικες, απεικονίσεις και σύμβολα που υποδηλώνουν την επικρεμάμενη απειλή της διαβολικής παρουσίας.

Το έγκλημα μορφοποιήθηκε από κυβερνώντες, θεολόγους, νομικούς και φιλοσόφους σε ιδιαιτέρως ειδική παράβαση και εσχάτη προδοσία ενάντια στον θεό, τη μοναρχία και την χριστιανική τάξη. Μετά το 1570, και περίπου για διακόσια χρόνια, οπότε οι διώξεις αυξάνονται ραγδαία, η κοινή πεποίθηση των κυβερνήσεων, των πνευματικών και κοινωνικών ελίτ, η οποία διδασκόταν προς τις μάζες μέσω των δικών και του επίσημου λόγου, περιέγραφε την επιβλαβή μαγεία ως διενεργούμενης μέσω συναλλαγής και του αγγλικής προέλευσης συμφώνου με τον διάβολο από τους κατασκόπους του στη γη. Οι μάγισσες ανήκαν σε κρυφή σχέτα και στην οργανωμένη λατρεία ενός ενδυναμωμένου διαβόλου τόσο από τους μεταρρυθμιστές όσο και από τους αντιμεταρρυθμιστές.⁵²⁹

Δικαστές και δαιμονολόγοι, παρά τις γεωγραφικές διαφοροποιήσεις, είχαν συμφωνήσει σε ένα σχεδόν ομοιόμορφο στερεότυπο της συνωμοσίας των δαιμονικών μαγισσών, από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, το οποίο περιελάμβανε όλες αυτές τις

⁵²⁷ Poland, Peter S., *A Matter of Life, Death, and Legal Procedure: What every Texas lawyer should know about the European witch hunts*, Texas Bar Journal, v. 77, no. 9, 2014, σ. 785.

⁵²⁸ Sharpe, Jim, *Women, Witchcraft, and the Legal Process*, στο *Women, Crime, and the Courts*, Eds. Jenny Kermode and Garthine Walker, The University of North Carolina Press, 1994, σ. 106

⁵²⁹ Bever, Edward, *Witchcraft Prosecutions and the Decline of Magic*, Journal of Interdisciplinary History, v. 40:2, 2009, σ. 263-264.

απόκοσμες δραστηριότητες της πτήσης, της θυσίας βρεφών, των αγγλικών οικείων δαιμονικών πνευμάτων ή των συχνότερων στον καθολικισμό Μαύρων Σαββάτων.⁵³⁰

Οι προτεσταντικές δαιμονολογικές πραγματείες, θεωρούμε, ότι αποκαλούν δεισιδαιμονίες τα κατάλοιπα των παγανιστικών παραδόσεων (κάποιες κακόβουλες νεράιδες, μεσολαβήτριες μάγισσες με τον μυθικό κόσμο, σκοτεινά ξωτικά, επιθετικούς νάνους, νυκτόβια μυστηριώδη πλάσματα, στοιχεία) και την ειδωλολατρεία, που σχετίζεται είτε με την παπική πίστη και πρακτική (χρήση συμβόλων, εικόνων και αντικειμένων) είτε με τη λατρεία των ελληνορωμαϊκών ψευδών θεών (όπως είχε ανακοινώσει ο Αυγουστίνος, ζήτημα που εξετάσαμε παραπάνω).

Η απουσία των οικείων δαιμονικών πνευμάτων στον αγγλικό μεσαίωνα καταδεικνύει ότι πρόκειται για επινόηση της αγγλικής πρώιμης νεωτερικότητας, κατά την οποία οι δαιμονικές δυνάμεις λαμβάνουν φυσική υπόσταση. Επίσης, σαφής είναι η απροθυμία των ιρλανδικών και των γαελόφωνων κοινοτήτων να συμμετάσχουν σε διώξεις, καθώς παρέμεναν –παρά τον εκχριστιανισμό τους– σε διαρκή συνδιαλλαγή με την κελτική κουλτούρα και την κληρονομιά αρχαίων βορειοευρωπαϊκών και μεσογειακών παραστάσεων. Η σατανική μαγεία, ασκούμενη κυρίως από τις γυναίκες, καθώς δηλωνόταν σε όλους τους τόνους από την επίσημη θεολογική γλώσσα η ηθική ανεπάρκεια του γυναικείου φύλου, εμφανίζεται από τα χριστιανικά δαιμονολογικά κείμενα του ύστερου μεσαίωνα και της πρώιμης νεωτερικότητας.⁵³¹ Οι εχθρικές αναπαραστάσεις, που συνδέουν τη γυναίκα με τον διάβολο ή που την υποβαθμίζουν με εμμοικό, θα λέγαμε, τρόπο και οι φρικαλέες περιγραφές προϋπάρχουν στην πατερική κειμενική παράδοση, μέρος της οποίας εγκολπώνονται με εμφανή τρόπο οι ταγοί της μεταρρύθμισης.

Η αλλαγή του όρου δεισιδαιμονία πλέον αφορούσε τις λαϊκές πεποιθήσεις περί μαγείας και των καθημερινών πρακτικών θεραπείας, μαντείας, ξορκιών για καλύτερη σοδειά, εξευμενισμού κ.λπ. Η ανάγνωση της δεισιδαιμονίας στους αγγλικανούς δαιμονολόγους και τους εμπειριστές, ανακαλύπτουμε ότι δεν αφορούσε καθόλου τον φυσικοποιημένο, πλέον, διάβολο και τις στρατιές του κατά τον 17^ο αιώνα –πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, που υποστήριξαν με μεγάλο ρίσκο ότι η πίστη στην ύπαρξη

⁵³⁰ Broedel, Hans Peter, *Fifteenth-Century Witch Beliefs* στο *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*, (ed.) Brian P. Levack, ό.π.

⁵³¹ Hutton, Ronald, *The Witch...*, Yale University Press, ό.π., 2017, part III και Conclusion

των μαγισσών προσλαμβάνει τον χαρακτήρα της δεισιδαιμονίας χωρίς, ωστόσο, να αμφισβητούν την ύπαρξη του διαβόλου ή την ενστάλαξη δαιμονικών φαντασιώσεων στα θύματα μέσω της μελαγχολίας (Reginald Scott, Johann Weyer κ.ά.).⁵³²

Η φυσική θεολογία στράφηκε στη δράση των δαιμόνων εν τω κόσμω. Με την αγγλική *Πράξη κατά της Μαγείας* το 1604, το ποινικά κολάσιμο έγκλημα της δαιμονικής μαγείας, ορίζεται από τον Ιάκωβο Α΄ να τιμωρείται με τη θανατική καταδίκη όσων συνεταιρίζονται, διασκεδάζουν, συμβουλευούνται από τα οικεία δαιμονικά πνεύματα, τα οποία θηλάζουν, συνήθως, υπό τη μορφή ζώων, το σώμα της μάγισσας, αφήνοντας ανεξήγητα σαρκικά σημάδια. Παράλληλα, οι αγγλικές δαιμονολογίες (Perkins 1610, Bernard, 1627 κ.ά.),⁵³³ εγκαινιάζουν ρητά τη *διαθήκη/σύμφωνο/συμβόλαιο* της μάγισσας με τον διάβολο. Τα δικαστήρια αναζητούν τα σημάδια στο σώμα των κατηγορουμένων ως έγκυρης απόδειξης του διαβολικού συμφώνου. Οι αναφορές των δραστηριοτήτων των δαιμόνων μέσω της μάγισσας δημοσιεύονται με τα πρακτικά των δικών και την αύξηση των δαιμονολογικώνπραγματειών και φυλλαδίων, διεισδύοντας στις λαϊκές πεποιθήσεις.⁵³⁴

Η νομοθεσία αντλεί την εγκυρότητά της από τις θέσεις της μοναρχίας και του θεολογικού προτάγματος, μέσω του οποίου ηγεμονεύει. Μέχρι τα μέσα του 16^{ου} αιώνα και την αγγλική βασιλική *Πράξη κατά της Μαγείας* του 1542 από τον μεταρρυθμιστή Ερρίκο Η΄, οι εκκλησιαστικές και τοπικές αρχές αποφεύγουν τις διώξεις. Το ίδιο συμβαίνει και στη Σκωτία μέχρι την επιβολή του *Νόμου κατά της Μαγείας*, το 1563.⁵³⁵ Στην Αγγλία, ακολουθούν οι δρακόντειοι νόμοι της Ελισάβετ Α΄ το 1562 και του Ιακώβου Α΄ το 1604, όπως προαναφέραμε. Η δαιμονική μαγεία προσλαμβάνει από τις δυναστείες των Τυδώρ και των Στιούαρτ τα χαρακτηριστικά του έσχατου πολιτικού και κοσμικού εγκλήματος, καθώς οι σατανικές δυνάμεις πολεμούν τον θρόνο και τους υπηκόους. Ως εκ τούτου, υποβαλλόταν από τα αστικά

⁵³² Scot, Reginald, *The discovery of witchcraft...*, 1583 και Weyer, Johann, *De Praestigiis Daemonum...*, 1563, ό.π.

⁵³³ Bernard, Richard, *A guide to grand-iury men...*, ό.π. και Perkins, William, *A discourse of the damned art of witchcraft*, ό.π.

⁵³⁴ Moyer, P. B., *Detestable and Wicked Arts: New England and Witchcraft in the Early Modern Atlantic World.*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 2020, σ. 47-48 και Walsh, Brendan, "*The Boy of Tocutt*" and the Demonic Covenant in Seventeenth-Century New England Demonology, Penn State University Press, *Preternature: Critical and Historical Studies on the Preternatural*, Volume 12, Issue 2, 2023, σ. 107-135

⁵³⁵ Davies, Owen, *Popular Magic: Cunning-folk in English History*, Hambledon, London, 2003, σ. iii, 2-3.

δικαστήρια σε όλα τα στάδια της νομικής διαδικασίας –από την επίσημη κατηγορία, τη σύλληψη, την ανάκριση και τη δίκη μέχρι την εκτέλεση.

Ο Ιάκωβος ΣΤ΄ της Σκωτίας και Α΄ της Αγγλίας εκδίδει τη λόγια πραγματεία του *Daemonologie* (1597, 1603), γνωστοποιώντας το ισχυρό ενδιαφέρον του να ηγηθεί στο Κυνήγι Μαγισσών. Στην πραγματικότητα, επιτάσσει, μεταξύ άλλων, τα βήματα που πρέπει να ακολουθούνται δικαστικά και τη βασιμότητα της απόδειξης ενοχής με το καινοφανές αγγλικό ενοχοποιητικό στοιχείο των οικείων δαιμονικών πνευμάτων και των σημαδιών, που προκαλούνται από τον θηλασμό τους σε διάφορα σημεία της μάγισσας. Από τα γραπτά του καθίσταται σαφές ότι κοινοποιεί τη συμμετοχή του στις δίκες. Στη δαιμονολογία του αναφέρεται εξαντλητικά στα βιβλικά εδάφια, τα οποία σχετίζονται με την θανατική καταδίκη των μαγισσών.⁵³⁶

Με τη δαιμονολογική πραγματεία του, ο Ιάκωβος υπενθυμίζει την απόλυτη εξουσία του μονάρχη, ο οποίος είναι εντεταλμένος του θεού στη μάχη εναντίον του διαβόλου και όσων αμφισβητούν τον τρόπο διακυβέρνησης, καθώς οι ανυπάκουοι διαδραματίζουν τον ρόλο των υπηρετών του σατανά. Είναι σαφές ότι απευθύνει προειδοποιητικό μήνυμα σε θρησκευτικούς και πολιτικούς αντιπάλους,⁵³⁷ που κατά τη γνώμη του εκπροσωπούν το διαβολικό στρατόπεδο. Οι διαβολικές πρακτικές της μάγισσας αξιοποιήθηκαν, προκειμένου ο βασιλιάς να πείσει πως είναι άξιος συνεχιστής της βρετανικής μοναρχίας.⁵³⁸ Η ίδια έμφαση στο απειλητικό στερεότυπο της διαβολικής μάγισσας συναντάται μεταξύ των αντιμαχόμενων στρατοπέδων στους αγγλικούς εμφυλίους και στη διάρκεια της αποκατάστασης της μοναρχίας από τον Κάρολο Β΄.

Η ραγδαία αύξηση των δικαστικών διώξεων ενισχύει τη σοβαρότητα του εγκλήματος στη συλλογική συνείδηση. Οι δικαστικοί μηχανισμοί, όπως διερευνήσαμε, ακολουθούν μια νατουραλιστική προσέγγιση του δαιμονικού μέσω αξιόπιστων μαρτυριών, αποδείξεων και πειραμάτων, διατηρώντας πιστά ως σημείο αναφοράς τα

⁵³⁶Normand, Lawrence & Gareth Robert, *The Court and Politics: James VI's Demonology and the North Berwick Witches*, στο *Witchcraft in Early Modern Scotland*, Liverpool University Press, 2000

⁵³⁷Orr, D. Alan, *God's Hangman: James VI, the Divine Right of Kings, and the Devil*, *Reformation & Renaissance Review*, v.18, no. 2, Baltimore, 2016, σ. 137-154

⁵³⁸ Fischlin, Daniel, *Counterfeiting God: James VI (I) and the Politics of "Daemonologie" (1597)*, *The Journal of Narrative Technique*, v.26, no. 1, 1996, σ. 21, JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/30225437>
Επίσης, βλ. Creed, Joni, *King James VI and I: Witch-Hunter and Protector of the Realm*, Liberty University, 2020

οικεία δαιμονικά πνεύματα, τα σημάδια στα σώματα των μαγισσών, το σύμφωνο με τον διάβολο και τις σατανικές επιδράσεις στη σύσταση ή τις μορφές του αέρα και στη φυσική πραγματικότητα. Όπως διαπιστώνουμε, προτάγματα της δαιμονολογίας αλληλεπιδρούσαν με τις αρχές του νομικού ελέγχου. Η απόκτηση φυσικών αποδείξεων της ύπαρξης των δαιμονικών δυνάμεων κατέστη απαραίτητη προϋπόθεση στην ανακριτική και δικαστική διαδικασία.

Υπενθυμίζεται ότι η καλβινική προέλευση του αγγλικανισμού τόνισε εμφατικά την πτώση του ανθρώπου εξαιτίας του διαβόλου και τη μάχη κατά της ειδωλολατρίας και της δεισιδαιμονίας, όπως περιγράφηκε παραπάνω, καθώς μετά την έξοδο από τον παράδεισο ο ανθρώπινος νους είχε παραπλανηθεί τόσο για τη φύση του θεού όσο και για τη λειτουργία των φυσικών πραγμάτων.⁵³⁹

Οι κοσμογονικές αλλαγές που είχαν συμβεί με την ανακάλυψη του Νέου Κόσμου και των νέων κοσμολογικών μοντέλων που εξορίζουν τη γη από το κέντρο στην περιφέρεια του ηλιακού συστήματος, παράλληλα με τα δεινά της περιόδου, θέτουν προ των πυλών την απειλητική αμφισβήτηση της θεϊκής παρουσίας. Κράτος, Εκκλησία και άρχουσες τάξεις αγωνιούν για την επανατοποθέτηση του θεϊκού στην ακλόνητη θέση του. Ο διάβολος ήταν η αιτία του κακών και η απάνθρωπη δράση του θα αποδεικνυόταν με ορθολογικές διαδικασίες, προκειμένου εξ αυτής της απόδειξης να αποδειχθεί η ύπαρξη του θεού.

Παράλληλα, κρίνεται αναγκαία η μελέτη εκ μέρους της ανεπισσώμενης εμπειρικής φυσικής φιλοσοφίας των συνεπειών του προπατορικού αμαρτήματος ως προς την πεπτωκυία γνωστική ικανότητα του ανθρώπου. Η πολεμική κατά της λαϊκής δεισιδαιμονίας, η φυσική θεολογία, η αναβίωση του διαβόλου και η νατουραλιστική προσέγγιση των δαιμονικών δυνάμεων μέσω των αντιπροσώπων του, η ανίχνευση των ορίων των διαβολικών παρεμβάσεων στη φυσική πραγματικότητα, η διάκριση ψευδών και αληθινών διαβολικών φαινομένων –ώστε τα πραγματικά γεγονότα να αποτελέσουν αντικείμενο διερεύνησης για την αποκάλυψη των κρυφών φυσικών νόμων και, συνεπώς, την ανάκτηση της αδαμιαίας γνώσης και γλώσσας– συνεργάζονται με σαφείς αλληλεξαρτήσεις μεταξύ τους στον σχηματισμό του ορθολογισμού, που επικρατούσε στη πρώιμη νεωτερική Αγγλία. Ο διάβολος, εξαιτίας

⁵³⁹Henry, John, 1, *The Fragmentation of Renaissance Occultism and the Decline of Magic*, History of Science, v. 46, 2008, σ. 1-48

της αγγελικής καταγωγής του, κατείχε βέβαιη γνώση για τις άγνωστες αιτιώδεις συνάψεις των φυσικών πραγμάτων. Επομένως, οι φυσικοί φιλόσοφοι είχαν να αποκομίσουν πολύτιμες πληροφορίες από τις περιπτώσεις, που αποδεικνύονταν αληθινές δαιμονικές πρακτικές των ενεργούμενων του. Η κατανόηση του τρόπου λειτουργίας του ήταν και θα συνεχίσει να είναι χρήσιμη καθ' όλη τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα. Η δαιμονολογία, μαχόμενη κατά των ανθρώπινων στρατιών του άρχοντα του σκότους, αποτέλεσε αναπόσπαστο μέρος και αλληλεπιδρούσε άμεσα με τις φυσικοφιλοσοφικές αναζητήσεις, την πειραματική φιλοσοφία και τις επιδιώξεις της.⁵⁴⁰

Ο πρώτος τη τάξει Λόρδος στο Privy Council (Προσωπικό Συμβούλιο της Αυτού Μεγαλειότητας Ιακώβου Α'), Lord Cancellor (Ο Ανώτατος Υπουργός του βρετανικού βασιλείου), ο Ανώτατος Νομοθέτης και ο Attorney General (Γενικός Εισαγγελέας) της μοναρχίας, καθώς και εμπνευστής της πειραματικής φιλοσοφίας Francis Bacon, ασπαζόμενος τις χιλιαστικές ανησυχίες της περιόδου, απαξιώνοντας τον σχολαστικισμό και τις αριστοτελικές καταβολές του, που δεν προσφέρει χρήσιμη γνώση –σε ένα πολιτικο-οικονομικό μεταλλασσόμενο περιβάλλον– και επιδιώκοντας την κάθαρση του ανθρώπινου γένους ενόψει της Αποκαλύψεως, διατυπώνει με σαφήνεια στα έργα του, όπως είδαμε, τον καταστατικό λόγο του εμπειρισμού, τον οποίο κληροδότησε στη Βασιλική Εταιρεία. Η διαρκής καταγραφή, όπως ζητεί με το *Novum Organon*, παράξενων φαινομένων που παραβιάζουν τη φυσική τάξη, η εμπειρία, οι αξιόπιστες μαρτυρίες, η απόδειξη και το πείραμα αποτελούν ζωτικά εργαλεία για την τιθάσευση και τον απόλυτο έλεγχο της εχθρικής φύσης, προκειμένου να ανακαλυφθεί η αδαμιαία γλώσσα και να επιτευχθεί η επανεγκαθίδρυση της κυριαρχίας του Αδάμ επί του φυσικού κόσμου, εξουδετερώνοντας το δηλητήριο του όφεως. Στη μυστική *Νέα Ατλαντίδα*, στην οποία οι άνδρες είναι φορείς και παραγωγοί της γνώσης, έχοντας ως συλλογιστική αφετηρία

⁵⁴⁰Βλ. Clark, Suart, *Thinking with Demons*, ό.π. Η πολυετής αξιόλογη έρευνα του Clark αναγνωρίζει πλήρως τις συνδέσεις δαιμονολογίας και φυσικής/εμπειρικής φιλοσοφίας. Ωστόσο, το συμπέρασμά του, ότι οι δαιμονολόγοι δεν σχετίζονταν με το κυνήγι μαγισσών αλλά απλώς προσάρτησαν τις μεθόδους του εμπειρισμού, συζητήθηκε εκτενώς στη διατριβή. Η διερεύνηση των νομικών καταβολών της εμπειρικής φιλοσοφίας με διαδεδομένα τα μέσα κριτηρίου της αλήθειας και του πραγματικού, όπως η εμπειρία, οι ομολογίες, οι μαρτυρίες, η απόδειξη, το πείραμα και όσα καταδεικνύουν το διαβολικό σύμφωνο στις δικαστικές αίθουσες δείχνουν μια αμφίδρομη αλληλεπιδραστική κατεύθυνση μεταξύ δαιμονολογίας, φυσικής φιλοσοφίας και διώξεων. Επίσης, ιδιαίτερης σημασίας καθίσταται το γεγονός ότι δικαστές, εμπειριστές φιλόσοφοι και δαιμονολόγοι όχι μόνο συνευρίσκονταν στα ίδια λόγια περιβάλλοντα αλλά συχνά, οι ρόλοι συγκεντρώνονταν στο ίδιο πρόσωπο. Σημασία έχει να εστιάσουμε στους πρωταγωνιστές και στη δράση τους.

τις παρακαταθήκες του Σολομώντα, καθώς ο Ιάκωβος θύμιζε σε πολλά τον ίδιο τον Σολομώντα, κατά την άποψη του Bacon,⁵⁴¹ η υπόσταση και η δράση του διαβολικού μπορούσαν να αποδειχθούν στον υλικό κόσμο, μέσω της εξέτασης των πραγματικών περιστατικών, με τους τρόπους που υπέδειξε με σοφία ο εν λόγω μονάρχης.⁵⁴²

Η ρητορική του για την προβολή της μεθόδου του ως προς την αναταξινόμηση της γνώσης, καθώς και της ανακατάταξης καθαρής της φύσης χρησιμοποιεί τους συμβολισμούς και τις μεταφορές της αρνητικής αναπαράστασης της θηλυκότητας από τις δαιμονολογίες, το θεολογικό, το νομοθετικό και κοινωνικό πλαίσιο που επισφραγίζουν την υποδεέστερη θέση των γυναικών. Ταυτόχρονα, με αφετηρία την ανδροκρατική λόγια αντίληψη περί των μυστικών που πρέπει να αποκαλυφθούν από το μυστηριώδες γυναικείο σώμα, αξιοποιεί στις παρομοιώσεις του, αναφορικά με τη φύση, τις ουσιοκρατικές ταυτίσεις προηγούμενων παραδόσεων, που συνδέουν το γυναικείο φύλο με τον φυσικό κόσμο.

Σε αντίθεση, όμως, από την ουμανιστική εικόνα της γυναίκας (και της γης), που στα κείμενα του Cornelius Agrippa⁵⁴³ ήταν ανώτερη του άνδρα, καθώς δημιουργήθηκε από το ζωντανό πλευρό του Αδάμ και όχι από το κατώτερο υλικό του πηλού ή στις πάμπολλες αναγεννησιακές και ρομαντικές αναπαραστάσεις του γυναικείου σώματος ή την αυλική ποίηση και λογοτεχνία (που αναμφίβολα συνυπήρχαν με τις αρκούντως σαρκαστικές ως προς τη γυναίκα μεσαιωνικές φυλλάδες και τις δαιμονολογικές περιγραφές του ύστερου μεσαίωνα), ο αρχιδικαστής της μοναρχίας, πρώτος τη τάξει λόρδος και φυσικός φιλόσοφος Bacon, με τις αναγωγές του στη φύση, παραπέμπει έμμεσα με τη ρητορική του στην κυρίαρχη πλέον αυστηρή ηθική κανονιστική και διχοτομική αντίληψη περί φύλου. Ζει, εργάζεται σε υψηλές κρατικές θέσεις και γράφει σε ένα πολωτικό περιβάλλον, στο οποίο οι ανησυχίες περί της επικίνδυνης για τα δημόσια ανδροκρατούμενα ήθη και ακόρεστης γυναικείας σεξουαλικότητας, όπως ορίζονται από τον καλβινισμό (και την αντιμεταρρύθμιση των καθολικών), εξυπηρετούν στον σχηματισμό του ομολογιακού κράτους. Η νεοεμφανιζόμενη ηθική εκστρατεία και οι απαιτήσεις των προτύπων της αρρενωπότητας και της θηλυκότητας συνδέονταν με την ευρέως καθορισμένη πολιτική εξουσία στο κράτος, στον ιεραρχημένο γάμο και το νοικοκυριό, και στη συνέχεια με άλλες ιεραρχίες και σχέσεις,

⁵⁴¹Bacon, Francis, *New Atlantis, The Great Instauration*, ό.π.

⁵⁴²Bacon, Francis, *Advancement of Learning, Sylva Sylvarum*, ό.π.

⁵⁴³Agrippa, Henricus Cornelius, *Declamation on the Nobility and Preeminence of the Female Sex*. (Ed. and trans) Albert Rabil, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1996

οι οποίες οικοδομούσαν αυτό που η πρώιμη νεωτερική περίοδος ονόμαζε κοινωνική τάξη.⁵⁴⁴ Η νέα γνώση, αντιπαραβαλλόμενη με την αρχαία, είχε αρρενωπά χαρακτηριστικά και ως εκ τούτου, η φύση μπορεί να καταστεί, επιτέλους, υπόδουλη και υποκειμένη στα ανθρώπινα συμφέροντα.⁵⁴⁵

Οι γυναίκες υποτάχθηκαν θεσμικά στους άνδρες όσο ποτέ άλλοτε, με ρητές διατάξεις, και με τον ίδιο τρόπο έπρεπε να υποταχθεί και η φύση. Το κυνήγι μαγισσών έπαιξε καθοριστικό ρόλο σε αυτές τις εξελίξεις. Οι ανυπάκουες και δύστροπες σύζυγοι που βωμολογούσαν, καταριούνταν, έπιναν μύρα και χόρευαν ήταν εν δυνάμει σατανικές μάγισσες. Η ουσιοκρατική διχοτόμηση των φύλων ήταν δηλωμένη με σαφήνεια.⁵⁴⁶

Στο ηγεμονικό πλέγμα των φύλων, κατά την περίοδο που μελετούμε, η γυναίκα μάγισσα εναρμονιζόταν πλήρως με τη θεολογικά, θρησκευτικά, νομικά και λογικά θεμελιωμένη φυσική, νοητική και κοινωνική κατωτερότητα των γυναικών. Η κοινωνική δομή ήταν νομικά επιβεβαιωμένη και επιβαλλόμενη από μια ανδρική δικαστική εξουσία. Δεν είναι περίεργο που όλοι ήξεραν ότι μια μάγισσα ήταν απλά μια μάγισσα και όχι ένας μάγος.⁵⁴⁷

Η διασταύρωση μεταξύ των αρνητικών συνδέσεων της γυναίκας με τον διάβολο, της προτεινόμενης εμπειρικής μεθόδου με την τέχνη του πειράματος και του θεολογικού δόγματος, το οποίο υπηρετούσε πιστά ο Bacon, σε συνδυασμό με την άριστη γνώση του, λόγω της θέσης του, αναφορικά με τις δικαστικές διώξεις, τον οδηγούν, σύμφωνα με φεμινιστικές και κοινωνικές οικοφεμινιστικές (τονίζουμε: αντιουσιοκρατικές, κυρίως, ως προς την ταύτιση γυναίκα-φύση) επιστημολογικές θεωρήσεις, να κάνει λόγο για την εξερεύνηση των μυστικών της ανεξέλεγκτης φύσης, με όρους που ακολουθούνταν στην ανακριτική διαδικασία των εξίσου ατίθασων γυναικών, οι οποίες ως διαβολικές μάγισσες κατείχαν μυστικές δυνατότητες και κρυφά σημάδια. Ρητορικά σχήματα όπως η εξερευνητική διείσδυση στη *μήτρα της φύσης*, η εξαναγκαστική ενόχληση του φυσικού κόσμου (*vexation/vexare*) με πειράματα και εργαλεία θυμίζουν έντονα τις ανακριτικές πειραματικές διαδικασίες

⁵⁴⁴ Wiesner, Merry E., *Women and Gender in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, New York, 2000, σ. 290

⁵⁴⁵ Farrington, Benjamin, *Temporis Partus Masculus: An Untranslated Writing of Francis Bacon*, ό.π.

⁵⁴⁶ Coudert, Allison, *Religion, Magic and Science*, ό.π., σ. 72, 101

⁵⁴⁷ Quensel, Stephan, *Witch Politics in Early Modern Europe (1400–1800)*, Springer Nature, 2023, (14.2. *Why witches were women*) σ. 658

των μαγισσών, στις οποίες ήταν γνωστό ότι χρησιμοποιούνταν π.χ. ο πάγκος των βασανιστηρίων ή οι ειδικές βελόνες.

Η πρώτη από τις αναφορές στα αγγλικά, που συνδέει ρητά την ιδέα των βασανιστηρίων με τον Bacon στο πλαίσιο του πειράματος, συναντάται το 1679, στο έργο *Baconiana, Or, Certain Genuine Remains of Sir Francis Bacon* του Thomas Tennison, που βρισκόταν στην υψηλότερη θέση του Αρχιεπισκόπου του Canterbury. Αναφερόμενος στη βακόνεια μέθοδο και ειδικότερα στο *Sylva Sylvarum*, ως της πιο αξιόπιστης, μεθοδολογικά, ιστορίας της φύσης συνδέει άμεσα τις υποδείξεις του Bacon για την τέχνη του πειράματος με τα βασανιστήρια: *Είναι μια Ιστορία όχι μόνο της φύσης που κινείται ελεύθερα στην πορεία της (όπως στην παραγωγή μετεωριτών, φυτών, ορυκτών), αλλά και της Φύσης σε περιορισμό, και βασανισμένη (vexed and tortured) από την ανθρώπινη τέχνη και το πείραμα.* Επιπροσθέτως, ο ίδιος ο Leibniz, σε μια επιστολή του 1696 προς τον εκδότη Gabriel Wagner σχετικά με την έρευνα της φύσης μέσω της *τέχνης του πειράματος* (Ars Experimentandi) την οποία, όπως αναφέρει, εγκαινίασε ο Λόρδος Bacon, κάνει τη χρήση του γερμανικού όρου *folterband* (folter στα γερμανικά σημαίνει βασανιστήριο), δηλαδή, στον πάγκο που τίθεται η φύση.⁵⁴⁸

Εκτιμούμε, ότι οι προαναφερθέντες αντιλαμβάνονταν καλύτερα από εμάς τη γλώσσα του Bacon. Η άποψη μιας άκρως εκμεταλλεύσιμης φύσης οδήγησε στην απομάκρυνση από την παλαιότερη οργανική αντίληψη (επίσης με τις θετικές και τις αρνητικές αντιλήψεις της) για τον φυσικό κόσμο, αποτελώντας γέφυρα για την αγγλική εκβιομηχάνιση. Επιπροσθέτως, οι ουσιοκρατικές πεποιθήσεις και οι δαιμονολογικές συνδηλώσεις τους για το γυναικείο φύλο νομιμοποίησαν την πλήρη υποταγή και περιορισμό των γυναικών στον οικιακό χώρο και εντέλει, δρομολόγησαν την αορατοποίησή τους στην παραγωγή της οποιασδήποτε γνώσης. Το τελευταίο αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό των δυο επόμενων νεωτερικών αιώνων.⁵⁴⁹

⁵⁴⁸Οι αναφορές αντλήθηκαν από Merchant, Carolyn, *Francis Bacon and the 'vexations of art': experimentation as intervention*, British Society of Science, 2013, ό.π. Ολόκληρη την παράγραφο του Tennison βρήκαμε στη διεύθυνση <https://archive.org/details/baconianaorcerta01baco/mode/2up>, σ. 58. Tenison, Thomas, *Baconiana. Or Certain genuine remains of Sr. Francis Bacon, baron of Verulam, and viscount of St. Albans;*, London, 1679

⁵⁴⁹Londa, Schiebinger, *The Mind Has No Sex? Women in the Origins of Modern Science*, Harvard University Press, 1991, μτφρ. στα ελληνικά Κατερίνα Αραμπατζή, Londa, Schiebinger, *Ο νους δεν έχει φύλο; Οι γυναίκες στις απαρχές της νεωτερικής επιστήμης*, Κάτοπτρο, Αθήνα, 2006.

Συν τοις άλλοις, η περιγραφή του διαβόλου, από τον μονάρχη, ως κοσμικής παρουσίας, που δρούσε στη φυσική πραγματικότητα, προσέφερε ένα εξαιρετικά χρήσιμο πεδίο γνώσεων για την ανάπτυξη της γνωστικής εμπειρίας και της επιδιωκόμενης διάκρισης μεταξύ ψευδούς και αληθούς, ώστε το αληθές δαιμονικό να είναι αδιαμφισβήτητο και κατά αυτόν τον τρόπο να ομολογείται η ύπαρξη του θεού.

Η μελέτη των δαιμόνων μέσω πειραμάτων ενσωματώθηκε ή ενέπνευσε τα φιλοσοφικά θεωρητικά σχήματα, που είχαν υιοθετήσει τις ταπεινές καταβολές της ζωής και εντέλει οδήγησαν στα όρια της άψυχης ύλης. Οι δαίμονες κυριαρχούσαν στη δραστηριότητα των πειραματιστών και καθόριζαν την πολιτική, την οικονομική και κοινωνική ζωή.⁵⁵⁰ Τέτοιες προσλήψεις ευνόησαν και ενεπλάκησαν στο κυνήγι των μαγισσών και όσο τέτοιες παραδοχές αγνοούνται από τις κυρίαρχες αφηγήσεις μπορεί κάλλιστα να αμφισβητηθεί ο δικός μας σύγχρονος ορθολογισμός.

Μια δέσμη γνωστών νομικών τεχνικών και δαιμονολογικών υποδείξεων σχετικά με τις διώξεις, με προεξάρχοντα συστατικά την εμπειρία, την κατάθεση μαρτύρων, το πείραμα και την απόδειξη αλληλεπιδρούσαν με την πειραματική φιλοσοφία, καθορίζοντας τη μεθοδολογία της για τη διαπίστωση των πραγματικών γεγονότων. Η *κουλτούρα του αντικειμενικού γεγονότος* προϋπήρχε στη νομική παράδοση⁵⁵¹ και, όπως εξετάσαμε, ήταν σαφώς δηλωμένη στις αγγλικές δαιμονολογίες. Σε αυτή την οπτική, προστίθεται, ωστόσο, η επισήμανση πως η τεχνική των αποδείξεων δεν σχετίζεται αποκλειστικά με τα πραγματικά γεγονότα: *Πίσω από τη βιτρίνα των ορθολογικών μηχανισμών αναζήτησης της αλήθειας κρύβονται πολυδιάστατες επιρροές και η καλά συγκαλυμμένη διαδικασία της κοινωνικής κατασκευής των νομικών αποδείξεων.*⁵⁵²

⁵⁵⁰Canales, Jimena, *Bedeviled: A Shadow History of Demons in Science*, Princeton University Press, 2020, Introduction. Η Canales διερευνά τις ποικίλες και διαφορετικές εννοιολογήσεις του όρου «δαίμονα» και της διαχρονικής αλληλεπίδρασής τους με τα επιστημονικά περιβάλλοντα.

⁵⁵¹Shapiro, Barbara J., *A Culture of Fact, England, 1550-1720*, ό.π.

⁵⁵²Darr, Orna Alyagon, *Marks of an Absolute Witch - Evidentiary Dilemmas in Early Modern England*, ό.π., σ. 294. Η Darr στο άρθρο της *Experiments in the Courtroom: Social Dynamics and Spectacles of Proof in Early Modern English Witch Trials* (2014) ισχυρίζεται ότι οι τοπικές ελίτ, οι τοπικοί δικαστές και οι λαϊκές πεποιθήσεις διεισδύουν στη δικαστική διαδικασία, με αποτέλεσμα το πείραμα να διαμορφώνεται μέσα από τις σύνθετες κοινωνικές δυναμικές, που διατηρούν τελετουργικές προσλήψεις και όχι από τις επιδιώξεις της ελίτ των δικαστών και των νομοθετών. Κατά την άποψή μας, αυτό το επιχείρημα εμπεριέχει ένα μέρος αλήθειας, σε κάποιες περιπτώσεις. Ωστόσο, παραβλέπει σημαντικούς τομείς της σκέψης των λογίων, των δαιμονολόγων, των θεολόγων, των πολιτικών, των φυσικών φιλοσόφων και των θεωρητικών ρευμάτων της περιόδου στην πρώιμη νεωτερική Αγγλία, καθώς και την επιβεβλημένη μάχη κατά του αθεϊσμού. Η αλληλεπίδραση μεταξύ ελίτ και λαϊκών πεποιθήσεων αναφέρθηκε συχνά στη διατριβή, ως εν μέρει αμφίδρομη διαδικασία.

Η έμφαση στην αξιόπιστη μαρτυρία και στη διεξαγωγή πειραμάτων της χημείας του Boyle ή άλλων εμπειριστών, σε δημόσιους χώρους, επικυρώνει το αντικειμενικό γεγονός, συμπορευόμενη με την πειραματική προσέγγιση και την αξιοποίηση της μαρτυρίας, που συναντούμε στην προϋπάρχουσα δικαστική πρακτική και τη δαιμονολογική γραμματεία. Επιπροσθέτως, σημαντικό συμπέρασμα αποτελούν οι ισχυρές δεσμεύσεις της βακόνειας μεθόδου και των μελών της Βασιλικής Εταιρείας με την Εκκλησία και το κράτος: *Οι λύσεις για το ζήτημα της γνώσης αποτελούν λύσεις και για τη κοινωνική τάξη.*⁵⁵³

Τρεις ξεχωριστοί -για τον δικό μας κόσμο- τομείς σκέψης (νομική, δαιμονολογική και φυσικοφιλοσοφική) εκείνη την εποχή συνιστούσαν ένα σύνθετο μεν, σχεδόν ενοποιημένο δε, σύνολο πεποιθήσεων, σφυρηλατώντας έναν ορθολογισμό, εντελώς διαφορετικό από τις δικές μας προσλήψεις περί ορθολογικότητας. Σε εκείνη την ορθολογικότητα, όπως διαπιστώσαμε, η θεολογική επιταγή της αναγνώρισης της ύπαρξης του θεού μέσω του αντιθέτου του υπήρξε κυρίαρχη. Άλλωστε, στην πιο βασική της έκφανση, η μαγεία λειτουργεί με βάση την αρχή της αντιστροφής. Παράλληλα, η συζήτηση περί της ύπαρξης της δαιμονικής μαγείας αποτελεί το σταυροδρόμι των αλληλεπιδράσεων μεταξύ φιλοσοφικών, θεολογικών, νομικών, πολιτικών και κοινωνικών εκπροσώπων, υποκειμένων, διεργασιών, συλλογιστικών σχημάτων και αποφάνσεων.

Σε αυτό το σταυροδρόμι ιδεών, αναζητήσεων, ανησυχιών και πρακτικών, συναντούμε εξέχοντα παραδείγματα όπως είναι οι Glanvill, Boyle, More και πολλοί άλλοι, οι περισσότεροι μέλη της Βασιλικής Εταιρείας, η οποία ακολουθούσε τις προτροπές και τη μέθοδο του Λόρδου Bacon. Τα έργα τους είναι προϊόντα του πολυπαραγοντικού διανοητικού κλίματος της αναβίωσης του διαβόλου, συνοδευόμενου από τις μάγισσες για την υπεράσπιση της ύπαρξης του «πανταχού παρόντος» Θεού, καθώς και των πολύπλοκων διαδικασιών που εξελίσσονταν στη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα. Σεβόμενοι απολύτως τη σταθερότητα και τις επιδιώξεις της μοναρχίας, μετά από τον αγγλικό εμφύλιο, των νομικών εφαρμογών κατά των διώξεων της δαιμονικής μαγείας και των θεολογικών αιτιάσεων περί πειθαρχίας, ως σωτηριολογικού μέσου,

Εντούτοις, η δική μας έρευνα, εστιάζει στην ιεραρχικά κάθετη διάδοση του δαιμονικού, καθώς εξετάσαμε τις δαιμονολογικές πεποιθήσεις της υψηλής διανόησης και των φυσικών φιλοσόφων με την πολυεπίπεδη επίδρασή τους και τους ποικίλους χώρους δράσης τους.

⁵⁵³Shapin, Steven & Schaffer Simon, *Ο Λεβιάθαν και η Αντλία Κενού – Ο Χομπς, ο Μπόιλ και η πειραματική ζωή*, ό.π., σ. 385

στρατεύονται εναντίον των διαβολικών δυνάμεων και των συμμαχιών τους. Λόγω της έμφασης στην Πτώση, από τον αγγλικανισμό, η ανθρωπότητα και η φύση δαιμονοποιούνται από τις νόρμες μιας νέας ρητορικής, απομακρυνόμενης από το σχολαστικιστικό και αναγεννησιακό ύφος. Οι εμπειριστές αναζητούν την ορθή γλώσσα που θα περιγράφει τη θεϊκή δημιουργία και θα ανασυντάξει το χαμένο Βιβλίο της Φύσης. Ο διάβολος μιμείται τον θεό στη γλώσσα για να παρέχει διαστρεβλωμένες πληροφορίες του φυσικού και του υπερφυσικού κόσμου. Ο αθεϊσμός απειλεί τη θεϊκή τάξη και τον τρόπο που πρέπει αυτή να αποκρυσταλλωθεί στον γήινο κόσμο.

Η «μολυσμένη» ευγλωττία των αριστοτελικών και των αναγεννησιακών διανοητών αποδομείται. Στη μάχη εναντίον του φυσικοποιημένου διαβόλου και της ανίχνευσης των κρυφών γνώσεων που ο ίδιος κατείχε για τον Κόσμο, οι εμπειριστές, *με έναν ελιγμό που από μόνος του μοιάζει σχεδόν μαγικός μετέτρεψαν τα numinous idioms του αποκρυφιστικού αναγεννησιακού κόσμου σε ψυχρή ύλη.*⁵⁵⁴ Τα ζητήματα της χρήσης των κατάλληλων γλωσσικών εργαλείων, ώστε να αποκαλυφθεί η απολεσθείσα αδαμιαία ή αληθινή γνώση, σε μια εποχή που πιστοί και των δυο αντίπαλων δογμάτων, θρησκευόμενοι μηχανιστές (ασχέτως, αν καταγγέλθηκαν ως άθεοι λόγω της αμφισβήτησης της σατανικής μαγείας), πλατωνιστές, καμπαλιστές, ερμητιστές, νεογνωστικοί κ.ά. –οι οποίοι δεν ήταν δυνατόν να κατηγοριοποιηθούν με διακριτές γραμμές μεταξύ τους– τροφοδοτούσαν έναν κρίσιμο και πολύσημο διάλογο.

Η φυσική φιλοσοφία του 17^{ου} αιώνα παρέμεινε πιστή στις θεολογικές δεσμεύσεις των θεϊκών νόμων της φύσης. Οι δυνάμεις της μαγείας, των μυστηριωδών επιρροών, των δαιμόνων και του διαβόλου αναδεικνύονταν ως ζητήματα ιδιαίτερης σημασίας στο ομολογιακό πρόταγμα. Οι δαιμονολογίες *είχαν τη δική τους εσωτερική, ορθολογική συνοχή και βοηθούσαν τους πρώιμους νεωτερικούς μελετητές να κατανοήσουν διαφορετικά πεδία μελέτης όπως η ιατρική, η πολιτική, το δίκαιο, την ψυχολογία, τη φυσική φιλοσοφία και τη θεολογία.*⁵⁵⁵

Η εμπορική και πολιτική ιδέα του διαβολικού συμβολαίου/συμφώνου/συνθήκης και όχι ενός απλού όρκου προσδίδει στη δαιμονολογία τα πρώιμα νεωτερικά χαρακτηριστικά της. Επιπροσθέτως, η ανάγκη πειραματικού ελέγχου και

⁵⁵⁴ Stark, Ryan J., *Rhetoric, Science, and Magic in Seventeenth-century England*, The Catholic University of America Press, Washington, 2011, σ. 203-206

⁵⁵⁵ Midelfort, Erik, *Witchcraft, Madness, Society, and Religion in Early Modern Germany*, Ashgate Variorum, 2013, σ. 364

αποδεικτικών στοιχείων σχετικά με τις υπερφυσικές δαιμονικές αλληλεπιδράσεις με τη φυσική πραγματικότητα συντελεί σε μια *νοητική μετάβαση* ως προς την ανίχνευση φυσικών αιτιών και νόμων, σε ένα ευρύτερο πλαίσιο εξηγητικών μοντέλων, όπως τα συναντούμε στη νεωτερικότητα. Σε αυτόν τον μαγεμένο κόσμο, η κατασκευή της στερεοτυπικής φθονερής δαιμονικής μάγισσας αποτελεί ένα εξελικτικό μοντέλο (συγκριτικά με τις μεσαιωνικές παραδόσεις), το οποίο συνοδεύει με το Κυνήγι Μαγισσών τον εκσυγχρονισμό των κοινωνιών, πλάι στον σχηματισμό των κρατών. Το επείγον ζήτημα της ύπαρξης του θεού, συνδεδεμένου με το πρόβλημα της δαιμονικής μάγισσας δεν δύναται να περιθωριοποιηθεί στις συζητήσεις μεταξύ των λογίων. Οι γλωσσικοί κώδικες που κατασκευάζουν τις ιδιότητες της δαιμονικής μαγείας τόσο στα διανοητικά και ακαδημαϊκά περιβάλλοντα όσο και στις διαμεσολαβημένες προπαγανδιστικές αναπαραστάσεις των μέσων μαζικής ενημέρωσης της εποχής αλληλεπιδρούν με τον δικαστικό λόγο, εκπαιδεύοντας την κοινή λογική των κοινωνιών στην επικυρωμένη και καθολικά έγκυρη αλήθεια της διαβολικής μάγισσας, εξυπηρετώντας κύκλους εξουσίας και συμφερόντων.⁵⁵⁶

Ο Glanvill, προσωπικός επίσκοπος του Καρόλου Β΄ και απολογητής της Βασιλικής Εταιρείας, όπως εξετάσαμε, δεν ήταν μια περιθωριακή φιγούρα που παρεμπόδιζε την ανάπτυξη της επιστήμης, όπως περιγράφει η σχετική επική αφήγηση της επιστημολογίας. Αντιθέτως, κατέστησε σαφές ότι τα πειράματα του Boyle για τη σύσταση του αέρα και η θεωρία των effluvia απέδειξαν τη δυνατότητα του διαβόλου να έρχεται σε φυσική επαφή με τις υποτιθέμενες μάγισσες μέσω των οικείων δαιμονίων και των δηλητηριωδών ατμών. Άλλωστε, οι αγγλικές δαιμονολογικές πραγματείες είχαν προετοιμάσει το έδαφος για τη χρήση των αέριων ιδιοτήτων από τις διαβολικές δυνάμεις είτε για την πρόκληση καταστροφών είτε ως παραπλανητικό μέσο προβολής ψευδών και εικονικών γεγονότων. Διακήρυξε, επίσης, ότι οι δικαστές που καταδίκασαν μάγισσες δεν ήταν δολοφόνοι, και τα δαιμονολογικά επιχειρήματά του απευθύνονταν, ακολουθώντας την πρακτική των δαιμονολόγων, σε δικαστές μεγάλης επιρροής ως ορθής εμπειρικής διαδικασίας ανακάλυψης της μάγισσας. Όποιος δεν πίστευε στην ύπαρξη της μάγισσας, δεν πίστευε στην ύπαρξη του διαβόλου, συνεπώς, ως ακόλουθος του σαδδουκισμού, δεν πίστευε στον θεό και την αθανασία της ψυχής, σύμφωνα με την νοοτροπία της περιόδου, την οποία προέβαλε

⁵⁵⁶ Quensel, Stephan, *Witch Politics in Early Modern Europe (1400–1800)*, ό.π. 2023, 2.4 *The Dilemma of an Early “Natural Science”* και chap. 14 *A conclusion: Witches as an Instrument of a Symbolic “Politics” Game*

ο Glanvill. Ο τελευταίος με τον εκλεκτικισμό του, συνδιαλλάγεται με τα πρωτόκολλα της βακόνειας μεθόδου και σταχυολογεί, στο πλαίσιο της αντιπαράθεσής του με τον αριστοτελισμό, τον αθεϊσμό και την άρνηση της ύπαρξης των δαιμονικών μαγισσών, επιλεγμένα στοιχεία του πλατωνισμού, του καρτεσιανισμού, του νεοπυρρώνειου σκεπτικισμού.⁵⁵⁷

Οι επαληθεύσιμες (μέσω πειραμάτων, μαρτυριών και αποδείξεων στις δικαστικές αίθουσες) μαγικές υποθέσεις συλλέγονταν υπό τη συνεργασία των Glanvill και Boyle καθ' υπόδειξη του Λόρδου Bacon. Ο Boyle παροτρύνει τη συγγραφή του –λίγο αργότερα πολυμεταφρασμένου- *Saducismus Triumphatus* από τον Glanvill. Επίσης, οι θεολογικές (και αλχημιστικές) εκκινήσεις της νευτώνειας φυσικής είναι πλέον γνωστές. Ο Glanvill προωθεί ένθερμα τη βακόνεια μέθοδο της επαγωγής και της εμπειρίας, τις νέες ανακαλύψεις και τη συμβολή των οργάνων στα πειράματα και στη βελτίωση της αισθητηριακής αντίληψης. Στέκεται πολέμιος του δογματισμού των καθολικών και των αριστοτελιστών. Η χαρτογράφηση της *Χώρας των Πνευμάτων* δεν αποτελεί ιδιάζουσα εξαίρεση του φιλοσοφικού του corpus, το οποίο, αντιθέτως, είναι συνεκτικό στο σύνολό του, αλληλένδετο με τα πειραματικά πρωτόκολλα της βακόνειας προσέγγισης και ευπρόσδεκτο από τους εμπειριστές φιλοσόφους της περιόδου.⁵⁵⁸

Το ενδιαφέρον του Boyle για τη δεύτερη όραση, προκειμένου να αποδειχθεί η αλήθεια του χριστιανισμού, έχει απασχολήσει τις τελευταίες δεκαετίες τους μελετητές του έργου του. Η προσπάθεια του Boyle να αποδείξει ότι υπάρχουν υπερφυσικές δυνάμεις, που καθιστούν την ύπαρξη του θεού αδιαμφισβήτητη χαρακτήρισε

⁵⁵⁷Glanvill, Joseph, *A Philosophical Endeavour towards the Defence of the Being of Witches and Apparitions. In a Letter to the MuchHonoured, Robert Hunt...*, 1666,ό.π., *A Blow at Modern Sadducism in Some Philosophical Considerations about Witchcraft...*, 1668, *Saducismus triumphatus: Or, Full and Plain Evidence concerning Witches and Apparitions...*1681, ό.π.

⁵⁵⁸Βλ. Τα φυσικοφιλοσοφικά έργα του Glanvill, *Lux Orientalis, Plus Ultra, Scepsis Scientifica*, κ.ά. ό.π., -Popkin, Richard H., *The History of Scepticism, From Savonarola to Bayle*, 2003, ό.π., *The Development of the Philosophical Reputation of Joseph Glanvill*, *Journal of the History of Ideas* 15, no. 2, 1954, σ. 305–311, *Joseph Glanvill: A Precursor of David Hume.*,ό.π., -Krook, Dorothea, *Two Baconians: Robert Boyle and Joseph Glanvill*, *The Huntington Library Quarterly* 18, no. 3, 1955, σ. 261–278 -Lewis, Rhodri, *Of Origenian Platonisme: Joseph Glanvill on the Pre-Existence of Souls*, Max-Planck-Inst. Für Wissenschaftsgeschichte, Berlin, 2005 -Prior, Moody E., *Joseph Glanvill, Witchcraft, and Seventeenth-Century Science*, ό.π. -Redgrove, H. Stanley, *Joseph Glanvill and Psychical Research in the Seventeenth Century*, W. Rider, London, 1921 - Jobe, Thomas H., *The Devil in Restoration Science: The Glanvill–Webster Debate*, ό.π., -Davies, Julie, *Science in an Enchanted World...*, 2018, ό.π.

ολόκληρο το έργο του ως χημικού.⁵⁵⁹ Η φυσική φιλοσοφία αναδεικνύεται ως η καταλληλότερη μέθοδος ανάγνωσης και τήρησης των προσταγών της Βίβλου, καθώς και της εξυγίανσης του ανθρώπινου μολυσμένου νου, ώστε να ξαναγραφτεί από την αρχή το Βιβλίο της Φύσης. Η σχέση μεταξύ της ρεαλιστικής ανάγνωσης της Αγίας Γραφής και της πειραματικής φιλοσοφίας προσφέρει εύφορο έδαφος για τη διερεύνηση του υπαρκτού δαιμονικού κόσμου και των ακολούθων του.

Η εμπλοκή αρκετών από αυτές τις προσωπικότητες (μέσω προσωπικών ή επαγγελματικών επαφών) στις νομικές διώξεις ή στη φυσική φιλοσοφική διερεύνηση των μαγισσών ή σε συζητήσεις μεταξύ δαιμονολόγων, νομικών και εμπειριστών φιλοσόφων, όπως εξετάσαμε, υπογραμμίζει τη σημασία της προσέγγισης του έργου του Glanvill με βάση τις επιδιώξεις του διανοητικού κλίματος της περιόδου, το οποίο αλληλεπιδρούσε και συνδιαμόρφωνε όλες τις εκφάνσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας. Σε αυτό ακριβώς το κλίμα, ο Hobbes, εντέλει, ο Καρτέσιος και ο Σπινόζα – καθένας με τη δική του ανάλυση – κρίθηκαν υπονομευτές της πίστης επειδή είτε αρνήθηκαν την ύπαρξη των πνευμάτων είτε εξόρισαν το υπερφυσικό σε έναν κόσμο πολύ μακρινό από τον γήινο.

Οι δαιμονολογικές πεποιθήσεις υιοθετήθηκαν από την ελίτ και τις εξελισσόμενες μεσαίες τάξεις στο όνομα του ομολογιακού ορθολογισμού της περιόδου. Η απόφαση μελετητών του Κυνηγιού Μαγισσών, όπως οι Thomas και Macfarlane και των επιγόνων τους στη σύγχρονη εθνογραφία, αρχαιολογία, κοινωνική ανθρωπολογία και λοιπούς επιστημονικούς κλάδους ότι οι δεισιδαιμονίες περί δαιμονικής μαγείας πήγαιζαν από τις αντιλήψεις των πιεσμένων φτωχών, αγράμματων και αγροτικών πληθυσμών φαίνεται να κλονίζεται ως μονομερής ανάγνωση από νεότερες έρευνες. Το ίδιο συμβαίνει και με τις θεωρίες της εκκοσμίκευσης που υποστηρίζουν ότι η «Επιστημονική Επανάσταση» έθεσε τέλος στη δεισιδαιμονία και οδήγησε στον Αιώνα των Φώτων. Οι μελέτες που αξιοποιούν βιογραφικά στοιχεία των συνδιαλεγόμενων προσώπων και που εστιάζουν προσεκτικά στις δημοσιεύσεις, τα κηρύγματα, τις λόγιες και διδακτικές μεταστροφές των εννοιών της μαγείας, της εδραίωσης της ποινικής δίωξης από τους κατασταλτικούς μηχανισμούς ενός αυστηρά ιεραρχικού συστήματος, καθώς επίσης τους αλληλεπικαλυπτόμενους και αλληλοδιαδραστικούς ρόλους πολιτικών, δικαστών, θεολόγων, δαιμονολόγων και

⁵⁵⁹Coudert, Allison P., *Religion, Magic and the Science in Early Modern Europe and America...*, ό.π., σ. 191 και Hunter, Michael, *Robert Boyle (1627-91) – Scrupulosity and Science*, ό.π.

φυσικών φιλοσόφων περί των διώξεων και των ζητημάτων των μαγισσών, του δαιμονικού και του υπερφυσικού αποκαλύπτουν τη συστηματική ενασχόληση λογίων και εύπορων ή μεσαίων καλλιεργημένων κοινωνικών στρωμάτων με τη δαιμονική μαγεία.

Επισημαίνουμε, ότι οι διανοούμενοι του 18ου αιώνα ενστερνίστηκαν τις δοξασίες περί μαγείας ως μέρος της κοσμοθεώρησής τους. Η διερεύνηση των συνδέσεων μεταξύ θεωρητικών ρευμάτων και ιδεολογικών αναφορών με τους ισχυρισμούς των δαιμονολογικών περιγραφών αναδεικνύει ότι η προσφυγή στις πεποιθήσεις περί μαγείας διευκόλυνε τη ρητορική ανταγωνιστικών επιχειρημάτων, που έφεραν πολιτική και θρησκευτική φόρτιση. Η σημειολογία της δαιμονολογίας και τα ρητορικά εργαλεία περί δαιμονικής μαγείας υπενθύμιζαν τον πολιτικό χαρακτήρα της ερμηνείας της Γραφής.⁵⁶⁰

Σχετικά με τον πολύ αργότερα *σκανδαλώδη* χαρακτήρα της πίστης στη δαιμονική μαγεία και τη μεταγενέστερη προσπάθεια της εξάλειψής της και παρά τα μεταβαλλόμενα εννοιολογικά πλαίσια της μαγείας (από την ιστορική παγανιστική-εθιμική, την πρώιμη νεωτερική δαιμονική μέχρι τη μαγεία που αναζητούσαν οι βικτωριανοί και εδουαρδιανοί πνευματιστές ή θεοσοφιστές των ελίτ) ανακαλύπτουμε ότι: *Οι πηγές υποδηλώνουν ότι ούτε ο Διαφωτισμός ούτε ο εκσυγχρονισμός απελευθέρωσαν σταδιακά τις ανώτερες και τις μεσαίες τάξεις από τη μέγγενη της μαγείας. Αντίθετα, όλο και περισσότεροι συνέχισαν να προσυπογράφουν την πραγματικότητά της για πολύ περισσότερο χρόνο, από ό,τι θα μπορούσαμε να φανταστούμε, προτού την αποκηρύξουν γρήγορα, δραματικά, αλλά και εντελώς προσωρινά, στις δεκαετίες του 1820 και 1830.*⁵⁶¹ Σημειώνεται, ότι οι διακρίσεις μεταξύ της πραγματικότητας και της βιβλικής μαγείας παρέμεναν ουσιώδεις για τους συντηρητικούς και τους αγγλικανούς, οι οποίοι αγωνιούσαν να μην υπονομευτούν οι μαρτυρίες των Γραφών.⁵⁶² Ωστόσο, από τότε και μέχρι σήμερα όλες οι μορφές μαγείας, επισήμως, καταχωρούνται με αυθαίρετο τρόπο αποκλειστικά στο σώμα των λαϊκών δεισιδαιμονιών.

⁵⁶⁰Bostridge, Ian, *Witchcraft and Its Transformations c.1650–c.1750*, Oxford University Press, New York, 1997, σ. 274

⁵⁶¹Waters, Thomas, *Magic and the British Middle Classes, 1750–1900*, Journal of British Studies v. 54, no. 3, 2015, σ. 632–53

⁵⁶² Davies, Owen, *Witchcraft, Magic and Culture: 1736–1951*, Manchester University Press, 1999, σ. 55–60

Κατά την άποψή μας, τον «μακρύ» 19^ο αιώνα, μετασχηματίζεται η έννοια της επιστήμης, η οποία προβλήθηκε στο αποκορύφωμα ενός ευρέως αποικισμού της περιόδου ως το «εκπολιτιστικό εργαλείο» των κατακτημένων «πρωτόγονων» πληθυσμών και των γαιών τους, συλλειτουργώντας με τις ιεραποστολές, τους στρατούς, τις εταιρείες και τις γεωπολιτικές επιδιώξεις των σχηματιζόμενων δυτικών εθνών-κρατών με τη σύγχρονη έννοια. Επιπροσθέτως, διαπιστώνουμε ότι η ατζέντα κοινωνικών ανησυχιών και πολιτικο-οικονομικών συμφερόντων συνδιαμορφώνουν, ανάλογα με την περίοδο, τη θεματολογία και τα όρια μεταξύ του υπερφυσικού και του δαιμονικού.

Η παρούσα διατριβή προτείνει τη διεπιστημονική και πολυφασματική μελέτη για την ανεύρεση της συνένωσης μεταξύ δαιμονολογίας, κυνηγιού μαγισσών και εμπειρικής φιλοσοφίας. Ως εκ τούτου, δεν μπορεί να αγνοηθεί καθ' οιονδήποτε τρόπο ο πολυσήμαντος ρόλος των διώξεων στις συνδέσεις μεταξύ δαιμονολογικών πραγματειών και της επιστημολογικής πρότασης της βακόνειας μεθόδου. Η απουσία αναγνώρισης της επέκτασης αυτών των θεωρητικών συζεύξεων ως συμβολής στο κυνήγι μαγισσών αποτέλεσε το μεγάλο ερώτημα, στο οποίο επιχείρησε να απαντήσει η διατριβή. Επιπροσθέτως, η διαπίστωση της διατριβής, η οποία προβάλλει το γεγονός ότι πριν την απομάγευση της μηχανιστικής νεωτερικότητας προηγήθηκε μια πρωτοφανής συστηματική και συστημική δαιμονική μάγευση του κόσμου, συνεισφέρει στην πληρέστερη κατανόηση των παράδοξων, για το σύγχρονο βλέμμα, συνδέσεων μεταξύ πολύπλοκων διανοητικών κατασκευών και πρακτικών που συνέβαλαν με καθοριστικό τρόπο στη μετάβαση προς τις νεωτερικές νόρμες. Η δαιμονική μαγεία αναδείχθηκε ως διακεκριμένο πολιτικό, θρησκευτικό, κοινωνικό, πολιτισμικό και επιστημολογικό εργαλείο. Ο ενισχυμένος ρόλος της ορθολογικής παρατήρησης της αναβαθμισμένης δαιμονικής παρουσίας στη φυσική πραγματικότητα (θεμέλιος λίθος του προτεσταντικού νατουραλιστικού αγγλικανισμού, ο οποίος διεκδικούσε τον ρόλο του ως του ορθολογικότερου χριστιανικού δόγματος και του πυλώνα υποστήριξης της αγγλικής μοναρχίας) προετοίμασε το έδαφος για την ορθολογικότητα και το κοινωνικό status της νεωτερικότητας.

Επιπροσθέτως, προκειμένου να επιτευχθεί το αναφερθέν εγχείρημα κρίθηκε αναγκαία η εκτενής σύνδεση διαφορετικών βιβλιογραφιών οι οποίες, ως επί το πλείστον, παραμένουν οριοθετημένες ή απομονωμένες στους αντίστοιχους ειδικούς τομείς

έρευνας. Το ίδιο κρίσιμη εκτιμήθηκε η εμβριθής επανεξέταση της ποικιλώνυμης πρωτογενούς βιβλιογραφίας, προκειμένου να διαπιστωθούν οι δαιμονολογικές και δικαστικές ρίζες της εμπειρικής επαγωγικής μεθόδου, η οποία υιοθετεί την ακολουθία Εμπειρία-Υπόθεση- Γεγονός- Μαρτυρία-Πείραμα-Απόδειξη –διαδικασίες, ήδη, γνωστές στους δαιμονολογικούς και δικαστικούς κύκλους, οι οποίοι εμπλέκονται στα κυνήγια μαγισσών της πρώιμης νεωτερικής Αγγλίας. Η δαιμονολογική γραμματεία, όπως προκύπτει από την έρευνά μας, δεν προσαρτήθηκε στο πειραματικό πρωτόκολλο, προκειμένου να αντλήσει αξιοπιστία, όπως έχει διατυπωθεί. Αντιθέτως, μάλλον ενέπνευσε και διατηρούσε έναν διαρκή και διαδραστικό διάλογο με την εμπειρική φιλοσοφία και τη δικαστική πρακτική.

Ο Glanvill, λόγω της θέσης του και της ιδιότητάς του σε συνδυασμό με τις διακυβεύσεις και τις προκλήσεις, που αντιμετώπιζε η αγγλική μοναρχία της Παλινόρθωσης, αναλύεται από τη διατριβή ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα, θεματοφύλακας και απολογητής των κυρίαρχων θρησκευτικο-πολιτικών και διανοητικών αιτιάσεων και συμπλεύσεων της εποχής του και όχι ως περιθωριακή περίπτωση, που προσκολλήθηκε στη Βασιλική Εταιρεία –εσφαλμένη κατά την εκτίμησή μας άποψη, η οποία προβάλλεται όταν οι γραμματείες του αγνοούνται ή μελετώνται πολύ σπάνια, αποσπασματικά, επιλεκτικά και αποκομμένες από την ιστορική συγκυρία και το πολιτισμικό ή διανοητικό κλίμα της περιόδου. Η σκέψη του, ως σύνολο, αποτελεί προϊόν των κυρίαρχων ανησυχιών της περιόδου και εντάσσεται στην ιστορία των ιδεών. Εκτιμούμε, ότι οι θρησκευτικές, πολιτικές και φυσικοφιλοσοφικές προεκτάσεις του έργου του και ο ομολογουμένως οξυδερκής εκλεκτικισμός του διαδραμάτιζαν σχεδόν καθοδηγητικό ρόλο –ως προς το πλαίσιο και την πολυεπίπεδη, όπως αναλύσαμε, αποστολή της νέας φιλοσοφίας– στους κύκλους της βακόνειας κοινότητας, την περίοδο που ήταν μέλος της.

Εντέλει, συμπεραίνουμε ότι η δαιμονολογία αποτέλεσε κοινό τόπο και πολύμορφη γέφυρα των διασταυρώσεων της εμπειρικής φιλοσοφίας, των νομικών διώξεων κατά της δαιμονικής μαγείας, των κοινωνικών και πολιτικών επιδιώξεων των αναδυόμενων οικονομικών τάξεων και της μοναρχίας, καθώς και των αυστηρών πειθαρχικών θεολογικών αιτιάσεων. Για να το αντιληφθούμε αυτό, θα πρέπει να μεταφερθούμε στο κλίμα της εποχής με βλέμμα απαλλαγμένο από τις προσλαμβάνουσες εκδοχές του παρόντος. Τότε και μόνο τότε θα κατανοήσουμε το οξύμωρο σχήμα, στο πλαίσιο του οποίου η φύση πρώτα δαιμονοποιήθηκε με τις γνωστές δραματικές συνέπειες,

προκειμένου να απομαγευτεί στη συνέχεια. Επίσης, θα διευρύνουμε τα αντιληπτικά μέσα σχετικά με τον καταλυτικό ρόλο που το κυνήγι μαγισσών διαδραμάτισε κατά το μεταβατικό στάδιο προς τη νεωτερικότητα, καθώς έφερε πρόδηλα και αξιοσημείωτα νεωτερικά στοιχεία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενής βιβλιογραφία

Aquinas, Thomas. *Summa Theologiae*, trans English Dominican Province, Benziger Brothers, New York, 1914

Augustine. *Contra Judeos, Paganos, et Arianos de Symbolo. Patrologia Latina* ed. J.P. Migne. Paris, 1865 στο Raiswell, Richard & Dendle, Peter. *The Devil in Society in Premodern Europe*, Centre for Reformation and Renaissance Studies, Victoria University in the University of Toronto, 2012

---*The Works of Saint Augustine: A Translation for the 21st Century*, trans Edmund Hill, New City Press, Brooklyn, NY, 1990

Agrippa, Henricus Cornelius. *Declamatio de nobilitate et praecellentia foeminei sexus* (1529), *Declamation on the Nobility and Preeminence of the Female Sex*, ed. and trans Albert Rabil, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1996

Bacon, Francis. *Temporis Partus Masculus, sive Instauration Magna Imperil Humani in Universum*, 1603. Farrington, Benjamin, *Temporis Partus Masculus: An Untranslated Writing of Francis Bacon*. Centaurus (international journal of the history of science and its cultural aspects), v. 1, 1951

---*Advancement of Learning*, 1605, 1893, [Global Grey, 2022]

---*Sylva sylvarum; or, A natural history, in ten centuries. Whereunto is newly added the History natural and experimental of life and death, or of the prolongation of life*, London, 1627, [1670]

---*New Atlantis (1626) and The Great Instauration (1620)*, [ed. Jerry Weinberger, Wiley Blackwell, 2017]

---*The New Organon*, London, 1620, [Cambridge University Press, 2003]

---*The works of Francis Bacon* από τους James Spedding, Robert Leslie Ellis, Douglas Denon Heath, [Cambridge University Press, 2011], 1η έκδοση, 14 τόμοι, 1857-1874, αγγλικό και λατινικό κείμενο.

---*The Essayes or Counsels, Civill and Morall*, ed. Michael Kiernan, Harvard University Press, Cambridge, 1985

Baxter, Richard. *The Certainty of the Worlds of Spirits and, Consequently, of the Immortality of Souls of the Malice and Misery of the Devils and the Damned...*, London, 1691

Becon, Thomas, *The actes of Christe and of Antichriste concernyng bothe their life and doctrine...*, London, 1577

Bennett, Jonathan, *Selected Correspondence of Descartes, Letters written in 1645 – 1650, to More*, 1649, [Early Modern Texts, 2017]

Bernard, Richard, *A guide to grand-iury men...*, London, [1627], 1629, 1630

Binsfeld Peter. *De confessionibus maleficorum et sagarum*, Trier, 1589

Birch, Thomas. *The History of the Royal Society*, 4 vols., London, 1756–1757

---*The Works of the Honourable Robert Boyle*, 6 vols, London, 1772.

Bodin, Jean. *Les Six livres de la République...*, Paris, 1576

---*De La Démonomanie des sorciers ...*Paris, 1580

---*Theatrum Universae Naturae...*, Paris, 1596

---*On the Demon-Mania of Witches*, ed. Jonathan Pearl, trans Randy Scott, Centre for Reformation and Renaissance Studies, Toronto, 2001

Boguet, Henry. *Discours exécration des Sorciers...*, 1602. *An Examen of Witches Drawn from Trials...*, trans E. Allen Ashwin, [William S. Hein & Co, Buffalo, NY, 2012]

Boulton, Richard. *The Possibility and Reality of Magick, Sorcery, and Witchcraft, Demonstrated...*, London, 1722

Bovet, Richard. *Pandaemonium, or, The Devil's Cloyster Being a Further Blow to Modern Sadduceism, Proving the Existence of Witches and Spirits*, London, 1684.

Boyle, Robert. *New experiments physico-mechanicall, touching the spring of the air, and its effects...*, London, 1660

---*Essays of the strange subtilty great efficacy determinate nature of effluvioms...*, London, 1673

---*The excellency of theology compar'd with natural philosophy*, London, 1674

---*Tracts containing I. suspicions about some hidden qualities of the air : with an appendix touching celestial magnets and some other particulars : II. animadversions upon Mr. Hobbes's Problemata de vacuo : III. a discourse of the cause of attraction by suction*, London, 1674

---*Some considerations about the reconcileableness of reason and religion...* London, 1675 ---*Some Physico- Theological Considerations about the Possibility of the Resurrection...*, London, 1675

---*Experimenta & observationes physicae wherein are briefly treated of several subjects relating to natural philosophy in an experimental way : to which is added, a collection of strange reports*, London, 1691

---*The Works of Robert Boyle*. 14 τόμοι, Eds Michael Hunter & Edward B. Davis, InteLex Corporation Charlottesville, VA, 2003

---*The Correspondence of Robert Boyle*, Michael Hunter κ.ά. eds, Routledge, v. 4 (1668–1677), v.5 (1678–1683), Oxon – New York, 2016

Browne, Robert. *A treatise of Reformation without Taryng for Anie*, 1583, [Collections of Harvard University, 1903]

Calvin, John. *Commentaries on the Epistles to Timothy, Titus, and Philemon*, trans. William Pringle, Calvin Translation Society, Edinburgh, 1856.

---*Commentaries on the Four Last Books of Moses, Arranged in the Form of a Harmony*, trans. Charles William Bingham, Calvin Translation Society, Edinburgh, 1954

---*Sermons on Job*, trans. Arthur Golding, George Bishop, London, 1574. Reprint, The Banner of Truth Trust, Edinburgh, 1993

Casaubon, Meric. *A letter of Meric Casaubon D.D. &c to Peter du Moulin D.D. and prebendarie of the same church concerning natural experimental philosophie...*, Cambridge, 1669

Conti, Natale. *Mythologiae...*, Venice, 1551, 1581, Paris, 1627. --- *Natale Conti's Mythologiae*, trans John Mulryan and Stephen Brown, 2 vols., Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, [2006].

Conway, Anne. *Principia philosophiae antiquissimae et recentissimae de Deo, Christo et Creatura id est de materia et spiritu in genere*, Amsterdam, 1690

---*The Principles of the Most Ancient and Modern Philosophy*, London, 1692

Cotta, John. *The triall of vvitch-craft shewing the true and right methode of the discouery...*, London, 1616, [1624],1625.

Cudworth, Ralph. *The true intellectual system of the universe, the first part; wherein, all the reason and philosophy of atheism is confuted...*, London, 1678

Dalton, Michael. *The Countrey Justice, Conteyning the Practice of the Justices of the Peace out of their Sessions. Gathered for the Better Helpe of Such Justices of Peace as Have Not Beene Much Conversant in the Studie of the Lawes of this Realme*, London, 1618, [1666].

Daneau, Lambert. *A dialogue of witches, in foretime named lot-tellers, A treatise very profitable and right necessary for iudges to vnderstande...*, trans into English, London, 1575

Del Rio, Martin. *Disquisitiones Magicae or Disquisitionum Magicarum Libri Sex...*, Leuven, 1599, 1600. *Magical Investigations - Social and Cultural Values in Early Modern Europe*, trans. Maxwell-Stuart, P. G., [Manchester University Press, 2009]

Descartes, René. *Meditationes de prima philosophia*, 1641, *Στοχασμοί περί της Πρώτης Φιλοσοφίας*, Εκκρεμές, Αθήνα, 2003
 ---*The Philosophical Writings Of Descartes*, 3 vols., trans John Cottingham κ.ά., Cambridge University Press, New York 1984, [17ⁿ εκδ. 2005]

Filmer, Robert. *An Advertisement to the Jury-Men of England, Touching Witches...*, London, 1653.

Gaule, John. *Select Cases of Conscience Touching Witches and Witchcrafts*, London, 1646

Gifford, George. *A discourse of the subtill practises of deuilles by witches and sorcerers By which men are and haue bin greatly deluded...*, London, 1587 ---*A dialogue concerning witches and witchcrafts...*, London, 1593

Glanvill, Joseph. *The Vanity of Dogmatizing...*, London, 1661.

---*Lux orientalis, or, An enquiry into the opinion of the Eastern sages concerning the praeexistence of souls...*, London, 1662

---*Scepsis scientifica...*, London, 1665, *A Philosophical Endeavour towards the Defence of the Being of Witches and Apparitions. In a Letter to the Much Honoured, Robert Hunt, Esq.* London, [1666], 1667

---*A Loyal Tear Dropt on the Vault of Our Late Martyred Sovereign in an Anniversary Sermon on the Day of His Murther*, London, 1667

---*Answers to Some of the Iuquires Formerly Publish'd concerning Mines*, Philosophical Transactions 2, 1666

---*A Blow at Modern Sadducism in Some Philosophical Considerations about Witchcraft...*, London, 1668

---*Plus ultra, or, The Progress and Advancement of Knowledge since the Days of Aristotle in an Account of Some of the Most Remarkable Late Improvements of Practical, Useful Learning...*, London, 1668.

---*Logou threskeia, or, A Seasonable Recommendation and Defence of Reason in the Affairs of Religion against Infidelity, Scepticism, and Fanaticisms of All Sorts...* London, 1670

---*A Further Discovery of M. Stubbe in a Brief Reply to His Last Pamphlet against Jos. Glanvill*, London, 1671

---*Philosophia pia, or, A Discourse of the Religious Temper and Tendencies of the Experimental Philosophy Which Is Profest by the Royal Society*, London, 1671

---*Essays on Several Important Subjects in Philosophy and Religion...*, London, 1676

---*Lux orientalis. In Two Discourses; Viz. A Discourse of Truth...*, London, 1677

---*The Zealous, and Impartial Protestant Shewing Some Great, but Less Heeded Dangers of Popery...*, London, 1681

---*Saducismus triumphatus: Or, Full and Plain Evidence concerning Witches and Apparitions... Edited with additions by Henry More...*, London, [1681], 1682, [1700]

---*The Correspondence of Robert Boyle*, eds Michael Hunter κ.ά., Routledge, v. 4 (1668–1677), v.5 (1678–1683), Oxon – New York, 2016.

Hale, Matthew, *Pleas of the crown, or, A brief but full account of whatsoever can be found relating to that subject...* London, 1678

---*A Tryal of Witches, at the Assizes Held at Bury St. Edmonds for the County of Suffolk; on the Tenth day of March, 1664. Before Sir Matthew Hale Kt. Lord Chief Baron of His Majesties Court of Exchequer*, London, 1682

Harvey, William. *Exercitatio Anatomica de Motu Cordis et Sanguinis in Animalibus*, Frankfort, 1628

---*On The Motion Of The Heart And Blood In Animals*, Fordham University, trans. Robert Willis

Hobbes, *Leviathan*, 1651, αναπαραγωγή E-text, Renaissance Editions, University of Oregon, 1999

Holland, Henry, *A treatise against vvitchcraft: or A dialogue, wherein the greatest doubts concerning that sinne, are briefly answered a Sathanicall operation in the witchcraft of all times is truly prooued*, Cambridge, 1590

Hooke, Robert, *Micrographia*.... London, 1665

Horton, George. *The English devil: or, Cromwel and his monstrous witch discover'd at White-Hall*... London, 1660

Hutchinson, Francis, *An historical essay concerning witchcraft : with observations upon matters of fact; tending to clear the texts of the sacred scriptures...*, London, 1720

James I, King of England. *Daemonologie in forme of a dialogue, diuided into three books*, Edinburgh, 1597, [London, 1603], Llewellyn Publications, 2011

---King James VI of Scotland. *The True Lawe of Free Monarchies: or, the reciprock and mutuall dutie betwixt a free King, and his natural Subiectes*, Edinbungh, 1598, London, 1603, [1642]

---JAMES I, *The Workes of the Most High and Mightie Prince, James*, London, 1616

Kirkton, James (1628-1699). *The Secret and True History of the Church of Scotland from the Restoration to the year 1678*, ed. J. Ballantyne, Edinburgh, 1817, [Columbia University Libraries, 2008]

Kramer, Heinrich & Spreger, Jacob. *Malleus Mlleficarum*..., 1487. *The Hummer of Witches, A Complete Translation of the Malleus Maleficarum*, trans Christopher S. Mackay, Cambridge University Press, Cambridge, 2009

Luther, Martin. *Concordia* (The Book of Concord), Dresden, 1580. [*Luther's Works*, American Edition, Muhlenberg Press, Philadelphia, 1962]

Mather, Cotton. *Memorable Providences Relating to Witchcrafts and Possessions*, Boston, 1689

---*Cases of Conscience concerning evil SPIRITS Personating Men, Witchcrafts, infallible Proofs of Guilt in such as are accused with that Crime...*, London, Boston, 1693.

---*Epistle. To John Richards IV* Coll 8; Levin/MHS, May 31, 1692

---*Epistle. To William Stoughton*, September 2, 1692, Collections of John J. Burns, Boston College και AAS

---*The Wonders of the Invisible World: Being an Account of the TRYALS OF Several Witches, Lately Excuted...* London, 1693, 1862

---*The wonders of the invisible world. Observations as well historical as theological, upon the nature, the number, and the operations of the devils...* Boston, 1693

Mersenne, Marin, *La vérité des sciences contre les septiques [sic] ou Pyrrhoniens...* Paris, 1625

More, Henry. *An Antidote against Atheism, or an Appeal to the Natural Faculties of the Minde of Man, whether there be not a God*, 1653

---*Conjectura cabbalistica or, a conjectural essay of interpreting the minde of Moses, according to a threefold cabbala...*, London, 1653

---*The immortality of the soul, so farre forth as it is demonstrable from the knowledge of nature and the light of reason*, London, 1659

---*Divine dialogues containing sundry disquisitions & instructions concerning the attributes and providence of God...*, London, 1668

---*Annotations upon Lux orientalis.*" In *Two Choice and Useful Treatises*, London, 1682

Perkins, William. *The Combate betweene Christ and the Diuell displayed : Or A Commentane vpon the Temptations of Christ...*, London, 1606

---*A discourse of the damned art of witchcraft so farre forth as it is reuealed in the Scriptures, and manifest by true experience...*, Vniuersitie of Cambridge, 1610

Phillips, John. *The Examination and confession of certaine wytches at Chensforde in the countie of Essex : before the Quenes Maiesties judges, the xxvi daye of July, anno 1566...*, London, 1566

Remy, Nicholas *Daemonolatriae libri tres...*, Lyon, 1595. *Demonolatry: An Account of the Historical Practice of Witchcraft*, ed. Montague Summers, trans. E. A. Ashwin, 1929, [John Rodker, London, 1930]

Roberts, Alexander. *A treatise of witchcraft VVherein sundry propositions are laid downe, plainely discovering the wickednesse of that damnable art, ...and preacher of Gods Word at Kings-Linne in Norffolke*, London, 1616

Schott, Gaspar. *Physica curiosa...*, Nürnberg and Würzburg, [1662], 1667

Scot, Reginald. *The discovery of witchcraft...*, London, 1584, [1665]

Sinclair, George. *Hydrostatical Experiments*, Edinburgh, 1680

---*Satan's invisible world discovered, or, A choice collection of modern relations proving evidently, against the atheists of this present age, that there are devils. Spirits, witches, and apparitions...* Edinburgh, 1685

Smith, Thomas, *De Republica Anglorum...*, London, 1583.

Sprat, Thomas. *The history of the Royal-Society of London for the improving of natural knowledge*, London, 1667

Stubbe, Henry, *The miraculous conformist,...*, London, 1666

Tenison, Thomas. *Baconiana. Or Certain genuine remains of Sr. Francis Bacon, baron of Verulam, and viscount of St. Albans;*, London, 1679

Thomasius, Christian, *Theses Inauguralis de Crimine Magiae*, Published by Halle, Christoph Salfeld, 1701. "On the Crime of Sorcery." *In Essays on Church, State, and Politics*, trans and eds Ian Hunter κ.ά., [Liberty Fund, Indianapolis, 2007]

Tyndale, William, *A Pathway into the Holy Spirit*, Antwerp, 1525.

---*The Obedience of a Christian Man*, 1527, [Cross Reach Publications, 2017]

Udall, John, *The Combate betwixt Christ and the Deuill. Foure sermons vpon the temptations of Christ in the wildernes by Sathan...*, London, 1590

Unknown, *The Full and true relation of the tryal, condemnation, and execution of Ann Foster...*, London, 1674

Webster, John, *The displaying of supposed witchcraft...* London, 1677

Weyer, Johann, *De Praestigiis Daemonum et Incantationibus ac Venificiis, Per Ioannem Oporinum*, Basileae, 1563. *Witches, Devils and Doctors in the Renaissance: Weyer's De praestigiis daemonum*, ed. and trans. George Mora κ.ά., Medieval and Renaissance Studies and Texts, [Binghamton, New York, 1991]

White, Thomas. *An Exclusion of Scepticks from All Title to Dispute*, London, 1665

Wilkinson, Robert, Dr. in Divinity. *The merchant royall A sermon preached at White-Hall before the Kings Maiestie, at the nuptials of the Right Honourable the Lord Hay and his Lady*, London, 1607

Δευτερογενής Βιβλιογραφία

Aðalsteinsson, Jón Hnefill. *A Piece of Horse Liver: Myth, Ritual and Folklore in Old Icelandic Sources*, Iceland University Press, 1998.

Adorno Theodor. *Minima Moralia - Στοχασμοί μέσα από τη φθαρμένη ζωή*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1990 (1^η έκδ. Φρανκφούρτη, 1951)

Agarwal, Bina. *Gender and the Enviroment Debate: Lessons from India*, Feminist Studies 18:1, 1992

Agostini, Igor. *Descartes and More on the infinity of the world*, *British Journal for the History of Philosophy*, 25:5, 2017

AHR Forum: *Revisiting-Gender: A Useful Category of Historical Analysis*, *The American Historical Review*, V. 113, 2008

Allison, Elizabeth. *Bewitched nature στο After the Death of Nature - Carolyn Merchant and the Future of Human–Nature Relations*, eds. Kenneth Worthy κ.ά. Routledge, New York, Oxon, 2019

Alyagon Darr, Orna. *Marks of an Absolute Witch - Evidentiary Dilemmas in Early Modern England*, Routledge, London, New York, 2011

Amstrong, Sean. *The Devil, Superstition, and the Fragmentation of Magic*, *Renaissance and Reformation / Renaissance et Réforme*, vol. 37, no. 2, 2014

Anglo, Sydney ed. *The Damned Art: Essays in the Literature of Witchcraft*, Routledge & Kegan Paul, Boston, 2011

Anderson, Kristen. *Modern Misogyny: Anti-Feminism in a Post-Feminist Era*, Oxford University Press, Oxford Academic, Oxford, 2014

Ankarloo, Bengt – Clark, Stuart- Monter, William eds. *The Athlone History of Witchcraft and Magic in Europe Volume 4, The Period of the Witch Trials, 1450-1700*, The Athlone Press, London, 1999, [2002]

Ankarloo, Bengt & Henningsen, Gustav. *Early Modern European Witchcraft: Centres and Peripheries*, Oxford University Press, Oxford, 1990.

Ankarloo, Bengt. *Consolidation of patriarchal social relations στο Witch Trials in Northern Europe 1450-1700*, στο Ankarloo, Bengt κ.ά. eds. *The Athlone History of Witchcraft and Magic in Europe, Volume 4, The Period of the Witch Trials*, The Athlone Press, London, 2002

Apps, Lara & Gow, Andrew, *Male witches in early modern Europe*, Manchester University Press, Manchester, 2003

Arabatzis, Theodore, *Explaining Science Historically*, Focus –Isis v.110, No 2, 2019

Backus, Irena Dorota, *Connaître le diable: Évolution du savoir relatif au diabled'Augustin à Martin del Rio* στο Pascale Hummel and Frédéric Gabriel, eds, *La mesure du savoir: Études sur l'appréciation et l'évaluation des saviors*, Paris, 2007

Bailey, Michael. *From Sorcery to Witchcraft: Clerical Conceptions of Magic in the Later Middle Ages*, *Speculum*, Vol. 76. No. 4, 2001

---*Battling Demons - Witchcraft, Heresy, and Reform in the Late Middle Age*, University of Pennsylvania Press, 2003

Banks, James. *The Historical Reconstruction of Knowledge about Race: Implications for Transformative Teaching*, *Educational Researcher*, Vol. 24, Issue 2, 1995

Barbalet, Jack. *Magic and Reformation Calvinism in Max Weber's sociology*, *European Journal of Social Theory*, Vol. 21, 2018

Barnes, Barry κ.ά. *Scientific Knowledge: A Sociological Analysis*, University of Chicago Press, 1996.

Barry, Jonathan κ.ά. eds. *Witchcraft in early modern Europe: studies in culture and belief*, Cambridge University Press, 1997

Barry, Jonathan & Davies, Owen. *Palgrave advances in witchcraft historiography*, Palgrave Macmillan, New York, London, 2007

---*Witchcraft and Demonology in South-West England, 1640–1789*, Palgrave Macmillan, New York, London, 2012

Barstow, Anne Llewellyn. *Witchcraze: A New History of the European Witch Hunts*, Pandora/Harper Collins, London, 1994

---*On Studying Witchcraft as Women's History: A Historiography of the European Witch Prosecutions*, στο Brian P. Levack ed. *New Perspectives on Witchcraft, Magic, and Demonology, Vol. IV: Gender and Witchcraft*, Routledge, New York, 2001.

Bavo, Thomas κ.ά. *Witches' Camps in Northern Ghana: Are They Safe for the Inmates? – A Qualitative Study on the Psycho-Social Conditions of Alleged Witches in Some Witches' Camps in Northern Ghana*, *American Journal of Sociological Research*, v. 10:2, 2021

Baxter, Christopher. *Johann Weyer's De Praestigiis Daemonum: Unsystematic psychopathology* στο *The Damned Art. Essays in the Literature of Witchcraft*, ed. Sydney Anglo, Routledge, London, 1977

Battalora, Jacqueline. *Birth of a White Nation: The Invention of White People and Its Relevance Today*, Routledge, 2021

Behringer, Wolfgang. *Demonology, 1500–1660* στο ed. R. Hsia, *The Cambridge History of Christianity*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007

Bennett, Judith. *Feminism and History*, John Wiley & Sons Ltd, *Gender and History*, V.1, Issue 3, 1990

Berke, Maggie Rose. *Naturalized Women and Womanized Earth: Connecting the Journeys of Womanhood and the Earth, from the Early Modern Era to the Industrial Revolution*, Senior Projects, 2017

Berman, Harold. *The Origins of Historical Jurisprudence: Coke, Selden, Hale*, *The Yale Law Journal* 103, no. 7, 1994.

Bever, Edward. *Witchcraft Prosecutions and the Decline of Magic*, *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. 40, no. 2, 2009

---*Popular Witch Beliefs and Magical Practices* στο Brian Levack ed. *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*, Oxford University Press, 2013

Blécourt, Willem de. *The Making of the Female Witch: Reflections on Witchcraft and Gender in the Early Modern Period*, Blackwell Publishers Ltd, Gender and History Journal, V. 12, Issue 2, 2000

Bossy, John. *Moral Arithmetic: From Seven Sins στο Ten Commandments, in Conscience and Casuistry in Early Modern Europe*, ed. Edmund Leites, Cambridge University Press, Cambridge, 1988

Bostridge, Ian. *Witchcraft and Its Transformations c.1650–c.1750*, Oxford University Press, New York, 1997

Bourdin, Bernard. *James VI of Scotland's Trew Law of Free Monarchies: A Theological-Political Hermeneutics of Scripture*, στο *The Theological-Political Origins of the Modern State: The Controversy between James I of England and Cardinal Bellarmine*, Catholic University of America Press, 2010

Bray, Gerald Lewis ed. *Documents of the English Reformation 1526-1701*, 3^η έκδοση, James Clarke & Co, Cambridge, 2019

Briggs, Robin. *Women as Victims? Witches, Judges and the Community*, French History, Volume 5, Issue 4, Oxford University Press, 1991

---*Witches and Neighbours: The Social and Cultural Context of European Witchcraft*, Harper Collins, 1996, [2002]

---*Witchcraft and the Local Communities: The Rhine-Moselle Region* στο *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*, ed. B. Levack, Oxford University Press, 2013

Broad, Jacqueline. *Margaret Cavendish and Joseph Glanvill: science, religion, and witchcraft*, Science Direct, Stud. Hist. Phil. Sci. 38, 2007

Broedel, Hans Peter. *The Malleus Maleficarum and the Construction of Witchcraft: Theology and Popular Belief*, Manchester University Press. 2003

---*Fifteenth-Century Witch Beliefs* στο Brian Levack ed., *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*, Oxford University Press, 2013

Butterfield, Herbert. *The Whig Interpretation of History*, Penguin, 1975

Camille, Michael & Baschet, Jérôme. *Les justices de l'au-delà: Les représentations de l'enfer en France et en Italie (XIIIe–XVe siècle)*. Foreword by Jacques Le Goff. (Series 1, Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, number 279.) Rome: École Française de Rome; distributed by De Boccard, Paris. 1993. *The American Historical Review*, Volume 100, Issue 1, 1995

Canales, Jimena. *Bedeviled: A Shadow History of Demons in Science*, Princeton University Press, 2020

Cardwell, Donald. *Ιστορία της Τεχνολογίας*, μτφρ Δημήτρης Κατσέρης, επιστημονική επιμέλεια Τέλης Τύμπας, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2004

Carter, Philippa. *Work, Gender and Witchcraft in Early Modern England*, *Gender & History Journal*, July 2023

Chang, Gordon. *Revolution and Witchcraft - The Code of Ideology in Unsettled Times*, Palgrave Macmillan, Springer Nature, Switzerland AG, 2023

Chemla, Karine & Keller, Evelyn Fox. *Cultures without Culturalism - The Making of Scientific Knowledge*, Duke University Press, 2017

Clark, Elinor. *Law and Ethics for Midwifery*, Routledge, London, 2015

Clark, Stuart. *The Scientific Status of Demonology*, στο Vickers, Brian(ed.), *Occult and Scientific Mentalities in the Renaissance*, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, 1986

---*The Gendering of Witchcraft in French Demonology: Misogyny Or Polarity?* στο *French History*, Volume 5, Issue 4, September 1990, Oxford University Press, 1991

---*The Rational Witchfinder: Conscience, Demonological Naturalism and Popular Superstition*, στο S. Pumfrey, P. Rossi and M. Slawinski eds *Science, Culture and Popular Belief in Renaissance Europe*, Manchester University Press, 1991

---*Thinking with Demons – The idea of Witchcraft in Early Modern Europe*, Oxford University Press, 1997, [1999]

---ed. *Languages of Witchcraft: Narrative, Ideology and Meaning in Early Modern Culture*, Red Globe Press, New York, 2001

---*Vanities of the Eye, Visions in Early Modern European Culture*, Oxford University Press, Oxford, 2009.

Cohn, Norman. *Europe's Inner Demons: An Enquiry Inspired by the Great Witch-Hunt*, Sussex University Press and Heinemann Educational Books, London, [1976], Colin, Paris, [1994]

Conference: *Misogyny: Witches and Wicked Bodies*, Institute of Contemporary Arts (ICA) & British Museum, London, March 2015

Coudert, Allison. *A Cambridge Platonist's Kabbalist Nightmare*, Journal of the History of Ideas, Vol. 36, No. 4. University of Pennsylvania Press, 1975

---*The Impact of the Kabbalah in the Seventeenth Century: The Life and Thought of Francis Mercury Van Helmont (1614-1698)*, Brill, Leiden, 1999

---*Religion, Magic and the Science in Early Modern Europe and America*, Praeger Series on the Early Modern World, Oxford, California, 2011

Coward, Barry. *A Companion to Stuart Britain*, Wiley-Blackwell, Oxford, Melbourne, 2008

Crawford, Patricia. *Women and Religion in England*, Routledge, New York, 2001

Creed, Joni. *King James VI and I: Witch-Hunter and Protector of the Realm*, Liberty University, 2020

Crombie, A.C. *Από τον Αυγουστίνο στον Γαλιλαίο*, M.I.E.T, Αθήνα, 1992

Curley, E. M. *Descartes against the Skeptics*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 1978

D' Eaubonne, Françoise. *Feminism or Death: How the Women's Movement can save the world*, Verso, London, NY, 2022

Daly, Mary. *Gyn/Ecology-The Metaethics of Radical Feminism*, Beacon Press, Boston, 1978

Darr, Orna Alyagon. *Marks of an Absolute Witch - Evidentiary Dilemmas in Early Modern England*, Routledge, London, New York, 2011

--- *Experiments in the Courtroom: Social Dynamics and Spectacles of Proof in Early Modern English Witch Trials*, *Law & Social Inquiry*, Vol. 39, Issue 1, 2014

Davies, Julie. *Science in an Enchanted World - Philosophy and Witchcraft in the Work of Joseph Glanvill*, Routledge, 2018

Davies, Owen. *Witchcraft, Magic and Culture: 1736–1951*, Manchester University Press, 1999

---*Popular Magic: Cunning-folk in English History*, Hambledon, London, 2003

Daybell, James. *Gender, Obedience, and Authority in Sixteenth-Century Women's Letters*, *The Sixteenth Century Journal*, vol. 41, no. 1, 2010,

De Grazia, Margreta & Wells, Stanley eds. *The Cambridge Companion to Shakespeare*, Cambridge University Press, Edinburgh, London, New York, 2002.

Demos, John Putnam. *Entertaining Satan – Witchcraft and the Culture in Early New England*, Oxford University Press, Oxford, N.Y., 2004

---*The Enemy Within: 2,000 Years of Witch-Hunting in the Western World*, Viking, New York, 2008.

Deslauriers, Marguerite. *Sexual Difference in Aristotle's Politics and His Biology*, *Classical World*, V. 102: 3, 2009

Dillinger, Johannes ed. *The Routledge History of Witchcraft*, Routledge, London and New York, 2020

---*Rich witches, How a flawed logic of economic scarcity and social climbing spurred witch hunts in early modern Germany*, Aeon journal, March 2021

Doran, Susan. *Elizabeth I and Religion*, Routledge, 1993

Drakopoulou-Dodd, S. & Gotsis, G . *Some economic implications of synoptic gospels theology: A short overview*, History of Economic Ideas Vol. VIII, No 2, 2000

--- *Labour is holy but business is dangerous: Enterprise Values From the Church Fathers to the Reformation*, Journal of Enterprising Culture, v. 15, 2007

---*Enterprise values in the New Testament and antecedent works*, International Journal of Entrepreneurship and Innovation, 10:2, 2009

Durston, Gregory. *Crimen Exceptum The English Witch Prosecution in Context*, Waterside Press Ltd., London, 2019

Dworkin, Andrea. *Gynocide: The Witches στο Woman Hating*, Penguin Books, New York, London, Toronto, 1974

Eamon, William. *Science and the Secrets of Nature*, Princeton University Press, Princeton, 1995

Eaton, Scot. *John Stearne's Confirmation and Discovery of Witchcraft: Text, Context and Afterlif*, Routledge Research in Early Modern History, Routledge, 2020.

Ehrenreich, Barbara & English, Deidre. *Witches: Midwives, and Nurses: History of Women Healers*, Compendium, London, 1974

Elmer, Peter. *The library of Dr., John Webster: The making of a seventeenth-century radical*, London Wellcome Institute, 1986

---*Witchcraft, Witch-Hunting, and Politics in Early Modern England*, Oxford University Press, Oxford, 2016

Ewen, C.L' Estrange. *Witch Hunting and Witch Trials: the Indictments for Witchcraft from the Records of 1373 Assizes held for the Home Circuit, A.D. 1559-1736*, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co, London, 1929, 1979, [Routledge, Oxon, N.Y., 2011], 2015

--- *Witchcraft and Demonianism: A Concise Account Derived from Sworn Depositions obtained in the Courts of England and Wales*, Heath, Cranton, London, 1933

Federici, Silvia. *Caliban and the Witch*, Autonomedia, New York, 2004

--- *Το Κυνήγι Μαγισσών Χθες και Σήμερα*, μτφρ. Λία Γυιόκα, Εκδόσεις των Ξένων, Θεσσαλονίκη. 2019, τίτλος πρωτοτύπου *Witches, Witch-Hunting and Women*, PM Press – Autonomedia- Common Notions, New York, 2018

--- *Re-enchanting the World: Feminism and the Politics of the Commons*, PM Press, 2019

Feyerabend, Paul. *Αποχαιρετισμός στον Λόγο*, ΕΚΚΡΕΜΕΣ, Αθήνα, 2002

Fincham, Kenneth & Tyacke, Nicholas. *Altars Restored - The Changing Face of English Religious Worship, 1547–c.1700*, Oxford University Press, New York, 2007

Findlen, Paula. *Empires of Knowledge - Scientific Networks in the Early Modern World*, Routledge, New York, 2019

Fischlin, Daniel. *Counterfeiting God: James VI (I) and the Politics of "Daemonologie" (1597)*, *The Journal of Narrative Technique*, v.26, no. 1, 1996

Forman Cody, Lisa. *Birthing the Nation, Sex, Science and the Conception of Eighteenth-Century Britons*, Oxford University Press, Oxford, 2005

Frazer, Sir James George. *The Golden Bough: A Study in Comparative Religion*, 1890, 1900, [Oxford University Press, 2009].

Fricker, Miranda. *Epistemic Injustice*; Oxford University Press: Oxford, UK, 2007

Gaard, Greta. *Ecofeminism Revisited: Rejecting Essentialism and Re-Placing Species in a Material Feminist Environmentalism*, *Feminist Formations*, vol. 23, no. 2, The Johns Hopkins University Press, 2011

Gabbey, Alan. *Henry More and the limits of mechanism*, στο Sarah Hutton ed. *Henry More (1614-1687), Tercentenary Studies* με βιογραφία και βιβλιογραφία από τον Robert Crocker, *International Archives of the History of Ideas*, v. 127, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht , Boston, London, 1990

Gage, Matilda. *Woman, Church & State - The Original Exposé of Male Collaboration Against the Female Sex*, 1893

Garrard, Greg, ed. *The Oxford Handbook of Ecocriticism*, Oxford University Press, New York, 2014

Gaskill, Malcolm. *The Pursuit of Reality: Recent Research into the History of Witchcraft*, Cambridge University Press, *The Historical Journal* , V. 51, No. 4, 2008
 ---*Witchfinders -A Seventeenth Century English Tragedy*, John Murray (Publishers), London, 2008
 ---*Witchcraft: A Very Short Introduction* , Oxford, University Press, Oxford, 2010

Gibson, Marion. *Witchcraft in the Courts* στο Marion Gibson ed. *Witchcraft and Society in England and America, 1550-1750*, Cornell University Press, 2003, [Continuum, New York, London, 2006]
 ---*Thinking witchcraft: language, literature and intellectual history*, στο Davies, Owen & Barry, Jonathan eds. *Palgrave Advances in Witchcraft Historiography*, Palgrave Macmillan, 2007

Gijswijt-Hofstra, Marijke. *Witchcraft after the Witch-trials*, στο Ankarloo, Bengt κ.ά. eds *The Athlone History of Witchcraft and Magic in Europe*, The Athlone Press, London Volume 5, *The Eighteenth and Nineteenth Centuries*, 2002

Gilman Sherman, Anita. *The Impact of Thomas Stanley's History of Philosophy on Margaret Cavendish*, *Studies in Philology*, V. 120: 2, 2023

Ginsburg, Carlo. *The Night Battles: Witchcraft and Agrarian Cults in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Μτφρ: John Tedeschi; Anne Tedeschi. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1966, 1983

Glotfelty, Cheryll & Fromm, Harold eds. *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*, University of Georgia Press, Athens, GA, 1996.

Godbeer, Richard. *The Devil's Dominion – Magic and Religion in early New England*, Cambridge University Press, 1994, N.Y.

Goldman, Richard. *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition*, ABC-CLIO, California, Oxford, 2004, 2006.

Goldwyn, Adam. *Byzantine Ecocriticism Women, Nature, and Power in the Medieval Greek Romance*, Palgrave Macmillan, 2018

Goodare, Julian. *The Scottish Witchcraft Act, Church History: Studies in Christianity and Culture*, vol. 74, 2005

---ed. *Demonology and Witch-Hunting, in Early Modern Europe*, Routledge, Oxon, New York, 2021

Gordon, Bruce. *God killed Saul: Heinrich Bullinger and Jacob Ruef on the Power of the Devil in Edwards* στο Kathryn A. Edwards ed. *Werewolves, witches, and wandering spirits : traditional belief and folklore in early modern Europe*, Sixteenth century essays & studies, v. 62, Truman State University Press, 2002

Gorski, Philip. *The Protestant Ethic Revisited: Disciplinary Revolution and State Formation in Holland and Prussia*, The American Journal of Sociology, Vol. 99, No. 2, 1993

---*Disciplinary Revolution: Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe*, University of Chicago Press, 2003

Gotsis, George & Drakopoulou Dodd, Sarah. *Economic Ideas in the Pauline Epistles of the New Testament*, *History of Economics Review*, 35:1, 2002

Gotsis, George & Merianos, Gerasimos. *Early Christian Representations of the Economy: Evidence from New Testament Texts*, *History and Anthropology*, Routledge, v.23:4, 2012.

Graeber, David. *Debt: The First 5000 Years*, Melville House, 2011, [2014]

Green, Monika. *Women's Medical Practice and Health Care in Medieval Europe, Working Together in the Middle Ages: Perspectives on Women's Communities*, University of Chicago Press, 1989

---*Making Women's Medicine Masculine: The Rise of Male Authority in Pre-Modern Gynaecology*, Oxford University Press, 2008

Creed, Joni. *King James VI and I: Witch-Hunter and Protector of the Realm*, Liberty University, 2020

Greene, Robert. *Henry More and Robert Boyle on the Spirit of Nature*, *Journal of the History of Ideas*, vol. 23, no. 4, 1962

Gunther, Robert Theodore. *Early Science in Oxford*, [Oxford University Press, 1923], *Nature*, Issue 145, 1940

Hansen, Joseph. *Zauberwahn, Inquisition und Hexenprozess im Mittelalter: und die Entstehung der grossen Hexenverfolgung*, R. Oldenbourg, 1901

Harcourt, Wendy & Nelson, Ingrid. *Practicing Feminist Political Ecologies*, Zed Books, London, 2016.

Harding, Sandra. *Whose Science? Whose Knowledge? Thinking from Women's Live*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1991

Harrison, Peter. *The Fall of Man and the foundation of science*, Cambridge University Press, New York, 2007

Hart, Keith. *Polanyi's Legacy, Development and Change*, v. 39:6, International Institute of Social Studies, Forum 2008

Hegel, G.W. Friedrich. *The Philosophy of Right*, (μτφρ. T.M. Knox), Oxford University Press, New York, 1973

Heller, Chaia. *Ecology of Everyday Life: Rethinking the Desire for Nature*, Black Rose Books, Montreal, 1999

Henry, John, *The Scientific Revolution and the Origins of Modern Science*, Palgrave, Hampshire and New York, 2002

--- *Knowledge is Power: Francis Bacon and the Method of Science*, Icon Books, Cambridge, 2002

---*The Fragmentation of Renaissance Occultism and the Decline of Magic*, History of Science, v. 46, 2008

---*Religion, Magic, and the Origins of Science in Early Modern England*, Ashgate, Aldershot, 2012

Herschel, J. *A Preliminary Discourse on the Study of Natural Philosophy*, Cambridge Library Collection - Physical Sciences, Cambridge University Press, Cambridge, 2009

Hester, Marianne. *Lewd Women Wicked Witches-A study of dynamics of male domination*, Routledge, London, N.Y., 1992

---*Patriarchal reconstruction and witch hunting* στο Jonathan Barry κ.ά. eds *Witchcraft in Early Modern Europe: Studies in Culture and Belief*, Past and Present Publications, Cambridge University Press, 2013

Hodgkin, Katharine. *Gender, mind and body: feminism and psychoanalysis*, στο Barry, Jonathan & Davies, Owen eds, *Palgrave advances in witchcraft Historiography*, 2007

Hoitenga, Dewey. *John Calvin and the Will: A Critique and Corrective*, Grand Rapids: Baker Books, Michigan, 1997

Holmes, Clive. *Women: Witnesses and Witches*, Past & Present Journal., V. 140, Issue 1, Oxford University Press, 1993

Hooks, B. *Feminism is for Everybody: Passionate Politics*, South End Press, Cambridge, MA, USA, 2000

Horney, Karen. *The neurotic personality of our time*, W. W. Norton, New York, 1937, ---*The Collected Works of Karen Horney* (2 vols.), W.W. Norton & Company, New York, 1950

---*The distrust between the sexes*. *Feminine Psychology*. W. W. Norton, New York, 1967.

Horodowich, Elizabeth. *Speech and Oral Culture in Early Modern Europe and Beyond*, Brill, *Journal of Early Modern History*, V. 16, 2012

Howell, James. *Epistolae Ho-Eliaanae: The Familiar Letters of James Howell, Historiographer Royal to Charles II*, ed. by Joseph Jacobs, v. 2, D. Nutt, London, 1892

Hufton, Olwen. *The Prospect Before Her: A History of Women in Western Europe*, Harper Collins, London, 1995

Hults, Linda. *The Witch as Muse: Art, Gender, and Power in Early Modern Europe*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2005

Hunter, Michael. *Robert Boyle (1627-91) – Scrupulosity and Science*, Boydell Press, Woodbridge, 2000

---*John Webster, the Royal Society and The Displaying of Supposed Witchcraft (1677)*, Royal Society Publishing, 2017

---*The decline of magic - Britain in Enlightenment*, Yale University Press, 2020

Hutton, Ronald. *The Witch: A History of Fear, from Ancient Times to the Present*, Yale University Press, New Haven and London, 2017

Hutton, Sarah. *Henry More, Anne Conway and the Kabbalah: A Cure for the Kabbalist Nightmare?*, στο: Coudert, A.P. κ.ά. eds. *Judaeo-Christian Intellectual Culture in the Seventeenth Century*, International Archives of the History of Ideas, vol 163, Springer, Dordrecht, 1999

---*Anne Conway: A Woman Philosopher*, Cambridge University Press, New York, 2004

Iiffe, Robert. *Newton's Religious Life and Work*, The Newton Project, 2013

Ingram, Martin. "Scolding women cuckold or washed": a crisis in gender relations in early modern England? στο Kermode, Jenny & Walker, Garthine *Women, crime and the courts in early modern England*, UCL Press, 1994, [Taylor & Francis, 2005]

Jacob, Alexander. *Henry More's Psychodia Platonica and Its Relationship to Marsilio Ficino's Theologia Platonica*, Journal of the History of Ideas, vol. 46, no. 4, 1985

Jaggar, Alison. *Feminist Ethics* στο Hugh LaFollette ed. *The Blackwell Guide to Ethical Theory*, Blackwell Publishing Ltd., Oxford, 2004.

Jobe, Thomas. *The Devil in Restoration Science: The Glanvill–Webster Debate*, Isis, v. 72, 1981

Johnstone, Nathan. *The Devil and Demonism in early modern England*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2006

Jones, Serene. *Glorious Creation, Beautiful Law* στο *Feminist and Womanist Essays in Reformed Dogmatics*, ed. Plantiga Pauws, Westminster John Knox, 2006

Kamen, Henry. *The Iron Century: Social Change in Europe, 1550–1660*, History of Civilisation, Praeger Publishers, New York, 1971

Kapitaniak, Pierre, *The Devil Turned Go-Between: False Conjurations on the Jacobean Stage* στο eds. Richard Raiswell & Peter Dendle, *The Devil in Society in Premodern Europe*, Centre for Renaissance and Reformation Studies, Toronto, 2012

Karant-Nunn, Susan & Wiesner-Hanks, Merry. *Luther on Women –A sourcebook*, Cambridge University Press, London, New York, 2004

Karlsen, Carol. *The Devil in the Shape of a Woman – Witchcraft in Colonial New England*, W. W. Norton & Company, New York, London, 1998

Katajala-Peltomaa, Sari & Toivo, Raisa Maria. *Histories of Experience in the World of Lived Religion*, Palgrave Macmillan, Springer Nature Switzerland AG, 2022,

Katz, Steven. *The Holocaust in Historical Context: Volume 1: The Holocaust and Mass Death before the Modern Age*, Oxford University Press, New York, Oxford, 1994

Keller, Evellyn Fox & Longino, Helen. *Feminism and Science*, Oxford University Press, 1996

Keller, Evelyn Fox. *Reflections on Gender and Science*, Yale University Press, 1996

Kent, Elizabeth. *Masculinity and male witches in old and New England, 1593-1680*, Histmy Workshop Journal, V. 60, 2005

Kesselring, Krista. 'Murder's Crimson Badge': *Homicide in the Age of Shakespeare*, στο *The Oxford Handbook of the Age of Shakespeare*, Oxford University Press, 2016.

Kieckhefer, Richard. *European Witch Trials - Their Foundations in Popular and Learned Culture, 1300-1500*, University of California Press, Berkley, 1976

---*Magie et sorcellerie en Europe au Moyen Âge*, στο Muchembled, Robert ed. *Magie et Sorcellerie en Europe du Moyen Age à nos jours*, Armand Colin, Paris, 1994

---*Forbidden Rites. A Necromancer's Manual of the Fifteenth Century*, Sutton Publishing, Phoenix Mill (UK), 1997

---*The First Wave of Trials for Diabolical Witchcraft*, στο Levack, Brian ed. *Oxford Handbook of Witchcraft in early modern Europe and colonial America*, Oxford University Press, 2013

Kittredge, George Lyman. *Witchcraft in New and Old England*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1929

Klairs, Joseph. *Servants of Satan-The Age of the Witch Hunts*, Indiana University Press, 1985

Koning, Niek. *Witchcraft beliefs and witch hunts: an interdisciplinary explanation*, *Human Nature*, v. 24:2, 2013

Kors, Alan Charles & Peters, Edward. *Witchcraft in Europe, 400-1700: A Documentary History*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2001

Kosmina, Brydie. *Feminist Afterlives of the Witch - Popular Culture, Memory*, Palgrave Macmillan, 2023

Kounine Laura. *Imagining the Witch: Emotions, Gender, and Selfhood in Early Modern Germany*, Yale University Press, 2019

Krause, Virginia. *Witchcraft, Demonology, and Confession in Early Modern France*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015

---*The will to know and the unknowable, Jean Bodin's De La Démonomanie* στο Jan Machielsen ed. *The Science of Demons Early Modern Authors Facing Witchcraft and the Devil*, Routledge, London, New York, 2020

Krook, Dorothea. *Two Baconians: Robert Boyle and Joseph Glanvill*, The Huntington Library Quarterly, v. 18, no. 3, 1955

Kurani, Janet. *Bacon's Promise*, στο Péter Hartl & Adam Tamas Tuboly eds, *Science, Freedom, Democracy*, Routledge, New York, Oxon, 2021

Kuropatkina, Oksana. *Social forms created or modified by Protenstantism in the 16th-first half of the 19th centuries. An overview*, Studia religiosa Rossica, Russian State University for the Humanities, 2023

Landau, Iddo. *Feminist Criticisms of Metaphors in Bacon's Philosophy of Science*, Philosophy, Vol. 73, 1998

Larner, Christina. *Enemies of God : the witch-hunt in Scotland*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, Md, [1981], John Donald, [2000]

---*Witchcraft and Religion: The Politics of Popular Beliefs*, Blackwell, Oxford, 1984

Laycock, Joesph. *Carnal Knowledge: The Epistemology of Sexual Trauma in Witches' Sabbaths, Satanic Ritual Abuse*, Preternature: Critical and Historical Studies on the Preternatural, Vol. 1, No 1, Penn State University Press, 2012.

Lea, Henry Charles. *Superstition and force. Essays on the wager of law-the wager of battle-the ordeal torture*, Philadelphia, 1866.

Leech, David. *The Hammer of the Cartesians: Henry More's Philosophy of Spirit and the Origins of Modern Atheism*, Int J Philos Relig: 77, 2015

Lenoir, Frederic. *Ο Χριστός ως φιλόσοφος*, Πόλις, Αθήνα, 2007

Leutenbauer, Siegfried. *Hexerei- und Zaubereidelikt in der Literatur von 1450 bis 1550*, J. Schweitzer Verlag, Berlin, 1972

Levack, Brian. *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*, Longman, London, 1987, 1995, [Pearson Education Limited, London, Edinburgh, New York, 2006], [Routledge, London, New York, 2016]

---*Witchcraft Sourcebook*, Routledge, London, New York, 2004

---*The Decline and End of Witchcraft Prosecutions* στο Brian Levack ed. *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*, Oxford University Press, 2013

Lewis, Rhodri. *Of Origenian Platonisme: Joseph Glanvill on the Pre-Existence of Souls*, Max-Planck-Inst. Für Wissenschaftsgeschichte, Berlin, 2005

Liebig, Justus, Freiherr von. *Lord Bacon*, μτφρ στα γαλλικά Chikhachev P. A. (Petr Aleksandrovich), L. Guérin, Paris, 1866, [Facsimile Publisher, 2015]

Lindberg, D. C. *Οι απαρχές τη δυτικής επιστήμης: Η φιλοσοφική, θρησκευτική και θεσμική θεώρηση της Ευρωπαϊκής επιστημονικής παράδοσης, 600 π.Χ. – 1450 μ.Χ.*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π., Αθήνα, 1999

Londa, Schiebinger. *The Mind Has No Sex? Women in the Origins of Modern Science*, Harvard University Press, 1991, μτφρ. Κατερίνα Αραμπατζή, Londa, Schiebinger, *Ο νους δεν έχει φύλο; Οι γυναίκες στις απαρχές της νεωτερικής επιστήμης*, Κάτοπτρο, Αθήνα, 2006.

Lungley, Karine. *John Calvin's preaching on the Devil*, PhD thesis, University of Ottawa, 2000

LV Chun-hua & Wang Zi-yan (Qiqihar University). *Carolyn Merchant's View of Nature from the Perspective of Ecofeminism*, 2nd International Conference on Management, Education and Social Science, Advances in Social Science, Education and Humanities Research, v. 176, ICMESS 2018

MacDonald, Michael. *Witchcraft and Hysteria in Elizabethan London: Edward Jorden and the Mary Glover Case*, Routledge, Tavistock Classic Reprints in the History of Psychiatry, 1991

Macfarlane, Alan. *Witchcraft in Tudor and Stuart England: A Regional and Comparative Study*, Routledge and Kegan Paul, 1971, [Routledge, 1999]

Machielsen, Jan ed. *The Science of Demons - Early Modern Authors Facing Witchcraft and the Devil*, Routledge, Oxon, New York, 2021.

Mantzavinos, Chrysostomos. *Explanatory Pluralism*, Cambridge University Press, Cambridge, 2016.

Marcuse, Herbert. *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, 1971

Martin, Jane Ronald. *Excluding Women from the Educational Realm*, στο Thayer-Bacon, B., κ.ά. eds *Education Feminism: Classic and Contemporary Readings*, State University of New York Press, Albany, NY, USA, 2013

Martin, Julian. *Francis Bacon, the State and the Reform of Natural Philosophy*. Cambridge University Press, Cambridge, 1992

McGrath, Alister. *Natural Philosophy On Retrieving a Lost Disciplinary Imaginary*, Oxford University Press, 2023

McGuire, J. E. *Tradition and Innovation: Newton's Metaphysics of Nature*, Springer, 1995

McLaren, Anne. *Reading Sir Thomas Smith's De Republica Anglorum As Protestant Apologetic*, *The Historical Journal*, vol. 42, no. 4, 1999

Mencej, Mirjiam. *The role of gender in accusations of witchcraft: The case of eastern Slovenia*, *Český Lid* v. 98, no. 4, 2011

Mendez, Agustin. *The Problem of Demonic Corporeality in Early Modern England. Thomas Aquinas, Demonology, and Witchcraft Folkloric Ideas (c. 1587-1648)*, *Rivista di Storia del Cristianesimo*, 2021

Merchant, Carolyn. *The Death of Nature- Women, Ecology, and the Scientific Revolution*, 1^η έκδοση Wildwood House, 1980, [40th Anniversary Edition, Harper One: An imprint of Harper Collins publishers, New York, 2020]

---*Radical Ecology, The search for a livable world*, Routledge, London, NY, 2005, ---
The Scientific Revolution and The Death of Nature, Isis, Vol. 97, 2006

---*The Violence of Impediments: Francis Bacon and the Origins of Experimentation*, Isis 99, no. 4, 2008

---*Secrets of Nature: The Bacon Debates Revisited*, Journal of History of Ideas, Vol. 69, No. 1, 2008

---*Francis Bacon and the 'vexations of art': experimentation as intervention*, British Society of Science, The British Journal for the History of Science Vol. 46 , Issue 4, 2013

---*Science and Nature Past, Present, and Future*, Routledge, Oxon, New York, 2018 -

--*The Anthropocene and the Humanities: From Climate Change to a New Age of Sustainability*, Yale University Press, 2020.

Merianos, Gerasimos & Gotsis, George. *Managing financial resources in late Antiquity: Greek Fathers' views on hoarding and saving* (New approaches to Byzantine history and culture series), Palgrave MacMillan, London, 2018

Michelet Jules. *La sorciere*, trans R. Mandrou, Paris, 1964, 1η εκδ. 1862.

Midelfort, Erik. *Witch Hunting in Southwestern Germany, 1562-1684*, Stanford University Press, California, 1972

--- *Witchcraft, Madness, Society, and Religion in Early Modern Germany*, Ashgate Variorum, 2013

Migne, P. J. *Ελληνική Πατρολογία, Ιωάννης Χρυσόστομος, Εκλογαί: Λόγος Β, Δ., Περί νηστείας και σωφροσύνης*, Κέντρο Πατερικών Εκδόσεων, 2006

Millar, Charlotte-Rose. *The Witch's Familiar in Sixteenth-Century England*, Melbourne Historical Journal, v. 38, 2010

---*Witchcraft, the Devil, and Emotions in Early Modern Europe*, Routledge, Abingdon, 2017

---*Diabolical men: reintegrating male witches into English witchcraft*, *The Seventeenth Century*, 36:5, 2021

Milton, John. *The Origin and Development of the Concept of the 'Laws of Nature'*, *European Journal of Sociology / Archives Européennes De Sociologie / Europäisches Archiv Für Soziologie*, vol. 22, no. 2, 1981

Mintiero, Giuliana. *Diabolical or Masculine Men? Opposing Views of Male Witches in Early Modern England*, *Anthós*: Vol. 12: Iss. 1, 2023

Mokyr, Joel. *A Culture of Growth - The Origins of the Modern Economy*, Princeton University Press, Princeton, Oxford, 2017

---*Attitudes, aptitudes, and the roots of the great enrichment* στο Alberto Bisin & Giovanni Federico eds *The Handbook of Historical Economics*, Academic Press of Elsevier, 2021

Monter, William. *European Witchcraft*, Wiley, New York, 1969

---*The Historiography of European Witchcraft: Progress and Prospects*, *The Journal of Interdisciplinary History*, Spring, 1972, Vol. 2, No. 4, *Psychoanalysis and History*. (Spring, 1972)

---*Witchcraft in France and Switzerland : the borderlands during the Reformation*, Cornell University Press, Ithaca, N.Y., 1976

---*A Bewitched Duchy: Lorraine and Its Dukes, 1477–1736*, *Travaux d'Humanisme et Renaissance* 432, Geneva: Librairie Droz S. A., 2007, [Cambridge University Press, 2018]

Montesano, Marina. *Witchcraft, Demonology and Magic*, MDPI, Basel, Beijing, Barcelona, 2020

Morrow, Julia. *Gender, Sexuality and the Cultural Understanding of Witchcraft Surrounding the Decline of the Early European Witch Trails*, Master's thesis, Harvard University Division of Continuing Education. 2021

Morton, Peter, *Lutheran Naturalism, Popular Magic, and the Devil* στο eds. Richard Raiswell & Peter Dendle, *The Devil in Society in Premodern Europe*, Centre for Renaissance and Reformation Studies, Toronto, 2012

Moyer, Paul. *Detestable and Wicked Arts: New England and Witchcraft in the Early Modern Atlantic World.*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 2020

Muchembled, Robert. *Popular Culture and Elite Culture in France 1400–1750*, Louisiana State Univ. Pr., 1985

---ed. *Magie et Sorcellerie en Europe du Moyen Age à nos jours*, Armand Colin, Paris, 1994

---*Μια ιστορία του διαβόλου 12ος -20ος αιώνας*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2000

Murray, Margaret. *The Witch-Cult in Western Europe*, Oxford University Press, 1927, [Clarendon Press, Oxford, 1962]

Nagel, Thomas. *The View from Nowhere*, Oxford University Press, New York, 1989

Naomi Wolf, *The Beauty Myth: How Images of Beauty Are Used Against Women* , Vintage Books, 1991

Napier, Gordon. *Maleficium – Witchcraft and Witch Hunting in the West*, Amberley Publishing, The Hill, Stroud Gloucestershire, GL5 4EP, British Library, 2017

Neocleous, Mark. *On the universal adversary: Security, capital and “the enemies of all Mankind”*, Routledge, London, 2016

Nicolson, Marjory. *Conway Letters: The Correspondence of Anne, Viscountess Conway, Henry More, and their Friends, 1642-1684*, New Haven, 1930, [Sarah Hutton, ed., Clarendon Press, 1992]

Normand, Lawrence & Gareth Robert. *The Court and Politics: James VI’s Demonology and the North Berwick Witches*, Liverpool University Press, 2000

North, Gary. *The Economic Thought of Luther and Calvin*, *The Journal of Christian Reconstruction*, vol. 2, no. 1, 1975

Notestein, Wallace, *A History of Witchcraft in England from 1558 to 1718*, American Historical Association, Washington, 1911, [2010].

Nye, Andrea. *Feminism and Modern Philosophy – An Introduction, Understanding feminist philosophy*, Routledge, New York, London, 2004

Oakley, Francis. *Natural law, laws of nature, natural rights: Continuity and discontinuity in the history of ideas*, Continuum International Publishing Group, London and New York, 2005

O'Brien, Sheilagh Ilona. *The discovery of witches: Matthew Hopkins's Defense of his Witch-Hunting Methods*, *Preternature: Critical and Historical Studies on the Preternatural*, Vol. 5, No. 1, Penn State University Press, 2016

Oldridge, Darren. *Protestant Conceptions of the Devil in Early Stuart England*, *History (The Journal of Historical Association)*, vol. 85, no. 278, 2000
 ---ed. *Witchcraft Reader*, Routledge, 2002

Opie, B. J. *The Devil, Science, and Subjectivity*, *English Literary Renaissance*, Vol. 6, no. 3, Chicago University Press, 1976

Orr, D. Alan. *God's Hangman: James VI, the Divine Right of Kings, and the Devil*, *Reformation & Renaissance Review*, 18:2, Baltimore, 2016

Osborne, D. *The Reformed and Celibate Pastor: Richard Baxter's Argument for Clerical Celibacy*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2022

Oster, Emily. *Witchcraft, Weather and Economic Growth in Renaissance Europe*, *The Journal of Economic Perspectives*, vol. 18: 1, 2004

Owens, Yvonne. *Pollution and Desire in Hans Baldung Grien: The Abject, Erotic Spell of the Witch and Dragon* στο Angeliki Pollali & Berthold Hub eds *Images of Sex and Desire in Renaissance Art*, ed. , Routledge, 2019

Pacini, Rachel. *Making a Witch: The Triumph of Demonology Over Popular Magic Beliefs in Early Modern Europe*, University of South Florida St. Petersburg, Honours Thesis, 2017

Parigi, Silvia. *Effluvia, Action at a Distance, and the Challenge of the Third Causal Model*, *International Studies in the Philosophy of Science*, v. 29:4, Routledge, 2016

Paris, Bernard. *The Unknown Karen Horney: Essays on Gender, Culture, and Psychoanalysis*, Yale University Press, New Haven, 2000.

Parish, Helen. *Paltrie Vermin, Cats, Mice, Toads, and Weasils: Witches, Familiars, and Human-Animal Interactions in the English Witch Trials*, *Religions*, 10:2, 2019

Park, Katharine. *Secrets of Women: Gender, Generation, and the Origins of Human Dissection*, Zone Books, New York, 2006

---*Women, gender, and utopia: The Death of Nature and the historiography of early modern science*, *Isis*, Vol. 97, 2006

---*Response to Brian Vickers, "Francis Bacon, Feminist Historiography, and the Dominion of Nature"*, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 69, No. 1, 2008

Park, Katharine & Daston, Lorraine eds. *The Cambridge History of Science; volume 3: Early Modern Science*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006

Parris, Matthew; Maguire, Kevin. *Francis Bacon -1621. Great Parliamentary Scandals*. Chrysalis, London, 2004

Paulson, Steven. *Luther's Outlaw God. Vol. 1: Hiddenness, Evil, and Predestination*, eds Paul Rorem, κ.ά., Fortress Press, Minneapolis, 2018

Pesic, Peter. *Wrestling with Proteus: Francis Bacon and the 'Torture' of Nature*, Isis, Vol. 90, 1999

Peters, Edward & Kors, Alan Charles. *Witchcraft in Europe, 400-1700: A Documentary History*, University of Pennsylvania Press, 2001

Plumwood, Val. *Environmental Culture: The Ecological Crisis of Reason*, Routledge, New York, 2002

Poland, Peter. *A Matter of Life, Death, and Legal Procedure: What every Texas lawyer should know about the European witch hunts*, Texas Bar Journal, v. 77, no. 9, 2014

Popkin, Richard. *Joseph Glanvill: A Precursor of David Hume*, Journal of the History of Ideas, vol. 14, no. 2, 1953

---*The Development of the Philosophical Reputation of Joseph Glanvill*, Journal of the History of Ideas 15, no. 2, 1954

--- *The History of Scepticism, From Savonarola to Bayle*, Oxford University Press, 2003

Prior, Moody. *Joseph Glanvill, Witchcraft, and Seventeenth-Century Science*, Modern Philology, Vol. 30, The University of Chicago Press, 1932

Purkiss, Diane. *The Witch in History: Early Modern and Twentieth-Century Representations*, Routledge, London, New York, 1996

---*Desire and Its Deformities: Fantasies of Witchcraft in the English Civil War*, στο Brian Levack ed, *Witchcraft in the British Isles and New England*, Routledge, London, New York, 2001.

---*The English Civil War - A People's History*, Harper Perennial, London, 2006, 2010, [e-pub έκδοση, 2012]

Quensel, Stephan. *Witch Politics in Early Modern Europe (1400–1800)*, Springer Nature, 2023

Raiswell, Richard & Dendle, Peter eds. *The Devil in Society in Premodern Europe*, Centre for Reformation and Renaissance Studies, Victoria University in the University of Toronto, 2012

Redgrove, H. Stanley, *Joseph Glanvill and Psychical Research in the Seventeenth Century*, W. Rider, London, 1921

Reid, Jasper William, *The Metaphysics of Henry More*, International Archives of the History of Ideas, Springer, 2012

Robbins, Rossell Hope, *Encyclopedia of Witchcraft and Demonology*, Crown Publishers, Inc., New York, 1959, [Girard & Stewart, 2015]

---*Witchcraft: Catalogue of the Witchcraft Collection in Cornell University Library*, ed. Martha J. Crowe, Millwood: KTO, 1977

Roos, A. M, *Web of Nature: Martin Lister (1639–1712), The First Arachnologist*, Medieval and Early Modern Philosophy and Science, v. 16 , Leiden, 2011

Roper, Lyndal. *Discipline and respectability: prostitution, and the Reformation in Augsburg*, History Workshop Journal, V. 19, Issue 1, 1985

---*The Holy Household - Women and Morals in Reformation*, Clarendon Press, Augsburg, 1989

---*Oedipus and the Devil Witchcraft, Religion and Sexuality in Early Modern Europe*, Routledge, New York, London, 1994

---*Witch Craze - Terror and Fantasy in Baroque Germany*, Yale University Press, 2006

Roskoff, Custav. *Geschichte des Teufels*, Brockhaus, Leipzig, 1869

Rossi, Paolo. *Francis Bacon: From Magic to Science*, University of Chicago Press, 1968

---*Logic and the Art of Memory: The Quest for a Universal Language*, University of Chicago Press, 2000,

Rothkrug, Lionel. *Religious practices and collective perceptions: Hidden homologues in the Renaissance and Reformation*, Historical Reflections, v. 7, 1980

Rowlands, Alison. *Witchcraft and old Women in Early Modern Germany*, Past & Present Journal, V. 173, 2001

---*Witchcraft and Masculinities in Early Modern Europe*, Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic, Basingstoke, 2009

---*Witchcraft and Gender in Early Modern Europe* στο Brian P. Levack ed. *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*, Oxford University Press, 2013

Rublack, Ulinka. *The Astronomer and the Witch: Johannes Kepler's Fight for his Mother*, Oxford University Press, 2015.

Russell, Jeffrey Burton. *Meplhistopheles - The Devil in The Modem World*, Cornell University Press, Ithaca, London, 1986

Russell, Steven, *Witchcraft, Genealogy, Foucault*, The British Journal of Sociology, v. 52, 2001 (O Russell παραπέμπει: Foucault, M. 1977a, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, London: Allen Lane ---1977b , *Nietzsche, Genealogy, History*, στο D.F. Bouchard (ed.) *Language, Counter Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, Ithaca: Cornell University Press ---1978, *The History of Sexuality: Volume 1*, Harmondsworth: Penguin ---1980, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings* ---1972–1977, New York: Pantheon Books ---1982, *Afterword: The Subject and Power* στο H. L. Dreyfus and P. Rabinow eds, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf. - ---1988, *The Ethic of Care for the Self as a Practice of Freedom* στο J Bernauer and D. Rasmussen (eds) *The Final Foucault*, Cambridge: The MIT Press ---1991, *Governmentality* στο G. Burchell, C. Gordon and P. Miller (eds) *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.)

Sands, Kathleen. *Demon Possession in Elizabethan England*, Praeger, London, 2004

Sarton, George. *Introduction to the History of Science*, Williams and Wilkins, Baltimore, 3 τόμοι, c. 1927-47

Scarre, Geoffry. *Witchcraft and Magic in sixteenth and seventeenth – century Europe*, Macmillan Press LTD, London, 1987

Schaffer, Simon. *Newtonian angels* στο Raymond, J. (ed.) *Conversations with Angels*, Palgrave Macmillan, London, 2011.

Schulte, Rolf. *Man as Witch- Male Witches in Central Europe*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire, 2009

Schumann, Claudia. *Knowledge for a Common World? On the Place of Feminist Epistemology in Philosophy of Education*, *Education Sciences* 6(1):10, 2016

Scott, Joan Warren. *Gender: A Useful Category of Historical Analysis*, *The American Historical Review*, V. 91, 1986

Scribner, Robert. *Religion and Culture in Germany (1400–1800)*, Brill, Leiden, 2002

Sempruch, Justyna. *Fantasies of Gender and the Witch in Feminist Theory and Literature*, Purdue University Press, 2008

Serpell, James. *Guardian Spirits or Demonic Pets: The Concept of the Witch's Familiar in Early Modern England, 1530-1712* στο Creager, A.N.H & Jordan, W.C. eds. *The Human/Animal Boundary*, University of Rochester Press, 2002

Shapin, Steven & Schaffer Simon. *Ο Λεβιάθαν και η Αντλία Κενού – Ο Χομπς, ο Μπόιλ και η πειραματική ζωή*, 1^η εκδ. Princeton University Press, 1985, μτφρ. Δήμητρα Μπάτσιου και Θεμιστοκλής Χαλκιάς, ΡΟΠΗ, 2021

Shapin, Steven. *A social History of Truth: Civility and Science in Seventeenth-Century England*, University of Chicago Press, 1995

---*Η Επιστημονική Επανάσταση*, Κάτοπτρο, Αθήνα, 2003

Shapiro, Barbara & Sharpe, James. *Familiars*, στο Golden, Richard M., *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition*, ABC-CLIO, 2006

Shapiro, Barbara. *Latitudinarianism and Science in Seventeenth-Century England*, Past & Present, v. 40, 1968

---*Propability and Centaity in Seventeenth Century England*, Princeton University Press, 1985

---*A Culture of Fact - ENGLAND, 1550-1720*, Cornell University Press, Ithaka, London, 2001

Sharpe, James. *Witchcraft and women in seventeenth-century England: some Northern evidence* στο *Continuity and Change*, V. 6, 1991

---*Women, Witchcraft, and the Legal Process* στο Jenny Kermode and Garthine Walker eds. *Women, Crime, and the Courts*, The University of North Carolina Press, 1994

---*Instruments of Darkness: Witchcraft in Early Modern England*, University of Pennsylvania Press, 1997

---*The Lancashire witches in historical context* στο Robert Poole ed, *The Lancashire witches: Histories and Stories*, Manchester University Press, Manchester - New York, 2002

---*Witchcraft in the Early Modern Isle of Man*, The Journal of the Social History Society, Cultural and Social History, 4:1, Routledge, 2007

---*Witchcraft in Early Modern Europe*, Routledge, Oxon, New York, 2020

Sharpe, Kevin & Zwicker, Steven eds. *Reading, Society and Politics in Early Modern England*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

Shick, Alexandria. *God and Satan: A Look at Martin Luther's Titles for Satan and What They Reveal about the Relationship between God and Satan*, Master of Art Theology Thesis, Concordia Seminary, St. Louis, 2022.

Shiva, Vandana & Meis, Maria. *Ecofeminism*, Fernwood Publications, Halifax, Nova Scotia, Canada, 1993

Small, Rachel Elizabeth. *Rewriting Eve: The formation of female self in Reformation Germany*, PhD Thesis, San Francisco State University, 2016.

Smith, Jonathan. *The Influence of Symbols on Social Change: A Place on Which to Stand στο Map is Not Territory*. Studies in the History of Religions, University of Chicago Press, Chicago and London, 1978

Smith, Pamela. *Science on the move: Recent Trends in the History of Early Modern Science*, Renaissance Quarterly, Vol. 62, No. 2, 2009

Sneddon, Andrew. *Witchcraft belief and trials in early modern Ireland*, Irish Economic and Social History v. 39, 2012

Snobelen, S.D. *Lust, Pride, and Ambition: Isaac Newton and the Devil* στο Force, J.E., Hutton, S. (eds) *Newton and Newtonianism*. International Archives of the History of Ideas/Archives internationales d'histoire des idées, vol 188, Springer, Dordrecht, 2004

Soble, Alan. *In Defense of Bacon*, Philosophy of the Social Sciences, Vol. 25, 1995

Sokal, Alan. *Beyond the Hoax: Science, Philosophy and Culture*, Oxford University Press, 2010

Soldan, Wilhelm Gottfried. *Geschichte der Hexenprozesse aus dem Quellen dargestellt*, Stuttgart, 1843

---Soldan's *Geschichte der Hexenprozesse Zweiter*, 1880 Band Tredition Classics, 2013

Sollée, Kristen. *Witches, Sluts, Feminists: Conjuring the Sex Positive*, Three L Media, Berkeley, 2017

Špeldová, Monika. *Criticism of the Early Royal Society in the 17th century*, Pro-Fil – An Internet Journal of Philosophy, Vol.16, No.2, 2016

Stark, Ryan. *Rhetoric, Science, and Magic in Seventeenth-century England*, The Catholic University of America Press, Washington, 2011

Stauffer, Dana. *Aristotle's Account of the Subjection of Women*, *The Journal of Politics*. V. 70: 4, 2008

Steneck, Nicholas. *The Ballad of Robert Crosse and Joseph Glanvill and the Background to 'Plus Ultra'*, *The British Journal for the History of Science* 14, no. 1, 1981

Stephens, Walters. *Demon Lovers: Witchcraft, Sex, and the Crisis of Belief*, University of Chicago Press, 2003

Stewart, Dugald. *Exhibiting the Progress of Metaphysical, Ethical, and Political Philosophy, Since the Revival of Letters in Europe*, *The Collected Works of Dugald Stewart, Esq., F.R.S.S.*, ed. Sir William Hamilton, Bart., Vol. I, Edinburgh and London, 1854

Stjerna, Kirsi. *Women and the Reformation.*, Blackwell, Oxford, 2009

Stock, Konrad. *Review of Anthropologie als Gnadenlehre? Anfragen στο Otto Hermann Pesch*, *Pesch's Anthropologie*, *Theologische Rundschau*, v. 50, no. 1, 1985

Stokes, Laura. *Demons of Urban Reform: Early European Witch Trials and Criminal Justice: 1430-1530*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2011

Stolberg, Michael, *A Woman Down to Her Bones: The Anatomy of Sexual Difference in the Sixteenth and Early Seventeenth Centuries*, *Isis* 94:2, 2003

Suhr, Carla. *Publishing for the Masses: Early Modern English Witchcraft Pamphlets*, *Neuphilologische Mitteilungen*, vol. 113, no. 1, 2012

Sutliff, Kristene Gail. *The influence of the Royal Society on the prose style of Joseph Glanvill*, Oklahoma State University, 1985

Syfret, R. H., *Some Early Reactions to the Royal Society*, Notes and Records of the Royal Society of London, vol. 7, no. 2, 1950

Tadeu FG, Ines, *The Woman-as-witch stereotype in Early Modern England, Continental Europe and New England*, inter-disciplinary.net, 2018

Talmor, Sascha. *Glanvill, the uses and abuses of skepticism*, Pergamon Press, Oxford, 1981

Thayer-Bacon, B.J. *Nurturing of a Relational Epistemology*, Educational Theory, v. 47, Issue 2, 1997

Thomas, Keith. *Religion and the Decline of Magic: Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth-century England*, Weidenfeld and Nicolson, 1971.

Thompson, John. *Creatura Ad Imaginem Dei, Licet Secundo Gradu: Woman as the Image of God According to John Calvin*. The Harvard Theological Review, vol. 81, no. 2, 1988

Timbers, Francis. *Magic and Witchcraft in the West Sabbats, Satan and Superstitions*, Pen & Sword Books Ltd, Yorkshire, Philadelphia, 2019

Toivo, Raisa Maria & Willumsen, Liv Helene. *A narratological approach to witchcraft trial records: creating experience*, Scandinavian Journal of History, 47:1, 2022.

Toivo, Raisa Maria. *Witchcraft and Gender στο Dillinger*, Johannes ed. *The Routledge History of Witchcraft*, Routledge, London and New York, 2020

Trevor-Roper, Hugh Redwald. *The European Witch-Craze of the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, στο *Religion, the Reformation and Social Change*, Macmillan, London, 1967, 1972

Trueman, Carl. *Luther's Legacy: Salvation and English Reformers, 1525-1556*, Oxford University Press, 1994.

Tuana, Nancy. *Coming to Understand: Orgasm and the Epistemology of Ignorance*. Hypatia, 2004

Tumbleson, Raymond. *Reason and Religion: The Science of Anglicanism*, Journal of the History of Ideas, vol. 57, no. 1, 1996

Underdown, David, *A Freeborn People: Politics and the Nation in Seventeenth-Century England*, Oxford University Press, N.Y., 1996

Uszkalo, Kirsten. *Bewitched and Bedeviled, A Cognitive Approach to Embodiment in Early English Possession*, Palgrave-Macmillan, 2015

Van Vliet, Jason. *Children of God - The Imago Dei in John Calvin and His Context*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2010

Vickers, Brian Williams, *Francis Bacon, Feminist Historiography, and the Dominion of Nature*, Journal of History of Ideas, Vol. 69, No.1, 2008

Voltmer, Rita. *Witch-Finders, Witch-Hunters or Kings of the Sabbath? The Prominent Role of Men in the Mass Persecutions of the Rhine Meuse Area (Sixteenth–Seventeenth Centuries)*, στο A. Rowlands, ed. *Witchcraft and Masculinities in Early Modern Europe*, Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic, Basingstoke, 2009

---*The Witch in the Courtroom: Torture and the Representations of Emotion* στο Kounine, Laura & Ostling Michael eds. *Emotions in the History of Witchcraft*, Palgrave-Macmillan, London, 2016

---*Demonology and the Relevance of the Witches' Confessions* στο Julian Goodare κ.ά. eds. *Demonology and Witch-Hunting in Early Modern Europe*, Routledge, London, New York, 2021.

Waite, Gary. *Demonizing Rhetoric, Reformation Heretics and the Witch Sabbaths: Anabaptists and Witches in Elite Discourse* στο Richard Raiswell & Peter Dendle eds. *The Devil in Society in Premodern Europe*, Centre for Renaissance and Reformation Studies, Toronto, 2012

Walsh, Brendan. “*The Boy of Tocutt*” and the Demonic Covenant in Seventeenth-Century New England Demonology, *Preternature: Critical and Historical Studies on the Preternatural*, Volume 12, Issue 2, Penn State University Press, 2023

Walter Stephens. *Demon Lovers: Witchcraft, Sex, and the Crisis of Belief*, University of Chicago Press, 2002

Warburton, Greg. *Gender, Supernatural Power, Agency and the Metamorphoses of the Familiar in Early Modern Pamphlet Accounts of English Witchcraft*, Parergon, 2003

Warren, Karen. *Ecological Feminism*, Routledge, New York, 1994

Waters, Thomas. *Magic and the British Middle Classes, 1750–1900*, *Journal of British Studies* v. 54, no. 3, 2015

Weber, Max. *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του προτεσταντισμού*, μτφρ. Μ.Γ. Κυπραίος, Gutenberg, Αθήνα, 2000

Webster, C. *Henry More and Descartes: Some New Sources*, *The British Journal for the History of Science*, vol. 4, no. 4, Cambridge University Press & The British Society for the History of Science, 1969

Whitney, Elspeth. *The Witch "She"/The Historian "He": Gender and the Historiography of the European Witch-hunts*, John Hopkins University Press, *Journal of Women's History*, Volume 7, 1995

Wiebe, Gregoryd. *Fallen Angels in the Theology of St Augustine*, Oxford University Press, Oxford, 2021

Wiesner, Merry. *Nuns, wives and mothers: women and the Reformation in Germany*, στο Sherrin Marsall ed. *Women in Reformation and Counter-Reformation Europe*, Bloomington, Indiana, 1989

---*Women and Gender in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, New York, 2000, [New Approaches to European History v. 41, Cambridge University Press, Cambridge, UK, 2019]

Wilby, Emma. *The Witch's Familiar and the Fairy in Early Modern England and Scotland*, *Folklore*, v. 111, 2000.

Williams, Gerhild Scholz. *Demonologies* στο Brian Levack ed. *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*, Oxford University Press, 2013

Willumsen, Liv Helene. *The voices of women in witchcraft trials – Northern Europe*, Routledge, Oxon-New York, 2022

Wolfe, Charles. *Medical Materialism, Early Modern*. στο Jalobeanu, D., Wolfe, C., eds *Encyclopedia of Early Modern Philosophy and the Sciences*, Springer Nature Switzerland AG, 2020

Wootton, David. *Reginald Scot/ Abraham Fleming/ The Family of Love* στο Stuart Clark ed., *Languages of Witchcraft: Narrative, Ideology and Meaning in Early Modern Culture*, Red Globe Press, New York, 2001

Yarnell, Malcolm. *Royal Priesthood in the English Reformation*, Oxford Theology and Religion Monographs, Oxford University Press, 2013

Yates, Francis. *Ροδοσταυρικός Διαφωτισμός*, Κουκκίδα, Αθήνα, 2010

Yuval-Davis, N. *The politics of belonging: Intersectional contestations*, SAGE Publications, London, 2011

Zagorin, Perez. *Francis Bacon*, Princeton University Press, 1998

Zika, Charles. *Exorcising our Demons: Magic, Witchcraft and Visual Culture in Early Modern Europe*, Brill Academic Pub; Illustrated edition, 2003

---*The Appearance of Witchcraft: Print and Visual Culture in Sixteenth-Century Europe*, Routledge, New York, 2007

Zucker, A. N. *Disavowing Social Identities: What it means when women say, "i'm not a feminist, but*, *Psychology of Women Quarterly*, 28:4, 2004

Zwissler, Laurel. *Witches' Tears: Spiritual Feminism, Epistemology, and Witch Hunt Horror Stories*, *The Pomegranate: The International Journal of Pagan Studies*, Equinox Publishing, V. 18, .2016

Ασημακοπούλου, Έφη. *Κυνήγι Μαγισσών - Η κυριάρχηση του Κακού και η δαιμονοποίηση της γυναίκας*", *CORPUS*, τ. 72, Αθήνα, 2005 και αναδημοσίευση <https://www.scribd.com>

---*Η Θέα από το παράθυρο της μέριμνας – Μια συζήτηση για την Ηθική της Μέριμνας στον σύγχρονο κόσμο*, Διπλωματική, διαπανεπιστημιακό μεταπτυχιακό πρόγραμμα ΜΙΘΕ (ΕΚΠΑ & ΕΜΠ), επιβλέπων Στέλιος Βιρβιδάκης, 2013

---*Επιστήμονες, Δαίμονες και Μάγισσες*, επιστημονικό ένθετο Πρίσμα, εφ. Αυγή, Μάιος 2018

---*Γιατί έκαψαν τον Μπρόννο;*, επιστημονικό ένθετο Πρίσμα, τ. 46, εφημ. Αυγή, Ιούλιος 2018.

---*«Επιστημονική» Δαιμονολογία*, επιστημονικό ένθετο Πρίσμα, τ. 64, εφ. Αυγή, Μάιος 2019

---*Is hitherto feminist epistemology marginalized?*, ESHS 2nd Early Career Scholars Conference 2021, Athens, 20-22 September 2021

Γαβρόγλου, Κώστας. *Το παρελθόν των επιστημών ως ιστορία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2013

Γκότσης, Γιώργος. *Θρησκεία, νεωτερικότητα και σύγχρονη πολιτισμική ταυτότητα*, Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1996

---*Το αίτημα της αυτονομίας στο νεότερο ευρωπαϊκό πανεπιστήμιο: Ιστορικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης, τ. 15, 2000

---*Μεταρρύθμιση και Αντιμεταρρύθμιση. Ιστορία των ιδεών στην Ευρώπη του XVI αιώνα* (θεματική ενότητα 7.3. Σπουδών Ευρωπαϊκού Πολιτισμού), Έκδοση Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, Πάτρα, 2001,

---*Η κυριαρχία του εθνικού κράτους στην ισπανική θωμιστική σκέψη του XVI αιώνα και οι εγγενείς περιορισμοί της*, Νεύσις, τ. 12, 2003

Διαλέτη, Ανδρονίκη, *Η μαγεία στην Ευρώπη, 15ος-18ος αι. - Μια κοινωνική και πολιτισμική ιστορία*, Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2023

Πολάννι, Κλαρκ, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός – οι πολιτικές και κοινωνικές απαρχές του καιρού μας*, μτφρ. Κώστας Γαγανάκης, Νησίδες, Αθήνα, 2007

Χορκχάιμερ, Μαξ & Αντόρνο, Τεοντόρ, *Η διαλεκτική του Διαφωτισμού*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, ύψιλον, Αθήνα, 1986

Ενδεικτικοί ιστότοποι

www.archive.org, Internet Archive

<https://statutes.org.uk>

www.nationalarchives.gov.uk

<http://name.umdl.umich.edu> , Early Modern Books

The Cornell University Witchcraft Collection

<https://catalogue.nla.gov.au>

<https://orthodoxoiorizontes.gr>

Thesaurus Linguae Graecae (TLG), University of California, Irvine

<https://www.kingjamesbibleonline.org>

<http://www.jstor.org>

www.haverford.edu A Collection of modern relations of matter of fact concerning
witches – Early Modern Pamphlets

www.gutenberg.org. The Project Gutenberg EBook

Newton Project

Internet History Sourcebooks (fordham.edu)

Stanford Encyclopedia of Philosophy

www.Researchgate.net